

The Department of Public Instruction, Bombay

THE NIRUKTA

OF

YÂSKA

(With *Nighantu*)

Edited with Durga's Commentary

BY

R G BHADKAMKAR, M A

SOMETIME LECTURER IN SANSKRIT

ISMAIL YUSUF COLLEGE, ANDHERI

VOL II

First Edition, 1000 copies

1942

[*All Rights Reserved*]

Price Rs 7 and as 8

BOMBAY SANSKRIT AND PRAKRIT
SERIES No LXXXV

Printed by Mr K T Shetye at the Tatva-Vivechaka Press, Byculla,
Bombay, and Published by Dr R N Dandekar, M A , Ph D ,
Hon Secretary, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona

अथ
श्रीमद्यास्काचार्यप्रणीतं
निरुक्तं
निघण्टुपाठसमुपेतं
दुर्गाचार्यकृत-ऋज्वर्थाख्यवृत्त्या समवेतम् ।

इस्माईल-यूसुफ-कालेजस्थ-संस्कृत-प्रधानाध्यापकेन
भडकमकरोपाभिधेन
गोविन्दात्मजेन रामकृष्णेन
टिप्पण्यादिभिर्मण्डितम् ।

तच्च
भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिराधिकारिभिः
प्रकाशितम् ।

द्वितीयो भागः ।

शकाब्दाः १८६३]

[ख्रिस्ताब्दाः १९४२

मूल्यं सार्धसप्त रूप्यकाः ।

TABLE OF CONTENTS

Vol. II

	Page
1 Foreword	vii-viii
2 Critical Note	ix to xiii
3 Abbreviations ...	xv to xx
4 Nirukta, Chapter 8	889
5 Nirukta, Chapter 9	897
6 Nirukta, Chapter 10 ..	952
7 Nirukta, Chapter 11	1032
8 Nirukta, Chapter 12	1099
9 Nirukta (Paṇisista), Chapters 13 14	1167 to 1211
10 Index of Teachers (Āchāryas) and Ancient Schools cited in the Nirukta ..	1
11 Index of Vedic Passages quoted in the Nirukta	8
12 A List of untraced Quotations	31
13 Index to the Words of the Nighantu ..	33
14 Index to the Words derived in the Nirukta .	51
15 Index to the Words of the Nirukta	63
16 Index to the Deities mentioned in the Daivata- Kānda of the Nirukta ...	146

P R E F A C E

This historical drama "Bālamāitāndaviṇaya" is an invaluable addition to the Trivandrum Sanskrit Series. Apart from that, the edition of this work in this series which owes its publication to the enlightened patronage of His Most Gracious Highness the Mahārāja of Travancore is also a fulfilment of our duty in the light of its singularity.

The author of this drama discloses his name "Devarāja" in a conundrum in the Prastāvanī,

“परस्परादेशतया प्रयुक्त-

हल्वर्णकत्वाद् धृतवेदरूपम् ।

स्वकीयनामाद्यपदं वहन्त

बाले ! कवि वेत्सि हि राजचूडम् ॥” (p 2)

through the actress in her speech,

“अहो सायन्तनवासन्तिकावलेपविलोपिसारस्वतसौरभेण वञ्चिकुलसागरपूर्ण-
चन्द्रायमाणविद्वज्जनसार्वभौमश्रीबालारामवर्मकुलशेखराभिनन्दनीयनिजविनयगुणाल-
ङ्कृतेन देवराजसूरिणा कृतं बालमाताङ्गविजयं नाम नाटकं प्रयोक्तव्यमिति आर्येण
वचनं विनैव निशुक्तास्मि”

and in the end of the manuscript after the Bharatavākya,

“श्रीरामवर्मकुलशेखरभूमिपाल-

बाल्याश्रितं कलितवान् कविरेष धीर ।

श्रीपद्मनाभचरितोज्ज्वलमेव देव

राजाभिधं सुमधुरं रसवत्प्रबन्धम् ॥”

Tradition has it that this Devarāja belonged to a Brahmin family that migrated from Pattamadai in the Tinnevely District and settled at Āśīāma, a village near Suchindram in South Travancore and that being well-versed in all branches of ancient lore, and an early dependent of the prince Rāma Varma, nephew of His Highness Mārtānda Varma he became the chief of the Pandits attached to the palace. That his father Śeṣādrī was a vedic scholar revered by all could be gathered from the stanza,

“पितामहसमानौजस्य पिता महिमगौरवाद् ।

पितामहसनामा च शेषाद्रिरिति सङ्गत्या ॥” (p 111).

Mr T. Padmanabha Aiyar B A, Tahsildar, Vilavancode Taluk (Travancore), who is known to be a descendant of the

It will be seen from the Critical Note that the present editor has adopted several technical devices in order to make the text and the commentary easily intelligible to the readers. We hope that inspite of many other editions of *Nirukta* which have been published since 1918, this edition will be found highly useful by all students of Veda.

Bhandarkar O R Institute, }
 Poona, }
 20th January 1942 }

R N DANDEKAR

CRITICAL NOTE

~~~~~

The Mss and the printed editions, on which the following edition of YĀSKA'S *Nirukta* with the commentary of DURGA is based, may be briefly described as follows —

For the *text* the materials used were —

- A A Ms of the text of *Nirukta* to the end of the *Pūrva satka* (the first six adhyāyas), kindly lent to my revered uncle, PROF H M BHADKAMKAR, by his friend DR STRATTON, the Registrar of the University of the Punjab, 1900 This Ms had the merit of being old but was not very carefully written
- B A second Ms of the text of *Nirukta* *Pūrva satka*, also lent by DR STRATTON This was a modern but careful transcript written in fine small letters
- C A Ms of the whole of the *Nirukta* text, lent to the professor by his dear friend, MR NARAYANRAO TATKE, Head Clerk, Archæological Department, Poona Circle The text as given in C is carefully written but exhibits a number of errors It agrees almost invariably with D The colophon at the end of the *Pūrva-satka* giving the date runs as follows — इति नैरुक्ते पूर्वषट्के षष्ठोऽध्याय ॥ राम् ॥ ॥ छ ॥ शके सोळाशे ९५ आश्विन शुक्ल विजा (जया) दशमी मदवासरे तद्दिने इदं पुस्तकं समाप्त ॥६॥ खडकरस्य महादेवेन लिखितं चिपोळनकरस्य जगन्नाथेन ताबे इत्युपनामकं बाबास्य दत्त दीक्षितस्य पुस्तकं Thus this Ms is about a hundred and forty four years old Pp 95+56
- D A Ms of the text of *Nirukta* This was from the Deccan college collection (No 49 of A 1881-82) It is complete, mostly correct and free from blunders
- R Roth's *editio princeps* Göttingen, 1847-49

B₁ Bibliotheca Indica Edition, edited with commentaries, by
S Sāmasramī, Calcutta, 1882-86

J Jivānand's second edition Calcutta, 1891

For the *commentary* of DURGA, my uncle had the^s following
Mss and editions —

a This was kindly procured from a Gujarātī Agnihotri o
AHMEDABAD, by my uncle's friend, SHASTRI VYANKATACHARY
of Baroda College, who also lent to him Mss *b* and *m* It is
complete and contains all the twelve adhyāyas The transcript is
carefully made and is in a bold legible hand, the writer several
times using *prsthāmātri* letters which he often miscopied from
the original, which too must have exhibited the same peculiarities
of writing

b This was a very legibly written copy belonging to one
Mr Bedekar It was incomplete, covering only the first two
adhyāyas and a portion of the third It appears to be independent
of *a* in the 1st and the 2nd adhyāyas, but the portion of the
third looks like a later copy of *a*, as here it shows no difference
of reading, whereas in the previous adhyāyas it has shown many

d. A Deccan College Ms (No. 11, *a* and *b* of 1879-80), complete
to the end of the *paris'istas* It is written very carefully
still several mistakes have crept in

m A Ms belonging to Sīdhbhat Mate of Satara very carefully
written in small legible hand It shows somewhat an independent
source from *a* It is recently copied and is complete to
the end of the 12th adhyāya

b₁ and *j* Bibliotheca Indica edition and Jivānand's printed
copy of the book, which agree mostly, even in imitating the mistakes
They represent the Calcutta text As B₁ and J invariably
agree, J is not often mentioned separately seldom so while giving
the readings in the commentary

For this edition all the Mss and the printed editions referred
to above have been collated throughout, except *b*, which

was used only upto the beginning of the third adhyāya for the reason stated above. Although in a way the Mss of the commentary may be suspected to have the same source, yet a comparison of the readings they offer with those of the Bibliotheca edition will make it clear that to a large extent the Mss *a d m* are typical in themselves. None of the Mss is quite satisfactory, yet they are allowed to remain as they stand. Generally the reading of the majority has been adopted. But in several places in the commentary the reading as given in all the Mss is very corrupt and the printed editions too make no sense. In such cases an attempt has been made, in view of the material available, to put together a text (see pages 58, 101, 280 etc) which made some sense. But in a very few cases (vide p 69), for want of better material, there had to be retained a text which is not intelligible in itself, as the idea of restoring the text by making free conjectures is of doubtful propriety. Of course, where conjectural emendations could be offered they have been suggested in the foot notes, as is done on pp 107, 48, 185 etc. These are the principles generally observed in this edition and in no case is any liberty taken with the text. But in some rare cases, where the conjecture carried conviction with it the text has been very slightly meddled with, as in l 1, p 32, where have been added two words which are rendered highly probable by the whole context and the sequel, and in the absence of which the sentence and the sense would remain incomplete.

The Chapters (अध्याय) of the text are divided in this edition, after the manner of B C D and R, into sections, in pursuance of the usual practice of current recitation.

Division of the text into Adhyayas and Sections. This arrangement of the text agrees with the chain of the initial words of the sections, added at the end of each chapter and found in all the Mss, and printed also in B₁ and J.

The other kind of division—the division into पाद and खण्ड—found in B₁ and J and in most of the Mss of the commentary has been

dispensed with And this for a twofold reason first because the latter is unhistorical and not found in B C D R and secondly because all Mss do not agree in closing the पादs uniformly in the same place But although omitted in the body of the book, this division is referred to while giving the readings and also in the corner citations at the top of the left hand page The *pāda-division* given is, however, according to A B₁ and J only as it was not possible to give this division for every Ms, since, as remarked above, all Mss do not mark the पादs uniformly

The Mss as a rule do not arrange either the text or the commentary into paragraphs The paras in the Sections are made only as found convenient Generally Paragraphs and sentences change from one point to an altogether new one is indicated by a double stop line Otherwise the stops are marked by a single vertical line The commentary is divided into sentences and paragraphs as suited the sense

A word perhaps is necessary here in connection with the writing of the *anusvāra* in place of ऋ The system followed is that ऋ at the end of a distinct unitary word in Orthography uniformly changed into an *anusvāra* and no into the nasal of the class to which the following letter belongs This is grammatical and perhaps convenient as otherwise it would be difficult to distinguish the पदs in case like सन्निष्ठ which can be analysed into both सम्+निष्ठ and सक्+निष्ठ

As to the *Sandhis* in the body of a word, they are uniformly followed, but between two separate complete words sometime the rule of option (विकल्प) is availed of where that was thought to be more helpful for understanding the construction of the text Especially so is the case in the commentary where words of the Vedas are paraphrased by their synonyms The observance of the *Sandhi* rules here would have made the construction difficult to follow in certain cases. Everywhere the synonym

are separated by small hyphens from the words for which they stand as explanations

Great variations are seen in reading the प्रतीक from the text in the commentary. An attempt is made to follow what suited each place best and the variations in the readings. The Pratikas are not therefore noted, they being not very important. Some Mss, notably b, read इति almost always after a प्रतीक and after a quotation from the Veda. This has been omitted following the majority.

For remarks on accents, found in B₁ and J and also in Accents A with some variation at the end of a section or a sentence and in other portions of the text which are not quotations from the Rigveda, the reader is referred to the note on p 62

Every effort has been made to trace the quotations in the text and the commentary to their original sources. Yet some of them have baffled the attempt.

Lastly, I cannot conclude this note without a word of special thanks to Dr M B Rehman, M A, PH D, Principal, Ismail Yusuf College, Andheri, for help rendered in various ways during my service in the college. Indeed, the peaceful atmosphere of this college is eminently suited for Research Work. Thanks also are due to Mr S B Damle, B A, LL B, Assistant Manager, Tatva Vivechaka Press, Bombay, for pains taken by him for the excellent printing and get up of the book.

S'antinketan
Poona-4
January 14, 1942 }

R G BHADKAMKAR

I. CLASSIFIED LIST OF ABBREVIATIONS OF THE TITLES OF TEXTS CITED.

CLASS 1 Samhitās

- RV or RS = The R̥g Veda or R̥k Samhitā
RVKh or RS Kh = The so called Khulas or Khālikānī
sūktānī
AV or AS = The Atharva Veda Samhitā
SV or SS = The Sāma Veda Samhitā
ArS = Āranya Samhitā
VS or Vāj Sam = The Vājasaneyī Samhitā
VSK = The Vājasaneyī Samhitā in the Kāṇva Śākhā
TS or Tait Sam = The Tāittiriya Samhitā
MS or Mait Sam = The Māitrāyaṇī Samhitā
KS or Kāth Sam = The Kāthakam
KSA = Kāthaka Samhitā, Aśvamedha Grantha

CLASS 2 Brāhmanas

- AB or Ait Br = The Āitareya Brāhmaṇa
KB or Kausī Br = The Kāusitakī Brāhmaṇa
GB = The Gopatha-Brāhmaṇa of the Atharva Veda
PB = Pañcaviṃśa Brāhmaṇa or Tāndya Mahā-Brāhmaṇa.
SB = Sadviṃśa Brāhmaṇa
JB = The Jāminiya or Talavakāra Brāhmaṇa
Samhitopaniṣad B = The Samhitopaniṣad Brāhmaṇa of the
Sāma Veda
ŚB = The Śatapatha Brāhmaṇa
TB = The Tāittiriya Brāhmaṇa of the Black Yajur Veda

CLASS 3 Āranyakas.

- AA or Ait Ār = The Āitareya Āranyaka
TA or Tait Ār = The Tāittiriya Āranyaka
TAA = The tenth book of the Tāittiriya Āranyaka, in the
Āndhra version

CLASS 4. Upanisads

- AU or Ait Up = Āitareya Upanisad
 KBU or Kausī Br = Kāusitaki-Brāhmana Upanisad
 ChU or Chh Up = Chāndogya Upanisad
 JUB = The Jāminiya or Talavakāra-Upanisad Brāhmana
 BrhU or Brh Up = Brhad Āranyaka-Upanisad
 ĪsāU or Īsāv Up = The Īsāvāsyopanisad
 TU or Tai Up = Tāittirīya Upanisad
 Mahān U = The Mahānārāyana Upanisad of the Atharva
 Veda

- KU = Katha Upanisad
 ŚvetU or Śvet Up = Śvetāśvatara Upanisad
 MU or Mañt Up = The Mātrāyaṇīya Upanisad
 MundU or Mund Up = The Mundakopanisad
 NīpU = The Nīsinha-Pūva Tāpanī Upanisad

CLASS 5 Śrāuta Sūtras

- ĀŚ or Āśr Sū = The Śrāuta sūtra of Āśvalāyana
 ŚŚ or Śāṅkh Śr sū = The Śāṅkhāyana Śrāuta Sūtra
 Vāt = Vātāna Sūtra
 LŚ = The Śrāuta sūtra of Lātyāyana
 ApŚ or Ap Ś Sū = The Śrāuta Sūtra of Āpastamba
 KŚ or Kāt Śr Sū = The Śrāuta sūtra of Kātyāyana
 MŚ or MŚr Sū = The Mānava Śrāuta Sūtra

CLASS 6 Grhya Sūtras, Mantra Pāthas, etc

- AG or Āsv Gr Sū = The Āśvalāyana Grhya Sūtra
 ŚG or Śāṅkh Gī Sū = Śāṅkhāyana Grhya sūtra
 SMB = Sāma Mantra Brāhmaṇa
 GG or Gobhila Gr Sū = Gobhila-Grhya-sūtra
 PG or Pāraskara Gr = Pāraskara Grhya sūtra
 ApMB = The Mantra-Pāṭha or the Prayer Book of the
 Āpastambins
 ApG = The Āpastambīya Grhya sūtra
 HG = The Grhya sūtra of Hiranyakeśin

CLASS 7 Dharma sūtras, Dharma Śāstias, and Smrtis

VaDh = Vāsistha Dharma Śāstra

MDh = Mānava Dharma Śāstia

CLASS 8 Vidhāna texts

Rvidh = Rig Vidhāna

Svidh = The Sāma Vidhāna Brāhmana of the Sāma Veda

CLASS 9 Ancillary texts of the Vedā

N or Nir = Nirukta

BṛhD = The Brhad-Devatā attributed to Śaunaka

CLASS 10 Miscellaneous texts

Mahābh = The Mahā-Bhārata

Bhagavadgītā = The Bhagavad Gīta

Mahābhāṣya = The Mahā Bhāṣya of Patañjali

2. ALPHABETICAL LIST OF ABBREVIATIONS OF THE TITLES OF TEXTS CITED.

AA or Ait Ār or Ait Āian = Āitareya Āianyaka

AB or Ait Br = Āitareya Brāhmana

AG or AGS or ĀŚ Gṛ Sū or Āśv Gr Sū = Āśvalāyana

Grhya sūtra

Amaśa = Amarakosa

ApG = Āpastamba Grhya sūtra

ApMB = Āpastamba Mantra Pātha

ApŚ or Āps or Āp Śr Sū = Āpastamba Śānta sūtra

AiS or ARS = Āranya Samhitā

ĀŚ or Ās or AS or Āśva Śānta Sū or Āśv Su or Ās Ś

Sū = Āśvalāyana Śānta sūtra

AU or Ait, Up = Āitareya-Upaniṣad

AV or AS = Atharva Veda Samhitā

Bhag Gītā or Bh Gītā = Bhagavad Gītā

Bhānd Comm Vol = Bhandarkar Commemoration Volume

- BD or BrhD or Brh D = Brhad Devatā
 BrhU or Brh Up = Brhad Āranyaka Upanisad
 B S S = Bombay Sanskrit Series
 Chh Ār = Chhāndogya Āranyaka
 Chh Sū = Chandas Sūtra of Pingala
 ChU or Chh Up or Chhānd Up = Chāndogya Upanisad
 Dhātup or धा० पा० = Dhātupātha in Siddhānta Kaumudī
 Garbhupanisad
 GB = Gopatha Brāhmaṇa
 GG or Gobhila Gr Sū = Gobhila Grhya Sūtra
 HG = Hiraṇyakeśi Grhya Sūtra
 ĪsāU or Isāv Up = Īsāvāsyopanisad
 Jai Sū = Sūtras of Jaimini
 JB = Jaiminiya or Talavakāra Brāhmaṇa
 JUB = Jaiminiya or Talavakāra Upanisad Brāhmaṇa
 का० सू० = Kāmandakiya Sūtra
 KB or Kausi Br = Kausitaki Brāhmaṇa
 KBU or Kausitaki Brāhmaṇa Upanisad
 KŚ or Kāt Śr Sū = Kātyāyana Śrauta Sūtra
 KS or Kāth Sam = Kāthaka Samhitā
 KSA = Kāthaka Samhitā, Asvamedha Grantha
 KU = Katha Upanisad
 LŚ = Lātyāyana Śrauta Sūtra
 Mahābh = Mahā Bhārata
 Mahābhāsyā = Vyākaraṇa Mahābhāsyā of Patañjali
 MahānU or Mahān Up = Mahā Nārāyaṇa Upanisad
 Manu = Manusmṛti
 MDh = Mānava Dharma Śāstra
 MG or Mānav Gr Sū = Mānava Grhya Sūtra
 MŚ or MŚr Sū or Mānav Śrau Su = Mānava Śrauta Sūtra
 MS or Mait Sam = Maitrāyaṇi Samhitā
 MU or Mait Up = Maitrāyaṇi Upanisad
 MundU or Mund Up = Mundakopanisad
 Nigh = Nighantu
 Nir or N = Nirukta

Nir Parı = Nirukta Parıśista

NıpU = Nrsinha Pūrva Tāpani-Upanisad

Pān or Pānı = Pānini's Astādhyāyı

Paribhāsenduśekhara

PB = Pañcavınsa Brāhmana

PG or Pāraskara Gı Sū = Pāraskara Grhya Sūtra

Rık Pıātı = Rık Prātisākhya

RV or RS = Rıg Veda Samhitā

Rvidh or R Vıdh = Rıg Vıdhāna

RVKh or RS Kh or RS Khailı Sū = Khilas (Khila Sūktas)

of the Rıg Veda (Rık Samhitā)

ŚB or Śatapatha Br = Śatapatha Brāhmana

ŚG = Śānkh Gr Sū = Śānkhāyana Grhya Sūtra

ŚŚ or Śānkh Śı Sū = Śānkhāyana Śıauta Sūtra

SL or Sad B = Sadvınsa Brāhmana

Sarvānukıamanı = Sarvānukıamanı of Kātyāyana

Sıdh Kvu = Siddhānta Kaumudı

SMB = Sāma Mantra Brāhmana

SV or SS or Sām Sam = Sāma Veda Samhitā

Svidh = Sāma Vıdhāna Brāhmana

Susruta

ŚvctU or Śvet Up = Svetāśvatara Upanisad

Samhitopamsad B = The Samhitopamsad Brāhmana of the
Sıma Veda

TA or Tait Āı = Taittiriya Āranyaka

TAA = Taittiriya Āranyaka, Āndhra recension

TB or Tait Br = Taittiriya Brāhmana

TS or Tait Sam = Taittiriya Samhitā

TU or Tait Up = Taittiriya Upanisad

VāDh = Vāsıtha Dharma Śāstra

Vait = Vaitāna Sūtra

VS or Vāj Sam or Yaı Vāj Sam = (Yaıurveda) Vıjasaneyı
Samhitā, Mādh recension

VSK = Vājasaneyı Samhitā, Kāva recension

Vār = Vārtika of Kātyāyana on Pānini's sūtras

3. LIST OF A FEW OTHER ABBREVIATIONS USED IN THIS EDITION.

comm = commentary

ms = manuscript

mss = manuscripts

v 1 = variant reading

अथाष्टमोऽध्यायः ।

द्रविणोदाः कस्माद्, धन द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति । बलं वा द्रविण, यदेनेनाभिद्रवन्ति । तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति ॥१॥

द्रविणोदाः (१) इत्येतदेवतापद निर्वाच्यम् । तदर्थमुपोद्धात द्रविणोदाः कस्मात् इति । तत्र पूर्वपदमेव तावत्प्रथम विगृह्य निराह धन द्रविणमुच्यते इति । 5 तत्कस्मात् । यदेनदभिद्रवन्ति । कर्मकारकम् । यस्मादेतदाभिमुख्येन तदर्थिनोवश्य द्रवन्ति । बल वा द्रविणम् । करणकारके । यदेनेनाभिद्रवन्ति यस्मादनेन सयुक्ता सन्त परानभिद्रवन्ति । तस्य धनस्य बलस्य वा दाता यो भवति स द्रविणोदाः । तस्य प्राधान्यस्तुतियुक्ता एषा ऋग् भवति या दृष्ट्वा देवतापदसमाप्राये एष समाप्रात ॥१॥

“द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे ।

10

यज्ञेषु देवमीळते ॥”

द्रविणोदा यस्त्वम् । द्रविणस इति द्रविणसादिन इति वा । द्रविण-सानिन इति वा । द्रविणसस्तस्मात्पिबत्विति वा । यज्ञेषु देवमीळते । याचन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूजयन्तीति वा ॥

तत्को द्रविणोदाः । इन्द्र इति क्रौष्टुकिः । स बलधनयोर्दातृतमस्तस्य 15 च सर्वा बलकृति ।

“ओजसो जातमुत मन्य एनम् ।”

इति चाह । अथाप्यग्नि द्राविणोदसमाह । एष पुनरेतस्माज्जायते ।

2 D begins with हरि ॐन्, A B₁ यदेनमभि^० for यदेनदभि^० of all others 3 A B₁ conclude VIII 1 1 with तस्यैषा भवति 6 d m यदेनदभि^०, a b₁ यदेनमभि^०, m कस्मात् for यस्मात्, d एनत् for एतत्, and आभिमुखेन for ^०मुख्येन, a ms of b₁ reads यस्मादेतदर्थिनोऽवश्य 9 a d omit एष 11 J मीळते for मीळते of C D 12 Three mss of B₁ (क, ख, ग) read यस्त for यस्त्वम्, supported by Durga, for which see note on the commentary below 13 B₁ J R ईलते

4 द्रविणोदा -Nigh V 2 1

10 RS I 15 7

17 RS X 73 10.

“यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान् ।”

इत्यपि निगमो भवति । अथाप्यृतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति । तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति भवति । अथाप्येन सोमपानेन स्तौति । अथाप्याह

5 “द्राविणोदा. पिबतु द्राविणोदस ”

इति ॥

अयमेवाग्निर्द्राविणोदा इति शाकपूणिः । आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति ।

“देवा अग्निं धारयन् द्राविणोदाम् ”

10 इत्यपि निगमो भवति । यथो एतत्स बलधनयोर्दातृतम इति, सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं विद्यते । यथो एतद् “ओजसो जातमुत मन्य एनम् ” इति चाहेत्ययमप्यग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो जायते । तस्मादेनमाह सहसस्पुत्र सहस सूनुं सहसो यहुम् । यथो एतदग्निं द्राविणोदसमाहेत्यृत्विजोऽत्र द्राविणोदस उच्यन्ते । हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति ।

15 “ऋषीणां पुत्रो अधिराज एष ”

इत्यपि निगमो भवति । यथो एतत्तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति भवतीति । भक्तिमात्रं तद्भवति, यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपात्राणाम् । यथो एतत् सोमपानेनैव स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते ।

5-7 B₁ A conclude sect 2 at द्राविणोदस इति । C D do not do so but read on as द्राविणोदस इत्ययमेवाग्निः^o We follow C D and read the two sections together. B₁ concludes VIII 1 2 after द्राविणोदस इति । 7 B₁ begins VIII 1 3 with अयमेवाग्निः

1 RS II 12 3, AV 20 34 3

2 इत्यपि निगमो भवति—not repeated by Durga

3 Durga reads ^oइन्द्रपानमिति समाख्या । Page 846, line 3, for इन्द्रपानमिति भवति ।

5 RS II 37 4

9 RS I 96 1

11 RS X 73 10

15 AV 4 39 9, VS 5 4

16-17 Durga reads ^oइन्द्रपानमिति समाख्या भवतीति

“ सोमं पिब मन्दसानो गणाश्रिभिर् ”

इत्यपि निगमो भवति । यथो एतद् द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस
इत्यस्यैव तद्भवति ॥ २ ॥

द्रविणोदा द्रविणसः इति । मेधातिथेरार्षम् । द्रविणोदाः इत्येतस्य प्रथमै
कवचनान्तस्य कर्तृत्वेन श्रुतस्य क्रियापदेन बहुवचनान्तेन ईळते इत्यनेन वचनभेदाद् 5
सामर्थ्यमपेक्ष्य स्तोतृत्वे चासम्भव द्रविणोदसो देवतात्वात् स्तुत्यत्वेन सामर्थ्यमुन्नीय
द्रविणोदसो यद्वृत्तमभ्याहृत्य द्रविणोदसि अर्थपतावमिसबन्धात् स्तुतेरेकवाक्यतया
सामर्थ्यमुन्निनीषन् स्तुत्ये द्रविणोदसि द्रविणोद शब्द कर्मत्वेन नमयाचकार द्रविणोदा
य देव त द्रविणोदसम् इति ।

इदानीं द्रविणसः इत्यस्य ग्रावहस्तासः इत्यनेन ऋत्विग्विषयेणासदिग्धेन 10
प्रथमाबहुवचनेन स्तुतिकर्तृत्वेन विशेषणविशेष्यभावेन सामानाधिकरण्ये सामर्थ्यमुन्नीय
तयार्थोपपत्तिसामर्थ्यादेकवाक्यतयाभिसम्भ्राति । य द्रविणोदस देवम् अध्वरे-यज्ञे-
अग्निष्टोमादौ यज्ञेषु-यजतिषु-हवि सप्रदानेषु सवनेषु वा यागस्थानेषु । द्रविणसः-

1-2 Three mss of B₁ (क, ख, ग) and the variants pointed by R
omit अपि निगमो भवति after गणाश्रिभिरिति } A B₁ conclude sect 3
(VIII 1 3) after भवति C D conclude here sect 2 which
begins from द्रविणोदा द्रविणसो etc p 839 5) ईळते for ईळते, a d वचनेन
भेदात् 6 a असम्भवति for असम्भव, m च सम्भव 8-9 a d omit द्रविणोदा य
देव त 10 a d ग्रावहस्ता for ग्रावहस्ताम् 13 a d read after अग्निष्टोमादौ-
यज्ञिषु सवनेषु द्रविणम् etc

1 RS V 60 8

8-9 द्रविणोदा य देव त It should be noted that Durga apparently
reads त for त्व in the text, as here all mss read त (द्रविणोदस) and
not त्व This reading makes good sense but is not supported
by any of our mss of the text Three mss of B₁ (क, ख, ग),
however, read त्व The reading त्व is more general, is supported
by the tradition of recitation in these parts of India, and is
construable though with some effort We are therefore com-
pelled to retain it as authentic, though the other is more easily
construable

ऋत्विज ते हि द्रविण लप्स्यामह इति सीदन्ति कर्मणि । अथ वा द्रविणसानिनः
 धनस्य गवादेर्हविषो वा देवतार्थस्य समक्ताः । ग्रावहस्तासः इत्यभिषवामिप्रायम् ।
 यमेते द्रविणसो ग्रावहस्तास ऋत्विज अध्वरे यज्ञेषु द्रविणोदस देवम् ईळते—
 याचन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूजयन्तीति वा ॥ द्रविणोदा देवोऽस्मभ्य द्रविणानि
 5 ददात्वित्येतदाशास्महे । आशिषमभ्याहृत्य समाप्यते यमीळते स इति यत्तदो परस्परा-
 पेक्षत्वात् । अथवैवमन्यथा निराकाङ्क्षतया परिसमाप्यते द्रविणसः तस्मात् पिब-
 त्विति । द्रविणोदा इत्यतः प्रथमैकवचनादविपरिणतादेव द्रविणस इत्यस्य पञ्चम्येक-
 वचनत्वेन सोमाभिधानत्वे सामर्थ्यमुग्रीय पिबत्वित्याख्यातमभ्याहृत्यात्रैव समापयाचकार
 भाष्यकार एवमप्यस्ति सामर्थ्यमित्युपप्रदर्शनार्थम् । तत् कथमिति । य द्रविणोदस देवमभ्य-
 10 रेषु यज्ञेषु यजतिषु ग्रावहस्ता ऋत्विज ईळते स देव द्रविणोदा, द्रविणसोऽस्मात् सोमात्
 द्रविणसमक्तरादाय स्वमशः पिबत्वित्येतदाशास्महे ॥

तत्को द्रविणोदाः इत्येवमादिविचारः । तत्र तावत् इन्द्र इति क्रौष्टुकि-
 एवमाचार्यो मन्यते । केन हेतुना । स बलधनयोः अतिशयेन दाता इति । तस्य च
 सर्वा बलकृतिः । अभिधानविग्रहे हि बल द्रविणमित्युक्तम् । बलकृतिश्चेन्द्रस्य सर्वा
 15 तस्मादिन्द्र । ओजसो जातमुत मन्य एनम् इति चाह मन्त्रदृक् । अधि-
 पतित्वकृत एवास्य बलेनाभिसबन्धः । तस्माद्युक्तं यत्तस्य दाता स्यात् । कथमिति
 यतो मन्त्र एव निर्वर्ण्यते ।

“अश्वादियायेति यद्वदन्त्योजसो जातमुत मन्य एनम् ।

मन्योरियाय हृन्मेषु तस्यै यतः प्रजङ्ग इन्द्रो अस्य वेद ॥”—इति ।

1 a d read after कर्मणि—हवि प्रदानेषु यजतिषु सानिन धनस्य गवादे etc
 2 b अभिषवामिप्राय 3 a d omit य and read एते द्रविणोदस देव ईळते etc
 b j यमेते etc, m य एते etc, b अध्वरेषु, m अध्वरे for अध्वरे, a d omi
 द्रविणसो ग्रावहस्तास ऋत्विज अध्वरे यज्ञेषु, j ईळते, d ईळते 5-6 b परस्परापेक्षत्वात्, c
 d m परस्परापेक्षत्वात् 6 a d परिसमाप्यते 9 b य देव द्रविणोदस अध्वरेषु 10 b
 omits यजतिषु, m ग्रावहस्तास, d ईळते 11 a d द्रविण समक्ता, a d पिबत्
 12 m omits तत् before को, b m क्रौष्टुकि 13 d एत for एव, b add
 दातुम after बलधनयो, a d m do not have it 16 m अभिसबन्धा
 18 m अश्वादियायेति 19 a d प्रजन्त्य for प्रजङ्ग, a d omit इति

14 तस्य च सर्वा बलकृतिः—Of याच का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत् (N₁₁ VII 10
 18-19 RS X. 73 10

यद् वदन्ति—यदा वदन्ति अश्वात्—अशनवतो मेघात् अयम् इन्द्र इयाय—
आगच्छति इति तत्र सनिधानमस्य प्रतीत्य, तत्तावदह न तथा मन्ये । कथं तर्हि ।
ओजस. जात बलराशे कुतश्चिदतिमहतो जातम् अहम् एन मन्ये यथायमतिबलवान्
लक्ष्यते । अपि वा मन्यो—क्रोधात् दीप्तेर्वा अयम् इयाय यतो हर्म्येषु—उदकाहरणा
धिकारयुक्तेषु मेघवधकर्मसु तस्यौ—तिष्ठति । अथवा किं जानीम कुतोप्ययमैश्वर्याज्जात 5
इति । अतो ब्रूम यत अयम् इन्द्र प्रजज्ञ इति इन्द्र एव अस्य स्वजन्मन तत्त्व वेद ।
न कोप्यन्यो ज्ञास्यतीत्यभिप्राय ।

अथाप्ययमपरो हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे । अग्नि द्राविणोदसमाह मन्त्रहृक् । स
मन्त्रो मृग्य । केचित्तु द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस. इत्येतमेव मन्यन्ते ।
यस्यापत्य द्राविणोदसोऽग्नि स एव द्रविणोदा इति । कस्य च पुनरयमग्निरपत्यमित्यत आह । 10
एष पुन. अग्नि एतस्मात् जायते इन्द्रात् । कुत एतत् । ऐन्द्रे हि निगमे ध्रूयते
यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान इति ।

“यो हत्वाहिमरिणात् सप्त सिन्धून् यो गा उदारजदपधा बलस्य ।

यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान सवृक् समत्सु स जनास इन्द्र ॥”—इति ।

तृतीयेहनि दशरात्रस्य निष्केवल्ये विनियोग । गृत्समदो ब्रवीति ऐन्द्र रूपमास्थितो-15
सुरैर्हन्यमान । किं मा ह्य नाहमिन्द्र इति । कस्तर्हि इन्द्र । य हत्वा अहिं—मेघम्

1 a d m omit अश्वात् read by b₁, a d m omit इयाय 2 a यथा,
b₁ d m तथा 3-4 m अतिबलक्ष्यते 4 a b₁ ततो, d m यतो 6 a d
omit अतो, m reads यतो for it, d omits इति, b₁ reads स्वस्य
जन्मन 7 a d कोन्यो for कोप्यन्यो of b₁ m 9 a only reads द्रविणोदस
for द्राविणोदस, a d m इत्येतमेव for इत्येव of b₁ 10 d omits एव after
स, a d omit अग्नि after अय 14 a d m omit इति 16 d किमाहय
for किं मा ह्य of others, m मा for मा of b₁

13-14 RS II 12 3, AV 20 34 3

15 निष्केवल्ये विनियोग —MS 4 14 5, ASr Sû vii 7

15 गृत्समदो ब्रवीति—Here Durga represents Gritsamada as taking
the form of India and not the opposite of it In this he is sup-
ported by Brh D (IV 66 et seq) Cf also Sayana's introduc-
tion to this hymn (RV II 12)

अरिणात् सप्त सिन्धून्—स्यन्दना आकाशनादी “एला च इला च” इत्येवमाद्या । य
च गा—अप उदाजत्—उदगमयत् अपधा—अपधानेन—उद्धाटनेन बलस्य—मेघस्य
शिराणा छिद्राणाम् । य, च अश्मनो—अशनवत्यो द्यावापृथिव्यो अन्तः—मध्ये
अग्नि जजान—जनयति । य च समत्सु—सग्रामेषु शत्रूणा सवृक्—संछेत्ता । जनास—हे
१ असुरजना स इन्द्र नाहमिन्द्र इति ।

अथापि अयमपरो हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे । कतम इति । ऋतुयाजेषु
द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति । ऋतवो यैर्मन्त्रैरिज्यन्ते ते भवन्त्युतयाजा । तेषु
ऋतुयाजेषु द्राविणोदसाः—द्रविणोद शब्दयुक्ता प्रवादा भवन्ति । तत किम् ।
तेषामुतयाजाना यत् पात्रं येन ते द्रव्यन्ते तस्येन्द्रपानमिति मन्त्रे समाख्या भवति ।
10 तद्यथा—

“ अ॒पा॒द्धो॒त्रा॒दु॒त पो॒त्रा॒द॒म॒त्तो॒त ने॒ष्ट्रा॒द॒जु॒ष॒त प्र॒यो हि॒तम् ।

तु॒री॒य पा॒त्रम॒मृ॒क्तम॒म॒र्त्यं द्र॒वि॒णो॒दा पि॒ब॒तु द्रा॒वि॒णो॒द॒स ॥”—इति ।

तथा—

“ होता यक्षदेव द्रविणोदसमपाद्धोत्रादपात्पोत्रादपानेष्ट्रातुरीय पात्रममृक्तममर्त्यमिन्द्र
15 पान देवो द्रविणोदा स्वयमायूयात् स्वयमभिगूर्यात् स्वयमभिगूर्तया होत्रयर्तुभि सोमस्य
पिबत्वच्छावाक यज ”—इति ।

1 a d अम्वा च दुला चेत्येवमाद्या 2 a d m omit मेघस्य 3 m आत्मनो
for अश्मनो 4 a d m omit जनास 7 a only adds द्रविणोद
शब्दयुक्ता before प्रवादा 7-8 a only omits ऋतवो यैर्मन्त्रे etc up
to भवन्ति 9 m omits ते, a only मन्त्रेण for मन्त्रे of all others,
b₁ भवन्ति for भवति of all mss 12 a d omit इति, m does
not read the whole verse but indicates it by the initial and
final words, j द्रविणोदस, for द्राविणोदस of the text 13-16
a d omit from तथा to इति 14 m द्रविणोदा for द्रविणोदस of b₁
15 m adds द्राविणोदस, b₁ द्रविणस after द्रविणोदा But Durga is not
conscious of either, as shown by his explanation below 15
m होत्रेयऋतुभि for होत्रयर्तुभि of b₁

1 सप्त सिन्धून्—For the seven celestial rivers, see TS 4 4 5 1,
KS 40 4

10 तद्यथा—See the foot-note on संप्रेष on the next page

11-12 All mss read the *rik* अ॒पा॒द्धो॒त्रा॒त् etc (RS II 37 4) here

‘होता यक्षद् देव द्रविणोदाम्’ इत्यच्छावाकस्य सप्रैष । मैत्रावरुणो ब्रवीति अश्वर्युणा
 ‘ऋतुभि प्रेष्य’ इति प्रेषित । होता यक्षत्—यजतु । कमिति । देव द्रविणोदसम् । स च
 पुनर्द्रविणोदा देव पूर्वम् अपात्—पीतवान् सोम होत्रात् सप्रदानात् । अपात् च पोत्रात्
 संप्रदानात् । अपात् च नेष्ट्रात् सप्रदानात् । अथ पुनरिदं तुरीय—चतुर्थं सप्रदानम् अमर्त्यं
 यत् पीत्वा न म्रियते । अथवा अमनुष्ययोग्यम् । अमृत्तं च—अनुपमृदितमन्यया देवतया
 अपरिभुक्तम् । इन्द्रपानम्—इन्द्रस्य पातु योग्यम् । तदेतत् द्रविणोदा देव इन्द्र अस्माभि
 प्रत्तमादरेण स्वयमायूयात्—स्वयमामिश्रीयात् स्वयमभिगूर्यात्—स्वयमभ्युद्यच्छेत् । तत स्वय

1 *m b_i* द्रविणोदा, *a d* द्रविणोदस, *m* सप्रैषो, *b_i* सप्रैषो 3 *a d* add
 अपात् before होत्रात् 4 After नेष्ट्रात्सप्रदानात् *m* adds —उतापि पोत्रात्सप्रदानाद्यदमत्त
 हृदवान् । उतापि नेष्ट्रात्सप्रदानादजुषत पीतवान् । एवमेतदजुषताप्रीयत प्रयोऽन हित । आत्मनो हित
 पश्यमन्नम् । This is clearly an interpolation of the explanation of the
rik II 37 4 introduced in the body of the commentary on the
 प्रैष After चतुर्थं सप्रदान *b_i* adds अमृत्तम् अशुद्धम् अपूर्णमित्यर्थं, *m* adds
 अमृत्तं अशुद्धं देवेभ्य अदत्तं दशापवित्रेणामृष्टं वा अपूर्णमित्यर्थः Both these seem to
 be superfluous in the context, and there is nothing of the kind
 in *a d*, hence we read with *a d* 5 *a d* add इति after म्रियते,
m omits देवतया 6 *a d* omit इन्द्रपान, *a d* omit देव 7 *a d* आसिष्यात्
 for आमिश्रीयात् of others, *a d* omit स्वय after तत

1 सप्रैष—*m b_i* read the प्रैष *rik* होता यक्षत् etc, after the
rik अपाद्धोत्राद्, as on the last page, but *a d* omit it The
 प्रैष is explained immediately by Durga, word for word, but
 the *rik* is not interpreted It is true that *m* adds the expla-
 nation of a part of the verse while explaining the प्रैष, but it
 is clearly an interpolation Besides the verse is not an illustration
 in point to the preceding statement इन्द्रपानमिति मन्त्रे समाख्या भवति All
 this would show that the *rik*, rather than the प्रैष, is out of place
 here I have, however, allowed it to stand as it is, as all mss
 agree in reading it here, though it seems more natural that it
 should be read below where the second *pāda* of the verse is
 explained by Durga

7 आमिश्रीयात् is incorrect It should be either आमिश्रयात् or मिश्रयेत्

पिबतु ऋतुभि ऋतुना कालेन सह सोमस्य अभिगूर्तया-अभिमतया होत्रया-
स्तुत्या प्रदीयमान स्वमशम् । हे अच्छावाक त्वमप्येतदेव ज्ञात्वा यज । एवमेतस्मिन्
इन्द्रस्य द्रविणोद प्रवादवति प्रैषे पात्रस्य इन्द्रपानम् इति समाख्या । तस्मादिन्द्रस्तेन
पिबतीति गम्यते । एव चेत् प्राप्तमिन्द्रो द्रविणोदा इति ।

5 अथापि अयमपरो हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे । यस्मादेन सोमपानेन स्तौति
ऋतुयाजेष्वेव ।

“होत्रात् सोम द्रविणोद पिब ऋतुभि”—इति ।

न ह्यन्य इन्द्रात् सोमपानेन स्तूयते तदर्थत्वात् सोमसस्कारस्य । भवति हि सोमाप्यायने
तत्सस्कारप्रधानो मन्त्र । तद्यथा

10 “अशुरशुष्टे देव सोमायायतामिन्द्रायैकधनविदे”—इति ।

तस्माद् यत्र यत्र सोमपानस्तुति तत्र तत्रेन्द्र इति स्पष्टो न्याय । प्रसिद्धतर ह्येतत्
यदर्थमेव हवि सस्क्रियते तस्मा एव प्रदीयते ।

अथाप्याह द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः इति । यस्य द्रविणोदस अभि
अपत्य स द्रविणोदा इन्द्र पिबतु इति । “अपाद्दोत्रात्” इति । तस्यैवाच्छावाकप्रैषस्यैषा

15 याज्या । अमत्त-हृष्टवान् । उत-अपि । अजुषत-अप्रीयत । प्रय-अन्नम् आत्मने
हित-पथ्यम् । शेषस्तेनैव व्याख्यात । समाप्ता पूर्वपक्षहेतव कौष्ठुक्यमिमता ॥

1 a d m omit ऋतुभि after पिबतु 3 a d read प्रैषे before इन्द्रस्य
and omit it before पात्रस्य, d द्रविणोदाप्रवादवति 5 d एव for एन 7 a d
read the quotation as सोममिन्द्रो देव पिबतु ऋतुभिरिति, m as होत्रात्सोम इन्द्रो देव
पिबतु ऋतुभिरिति, we follow b1 as it agrees with text quoted, and sup-
ports the preceding statement 8 d श्रूयते for स्तूयते of all others,
d omits च after ०प्यायने, all others read it unnecessarily Hence we
follow d 10 d ०धनवेद इति

7 These words are extracted from RS II 37 1

10 VS 5 7, MS 1 2 7 3 8 2

14 अपाद्दोत्रात्—This is the *pratīka* of RS II 37 4, given above
on page 844, and this is the proper place for the quotation of
the whole verse

16 तेनैव 1 e by the explanation of अच्छावाकप्रैष given by Durga.

किमस्तु एतैर्हेतुभिरिन्द्रो द्रविणोदा इति । नेत्युच्यते । अयमेवाग्निर्द्रविणोदा-
इति शाकपूणि. मन्यते । अयमेव यस्य पृथिवीस्थाने समान्नानम् । अपि च यादे
मन्यमोभविष्यत्ततो यान्येतानि माध्यमिकानि ऐन्द्राणि वा पार्जन्यानि वा बार्हस्पत्यानि
वा तेषु द्रविणोदसा प्रवादा अभविष्यन्, मध्यमस्य कर्मणा चैन रसानुप्रदानादिना
अस्तोष्यन् । न चैतदुभयमस्ति । किं तर्हि । आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसा 5
प्रवादा भवन्ति । हिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मादाग्नेयेष्वेव सूक्तेषु द्राविणोदसा
प्रवादा विशेषणत्वेनाग्नेरेव भवन्ति, अग्निर्मन्त्राणां चैन सूक्तेषु स्तौति नेन्द्रकर्मणा,
तस्मादयमेवाग्निर्द्रविणोदा ।

कथमिति । यत उपप्रदर्शयति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् इत्यपि
निगमो भवति । अप्ययमप्यन्ये बहव इत्यपिशब्दः । 10

“स प्रत्नया सहसा जायमान सद्य काव्यानि बळधत्त विद्वा ।

आपंश्च मित्रं धिषणां च साधन्देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् ॥”

—इति । कुत्सस्येयमार्षम् । पितृयज्ञे स्विष्टकृत्पुरोनुवाक्या । य अग्निं अपा मित्रं तदुत्पत्ति
योगात् । धिषणा धिषणायाश्च वाच साधन्—साधयिता तदधिदेवतायोगात् । य च देवा
अग्निं धारयन्—धृतवन्तः पूर्वे । द्रविणोदा द्रविणानां हविषा देवेभ्यो दातार वोढारम् । स 15
अग्निं प्रत्नया । ‘था’ इत्युपमाने । पुराण इव । सहसा—बलेन जायमान सद्य जातमात्र ७
सन् काव्यानि—पितृदेवतानि हवींषि बळधत्त । बद्—इति सत्यनाम । यथा अवितथेन
न्यायेन धारयितव्यानि दापयितव्यानि वा पितृभ्यस्तथैव सद्यो जातोपि धारयति

2 m समाम्नातम् for समाम्नानम् of others 3 d यज्ञे तानि for यान्येतानि
4 m द्रविणोदसा 6 a d add हि before सूक्तेषु 7 a d m नैन्द्रेण
कर्मणा, b1 नेन्द्रकर्मणा 9 a d m यत, b1 अत 11 a d b1 read the
प्रतीक only as स प्रत्नयेति, d as त प्रत्नयेति, b1 j बलधत्त, for बळधत्त
of the text 14 d omits धिषणा 15 d appears to read धृतवन्त
for धृतवन्त 16 d इत्युपमाने, a d add जन्यमान after जायमान, d यद्यो
for सद्य 17 a कव्यानि, m पितृदैवतानि for पितृदेवतानि of all others,
1 बळधत्त, b1 ms बलधत्त, a d सत्यस्य नाम 18 a d दातव्यानि for दापयितव्यानि
of others

11-12 RS I 96 1

13 पुरोनुवाक्या—MS 4 10 6 157 12, AB 5 15 8, AS 2 19 24.

16 ‘था’ इत्युपमाने—Of N11 m 16

वा ददाति वा विद्वा-विश्वानि-सर्वाणि । एवमेतस्मिन्नाधिकारे य धृतवन्तो देवा
सोस्माकमिदं नाम करोत्विति आशिषैकवाक्यता । एवमयमेवाग्निं द्राविणोदा इति स्थित
पक्षः । स पुनरयं परपक्षहेतुष्वनिराकृतेषु अनवस्थित एव । अतस्तन्निराकरणाय
यथो एतत् इत्येवमायुच्यते ।

- 5 यत्पुनरेतदुक्तं स बलधनयोर्दानृतमः इति अकारणमेतत् इन्द्रस्य द्राविणोदस्त्वे ।
कस्मात् । यस्मात् सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं विद्यते । ता ऐश्वर्यात् सर्वा एव
बलधनयोर्दानृत्यो भवन्ति । तस्मादवैशेषिकमेतदिन्द्रस्य कारणं द्राविणोदस्त्वे ।

यथो एतत् यदप्युक्तं बलकृतिमधिकृत्य ओजसो जातमुत मन्य एनम् इति ।
तदप्यवैशेषिकमिन्द्रस्य । कस्मात् । यस्मात् अयमप्यग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो
10 जायते तस्मादेनम् अग्निम् आह मन्त्रदक् । किमाह । सहसस्पुत्रं सहसः
सूनुं सहसो यद्गुम् । द्वन्न सर्पिरासुतिरित्येवमादयं शेषः ।

“द्वन्न सर्पिरासुतिं प्रत्नो होता वरेण्यः ।

सहसस्पुत्रो अद्भुतः ॥”

- इति । गृत्समदस्यार्षम् । गायत्री । आग्नेयी । अग्नौ विनियोगः समिदाधाने । हु अन्न —
15 द्वन्न —दुमात्र । सर्पिरासुतिश्च सर्पिरासवो यस्य । सर्पिर्वोदकमासूते य आहुतिद्वारेण ।
प्रत्नश्च पुराण होता वरेण्य —वरणीय, सहस —बलस्य य पुत्र, अद्भुत —महान्
चित्रो वा । स इदं नाम अस्माकं करोत्वित्याशीर्गतामाख्यातमव्याहृत्य समाप्यते ।

“त्वं ह यद्यविष्ठयं सहसं सूनवाहुतः ।

ऋतावां यज्ञियो भुवं ॥”

1 d omits वा before ददाति, a d add धत्त before धृतवन्तो देवा 2
m omits एव and joins this sentence with the next to form one
sentence, d omits एव after अयं 3 a d m यत् for अत of b. 6.
b. अत for ता of a d m 12 All except a read the pratika
simply 14 a d omit गायत्री आग्नेयी 16 d adds च after सहस, b.
adds य before अद्भुत 17 b. विचित्रो for चित्रो of a d m, d omits नाम

12-13 RS II 7 6

14 विनियोगः समिदाधाने—MS 2 7 7, 3 1 9, VS 11 70

18-19 RS VIII 75 3

—इति । विरूपस्यार्षम् । आग्नेयी । गायत्री । सामिधेनीष्वग्नयेऽन्नाद्यकामकर्मणि धाय्या ।
हे यविष्ठय—युवतम सहस्र—बलस्य सूनो—पुत्र यत्—यस्मात् आहुत—अभिहुत ऋतावा—
सत्यवान् उदक्वान् वा यज्ञिय—यज्ञसपादी भुव—भवसि तस्मात् त्वा वयमपि जुहुम ।
स त्वमस्माकमप्येव भवेत्येतदाशास्महे ।

“ अग्ने वाजस्य गोमत् ईशान सहस्रो यहो ।

5

अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रव ॥”

—इति । उष्णिक् । गोतमस्यार्षम् । आग्नेयी । इष्टकोपधाने अग्नौ विनियोग । हे भग
वन् अग्ने सहस्रो यहो, बलस्य पुत्र, जातवेद यदेतद् वाज—अन्न गोमत्—गोमि तद्वत्
त्व तस्य ईशान—ईश्वर । अतो ब्रूम । अस्मे—अस्मासु धेहि—स्थापय, अनपायि कुरुष्वेतत्
महि श्रव महदेतत् श्रवो गवादि इत्येतदाशास्महे ।

10

यथो एतत् यत् पुनरेतदुक्तम् अग्नि द्राविणोदसमाह इति । नेदमनेनाभि
प्रायेण इन्द्रादय द्रविणोदसो जायते इति । किं तर्हि । ऋत्विज अत्र एतस्मिन् द्रविणो-
दसः अग्ने उच्यन्ते । ते पुन कस्मात् । हविष दातार । देवाना हि हविर्द्रविण,
तदेते ददत इति द्रविणोदस एते । तत् किम् । ते च एनं जनयन्ति । निगमो-
पि हि भवति ऋत्विजामयमग्नि पुत्र इति । तद्यथा । ऋषीणा पुत्रो अधिराज 15
एषः इति ।

“ अमावशिंश्चरति प्रविष्ट ऋषीणा पुत्रो अधिराज एष ।

तस्मै विधेम हविषां वृतेन मा देवाना यूयुषामं भागधेयम् ॥”

1 a d read घोरस्य for विरूपस्य, and omit आग्नेयी । गायत्री, d अग्नये for
आग्नेये of b1 and others, a d धाय्या for याज्या of b1 3 a d m
omit सत्यवान्, a d m add यज्ञवान् after उदक्वान् 7 a d omit
आग्नेयी, d adds अपि between इष्टकोपधाने and अग्नौ 9 a d m अस्य for
तस्य, and यतो for अतो of b1, m तस्य त्वमस्य ईशान, a d m
अनपायि for अनयापि of b1 12-13 a d द्राविणोदसत्वम् (d अ) प्रेरुच्यते, m
द्राविणोदसत्वेऽन्ने 17 a d omit एष after अधिराज

1 धाय्या—Of AB XII 7

5-6 RS I 79 4

7 इष्टकोपधाने विनियोग—MS 2 13 8, VS 15 35

17-18, MS 1 2 7, VS 5 4

—इति । अनेन निर्मथ्योन्निरभिहृत्यते । य एषः अधिराजः अधिकदीप्ति अग्नौ
आहवनीये अग्नि निर्मथ्य प्रविष्ट चरति ज्वलन् ऋषीणाम् ऋत्विजा पुत्रः तैर्मथित
तस्मै विधेम त परिचरामहे वयम् अनेन आज्येन हविषा । किमिति । मा देवाना यूयुपाम
भागधेयम् इति । प्राप्तमेतदभिहोमाख्य भागधेय 'सुवेणाभिजुहोति' इति शास्त्रतोस्त्य
5 अग्न्याख्यस्य देवस्य । तस्य मा यूयुपाम मा लोछुपामेत्यतो विधेम । अथवा अस्मै अग्नये
हविर्दत्त । विधतिर्दानकर्मापि भवति ।

यथो एतत् यत्पुनरेतदुक्तम् ऋतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति ।
तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति समाख्या भवति इति । एतदप्यकारणम् ।
कस्मात् । यस्मात् भक्तिमात्रं भवति तत् । गुणतः सवादः । दुर्बला हि
10 समाख्या, यतः असामर्थ्यात् कुतश्चित् गुणानुवादः यथा वायव्यानीति सर्वेषां
सोमपात्राणां नानादेवतानामपि सताम् ।

यथो एतत् सोमपानेनैव स्तौतीति । इदमप्यकारणम् । कस्मात् । यस्मात्
अस्मिन्नप्येतदुपपद्यते सोमपानम् । कथमिति । सोमं पिब मन्दसानो गण-
श्रिभिः इति ।

15 “अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिः ऋक्भिः सोमं पिब मन्दसानो गणश्रिभिः ।
पावकेभिर्विश्वमिन्वेभिर्वायुमिर्वैश्वानरं प्रदिवा केतुनां सज्ज ॥”

—इति । हे भगवन् अग्ने वैश्वानर त्वमेभि मरुद्भिः—मितरोचिभिः अर्चिभिः शुभयद्भिः
भवन्तम् ऋक्भिः—रसहर्तुभिः गणश्रिभिः—गणशो भवन्तमाश्रयद्भिः पावकेभिः—

1 a d य एष (d बो) राजा अधिकदीप्ति, m omits य before एष 2 a
d omit अग्नि 3 m यूयुपाम for यूयुयाम of br 3 5 a d अग्ने only
for अग्न्याख्यस्य देवस्य, and d alone adds तस्य before मा यूयुपाम, a only
omits अस्मै 6 a d omit हवि 7 a d m omit यथो एतत् 18 a d
omit गणश्रिभिः

1 अभिहृत्यते—MS₁ S₁ 1 7 1 47

4 अभिजुहोति—See MS₁ S₁ 1 7 1 47

10 वायव्यानीति etc See MS 4 5 8 and TS 6 4 7-8 for the
myths which relate how the cups used in drinking Soma came
to be called वायव्यानि (belonging to Vayu) by *laksanā*, even
when they actually belonged to other deities

पावयितुमि विश्वम् इन्वेभि—सर्वमिदमागच्छद्भि यत् दग्धुम्, आयुमि—अयनशीलै
प्रदिवा—चिरतनै केतुना—प्रज्ञया कर्मणा वा सजू—सयुक्त मन्दसान—मोदमान. सोम
पिब इत्येतदाशास्महे । अर्विषोऽत्र मरुत, ऋत्विजो वा मरुत । अन्यथा ह्यनुदाहरणमेवैष
मन्त्रोऽग्रे सोमपाने स्यादितरैर्मरुद्भि सबन्धात् ।

यथो एतत्, द्रविणोदा पिबतु द्राविणोदस. इति । अस्यैव तद् 5
भवति । यत्पुनरेतदुक्तम् ऋतुयाजेषु, द्रविणोदा. पिबतु द्राविणोदसः इति, अस्य
एव अग्रे तद् भवति अग्रेरपि सोमभागित्वाद् ऋतुयाजेषु । भवति हि तेषु “वनस्पते—
द्रविणोद पिब ऋतुभि” —इति । वनस्पतिशब्दसामानाधिकरण्यात् सोमपानार्थे सबोधने
द्रविणोदसो विशेषणविशेष्यभावसामर्थ्यात् नान्यो वनस्पतेर्द्रविणोदा । वनस्पतिश्च
पुनरसशयमग्नि । “वहा देवत्रा दिधिषो हवीषि”—इति हविर्वहनकर्मसयोगात् 10
स्विष्टकृद्विकारश्रुतेश्च वनस्पते । तस्मादग्निर्द्रविणोदा नेन्द्र ।

यत्पुनरेतदुक्तम्, इन्द्रार्थं सोम सस्क्रियते तस्मादिन्द्र एवास्य केवल पाता नान्य इति ।
नैतदेवम् । सोमो ह्यन्यस्यै देवतायै मीयते, अन्यस्यै सस्क्रियते, अन्याभ्यश्च गृह्यते, ह्रयते
च । तथा “अभि त्य देवम्”—इति सावित्र्या मीयते । “अशुरशुष्टे”—इति इन्द्राय
सस्क्रियते । पुनरपि च मीयते “इन्द्रायाभिमातिघ्ने”—इत्येवमादिभि । नानादेवताभ्यो 15
गृह्यते च मित्रावरुणाद्याभ्य । तथा च ह्रयते । तदेव विधिवशात् विचित्रा सोमतन्त्र-
गति । तत्रैव सत्यशक्य वक्तु यत्र यत्र सोम तत्र तत्रेन्द्र पाता इति । समुद्धे
चाग्निरिन्द्रेण सह प्रत्यक्षमैन्द्राग्रे गृहे “इन्द्राग्नी आर्गतम्”—इत्यत्र । भवति चाग्न्यर्थमपि

3 a d omit ऋत्विजो वा मरुत, here, and add the same words after
सबन्धात् in the next line 10 a d वहा for वह of b1 g 12 a d
omit अस्य after एव 14 d इति सावित्र्यमिमांते, m इति सावित्र्या अत्यष्टया मीयते
15-16 a d पुनरपि वाच्ययते इन्द्रायाभिमातिघ्ने इत्येवमादिना देवताभ्यो गृह्यते च etc,
m पुनरपि वाच्ययते 16 m मित्रावरुणाद्याभ्य 17-18 a d सयुक्ते वाग्निरिन्द्रेण सह

7-8 RS II 37 3

10 वहा देवत्रा—MS 4 13 7 KS 18 21

14 अभि त्य देवम्—MS 1 2 5 } 7 1, MS1 2 1 4 }

14 अशुरशुष्टे—MS 1 2 7, MS1 2 2 1 12

15 इन्द्रायाभिमातिघ्ने—MS 1 3 3 4 5 4, MS1 2 3 3 4

16 गृह्यते, ह्रयते—MS 1 3 4-36

18, इन्द्राग्नी आर्गतम्—MS 1 3 17,

पृथक् ग्रहणं यजुषा सोमस्य “अग्नये त्वा रायस्पोषदाय त्वा”—इति । तस्मादग्निरपि सोमस्य पाता स्याद् यथेह ऋतुयाजेषु ॥ २ ॥

“मेघन्तु ते वह्नयो येभिरीयसेऽरिषण्यन्वीळ्यस्वा वनस्पते ।

आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्व नेष्ट्रात् सोमं द्रविणोदः पिबं क्रतुभिः ॥”

- 5 मेघन्तु ते वह्नयो वोढारो यैर्यास्यरिष्यन् । इढीभवायूय धृष्णो अभिगूर्य त्व नेष्ट्रीयाद्विष्यात् । धिष्यो धिषण्यो धिषणाभवो, धिषणा वाग् धिषेर्दधात्यर्थे । धीसादिनीति वा । धीसानिनीति वा । वनस्पत इत्येनमाह्वैष हि वनाना पाता वा पालयिता वा । वन वनोते । पिबर्तुभिः कालैः ॥ ३ ॥

- 10 मेघन्तु ते वह्नयः—इति । गृत्समदस्यार्षम् । जगती । ऋतव्या । “अमिदा स्नेहने”

1 a d रायस्पोषदाय for रायस्पोषाय of b 2 a m read यथा इह ऋतुयाजेषु, here, after स्याद् and not before the *prātika* मेघन्तु ते वह्नय् in line 10 as b j do, a d ऋतुयाजेषु, b ऋतुयाजेषु 3 C D वीळ्यस्वा, B J वीळ्यस्वा 4 D नेष्ट्रात् 5 B J mss (क, ख, ग) read वोढारो and इढीभव 7 C R omit इति after धीसादिनी, C omits इति also after धीसानिनी 9 B J mss (क, ख, ग) have पिबर्तुभिः काले, C D read पिबर्तुभिः काले C D conclude section 3 here, and B J conclude VIII 1 4 Here also ends the first *pāda* of the eighth adhyaya B J इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथम पाद 10 a d omit जगती । ऋतव्या

1 अग्नये त्वा etc—MS 1 3 3 and 4 5 4

3-4 RS II 37 3

6 धिषणाभव—This word is not read by Durga

7 वाक्—The mss (ङ, च) of B J do not read the word वाक्

7 ‘धिष शब्दे’—Dhātup 3 21

8 ‘वनु याचने’—Dhātup 8 8

10 मेघन्तु ते वह्नयः This rik also is one of the *rtuyājas* (ऋतुयाज) and so some mss of the *commentary* read यथा इह ऋतुयाजेषु before the *prātika*

10, “अमिदा स्नेहने”—Dhātup 4 13

तस्य लोटि मेघन्तु इति भवति । हे भगवन् वनस्पते द्रविणोद , मेघन्तु-
स्निह्यन्तु एते पुष्यन्तु ते-तव वह्नयः-वोढार-अश्वा येभिः ईयसे यैर्नित्य
गच्छसि अरिषण्यन्-अहिंस्यमान केनचिदपि । स त्वमेभिरश्वैरागत्य अस्मद्यज्ञ
वीळ्यस्व-दृढमात्मान कुरुष्व सोममस्मत्प्रप्त पातुम् । कथं चैनं पिब । आयूय-
आमिश्र्य मिश्रीकृत्याङ्गुल्या । स हि पानपाना स्वभावो यदङ्गुल्या मन्यनम् । हे 5
धृष्णो शत्रूणा धर्षयित , अभिगूर्य-अभ्युद्यम्य ततो नेष्ट्रीयात् धिषण्यात् सोम
नेष्ट्रा वषट्कृत पिब ऋतुभिः कालैः सहेत्येतद् ब्रम्हम् ।

धिषण्य* धिषण्यः । धिषणा वाक् । तदर्थमसौ साधते । तस्य पश्चादुपविष्टो होता
शसति । धिषणा कस्मात् । धिषे धातो दधात्यर्थे वर्तमानस्य । सा हि वाग् अर्थ
वारयति शब्दार्थयोः सबन्धनित्यत्वात् । अथवा धीसादिनीति वा धीसानिनीति 10
वा । धी प्रज्ञा कर्म वा । सा एतस्या सीदति सनोति वा । सभजते इय वा । तयो
सीदति सनोति वा तन्निमित्तत्वात् । एव धीशब्दात्पूर्वपद, सदे सनोतेर्वा उत्तरपद धिषणा
शब्दस्य विकल्पेन ।

वनस्पते इति एनम् आह द्रविणोदसम् । तस्मादग्निरित्यभिप्रायः ।

अथ कथमग्निर्वनस्पति । **एष हि वनाना पाता वा पालयिता वा ।** हि 15
शब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् एष वनाना वृक्षादीनाम् अन्तर्गतोपि समर्थोपि दग्धु, न
तानि दहति तस्मात् अथ तेषा पाता रक्षिता पालयिता वेति । केवल धात्वन्यत्वम् ।
स एवार्थः ।

अथ वनं कस्मात् । **वनोतेः** सभजनार्थस्य । तद्धि दार्वादिप्रयोजनार्थं सेव्यते ।
पिब ऋतुभिः कालैः सह इति वाक्यशेषः ।

20

एवमयमग्निर्द्रविणोदा सूक्तभाष्यविर्भाक् च । निपातमेवैतन् मन्यम ज्योतिरेतेन
नामधेयेन भजेतेति ।

1 *d* omits भवति 1-2 *a d m* omit मेघन्तु before स्निह्यन्तु 2 *a d m* add पुष्यन्तु after एते, *bi j* do not have it 3 *a d* आगम्य
4 *bi j* वीळ्यस्व 5 *a d* omit मिश्रीकृत्य, *a d* पानपाना, *bi j* पानपातृणा, *d*
मन्यन for मन्यन 8 *a d* उपरिष्ठात् for उपविष्टो of *bi* 12 *a d m* तन्निमित्तत्वात्,
bi j सन्निमित्तत्वात् 15 *a d* omit अथ 16 *a d* वृक्षाणा for वृक्षादीना
17 *d* स for अथ 21 *bi j* add उत्तम च ज्योति, after मध्यम ज्योति but
it is not required in the context, *a d* as text, *a* only adds इति
before एतेन 22 *a d* भजेतेति, *bi j* भजेते इति

एष देवतापदविचारन्याय सर्वत्र देवतापदविचारार्थे यथासम्भवमुपादेय प्रज्ञाविद्वद्धये शिष्यस्येति ॥ ३ ॥

अथात आप्रियः । आप्रियः कस्मादाप्नोतेः प्रीणातेर्वा । “आप्रीभिरा-
प्रीणाती”ति च ब्राह्मणम् । तासामिध्मः प्रथमागामी भवति । इध्मः
5 समिन्धनात् । तस्यैषा भवति ॥ ४ ॥

अथात आप्रियः । आप्रियः इमादीनि आप्रीषु निर्वक्तव्यानि । तानि पुनरमूनि
प्रीषिके आप्रीसूक्ते पाठक्रमनियमाद् विवक्षितक्रमाणीति देवतापदसाम्रायेपि गृह्यमा-
णत्वात् पाठक्रमप्रयोजनस्य, विवक्षितक्रमाण्येव । तत्रैतद् भवति । इमान्यभिजातवेदोवैश्वा-
नरप्रभृतीनि किं विवक्षितक्रमाणि उत युगपदभिधानासम्बाद् अर्थत एषा क्रम इति ।

10 तत्र विवक्षितक्रमाणीति केचित् । कथमिति । इह तावत् स्थानानि भूर्भुव स्वरिति
पाठानुपूर्व्यैव नियतानीति तत्स्थानिनामप्यग्न्यादीनां स एव क्रमो गृह्यते । स गृह्यमाणो
न न्याय्य उत्सृष्टमिति । अपि च, सति क्रमप्रयोजनेऽग्नि पृथिवीस्थानो यस्माद्, अतस्त
प्रथम व्याख्यास्याम इति हेतुवचनमुपपद्यते । उत्तरत्र च तासाम् इध्मः प्रथमा-

1 a d देवतापदविचारार्थे, b c j °विचारार्थे, a d m उपाधेय for उपादेय,
d प्रज्ञाविद्वद्धये 2 a d conclude VIII 1 4 with शिष्यस्येति and read
after this इति ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ त्रयोदशाध्यायस्य (अष्टमाध्यायस्य) प्रथम
पाद ॥ ८, १ ॥ 3 With अथात आप्रिय, B1 J begin the second pada
5 A B1 conclude VIII 11 1 with तस्यैषा भवति 6 a d m omit
आप्रीषु, a d वक्तव्यानि for निर्वक्तव्यानि of b1 8 d adds अपि after
इमानि 11 b1 ms मन्त्रानुपूर्व्यैव 13 a d इति वचनमु° for इति हेतुवचनमु°
of b1 j

3 आप्रिय आप्नोते—Yaska does not quote a passage from a
Brahmana to illustrate this derivation Cf ‘आप्रीभिरानुवन् । तदाप्रीणा-
माप्रीत्वम्’—T B 11 2 8 6

4 ब्राह्मणम्—AB 11 4 1, KB X 3 2

4 ‘इध्म’—Nigh V 2 2

4-5 इध्म समिन्धनात्—Durga offers no comment on these
words.

6 आप्रिय इमादीनि—See Nigh V, 2 2-13

गामी भवति—इति, “ तेषामश्व प्रथमागामी भवति ”—इति, “ तेषां रथ प्रथमागामी भवति ”—इति तत्र तत्र प्रथमागामी भवतीति वचनं यथाप्रधानमभिधानं पूर्वं समाप्नातमित्यस्य न्यायस्योपप्रदर्शनार्थमिति लक्ष्यते । इतरथा ह्यविवक्षितक्रमेषु प्रथमागामिवचनमकृत्यैव यत्किञ्चित् पदमुपादयात् । तदेतत् पृथिवीस्थाने सर्वत्र क्रमप्रयोजनमुच्यते । पार्थिवस्य ज्योतिषो यथा अग्निशब्देन प्रसिद्धतमं सबन्धं 5 न तथा जातवेदशब्देन, यथा जातवेदशब्देन न तथा वैश्वानरशब्देन, यथा च वैश्वानरशब्देन न तथा द्रविणोदशब्देन । तान्येनानि गुणविप्रकर्षात् प्रसिद्धिविप्रकर्षाच्च अग्निशब्दात् विप्रकृष्यन्ते । इन्मादीनां तु व्यवधानेनाग्न्यभिधानत्वमित्यादितरा विप्रकर्षः । अश्वप्रभृतयस्तु स्थानमात्रमग्नेर्भजन्त इति इन्मप्रभृत्यभ्योपि विप्रकृष्यन्ते । तेषामपि च उदितप्राणवृत्तयोऽश्वशकुनिमण्डूका इति प्रथमम् । अनुदितप्राणवृत्तयस्तु 10 अक्षादयः ते पश्चादाद्वन्द्वेभ्यः । इत्येव सर्वत्र क्रमप्रयोजनमुपेक्ष्यम् ।

शाकपूणिस्तु पृथिवीनामभ्य एवोपक्रम्य स्वयमेव सर्वत्र क्रमप्रयोजनमाह । तदुक्तं वार्तिककारेण

“ क्रमप्रयोजनं नाम्ना शाकपूण्युपलक्षितम् ।

प्रकल्पयेदन्यदपि न प्रज्ञामवसादयेत् ”—इति ॥

15

1 *a d* omitt भवति इति before तेषामश्व, *d* omitts इति before तेषां रथ
1-2 *m* omitts तेषां रथ प्रथमागामी भवति इति 2 *d* omitts भवति इति before
तत्र तत्र, *a d* omitt भवति before इति वचनं 4 *a d* उपादयात्, *m* उपदध्यात्,
for उपादध्यात् of *bi* 6 *d* omitts च after यथा 7 *a d m* एतानि for
एनानि of *bi* 10 *d* उदितप्राणवृत्तयो, *bi* उदितप्रमाणवृत्तयो, *m* उदितप्रमाणप्रभृतयोऽश्व
शकुनिमण्डूका इति, *d m* अनुदितप्राणवृत्तयस्तु for अनुदितप्रमाणवृत्तयस्तु of *bi*
11-12 *a* only omitts from उपेक्ष्यम् to क्रमप्रयोजनम् (1 12) 15 *a d*
m omitt इति

1 तेषामश्व etc —N₁₁ IX 1

1-2 तेषां रथ etc —N₁₁ IX 11

10 अश्वशकुनिमण्डूका —See Nigh V } 1-3

11 अक्षादयः —Nigh V } 4-28

11 आद्वन्द्वेभ्यः —The puns begin with उद्वल्लमुसले, Nigh V } 29-36

12-13 तदुक्तं वार्तिककारेण —The following quotation is unquoted

प्रकृतमिदानीमुपवर्ण्यते । इ मादीना गुणाभिवानसामान्य किचिदस्ति यतस्तेनाधिकार
वचनम् अथात् आप्रियः इति । अथ इति विशेषाधिकारे । अतः इत्यानन्तर्ये ।
आप्रियः वक्ष्यन्त इति वाक्यशेषः ।

इह कारणादभिधेये अभिधाननियमो नैरुक्तानाम् । तदर्थमुपोद्धृत्य आप्रियः
5 कस्माद् आप्रोते. प्रीणातेर्वा इति निराह । आप्रिय ऋच, तत्सबन्धात् देवता
अपि । तथाहि दर्शयति—“आप्रीभिराप्रीणाति”, “इतीमा आप्रीदेवता” इति
च । ऋचस्तावत् आप्नुवन्ति प्रीणन्ति वा देवता इत्याप्रिय । अयं पुनर्देवता आप्यन्ते
आप्रीयन्ते वा इत्याप्रियः ।

तासाम् इध्मः (२) प्रथमागामी भवति । प्रथममागन्तुमस्य आप्रीदेवता
10 पदसमात्राये शीलमिति प्रथमागामी । कस्मात् । तत्पूर्वत्वादिज्याया, अनित्यत्वाच्च
तनूनपात्रराशस्योरन्यतरस्य ।

तस्य इध्मस्य समित्कलापस्य एषा प्राधान्यस्तुति भवति ॥ ४ ॥

“समिद्धो अयं मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः ।

आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्त्व दूतः कविरसि प्रचेताः ॥”

15 समिद्धोऽयं मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे देवो देवान्यजसि जातवेदः, आ
च वह मित्रमहश्चिकित्वाँश्चेतनावोँस्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः प्रवृद्ध
चेताः । यज्ञेध्म इति कात्थक्योऽग्निरिति शाकपूणिः ॥

1 a d अनुवर्ण्यते for उपवर्ण्यते m गुणाभिधान सामान्य b d omits च
after इति 7 a इति च for वा 10 a d तत्पूर्वत्वादिज्याया, b एतत्पूर्वत्वा
दिज्याया, m तत्पूर्वत्वादिज्याया 17 C काचक्यो, B1 mss (क, ख, ग) read
शाकपूणिस्तनूनपात्रपादित्यनन्तराया

6 आप्रीभिराप्रीणाति—AB VI 4

6 आप्रीदेवता—Cf N11 VIII 21

9 ‘इध्म’—Nigh V 2 2

13-14 RS X 110 1, AV 5 12 1, VS 29 2).

16 चेतनावान्—Durga does not read चेतनावान्

16 प्रचेता—Three mss of B1 (क, ख, ग) do not read प्रचेता ता
Durga, however, has it

16-17 प्रवृद्धचेता—Durga does not read प्रवृद्धचेता

तनूनपादाज्य भवति । नपादित्यनन्तरायाः प्रजाया नामधेयम् ।
निर्णततमा भवति । गौरत्र - १ - ४२६ । तता अस्या भोगास्तस्या-
पयो जायते । पयस आज्य जायते । अग्निरिति शाकपूणिरापोऽत्र तन्व
उच्यन्ते । तता अन्तरिक्षे । ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्त, ओषधि-
वनस्पतिभ्य एष जायते । तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥

समिद्धो अद्य—इति । जमदग्नेरार्षम् । त्रैष्टुभम् । सूक्तमेवाहाग्नेय यास्क । हे इभ
यस्व समिद्ध—सदीप्त अद्य एतस्मिन् विशिष्टे यजनीयेहनि मनुष्य—मनुष्यस्य
मनुष्यस्य समानेहनि प्रवृत्त्यागाना त्रैवर्णिकाना दुरोणे—यज्ञगृहे देव—दाता
हविषा हेतुकर्तृत्वेन, देव—दीप्तो वा द्योतनो वा, देवान्—दानादिगुणयुक्तान् एतान्
हेतुकर्तृत्वेन योगेन भावमुपगच्छन् यजसि हे जातवेद । जातवेदस आहार इति 10
तदभिधानेन संबोध्यते । ऋषि हि मन्त्रस्थेषु क्रोशत्सु तदभिधानप्राप्ति । अथवा जात
वेदा अपि त्वद्वदेऽनभिष्यक्तस्वशक्ति । त्वदाधारत्वादशक्त एवाय यष्टुम् । तस्मा
जातवेदास्त्वदाधारो यजति यत्, तत् त्वमेव यजसीत्युच्यते । अस्माकमप्येतस्मिन्नहनि हे
मित्रमह—मित्राणा पूजयित नित्यमभ्युपेक्षमाण उपकारप्रवृत्तो यजमानाना
चिकित्वान्—जानान आ च वह—आहूय च देवान्, आहूय चैतान् यज । तथास्मिन् 15
कर्मणि ज्वलन्नङ्गभावमुपेहि यथैतस्मिन् कर्मणि हवि प्रतिजिघृक्षन्तोऽङ्गभावमीयुर्देवा ।
अपि च नैतदतिचित्र यदेवमस्माकमस्मिन् कर्मणि वर्तया । क्रि कारणम् । यतो ब्रम् ।
त्व द्रुत—कविरसि प्रचेता । अग्न्यावेशादग्निवदपेक्ष्योच्यसे । त्वम् एव द्रुतः

1 B1 J R तनूनपादाज्य भवति । नपादि° 5 B1 J conclude VIII
11 2 with भवति 6 a d omit त्रैष्टुभम्, and a omits आहाग्नेय यास्क
7-8 a d m read मनुष्यस्य once only 8 a d omit त्रैवर्णिकाना
10 a d पागादभ्युपगच्छन् 12 d त्वदाधारत्वा शक्ति अशक्त एवाय etc 13 a
d उच्यसे 14 a only मित्रमह, b1 ms (ख) has नित्यमभ्युपेक्ष-
माणोपकारप्रवृत्तो, b1 / °मभ्युपेक्षमाण उपकारप्रवृत्तो, m °मभ्युपेक्षमाण उपकारप्रवृत्तो,
d नित्यमभ्युपेक्षमाण etc 15 m देवता आहूय 16 m उपेहि for उपेहि 18 a
d m अग्निवदपेक्ष्योच्यसे, b1 अग्निर्यदपेक्ष्योच्यसे

1 Durga 1 ads—तनूनपादाज्यमिति कात्थक्य । अग्निरिति शाकपूणि
नपादित्यन°

1 आज्य भवति—B1 mss (क, ख, ग) do not read आज्य भवति

3 Durga does not notice the bhāṣya words—अग्निरिति
शाकपूणि ।

सर्वयजमानानां त्वत्पूर्वकत्वाद् देवतायागस्य । कवि.—कान्तदर्शनं कान्तप्रकाशं सर्वत्र प्रचेताः—प्रकृष्टप्रज्ञानं । यस्मात् त्वम् ऋत्विग्यजमानानां साफल्ये हेतुः तस्य तव युक्त-
मस्माकमाहूय देवान् यष्टुमित्यतो ब्रूहे । आहूय चास्माकं देवान् यज च ॥

यज्ञेभ्य इति कात्थक्यः । कथ्यकस्य पुत्रः कात्थक्यः आचार्यः । स मन्यते
5 योयमिभ्यम् आधीयते प्रतिप्रणव इभ्यो यज्ञे स एवायमिति । नन्वेतस्मिन् मन्त्रे न तस्य
लिङ्गमस्ति । सत्यं नास्ति साक्षात् । प्रैषे तु “समिद्भ्यः प्रेष्या” —इति श्रूयते । युक्तं
च यदर्थमेव प्रेष्यते स एवेज्यते । तस्मात् समिधामेवेभ्यभावमुपगतानामग्निना सदीप्तानां
समुदायापेक्षामिदं व्यवहितमभिधानमाप्रीगतं समिद्धो अद्य इति । समिध एव चेमा
इज्यन्त इति स्फुटमैष्टिके होत्रे । “समिधो यज” —इति प्रेषितो होता

10

“समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तु”

—इति वषट्करोति । तस्माद् युक्तं यत् कात्थक्यो मन्यते यज्ञेभ्य इति ।

अथ पुनरन्यं कथं मन्यते । अत आह अग्निरिति शाकपूणिः । स पुनः कथा
उपपत्त्या अग्निं मन्यते । आरादुपकारित्वात् प्रैषस्य, सनिपत्योपकारित्वाच्च यजतावाप्रियः,
यदाप्रीरूपं तद् बलवत् । किञ्च पुनराप्रियो रूपम् । अग्न्यर्थता । कथमिति । अणुः ।

15 समिद्धो—० देवान्यजसि जातवेदः । आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्त्व
दूतः कविरसि प्रचेताः ॥” —इति सर्वाण्येतानि अभिवानानि कर्माणि च
अगौणान्याग्निपक्षे, गौणानीभ्यपक्षे ।

2 a d साफल्ये, b m सायुज्ये 3 a d आहूय, b आहूय 4 d कथकस्य
for कथ्यकस्य and काथक्य for कात्थक्य in both places 5 a d प्रतिप्रणव
इभ्यो यज्ञे स, b प्रतिप्रणव यज्ञे स, m प्रतिप्रणव यज्ञे स एवायमिभ्यम् इति 7 a
d omit अग्निना d समुदायोपेक्ष्यमिदं 9 d ऐष्टि होत्रे, b ऐष्टिके होत्रे,
m ऐष्टिके होत्रे 11 d काथक्यो 12 a d read यत् for अतः, m omits
अत आह 13 m यजतावाप्रियः । यदाप्रीरूपं, b यजतावाप्रिया यद् etc 15 d
समिद्धो देवान् etc continuous, d omits आ च वह 16 d adds त्व
before दूत

6 समिद्भ्यः प्रेष्या—Cf MŚ. Sū 1 8 3 17

9 समिधो यज—MŚ. Sū 1 3 2 2, ĀpŚ. Sū 2 17 4,
ŚB 1 5 3 8

10 समिधः समिधो अग्न इति—ĀŚ. Sū 1 5,

“ गौणमुख्ययोश्च मुख्ये कार्यसप्रत्यय ”—इति न्याय ।

तस्मादप्रच्युतस्वरूपाया आप्रियो यजतावुपकारबाहुल्यादाम्रेयत्वाच्च प्रयाजानामग्निरेवायम
नया आप्रिया इज्यत इति शाकपूणिर्मन्यते ।

यास्कस्यापि चैतदेवाभिमतम् “आग्नेया इति तु स्थिति ” इति अधिकरणान्ते
हि वक्ष्यति । एव तर्हि अग्निरित्येतदेव समान्रातव्यमासीत् न इ म इति । नैवम् । 5
कस्मात् । समिद्धो अद्येत्येतदस्यामाप्रियामग्नेर्लिङ्गमस्ति न त्वग्निशब्द । अतोस्यासमान्रा
नम् । पौनरुक्त्यदोषाच्च । तदि मशब्देपि समानम् इति चेत् तदपि ह्याप्रिया नास्तीति । न ।
प्रेषिके समान्रानात् क्रियाविशेषितत्वाच्च । आहूय चास्माक देवान् यज चेति । स एषोऽग्नि
समित्कलापमिन्मात्मत्वेनाभिसपनस्तदाख्यतामुपगत तेने माभिवानेनेज्यत इति
इ मशब्द समान्रातो नाग्निशब्द इति । सर्वत्र शाकपूणेरेवमाग्नीष्वग्न्यर्थान्यभिधानानि । 10

शाकपूणिपक्षे मन्त्रयोजना । हे भगवन् अग्ने समिद्ध य त्व सदीप्त अद्य—अस्मिन्न
हनि मनुष-मनुष्यस्य दुरोणे—यज्ञगृहे देव—दाता दीपन द्योतनो वा देवान्—
दातृन् दीप्तान् वा यजसि जातवेद् हविषा यजमानाना जातप्रज्ञान स त्वमस्माकमपि
हे मित्रमह-मित्राणामुपकारप्रवृत्त चिकित्वान्—जानान स्वमविकारम्, आहूय
देवान् यज चेति । किम् । ब्रमहे । यस्मात् त्वमेव दूत सर्वयजमानाना भवसि कवि—15
क्रान्तदर्शन प्रचेता—प्रवृद्धप्रज्ञान इति ।

तनूनपात् (३) इति निर्वक्तव्यम् । तत् पुनरेतत् आज्यम् इति कात्थक्यः,
अग्निरिति शाकपूणिः । यथा तावदाज्य तथा निरुच्यते । नपात् इति अननन्त-

1 a d m read मुख्ये सप्रत्यय, b1) कार्यसप्रत्यय 3 m इति
शाकपूणिगवात्रो मन्यते 4 d एतदेव मतम् for एतदेवाभिमतम् of b1) 8 a d
m read समान्रानात् । विरो (d गि) षितत्वाच्च for समान्रानात् क्रियाविशेषितत्वाच्च of b1
J, a d read आहूय for आहूय 9 a d तदाख्याता (r) for तदाख्यता 12 a
d omit वा अित् द्योतनो 13 d जातप्रज्ञान for जातप्रज्ञान 14 a d मित्रमह
for ०मह 15 a d m add इत्येयम् after किम् 17 d काथक्य 18 a
d m add एतत् after नपात् इति

1 न्याय—Of Paṇibhāṣendusekhara § 15, on the sūtra “ओत्”
Panini 1.1.15 The reading there is—“गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यस-
प्रत्यय ॥ १५ ॥”

5 वक्ष्यति—N¹¹ VIII 22

7 ‘तनूनपात्’—N¹¹gh V 2. },

रायाः प्रजाया नामधेयम् । या पितुरनन्तरा पुत्राख्या सा भवति अननन्तरा
पौत्राख्येत्यर्थः । किं कारणम् । सा हि निर्णततमा भवति । कथम् । पुत्रस्तावत्
पितुर्नैवैततो भवति । ततोपि नीचैर्नततम पौत्र । तत्रैतस्मिन् पक्षे य तनू शब्द
पूर्वपद तनूनपाच्छब्दस्य तेन गौ उच्यते । सा कस्मात् । तताः अस्या भोगा
5 क्षीरदध्यादय । तत किम् । तस्याः पयो जायते । तस्या पुत्र पय । पयसः
आज्य जायते । तस्मात् तस्या पौत्र । एव गो तन्वाख्याया नपात् आज्यम् ।
तस्मात् तनूनपात् ।

अग्निपक्षे आपः अत्र अस्मिन् अग्ने तनूनपात्त्वे तन्व उच्यन्ते । ता कस्मात् ।
तता. अन्तरिक्षे । तत किम् । ताभ्य. ओषधिवनस्पतयो जायन्ते ।
10 ओषधिवनस्पतिभ्य. एष. अग्नि जायते । तस्मादयमपा पौत्र ॥

तस्य तनूनपात् आज्यस्य अग्नेर्वा प्राधान्यस्तुति एषा भवति—॥ ५ ॥

“तनूनपात्पथ क्रतस्य यानान्मध्वा समञ्जन् स्वदया सुजिह्व ।
मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन् देवत्रा च कृणुह्यध्वर नः ॥”

तनूनपात् पथ क्रतस्य यानान् यज्ञस्य यानान्, मधुना समञ्जन्
15 स्वदय कल्याणजिह्व । मननानि च नो धीभिर्यज्ञ च समर्धय । देवान् नो
यज्ञं गमय ॥

1 a d omits पुत्राख्या सा भवति अनन्तरा 1-2 d reads या पितु अनन्तरा
पुत्राख्या तस्यानन्तरा पौत्राख्येत्यर्थं instead 2 d omits कथ 4 d omits
सा before कस्मात्, d m तता, b1 नता 5 a d omit पय after पुत्र
8 a d m तनूनपात्त्वे b1 १ °त्वेन 10 d omits अग्नि after एष 12 R
समञ्जन्स्वदया 14-15 R समञ्जन्स्वदय

12-13 RS X 110 2, AV 5 12 2, VS 29 26

14 मधुना—Duiga reads मध्वा only He does not notice मधुना,
Yâska's *bhâsya* on the *nigama* word

15 कल्याणजिह्व—This word is omitted by Duiga Instead of it
he has जिह्वया हित 01 जिह्वाया हित

16 देवान् नो यज्ञं गमय—Duiga does not notice this sentence in
his commentary

नराशसो यज्ञ इति कात्थक्यो, नरा अस्मिन्नासीना. शसन्ति ।
अग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति । तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥

तनूनपात् पथ ऋतस्य—इति । हे तनूनपात् आज्य त्वमुच्यसे । एतान्
पथः—सार्गान् सर्वान् ऋतस्य—यज्ञस्य यानान्—हवीषि यज्ञे यान्युत्सर्पन्ति तानि
मध्वा मधुरेण स्वादेन समञ्जन्—सम्रक्षयन् स्वदय—स्वादुतामापादय हे सुजिह्व- 5
जिह्वया हित । एव कुर्वन् मन्मानि—मननानि यानि वय मन्यामहेऽर्थवस्तूनि ध्रुवाण्ये
तानि न. स्युरिति तानि स्वाभि धीभिः स्वै कर्मभि , अभिघारणालकरणोपस्तरणादिभि ,
ऋन्धन्—ससाधयन् स्वगुणैरुपकुर्वन् समर्धय—सपादय । अपि चैव कुर्वन्नेत यज्ञ
समर्धय—सपादय । या काचिदापदुत्पद्यते यज्ञस्य ता प्रायश्चित्तेनाङ्गभावमुपगच्छन्
गमय देवत्रा—देवान् प्रति । स्विष्टम वरमस्माक च कुरुष्वेत्यर्थ । एतदाशास्महे त्वत् । 10

अग्निरिति शाकपूणि । हे भगवन् अग्रे तनूनपात् त्वम् एतान् पथः
ऋतस्य—यज्ञस्य यानान् हवीषि मध्वा—मधुरेण पाककृतेन रसेन समञ्जन्—समभि
व्यञ्जयन् स्वदय—मृष्टीकुरु हे सुजिह्व—स्वर्चि अथवा हे सुवाक् । एतान्येव कुर्वन्मद
भिमतान्यर्थवस्तूनि न. ससाधयन् यज्ञम् ऋन्धन्—समर्धयन् स्वसामर्थ्याच्च देवत्रा-
देवप्रविष्ट कुरु इत्येतदाशास्महे वय त्वत् इति । 15

नराशस* (४) यज्ञ इति कात्थक्यः । कस्मात् । नरा. अस्मिन्
आसीना शसन्ति । नराशब्द पूर्वपदम्, आसेर्निष्ठान्तस्य मध्य, शसतेरुत्तरपदम् ।

1 C काच्यो 2 B1 J conclude VIII n 3 with तस्यैषा भवति
1 m omits यज्ञस्य, m यान्युत्सर्पन्ति for यान्युत्सर्पन्ति, a d omit तानि
5 a d सम्रक्षयन्, b1 सम्रक्षयन्, d आपादयत for आपादय 5-6 b1 सुजिह्व
जिह्वया हि ते एतदेव कुर्वन्, a d सुजिह्व जिह्वया हित एव कुर्वन्, m जिह्वया हित एतदेव
कुर्वन् 6 a d यानि वय मन्यामहे, b1 7 m यानि च वय etc 7 a d read
तानि again for स्वाभि 8 d ऋन्धन् for ऋधन् 8-9 d समर्धय । सपादयन्नपि
चत यज्ञ समर्धय सपादय । a d omit एव कुर्वन् 9 a d m read ता for त of
b1 7, and उपगच्छ for गच्छन् 12 m omits यज्ञस्य after ऋतस्य 14 a
d ऋधन्, a d समर्धय for समर्धयन्, m omits समर्धयन् 15 a d देवप्रतिष्ठ,
b1 प्रविष्ट 16 a d काथक्य here as well as in several places
before 17 d नर शब्द

11 अग्निरिति शाकपूणि ।—Yaska does not read these words here
See his *bhāṣya*

16 नराशस*—Nigh V 2 4.

अथ कोर्थ । नराः मनुष्या अस्मिन् आसीनाः उपविष्टा शसन्ति इति नरा
शस । अग्निरिति शाकपूणिः । स कस्मात् । नरैः प्रशस्यः स्तुत्यः भवति ।

तस्य नराशसस्य एषा भवति प्राधान्यस्तुति ॥ ६ ॥

“ नराशसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ।

ये सुकृतव शुचयो धियधा स्वदन्ति देवा उभयानि ह्वया ॥”

नराशसस्य महिमानमेषामुपस्तुमो यज्ञियस्य यज्ञैर्, ये सुकर्माण
शुचयो धियं धारयितारः स्वदयन्तु देवा उभयानि हवीषि । सोम चेत-
राणि चेति वा । तान्त्राणि चावापिकानि चेति वा ॥

ईळ ईष्टे. स्तुतिकर्मणः । इन्धतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥

- 10 नराशसस्य महिमानमेषाम्—इति । वर्तमान एव कर्मणि ब्रवीति । योयमेषा-
मभिमतफलदाता नराणां, नराशसो यज्ञं द्रव्यदेवतात्यागात्मक प्रयोगं तस्य अधिष्ठाता ।
तद्ध्यमौ देवताविशेषे जगदुत्पत्त्यनुग्रहबीजम् । नराशसस्य वयम् उपस्तोषाम,—
उपस्तुम उपगम्य चेतसा महिमानं—माहाभाग्यं विभूतिं स्तुम—अभिकीर्तयाम ।
यजतस्य—यज्ञियस्य—यजनस्य संपादयितुं—प्रयोक्तुरभिमतफलसंपादयितुं यज्ञैः—
15 कर्मभि युक्ता उपस्तुम । तदेवमेतास्मिन्नुपास्थितमहिम्नि नराशसे यत्र किमायस्तु इत्या-
शास्महे । ये सुकृतव,—सुकर्माण जगदनुग्रहप्रवृत्ता शुचयः—निर्णिकृतरपापा
धियधाः स्वाधिकारयुक्तानां कर्मणाम् अनुविधारयितारः, प्रज्ञाना वा । एवमादि-
गुणयुक्ता देवाः ते स्वदन्ति—स्वदयन्तु एतानि ह्वया—हवीषि उभयानि ।

१ B1 J R वेळ ईष्टे, C D वेळ ईष्टे, B1 J conclude VIII 11 4
with भवति 12 a d m omit उपस्तोषाम 13 उपगम्य चेतस्य for उपगम्य
चेतसा, a d विभूती for विभूति 14 d यजनस्य संपादयितुं for यजनसंपादयितुं
of b1 j 15 a d तदेवमेतास्मिन्नुपस्तुतमहिम्नि, b1 j यदेवमेतास्मिन्नु°,
a d omit अपि after किं 16 a d m सुकृतकर्माण for सुकर्माण,
d निर्णिकृतरपापा for निर्णिकृत° 17 a d add यज्ञाना after प्रज्ञाना
17-18 a d एवमादिगुणा for गुणयुक्ता 18 a d omit ते, a d स्वदन्तु
आस्वादयन्तु, m स्वदन्ति आस्वादयन्तु

4-5 RS VII 2 2, VS 29 27, MS 4 13 3 201 12, KS
37 4, TB 3 6 3 1

१ ईष्टे स्तुतिकर्मण—Ct 'ईड स्तुतौ' Dhatup 2 7

७. इन्धेत—Ct 'विहन्धी दीतौ' Dhatup 7 11

यदि सौमिक पशु तत सोम च इतराणि पशुपुरोडाशधानाप्रभृतीनि । अथ पृथक् सोमात्, तान्त्राणि प्रयाजाज्यभागस्विष्टकृतप्रभृतीनि, आवापिकानि च प्रधान- हवीषि, इत्येतदाशास्महे ।

अग्निरिति शाकपूणि । योयमेषामभिमतोपकारकारी नराणा, प्रशस्य नराशसोऽग्नि तस्य वयम् उपस्तोषाम-उपस्तुम. महिमान यजतस्य-यज्ञसपादयितु 5 यज्ञैः-कर्मभि दानैर्वा सयुक्ता । तस्मिन्नुपस्तुतमहिनि नराशसेऽग्नौ हुतानि ये सुक्रतव. देवा. शुचयः धियधाः ते एतानि उभयानि हवीषि आस्वा दयन्तु इत्येतदाशास्महे ।

ईळ (५) अग्नि । स पुनरयम् ईद्रेः स्तुतिकर्मण. । स्तूयते ह्यसौ । इन्धतेर्वा दीपनार्थस्य, तत्क्रियायुक्तो ह्यसौ । तस्य एषा प्राधान्यस्तुति 10 भवति—॥ ७ ॥

“ आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चा यांह्यग्ने वसुभि सजोषा ।

त्व देवानामसि यह होता स एनान्यक्षीपितो यजीयान् ॥ ”

आहूयमान ईळितव्यो वन्दितव्यश्चायाह्यग्ने वसुभिः सहजोषण- स्त्व देवानामसि यह होता । यह इति महतो नामधेयम् । 15

2 *bi* / *m* add तत after सोमात्, *a d* add च after तान्त्राणि 4 *a d* add नराशसौ for नराशसो 5 *a d* omit उपस्तोषाम 6 *a d* युक्ता for सयुक्ता *d* उपस्तुते महिनि for 'स्तुतमहि', *m* उपस्तुत्यमहिनि 9 *d* ईळ, *bi* / ईळ, *m* इळ 14 C D ईळितव्यो, B1 J R ईळितव्यो

1 अग्निरिति शाकपूणि—It seems that the text of Durga reads the words अग्निरिति शाकपूणि before the words ईळ इद्रे स्तुतिकर्मण ।

9 'ईळ'—Nigh V 2 5

9 ईद्रे स्तुतिकर्मण—Cf 'ईड स्तुतौ' Dhatup 2 9

10 इन्धतेर्वा दीपनार्थस्य—Cf 'विदन्धी दीप्तौ' Dhatup 7 11

12-13 RS X 110 3, AV 5 12 3, VS 29 28, MS 1 13

3 201 14, KS 16 20, TB 3 6 3 2

14 Durga does not repeat—ईळितव्यो वन्दितव्य of the text in his commentary

15 Durga does not comment on—यह इति महतो नामधेयम् ।

यातश्च हूतश्च भवति । स एनान् यक्षीषितो यजीयान् । इषितः प्रेषित इति वाधीष्ट इति वा । यजीयान्यष्टतरः ॥

बर्हिः परिवर्हणात् । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

- आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च—इति । हे भगवन् य त्वम् ईड्यः वन्द्यः च सर्वलोकस्य । ईड्यः—दीपनार्हं हविर्भिराज्यादिभिः । वन्द्यः—स्तुत्य । स त्वम् आजुह्वान-आहूयमान एतस्मिन् कर्मणि अस्माभिः वसुभिः सजोषा-सहजोषण, समानप्रीतिर्भूत्वा आयाहि । कस्मात् पुनरेव ब्रूमहे । इत यस्मात् हे यद्व-मद्व त्वम् असि होता देवानाम् आह्वाता । स, त्वमस्माभिः इषित-प्रेषितः—अधीष्टो वा अव्येषितो होतृत्वं स्थित्वा अस्माकम्, एनान् देवान् यक्षि-यज इत्येव ब्रूमहे । किमित्येव ब्रूमहे । यस्मात् यजीयान् असि यष्टतरः मनुष्यहोतुरिति ।

इह ईड्यः इति एकवचनमग्नेरव्यवधानेन । तथैतस्मिन् मन्त्रे एकस्य श्रुतत्वान् । ऐष्टिके पुनर्होत्रे

“ इलो अग्न आज्यस्य व्यन्तु ”

- 15—इति बहुवचनयुक्तादाख्याताद् व्यन्तिवत्येतस्मात् इल —इत्येतस्यापि बहुवचनत्वमेव इडो व्यन्तु—इति । तच्च पुनरन्नाभिधानम् । अन्नं च पुनरोषधय एव । ताश्च पृथिवी-स्थाना इत्यग्निं भजन्ते । तदात्मनायमग्निरिज्यत इति । तत्र बहुवचन प्रतिसमाधानमो-

3 B1 J conclude VIII 11 5 with भवति 4 m adds अग्ने after भगवन् 5 a d read ईड्य दीपनादाज्यहविरादिभिः 6 d reads वसु 101 वसुभिः, a d m omit सजोषा 8 a d मद्व, b1 j महत् 9 a d एतान् 101 एनान् 10 d omits इत्येव ब्रूमहे after यज, a omits किमित्येव ब्रूमहे before यस्मात्, m adds यजीयान् again before यष्टतर 12 d इड्य for ईड्य of b1 j, m इड इ⁰ 13 a d read होत्रे for होत्रे of b1 m 14 d m इडो for इलो 16 d इडो for ईडो of b1 j 17 a d तच्च 101 तत्र, m प्रतिसमान for प्रतिसमाधान

1 Durga does not comment on the words—यातश्च हूतश्च भवति

7 सहजोषण समानप्रीति — Cf ' जुषी प्रीतिसेवनयो ' Dhātup 6 8

14 इलो अग्न etc —ĀŚ1 Su 1 5

ष यात्मनाग्नेर्व्यवशरणात् । उक्तं च—“योऽयमृषीषे पृथिव्यामग्निरन्तरोषविवन
स्पतिष्वप्सु तमुन्नियथु सर्वगण सर्वनामानम्”—इति । तस्मादुपपद्यत इति ।

बर्हिः (६) इति निर्वक्तव्यम् । तत् पुनरेतत् प्रसिद्धमेव कुशमय यज्ञाङ्गम् । तत्
कस्मात् बर्हिः इति । उच्यते । परिवर्हणात्—परिच्छेदनात् । लून हि तद् भवति
परिवृद्धं वा । तस्य एषा बर्हिषः प्राधान्यस्तुति भवति ॥ ८ ॥

5

“प्राचीन बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नाम् ।

व्यु प्रथते वितर वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥”

प्राचीन बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वसनायास्या प्रवृज्यतेऽग्रेऽह्ना
बर्हिः पूर्वाह्ने । तद्विप्रथते वितर विकीर्णतरमिति वा विस्तीर्णतरमिति
वा । वरीयो वरतरमुखतर वा । देवेभ्यश्चादितये च स्योनम् । स्योन-10
मिति सुखनाम स्यतेरवस्यन्त्येतत् । सेवितव्य भवतीति वा ॥

द्वारो जवतेर्वा, द्रवतेर्वा, वारयतेर्वा । तासामेषा भवति ॥ ९ ॥

प्राचीन बर्हिः—इति । प्राच्या दिशि यद्विहितं गतं जातं प्रागग्रं वा यत् स्तीर्यते
तद् भवति प्राचीनम् । किं पुनस्तत् । बर्हिः । प्रवृज्यते—प्रच्छिद्यते लूयते । अथवा

1 a d m व्यवधानात् for व्यवधारणात्, d m योयमृषीषे, d
अग्निरन्तरोषविवन^० } a d read वक्तव्य for निर्वक्तव्यम् 5 a d read
तस्य for यस्य of 7 8 B1 J प्रवृज्यते अग्रे अह्ना, C D प्रवृज्यतेऽग्रेह्ना 9 C
D R वित्तीर्णतर for विकीर्णतर 12 B1 J conclude VIII 11 b
with भवति

1-2 योऽयमृषीषे etc—Nir VI 36

3 'बर्हिः'—Nigh V 2 6

6-7 RS X 110 4 AV 5 12 4, VS 29 29 MS 4 13

3 202 1, KS 16 20, TB 3 6 3 2

9 वितर—Some mss. of B1 (क, ख, ग) do not read वितर

9 विकीर्णतरम्—Durga does not notice either विकीर्णतरमिति वा or
its variant वित्तीर्णतरमिति वा

10 'स्योनम्'—Nigh III 6 15

11 स्यते—C1 'बोऽन्तर्कर्मणि' Dhātup 4 41

प्रवृज्यते—प्रस्तीर्यते । किं पुनरेवमेव स्वमनीषिकया । नेत्युच्यते । **प्रदिशा**—विधि वाक्येन ।

“ प्रागुदग्वा बर्हिंश्छिनत्ति । ”

तत्सामर्थ्यात् । अथवा **प्रदिशा**—प्रस्तरणमन्त्रेण

5

“ देवस्य त्वा ”

—इत्यनेन । स्तरणपक्षेऽपि

“ प्राचीन बर्हिं स्तृणाति ”

—इति विधिवाक्यम् ।

“ ऊर्णम्रदा वि प्रथस्व ”

- 10 — इति मन्त्र । किमर्थं पुनस्तत् प्रवृज्यते । **पृथिव्या. वस्तोः अस्या** । पृथिवी वेदी तस्या **वस्तोः—वसनाय** आच्छादनाय । कदा च पुनस्तत् प्रवृज्यते । अग्रे **अह्वाम् पूर्वाह्ने** । तदा हि प्रशस्यते दर्भस्तरणं लवनं वा । तत्प्रवृत्तं प्रस्तीर्यमाणं वा यथाकालं विविधं प्रथते विस्तीर्यते वेद्या छाद्यमानायां प्रवृज्यमानं वा विस्तीर्यमाणं वा विप्रथते । **वितरम्** विस्तीर्णादपि **विस्तीर्णतरम्** । **वरीय—वरतरम्** अन्येभ्यो 15 यज्ञाङ्गेभ्यः श्रेष्ठतरं तदाधारत्वाद्विषाम् । **उरुतरं वा** बहुतरं वा । किमर्थं पुनस्तत् प्रवृज्यते विप्रथते वा । **देवेभ्यः च अदितये च** कथं नाम **स्योन सुखं** स्यादिति ।

1 *d* किंपुनरेव स्व° for किं पुनरेवमेव स्व°, *m* प्रदिशा 3-4 *a d m* बर्हिंश्छिनत्ति । तत्सामर्थ्यात्, *b, j* बर्हिंश्छिनत्तीति सामर्थ्यात् 4 *a d* मन्त्रेण for प्रस्तरणमन्त्रेण 9 *d* म्रदा for म्रदा of *j*, *a d* विप्रथस्व for विप्रथस्व of *b, j* 10-11 *m* reads पृथिवी वेदिस्तस्या, *a d* omit पृथिवी वेदी तस्या 11 *d* omits च after कदा 12-13 *a d m* तत्प्रवृत्तं प्रस्तीर्यमाणं वा यथाकालं विविधं प्रथते, *b, j* तत्प्रवृत्तं वा यथाकालं विविधं प्रथते 13-14 *m* omits from विस्तीर्यते वेद्या etc to वा विप्रथते 13 *a d* read प्रस्तीर्यमाणं for विस्तीर्यमाणं. 13-14 *a d* omit वा before विप्रथते 14 *a* only reads विस्तरं for वितरं 15 *a d m* omit वा after उरुतरं

3 प्रागुदग्वा बर्हिं—The quotation is untraced But cf प्रागुदग्वा भिप्रवृज्य बर्हिंश्छैति—MS₁ Sâ 1 1 1 28

5 देवस्य त्वा—The *mantra* is—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां बर्हिर्देवसदनं दामि ”—MS 1 1 2 4 1 2, MS₁ Sâ 1 1 1 34

7 प्राचीन बर्हिं स्तृणाति—The quotation is not traced

9 ऊर्णम्रदा—RS V 5 4 Cf MS 3 1 13, and 4 1 14,

बहिषा हि सगुणीकृतात्कर्मणो देवानां हविर्दातृणां यजमानानाम् अभीक्षितेन फलेन योगो भवति तत् सुखम् । अदितये पृथिव्यै बहिषा हि सगुणीकृतात् कर्मणश्चाहुतिद्वारेण प्रष्टिर्भवति । तत् ओषधिप्ररोहं तत् सुखम् ।

नात्र ब्रवीत्यग्निरिति । तेन यज्ञाज्ञमेव । अभिमतमेतदिदमप्यस्याचार्यस्य । तद्द्वारेणैव व्यवज्ञानेनाग्निं स्तूयते पृथिव्यायतनत्वात् तस्य । अपरे पुनरग्निवदपि योजयन्ति मन्त्रा 5 र्यदृश । तत्पक्षे बहिरित्यग्न्यभिवानम् । प्रागच्यते प्रणीयत इति प्राचीनम् । बहिः प्रवृद्धमाहवनीयाख्यं ज्योति । प्रवृज्यते—प्रणीयते । तत् पुन प्रदिशा—वचनेन “ प्राञ्चमुद्धरन्ति ”

इति । पृथिव्या. वस्तो वसनाय । अग्नौ नैव हि वेदिरनग्निका भवति । अग्रे अह्नाम् पूर्वाह्ने । तत् विवित्रं प्रथते सामि ज्ञेयप्रक्षेपात् । आज्यभागाधारादिषु च 10 विस्तीर्णतरं विक्षिप्ततरं प्रथते । वरीय. वरतरम् अन्येभ्यो ज्योतिर्भ्यः । उरुतर—महत्तरं वा देवेभ्यः यजमानेभ्यः इतरेभ्यो वा अदितये च पृथिव्यै कथं नाम स्योन स्यादिति ॥

स्योनम् इति सुखनाम । स्यते धातो अवपूर्वात् । तदेव हि अवस्यन्ति—व्यवस्यन्ति निवसन्ति प्राणिनः । सेवितव्यं भवतीति वा । तद्वि सर्वस्य सेवनार्हं 15 भवति ।

द्वार (७) इति निर्वक्तव्यम् । ता पुनरेता जवतेर्वा, जवन्ति हि ताभिः ।

1 *hi* 1 सगुणीकृतात्कर्मणो, *m* सगुणीकृतात्कर्मण्यो, *a d* add वा after फलेन 2 *a* only reads पृथिव्या for पृथिव्ये, *a d m* वा for हि, *m* कर्मण आहुतिद्वारेण, *d m* omit च after कर्मण 3 *a* only reads ओषधीषु रोह 2, *d m* ओषधीप्ररोह 3—4 *a* तत्सुखनाम प्रब्रवीत्यग्निरिति तेन etc, *d* तत्सुखनात्र ब्रवीति etc 4 *a d* आचार्यस्य । तद्द्वारेणैव, *hi* 1 *m* आचार्यस्य च तद्द्वारेणैव 6 *hi* 1 प्रागच्यते, *m* प्रागच्यते 9 *a d* अग्निर्देवैर्वेदिरनग्निका *m* omits हि 10 *a* only reads आज्यभागाधारादिषु च, *d m* आज्यभागाधारादिषु 12 *a d* read वा before महत्तर and not after it, *a d* omit च 15 *a d m* omit व्यवस्यन्ति 17 *hi* 1 read यज्ञे गृहद्वार इति कात्यक्य 1, after निर्वक्तव्यम्, *a d m* omit it

१ प्राञ्चमुद्धरन्ति—The quotation is not traced. But cf MS 1 6 5

17 'द्वार'—Nigh V 2 7,

द्रवतेर्वा वात्वन्यत्वमयैकत्वम् । वारयतेर्वा वारणीया हि द्वारादेव निवार्यन्ते ।
तासाम् एषा प्रावान्यस्तुति भवति ॥ ५ ॥

“ व्यचस्वतीर्विद्या वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनय. शुभममानाः ।

देवीद्वारो बृहतीविश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥ ”

5 व्यञ्जनवत्य उरुत्वेन विश्रयन्ता पतिभ्य इव जाया ऊरू मैथुने
धर्मे शुशोभिषमाणाः । वरतममङ्गमूरू । देव्यो द्वारो बृहत्यो महत्यो
विश्वमिन्वा, विश्वमाभिरेति यज्ञे । गृहद्वार इति कात्थक्योऽग्निरिति
शाकपूणि ॥

उपासानकोषाश्च नक्ता चोषा व्याख्याता । नक्तेति रात्रिनामानक्ति
10 भूतान्यवश्यायेनापि वा नक्ताव्यक्तवर्णा । तयोरेषा भवति ॥ १० ॥

व्यचस्वतीः इति । या एता विविधेनाद्यनेन गमनेन युज्यन्ते व्यचस्वतीः
ता । किं कुर्वन्तु । उर्विया-उरुत्वेन महत्त्वेन विश्रयन्ताम्-विश्रयन्ताम् ।
कथम् । पतिभ्यः न जनय । पतिभ्य इव जाया । यथा पतिभ्यो जाया ऊरू
मैथुने धर्मे विवृण्वन्ति शुशोभिषमाणाः-शोभयितुमिच्छमाना प्रहर्षात् । एव
15 विश्रयन्ताम् । इदानीमुत्तरोऽर्ध्वं प्रत्यक्षकृत । या यूय व्यञ्जनवत्य. एव
विश्रयध्वे ता वो ब्रवीमि । हे देव्य. दानक्रियाहेतुभूता द्वार. बृहत्य महत्य
विश्वमिन्वा. । विश्व सर्वम् आभिः एति यज्ञशरणमिति विश्वमिन्वा ।

6 The mss क, ख, ग of B1 read वरतरम् 10 B1 I conclude
VIII 11 7 with तयोरेषा भवति 12 a विव्रियता, d विव्रयता for विश्रयन्ताम्
of b1 j m 13 d omits न after पतिभ्य a d omit यथा पतिभ्यो जाया
14 a d m omit शुशोभिषमाणा, the ms ग of b1 reads सुशोभि^o 16
m ततो ब्रवीमि for ततो ब्रवीति of b1 j, a d ता वो ब्रवीमि 17 a d read
यज्ञशरणमिति for यज्ञोपकरणमिति of b1 j, m यज्ञे उपकरणमिति

3-4 RS X 110 5, AV 5 12 5, VS 29 30, MS 4 13
3 202 3, KS 16 20, TB 3 6 3 3

4 Yaska has not explained the words—देवेभ्यो भवत सुप्रायणा

6 Dugā does not explain वरतममङ्गमूरू

7 यज्ञे गृहद्वार इति कात्थक्य —is not explained by Dugā

यूयमुच्यध्वे । देवेभ्य एतेभ्यो हविर्दातृभ्य ऋत्विग्भ्य यजमानेभ्य इतरेभ्यो वा सुप्रायणा.—सुप्रगमना भवत इत्येतदाशास्महे ।

अग्निः इति शाकपूणिः । तत्पक्षे योजना । अग्न्यर्चिषो द्वार* जवनात् द्रवणाद्वा । हविर्वा । ताभिर्जवति द्रवति वा वारयन्ति वा रक्ष प्रभृतीनीति द्वार । व्यचस्वती या एता विविधेनाञ्चनेन तद्वत्य । अग्न्यर्चिष ता उरुत्वेन विश्रयन्ताम् । १ कथम् । पतिभ्य इव जाया, ऊरु मैथुने धर्मे शोभयितुमिच्छमाना । या यूय विविधेनाञ्चनेन तद्वत्य याश्चैव विश्रय वे ता वो ब्रवीमि । हे देव्य बृहत्य, विश्वमिन्वा, सर्वं हविर्याभिर्जवति ता यूयमस्य हविष सुप्रायणा.—सुप्रगमना भवत इति ।

उपासानक्ता (८) इति एकरूपम् । अस्य विग्रह उषाश्च नक्ता च । अत्र 10 उषा व्याख्याता—“ उच्छतीति सत्या ” इति । नक्तेति रात्रिनाम् । तत् कस्मात् । अनक्ति हृदयति भूतानि अवश्यायेन इति । अवश्यमेता आयन्तीत्यव श्याया प्रुष्वा । अनक्तेरकारलोपे नक्ता । अपि वा नक्ता अव्यक्तवर्णा । नकार प्रतिषेधे । न अक्ता न व्यक्ता अनक्ता । यथा अह सर्वसमिव्यक्तरूप भवति न तथा रात्रि । तयो, एषा प्राधान्यस्तुति भवति ॥ १० ॥ 15

“आ सुध्वयन्ती यजते उपांके उपासानक्ता सदता नि योनौ ।

दिव्ये योषणे बृहती सुंरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिश दधाने ॥”

1 a d एतेभ्यो देवेभ्य 2 m प्रायणा for सुप्रायणा 3 a d जर्चिष for अग्न्यर्चिष 1 d omits वा after द्रवति, a d m वारयति, b1 वारयति 4 d ऊरुन्मैथुने धर्म 7 a d (and b1 ms स) 1 c d ता वो ब्रवीमि, b1) नतो ब्रवीमि, m नतो ब्रवीमि 8 d जवति for जवति, m सुप्रगमना for सुप्रगमना of b1 10 a d इत्येतत्पदम्, b1) इति एकरूपम्, d m omit अत्र 12 d omits इति after अवश्यायेन, a d m अवश्यमेता आयन्तीत्यवश्याया, b1) अवश्यमेतदाय ताति (1 c 13 d प्रुष्वा, b1) प्रुष्वा 14 d न व्यक्ता नक्ता and not अनक्ता

10 ‘उपासानक्ता’—Nigh V 2 8

11 उषा व्याख्याता—N11 II 18

16-17 RS X 110 6, AV 5 12 6 27 8, VS. 29, 31 MS 1 13 3 202 5, KS 16 20, TB. 3 6 3 3

सेष्मीयमाणे इति वा । सुष्वापयन्त्याविति वा । आसीदतामिति वा । न्यासीदतामिति वा । यज्ञिये उपक्रान्ते दिव्ये योषणे । बृहत्यौ महृत्यौ । सुरुक्मे सुरोचने । अधिदधाने शुक्रपेशसं श्रियम् । शुक्र शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । पेश इति रूपनाम । पिशतेर्विपिशित 7 भवति ॥

दैव्या होतारा । दैव्यौ होतारावय चाग्निरसौ च मध्यमस्तयोरेपा भवति ॥ ११ ॥

आसुष्वयन्ती इति । आसुष्वयन्ती-सेष्मीयमाणे-परस्पर स्मयमाने । अथवा सुष्वापयन्त्यौ सुष्ठु जनान् स्वापयन्त्यौ । यजते हेतुकर्तृत्वेन । यजते- 10 यज्ञिये-यज्ञसपादयिष्यौ । उपाके-उपक्रान्ते-उपगम्य इतरेतर क्रान्ते । दिव्ये-दिविजे द्योतने । योषणे समिधे परस्परत । बृहती-बृहत्यौ-महृत्यौ । सुरुक्मे-सुरोचने सुदीप्ते । ये एत एवमादिगुणयुक्ते उपासानक्ते अधिश्रिय श्रियम् अधिदधाने उपरि स्थापयन्त्यौ शुक्रपिशम्-शुक्रपेशसम् शुक्ररूपा श्रियम् आसदताम्-आसीदताम् एतास्मिन् स्वे योनौ । आकार उत्कृष्यते । उपसर्गस्य 15 हि क्रियापदेन सामर्थ्यम् । न्यासीदताम् इति नियमेनापीदतामिति । नि उत्तर-पदस्थोऽप्यपकृष्यते तेनैव क्रियापदन । निशब्दश्चोत्तरपादपूरण ।

1-5 The mss क, ख, ग of b1 read पिशतेर्विपिशित भवति 7 B1 I conclude VIII 11 8 here 9 a d add बृहत्यौ महृत्यौ before यजते 10 a d m प्रशस्ये for उपक्रान्ते 11 a d omit द्योतने, a d m omit बृहत्यौ 12 m सुष्ठु रोचने, a d दीप्ते for सुदीप्ते, d उपासानक्तो for ०नक्ते, a d omit श्रियम् 13 a d m omit शुक्रपिश शुक्रपेशसम्, a d शुक्ररूपा 14 a d m omit आसदताम्, a d omit स्वे, d नियोनो for योनौ, a d उत्कृष्य for उत्कृष्यत 15-16 d निरतरपदस्थौ for निरुत्तर^० 16 a d m अपकृष्यते तेनैव क्रियापदेन, b1 अपकृष्य तेनैव etc a d निशब्दश्चोत्तरपादपूरण, b1 / m निशब्दश्चोत्तरपदो वा पादपूरण

3-4 शुक्र शोचतेर्ज्वलतिकर्मण — This portion of the text is not commented upon by Durga

1 'पेश' — Nigh III 7 11

न ब्रवीत्यग्निरिति । येन द्वित्वानुपपत्तिरिति केचित् । अपरे पुनर्वर्णयन्ति । उषा अग्नेर्दीप्ति । नक्ता आहुति । दीप्तिर्विवासयति तम । आहुतिरनक्त्याज्येन । ते एते दीप्याहुती सुष्ठु स्मयमाने इव यजते-यज्ञिये-यज्ञसपादयिष्यौ उपाके-उपक्रान्ते परस्परत दिव्ये-द्योतने परस्पराश्रयात् योषणे-मिश्रीभूते बृहती-बृहत्यौ-महत्यौ सुरुक्मे-सुरोचने अधिदधाने शुक्रपिशम्-शुक्रपेशसम् एतस्मिन् यजमाने 5 श्रियम् आसदताम्-आसीदताम् एतस्मिन्नग्नौ न्यासीदता नियमेनाधिक वा इत्येतदाशास्महे ।

पेश इति रूपनाम पिशतेः धातो । तद्धि विपिशित भवति । विकसित भवति यावदाश्रयभावित्वात् । विनिहितमिति केचिदन्याश्रितत्वात् ।

दैव्या होतारा (९) इति वक्तव्यम् । दैव्यौ होतारौ इति शब्दसमाधि 10 अथ चाग्निरसौ च मध्यमः इत्यभिधेयवचनम् । तयोः एषा प्रागन्यस्तुति भवति ॥ ११ ॥

“ दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमांसा यज्ञ मनुषो यज्ञधै ।

प्रचोदयन्ता विदथेषु कारु प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशां दिशन्ता ॥”

दैव्यौ होतारौ प्रथमौ सुवाचौ, निर्मिमानौ यज्ञ मनुष्यस्य मनुष्यस्य 15

1 m पुनर्वर्णयन्त्यपरे 2 m नक्ता आहुतिर्दीप्ति, a d आहुतिर्नक्त्याज्येन, m आहुति नक्त्याज्येन } m सुष्ठु स्मयमाने, a d omit यजते, a d omit उपाके
4 m परस्पराश्रयात्, b1 7 परस्पराश्रयणात्, a d m omit बृहती 5 a d m सुरुक्मेने for सुरोचने, a d m omit शुक्रपिश, m reads शुक्रपिशसम् for शुक्रपेशसम् a alone reads अस्मिन् for एतस्मिन् 6 a d m omit आसदताम् 7 a only reads च for वा 8 d विपिशित, m विपीशित
8-9 a omits विकसित भवति

8 पिशते धातो —cf ‘पिश अवयवे’—Dhatup 6 156

10 ‘दैव्या होतारा’—Nigh V 2 9

13-14 RS X 110 7, AV 5 12 7, VS 29 32

14 प्रदिशा—Yaska neither reads nor explains this word

15 निर्मिमानौ—Not noticed by Durga

15 मनुष्यस्य मनुष्यस्य—The mss. क, ख, ग of B1 do not repeat मनुष्यस्य Durga also reads the word once only.

यजनाय । प्रचोदयमानौ यज्ञेषु कर्तारौ पूर्वस्या दिशि यष्टव्यमिति
प्रदिशन्तौ ॥

तिष्ठो देवीस्तिष्ठो देव्यस्तासामेषा भवति ॥ १२ ॥

दैव्या होतारा—इति । यावेतौ दैव्यौ होतारौ । देवेषु भवौ दैव्यौ । देवावेव
5 वा दैव्यौ इति स्वार्थे एव तद्धित । मनुष्यहोतारौ होतृमैत्रावरुणौ अपेक्ष्य । दैव्यौ
होतारौ इति विशेषणम् । कौ पुनस्तौ । होतारा-होतारौ आह्वातारौ देवानाम् ।
वायव्यौ । किलक्षणौ । प्रथमा-प्रथमौ-मुख्यौ मनुष्यहोतारावपेक्ष्य सुवाचा-
सुवाचौ-प्रशस्तवाचौ सुस्तुती मिमाना यज्ञ यज्ञनिर्मातारौ नित्य मनुष-
मनुष्यस्य यजध्वै-यजनाय प्रचोदयन्ता-प्रचोदयमानौ विदथेषु-यज्ञेषु
10 कारू-कर्तारौ ऋत्विजौ ।

“ नानम्रिको यज्ञोऽस्ति ”

इत्यग्निनिर्मिमीते । न चासावनुपभ्मातो वायुना ज्वलतीति वायुनिर्मिमीते । विज्ञायते हि
“ तस्मादेष नानुपभ्मातो ज्वलति ”

3 B1 J conclude VIII 11 9 with भवति 4 d दैव्यो होताराविति
यावेतौ etc 4-5 b1 g देवेषु भवौ दैव्यौ देवावेव वा दैव्यौ, a d देवावेव वा दैव्यौ, c
reads दैव्यौ in both the places, d m दैव्यौ इति स्वार्थे etc 5-6 a c
मनुष्यहोतारौ अपेक्ष्य दैव्यौ होतारौ होतृमैत्रावरुणौ विशेषण ? 6 a d m omit होतारा,
m होताराआह्वातारौ 7 a d m वायव्यौ किलक्षणौ, b1 g वायव्यमिलक्षणौ, a c
m omit प्रथमा, a d m omit सुवाचा 8 a alone reads सुप्रवाचौ for
सुवाचौ 9 a d प्रचोदयन्तौ for प्रचोदय ता 12 d m निर्मिमीते for
निर्मिमीते, a d वायुनिर्मिमीते

1 पूर्वस्या दिशि—Durga reads प्राच्या दिशि for पूर्वस्या दिशि

5-6 मनुष्यहोतारौ होतृमैत्रावरुणौ अपेक्ष्य । दैव्यौ होतारौ इति विशेषणम्—The
commentary here is not intelligible The form होतृमैत्रावरुणौ is
grammatically faulty The words होतृमैत्रावरुणौ and विशेषण are
interpolations and must have been introduced into the
commentary from the marginal explanatory notes, by some
ignorant scribe

11 नानम्रिको यज्ञोऽस्ति—The quotation is not traced

13 तस्मादेष etc —SB 11 8 3 7

—इति । स एष मैत्रावरुणो वायुरग्नेर्होतृवदधियज्ञे वर्तमानस्य नित्य चोदयिता तन्मूलत्वाच्च यज्ञकर्मण । तावेव देवानामाह्वातारौ उच्येते । यावेतावेव प्रचोदयन्तौ विदयेषु-यज्ञेषु कारू-कर्तारौ मनुष्यहोतु अनुग्रहस्य नित्य स्वाधिकारकर्मानुग्रहसनिधानात्, यदेतत् प्राचीन-प्राच्या दिशि ज्योतिः आहवनीयाख्य प्रणीयते प्रदिशा मन्त्रेण

5

“प्राचीमनु प्रदिश प्रेहि”

—इति । अनेन विधिवाक्यप्रदेशेन वा

“प्राञ्चमुद्धरन्ति”

—इति । एतत् प्रणीय नित्य यष्टव्यमित्येवमर्थं प्रदिशन्तौ-आज्ञापयन्ताविव यौ नित्यमवियोगेन स्वभावतो यज्ञोपकारे वर्तमानौ तौ ममाप्येव वर्ततामिति एवमाख्यात 10 मयाहृत्य समाप्यते । निराख्यातत्वान्मन्त्रस्य ॥

तिस्रो देवीः (१०) इति पदम् । ता पुनरेता तिस्र एव देव्यः । प्रथमया ता निराह । तिस्र इति देवीशब्दस्य विशेषणम् । तासाम् एषा भवति प्राधान्य-स्तुति ॥ १२ ॥

“आ नो यज्ञ भारंती तूयमेत्विळां मनुष्वदिह चेतयन्ती ।

15

तिस्रो देवीर्बहिरेद स्योनं सरस्वती स्वपंस. सदन्तु ॥”

2 *d* उच्यते for उच्येते 3 *d* मनुष्यस्य होतुरन्यग्रहस्य नित्य etc 4 *a d* add आह्वातो अित् सनिधानात् and read after it यन्प्राच्या दिशि ज्योतिराह^०, *m* omits प्राचीन 7 *a d* विधिवाक्यप्रदेशेन वा, *b* 1 *m* विधिवाक्यप्रदेशेन अनेन वा 8 *m* प्राञ्चमुद्धरन्तीति 9 *m* प्रणीय for प्रणीय, *m* आज्ञापयन्त्याविव 10 *a d* तो ममापि, *b* 1 *m* do not read तो before ममापि, *a d* वर्तता for वर्तेता of *b* 1 *m* 12 *a d m* तिस्र एव देव्य, *b* 1 *m* तिस्रो देव्य 15 The mss (क, ख, ग) of B₁ and J read तूयमेत्विळां for तूयमेत्विळां of others

6 प्राचीमनु etc — MS₁ S₁ 1 5 4 7

8 प्राञ्चमुद्धरन्ति—The quotation is not traced Cf MS 1 6 5

12 ‘तिस्रो देवी’—Nigh V 2 10

15-16 RS X 110 8, 1V 5 12 8, VS 29 33, MS 4 13 3, 202 9, KS 16 20, TB 3 6 3 4, cf also MS 2 126, 150 14

ऐतु नो यज्ञ भारती क्षिप्रम् । भरत आदित्यस्तस्य भाः । इला च मनुष्यवदिह चेतयमाना । तिस्रो देव्यो बर्हिर्दिदं सुखं सरस्वती च सुकर्माणं आसीदन्तु ॥

त्वष्टा तूर्णमश्रुत इति नैरुक्तास्त्विषेर्वा स्याद्दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वा
5 स्यात् करोतिकर्मणस्तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥

आ नो यज्ञ भारती—इति । आभिमुख्येन अस्माकं यज्ञमागच्छतु । का पुनरसौ इति । भारती । भरत आदित्यः सर्वभूतान्युदकेन विभति । तस्य स्वभूता भाः दीप्ति । कथमेतु । तूयम्—क्षिप्रम् । इला च पृथिवीस्थाना ।

“ इहैवेत्या वसुमत्या ”

- 10—इत्यनुयाजेषु उन्नीतसामर्थ्यात् पार्थिवत्वम् । मनुष्वत्-मनुष्यवत् इह कर्मणि चेतयन्ती—चेतयमाना । यथा मनुष्येण मनुष्य आहूतो भोक्तुमविलम्बमान आगच्छेत् क्षिप्रमेवमागच्छतु सा ममेह कर्मणि हविर्भोक्तव्यमित्येवमर्थं जानाना । सरस्वती च मध्यस्थानैवमेव चेतयन्ती आगच्छतु । ता एता तिस्रः अपि देव्यः स्वपसः—सुकर्माणः अस्मिन् कर्मणि इदं बर्हिः स्योन सुखं प्राप्य
15 एतस्मिन् आसदन्तु आसीदन्तु इत्येतदाशास्महे ॥

1 B₁ J R इला, C इडा 4 The mss (क, ख, ग) of B₁ read °स्तक्षतेर्वा 5 B₁ J conclude VIII 11 10 with भवति 7 a d add इति after विभति, m भूता for स्वभूता 8 d ऐतु for एतु, The b₁ ms (क) reads तूयं क्षिप्रम्, b₁ j m इला 9 b₁ j m इहैवेत्या, b₁ ms (ख) reads इडा and इहैवेद्या 10 a d पार्थिवत्वं, b₁ j m पार्थिवत्वात्, a d m omit मनुष्वत्, d m add तूय (m यूय?) before मनुष्यवत् 11 a d m omit चेतयमाना, but b₁ j read it 13 b₁ ms (ख) reads एवमेता for ता एता of b₁ j 14 m सुकर्माण?, d omits इदं, a d m omit सुख 15 a d m omit आसदन्तु, d सीदन्तु for आसीदन्तु

4-5 Durga does not explain —इति नैरुक्ता, स्याद्दीप्तिकर्मण, and स्यात्करोतिकर्मण

4 Durga seems to read त्विषर्वा वृद्धयर्थस्य in place of त्विषेर्वा स्याद्दीप्तिकर्मण, see line 2, page 875

4 'त्विष दीप्तौ'—Dhātup 1 1026

9 इहैवेत्या—MS 4 13 8

त्वष्टा (११) इति वक्तव्यम् । अत्र तूर्णशब्दात् क्षिप्रवाचिन पूर्वपदम् अश्रोते रुत्तरपदम् । क्षिप्र व्याप्नोति यदनेन व्याप्तव्य भवति । त्विषेर्वा वातो वृद्धयर्थस्य । वृद्ध एव नित्यमसौ देवतात्वात् । त्वक्षतेर्वा स्यात् क्रियासामान्यमात्रवाचिन उत्सृष्टतनूकरणस्वार्थस्य । तस्य एषा प्राधान्यस्तुति भवति—॥ १३ ॥

“य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिशद्भुवनानि विश्वा । 5

तमद्य होतरिषितो यजीयान् देव त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥”

य इमे द्यावापृथिव्यौ जनयित्रीरूपैरकरोद् भूतानि च सर्वाणि तमद्य होतरिषितो यजीयान्देव त्वष्टारमिह यज विद्वान् ।

माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमे च स्थाने समाम्नातः । अग्निरिति ऋग्वेदपूणिस्तस्येषापरा भवति ॥ १४ ॥ 10

य इमे द्यावापृथिवी इति । य त्वष्टा इमे द्यावापृथिव्यौ सर्वेषा भूताना जनयित्रीरूपै नानाविधै अनेकप्रकारै अकरोत् भूतानि च सर्वाणि । अथवा रूपैरिति कर्तैवानया तृतीयया लक्ष्यते । तत्तद्रूपमाश्रय्य य त्वष्टा द्यावापृथिव्यावकरोत् भूतानि च सर्वाणि । कि तस्य त्वष्टु । त देव त्वष्टारम् इह

1 d निर्वक्तव्यम् for वक्तव्य 2 d व्याप्त for व्याप्तव्य 3 m तक्षतेर्वा 8 D reads यक्षि for यज, C reads with the text 9 The mss (क, ख, ग) of B1 read माध्यमिक for माध्यमिक 10 D reads तस्येषा भवति, C as text, B1 J conclude here VIII n 11 11 a d omit इमे 12 a d read नानाचित्ते for नानाविधे, a d omit अनेकप्रकारे 13 d omits य before त्वष्टा 14 m तदेवम् इहाद्य त्वष्टार अद्य, a d add इहाद्य before त्वष्टार and omit इह after it

1 ‘त्वष्टा’—Nigh V 2 11

1 अश्रोते—‘अशू व्याप्तो सघाते च’ Dhatup 5 18

4 उत्सृष्टतनूकरणस्वार्थस्य—Cf ‘तक्ष त्वक्ष तनूकरणे’ Dhatup 1 656-57

5-6 RS X 110 9, AV 5 12 9, VS 29-34

8 इषितो यजीयान्—Durga does not read इषितो यजीयान्

9 मध्यमे च स्थाने समाम्नात—See Nigh V 4 21,

अद्यैतस्मिन्नहनि कर्मणि च हे होत यक्षि-यज विद्वान्-जानान मयेदमवश्य कर्तव्यमिति ।

माध्यमिकस्त्वष्टेति विचार । तत्र तावत् माध्यमिकः त्वष्टा इति आहुः आचार्या । केचिन्नैरुक्ता एव मन्यन्ते । माध्यमिकः इति सज्ञाप्रसिद्धि । को हेतु । 5 मध्यमे च स्थाने समाम्नातः इति । किञ्च । एतस्मिन्नेव मन्त्रे व्यपदेशात् । कथम् । य इमे द्यावापृथिव्यौ भूतानि च सर्वाण्यकरोत् त देव त्वष्टार यजेति । त्वष्टुरन्यो यष्टा । स एव पुन सबोध्यते हे होतरिति मनुष्यहोत्रा । न चान्य पार्थिवाद्भेदेहोतास्ति । तस्माद् यो यष्टा स पार्थिव य इज्यते स मध्यमस्त्वष्टेति । सर्वशिल्पवतामाचार्यो देववर्धकिर्दाक्षायणीपुत्रो द्वादशानामादित्यानामन्यतम इत्यैतिहासिका ॥ कोत्र निश्चय ।

10 अयमेव अग्निरिति शाकपूणिः । कथम् । यत्तावत् मध्यमे च स्थाने समाम्नातः इति, अकारणमेतत् । अयमप्यग्निर्मध्यमे स्थाने समाम्नात इति । यत् पुनरेतद् व्यपदेशात् इति तदपि समानमिन्द्रेणापि त्वष्टृव्यपदेश इति

“त्वष्टा दधदिन्द्राय शुष्मम्”

—इति । अपि च व्यपदेशादन्यत्वमित्यशक्यमव्यवसातुम् । अनन्यत्वेपि हि व्यपदेशो

15 भवति । तद्यथा

“अग्निमग्ना आवह”

—इति । हे अग्ने भगवन् अग्निम् आवह इति व्यपदेशो सत्यनन्यत्वम् । न हि पार्थिवाद्वान्य सूक्तमाग् हविर्माग् वा अग्निरस्ति योऽनेन प्रसिद्धहोतृत्वमिधानेनाहूयेत इज्येत च ।

1 a d कर्मणि च, b1 m कर्मणि वा 3 and 4 a d माध्यमिक for माध्यमिक of b1 g m 3 d appears to read माध्यमिकस्त्वष्ट्याहुति विचार etc 4 m सज्ञाप्रसिद्ध 5 a d omit एव 6 a only reads यजति, d त्वष्टुरन्यो यथा for त्वष्टुरन्यो यष्टा ? 8 d सर्वशिल्पवतामाचार्यो देववर्धकिर्, m सर्वशिल्पमतामाचार्यो देववर्धकिर् b1 g सर्वशिल्पमतामा⁰ देववर्धकिर् 9 d द्वादशानामादित्याना मन्य इत्यैतिहासिका 11 a d omit एतत् after अकारणम्, a d read प्रथमे for मध्यमे 13 a d add इन्द्राय again after शुष्म and before इति 17 a d add अत्र after इति and read हे भगवन्ने 18 a d omit अग्निरस्ति before योऽनेन, a d read आहूयतेज्यते च ?, m आहूयते इज्यते च, b1. g आहूयते इज्यते च

11 मध्यमे च स्थाने समाम्नात —See Nigh V 4 23

13 त्वष्टा दधद्—MS 3 11 1

16 अग्निमग्ना आवह—TB 3 5 4

“स्व महिमानमावह”

—इति स्विष्टकृति विशेषलिङ्गात् स्वमेवात्मनात्मान विविवशात् आह्वानेन सस्मृत्य द्वैव त्रैधमनेकधा वा यजति । अन्यद्वाभिनिर्वर्तयति । तद्वदिहापि कर्मात्मन परो योऽस्य तत्क्षणगुणयोग्यात्मा यदधिष्ठित कर्मात्मा सर्वरूपाणि पाकेन विकरोति तमधिकृत्योच्यते

“त्वष्टा रूपाणि विकरोति”

5

—इति । तदयमुच्यते मनुष्यहोत्रा

“यज त्वम्”

—इति । एव तावद् व्यपदेश शक्यप्रतिसमाधान । यत् पुनरुक्त देवशिल्पीति तत्तद्गुणसामान्यादेवासावपि कौशलातिशयमपेक्ष्योच्यत इत्यदोष ।

यथा चाग्निरेव नान्य तथा विशिष्टतरलिङ्गा अपरा ऋक् भवति ॥ १४ ॥ 10

“आविप्रयौ वर्धते चारुरासु जिह्वानामूर्ध्वं स्वयंशा उपस्थे ।

उमे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात् प्रतीची सिंह प्रति जोषयेते ॥”

आविरावेक्ष्मात् । तस्यो वर्धते चारुरासु । चारु चरतेर्जिह्वा जिहीतेरूर्ध्वं उच्छिद्रतो भवति । स्वयंशा आत्मयशा उपस्थ उपस्थाने ।
उमे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात् । प्रतीची सिंह प्रति जोषयेते । 15

2 *d* स्वमेवात्मनात्मान¹, *m* स्वयमेवायमात्मनात्मान, *b* *j* स्वयमेवात्मनात्मान, *m* सस्मृत्य, *b* सस्मृत्य 3 *d* अभिनिर्वर्तय इति², *m* अभिनिर्वर्तयति, *b* अभिनिर्वर्तयति 4 *a* तत्क्षणगुणयोग्यात्मा, *d* *m* तत्क्षणगुणयोग्यात्मा, *b* *j* तत्क्षणक्रियालक्षणगुण योग्यात्मा, *b* *j* add केन विकरोति after पाकेन विकरोति but *a* *d* *m* do not have it 5 *a* alone omits तत् before तद्गुण³ 14 The mss (क, ख, ग) of B₁ read जिहीतेरूर्ध्वं वमुद्धृत भवति

1 स्व महिमानमावह—TB 3 5 4, ÅS₁ Sû 1 3

2 त्वष्टा रूपाणि विकरोति—The quotation is not traced Cf त्वष्टा रूपाणि पिशतु—RS X 181 1

11-12 RS I 95 5, MS 4 14 8 227 4, TB 2 8 7 4

13-14 Durga omits चारु चरतेर्जिह्वा जिहीतेरूर्ध्वं उच्छिद्रतो भवति

15 The mss (क, ख, ग) of B₁ do not read—प्रतीची सिंह प्रति जोषयेते

द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वारणी इति वा । प्रत्यक्ते सिंह सहनं प्रत्यासेवेते ॥ १५ ॥

- आविष्टयो वर्धते इति । आवि. प्रकाश । स कस्मात् । आवेदनात् । सर्वस्य प्रकाशनात् । तस्मात् तस्य. तस्य तनिता आविष्टयः । किलक्षण ।
 ५ चारुः—चरणशील अनवस्थित । किं करोति । वर्धते । क । आसु क्रियासु प्रजासु वा प्रसवाय । कस्य । जिह्वाना—कुटिलचेतसामपि मनुष्याणाम् अवैषम्येण ऊर्ध्वमेव ज्वलति । कुटिलानामपीन्धनानामकुटिल ऊर्ध्वमेवेति केचित् । एवमेव वर्धते ।
 स्वयंशा.—आत्मयशा परमनाश्रित्य यशस्वी । उपस्थे—उपस्थाने यत्रासावुपनत स्तिष्ठति आविष्टयः । योयमेवमादिगुणयुक्त त्वष्टा तस्य त्वष्टु. अग्रे जाय-
 10 मानात् एव उभे द्वे अपि बिभ्यतुः । के पुनस्ते । द्यावापृथिव्यौ इति । यथा-यमतिमहान् वर्धते अवश्यमयमावा वक्ष्यतीति । अहोरात्रे इति वा । सकृदुपज्वलिते महत्यग्नावनुपशाम्यति अहोरात्रयोरर्थवत्त्वाभाव । तस्मात् ते अपि बिभ्यतु अपि नामायमेवमतिप्रमृद्ध आवामन्यतरमनुच्छिद्यादिति । अरणी इति वा । अवश्यमयमावा जातो यदा तदा वक्ष्यतीति अतः अरणी अपि बिभ्यतु । एव बिभ्यतौ किं कुस्त ।
 15 नान्या गतिरस्तीति प्रतीची नाम त प्रत्यञ्चिते अभिमुखे सिंह सहनम् अभिभव

2 B1 J conclude the *second pada* of the eighth adhyaya with प्रत्यासेवेते, and read after it इति अष्टमाध्यायस्य द्वितीय पाद ॥ ८, २ ॥
 4 d तस्मात् लप् । तस्य तनिता etc 5 a d m प्रजासु, b1 प्रजासु (?) 10 a d m omit उभे, a d read बिभ्यत for बिभ्यतु 10-11 d यथायमिति महान् वर्धते 13 m अतिवृद्ध, b1 ms (ख) reads आवामन्यतरमुच्छिद्यादिति, a d read 'बन्धनं नान्यतरमनुच्छिद्यादिति' m आवामन्यतरमुच्छिद्यात् 14 a d read आजातो यदा तदा, b1 j m जातो यतो यदा तदा 15 m प्राची नाम त प्रत्यञ्जिते, a प्रतीचीनमेन, d प्रतीची तमेन प्रत्य°

1 प्रत्यक्ते—The word प्रतीची of the *nigama* is explained as प्रत्यक्ते by Yaska Dīga, however, explains it by प्रत्यञ्जिते 'turned towards' प्रत्यक्ते in classical Sanskrit means 'smeared' and this sense is not applicable here Dīga does not notice प्रत्यक्ते in his *vyatī*

4 तस्य—Note the reading of d For the termination लप्, see 'अव्ययाल्लप्' Pāṇini iv 2 104

11 अहोरात्रे—This should be अहोरात्रौ by the rule 'रात्राद्वाहो पुंसि' Pāṇini ii 4 29

न प्रतिजोषयेते-प्रत्यासेवेते उपकारकत्वेन कथं नामायमावा न भस्मसात्
कुर्यादिति । एवमथमेवाग्निरिह त्वष्टेति ॥ १५ ॥

वनस्पतिर्व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

वनस्पतिः (१२) अवसरप्राप्तः । स पुनरयमभिधेयतोऽभिधानतश्च व्याख्यातः
'एष हि वनानां पाता वा पालयिता वा' इति । तस्य एषा प्राधान्यस्तुतिः ५
भवति ॥ १६ ॥

“उपाव सृज त्मन्या समञ्जन्देवानां पार्थ ऋतुथा हवीषि ।
वनस्पतिं शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥”

उपावसृजात्मनात्मानं समञ्जन् देवानामन्नमृतावृतौ हवीषि काले
काले । वनस्पतिः शमिता देवो अग्निरित्येते त्रयः स्वदयन्तु हव्यं 10
मधुना च घृतेन च ।

तत्को वनस्पतिर्यूप इति कात्थक्योऽग्निरिति शाकपूणिस्तस्यैषापरा
भवति ॥ १७ ॥

1 a d उपकारत्वेन 2 b i j conclude VIII m 12 with त्वष्टेति, and
read after this इति ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तौ त्रयोदशाध्यायस्य (अष्टमाध्यायस्य) द्वितीय
पादः ॥ ८, २ ॥ 3 With वनस्पतिर्व्याख्यातः begins the *third pada*, तृतीय
पादः, VIII m 1 ends with भवति 5 a d m omit प्राधान्यस्तुति
7 The क, ख, ग mss of B1 read उपाव सृजत् त्मन्या, R हवीषि 9 The
mss (क, ख, ग) of B1 read उपावसृजात्मना त्मन्या समञ्जन्, R हवीषि 13 B1
J conclude VIII m 2 with अपरा भवति

3 व्याख्यात—See above, N1 VIII 3

4 'वनस्पतिः'—Nigh V 2 12

7-8 RS X 110 10, AV 5 12 10, VS 29 35

12 Durga does not read अग्निरिति शाकपूणि, here, and his
reading is preferable as the following stanza 'अजन्ति त्वाम्'—
RS III 8 1 is addressed to *Yápa*, the sacrificial post, and not
to *Agni*. See also BD IV 100

उपावसृज इति । उपाक्षिप्य अवसृज एतत् पश्चात् पाथः । अनाश्रित-
विशेष किमयमग्निर्वा यूपो वा इत्युच्यते । उत वा अन्य एव कश्चित् इति । उत्तरेर्ध्वे
वनस्पतिशब्द प्रथमासबन्धात् परोक्ष, इह पुनरुपावसृजेति मन्थमपुरुषयोगात् प्रत्यक्ष
क्रोप्यभिधीयत इति सुतरामनाश्रितविशेष इति विचारास्पदमिति अतः परं विचार-
यिष्यति तत् को वनस्पतिः इति । तन्मया समञ्जन् आत्मना आत्मानम्
अस्य पशो समञ्जन्-समभिव्यञ्जयन् विशिष्टेन सस्कारेण स्वाधिकारसम्बन्धिना ।
देवानाम् एतत् पाथः-अन्नम् एतदसुनैव प्रकारेण क्रतुथा च क्रतावृतौ काले
काले षष्मासादौ हवीषि चैतान्यन्यान्यपि आज्यप्रभृतीनि उपावसृज देवेभ्यो
देहीति । किं वनस्पतिः, शमिता, देवः अग्निः, इत्येते त्रयः । त्रिग्रहणात्
10 देवशब्दोऽग्निविशेषणमिति दर्शयति । वनस्पतिश्च शमिता चाप्रत्यक्षदेवते एव,
असदिग्धश्च देवोऽग्निरित्येते त्रयः स्वदन्तु-स्वदयन्तु स्वादुतामापादयन्तु ।
मधुना चोदकेन । प्रोक्षणाद्यभिप्रायम् । घृतेन चैतदस्माभिः संस्कृतं पाथ
इत्येतदाशास्महे ॥

तत् को वनस्पतिः इत्यादिविचारः । तत्र तावत् यूपः इति कात्थक्यः ।
15 कस्मात् । यस्माद् यद्यप्येतस्यामाप्रियामनाविष्कृतोऽग्नेर्विशेषः तथापीयम् अपरा यूपाज्ज-
नीया ऋक् या सनिपत्य यूपाज्जने यूपमभिधानेन संस्करोति । तद्यथा ॥ १७ ॥

“अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना देव्येन ।

यदुर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयौ मातुरस्या उपस्थे ॥”

1 a, d m उपाक्षिप्य for उपाक्षिप्य 2 a d omit वा after अग्निः, b1
ms ख omits वा after उत 5 a only omits आत्मना 6 b1 ms ख
reads समञ्जन् अतिव्यञ्जयन् विशिष्टेन सम्बन्धिना 7 a d read एतद्वागिनासुनैव for
एतदसुनैव, a d m omit च after क्रतुथा 10 a d omit एव 11 m
असदिग्धदेवो अग्निः, a d m omit स्वदन्तु, a d m स्वादुता, 7 स्वादुता (?)
12 a d घृतेन तत् for घृतेन चैतद् 14 a d m इत्येवमादिविचार for इत्यादि-
विचार, a d read काथक्य 15 b1 j m omit यस्माद् before यद्यपि,
a d read आप्रिया not before अनाविष्कृतो but after विशेष, a d
अग्निवि (d वि) शेषः ।

16 यूपमभिधानेन संस्करोति—See *ĀŚī Sū* 3 1, *AB* VI 2

17-18 *RS* III 8 1, *MS* 4 13 1 199 2, *KS* 15 12, *AB*
2, 2 1, *TB*, 3 6 1 1, *KB* 10 2, *ĀŚr Sū* 3 1 6

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवान्कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च । यदूर्ध्वं स्थास्यसि । द्रविणानि च नो दास्यसि । यद्वा ते कृतं क्षयो मातुरस्या उपस्थ उपस्थाने ।

अग्निरिति शाकपूणिस्नस्यैवापरा भवति ॥ १८ ॥

अञ्जन्ति त्वाम्—इति । विश्वामित्रस्यार्षम् । पुरोहृक् । ‘दैवेभ्यो वनस्पते’ 5—इति च । हे यूप अञ्जन्ति त्वा म्रक्षयन्ति त्वाम् कृत्विग्यजमाना । कृ । एतस्मिन् अध्वरे यज्ञे । किमिच्छन्त देवयन्तः देवान् यष्टु कामयमानाः । केन अञ्जन्ति हे वनस्पते यूप । मधुना दैव्येन । सस्कृतेन घृतेन इत्यर्थः । देवाना यन्मधु । विज्ञायते हि

“देवाना मधु यद् घृतम्”

10

—इति । किमित्यजन्ति । यन् ऊर्ध्वं तिष्ठा । यस्मात् अक्त त्वम् ऊर्ध्वं स्थास्यसि । अज्जनादनन्तरमुच्छ्रयिष्यन्ति त्वाम् । यस्माच्च ते क्षयः मातुः अस्याः पृथिव्या उपस्थे उपरि । क्षयो निवास स्यैर्यार्यमवट । तस्मादवश्यमूर्ध्वं स्थास्यसि । तथा स्थित्वा पशुवारणसमर्थं प्रवानक्रियापूर्वाङ्गं भावयित्वा तद्द्वारेण तत्फलानि द्रविणानि च अवश्यम् अस्मभ्य दास्यसि इत्यतः समञ्जन्ति । एवमास्मिन् 15 समजने यूप वनस्पतिशब्दः प्रयुक्तः । तस्मात् यूपो वनस्पतिरिति ॥

1-2 B₁ J दैव्येन घृतेन च, C R दैव्येन च घृतेन च यदूर्ध्वं स्थास्यसि 2 B₁ mss (क, ग, ग) read दास्यसि for दास्यसि } R उपरि उपस्थाने, B₁ J उपस्थे उपस्थाने }-4 B₁ mss (क, ख, ग)—उपस्थानेऽग्निरिति 4 B₁ J conclude VIII m } with अपरा भवति 5 d omits पुरोहृक् 7 d m omit दैवयन्त 12 u d यस्माच्चेत्क्षय (?) 13 d अग्निरिति for अवट 14 d °प्रवादाभावयित्वा तद्द्वारेण 15 m दास्यति for दास्यसि

उपस्थे—Two mss of B₁ (क, ख) do not read उपस्थे

उपस्थाने—Yaska explains उपस्थे by उपस्थाने ‘near’ But this sense will not do here The यूप i e, the sacrificial post, stands on the earth’ and not near the earth’ Durga therefore explains उपस्थे and उपस्थाने by उपरि see line 8, page 685,—उपस्थे उपस्थाने उपरि उत्तरवेद्या

दैवेभ्यो वनस्पते—MS 4 13 7, N₁₁ VIII 19,

10 देवाना मधु यद् घृतम्—MS 3 9 3

अग्निः इति शाकपूणिः । कस्मात् । इहापि उपावसृज-इति अस्यानाविष्कृत-
वनस्पतिशब्दार्थत्वाद् भवतु यूपपर । परास्य हविर्वहनलिङ्गलिङ्गिता पुरोस्क यजतौ
सनिपत्याग्नेर्वनस्पतिशब्देन अभिधायिका ऋग् भवति । तद्यथा--॥ १८ ॥

“देवेभ्यो वनस्पते हवीषि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् ।

5 प्रदक्षिणिद्रंशानयां नियूयं ऋतस्यं वाक्षि पथिभी रजिष्ठैः ॥”

देवेभ्यो वनस्पते हवीषि, हिरण्यपर्णं ऋतपर्णापि वोपमार्थे स्या-
द्विरण्यवर्णपर्णेति । प्रदिवस्ते अर्थं पुराणस्ते सोऽर्थो य ते प्रब्रूमः ।
यज्ञस्य वह पथिभी रजिष्ठैर्ऋतुतमै रजस्वलतमैः । प्रपिष्टतमैरिति
वा । तस्यैषापरा भवति ॥ १९ ॥

10 देवेभ्यो वनस्पते इति । वसिष्ठस्यार्षम् । हे वनस्पते अग्ने हिरण्यपर्णं
हिरण्योपमपर्णं ज्वलितं देवेभ्यः हवीषि वक्षि-वह । कथम् इति । प्रदक्षिणित्-
प्रदक्षिण देवानां यो हविर्वहनवर्म तेन पितृधर्मविपरीतेन । कथं वह । रशानया नियूय

2 a d शब्दार्थत्वात्परो यूपपर परास्य हविर्वहन etc, m शब्दार्थत्वाद् भवतु
यूपपरोऽपरा अस्य हविः, b j शब्दार्थत्वाद् भवतु परोक्षो यूप, परंपरा अस्य हविर्वहन
4 R हवीषि 6 R हवीषि, C ऋतुपर्णं for ऋतपर्णं of all others
8 The B1 Mss (ड, च) and R रजस्वलतमैस्तपिष्टतमैरिति, B1 mss (क, ग)
०तमैः प्रपिष्टतमैरिति, B1 J as text 9 B1 J conclude VIII 111 4
with भवति 10 a d m omit वसिष्ठस्यार्षं, a d omit हिरण्यपर्णं 11 a
d हिरण्योपमपर्णं ज्वलितं, m हिरण्योपमपर्णं ज्वलितं, b1 ms (ख) does not read
ज्वलितं 12 a d m वह, b2 j वहन

1 इहापि उपावसृज इति—The word इहापि is misplaced It makes
better sense when read immediately after the word शाकपूणि,
as अग्निरिति शाकपूणि इहापि

4-5 MS 4 13 7 208 10, KS 18 21, TB 111 6 11 2

6-7 Durga does not read the clause—हिरण्यपर्णं ऋतपर्णापि
वोपमार्थे स्याद्विरण्यवर्णपर्णेति

7 Durga omits the sentence पुराणस्ते सोऽर्थो य ते प्रब्रूमः

9 Durga omits वा

9 Durga reads अथ एषा in place of तस्य एषा (see page 883,
1, 10)

—निबध्य सुनिपुणम् । यथा न किञ्चिदपि अत्र हविरनवेक्षित धूम्रभूतेन प्रभ्रश्येत्तथा । अपि च ऋतस्य-यज्ञस्य पथिभि रजिष्ठैः । य एव प्रसिद्धा पन्थानो यज्ञस्य हविर्वहनाय देवान् प्रति । ऋजुभ्योऽपि ऋजुनमै । यै कालो नातिहीयेत । रजस्वलतमैर्वा—अत्यर्थमुदकवाद्भि । ते हि पथिकाना सुखा । प्रपिष्टतमैः इति । सुरूपतमैः प्रहततमस्कैर्यै असमोह स्यात् गच्छतस्तैः । न च पुनरविदिते कर्मणि त्वा 5 विनियुज्महे । यतो ब्रम् । प्रदिवः ते अर्थम् । चिरन्तनमेव ते अर्थं हविर्वहनाधि कारलक्षण विद्म । “अय यो होता”—इत्येवमादिमन्त्रेभ्य “देवा दधिरे हव्यवाहम्” —इति । अतो ब्रूमहे वहेति । एवमेतस्मिन् मन्त्रे हविर्वहनसयोगाद् वनस्पतिशब्दस्या भिरभिधेय ॥

अथ एषा वनस्पते अग्ने अपरा ऋक् भवति । सा पुन किमर्थम् इति । प्रायो 10 दृत्युपदर्शनार्थं बहुषु मन्त्रेष्वभिर्वनस्पतिरिति ॥ १९ ॥

“वनस्पते रशनया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।

वह देवत्रा दिधिषो हवीषि प्र च दातारंममृतैषु वोचः ॥”

1 a d अत्र, b1 1 तत्र, a d and the b1 ms (ख) omit धूम्रभूतेन, b1 1 m read it, a d m प्रभ्रश्येत्, b1 1 प्रभ्रश्येत् 3 d ऋजुभ्यो ऋजुतमै for ऋजुभ्योऽपि ऋजुतमे 3-4 d रजस्वलतमै 4 d प्रपिष्टतमै 5 a d m add वह after ते 7 d अय होतेत्येवमादिमन्त्रेभ्यो 8 a d हविर्वहनयोगात् 10 d m add एषा again after अग्ने, a d omit ऋक् 10-11 d m प्रायोदृत्युपदर्शनार्थं 13 B1 J वहं देवत्रा, C D R वहं देवत्रा, D दधिषो, C दिधिषो, R हवीषि

7 “अय यो होता देवा दधिरे हव्यवाहम्”—RS X 52 3

12-13 RS X 70 10(a), MS 4 13 7 209 1-2, KS 18 21, TB 3 6 12 1, ÅS1 Sū 9 5 2(a)

13 दिधिषो हवीषि—Yaska explains दिधिषो हवीषि as यज्ञे दातुर्हवीषि His reading therefore must have been दिधिषो, gen sing of दिधिषु ‘the giver’ Durga also reads दिधिषो, and not दिधिषो or दधिषो (MS) as the *Samhitās* do, and explains it as दिधिषो दातु यजमानस्य, ‘of the giver, i e, of the sacrificer’ दिधिषो in the stanza is however unaccented and can therefore be vocative sing only of दिधिषु and refer to वनस्पति-अग्नि, and mean ‘O, desirous of giving’. दिधिष or दधिष if at all would be a wrong reading

वनस्पते रशनया नियूय सुरूपतमया । वयुनानि विद्वान् प्रज्ञानानि
प्रजानन् वह देवान् यज्ञे दातुर्हवीषि । प्रब्रूहि च दातारममृतेषु देवेषु ॥

स्वाहाकृतय । स्वाहेत्येतत् सु आहेति वा । स्वा वागाहेति वा । स्व
प्राहेति वा । स्वाहुत हविर्जुहोतीति वा । तासामेष भवति ॥ २० ॥

- 5 वनस्पते रशनया इति । वनस्पतेरेव याज्या । हे वनस्पते रशनया नियूय
पिष्टतमया-सुरूपतमया अत्यर्थं दृढया एवमादिगुणयुक्तया रशनया नियूय
अप्रभसनाय निबध्य वयुनानि स्वाविकारयुक्तानि प्रज्ञानानि अस्मदुपकाराय
विद्वान्-जानान वह एतानि अस्मत्प्रत्तानि हवीषि अय दिधिषो-दातु
यजमानस्य अभिमतफलप्राप्तये देवत्रा-देवान् प्रति । प्र दातारम् अमृतेषु
10 वोच. प्रवोच । कथयस्व एन दातारम् अमृतेषु-देवेषु अमुना यजमानेन एतानि
हवीषि प्रत्तानि । एवमग्निर्वनस्पति ।

यत् पुनरेतदुक्त यूपाजनीयाया 'यूपे वनस्पतिशब्द'-इति । अत्र ब्रम ।
अग्निरेवासौ यूपान्तर्गतो यूपात्मना वर्तमानो यूपाजनीयाया वनस्पतिशब्देनोच्यते ।
तदुक्तम् 'एष हि वनाना पाता पालयिता वा'-इति । यस्मादन्तर्गतो वनाना वनानि
15 न दहति तस्मादेष वनस्पति । उक्त च, 'योऽयमृबीसे पृथिव्यामग्निरन्तरोषधिवनस्पतिषु

2 R हवीषि 4 B1 J conclude VIII III 5 with भवति 5 a
d m omit नियूय 8 a d अस्मत्प्रवृत्तानि, m अस्मत्प्रदत्तानि, b1 j अस्मत्प्रत्तानि
8-9 m अय दिधिषो दातुयजमानस्य 10 a d add प्रवोच after वोच, b1
j do not have प्रवोच, d यजमानेनेतानि, m यजमानेन, j यजमाने एतानि
13 a वर्तमानो for वर्तमानो, d वर्तमात्मनो? 14 a d add वा after
पाता 15 d तस्मादेव for तस्मादेष, a d m ऋबीसे, b1 ऋबीषे, m
ओषधि for ओषधि

2 यज्ञे—The mss (क, ख, ग) of B1 do not read यज्ञे Durga
also does not explain it

5 वनस्पतेरेव याज्या—See MS 4 13 7

12 यूपे वनस्पतिशब्द —N11 VIII 18, page 881, line 16

14 एष हि वनाना etc —N11 VIII 3

15 योऽयमृबीषे etc —N11 VI 36

अप्सु तमुन्निन्यथु सर्वगण सर्वनामानम्'—इति । सोऽयमग्निरेवानेन वनस्पतिशब्देन
यूपामिवानेन वनस्पतिरभिधेय इत्यदोष ।

अपरे पुन अञ्जन्ति त्वा इति अधियज्ञात् पृथक्त्वेनाविदैवतमुत्पाद्य शाकपूणि
मतेनाग्निपरत्वमेव वर्णयन्ति । यदाप्यधियज्ञे अस्य यज्ञाङ्गाभिवाद तदापि नाविदैवतम
ग्निमाभिवातुमस्या परिहीयते सामर्थ्य मन्त्रार्थे इति । तत् कथम् । अञ्जन्ति त्वाम्भ्वरे 5
दैवयन्तः । हे भगवन् अग्ने अञ्जन्ति त्वाम् आधाराद्याभिराहुतिभि अभ्वरे—यज्ञे
दैवयन्तः । देवान् कामयमानाः यस्मात् त्वम् ऊर्ध्वं स्थास्यसि ज्वलिष्यसि ।
यच्च ते क्षयः मातु—वेद्या उपस्ये—उपस्थाने—उपरि उत्तरवेद्या क्षय—निवास
कृत तत्रोपज्वलित द्रविणानि—धनानि यज्ञसिद्धौ यज्ञफलान्यस्माकमवश्य दास्यसि
इति अतस्त्वामाहुतिभिरञ्जन्ति ।

10

कात्यक्यपक्षेऽपि 'देवेभ्यो वनस्पते,' 'वनस्पते रशनयां नियूय'—
इत्यनयोर्थयोजना । हे वनस्पते—वानस्पत्य यूप त्वमुच्यसे हिरण्यपर्णं ऋतपर्णं
वह एतानि हवीषि । अनुत्थिते त्वयि न एतानि उह्यन्त इति त्वमेवैषा वोढा इति
प्रतीमहे । कथं च पुनर्वह । प्रदक्षिणित् । यथैतानि वोढव्यानि अविपर्यस्यन्ते तेन
विधिना रशनया एतया त्रिवृता नियूय—परिवीय त्वमात्मानम् । ऋतस्य—यज्ञस्य 15
ये पन्थान रजिष्ठा । प्रदिवः—चिरतन एवायमर्थस्त्वया हवीषि वोढव्यानीति ।
विज्ञायते च

“यूपेन वा आहुतयः स्वर्गं लोकं यन्ति”

—इति । वनस्पते रशनयां नियूय । हे वनस्पते—वानस्पत्य यूप रशनया
पिष्टतमया—सुरूपतमया त्रिवृता नियूय परिवीय त्वमात्मानं वह एतानि हवीषि 20

1 a d सो f01 यो o1 b1 j 3 d m त्वा f01 त्वा 4 a d अक्षिपरत्वमेव,
b1 अक्षिमेव, d तथापि f01 तदापि 5 a d भित्रसामर्थ्य इति f01 सामर्थ्य मन्त्रार्थे इति
6 m आधाराज्याभि^० 7 m ऊर्ध्वं स्थास्यसि 9 m यज्ञसिन्ये f01 यज्ञसिद्धौ of
b1 j, m दास्यति f01 दास्यसि 11 a d कायक्यपक्षेऽपि 12 a d
हतपर्णं f01 ऋतपर्णं 13 a d समुच्छ्रिते f01 अनुत्थिते 14-15 m ^०स्यन्ते तेन
विधिना, b1 अविपर्यस्यन्ते तेन विधिना 16 a d m प्रदिवश्चिरतन एवायमर्थं
18 d स्वर्गलोक 19 a d omit वनस्पते 20 d त्रिवृता f01 त्रिवृता of b1 j

3 अञ्जन्ति त्वा etc—See p 880, ll 17-18

11 देवेभ्यो वनस्पते—See p 882, ll 4-5

18 यूपेन वा आहुतयः—MS 4 b 8

स्वाधिकारप्रयुक्तानि प्रज्ञानानि प्रजानन् देवत्रा-देवान् प्रति दिधिषो हवि-
र्दातु. अर्थसिद्धये । प्रब्रहि च एन दातारम् अमृतेषु-देवेषु इति ॥

स्वाहाकृतयः (१३) निर्वक्तव्या । का पुनस्ता स्वाहाकृतय । या यागार्थमाहूय
उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेण सस्क्रियन्ते ता स्वाहाकृतय । ननु सद्यो जात. इत्याग्नेयो
5 मन्त्र । सत्यमाग्नेयो मन्त्र शौनकस्य । तथापि स्वाहाकृतय समाप्नाता । कि कार-
णम् । सद्यो जात. इत्यनुद्व्यय अग्ने स्तुतिमन्त्रे स्वाहाकृत हविरदन्तु देवाः
इति सप्रदानम् । तत्र देवता सप्रदानमिति स्वाहाकृतय समाप्नाता नाभिरिति ।

अथ स्वाहाकृतय कस्मात् । स्वाहा स्वाहेत्यनुकीर्तनेनासामुत्तमस्य प्रयाजस्य प्रैष-
सस्कार क्रियत इति स्वाहाकृतय । अथ स्वाहा-इति एतत् कस्मात् । सु-सुष्टु
10 आह इति वा । यदेव सप्रदानदेवतायै

“किञ्चिदाज्यस्य”

—इत्यनेन मन्त्रेणाह

“तुभ्यमिदम्”

—इति तदेव सु-आह-शोभनमाह । एवमस्य सु. पूर्वपदम् आह-इत्युत्तरपदम् ।

15 अथवा इदमन्यत् ब्राह्मणानुगत निर्वचनम् ।

1 a d स्वाधिकारे प्रयुक्तानि यश्चे यानि प्रजानन् देवत्रा च देवान् प्रतिदिधिषो (d पो)
etc, b j omit देवत्रा-देवान् 1-2 m दिधिषो हविर्दातुरर्थसिद्धये 3 d स्वाहा-
कृतय वक्तव्या for स्वाहा⁰ निर्वक्तव्या, m स्वाहाकृतयो निर्वक्तव्यम्, m omits
या 5 m omits सत्यमाग्नेयो मन्त्र, a d omit मन्त्र before शौनकस्य.
5-7 m omits through mistake the passage from कि कारणम् to
समाप्नाता (17 below) 6 a d स्तुतिमन्ते for स्तुतिमन्त्रे 7 a d.
तत्र देवता सप्रदानमिति, b j तत्र देवतार्थ सप्रदानमिति 9 m omits सु
and reads सुष्टु for सुष्टु

3 'स्वाहाकृतय'—Nigh V 2 13

4 उत्तमे प्रयाजे—The fifth *Prayaja* is so called See *ĀŚ. Sū.*

1 5

4 सद्यो जात —RS X 110 11 See below page 887, lines 12-1 3.

11 “किञ्चिदाज्यस्य”—The quotation is not traced

13 “तुभ्यमिदम्”—The quotation is not traced

“स्वा वागाहेति वा”

इति । विज्ञायते हि ।

“त स्वा वागभ्यवदज्जुहीति तत् स्वाहाकारस्य जन्म”

इति । अत्र च स्वशब्द पूर्वपदम् उत्तरपद तथैव । अथ

“स्वं प्राह इति वा” ।

5

को विशेष पूर्वस्मात् । पूर्वपदस्य कारकान्यत्वम् । स्वा वागाहेति कर्तरि, स्व प्राहेति कर्मणि । प्रपूर्व चोत्तरपद प्रकर्षद्योतनाय ।

“स्वाहुत हविर्जुहोति इति वा” ।

यदनेनैव हविर्जुहोतीति तदेव सुष्टपाय यथाभिवानममौ जुहोतीति हवि प्रधानोऽत्र निर्देश ।

10

तासाम् स्वाहाकृतीनाम् एषा भवति—॥ २० ॥

“सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगा ।

अस्य होतुः प्रदिश्युतस्य वाचि स्वाहाकृत हविरदन्तु देवाः ॥”

1 a d m omit वा after आहेति 1-2 d m omit वा इति । 3 a d त स्वा वागवदज्जु^० 4-5 d m read वा before स्व 5 a d m omit वा after प्राह इति 6 d पूर्वपदस्य for पूर्वपदेऽस्य of b i j m 8 a d m omit वा after जुहोति इति 9 a d omit इति after अग्नौ जुहोति 11 a d m तासामेषा भवति स्वाहाकृतीनाम्

1 “स्वा वागाहेति वा”—The quotation is not traced

3 त स्वा वागभ्यवदत्^०—MS 1 १ 1, TB 2 1 2, Cf KS 6 1

5 “स्वं प्राह इति वा”—The quotation is not traced

8 “स्वाहुत हवि जुहोति इति वा”—The quotation is not traced

12-13 RS X 110 11, AV 5 12 11, VS 29 36, MS 4 13 5 205 5, KS 16 20, TB 3 6 3 4

सद्यो जायमानो निरमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगामी ।
अस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाच्यास्ये स्वाहाकृत हविरदन्तु देवाः ।

इतीमा आप्रीदेवता अनुक्रान्ताः ।

अथ किदेवताः प्रयाजानुयाजाः । आग्नेया इत्येके ॥ २१ ॥

- 5 सद्यो जातः इति । योऽयमग्नि सद्यः जातः—जायमानः अनन्तरमेव व्यमि
मीत यज्ञं निर्वर्तयति यज्ञम् । यश्च जातमात्र एव अग्निः देवानाम् अभवत्
पुरोगा—पुरोगामी—अग्रतोगामी प्राधान्येन । तस्य अस्य होतुः—देवानामाह्वानु
प्रदिशि—प्राच्या दिशि क्रतस्य—गतस्य प्रणीतस्य उत्तरवेदिकत्वेन वाचि—आस्ये ।
वाचीत्यास्यमेवापेक्ष्य । स्वाहाकृत स्वाहाकारवता मन्त्रेण प्रक्षिप्त हविः एतदाज्यम्
10 अदन्तु—पिबन्तु देवाः—स्वाहाकृतय इति ।

इति—करणोऽधिकारसमाप्त्यर्थः । प्रदर्शनार्थो वा । इमाः—एता एव एकादश आप्री-
देवताः अनुक्रान्ताः । इमाद्या । ननु द्वादशानामनुकीर्तनम् । सत्यम् । अनुक्रान्ता
द्वादश । तास्तु एकादश वनस्पत्यन्ता यासामिह विचार । न तु स्वाहाकृतिषु विचारो
ऽस्ति । तत्तदेवतासंस्कारपरत्वात् उत्तमस्य प्रयाजस्य यजतौ एकादशग्रहणात् एकादश-

2-3 The B1 mss ड, च and C D R add इति यजन्ति after देवा
and before इतीमा 4 B1 J conclude VIII 111 6 with इत्येके
7 a d omit अस्य 8 d omits गतस्य, d m उत्तरवेदिकत्वेन, b1
उत्तरवेद्यादिकत्वेन 9 a d m स्वाहाकारवता मन्त्रेण, b1 स्वाहाकारवलात् मन्त्रेण
10-11 a d m स्वाहाकृतय इति, b1 स्वाहाकृतय । इति इतिकरणो 11 a d
m omit इमा 12-13 m. द्वादशानामासामनुकीर्तनं सत्यम् अनुक्रान्ता द्वादश तास्तु, d
द्वादश यासामनुकीर्तनसत्यमनुक्राताना ता एकादश वनस्पत्य, b1 j सत्यम् । अनुक्रान्ताना तु
एकादश वनस्पत्यन्ता 13 a d read after एकादश,—वनस्पत्य । न तु स्वाहाकृतिषु
विचार 14 d m तत्तदेवतासंस्कारपरत्वात्, a d यजते for यजतौ

2-3 देवा इति यजन्ति । इतीमा—The B1 mss ड, च and C D R
add the words इति यजन्ति after देवा, but we do not introduce
them into the text as Durga does not read them

4 प्रयाजानुयाजा—Durga reads अथ किदेवता प्रयाजा only He does
not also explain अनुयाजाः ।

प्रयाजविषय एवोत्तरो विचार इत्याचार्याभिप्रायो गम्यते । तत किम् । यद्यनुकान्तास्तान् प्रति विचारो वर्तिष्यते । ननु विचारितमेव 'यज्ञैश्च' इति कात्थक्य अग्निरिति शाकपूणि ' इत्येवमादि । सत्यम् । विचारितमेतत् । स तु प्रत्येकमाग्निदेवतापदेषु विचार । अथ तु सामान्यप्रकरणगत आसामेव विचारोऽनिश्चिताना निश्चयावधारणार्थं । निश्चितेन हि व्यवस्थितेन विधिना भवितव्यम् । अवियज्ञे यजतौ देवताभ्यानाङ्गभावश्रवणात् तदेतद्वि- 5 षयमनिश्चितम् ।

अथ इति । विचाराधिकारवाचिना अथशब्देन विचारमधिकृत्योपोद्धन्ति अथ कि-
देवता. प्रयाजाः इति । का प्रयाजेषु देवता इति । प्रयाजा इति आश्रुतादिर्यजमानो
पस्थानान्त क्रियाकलाप उच्यते । प्रयाजेषु हूयमानेष्विति प्रसिद्धत्वात् । कुत सशय ।
नानादेवता एव प्रयाजप्रवादा । आप्रीणा वषट्कारेण सबन्धात् सर्वस्य चान्यस्य 10
समजसो विशेषभाव । एव सति विप्रतिपत्तिराचार्ययो कात्थक्यशाकपूण्यो । तस्माद्
व्यवस्थाप्यत इति ।

कथ नानादेवता प्रयाजप्रवादा इति । तत्र तावत् आग्नेयाः इति एके । कुत ।

“आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा ”

इति च ब्राह्मणम् । तत्र ये एतस्मिन्नर्थे सौचीकेनाग्निना विद्वैश्च देवै परस्परसवादे 15

1-2 a d omit तान् before प्रति 2 a d काथक्य 3-4 a d अथ
तु सामान्यप्रकरणगत आसामेव b1 m अथ तु सामा य प्रकरणगतश्चासामेव विचार
5 d यजतै for यजतो 8 a d m प्रयाजा, b1 , प्रयाज 8-9 a d
यजमानोपस्थानान्त क्रियाकलाप उच्यते, b1 , °स्थानान्तक्रिया° 10 a d प्रयाजवादा
11 d प्रतिपत्ति for विप्रतिपत्ति, a d काथक्य° 11-12 a only reads
कस्माद् व्यवस्थाप्यत इति, d m व्यवस्थाप्यन्त इति, b1 व्यवस्थाप्यते इति 13 a d
प्रवादा for प्रयाजप्रवादा 15 a तस्मिन् for एतस्मिन्, m परस्पर सवादे

2 विचारितमेव यज्ञैश्च etc —See above, N11 VIII 5

8 आश्रुतादि —Cf 'ओ श्रावया' इत्यध्वर्युर्वीति । एतदाश्रावणम् । 'अस्तु श्रौषद्'
इत्यग्नीध्र । एतत् प्रत्याश्रावणम् । तदनन्तर प्रयाजयाज्या । तत प्रयाजनाम्न्य आहुतय । अन्ते
यजमानकृत ध्यानम् । Satyasadha Ś1 Sû 6 8

14, “आग्नेया वै प्रयाजा etc ”—The quotation is untraced

दृष्टे ऋचौ । स हि किल सौचीकोऽभिर्विद्वैर्देवै सह सवदते । तमूचु एहि नो हवींषि वह इति । स तानुवाच यत्ने भागोऽस्तु इति । ते त प्रत्यूचु वृणीष्व इति । सोऽनयर्चा वने ॥ २१ ॥

“ प्रयाजान्मे अनुयाजाश्च केवलानूर्जस्वन्त हविषो दत्त भागम् ।
5 घृत चापा पुरुष चौषधीनामग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः ॥ ”

“ तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः ।
तवाग्ने यज्ञोऽयमस्तु सर्वस्तुभ्य नमन्ता प्रदिशश्चतस्र ॥ ”

“ आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजाः । ”

इति च ब्राह्मणम् । छन्दोदेवता इत्यपरम् ।

10 “ छन्दासि वै प्रयाजाश्छन्दास्यनुयाजाः । ”

इति च ब्राह्मणम् । ऋतुदेवता इत्यपरम् ।

1 a d m समूदेते for सवदते 2 a d m यज्ञे भागो मेऽस्त्विति

1 सोचीकोऽग्नि — For the story of *Sauchiku agni* cf — ‘त्रयो वै पूर्वेऽग्नय प्राधन्वन् हव्य देवेभ्यो वहन्त । वषट्कार प्रावृश्चत् । अय योऽयमिदानीं स भीषा अपाद्रवत् । ईदृगु स आरिस्थीति । त देवा अपाशास्तु । उप न आवर्तस्व इति । सोऽब्रवीद् भागो मेऽस्त्विति । वृणीष्वेत्यब्रुवन् । सोऽब्रवीत् । त्रयो वै मे पूर्वे आतर प्राधन्वन् हव्य देवेभ्यो वहन्त । वषट्कार प्रावृश्चत् । तेषा भागोऽस्त्विति । वृणीष्वेत्यब्रुवन् । सोऽब्रवीत् । यदेव किञ्च आहुत बहिष्परिधि स्फुदेत् तदेव तेषा भागधेयमसदिति तेषा वै एतद्भागधेयम् । अय उपावत्स्यामि इति । ते वै अन्वायन् (MS 3 8 6, SB 1 3 6, 13-16), cf also BD VII 61-74

4-5 RS X 51 8

6-7 RS X 51 9

8 “ आग्नेया वै प्रयाजा ” — The quotation is not traced Durga omits the passage आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा । इति च ब्राह्मणम्

9-10 Durga does not repeat the sentences from अपरम् । छन्दासि वै प्रयाजा to इति च ब्राह्मणम् (page 891, line 6), nor does he comment upon them

10 छन्दासि वै etc — Cf SB 1, 3 2 9

“ ऋतवो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजाः । ”

इति च ब्राह्मणम् । प्राणदेवता इत्यपरम् ।

“ प्राणा वै प्रयाजा अपाना अनुयाजाः । ”

इति च ब्राह्मणम् । आत्मदेवता इत्यपरम् ।

“ आत्मा वै प्रयाजाः प्रजा अनुयाजा । ”

5

इति च ब्राह्मणम् ।

आग्नेया इति तु स्थिति । भक्तिमात्रमितरत् । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

“ यस्यै देवतायै हविर्गृहीत स्यात् ता मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन् । ”

इति ह विज्ञायते ॥

तान्येतान्येकादशाग्नीसूक्तानि । तेषां वासिष्ठमात्रेय वाध्युश्वं 10
गार्त्तमदमिति नाराशसवन्ति । मैधातिथिर्दैर्घतमसः प्रैषिकमित्युभय
वन्ति । अतोऽन्यानि तनूनपात्वन्ति तनूनपात्वन्ति ॥ २२ ॥

1 C D R and the B1 mss इ च read as ऋतवो वै प्रयाजा
ऋतवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणम् and add after ब्राह्मणम् and before प्राणदेवता,—
पशुदेवता इत्यपरं पशवो वै प्रयाजा पशवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणम् B1 J omit the
passage from पशुदेवता to ब्राह्मणम् } C D R and the B1 mss
इ, च read प्राणा वै प्रयाजा प्राणा वा अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् 4 C D R
and इ, च read आत्मदेवता इत्यपरमात्मा वै प्रयाजा आत्मा वा अनुयाजा इति च ब्राह्मणम्
5 The B1 ms ख reads प्रजानुयाजा for प्रजा अनुयाजा 10 इतीमान्येकादश
for तान्येतान्ये of B1 J 11 D N नाराशसवति, C as text 12 R
reads तनूनपात्वन्ति only once Here ends VIII in 7 The third
pada of the eighth adhyaya also ends here

1 ऋतवो वै प्रयाजा — Cf ŚB 1 3 2 8, KB 3 4, MS 1 4 12

1 पशवो अनुयाजा — Cf KB 3 1

3 प्राणा वै प्रयाजा — Cf ŚB 11 2 6 27, KB 7 1 10 3, AB 1
11. 3 17 14

5 आत्मा वै प्रयाजा — Cf TS 6 1 5 1, KS 23 9

8 यस्यै देवतायै — AB 11 8 Cf GB 2 3 4, AB 3 8 1

12 तनूनपात्वन्ति Cf BD II 154-7

प्रयाजान् मे अनुयाजांश्च—इति । हे विश्वेदेवा प्रयाजान् मे—मम केवलान्—अनन्यदेवतासंपृक्तान् अथवा निरवशेषान् । ऊर्जस्वन्त—रसवन्त सर्वस्य हविषः अवधार्य दत्त भाग यज्ञे । घृत च अपा सारभूत ताम्य उत्पन्न पिबेयमह प्रथममाज्यभागे । पुरुष च ओषधीनाम् ओषधिमयाना च हविषा मम पुरुष—
 5 पुरोडाशम् । एव नित्य मम भाग स्यात् । मम अग्नेः हे देवाः दीर्घमायुः अस्तु । यथा मम पूर्वं भ्रातर हविर्वहन्त वषट्कारप्रवृत्तना मम नाह तथा मृषीयेत्यभिप्राय । त्रय पूर्वेऽग्नय प्राग्धव्य वहन्तो देवेभ्य तान् वषट्कार प्रावृत्तेति । एवमुक्तास्ते अनयोत्तरयर्चानुजाहिरे तस्य त भागम् । तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः । यथा त्वयोक्तम् । अपि च कि बहुना । तवाग्ने
 10 यज्ञोऽयमस्तु सर्वः । त्वदधीन एवाय यज्ञ सर्वोऽस्तु । किञ्च । तुभ्य नमन्ता प्रदिशश्चतस्रः । प्रदिशोऽन्तर्भूता दिक्ष्वेव । दिङ्निवासीनि भूतानि भोग्यत्वेन कल्पन्तामित्यर्थ । एव तावदाग्नेया ।

अथ नानादेवता प्रवादा इति यदुक्त तदनुप्रदर्शयति । छन्दोदेवता इति एवमादि । तत् कोऽत्र निश्चय । आग्नेयाः इति तु स्थितिः । तुशब्दोऽन्यप्रवादनित्यर्थ । केन
 15 विशेषहेतुना आग्नेयत्वमवप्रियते । ब्राह्मण मन्त्रश्चोभयमाग्नेयत्वे । ब्राह्मणान्येव केवलान्यन्य देवतात्वे । एतस्मात् विशेषहेतोरवधारयाम आग्नेया इति ॥

अथ किमन्यदनृतमेवेति । भक्तिमात्रमितरत् छन्दोदेवता इत्येवमादि । तदुक्त 'बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति' इति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

1 a d m omit मे 2 a d m अनन्यदेवसंपृक्तान् ? 3 a d m omit सारभूत ताम्य उत्पन्न 4 d आज्यभागो for आज्यभागे, a d m हविषा, for हविषो of b1 j 5 a d नित्य भाग स्यात् 6 b1 j मत्पूर्वं, a d m मम पूर्वं, b1 j प्रवृत्तना नाह तथा मृषीयेत्यभिप्राय, m °प्रवृत्तना मम नाह तथा मृषीयेत्यभिप्राय, a d °प्रवृत्तो ममुह तथा मृषीयेत्यभिप्राय । 7 a d m तत्र पूर्वेऽग्नय प्राग्धव्य देवेभ्यो वहतो तान् वषट्कार प्राकृतश्चेतति ? (d प्रवृत्तश्चेतति, m प्रावृत्तेति, b1 j प्रावृत्तेति) 7-8 a d m तेऽनयोत्तरयर्चा, b1 अनयोत्तरर्चा 15 m आग्नेयत्व मन्यते for आग्नेयत्वमव°, m ब्राह्मणमन्त्रश्च 16 a d add इति before एतस्मात् and read अवादीधराम for अवधारयाम, m अवधाराम 17 a d किमन्यदनृतमेवेति, m अनृतमेव भवति, b1 j किमन्यदन्यतमम् इति, m adds यत् before छन्दोदेवता 18 d omits इति after भवन्ति

13 नानादेवता प्रवादा इति यदुक्त—See page 889, line 10

17 तदुक्त—See N11 VII 24.

किं विचारणे प्रयोजनम् इति । “यस्यै देवतायै हविर्गृहीत स्यात् ता मनसा ध्यायेत् वषट्कारिष्यन्” इति ह विज्ञायते । नानभिसहितं हविर्देवतायै देवतामुपेयात् । एवमर्थं सर्वत्र विचारः । तथाहि दर्शितं ‘यस्तु सूक्तं भजते यस्यै हविर्निरूप्यते’ इति । मनसेति किमर्थम् । केन वान्येन ध्यायेत् इति । शृणु । सर्वेन्द्रियविषयप्रत्याहृतेन मनसा यथाश्रुतगृहीतभावितानां देवतानां नानात्वैकत्वत्रित्वेष्वात्मनो हृदये विज्ञानमयी 5 मालिख्य प्रतिष्ठाति लक्ष्यीकृत्यानन्यमनास्तत्कालमवीत्य याज्या वषट्कारिष्यस्तदनुचिन्तनसंस्कारसन्तानैकरसेन मनसा हविष्याभिसवाय देवता ध्यायेत् इत्यस्य विशेषस्य द्योतनायार्थप्राप्तस्यापि मनसो महण मनसा ध्यायेदिति । ब्राह्मणं चैतदर्थमेवोक्तमाचार्येण । अत्र हि विशेषतः पुरुषार्थोऽवबद्ध इति । अतोऽन्यथा हि देवताचिन्तनशून्यं कर्म एतस्मिन् प्रधानकाले विकलमित्यफलमेव स्यात् । एष एव च ध्यानकालो यजमानस्य आहुति 10 प्रक्षेपकालः । न तथान्येषाम् वर्युप्रभृतीनामाहुतिप्रक्षेपव्यापृतानाम् । लक्षणं हि होतेति ।

तान्येतानि एकादश आप्रीसूक्तानि अनुक्रान्तानि । दशधा दशतयीषु । तेषामेकादश प्रैषिकमिति । इतीमानीत्युपप्रदर्शनार्थमिति करणः । एष एव तेष्वपि निर्वचनविचारावधारणरूपः । यस्तु तद्वत् कश्चित् विशेषः स उच्यते । तेषां वासिष्ठम् आत्रेयम् इत्येवमादि । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठम् । अत्रिणा दृष्टम् आत्रेयम् । 15

1 *m* विचारेण 2 *bi j* मनसेति नामभिः सहितः, *m* नानभिसहितः 3 *a d m* एवमर्थं, *bi j* एवमर्थश्च, *a d* निरूप्यते, *bi j* निरूप्यते 5 *a d m* देवतानां, *bi j* देवानां 6-7 *m* अनुचिन्तनसन्तानैकरसेन 8 *d* omits मनसा after ग्रहण 9 *a d m* पुरुषार्थोऽवबद्ध इति, *bi j* पुरुषार्थो बबध इति 10 *a d* omit एव after एष 10-11 *a d* आहुतिप्रक्षेपकालः, *bi j m* न तथान्येषाम् वर्युप्रभृतीनां, *bi j* न तथान्येषामप्यध्वर्यु^० etc 12 *a d m* इतीमानि for तान्येतानि, *a d* omit दशधा 13 *a d* omit इति after इतीमानि, *a d* उपप्रदर्शनार्थं इतिकरण 14 *d* omits स before उच्यते

1 यस्यै देवतायै—AB XI 8

3 दर्शितम्—See Nu VII 11

12 अनुक्रान्तानि—This should be वक्ष्यमाणानि as the eleven *Āpri* hymns are being dealt with in the sequel

14 वासिष्ठम्—‘जुषस्व न समिधमग्ने अद्य’ RS VII 2.

15 आत्रेयम्—‘सुसमिद्धाय शोचिषे’ RS V. 5.

वध्यश्चेन दृष्ट वाध्यश्वम् । गृत्समदेन दृष्ट गात्समदम् । क पुनरसौ विशेष । इति एतानि नाराशसवन्ति । अथ पुन मैधातिथ दैर्घतमस प्रैषिकम् इति । मेधातिथिना दृष्ट मैधातिथम् । दीर्घतमसा दृष्ट दैर्घतमसम् । प्रैष इति ग्रन्थ । तेषु यत् तत् प्रैषिकम् इति तदिहोपवर्णितम् । एतानि उभयवन्ति । अतः अन्यानि 5 यानि चत्वारि अवशिष्यन्ते तानि तनूनपात्वन्ति ।

अत्र नाराशसयाजिनो वसिष्ठादयः । तेभ्योऽन्ये तनूनपाद्याजिनः । तान्येतानि अमुना विभागेनावस्थितानि एकादश एकनिर्वचनावधारणानि ।

अतोऽन्यानि दशतयादाप्रीसूक्तवर्गात् सौत्रामण्या त्रीणि, अग्न्यश्वमेधयोरेकैकम् । तत्र यानि सौत्रामण्या तानि अनाग्नेयानीति न परिसंख्यातानि, प्रैषिकेऽननुक्रमणात् 10 तेषाम् । आग्निश्वमेधिके तु कर्मान्तरेऽपि विनियुज्येते, न केवलमाप्रीषु । इष्टकोपवाने आग्निमुत्तमाया चितौ

1 *a d m* omit इति 3-4 *m* omits through mistake the passage from मेधातिथिना दृष्ट to प्रैषिकमिति, next line 3 *a* only reads प्रैषा इति for प्रैष इति 4 *a* omits एतानि 5 *a* only omits यानि 6 *a d m* read नाराशसयाजिनो, and तेभ्योऽन्येभ्योऽग्न्याजिनैः, *d* omits एतानि after तानि 9-10 *bi j* प्रैषिकेण तु क्रमणात् तेषाम्, *m* प्रैषिकेऽननुक्रमणात्, *a d* प्रैषिक (*d* के) मनुक्रमणे चैषा (*d* एतेषा) ? 10 *d* अग्निश्वमेधिकेऽनुदनातरेपि विनियुज्येते ?

1 वाध्यश्वम्—‘ इमा मे अग्ने समिध जुषस्वेळ ’ RS X 70

1 गात्समदम्—‘ समिद्धो अग्निर्निहित पृथिव्याम् ’ RS II 3

3 मैधातिथ (काण्व)—‘ सुसमिद्धो न आ वह ’ RS I 13

3 दैर्घतमसम्—‘ समिद्धो अग्न आ वह ’ RS I 142

4 प्रैषिक सूक्त—This is the second *Priya Sukt* in the *Kunta pādhyaya* of the *Rigveda*

5 तनूनपात्वन्ति चत्वारि—(1) अगस्ताना ‘ समिद्धो अग्न राजसि ’ RS I 188

(2) विश्वामित्राणा ‘ समित्समित्सुमना ’ RS III 4

(3) कश्यपाना ‘ समिद्धो विश्वतस्पति ’ RS IX 5

(4) मृगूणा ‘ समिद्धो अग्न मनुषो दुरोणे ’ X 110.

8 सौत्रामण्या त्रीणि—MS 3 11 1, 3 11 3, 3 11 11

8 अग्न्यश्वमेधयोरेकैकम्—MS 2 12, 6, 3 16 2

“ समास्त्वाम् ऋतवो वर्धयन्तु ”

इति द्वादशाग्रीरप्येषु इति । हस्तग्रहणमाश्वमेधिक यजमानस्य

“ समिद्धो अजन् कृदर मतीनाम् ”

इति आग्रीभिर्हस्तं गृह्णाति इति । अत आग्रीकार्ये प्रयोगव्यभिचारादाग्रीसूक्तवर्गमध्य पठिते अपि न परिसख्याते आचार्येण । सौत्रामण्या तु प्रथमस्य पशोर्या द्वितीया आग्री 5 तस्यामेकस्यामेव च नराशसतनूनपातौ

“ नराशस प्रति शूरो मिमानस्तनूनपात् प्रति यज्ञस्य धाम ”

इति । तत्र नराशसयाजिना वसिष्ठप्रभृतीना यागे निपातवत् तनूनपात्पदमनर्थक पाद- पूरणमात्रेणोपकार मन्त्रे करोति । तथा तनूनपाद्याजिना नराशसपदम् । एष एव अन्यत्राप्येवविधे देवतापदे प्रयोगादन्यथाभाविनि देवतापदाना निपातकल्प । तद्यथा । 10 अश्वहविषि अश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्ते “ यदद्य सूर्य ” इति सौर्यमित्रावरुणाना याज्यानुवाक्ये तयो मित्रार्थम्णोर्यानि लिङ्गानि तानि निपातवद्भवन्ति । यथा

“ प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय ”

इति । अत्र सबोवनान्तमप्यग्निपद नैपातिक केवलमास्ते हविषि । चातुर्मास्येषु वैश्वदेव- प्रयोगे पुनस्तदेवार्थवत्

15

2 m °रप्येषुविति 7 m नराशस प्रतिशसोमिमान° 8-9 a d °याजिना नराशसपदम् । एष एवान्यवत्तनूनपात्पदम् (d मन)र्थक° 10 a d देवतापद- निपातकल्प 11 a d ‘यदद्य सूर्येति’ सौर्यावरुणाना (d ना°) याज्यानुवाक्ये, m यदद्य सूर्येति सौर्य°, b1 j °ति सौर्यमित्रावरुणाना या° 12 a d m मित्रार्थम्णो, b1 j मित्रार्थम्णा, d reads भवति for भवन्ति and after this यथा प्र चित्रमर्क, m यथा, b1 j तथा 13 m गृणते, b1 j गृणते 14 a d m केवलमास्ते हविषि, b1 j केवल मास्ते हविषि

1 समास्त्वाम् ऋतवो—MS 2 12 5, VS 27 1, ŚB 6 2 1 21

3 समिद्धो अजन्—MS 3 16 2, VS 29 1.

7 नराशस प्रति—MS 3 11 1, VS 20 37

11 प्रायश्चित्ते यदद्य सूर्यं—MS 2 3 3, KS 12 6, TS 2 3 12

11 याज्यानुवाक्ये—MS 4 12 11, RS VII 60 1

13 प्र चित्रमर्क—RS VI 66 9

14 केवलमास्ते हविषि—ĀŚ Śr Su III 7.

15 अर्थवत् ĀŚ Śr Sā II 16.

“आग्निमासृती पृथिमालभेत गृष्टिकाम ”

इत्यत्र षड्चप्रयोगे । एष एव देवतापदविचार ।

यस्मिन् पक्षे सर्वे आग्नेया प्रयाजा प्रयाजान् मे अनुयाजाश्च केवलान्
इति मन्त्रदर्शनात् तस्मिन् पक्षे ‘ तिस्रो देवी ’-इत्यत्र भारती द्युस्थाना, मध्य
5 स्थाना सरस्वती, पृथिवीस्थाना इळा, इति च तद्देवतात्रयं दुःप्रतिसमाधानम् ।
स्थानान्तरापत्तिस्तुत्या चाग्निरेव एता देवता इति प्रतिसमाधानम् । सौत्रामण्या तूत्तमे पक्षौ

“ समिद्धो अग्निः समिधा सुसमिद्धो वरेण्य ”

इत्येता आग्रियः । तासु तनूनपादेक

“ तनूनपाच्छुचित्रत ”

10 इति । नास्त्येव नराशसः । तत्र नराशसयाजिना सौत्रामणीप्रयोगे कथं प्रयोगः । किं
तनूनपाच्छुचित्रत इत्येतदेव प्रयुज्यताम्, उतान्यत कुतश्चिदाप्रीसूक्तादाद्विगता नराशसः
इति न्यायविदो मेधाविनः समनुगस्यन्ते त्रयोदशस्य विशेषमिति ॥ २२ ॥

इति ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ अष्टमस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ८, ३ ॥

इति जम्बूमार्गाश्रमवासिनः आचार्यभगवद्गुरुस्य कृतौ ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ

15 त्रयोदशो(अष्टमो)ऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

१ द्रविणोदाः कस्माद् १ द्रविणोदा द्रविणसो मेघन्तु ते १३ थात आग्रियः
५ समिद्धो अद्य ६ तनूनपान्नराशसस्याजुह्वानः ७ प्राचीनः बर्हिर्व्यचस्वतीरा
सुष्वयन्ती १२ दैव्या होतारानोयज्ञं १३ य इमे १४ आविष्टयो १५ वनस्पतिरूपाव
१६ सृजाञ्जन्ति त्वा १७ देवेभ्यो २० वनस्पते २१ रशनया २२ सद्यो जातः प्रयाजान्मे
20 द्राविशतिः ॥

इति निरुक्ते अष्टमो(उत्तरषट्के द्वितीयो)ऽध्यायः ॥ ८ ॥

2 a d इत्यत्र षड्चप्रयोगे, m इत्यत्र षड्च प्रयोगे, b j इत्यत्र च प्रयोगे 3
a अस्मिन् for यस्मिन् 5 d इडा इति, b j इण्य इति, a d omit तन् after
इति च 8 a d तनूनपादेक, b j तनूनपादेवैक 10-11 d किं तनूनपादेव प्रयुज्य
ताम्, b j as text 12 a only reads समनुगस्यन्ते विशेषमिति १, d reads
after ॥ २२ ॥ इति निरुक्तवृत्तौ त्रयोदशाध्यायः समाप्तः

1 आग्निमासृती—MS 2 5 7

3 प्रयाजान्मे—RS X 51 8

7. समिद्धो अग्निः—MS 3 11 11, VS 21 12

9 तनूनपात्—KS 38 10, VS 21. 13

अथ नवमोऽध्यायः ।

अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि स्तुति लभन्ते तान्यतोऽनुक्रमिष्यामः । तेषामश्वः प्रथमागामी भवति । अश्वो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

अथ इति विशेषाधिकारे । प्रकृतार्थादनन्तरमधिकरोति । पृथिव्यायतनानि 5 पृथिव्याश्रयाणि सत्त्वानि द्रव्याणि च तेषामप्यत्र विवक्षितत्वात् । स्तुति लभन्ते इति समानागतानि । तानि अतः परम् अनुक्रमिष्यामः । व्याख्यया इति शेषः । पूर्वस्मादाप्रीगणाद् विलक्षणोयमश्वदिगण इति पृथगधिकारवचनम् । पृथिव्यायतनत्वाविशेषात् सर्पलाङ्गलकुपुम्भकप्रभृतीनामप्यत्रैवान्तर्भावः । तान्यपि हि स्तुति लभन्ते, उपलक्षणं चेदमिति । तेषां युगपदभिधानासम्भवात् कमोर्थादङ्गीकृतो भवति । सति च 10 क्रमे न मुख्यातिक्रमो न्याय्य इत्यतो ब्रवीति ।

तेषामश्वः (१) प्रथमागामी भवति इति । स पुनः किमर्थं प्रथमागामी । पुरुषानन्तरजन्मा इति हि विज्ञायते ।

“ तस्या आहुत्या पुरुषोऽजायत । द्वितीयामजुहोत् । ततोऽश्वोऽजायत । ”

2 D reads हरि ब्म् before अथ 4 B J conclude IX : 1 with भवति 5 a d m read अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानीत्येवमादि । अथ इति विशेषाधिकारे । b j begin the *with* with अथ इति विशेषाधिकारे only, a d add यानि before पृथिव्यायतनानि 7 a d omit तानि before अतः, d व्याख्यायेति for व्याख्ययेति of the text 9 b j °कुपुम्भक°, a d °कुशुम्भक° 10 d लक्षणं चेदमिति, m लक्षणं चेदमिति, for उपलक्षणं चेदमिति of b j and others 11 a d क्रमेण मुख्यातिक्रमो न्याय्य, a d omit through mistake from इत्यतो ब्रवीति to विज्ञायते (line 13 below) 12 m किमर्थं, b j किमर्थं 13 b j m पुरुषानन्तर जन्मा for पुरुषानन्तरजन्मा of a d 14 a d m read द्वितीयामजुहोत् for द्वितीया यत् जुहोत् of b j

3 अश्वो व्याख्यात —Nil II 27, cf also Nil I 12

12 ‘ अश्व ’ —Nigh V 3 1

13-14 विज्ञायते । तस्या आहुत्या —MS 1 8 1.

विशिष्टे चाश्वमेधलक्षणे कर्मणि विशिष्टोऽस्याङ्गभाव इति । स अश्वः च पुनरय व्याख्यातः एव प्राक् । 'अश्रुते अश्वान, महाशनो भवतीति वा ।'—इत्यत्र ।

तस्य षष्ठा प्राधान्यस्तुति अश्वस्तोमीय एव ॥ १ ॥

“अश्वो वोल्हा सुख रथ हसनामुपमन्त्रिण ।

5 शेषो रोमण्वन्तौ भेदौ वारिन्मण्डूकं इच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥”

अश्वो वोल्हा । सुख वोल्हा । रथ वोल्हा । सुखमिति कल्याण-
नाम । कल्याण पुण्यम् । सुहित भवति । सुहित गम्यतीति वा ।

1-2 a d m omit अश्व, and a d read स च पुनरय व्याख्यात only, omitting एव प्राक् 2 a d omit इत्यत्र 4 B1 J अश्वो वोल्हा, C and the B1 ms च, read अश्वो वोल्हा 5 R इच्छति इन्द्रायेन्दो 6 B1 J अश्वो वोल्हा सुख वोल्हा रथ वोढा, D R and the B1 ms च read अश्वो वोढा सुख वोढा रथ वोढा, C अश्वो वोल्हा सुख वोल्हा रथ वोल्हा

2 व्याख्यात—N11 II 27, cf also I 12

3 अश्वस्तोमीये—The 'aśva', horse (वाजिन्) is praised in the *rik* quoted in N11 IX 3 (मा नो मित्रो—RS I 162 1) which shows that in the time of Duiga IX 3 was IX 2 and immediately followed the first section

4-5 RS IX 112 4

4 The whole of this section (IX 2) must be spurious As Duiga has no commentary on it, it seems that in his time it did not form a part of the text of Nirukta It is, however, found in all the MSS of the text and is also included in the list of sections given at the end of this *adhyāya* Roth gives this section in a foot-note

6 The three mss—क, ख, ग, of B1 do not read रथं वोल्हा

7 B1 mss—क, ख, ग, omit सुहित गम्यतीति वा इसैता वा पाता वा पाळयिता वा शेषमृच्छतीति वारि वारयति, and read as सुहित भवति मा नो व्याख्यात (see page 899, lines 1-3)

7 सुख सुहित भवति—cf 'सुहित खेभ्य' N11 III 13 for the derivation of the word सुख

7 गम्यतीति—गम्यति is incorrect It should be गम्यते

हसैता वा । पाता वा पालयिता वा । शेषमृच्छतीति । वारि वारयति ॥

मा नो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ २ ॥

“ मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं ऋभुक्षा मरुतः परि ख्यन् ।

यद्वाजिनो देवजातस्य सत्तेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥ ” 5

यद्वाजिनो देवैर्जातस्य सत्ते सरणस्य प्रवक्ष्यामो यज्ञे विदथे वीर्याणि, मा नस्त्व मित्रश्च वरुणश्चार्यमा चायुश्च वायुरयन इन्द्रश्चोरुक्षयण ऋभूणा राजेति वा मरुतश्च परिख्यन् ॥

शकुनिः शक्तोत्युन्नेतुमात्मानम् । शक्नोति नदितुमिति वा । शक्नोति तक्तितुमिति वा । सर्वतः शकरोऽस्त्विति वा । शक्नोतेर्वा । तस्यैषा 10 भवति ॥ ३ ॥

मा नो मित्र —इति । दीर्घतमस आर्षम् । अथ एवाह्वयते अनेन सूक्तेन । यद् वाजिनः इति । यत्—यानि वाजिनः—अस्याश्वस्य देवजातस्य—देवैर्जनितस्य वसुभिरादित्यात् ।

“ सूरदश्व' वसवो निरतष्ट ”

15

—इति । अग्नेर्वा प्रजापतिना “ द्वितीयामजुहोत् ततोऽश्वोऽजायत ”—इति । सत्तेः—

3 R मानो, B1 J मा नो, B1 J conclude IX 1 2 with भवति 7 D reads वायुश्च for चायुश्च 8-9 C D परिख्यन्शकुनि 11 B1 J conclude IX 1 3 with भवति 16 a d omit सत्ते

3 मा नो व्याख्यात —Where is this explained ? मान as such has no meaning here, and मा न is not explained below, by Yaska

4-5 RS I 163 1, VS 25 24, TS 4 6 8 1 MS 3 16 1 181, 7, KS 4 6 4, SB 13 5 1 18

6 जातस्य—Dugā reads जनितस्य for जातस्य, rightly

6 विदथे—Some mss do not have विदथे

7 त्व—Dugā does not read त्व, and the word is superfluous in the *bhasya* too, as it refers to no one

15 सूरदश्व'—RS I 163 2

16 द्वितीयामजुहोत्—MS I 8 1

सरणस्य प्रवक्ष्यामः प्रकर्षेण वक्ष्याम । विदधे एतस्मिन् यज्ञे । वीर्याणि-
गुणान् । किं तेषाम् । मा नः मास्माक तान्युच्यमानानि मित्रः वरुणः अर्यमा
वायुः इन्द्रः मरुतः परिख्यन्-आचक्षीरन् । किं तद्दि । अनुमन्यन्ताम् । आयुः
अत्र वायुः अयन वकारलोपेन । स कस्मात् । अयनात् । एति ह्यसौ विश्वम् । इन्द्रः
5 ऋभुक्षाः । स हि उरुक्षयणः उरावन्तरिक्षे क्षियति निवसति । अथवा क्षियति
रैश्वर्यार्थं । कस्य ईष्टे । ऋभूणा देवाना राजेति च तेषामीष्टे । एवम् ऋभुशब्दात्
पूर्वपद क्षियतेरैश्वर्यकर्मण उत्तरपदम् ।

शकुनिः । (२) कस्मात् । स हि शक्नोत्युन्नेतुमात्मानम् । ऊर्ध्व नेतु
लघुत्वात् । शक्ने पूर्वपद नयतेरुपूर्वस्योत्तरपदम् । नदितुमिति वा । अथवा नदते
10 स्तकतेर्वा शब्दार्थगत्यर्थयोर्वोत्तरपद विकल्पेन । अथ वा सर्वत शकरः अयम
स्माकम् अस्त्विति सर्वेण नित्यमाशासितव्यो भवति । एव सति शम् इति सुखनाम
पूर्वपदम् । करोतेरुत्तरपदम् । शक्नोतेः एव वैकस्मात् । किमसौ शक्नोति । यदस्य
योग्य शक्तिम् ।

तस्य एषा प्राधान्यस्तुति भवति ॥ ३ ॥

15 “ कर्निक्रदज्जनुषं प्रबुवाण इयंति वाचमरितेव नावम् ।

सुमङ्गलञ्च शकुने भवासि मा त्वा कार्चिदभिभा विख्यां चिदत् ॥”

न्यक्रन्दीज्जन्म प्रबुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचम् ईर-
यितेव नावम् । सुमङ्गलञ्च शकुने भवः, कल्याणमङ्गलः । मङ्गलं
गिरतेर्गृणात्यर्थे, गिरत्यनर्थानिति वा । अङ्गलमङ्गवत् । मज्जयति

1 *d* प्रकर्षेण प्रवक्ष्याम 3 *a d* read मा च परिचक्षीरन् for आचक्षीरन्, *m*
मा चक्षीरन् 5 *a* only appears to read उरुक्षयमाण, *d* as text
6 *d* ऐश्वर्यार्थं for ई, *a d m* राजेति च तेषा, *b*) राजा इति वा च
तेषा 8 *a* only reads शकुनि, *a d* omit आत्मान after उन्नेतु
9 *a d m* omit, नदितुमिति वा 10 *b*) शब्दार्थगत्यर्थयो पूर्वोत्तरपद, *m* as
text 12-13 *a d m* read शक्नोतेरेव वैकस्मात् । किमसौ (*d m* किम्)
शक्नोति यदस्य योग्य शक्ति

8 ‘शकुनि’—Nigh V 3 2

15-16 RS II 42 1 Cf Bih D IV 94

17-18 जन्म, ईरयति (line 17), कल्याणमङ्गल (line 18)—Duiga
does not repeat these words in his *mitta*

पापकमिति नैरुक्ता । मा गच्छत्विति वा । मा च त्वा काचिदभि-
भूतिः सर्वतो विदत् ।

गृत्समदमर्थमभ्युत्थित कपिञ्जलोऽभिवघाशे । तदभिवादिन्येषर्गु
भवति ॥ ४ ॥

कनिऋदञ्जनुषम्—इति । गृत्समदस्यार्षम् । शकुनिस्तश्रवणे जपे विनियोग । 5
कनिऋदत्—न्यऋन्दीत् । पुन पुन भृश वा क्रन्दसीति मध्यमपुरुषेण नुतिस्तत्तमर्ध
र्चमपेक्ष्य । जनुष प्रब्रुवाण, आत्मनोऽभिजाति कथयन्निव इयति वाचम् इयर्षि
वाचम् । कथम् । अरिता इव ईरयिता इव । नाविक इव, पुन पुन नावं पारगम-
नाय । यस्त्वमेवमीरयसि स त्व सुमङ्गल, च हे शकुने प्रशस्तमङ्गलश्च अस्माक
भव । वयमपि च तुभ्यमित्याशास्महे । मा त्वा काचित् अभिभा—अभिभूतिः—10
परोपद्रव विश्व्या—सर्वप्रकारा—सर्वतो विदत्—विदत्विति । ययास्य शब्द,
तथा नामेरयति । ‘तदिदं शकुनिषु बहुलम्’ इत्यत्रोक्तम् ।

मङ्गल कस्मात् । गिरते, धातो गृणात्यर्थे वर्तमानस्य । स्तुत्य हि तद् भवति ।
गिरति अनर्थान् इति वा । अस्यैव वा गिलनार्थस्य । किमिदं गिलति । उत्पद्यमान
मेवेदमनर्थान् गिलति भक्षयति वा । अथवा अङ्गलम् एतन्मकारोपजनेन मङ्गलम् । 15
कोर्थ । अङ्गवत् अङ्गैरवयवै दविमभक्षतादिभि तद्रत् । रो मत्वर्थे । व्यत्ययश्च रलो ।
अथवा मज्जयते मङ्गलम् । किं मज्जयति । पापकम् इति नैरुक्ता ।
उत्पद्यमानमेवैतत् मङ्गलिन पुरुषस्य मज्जयति नाशयति यदस्य किञ्चित् पातक
भवति । एव मज्जयतेर्मङ्गलम् इति नैरुक्ता विदुः । मा गच्छतु इति वा । गमेर्वा ।
सर्व एतत् मन्यते मामेतद् गच्छत्विति ।

20

1 C D read मा गच्छत्विति वा 4 B1 J conclude IX 1 4 with
भवति 6 a d read पुन once only 7 d m प्रकथयन्निव 8 m omits
अरिता इव, a d read कर्ममीरयसि नाविक इव etc 9 d m omit च before
अस्माक 10 d reads भूति for अभिभूति 11 a m read विश्व्या, b1 j
विश्वा 12 a m तथा नामेति, d यया शब्दस्तथा नामेति 13 d omits धातो
15 a d read अनर्थान्, b1 j अनर्थात्, a d omit अथवा before अङ्गलम्
16 d मङ्गवत् for अङ्गवत्, a d omit रलो after व्यत्ययश्च 20 a d m
सर्व for स of b1 j

1 मा च त्वा—Duga omits च

5 विनियोग—See Āśv Gr Su III 10 9

12 उक्तम्—See Nu III 18

गृत्समदमर्थमभ्युत्थितम् इति स्तुतिलाभकारणम् । स किल कचिदर्थं सिसा
धयिषुरभ्युत्तस्यौ । तमभ्युत्थित कपिञ्जलः शकुन अभिववाशे तस्मिन्मावेदयन् ।
यथा चैतदेवम् तदभिवादिनी एषा ऋग् भवति ॥ ४ ॥

“ भद्र वंद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वंद ।

5

भद्र पुरस्तान्नो वद भद्र पश्चात्कपिञ्जल ॥ ”

इति सा निगदव्याख्याता ।

गृत्समदो गृत्समदनः । गृत्स इति मेधाविनाम । गृणाते. स्तुति-
कर्मणः ॥

मण्डूका मजूका मज्जनात् । मदतेर्वा मोदतिकर्मणो, मन्दतेर्वा तृप्ति-
10 कर्मणः । मण्डयतेरिति वैयाकरणाः । मण्ड एषामोक इति वा । मण्डो
मदेर्वा मुदेर्वा । तेषामेषा भवति ॥ ५ ॥

भद्र वंद दक्षिणतः—इति । इह शकुनि किल कस्याचिद् दिशि साधुर्भवति ।
कस्याचिदसाधु । स एष ब्रवीति । दक्षिणतः उत्तरतः पश्चात् पुरस्तात्
च सर्वत एव त्वमस्माक कपिञ्जल भद्र वद इति ।

1 d गृत्समदमर्थमभ्युत्थित and °लाभकारण, d m कचिदर्थं for किंचिदर्थं of
b1 j 2 d आवेदयत् for आवेदयन् 5 m कपिञ्जल for कपिञ्जल of b1 j
7 m and the three mss of B1 (क, ख, ग) read गृत्समदो गृत्सो मदनो
7-8 B1 गृणाते स्तुतिकर्मणो, B1 mss क, ड, च and all others read गृणाते
स्तुतिकर्मणो 11 B1 J conclude IX 1 5 with भवति 12 m adds
इति सा निगदव्याख्याता after दक्षिणत इति 14 d m कपिञ्जल, b1 j °ञ्जल

4-5 RVKh 3 1

6 इति सा निगदव्याख्याता—Not repeated by Durga

7 गृत्स इति मेधाविनाम गृणाते स्तुतिकर्मण—Not repeated by
Durga

10 मण्डयतेरिति वैयाकरणा—cf ‘शलिमण्डिम्यामूकण’ Unadī, 4 42 Also
of ‘मडि भूषायाम्’—Dhatup 10 54

11 मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा—This sentence is omitted by Durga.

गृत्समदः गृत्समदनः गृत्सश्वासौ मदनश्च गृत्समदन । गृत्स—मेधावी,
मदन—हर्षालु ।

मण्डूकाः (३) इति एतत्पद वक्तव्यम् । य एते मण्डूकाः एते मज्जूकाः ।
कस्मात् । मज्जनात् । नित्यमग्ना ह्येत उदके । मदतेः वा स्यात् मोदतिकर्मणः ।
नित्यप्रमुदिता हि ते । मन्दतेः वा स्यात् तृप्तिकर्मणः । नित्यतृप्ता हि ते 5
प्रनुदोदकत्वात् । मण्डयतेः इति वैयाकरणा । ते हि भक्तिभिर्नानाचित्राभि
विधात्रा मण्डिता भवन्ति । मण्ड एषाम् ओक. इति वा । मण्डे उदके
एषाम् ओक. निवास इति वा मण्डूका ।

तेषाम् एषा भवति ॥ ५ ॥

“ सवत्सरं शश्याना ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।

10

वाचं पर्जन्यजिन्विता प्र मण्डूका अवादिषु ॥ ”

सवत्सर शिश्याना ब्राह्मणा व्रतचारिणोऽब्रुवाणाः । अपि वोपमार्थे
स्याद् ब्राह्मणा इव व्रतचारिण इति । वाचं पर्जन्यप्रीता प्रावा-
दिषुर्मण्डूका ।

वसिष्ठो वर्षकाम. पर्जन्य तुष्टाव । त मण्डूका अन्वमोदन्त । स 15
मण्डूकाननुमोदमानान् दृष्ट्वा तुष्टाव । तदभिवादिन्येषर्गु भवति ॥ ६ ॥

सवत्सर शश्याना,—इति । वसिष्ठस्त्यार्षम् । सवत्सर श्यानाः—
शिश्याना निर्वाच सवत्सर सुप्ता इव स्थित्वा ब्राह्मणा. ब्रुवाणा. समर्था

1 m गृत्सो मदन 4 a d मोदनकर्मण 12 The three mss
of B₁ (क, ख, ग) read श्याना for शिश्याना and ब्रुवाणादपि for ब्रुवाणा अपि,
C ° जो ब्रुवाणा अपि 16 B₁ J conclude IX 1 6 with कर्ग भवति.
17 m श्याना for शश्याना of b₁ j, a d m omit श्याना and a.
only reads सर्वाच for निर्वाच 18 d सुप्ता, b₁ j सुप्त्वा, a. d m read
समर्था for सर्वथा of b₁ j

3 'मण्डूका'—Nigh V 3 3

10-11 RS VII 103 1, AV 4. 15 13, cf Brh D VI 27

12 व्रतचारिणोऽब्रुवाणा—This may be split up into व्रतचारिणो ब्रुवाणा.
or into व्रतचारिणोऽब्रुवाणा

13 पर्जन्यप्रीता—Not repeated by Durga

सन्तो वक्तुं व्रतचारिणः—कृतवाक्सयमा ततः प्रातृदकालं प्राप्य अभिवृष्टा
पर्जन्यजिन्विताम् पर्जन्येन तर्पिताम् वाचम् प्र मण्डूकाः अवादिषुः
प्रावादिषुर्मण्डूकाः । अथवा न युक्तो रुढिपरिबाधो ब्राह्मणशब्दस्येति छत्तोपम
प्रकल्प्यते ब्राह्मणा इव व्रतचारिणः इति । यथा ब्राह्मणा उपाकृत्य प्रावृषि
५ पवित्रपाणयो मेखलिनो नियतकाला ता वैदिकीं वाचं वदन्ति, एव प्रावादिषुरिति ।

वसिष्ठो वर्षकामः इति स्तुतिलाभनिमित्तम् । स किल वर्षन्तं पर्जन्यं तुष्टाव ।
तं मण्डूकाः अन्वमोदन्तः स्तुहि स्तुहि इति । सः तान् मण्डूकान् अनुमोद-
मानान् वाक्ष्यमानान् दृष्ट्वा लब्धं वर्षनिमित्तमिति परितुष्टः तानेव तुष्टाव । यथा
चैतदेव तदभिवादिनी एषा ऋग् भवति ॥ ६ ॥

10 “ उप प्र वद मण्डूकि वर्षमा वद तादुरि ।
मध्ये ह्रदस्यं प्लवस्वं विगृह्यं चतुरं पदः ॥ ”

इति सा निगदव्याख्याता ॥

अक्षाः । अशुवत एनानिति वा । अभ्यशुवत एभिरिति वा । तेषा-
मेषा भवति ॥ ७ ॥

15 उप प्रवद—इति । हे मण्डूकि मण्डूकानां मातः अथवा मण्डूकपते मण्डूकि
मा उप गम्य प्र—प्रकर्षेण वद । कथं च प्रवद । वर्षम् आ—आभिमुख्येन

1 *a d* प्रातृदकालं प्राप्य, *b j* प्राविदकालं प्राप्य 2 *a d m* omit पर्जन्य
जिन्विता 3 *a d* रुढिपरिबाधो ब्राह्मणस्य शब्दस्य etc, *b j* रुढिपरिबाधो ब्राह्मणशब्दस्य
4 *d* प्रकल्पते, *b j* प्रकल्प्यते 5 *a* नित्यकालाभा, *d* नियतकालाभा, *b j* नियतकाला
ता, *m* नियतकाला ता 6 *d* सकल for स किल of *b j* 7 *m* ते मण्डूकाः,
a d m omit मण्डूकान् after तान् 8 *m* वाक्ष्यमानान् 10 *O* उप प्ल
वद, *D* उप प्ल वद मण्डूकी, *m* उप प्रवद मण्डूकी, *m* cites the whole *ṛik*
11 *D* प्लवस्यं निगृह्यं चतुरं पदः 12 Two mss of *B1* (क, ग) read
अक्षा अशुवन्त्येतामिति and ms ख reads अक्षा अशुवन्त्येनानिति 14 *B1 J*
conclude IX 1 7 with भवति 15 *d* omits इति हे मण्डूकि 16 *a d*
m, मा उप गम्य प्रकर्षेण, *b j* मा मा उप गम्य प्रकर्षेण, *a d m* omit आ

2 पर्जन्यजिन्विता = पर्जन्येन तर्पिता—cf ‘जिवि प्रीणने’ Dhātup 1 395
10-11 RVKh 16, AV 4 15 14

12. इति सा निगदव्याख्याता—Not repeated by Durga.

वद तादुरि-तरणशीले । अथवा तावद् उदरि । थावच्छरीर तावदेवोदर तस्या ।
ततो गृष्टे देवे आहूते उदकेनैतस्मिन्नेकजलीभूते मध्ये हृदस्य उदकस्य बहुत
प्लवस्व उपरि विगृह्य-प्रसार्य चतुर. पद.-पादानित्यर्थ । पादशब्दस्य पदादेशः
क्रियते ।

अक्षाः (४) इत्येवमादीनि लब्धस्तुतित्वात् पृथिव्यायतनवत्वसामान्यादिह वर्गे 5
समात्रातानि । तेषां च यथासमात्रानमेव अक्षाः प्रथमं निर्वक्तव्या । कस्मात् ।
अश्नुवत एनान् इति वा । दीव्यन्त कित्वा एतान् अक्षान् पाणिभिः अश्नु-
वते व्यापयन्ति । त एते अश्नोते कर्मणि कारके । अथवा अभ्यश्नुवते अभिपूर्वस्य
तस्यैवाश्नोते करणे कारके । तैर्हि कित्वा प्रतिकित्वा वनम् अभ्यश्नुवते ।

तेषाम् एषा भवति स्तुति ॥ ७ ॥

10

“ प्रावेपा मां बृहतो मांदयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्ध्वातानाः ।

सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥ ”

प्रवेपिणो मा महतो विभीदकस्य फलानि मादयन्ति । प्रवातेजा.
प्रवणेजा । इरिणे वर्तमाना । इरिण निर्ऋणम्, ऋणातेरपार्णं भवति ।

3 a d प्रसार्य एताश्चतुर पद । पादानित्यर्थ । b j प्रसार्य चतुर पद पदानित्यर्थ ,
m प्रसार्य एताश्चतुर पद पदानित्यर्थ , d पादस्य for पादशब्दस्य 5 d m पृथिव्याय-
तनवत्^०, b j पृथिव्यायतनवत्^० 6 d m यथासमात्रातमेव, a d m add
ते before कस्मात् 7 a d m एतान् for एनान् 7-8 a d अभ्यश्नुवते for
अश्नुवते

१ पादशब्दस्य पदादेश — ‘पाद पत्’ Panini VI 4 130

5 ‘अक्षा’—Nigh V 3 4

11-12 RS X 34 1, R Vidh 3 10 1, Cf Brh D VII 36

14 प्रवणेजा —The mss (क, ख, ग) of B₁ read प्रवतेजा for प्रवणेजा
of B₁ J and R, Durga reads both, प्रवणेजा as well as प्रवतेजा
Sāyana has प्रवणेजा only

14 इरिण निर्ऋणमृणाते —The mss (क, ख, ग) of B₁ read इरिण निरिण
निरिणाते

14 ऋणाते —Durga does not read ऋणाते

14 अपार्णं भवति—Durga has अपार्णं वा for अपार्णं भवति of the bhāṣya

अपरता अस्मादोषधय इति वा । सोमस्येव मौजवतस्य भक्षः । मौजवतो
मूजवति जातः । मूजवान् पर्वतो, मुञ्जवान् । मुञ्जो विमुच्यत इषी-
कया । इषीकैषतेर्गतिकर्मणः । इयमपीतरेषीकैतस्मादेव । विभीदको
विभेदनात् । जागृविर्जागरणात् । मह्यमचच्छदत् । प्रशसत्येनान् प्रथ-
5 मया, निन्दत्युत्तराभिः । ऋषेरक्षपरिदूनस्यैतदार्षं वेदयन्ते ॥

प्राचाणो हन्तेर्वा, गृणातेर्वा, गृह्णातेर्वा । तेषामेषा भवति ॥ ८ ॥

प्रावेपा मां—इति । अक्षपुत्रस्य मौजवत आर्षम् । प्रावेपाः—प्रवेपिणः—प्रकर्षेण
वेपनशीलस्य वृक्षस्य जाता बृहतः—महतः । मा—माम् मादयन्ति । प्रवातेजाः—
प्रचुरवाते स्थाने काले वा जाता प्रावृदकाले । पक्वाना वा प्रचुरवाते काले पतनाभि-
10 प्राय जन्म । विभीदकः एक एव वा विशिष्यते यः प्रवणे उदकबहुले देशे जातः
तस्य फलानि अक्षा । इरिणे वर्वृताना निर्गतर्णे आस्फुरकस्थाने वर्तमानाः ।
न हि तत्र पुत्रपौत्रानुगमृण भवति । अपाणं वा । उपसर्गस्यान्यत्वमेव केवलम् ।
अथवा अपाणम्—अपगतोदकम् । अपरता अस्मात् ओषधयः इति वा ।
कथं मादयन्ति । सोमस्य इव यथा सोमस्य मौजवतस्य भक्षः यजमान

5 ख, a B1 ms reads परिदूनस्यैतदार्षं 6 B1 mss क, ग read
गृह्णातेर्वा, B1 J complete IX 1 8 after भवति 8 a d m
omit बृहत and मा, and add after मादयति, हर्षयति वा तर्पयति वा 9 a d
m omit वा after काले, d पक्वाना वा ते काले पतनाभिप्राय etc 10 a d
omit एक before एव, m एवावशिष्यते for एक एव वा विशिष्यते, a d
विशेष्यते?, m प्रवणे for प्रवणे 11 a निगत and d निर्गत for निर्गतर्णे, m
and a ms of R आस्फुरकस्थाने for आस्फुरकस्थाने of b1 j 13 a d m
omit अस्मात् and add after इति वा 1, —अपेत्य तस्मादन्यत्र ओषधय इति 1, b1 j
as text 14 a d omit after सोमस्य इव,—यथा सोमस्य

1 The three B1 mss (क, ख, ग) do not have सोमस्येव
मौजवतस्य भक्षः ।

4-5 प्रशसति etc —Durga omits the passage, प्रशसत्येनान् प्रथमया
निन्दत्युत्तराभिः । ऋषेरक्षपरिदूनस्यैतदार्षं वेदयन्ते ।

5 निन्दति—See RS X 34 2-14

मादयति हर्षयति तर्पयति तथा । विभीदकः-विभेसा कोष्ठयस्य, जागृविः-जागरण कर्ता । यो जयति स हर्षेण जागर्ति योपि जीयते स दु खेन जागर्ति । स एष विभीदकः एवप्रकार म्हायम् अच्छान्-अचच्छदत् । स्वेन फलशब्देन सर्वार्थेषु पुन पुन भृश वा मन छादयित्वा देवने एवैकस्मिन् मम मन उत्साहयति ।

मूजवतः सोम । स कस्मात् । मूजवति जातः । अथ मूजवान् क । 5 पर्वत । स कस्मात् मूजवान् । मुञ्जवान् मुञ्जैस्तद्वान् ।

अथ मुञ्जः कस्मात् । स हि विमुच्यते इषीकया ।

अथ इषीका कस्मात् । इषतेः गतिकर्मणः । सा हि निर्गता भवति मुञ्जात् । इयमपीतरा इषीका एतस्मादेव । या हलेषा अन्या वा । सापि हि निर्गता भवति ।

10

ग्रावाणः (५) कस्मात् । हन्ते. वा । तदर्थोपपत्ते । वर्णव्यापत्त्युपजनाभ्याम् । गृणाते. वा स्तुत्यर्थस्य । स्तूयन्ते हि ते । गृह्णाते. वा । गृह्यन्ते हि ते ।

तेषाम् एषा स्तुति भवति ॥ ८ ॥

“ प्रैते वदन्तु प्र वय वंदाम ग्रावभ्यो वाच' वदता वदद्भ्यः ।

यदद्भ्यः पर्वता. साकमाशवः श्लोक घोषं भरथेन्द्राय सोमिनः ॥ ” 15

प्रवदन्त्वेते । प्रवदाम वयम् । ग्रावभ्यो वाचं वदत वदद्भ्यः । यदद्भ्यः पर्वता अदरणीया. सह सोममाशवः क्षिप्रकारिण । श्लोक शृणोतेः, घोषो घुष्यते. । सोमिनो यूय स्थेति वा । सोमिनो गृहेष्विति वा ॥

1 *m* विभेसा कोष्ठस्य 3 *a d m* omit अच्छान् 6 *d m* omit मूजवान् before मुञ्जवान्, *a* only omits मुञ्जवान् 7-8 *a d* read इषीकया, इषीका (*d* इषीका) and इषते for इषीकया, इषीका and इषते (*m* इषते) respectively of *bi j m* 8 *m* इषतेगतिकर्मण 11 *a d m* वर्णव्यापत्त्युपजनाभ्या, *bi j* व्यापत्त्यु 17 The *B1 mss* (क, ख, ग) read आदरणीया

11 'ग्रावाण'—Nigh V 3 5

14-15 RS X 94 1

17 The *B1 mss* (क, ख, ग) read आदरणीया

17 Durga omits क्षिप्रकारिण, and श्लोक शृणोतेर्घोषो घुष्यते ।

येन नराः प्रशस्यन्ते स नाराशसो मन्त्रः । तस्यैषा भवति ॥ ९ ॥

‘प्रेते वंदन्तु—इति । अर्बुदस्येयमार्षम् । यस्मात् ते अद्रयः अदरणीयाः अदरणाह्वाः, पर्वताः—पर्ववन्तः साकम् आशवः सहभूता सोममश्रीथ अभिषुणुथ । त चाभिषुण्वन्त इन्द्राय श्लोक श्रवणीय ह्यघोष शब्द भरथ 5 धारयथ निर्वर्तयथ । ये ते यूयममुना प्रकारेण यस्मात् सोमिनः भवथ । अथवा सोमिनः सोमेन तद्वतो यजमानस्य गृहेषु एव कुरु वे तस्मात् युष्मानधिकृत्य ब्रवीमि । प्रैते वदन्तु युष्मदर्थं स्तुती उदातार । प्रवदाम च वयं होतार । अध्वर्यूनपि च ब्रूमहे । एभ्यः प्रावभ्यः वाचं वदद्भ्यः वदत वाच या वक्तव्यैतान् प्रति इति ॥

नाराशसः (६) इति समाम्नात । क पुनरेष नाराशसः । येन नराः प्रशस्यन्ते 10 स नाराशसो मन्त्रः । किमत्र मन्त्रः स्तूयते । न इत्युच्यते । लक्षणं मन्त्रः । नरा स्तूयन्ते । एव तर्हि नराणामेव समाम्नात प्राप्तमासीत् । न । तेषां सामान्यस्तुत्यभावात् राज्ञा च स्तुत्युपपत्तेः । तेषामपि च सामान्या स्तुतिर्नास्ति । अस्ति त्वैकैकश्येन केषांचित् । अतो भावयव्य लक्षणीकृत्य नाराशसो मन्त्रः उदाह्रियते । तस्य नाराशसस्य मन्त्रस्य उदाहरणम् । तस्य वा भावयव्यस्य प्राधान्यस्तुति एषा ऋक् भवति ॥ ९ ॥

1 B₁ J conclude IX 1 9 with भवति 2 a d m यस्मात् for अस्मात् of b₁ j, d omits अदरणीया 2-3 m आदरणीया आदरणाह्वा 3 d omits पर्वता 4 a d read त चाभि^०; b₁ j m ते त चाभि^० 6 a d m सोमिनः सोमेन तद्वतो; b₁ j सोमिनः तद्वतो 7 a d read प्रैते for प्रैते of b₁ j, a d omit च after प्रवदाम 8 a d m read वाच या वक्तव्यैतान्प्रतीति, b₁ j वाच यावत्कमेताम् प्रतीति, m प्रति for प्रतीति 9 m नाराशस इति समाम्नात, b₁ j नाराशस इति समाम्नात 10 b₁ नाराशसो मन्त्रः, j नाराशसो मन्त्रः, d m मन्त्रः नरा स्तूयन्ते 12 a d m अस्ति त्वैकैकश्येन केषांचित्, b₁ j अस्ति त्वैकैकशो न केषांचित्, d m यतो for अतो 13 a d नाराशसः, b₁ j नाराशसः, a d m नाराशसस्य

2-3 Some mss (m) of Durgavāṇṭi read आदरणीया आदरणाह्वा for अदरणीया अदरणाह्वा, the latter, however, is the general reading

9 ‘नाराशसः’—Nigh V 3 6 The *nighantus* read नाराशसः and not नराशसः The latter is the wrong reading.

“अमन्दान् स्तोमान् प्र भरे मनीषा सिन्धावधि क्षियतो भाव्यस्य ।
यो मे सहस्रमभिमीत सवानतूर्तो राजा श्रवं इच्छमानः ॥”

अमन्दान् स्तोमान् । अबालिशाननल्पान् वा । बालो बलवर्ती,
भर्तव्यो भवति । अम्बास्मा अल भवतीति वा । अम्बास्मै बल भवतीति
वा । बलो वा प्रतिषेधव्यवहितः । प्रभरे मनीषया मनस ईषया स्तुत्या 5
प्रज्ञया वा । सिन्धावधिनिवसतो भावयव्यस्य राज्ञो यो मे सहस्र
निरमिमीत सवान् । अतूर्तो राजा । अतूर्ण इति वा । अत्वरमाण इति
वा । प्रशसामिच्छमानः ॥ १० ॥

अमन्दान् स्तोमान्-इति । दानपरितुष्ट कक्षीवान् ब्रवीति । अमन्दान्-
अबालिशान्-अनल्पान् वा अबालिशयोग्यान् प्रभरे-प्रहरे-उच्चारये मनीषा- 10
स्तुत्या-प्रज्ञया वा । कस्य । भाव्यस्य भावयव्यस्य । भावेनैवासावार्जवेनैव
सर्वार्थान् यवयति मिश्रयति अनुतिष्ठतीति भावयव्य । क निवसतः । सिन्धौ

3 B1 mss (क, ख, ग) read बलभर्ता 8 B1 J complete IX 1 10
after इच्छमान and then read इति नवमाध्यायस्य प्रथम पाद 9 d दान
परितुष्टाव for ०तुष्ट ? 10 a d omit प्रहरे 11 a d m omit भाव्यस्य,
b1 j भावनेनैवासावार्जवेनैव, d as text 12 a d m अनुतिष्ठतीति, b1 j
अनुतिष्ठयतीति

1-2 RS I 126 1, Cf Brh D III 155

3-5 The passage बालो बलवर्ती । भर्तव्यो भवति । अम्बास्मा अल
भवतीति वा । अम्बास्मै बल भवतीति वा । बलो वा प्रतिषेधव्यवहित is not
explained by Durga and seems to be an interpolation It at-
tempts the etymological explanation of a word which neither
occurs in the *VI* quoted above, nor in the text of Yaska So
the whole passage is irrelevant and a later addition

3 The B1 mss (क, ख, ग) read बलभर्ती

5 मनीषया मनस ईषया—These words of the *bhasya* are not
noticed by Durga

6 Durga omits राज्ञ

अधिक्षियतः । य किमकरोत् । यो मे सहस्र-बहून् सवान्-यज्ञान् अमिमीत-
निरमिमीत निर्मितवान् । बहूना यज्ञाना यागोपकरण दत्तवान् । अतूर्त-अतूर्ण
अचपल अत्वरमाण । क्रमेण यो निरमिमीत सहस्र मे मम सवान् । श्रव-
प्रशसाम् इच्छमान- अमन्दान् स्तोमान् तस्मै भावयन्त्याय राज्ञे प्रभरे अह
5 मिति ॥ १० ॥

यज्ञसयोगाद् राजा स्तुतिं लभेत । राजसयोगाद् युद्धोपकरणानि ।
तेषा रथ- प्रथमागामी भवति । रथो रहतेर्गतिकर्मणः । स्थिरतेर्वा
स्याद् विपरीतस्य । रममाणोऽस्मिस्तिष्ठतीति वा । रपतेर्वा, रसतेर्वा ।
तस्यैषा भवति ॥ ११ ॥

- 10 यज्ञसयोगाद्राजा स्तुतिं लभेत-इति एवमादि । तदेतत् पूर्वप्रकृतस्यैव भाव
यन्त्यस्य स्तुतिलाभनिमित्तमेव मन्त्रगतमनूयते । यस्मात् सहस्र सवान् निरमिमीत
तस्मात् प्रभर इति केचित् मन्यन्ते । अपरे पुन युद्धोपकरणानामुत्तरेषा सामान्यमेतत्
स्तुतिलाभनिमित्तमिति वर्णयन्ति । तत् कथम् इति । अश्वमेधे हि
“ जीमूतस्येव भवति प्रतीकम् ”

1 a d m add निवसत after अधिक्षियत, a d m omit अमिमीत
2 a d omit यज्ञाना, m omits अतूर्ण 3 m omits मे, a d omit
श्रव 5 b j conclude IX 1 10 with अहमिति ॥ १० ॥ and read
after this इति नवमाध्यायस्य प्रथम पाद ॥ With यज्ञसयोगाद् begins the
second pāda (द्वितीय पाद) of the ninth adhyāya (IX 11 1)
7 R °कर्मण स्थिरतेर्वा 9 With भवति ends IX 11 1 10 a d तत्पूर्व
कृतस्यैव, b j तदेतत् पूर्वप्रकृत° 12 a किञ्चि मन्यते ?

7 रहतेर्गतिकर्मण — Cf ' रहि गतौ ' Dhātup 1 733

7 स्थिरते — The Dhātup does not give ' sthir ' as a root

8 रपते — Cf ' रप व्यत्ताया वाचि ' Dhātup 1 402

8 रसते — Cf ' रस शब्दे ' Dhātup 1 714

8 Durga does not notice the passage रममाणोऽस्मिस्तिष्ठतीति वा
रपतेर्वा रसतेर्वा in his commentary

8 B1 mss (क, ख, ग) do not read रसतेर्वा

14 RS VI 75 1

इत्यनेन सर्वयुद्धोपकरणोपेत रथमधिरूढ, सनद्धकवच राजा स्तूयते । स कस्मा
दित्युपोद्धृत्योच्यते । यज्ञसयोगाद् राजा स्तुति लभेत । स तावद् यज्ञसयोगात्
स्तुति लभते ।

अथ पुनर्युद्धोपकरणानि किमिति स्तुति लभन्ते इति । राजसयोगात् युद्धोपकर-
णानि । युद्धाय उपक्रियन्ते इति युद्धोपकरणानि । युद्धे वा उपकुर्वन्तीति युद्धोप- 5
करणानि । स एष हि व्यापी स्तुतिसक्रमन्याय आचार्येणोपदर्शित । तद्यथा । युद्धो
पकरणानि राजसयोगात् स्तुति लभन्ते । तस्य तानि अङ्गानीति तत्सबन्धात् स्तूयन्ते ।
राजापि यज्ञसयोगात् यज्ञोऽपि देवतासबन्धात् देवता अप्यात्मसबन्धात् । सोऽयमेवात्मै
वाङ्मप्रत्यङ्गभावेनावस्थित सर्वावस्थात स्तूयत इत्यात्मस्तुतिरेवेय सर्वा । तदुक्तम् ।

“ स्थाने स्थाने स्तुति सर्वा स्थानाधिपतिभागिनी ।

10

आत्मप्रतिष्ठा बोद्धव्या तथोपकरणस्तुति ॥ ”

इति । एष स्तुतिसक्रमन्याय सर्वत्रोपसधेय ॥

तेषा रथः (७) प्रथमागामी भवति । स कस्मात् । तदाधारत्वादितरेषा
युद्धोपकरणानाम् । रथः कस्मात् । ‘रहते. गतिकर्मणः । तस्य हि तदर्थं
वोत्पत्ति । स्थिरते. वा स्याद् विपरीतस्य । स्थिर सन् रथ इत्युक्त । तत्र 15
हि स्थिर सुप्रतिष्ठितो योद्धा भवति, न तथा अश्वादिषु । तस्य एषा भवति
स्तुति — ॥ ११ ॥

1 *d* सनद्ध कवचो राजा ? 2 *m* उपोद्धृत्य, *a* लभते, *d* लभन्ते for लभेत
3 *d* लभन्ते for लभते ? 4 *m* स्तुति लभते 5 *m* omits युद्धाय उपक्रियन्ते
इति युद्धोपकरणानि 6 *a* only omits हि after एष, *a d m* read उपप्रदर्शित
8 *a d m* and the *b_i* ms ख have देवतासबन्धात्, *b_i* देवसयोगात्
8-9 *m* सोऽयमेवात्मैवाङ्ग^०, *b_i* *j* सोऽयमेवात्मैवाङ्ग^० 9 *a d m* and the
b_i ms ख read सर्वावस्था for सर्वावस्थात 9-10 *b_i* *j* इत्यात्मस्तुति सर्वस्थानाधि-
पतिभागिनी, *a d m* and the *b_i* ms ख, as text 13 *a d m*
omit स before कस्मात्

1 स्तूयते—See MS 3 16 3

10-11 “ स्थाने स्थाने etc ”—The quotation is not traced.

13 ‘रथ’—Nigh V 3 7.

“वनस्पते वीङ्ङो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरण. सुवीर. ।

गोभिः सनद्धो असि वीळ्यस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥ ”

वनस्पते दृढाङ्गो हि भवास्मत्सखा प्रतरण. सुवीरः कल्याणवीर ।
गोभिः सनद्धो असि, वीळ्यस्वेति सस्तम्भस्व । आस्थाता ते जयतु
5 जेतव्यानि ॥

दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणम् । दुमो भिन्न इति वा । दुन्दुभ्यतेर्वा
स्याच्छब्दकर्मणः । तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

वनस्पते वीङ्ङः—इति । गर्गस्यार्थम् । हे वनस्पते—वानस्पत्य रथ त्वमुच्यसे ।
वीङ्ङः—दृढाङ्गः भूयाः भव । ततश्च अस्मत्सखा—अस्मन्मित्र प्रतरणः—
10 प्रतरण सग्रामाणा पार नेता । सुवीरः—कल्याणवीर. अविक्लवानवखण्डिताधिष्ठाता
भव । किंच कृतप्रतीकारस्त्वमस्माभि गोभि. सनद्धः असि समन्ततो नद्धो पद्धो
गव्येन चर्मणा श्लेष्मणा च । स त्व कृतप्रतीकारमात्मान मत्वा तेन हेतुना सुतरामात्मान
वीळ्यस्व—सस्तम्भुहि । सस्तब्धे च त्वद्यवस्थित आस्थाता ते अधिष्ठाता तव
योद्धा यानि तेन जेत्वानि—जेतव्यानि आत्मनोऽभीक्षितानि तानि सर्वाणि जयतु ॥

10 दुन्दुभिः (८) इति अस्य योऽभिधेय तस्य शब्दानुकरणम् आत्मनो नाम-
धेयप्रतिलम्भनिमित्तम् । यथैवासावभिहन्यमान शब्द करोति दुन्दुभिरिति तदेव तस्य

2 B1 J वीळ्यस्व 4 C सनद्धोसि, B1 J वीळ्यस्वेति, C वीळ्यस्वेति 7 B1
mss (क, ख, ग) read स्याद्वधकर्मण, B1 J conclude IX 11 2 with भवति
9 a d m omit भूया, a d m अस्मन्मित्र, b1 j अस्मन्मित्र 10 d m
omit प्रतरण 11 a d असि सबध ?, m असि सनद्ध, b1 j सनद्ध असि 12
d adds मा before तेन 13 b1 j m वीळ्यस्व, m सस्तब्धेनत्व°, b1 j सस्तब्धे
च त्व° 14 a d m omit जेत्वानि 16 B1 ms (क) reads शब्दालकरोति

1-2 RS VI 47 26, AV 6 125 1, VS 29 52

4 वीळ्यस्व इति—Duiga does not read the superfluous इति

4 सस्तम्भस्व—Duiga reads सस्तम्भुहि for सस्तम्भस्व

6-7 Duiga does not read दुन्दुभ्यतेर्वा स्यात् शब्दकर्मण or वधकर्मण
The *Dhatupāṭha* also does not give ‘*drundubh*’ as a root

7 B1 mss (क, ख, ग) read वधकर्मण for शब्दकर्मण

15 ‘दुन्दुभिः’—Nigh V 3 8

नाम । द्रुमो भिन्न इति वा । द्रुमशब्दात् पूर्वपद भित्तेरुत्तरपदम् । तत्समवो ह्यसौ
द्रुमेकदेशो निष्कुषितश्चर्मणा पिनद्ध ।

तस्य एषा भवति ॥ १२ ॥

“उपं श्वासय पृथिवीमुत द्या पुरुत्रा ते मनुता विष्टित जगत् ।

स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूरादवीयो अपं सेध शत्रून् ॥” 5

उपश्वासय पृथिवी च दिव च । बहुधा ते घोषं मन्यतां विष्टित
स्थावरं जङ्गम च यत् । स दुन्दुभे सहजोषण इन्द्रेण च देवैश्च दूराद्
दूरतरमपसेध शत्रून् ॥

इषुधिः । इषूणा निधानम् । तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥

उपं श्वासय पृथिवीम्—इति । अत आरभ्य सर्वा एता युद्धोपकरणा ऋच । 10
भारद्वाजस्यार्षम् । हे दुन्दुभे उपश्वासय—उपशब्दय आपूरय शब्देन एता पृथिवी
कृत्स्नाम् । उत द्याम् । अपि चैकस्यापि सतस्तव पुरुत्रा—बहुत्वे वर्तमानस्य
मनुता—मन्यता घोष यच्चेद विष्टित स्थावर यच्चेद जगत्—जङ्गम च ।
यस्यैव तव सामर्थ्यं द्यावापृथिव्यावापूरयितु स त्व दुन्दुभे सजूः—सहजोषणः
सहजोषण इन्द्रेण च अन्यै च देवैः, दूरात्—दवीयः—दूरतरम् अपसेध—15
अपकालय अपुनरागमनाय शत्रून् अस्मच्छत्रून् इत्येतदाशास्महे त्वत् ॥

इषुधिः. (९) इषूणा निधान तूण । तस्मिन्निषवो निधीयन्ते । तस्य एषा
भवति ॥ १३ ॥

1 a m read भिदे for भित्ते, B1 ms (ख) reads तत्सतत्वोऽसौ 2 d
द्रुमेकदेशो निष्कुषितश्चर्मणा etc ? b1 j द्रुमेकदेशनिष्कुषित° 9 B1 J conclude
IX 11 3 with भवति 11 a d add च after एता 13 a d m
यच्चेद विष्टित जगम यच्चेद स्थावर यच्च (d m च for यच्च) यस्यैव etc, m omits
जङ्गम 15 a d m omit दवीय 16 m अपगमय for अपकालय, a d m
omit शत्रून् before अस्मत्, a d omit त्वत् 17 m तूणं

4-5 RS VI 47 29, AV 6 126 1, VS 29 55, TS 4 6
6 6, MS 3 16 3 187, 8-9, KSA 6, 1, AG 3 12 17

6 बहुधा—Durga does not repeat this word

17 'इषुधि'—Nigh V 3 9

“बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चा कृणोति समनावगत्य ।

इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥”

बहूना पिता, बहुरस्य पुत्र इतीषूनभिप्रेत्य । प्रस्मयत इवापात्रिय-
माणः । शब्दानुकरण वा । सङ्काः सचतेः, सपूर्वाद्वा किरतेः । पृष्ठे
5 निनद्धो जयति प्रसूत इति व्याख्यातम् ॥

हस्तघ्नो हस्ते हन्यते । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

बह्वीना पिता—इति । योयमिषुधि बह्वीना—बहूनाम् इषूणा पिता—पाता रक्षिता
तदर्थत्वात् । यस्य चेषुधे बहुः इषुकलाप पुत्रः—पुरुषो बहुन पापात् त्राता । तदर्थं
ह्यसौ रक्षयत इत्येव व्युत्पाद्यम् । यश्चाय चिश्चाकृणोति प्रस्मयत इव अपात्रि-
10 यमाणः । प्रकर्षेण स्मयत इव उद्घाट्यमान चित्रपुङ्गत्वात् । अथवा । हसतीव शोभया
पुङ्गदीत्या । अस्मिन् पक्षे चिश्चातिरपठितोपि धातु कल्प्यत इति । विकारपक्षेषु

3 B1 mss (क, ख, ग) read बह्वीना for बहूना 3-4 C reads प्रस्मयत
इति वापात्रियमाण, two mss of B1 (क, ख) read प्रस्मयत इति वावर्णीयमाण, B1
ms (ग) reads प्रस्मयत इवावर्णीयमाण 6 C reads हस्ते हन्यते for हस्ते हन्यते,
d as text, B1 J conclude IX 11 4 with भवति 7 a d m omit
पिता before पाता 8 a पुत्र पुरुषो बहुन पाता त्राता, d पुत्र पुरुषो बहुन पापात्
त्राता, m पुत्र पुरुषाणो बहुन पापात् त्राता, b1 j पुत्र पुरुषो बहुन त्राता 9 d m
रक्षयते for रक्षते of b1, m चिश्चा यश्चाय चिश्चाय कृणोति 9-10 a d अपत्रियमाण,
b1 अपत्रियमाण, m अपात्रियमाण 11 a d अस्मिन् पक्षे, m अस्मिन्नर्थे

1-2 RS VI 75 5, VS 29 42, TS 4 6 6 2, MS 3 16
3 186 1-2, KSA 6 1 ApS 20 16 8

1 समनावगत्य—Yaska does not explain this

3 B1 mss (क, ख, ग) read बह्वीना for बहूना Durga has बहूना

3 इतीषूनभिप्रेत्य—Durga does not notice these words

4 सङ्का—Cf Nigh II 17 14 (सङ्गमनामानि)

4 सङ्का सचते, सपूर्वाद्वा किरते—Durga takes no notice of these
etymologies of the word सङ्का

5 इति व्याख्यातम्—Durga does not explain this The word
व्याख्यात here means स्पष्टम् i e not requiring explanation

तदर्थान्यधातूपादानम् इत्याचार्यपरिभाषा । अथ वा शब्दानुकरणम् । विश्विदित्येव शब्द करोति । कदा । समना सग्राममवगत्य प्राप्य । स एष इषुधिः सङ्का-
सकटान्, सपृक्तान् वा सग्रामान् पृतना च सर्वा या स्पर्धमानै इषव एव
केवलमभिलक्ष्य क्षिप्यन्ते पताकार्थं, तानेवविधान् सग्रामान् पृष्टे रथस्य मनुष्यस्य
वा निनद्ध. जयति प्रसूतः क्षिप्तो वनुष्मता । इत्येतदाशास्महे ॥ 5

हस्तघ्न. (१०) कलापी, पट्टक, गोधा इति च यमाहु । स कस्मात् । हस्ते
ह्यवस्थितोऽसौ ज्यया हन्यते । तस्य एषा भवति ॥ १४ ॥

“अहिरिव भोगै. पर्येति बाहु ज्यायां हेति परिबाधमान ।

हस्तघ्नो विश्वां वयुनानि विद्वान् पुमान् पुमांस परि पातु विश्वतः ॥”

अहिरिव भोगै. परिवेष्टयति बाहु, ज्याया वधात् परित्रायमाणो 10
हस्तघ्न. सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजानन् । पुमान् पुरुमना भवति, पुंसतेर्वा ॥

अभीशवो व्याख्याता । तेषामेषा भवति ॥ १५ ॥

अहिरिव भोगै -इति । योयम् अहिरिव भोगै. सर्प इव कुटिलभावे सर्पग्राह-
कस्य बाहु सर्पेणैव पर्येति-परिवेष्टयति बाहु वनुष्मत पुरुषस्य । ज्यायां हेति
परिबाधमान. । ज्याया वधात् ज्याघातात् बाहु सर्वतस्त्रायमाणः तदर्थत्वात् 15
तस्य । सोयमेवधर्मा हस्तघ्न. पुमान् इव पुरुमना इव कश्चिदास प्रज्ञानबहुल
पुमांसम् एत धनुष्मन्त परिपातु विश्वत सर्वप्रकार सर्वत पातु इत्येतदाशास्महे ।

3 *d* reads सकयन् for सकटान्, *a d* read ससक्तान् for सपृक्तान् वा, *d*
ससक्ता सग्रामात्पृतनाश्च सर्वा 4 *d* omits पताकार्थम् and reads तानैवविधात्सग्रा-
मान्पृष्टे etc 5 *a d* read निनद्ध for निनद्ध of *b i j* 6 *a ms* (क) of
b i reads कालापीपट्टक 12 *B i J* conclude IX 11 5 with भवति 14
a सपर्येति for सर्पेणैव पर्येति, *d m* omit सर्पेणैव and read बाहु पर्येति 15
a d omit ज्याघाताद्बाहु 16 *a d* प्रज्ञाबहुल

6 'हस्तघ्न'—Nigh V 3 10

8-9 RS VI 75 14, VS 29 51

9, 11 Durga does not repeat in his *mitti* विश्वा वयुनानि विद्वान्
—the words of the *rik*, and their explanation सर्वाणि प्रज्ञानानि
प्रजानन् as given by Yāska

11 पुसते —Of 'पुस अभिवर्धने' Dhātup 10 104

स्त्रियमपेक्ष्याल्पमनस्का पुरुषे बहुतर मन । पुसतेः वा पुरुषार्थस्य । पौस्यमिति बलनाम भवति ॥

अभीशिव. (११) इति वक्तव्यम् । ते पुनरमी व्याख्याताः अभिधानतोभि धेयतश्च । अभीषवोऽभ्यश्रुवते इति । तेषाम् एषा भवति—॥ १५ ॥

5 “रथे तिष्ठन्नयति वाजिनं पुरो यत्रयत्र कामयते सुषारथिः ।

अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः ॥”

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरस्तात् सतो, यत्र यत्र कामयते सुषारथिः कल्याणसारथिः । अभीशूना महिमानं पूजयामि । मनः पश्चात् सन्तोऽनुयच्छन्ति रश्मयः ॥

10 धनुर्धन्वतेर्गतिकर्मणो, वधकर्मणो वा । धन्वन्त्यस्मादिषव । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः—इति । यदेतत् रथे तिष्ठन् वर्तमान सुषारथिः—कल्याणसारथिः सुशिक्षितोपि सारथि नेता रथस्य वाजिनः पुरः—पुरस्तात् अग्रतः सतः रथयुक्तान् रथस्य नीडे पश्चात् सन् उपविष्टस्तिष्ठन् । क । यत्र 15 यत्र कामयते । यत्र यत्रेच्छति योद्धा तत्र तत्र नयति । तदेतत् किं सारथेर्माहाभाग्यम् । न इत्युच्यते । अनभीशुको हि सारथिः किं कुर्यात् सुशिक्षितोपि । एवम् अभीशूनाम् एत महिमानं माहाभाग्यं पनायत पूजयामि । यत् मनः अश्वानामतिप्रवृद्ध-

1 *m* अमनस्का, *b₁ j* अल्पमनस्का, *a d* पुरुषार्थस्य 2 *d m* add यस्य before बलनाम 4 *a d m* अभीषवोऽभ्यश्रुवते, *b₁ j* अभीषवोऽभ्यश्रुवते 8-9 The *B₁* mss (क, ख, ग) read पूजयत for पूजयामि, and पश्चात्सतो for पश्चात्सन्तो 11 *B₁ J* conclude IX 11 6 with भवति 13 *a d m* read कल्याण for कल्याणसारथि, *a d m* omit पुर 14 *a d* सन्नुपविष्ट, *m* सन् उपविष्टस्तिष्ठन्, *b₁ j* सन् उपविष्टस्तिष्ठन् 14-15 *m* यत्र कामयते 15 *d* यत्र तत्र for तत्र तत्र 16 *a d m* निरभीशुक for अनभीशुको of *b₁ j* 17 *m* माहाभाग्य

3 ‘अभीशिव’—Nigh V 3 11

3 व्याख्याता—See Nir III 9

5-6 RS VI 75 6, VS 29 43

8-9 पूजयत मनः पश्चात्सतो is the reading of the *B₁* mss (क, ख, ग)

10 धन्वन्त्यस्मादिषव.—Durga does not read these words

जवानामपि तेषु अश्वेषु उपनिबद्धा रश्मयः प्रगृहीता सारथिना पश्चात् सन्तः
मन अनुयच्छन्ति उपरमयन्तीत्यर्थः । सवोभ्याभावात् पनायतेत्यस्य पूजयामीति
पुरुषवचनव्यत्यय ॥

धनुः (१२) धन्वतेः गत्यर्थस्य । तद्वलेन हीषवो गच्छन्ति । वधकर्मणो वा ।
शत्रुवधाय हि तदुत्पद्यते । तस्य एषा भवति—॥ १६ ॥

5

“धन्वंना गा धन्वंनाजि जयेम धन्वंना तीव्राः समदो जयेम ।

धनुः शत्रौरपकामं कृणोति धन्वंना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥”

इति सा निगदव्याख्याता । समदः समदो वात्तेः, समदो वा
मदते. ॥

ज्या जयतेर्वा, जिनातेर्वा, प्रजावयतीषूनिति वा । तस्या एषा 10
भवति ॥ १७ ॥

धन्वंना गा—इति । ता गा. तावत् धन्वना वनुषा वयम् अरिभ्य जयेम ।
अपि च आजिम् । इतरेतरस्पर्धया यत्र लक्ष्यवेवायैव केवलमिषव क्षिप्यन्ते वैत
कर्णेण प्रतापार्थं वा तम् आजिम्—आजवन वनुषैव वय जयेम । अपि च या
तीव्रा.—दारुणा समदः—सप्रामा, अनेकशस्त्रसपातसकटा, अनेकवीरपुरुषाकीर्णा 15
ता अपि वय जयेम धन्वना—वनुषैव । अपि च किं बहुना समासत एव ब्रूम ।
धनुः शत्रोः अपकामं कृणोति । यत्र यत्र शत्रुरस्मान् जेतुकाम स्यात्

1 a d m तेषु for तेषु of b1 j, a d omit रश्मय and read प्रगृहीता
for प्रगृहीता 1-2 a d m पश्चात् सन्त मन अनु°, b1 j पश्चात् सन्त अनु°
5 d omits हि, b1 m तदुत्पद्यते 11 B1 J conclude IX 11 7 with
भवति 12 a d m read ता गास्तावत् ध° for ता गा ध° of b1 j, the b1
ms (ख) reads अपरेभ्य for अरिभ्य 13 m आजि for आजिम्, a d इतरस्य
स्पर्धया, m लक्ष्यवेधाय 13-14 d वैतर्केण 14 m आजवत, a d m add वय
before जयेम, a d m read या अपि तीव्रा for अपि च या तीव्रा 16 a d
m omit धन्वना

4 'धनुः'—Nigh V 3 12

6-7 RS VI 75 2, VS 29 39, TS 4 6 6 1, MS 3 16
3 185, 12-13, KSA 6 1

10 Durga does not read the words—प्रजावयतीषूनिति वा

ततस्ततोऽपगतकाममस्मतो धनु करोतु । अपगतकामे च तस्मिन् शत्रौ वय
धन्वना-धनुषैवैता सर्वाः दिशः प्रदिश. च जयेम इत्येतदाशास्महे ।

समदः समदो वा संमदो वा । सपूर्वस्य अन्तेः भक्षणार्थस्य । भक्षत इव हि
तत्र परस्परत । मद्तेर्वा हर्षणार्थस्य द्वितीयम् । समदो वेति सहृष्टास्तत्र हि
5 परस्परतो युध्यन्ते ॥

ज्या (१३) इति वक्तव्यम् । सा पुनरिय जयतेर्वा जिनातेर्वा । यात्वन्यत्वमर्थे
कत्वम् । तद्वलेन हि जीयते । स पुनरेष धनुर्गुण । तस्या एषा भवति ॥ १७ ॥

“वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रिय सखाय परिष्वजाना ।

योषेव शिङ्गे वितताधि धन्वज्या इय समने पारयन्ती ॥”

10 वक्ष्यन्तीवागच्छति कर्णं प्रियमिव सखायमिषु परिष्वजमाना ।
योषेव शिङ्गे शब्द करोति वितताधि धनुषि ज्येयं, समने सग्रामे
पारयन्ती पारं नयन्ती ।

इषुरिषतेर्गतिकर्मणो, वधकर्मणो वा । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥

वक्ष्यन्तीव-इति । येय योषिदिव काचित् कस्मैचिदिष्टाय पुरुषाय किञ्चिद् रहस्य
15 वक्ष्यन्ती इव कथयिष्यन्तीव ज्या धनुष्मता पुरुषेण इषु चिक्षिप्तता सव्येन दक्षिणेन
वा पाणिना कृष्यमाणा सव्य दक्षिण वा कर्णं प्रत्या गनीगन्ति आगच्छति ।

1 *d* reads करोति for करोतु 2 *a d m* omit धन्वना 3 *a d*
omit समदो वा, *a d m* भक्षणार्थस्य, *b₁ j* भक्षित इव for भक्षत इव of all
others 4 *d* समदो वेति 5 *m* युध्यन्ति 6 *d* omits जिनातेर्वा 13
C D R इषतेर्, B₁ J ईषतेर्, B₁ J conclude IX 11 8 with तस्यैषा भवति
15 *a d* omit इव after वक्ष्यन्ती 16 *b₁ j* कर्णं प्रत्याकृष्यते । धनुष्मता तथा
मध्यम् आत्मनो निनीय इषु गनीगन्ति etc, *a d m* and the *b₁* ms ख as text

6 ‘ज्या’—Nigh V 3 13 Cf Dhatup 9 27 ‘ज्या वयोहानौ’

8-9 RS VI 75 3, VS 29 40

11-12 The three mss (क, ख, ग) of B₁ do not read शिङ्गे
(line 11), and पार नयन्ती (line 12)

13 C D R and the B₁ mss क have the reading इषुरिषते .
The B₁ mss क, ख, ग do not read वधकर्मणो वा

कथमिति । प्रिय सखाय परिष्वजाना । प्रियम्-इष्ट कचित् कचित्
सखाय समानख्यानम् उपजातप्रीति स्त्री पुरुषमिव इषु परिष्वजमाना । सप्रत्यर्थ
एव सस्वजानेत्यभ्यासोऽनर्थक , अर्थविशेषाभावात् । यथा हि सा कर्ण प्रत्याकृष्यते
वनुष्मता तथा मध्यमात्मनो निर्नाय इषु, परिष्वजत इव । क्रमेतावदेव । न इत्युच्यते ।
या च इय योषा इव शिक्ते योषिदिव विदग्वा कचित् कामिना पुरुषेण आत्मान 5
प्रत्याकृष्यमाणोपजायमानपरितोपा कामिन पुरुषस्य हर्षमुत्पादयन्ती शिङ्के सुकुमार-
मव्यक्तशब्द करोति । वितताधिधन्वन् धनुषि अध्यारोपिता सा इयम्
अस्माकमेवमादिगुणयुक्ता ज्या समने-सग्रामे पारयन्ती अस्तु । पारम्-अन्त
नयन्ती अस्तु शत्रूणाम् इत्येतदाशास्महे ॥

इषुः (१४) इति एतत् इषते. गतिकर्मणः । तदर्थमेवासावुत्पाद्यते, वधार्थस्य 10
चा । तदर्थमेव ह्यसौ गच्छति । तस्य एषा भवति—॥ १८ ॥

“सुपर्ण वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभि. सनद्धा पतति प्रसूता ।
यत्रा नर स च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषव. शर्म यसन् ॥”

सुपर्ण वस्त इति वाजानभिप्रेत्य । मृगमयोऽस्या दन्तो, मृगयतेर्वा ।
गोभि. सनद्धा पतति प्रसूतेति व्याख्यातम् । यत्र नराः सद्रवन्ति च 15
विद्रवन्ति च तत्रास्मभ्यमिषव शर्म यच्छन्तु शरण सग्रामेषु ॥

अश्वाजनी कशेत्याहुः । कशा प्रकाशयति भयमश्वाय । कृष्यतेर्वा-

1-2 *a* only adds कचित् before सखाय 2-3 *d m* read सप्रत्यर्थ एव,
b / सप्रीत्यर्थ एव 3 *d m* omit अनर्थक 7 *a d* अभ्यारोपिता 8 *a d*
m omit समने सग्रामे 9 *m* omits इति before एतदाशास्महे 10 *m*,
इषते, *b* / ईषते, *a d m* उत्पाद्यते, *b* / उत्पद्यते

10 'इषु'—Nigh V 3 14

12-13 RS VI 75 11, VS 29 48

14 Duiga does not read इति वाजान् अभिप्रेत्य and मृगयतेर्वा He,
however, explains them

15 व्याख्यात—See Nu II 5, Duiga does not read इति व्याख्यातम्

16 Duiga reads सग्रामे for सग्रामेषु of the *bhāṣya*

णूभावात् । वाक् पुनः प्रकाशयत्यर्थान् । खशया । क्रोशतेर्वा । अश्व
कशया एषा भवति ॥ १९ ॥

सुपर्ण वस्ते—इति । य एते सुपर्ण वस्ते—वसते गार्ध्र, वाजा इषवः । येषां च
एतेषां मृग—मृगमयः दन्तः, यदि मार्गाणि फलानि । अमार्गेषु तु व्यधनस्वभावात्
5 मार्गयन्तीव किं नु तद् वेद्व्य स्यात् यदह विद्वेयमिति । ये चेमे गोभिः सनद्धा
गव्येन स्नावृता श्लेष्मणा च समन्ततो नद्धा पतन्ति—गच्छन्ति धनुष्मता प्रसूता
क्षिप्ता । त एवमादिगुणयुक्ता इषव यत्र—यस्मिन् संग्रामे नर—नरा मनुष्या
सद्रवन्ति—सगच्छन्ति च विद्रवन्ति च पुनविगच्छन्ति तत्र अस्मभ्य शर्म—
शरणं सुखं जयनिमित्तं यसन्—यच्छन्तु—ददतु इत्येतदाशास्महे ॥

- 10 अश्वाजनी (१५) इति एतत् पदम् । ता पुनरेता कशा इत्याहुः । अश्वाजनीत्ये
तत् न निर्वक्तव्यं प्रत्यक्षवृत्तित्वादस्य । अथ कशा कस्मात् । सा हि प्रकाशयति—
प्रख्यापयति भयम् अश्वाय । कृष्यतेः वा अणूभावात् । अपकृष्टा हि सा भवति
चर्मणोऽण्वी । वाक् अपि कशा इत्युच्यते । सा पुनः प्रकाशयत्यर्थान् इति ।
अथवा खशया । वाक् खे मुखाकाशे शेते इति । क्रोशतेः वा शब्दार्थस्य ।

- 15 या त्वश्वकशा तस्या एषा भवति—॥ १९ ॥

2 B1 J conclude IX 11 9 with एषा भवति 3 m वसते गार्ध्र वाजा
इषव, b1 j वसतेऽर्द्ध वाजान् इषव । 4 a d m omit मृग, a d m
1 e d तु for वा of b1 j, d reads व्यधनस्वभावात्, b1 j m व्यधनस्व° 5
d m मार्गयन्तीव, m adds यद् be °one वेद्व्य, a d विद्वेयमिति, m यदवेद्व्य-
मिति, b1 j यदह विद्वेयमिति 6 a d पतति, b1 पतति 7 a d omit नर
8 a d 1 e d गच्छन्ति for सगच्छन्ति of b1 j 9 a d m omit यसन्
14 a d omit अथवा 15 a d add स्तुतये after भवति

1 खशया—Durga's reading seems to be खशया वा Cf अथवा खशया,
line 14, below

10 'अश्वाजनी'—Nigh V 3 15

11 प्रकाशयति—Cf Dhātup 1 648

12 कृष्यते—Cf Dhātup 1 1015

14 क्रोशते—Cf Dhātup 1 881

“आ जङ्घन्ति सान्वेषां जघनो उप जिघ्रते ।

अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्तसमत्सु चोदय ॥”

आघ्नन्ति सानून्येषा सरणानि सक्थीनि । सक्थि. सचतेरासक्तोऽस्मिन् कायः । जघनानि चोपघ्नति । जघन जङ्घन्यतेः । अश्वाजनि प्रचेतसः प्रवृद्धचेतसोऽश्वान् समत्सु समरणेषु संग्रामेषु चोदय ॥ 5

उलूखलम् उरुकर वोर्ध्वख वोर्कर वा ।

“उरु मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवत् ।”

“उरुकर चैतत्तदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेण ॥”

इति च ब्राह्मणम् । तस्यैषा भवति ॥ २० ॥

आजङ्घन्ति सान्वेषाम्—इति । आजङ्घन्ति इति शतरि संबोधनम् । हे अश्वा- 10

3 C D and the three B₁ mss (क, ख, ग) read आघ्नन्ति for आप्नन्ति, and सक्थि सचते, B₁ J and others read सक्थि सचते 6-7 C D and the B₁ mss ड, च read उरुकर वोर्कर वोर्ध्वख वोरु मे 8 C and the B₁ mss ड, च read चैतदुलूखल^o 9 B₁ J conclude IX 11 10 with भवति

1-2 RS VI 75 13, VS 29 50, TS 4 6 6 5, MS 3 16 3 137 6-7, KSA 6 1

3-4 Durga does not repeat आप्नन्ति (v l आप्नति) and उपघ्नति of the *bhāṣya* He however reads उपजिघ्रति for उपघ्नति C D and the क, ख, ग mss of B₁ read आप्नति and सक्थि सचते The reading सक्थि is grammatically incorrect

5 The three mss of B₁ (क, ख, ग) do not read प्रचेतस

6 ऊर्कर वा—C D and Durga read ऊर्कर वा before ऊर्ध्वख वा

7, 8 The quotations are not traced, cf “उरु मे कर्दिति तदुरुकरम् । उरुकर इ वै तदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षम् ।”—SB VII 5 1 22

10 आजङ्घन्ति इति शतरि संबोधनम्—आजङ्घन्ति, so also उपजिघ्रते (next page, line 2) are forms of the present tense, third person *singular*, of the R̥gvedic root ङ्, to strike They are not vocatives as Yāska and Durga understand them, nor are they the forms of the plural, as Sāyana takes them Sāyana's readings of Yāska's *bhāṣya* are आप्नन्ति and उपघ्नन्ति.

जनि आजङ्गन्ति सानु-सानूनि एषां सरणानि समुच्छ्रितानि सक्थीनि कटिप्रदेशान् जघनान् उपजिघ्रते । जघनानि सिग्देशा ताश्च हे अश्वाजनि उपजिघ्रति । इदमपि शतर्येव । रथ्याना हि कटिप्रदेशमश्वाजन्यभिहन्ति पस्त्याना सिग्देशान् । हे अश्वाजनि या त्वमेवमभिहसि सा त्वमेतान् अश्वान् प्रचेतसः- 5 प्रकृष्टचेतस गमन प्रति समुत्सुकान् समत्सु-समरणेषु-सग्रामेषु तथा चोदय यथा जयेयम् इत्येतदाशास्महे ॥

सानूनि-सक्थीनि । तानि पुन सरणानि । तद्व्येन हि सरन्ति सर्तार । सक्थिः कस्मात् । सचतेः । किमस्मिन् सक्तम् । आसक्तोऽस्मिन् कायः कृत्स्न शरीरम् । जघन कस्मात् । तद्वि जघन्यते शृश हन्यते कशया ॥

10 उलूखलम् (१६) इति एतत्पदम् । तत् कस्मात् । तद्वि उरुकरत्वात् उरुकर, बह्वन्न करोति । उरुशब्दात् पूर्वपद करोतेरुत्तरपदम् । ऊर्कर वा । ऊर्कशब्दात् पूर्वपद करोतेरेवोत्तरपदम् । ऊर्ज एव हि करणार्थं तदुत्पद्यते । ऊर्ध्वख वा । ऊर्ध्वशब्दात् पूर्वपद खशब्दादुत्तरपदम् । ऊर्ध्वमेव हि तस्य खात भवति । अयवा

“उरु मे कुरु इत्यब्रवीत् । तदुलूखलमभवत् ।”

15 तत् किल क्रियमाणम् उरु मे ख कुर्वित्यब्रवीदिव तथागुणयुक्तत्वात् तस्य । ब्राह्मणमपि च भवति ।

“उरुकर वैतत्तदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेण ॥”

1 *m* omits सानु, *a d* omit सानूनि 2 *d* कटिप्रदेशात्, *a d* omit जघनान् उपजिघ्रते 3 *a d* उपजिघ्रन्ति, *d* omits हि 3-4 *a d m* पृष्ठ्याना सिग्देश, *b₁ g* पस्त्याना सिग्देशान् 5 *a d* प्रकृष्टचेतस, *b₁ j* प्रकृष्टचेतस, *m* omits सग्रामेषु 6 *m* सक्थि कस्मात् 9 *a d m* omit जघन्यते 10-11 *a d* तद्वि उरुकर वा । उरुकर बह्वन्न करोति, *d* उरुकर for उरुकर? 11 *a d* ऊर्कर वा 12 *a d* omit करोतेरेवोत्तरपदम्, *m* reads करोतेर्वोत्तरपदम् 16 *a d m* add तदुलूखलमभवत् । before ब्राह्मणमपि, *b₁ g* do not read it 17 *d* उरुकर for उरुकर?, *m* उरुकर, *a d m* वैतदुलूखल°, *m* °ते परोक्षेण, *b₁ g* °तेऽपरोक्षेण

5 प्रकृष्टचेतस —*b₁ g* and some other mss of Durga read प्रकृष्टचेतस for प्रवृद्धचेतस which is the reading of Yaska

10 ‘उलूखलम्’—Nigh V 3 16

14 “उरु मे etc.”—*Cf* ŚB VII 5 1 22

17 “उरुकर वै etc.”—*cf* ŚB VII 5 1, 22,

उरु करोतीत्युरुकरमेतत् प्रत्यक्षमव्यवहितगुणाभिधानम् । तत् पुनरेतत् रलोर्व्यत्य-
येन व्यवहितगुणमुच्यते उल्लूखलमिति ।

तस्य एषा स्तुति भवति—॥ २० ॥

“यच्चिद्धि त्व गृहेगृहे उल्लूखलक युज्यसे ।

इह द्युमत्तम वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥”

5

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २१ ॥

यच्चिद्धि त्व गृहे गृहे—इति । शुन शेषस्यार्थम् । “आयजी वाजसातमा”—इति च ।
सोमाभिषवे विनियोग । अभिमन्य चोपधीयते अग्निचयने । हे उल्लूखलक युज्यसे ।
यद्यपि त्वम् अन्नसंस्कारार्थं गृहे गृहे युज्यसे तथापि त्वम् इह एव अस्मद्गृहे
द्युमत्तम दीप्तिमत्तम गभीरम् अन्नैर्वहुभिः संस्क्रियमाणैः शब्द वद । कथम् । 10
जयतामिव दुन्दुभिः । ये हि जयन्ति तेषामेतदेव जयस्य पूर्वरूप भवति गभीरस्वरो
दुन्दुभिः । ये पुनर्जीयन्ते तेषां रुक्षस्वर इति ॥ २१ ॥

वृषभः प्रजा वर्षतीति वातिबृहति रेत इति वा । तद्रूपकर्मा वर्षणाद्
वृषभः । तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥

वृषभः (१७) कस्मात् । स हि प्रजा वर्षति । प्रजोत्पत्तिकारण रेत सिञ्चति 15

1 a d m and the b1 ms ख read गुणाभिधानम्, b1 j गुणविधानम्
6 B1 J conclude IX 11 11 with निगदव्याख्याता, and read after
it ॥ २१ ॥ इति नवमाध्यायस्य द्वितीय पाद 9 a d omit one गृहे
10 d m दीप्तिमन्त गभीर 11 d गभीरस्वनो for 'स्वरो 12 m रुक्षस्वर,
a d conclude here the second pada, इति नवमाध्यायस्य द्वितीय पाद ।
13 The third pada begins with वृषभ प्रजा B1 mss (क, ख)
read वातिबृहती 14 B1 J conclude IX 11 1 with भवति 15 a d
ह for हि

4-5 RS I 28 5, AB VII 17, Cf B1h D III 101

7 “आयजी etc ”—RS I 28 7, cf Nu IX 36

8 विनियोग—See At Br 33 5

15 ‘वृषभ’—Nigh V 3 17,

योनौ । अतिबृहति रेतः इति वा । रेत सेक्तुमतिशयेनासावात्मानमुद्यच्छति ।
तद्वृषकर्मा वर्षणात् वृषभः । तेनाश्ववृषकर्मणा रेतोवर्षलक्षणेन गौरप्यतिशयेन यो
युक्तोऽसावपि वृषणात् रेतोवर्षणाद्धेतो भकारमुपजनीकृत्वा वृषभ इत्युच्यते ।

तस्य गोवृषभस्य एषा स्तुति भवति—॥ २२ ॥

5 “न्यक्रन्द्यन्नुपयन्त एनममेहयन् वृषभं मध्यं आजेः ।

तेन सूभर्वं शतवत् सहस्रं गवा मुद्रलः प्रधने जिगाय ॥”

न्यक्रन्द्यन्नुपयन्त एनमिति व्याख्यातम् । अमेहयन् वृषभं मध्यं
आजेराजयनस्याजवनस्येति वा । तेन तं सूभर्वं राजानम् । भर्वतिरत्ति-
कर्मा । तद्वा सूभर्वं सहस्रं गवा मुद्रलः प्रधने जिगाय । प्रधन इति
10 सग्रामनाम, प्रकीर्णान्यस्मिन् धनानि भवन्ति ।

द्रुघण, द्रुममयो घनः । तत्रेतिहासमाचक्षते । मुद्रलो भार्म्यश्व
ऋषिवृषभ च द्रुघण च युक्त्वा संग्रामे व्यवहृत्याजि जिगाय । तद-
भिवादित्येषर्गु भवति ॥ २३ ॥

2 a d तेनाश्ववृषकर्मणा रेतोवर्षणेन गौरप्यतिशयेन etc, b i j m तेनास्य वृषकर्मणा
रेतोवर्षलक्षणेन 3 d वृषणाद्धेतोवर्षणाद्धेतो etc, m वर्षणात् for वृषणात् 4 a d
m omit भवति 7-8 The mss क, ख, ग of B₁ read मध्यं आजयनस्या^o
11 R and the B₁ mss ड, च read द्रुममयो घण 13 B₁ J conclude
IX 111 2 with कर्ग भवति

1 अतिबृहति—Of ‘बृह् उद्यमने’ । ‘बृह्’ इति अन्ये । Dhātup 6 66

3 वृषणात्—Durga reads वृषणात् for वर्षणात्

5-6 RS X 102 5

8 The mss क, ख, ग of B₁ omit आजे

8 आजयनस्याजवनस्येति वा—Not explained by Durga

8 The three mss क, ख, ग of B₁ do not read त

8-9 Durga omits भर्वतिरत्तिकर्मा. For the root cf ‘भर्व हिंसायाम्’

Dhātup 1 582

9-10 प्रधन इति सग्रामनाम प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि भवन्ति—Not ex-
plained by Durga

12 वृषभ च and संग्रामे व्यवहृत्य—Not explained by Durga

न्यक्रन्दयन्नुपयन्तं एनम्—इति । एव तावत् व्याख्यात प्रतिपदम् । एक वाक्यतया तु मन्त्रस्य व्याख्येयमिति । मन्त्रदृग् ब्रवीति । यत् वृषभकेणजैषीस्त्वमेन राजानमिति तत्र मे शृणुत । यम् एनम् आजे—शरपयस्य सग्रामस्य मध्ये वर्तमान वृषभ न्यक्रन्दयन् उपयन्त उपयन्ति न्यक्रन्दयन्त एन हे जना फुत्कारवन्त कारयतेति, उपयन्ति उपगच्छन्ति परितृण्वन्ति । अमेहयन् मेहयन्तश्च त मुहूर्त 5 स्वीयता यावदय सकृन्मूत्र करोति ततो न ह्यसुख भविष्यतीति । स हि गोमिनाम् आजिस्तता स्वभाव । तेन अमुना वृषभेण सुभवं सुभग शोभनभोग राजानम् । तद्वा सुभग सुयवसदेश समृद्ध शतवत् शतैस्तद्वत्सख्याक सहस्र गवा दशशतानि । यद्वा असख्य बहु । किम् इति । मुद्रलः अह प्रधाने—सग्रामे धन प्रति स्पर्धया विजिगीष्वोरावयो प्रवृत्तयोर्वाहिकाया जिगाय जितवानिति ॥ 10

द्रुघण. (१८) इति एतत् पदम् । स पुनरेष द्रुममयो घनः दुप्रकृति । तत्प्रकृतिवचने मयद् । द्रुशब्दात् पूर्वपद घनशब्दादुत्तरपदम् । मुद्रोऽभिधेय ।

तत्रेतिहासमाचक्षते इति । स्तुतिलाभनिमित्तमुभयोरप्येकमेव वृषभद्रुघणयो । भार्म्यश्च ऋषिरित्येवमादि । स किल द्वितीयगोरभावात् राज्ञा सह प्रतिस्पर्धमान ऐश्वर्यादन्मादिष्य द्रुघण वृषभेण सह युक्त्वा राज्ञा सह आजि ससर्प । स च त जिगाय 15 जितवान् । यथा चैतदेव तस्यार्थस्य अभिवादिनी एषा ऋग् भवति—॥ २३ ॥

2-3 a d m यद् ब्रूवे केनाजैषीस्त्वमेत राजानमिति, b j as text 3 a d m एत for एन, a d m omit सग्रामस्य 4 a d m omit उपयन्त, a d m न्यक्रन्दयत्? 4-5 a d m read हे जना युक्ता रयन्त (d omits these words) युक्ता रयतेति उपयन्ति, b j हे जना फुत्कारवन्त कारयतेति उपयन्ति 5 b j अमेहयन् मेहयन्तश्च, a d omit अमेहयन् and read अमेहयन्तश्च for मेह° 6 m गृन्मूत्र, a d m ततो लघु सुख भविष्यतीति, b j ततो न ह्यसुख भविष्य° 7 d आजिस्तता, b j माजिस्तता, a सुभवं, d as text, d सुतग for सुभग, d adds वा after राजानम् 8 d m सुयवसदेशसमृद्ध, m शतैस्तद्वत्सख्यासहस्र 9 a d read प्रधाने for प्रधाने and omit सग्रामे 11 a द्रुमयो घन, d m द्रुमयो घन, b j द्रुममयो घन 14 m मुद्रलो भार्म्यश्च ऋषिरि° and a d मुद्रलोर्भार्यश्च etc, a d m द्वितीयस्य गो 15 d ऐश्वर्य दत्त्वादित्य द्रु°, d युक्ता for युक्त्वा

11 'द्रुघण'—Nigh V 3 18

12 मयद्—See Paṇini, V 4 21

“इमं त पश्य वृषभस्य युञ्ज काष्ठाया मध्ये द्रुघण शयानम् ।

येन जिगाय शतवत् सहस्र गवा मुद्रलः पृतनाज्येषु ॥ ”

इमं त पश्य वृषभस्य सहयुज काष्ठाया मध्ये द्रुघण शयानम् । येन जिगाय शतवत् सहस्र गवा मुद्रलः पृतनाज्येषु । पृतनाज्यमिति 5 सग्रामनाम । पृतनानाम् अजनाद्वा, जयनाद्वा । मुद्रलो मुद्रवान्, मुद्र-गिलो वा, मदन गिलतीति वा, मदगिलो वा, मुदगिलो वा । भार्म्य-श्वो भृम्यश्वस्य पुत्रः । भृम्यश्वो भृमयोऽस्याश्वा, अश्वभरणाद्वा ॥

पितुः इत्यन्ननाम । पातेर्वा, पिवतेर्वा, प्यायतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ २४ ॥

- 10 इमं त पश्य वृषभस्य—इति । जितायामाजौ अवसिताजिसरणमाज्यन्त एवा पविद्धमुद्रो मुद्रल केनचित् पृष्ठ । केन सह युक्त वृषभेण राजानमजैषीरिति । स तमुपदिशन्नेव द्रुघणमाज्यन्ते तस्मिन्नपविद्धमसावज्ञमिव कुत्सयन् राजानमनयर्चा तस्मै प्रत्याचक्षते, इमं त पश्य येनाजैषमिति । वृषभस्य युञ्जम् सहयुजम् । क वर्तमानम् । काष्ठायाः आज्यन्तस्य मध्ये द्रुघण शयानम् अपविद्धम् । येन 15 जिगाय शतवत्सहस्रम् इति व्याख्यातम् ।

पृतनाज्यम् इति सग्रामनाम । तत् कस्मात् । पृतनानाम् अजनाद्वा । पृतनाः मनुष्या, ते यस्मिन्नजन्ति गच्छन्ति । पृतनाशब्दात् पूर्वपदम् अजतेरुत्तर पदम् । जयनाद्वा । तत्रोत्तरपदे विकल्पयन्ति । ते हि तत्र जयन्ति ।

4 B1 mss (क, ख, ग) read पृतनाज्य इति 9 B1 J conclude IX 111 3 with भवति 10 a d °माद्यन्त° for °माज्यन्त° 11 a d m °पविद्धमुद्रो, b1 j °पविद्ध मुद्रो, a d m युक्त्वा for युक्त 12 a d °माद्यन्ते for °माज्यन्ते, a d कुत्सन् for कुत्सयन् 13 a d प्रत्याचक्षते for प्रत्याचक्षे of b1 j, m प्रत्याचक्षते, a d m omit युञ्जम् 14 a d काष्ठाया for काष्ठाया 17 a d m अजते for अजते of b1

1-2 RS X 102 9, Cf BD VIII 11

5-6 The three mss (क, ख, ग) of B1 do not read वा after द्रुघणिलो

8 पितुरित्यन्ननाम—Cf ŚB 1 9 2 20, AB 1 13,—“अन्न वै पितु ”

14 काष्ठाया आज्यन्तस्य—Cf ‘आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते’—N11 II 15.

मुद्रल. मुद्रवान् । लो मत्वर्थे । अथ वा मुद्रगिल—मुद्रभोजनप्राय । मुद्र-
शब्दात् पूर्वपद गिलशब्दात् उत्तरपदम् । मदन गिलति इति वा । मदन काम ,
तमसौ गिलति वशीकरोति । जितेन्द्रिय इत्यर्थः । मदनशब्दात् पूर्वपद गिलतिशब्दात्
उत्तरपदम् । मदगिलो वा । मद उद्रेक , तमसौ गिलति । उपशान्त इत्यर्थः ।
मुद्रगिलो वा । हर्मसौ गिलति, निवृत्त इत्यर्थः ।

5

भार्म्यश्वः भृम्यश्वस्य पुत्रः । भृम्यश्वः पुन भृमयोऽस्याश्वाः अनवस्या
यिन । अश्वभरणात् वा बिभर्ति वासावश्वान् ॥

पितु (१९) इति एतत् वक्तव्यम् । तत् पुनरेतत् अन्ननाम । तत् कस्मात् ।
पातेर्वा रक्षणार्थस्य । पिबतेर्वा पानार्थस्य । तस्य एषा भवति ॥ २४ ॥

“ पितु नु स्तौष महो धर्माण तविषीम् ।

10

यस्य त्रितो व्योजसा वृत्र विपर्वमर्दयत् ॥ ”

त पितु स्तौमि महतो धारयितार बलस्य । तविषीति बलनाम,
तवतेर्वा वृद्धिकर्मणः । यस्य त्रित ओजसा बलेन । त्रितस्त्रिस्थान
इन्द्रो वृत्र विपर्वान व्यर्दयति ॥

नद्यो व्याख्याताः । तासामेषा भवति ॥ २५ ॥

15

1-2 a d मुद्रशब्द पूर्वपद गिलशब्द उत्तरपद 3-4 मदनशब्द पूर्वपद गिलति
शब्द उत्तरपदम् 4 a d add मुद्रगिलो वा, after मदगिलो वा 13 The
three mss of B1 (क, ख, ग) read तवतेर्वृद्धिकर्मणो, B1 J C and R have
तवतेर्वा वृद्धिकर्मणो, B1 mss क, ख, ग read त्रितो व्योजसा for त्रित ओजसा of
B1 J and others 15 B1 J conclude IX in 4 with भवति

४ ‘ पितु ’—Nigh V 3 19

10-11 RS I 187 1, VS 34 7

12 तविषी—Nigh II 9 10

13 तवतेर्वा वृद्धिकर्मण—The B1 mss क, ख, ग read तवतेर्वृद्धिकर्मणः
only The वा in the other reading is redundant as only one
etymology is given Durga in his *vitti* does not notice any
of these readings

15 नद्यो व्याख्याता—Nir II 24

पितु नु स्तोषम्—इति । अगस्त्यस्यार्षम् । यस्य पितो ओजसा बलेन बलाविपतिरपि इन्द्र. त्रितः त्रिस्थान. त्रिषु स्थानेष्वप्रतिहतप्रभाव वृत्र मेघ विपर्व विगतपर्वाण विगतसन्निबन्धन कृत्वा वि अर्दयत् विविधम् अर्दयति अपुनरावृत्तये त पितुम् अन्नमह तविषी तविषीसङ्गस्य महः महत. बलस्य 5 धर्माण धारयितार स्तोष स्तौमि । को हि नाम न तत् स्तूयात् यस्माद्वते त्रिलोकाविपतिरपीन्द्र किंचिदप्यशक्त कर्तुमित्यभिप्राय । तविषीति बलनाम 'तु वृद्धौ' इत्यस्य । तद्वि सर्ववस्तुभ्यो ज्याय ॥

नद्यः (२०) अवसरप्राप्ता । ता पुनरेता व्याख्याताः । 'नदना भवन्ति शब्दवत्य' इति । तासाम् एषा भवति ॥ २५ ॥

- 10 “इम मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोम सचता परुण्या ।
असिन्नया मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया ॥”

इम मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि परुणि स्तोममासेवध्वम् । असिन्नया च सह मरुद्वृधे, वितस्तया चार्जीकीय आशृणुहि सुषोमया चेति समस्तार्थः ।

- 15 अथैकपदनिरुक्तम् । गङ्गा गमनात् । यमुना प्रयुवती गच्छतीति वा, प्रवियुत गच्छतीति वा । सरस्वती । सर इत्युदकनाम । सर्तेस्तद्वती ।

2 a d m omit त्रित 4 a d अहमन्न, a d omit तविषा and मह
5 a d m omit स्तोष, a d तन् न स्तूयात् 6 a d प्रकर्तुं 7 m तद्वि सर्ववस्तुभ्यो ज्याय

7 तु वृद्धौ इत्यस्य—Of “तवि सौत्र धातु वृद्धर्थ । तवे टिप्पन् प्रत्यय”—
Devaraja on Nigh II 9 10 (तविषी) The *Dhātupāṭha* does not give the root ‘तु’, although the *Siddhānta Kaumudī* has it

8 ‘नद्य’—Nigh V 3 20

10-11 RS X 75 5, TA 10 1 13, Mahan Up 5 4

10 परुण्या—If this is one word as Durga understands it परुण्या सह p 929, l 12), it is the instrumental singular of परुणी Of असिन्नया, वितस्तया, सुषोमया The *padapāṭha*, however, splits it into परुणि आ Our reading of Ya ka’s Nirukta is also परुणि, voc sg

शुतुद्री, शुद्राविणी, क्षिप्रद्राविण्याशु तुञ्जेव द्रवतीति वा । इरावती परुष्णीत्याहुः, पर्ववती भास्वती कुटिलगामिनी ।

असिक्त्रयशुक्लासिता । सितमिति वर्णनाम, तत्प्रतिषेधोऽसितम् । मरुद्वृधाः सर्वा नद्यो, मरुत एना वर्धयन्ति । वितस्ताविदग्धा । विवृद्धा महाकूला ।

5

आर्जीकीया विपाडित्याहुर्ऋजीकप्रभवा वर्जुगामिनी वा । विपाड्विपाटनाद्वा । विपाशनद्वा । विप्रापणाद्वा । पाशा अस्यां व्यपाश्यन्त वसिष्ठस्य मुमूर्षत । तस्माद्विपाडुच्यते, पूर्वमासीदुरुजिरा । सुषोमा सिन्धुर्यदेनामभिप्रसुवन्ति नद्यः । सिन्धुः स्यन्दनात् ॥

आप आमोतेः । तासामेषा भवति ॥ २६ ॥

10

इम मे गङ्गे यमुने-इति । हे मरुद्वृधे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्री यूयम् इम मे मम स्तोम सचत आसेवध्व परुष्ण्या सह । मरुद्वृधे आर्जीकीये त्वमपि असिक्त्रया वितस्तया सुषोमया च सह आशृणुहि

4 The B₁ mss (क, ख, ग) read मरुद्वृध 6 C D विपाडित्याहुर्ऋजीकप्रभवा, R विपाडित्याहुर्ऋजीकप्रभवा, B₁ mss क, ख, ग read विपाडित्याहुर्ऋजीकप्रभवा 8 C D °विपाडुच्यते, R °विपाडुच्यते, B₁ mss क, ख, ग read °विपाडुच्यते 10 B₁ J conclude IX iii 5 with भवति 12 a d omit मे and सचत 13 d सुषोमया for सुषोमया

2 भास्वती—The three mss of B₁ क, ख, ग do not read भास्वती, after पर्ववती Duga also does not read it The river is *Kutīlagāminī*, winding, and that is the sense the word ‘paravati’ has got here ‘*Bhāsvatī*’ means ‘shining’ and this sense is not so appropriate in the context

4 मरुद्वृधा—The B₁ mss क, ख, ग read मरुद्वृध, which cannot be the nom plu of मरुद्वृधा and is therefore grammatically faulty

12-13 मरुद्वृधे आर्जीकीये—Duga takes *Marudvridha* to be the same river as the *Ājīkiya*, but the two are evidently different

आभिमुख्येन स्थित्वा शृणुहि इति समस्तार्थः । एव सर्वत्र पूर्वं समस्तार्थो वक्तव्य इत्युपप्रदर्शनार्थम् ।

अथैकपदनिरुक्तम् । गङ्गा, गमनात् । सा हि विशिष्ट स्थान गच्छति । गमयति वा प्राणिनो विशिष्ट स्थानमिति गङ्गा । यमुना, प्रयुवती गच्छति । प्ररुषेण मिश्र 5 यन्त्यन्यामि नदीमि स्वान्युदकानि गच्छति । प्रवियुत गच्छतीति वा । स्तिमि तमिव तरङ्गैर्गच्छति । सरस्वती । सर इत्युदकनाम । तत् कस्मात् । सतेः 'सृ गतौ' इत्यस्य । तेन सरसा विशिष्टेन तद्वती । विज्ञायते हि राजसूये सारस्वती नामपामभिषेकार्थवाद ।

“वरुणस्य वा अभिषिच्यमानस्येन्द्रिय वीर्यमपाक्रमत् तत् त्रेधाभवत् भृगुस्तृतीयम् 10 भवच्छ्रायन्तीय सरस्वती तृतीय प्राविशत् ” इति ।

शुतुद्री शुद्राविणी क्षिप्रद्राविणी । शु इति क्षिप्रनाम । अथ वा आशु क्षिप्रमसौ तुन्नेव विद्वेव केनचित् द्रवति । आकारलोप पूर्वपदे । इरावती परुष्णीत्याहुः । येयमिरावतीति लोके प्रसिद्धा तामिमामेतस्मिन् मन्त्रे मन्त्रार्थविद परुष्णीत्याहुः । सा कस्मात् । पर्ववती । किमुक्त भवति । कुटिलगामिनी इति । 15 तदस्या पर्ववत्वं यानि कुटिलानि तानि पर्वाणीव तस्या तैस्तद्वतीति । असिक्ली कस्मात् । सा हि अशुक्ला असिता । कथम् । सितमिति वर्णनाम । स च पुन शुक्ल इति प्रसिद्धो लोके । सितासितौ यद् वृषौ इति बलदेववासुदेवाविकृत्योक्तम् । तत्प्रतिषेध, तस्य शुक्लस्य प्रतिषेध असितम् कृष्णमित्यर्थ । तस्मात् कृष्णोदका असिक्ली । मरुद्वृधा, सर्वाः नद्यः । मरुत एना, वर्धयन्ति वर्षेण । 20 तस्मात् प्रत्येक नद्यभिधानमनुषज्यते विशेषणत्वेन हे मरुद्वृधे गङ्गे यमुने इत्यादि ।

4 a d प्रगच्छति for गच्छति of b1 g 4-5 d मिश्रय ती, b1 g मिश्रयती 9 a d अपाक्रामत्, b1 g अपाक्रमत्, d त्रैधा 10 a d m add तृताय before सरस्वती as also after it 11-12 a only omits from क्षिप्रनाम to द्रवति 15 a d m read पर्ववत्वं for पर्वत्वं of b1 g 16 a d m omit च before पुन 18 a d m omit तत्प्रतिषेध 20 d adds हे मरुद्वृधे again before यमुने

4 यमुना प्रयुवती गच्छति—Durga does not read इति वा after प्रयुवती गच्छति as in Nirukta text See page 928, line 15

7 'सृ गतौ'—Dhatup I 960, 3 17

9-10 वरुणस्य वा अभि°—MS 4 3 9

वितस्ता अविदग्धा ।

“ वैदेहको नामामि । स किल नदी अन्या निर्देहाह, न ताम् ”

इति सामिधेनीब्राह्मणे विज्ञायते । अथवा । विवृद्धा महाकुला विस्तीर्णा । आर्जी-
कीया लोके विपाडित्याहु । सा कस्मात् । ऋजीकप्रभवा ऋजीको नाम पर्वत
तस्मात् प्रभवतीति तद्वि तेन । अथ वा ऋजुगामिनी सती आर्जीकीया । विपाद् 5
विपाटनाद् वा । विपाट्यत्यसौ भूमिमतिवेगवत्त्वात् गच्छन्तीति । विपाशनाद्
वा । किमस्या व्यपाश्यन्त । पाशा अस्या व्यपाश्यन्त वसिष्ठस्य मुमूर्षत ।
वसिष्ठ किल ममजास्या मुमूर्षु पुत्रमरणशोकार्तं पाशैरात्मान बद्धा । तस्य किल
त पाशा अस्या व्यपाश्यन्त व्यमुच्यन्त उदकेन । तत प्रमृति विपाद् अभवत् ।
पूर्वम् आसीत् उरुजिरा नाम सा, उरुजलेत्यर्थ । विप्रापणाद् वा उदकाना 10
विपाद् । सुपोमा सिन्धुः । सा कस्मात् । यत् एनाम् अभिप्रसुवन्ति अभि
गच्छन्ति अन्या प्रभूता नद्यः । सिन्धु कस्मात् । स्यन्दनात् । सा ह्यविच्छेदेन
विशेषत रयन्दत इति ॥

आपः (२१) इति एतत् पदम् । ता पुनरेता आप्रोतेः । सर्वमाभिराग्यमिति ।
तासाम् एषा भवति ॥ २६ ॥

15

2 d वैदेहको } b1 j महाकुला 4 d विपाडित्याहु, d ऋजीको नाम पर्वत
6 d अतिवेगत्वात् 7 a व्यपाश्यन्त, d निपाश्यन्त, d मुमूर्षत for मुमूर्षत
9 a d read व्यपाश्यन्त, and add सा bcfor. c विपाद् 10 d उरुजिरा
नाम ? 11 d सुपोमा for सुषोमा of b1 j 14 a d read आप for आप्य

1 वितस्ता—Cf ‘तसु उपशये’ Dhatup 4 106

3 विज्ञायते—See ŚB I iv 3 10-14 for the story of the *Vandehaka agni*

11 सुषोमा—The writer of the ms D, d, appears to be a Yajur-
vedi as he substitutes ख for ष in सुषोमा and also in other
places

14 ‘आप’—Nigh V 3 21

14 आप आप्रोते—Cf “यदाप्नोत्तस्मादाप” ŚB VI 1 1 9

“ आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।

महे रणाय चक्षसे ॥ ”

आपो हि स्थ सुखभुवस्ता नोऽन्नाय धत्त । महते च नो रणाय
रमणीयाय च दर्शनाय ॥

5 ओषधय ओषद्भ्यन्तीति वौषत्येना धयन्तीति वा । दोषं धयन्तीति
वा । तासामेषा भवति ॥ २७ ॥

आपो हि ष्ठा इति । सिन्धुद्वीपस्थार्षम् । हे आपः—आपयिष्य स्थ मयो-
भुवः मयोभावयिष्यश्च सुखभुवः—सुखभावयिष्य या ताः यूय न. अस्मान् ऊर्जे—
अन्नाय यथा वयमत्र लप्स्याम भोजनाय च न दधातन—वारयत—अनुगृह्णीध्वम् ।
किंच । महे रणाय महते च नो रणाय—रमणीयाय चक्षसे—दर्शनाय ।
श्रुतिस्मृत्युदितसम्यग्दर्शना भूत्वा अन्नप्रयोगे यथा वर्तेमहि तथा जुषन्व यूयम्
इत्येतदाशास्महे ॥

ओषधयः (२२) इति एतत् पदम् । ता पुन एता ओषद् धयन्ति । यत्
किंचिदोषत् शरीरे दहद् रोगजात भवति क्षयादि तदेता अत्ता सत्यो वयन्ति पिबन्ति
5 नाशयन्ति । तदेवम् ओषते पूर्वपद धयतेरुत्तरपद कर्तरि कारके । ओषति एना
धयन्ति इति वा । ओषति कस्मिंश्चिदुदरादावङ्गे एना वयन्ति पिबन्ति प्राणिनो

3 C D आपो हि स्थ सुखभुव^२, B1 J आपो हि स्थ सुखभुव^० 5 The mss
of B1 (क, ख, ग) read ओष धयन्तीति वौषत्येना 6 B1 J conclude
IX 111 6 with भवति 8 a d m omit च सुखभुव, a d m
omit न and read अस्मान् for अस्माक of b1 j 9 a d m omit न,
m adds तथा before दधातन and reads अनुगृह्णीध्वम्, b1 j अनुगृह्णीध्वम् ?
13 d ओषधयन्ति for ओषद् धयन्ति of b1 j 14 d अत्ता for अत्ता
15 a d एव for तदेव 16 a m omit ओषति etc to कारके (p 933, 1 1),
d उषति कस्मिंश्चित् for ओषति कस्मिंश्चित्

1-2 RS X 9 1, AV 1 5 1, SV 2 1187, VS 11 50, 36 14

3 धत्त—Durga does not repeat धत्त in his commentary

4 The B1 mss (क, ख, ग) do not read the superfluous च after
रमणीयाय

13 ‘ओषधय’—Nigh V 3 22.

दाहोपशमनाय, तावेव धातू कर्मणि कारके । दोष धयन्तीति वा । य कश्चिदुपजायते दोषो वातादिकृत शरीरे, तमेता वयन्ति । इति दोषशब्दात्पूर्वपद धयतेरेवोत्तरपद कर्तर्येव कारके । तासाम् ओषधीनाम् एषा ऋक् भवति ॥ २७ ॥

“या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुग पुरा ।

मनै नु बभूणामह शतं धामानि सप्त च ॥”

5

या ओषधयः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा । मन्ये नु तद्व-
भूणामहम् । बभ्रुवर्णाना हरणाना भरणानामिति वा । शत धामानि
सप्त च । धामानि त्रयाणि भवन्ति, स्थानानि नामानि जन्मानीति ।
जन्मान्यत्राभिप्रेतानि । सप्त शतं पुरुषस्य मर्मणा, तेष्वेना दधतीति वा ॥

रात्रिव्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २८ ॥

10

या ओषधीः पूर्वा जाता इति । ओषधिसूक्ते प्रथमैव । अग्निचयने क्षेत्रमनेन
मन्त्रेण ग्राम्यारण्याभिस्प्यते । या एता ओषधयः पूर्वाः प्रथमा जाताः । कुत ।
देवेभ्यः । न तावद् देवा उत्पद्यन्ते । अथैता एव पूर्वमुत्पद्यन्ते । कियति काले । त्रियुग
पुरा । कलिद्वापरत्रेताभ्य पूर्वम् आदिकल्पे आद्ये कृतयुगे । देवानामपि ह्यन्नमनपेक्ष्य

1 *d* कर्मकारके, *a* ओषधौष धयन्तीति, *d* दोषयन्तीति वा for दोष धयन्तीति वा
3 *a d m* omit ऋक् 7 The B1 mss (क, ख, ग) read भरणाना
हरणानामिति वा 7-8 B1 mss ड, च, C D and R read शत धामानि सप्त चेति
9 B1 mss क, ख, ग read स्थानान्यत्राभिप्रेतानि for जन्मान्यत्राभिप्रेतानि 10
B1 J conclude IX in 7 with भवति 12 *a d* add ओषधिसि
before उच्यते, *a d* read उच्यते for ऊच्यते of *b1*, *a d m* प्रथमजाना
for प्रथमा जाता of *b1 j*

4-5 RS X 97 1, VS 12 75

6 तद्—Duiga does not notice तद् before बभूणा

8 सप्त च—The mss ड, च of B1 add इति, after सप्त च B1 J
omit it

8 त्रयाणि—This should be rather त्रीणि as the number and not
the combination is meant

10 रात्रिव्याख्याता—Nir II 18

12 उच्यते—See MS 2 7 13

- जीवनहेतुस्थितिर्नास्तीति पूर्वमन्नमुत्पद्यते पश्चाद् देवा इति । किं तासाम् इति ।
मनै नु बभ्रूणामह शत धामानि सप्त च । तासाम् अह बभ्रूणा बभ्रुवर्णानाम् । ओषधयः स्यभावतः सर्वा एव पच्यमाना बभ्रुवर्णा कपिला सपद्यन्ते ।
मनै जाने । शत धामानि सप्त च । सप्ताधिकं शतमह तासां यथावज्जाने ।
 5 अथवा बभ्रूणामिति वर्णव्यापत्त्या **हरणानाम्** इति । ता हि क्षुदादि हरन्ति ।
भरणानाम् इति वा । भर्त्यस्ता सर्वस्य भूतग्रामस्य वा । ओषधयः प्रथमा जाता
 देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा मन्ये तद् बभ्रूगामह बभ्रुवर्णानां हरणानामिति वा ।
 शत धामानि सप्त च व्याख्यातमेतत् । धामानि त्रयाणि भवन्ति,—
 स्थानानि, नामानि, जन्मानि इति । इह तु जन्मानि अभिप्रेतानि ।
 10 सप्तशतम् ओषधिजातय एतस्मिन् मन्त्रे अभिप्रेता । अथवा सप्तशतं पुरुषस्य
 मर्मणा, तेषु एना दधति इति वा । अस्मिन् पक्षे वामानि स्थानानि ।

रात्रिः (२३) इति एतत् पदम् । तत् पुनरभिधानतोऽभिधेयतश्च व्याख्यात
 'रातेर्दानकर्मण' इति । तस्याः एषा स्तुति भवति ॥ २८ ॥

“आ रात्रिं पार्थिव रजः पितुरग्रायि धामभिः ।

- 15 दिवः सदासि बृहती वि तिष्ठस आ त्वेष वर्तते तमः ॥”

आपूपुरस्त्व रात्रि पार्थिव रजः, स्थानैर्मध्यमस्य । दिवः सदासि ।
 बृहती महती । यितिष्ठस आवर्तते त्वेष तमो रजः ॥

अरण्यान्यरण्यस्य पत्नी । अरण्यमपार्णं ग्रामात् । अरमण भवतीति
 वा । तस्या एषा भवति ॥ २९ ॥

- 20 आ रात्रिं पार्थिव रजः इति । कुशिरुत्थार्षं रात्र्या वा । हे रात्रि या त्वम्
 आपूपुरः पार्थिव रजः । पृथिवीलोकम् आपूरयसि । किं केवलमेतदेव । न इत्युच्यते ।

6-8 a d m omit from ओषधय etc to व्याख्यातमेतत् and then
 read स्थानानि नामानि ज मानि धामानि त्रयाणि भवन्ति । इह तु etc 9 m omits
 इति after जन्मानि 12 m तत्पुनरेतदभिधानतो 13 a d omit स्तुति 14
 D पितुर प्रायु धामभि 19 B1 J conclude IX in 8 with भवति 21
 a d omit इति after न

12 'रात्रि'—Nigh V 3 23

12 व्याख्यातम्—Nii II 18

14-15 Rig Khailika Sūkta, 25, AV 19 47 1, VS 34 32

पितुः धामभिः । मध्यमस्य स्थानैः सह । सहान्तरिक्षेण । तदपि ह्यापूर्यते तमसा ।
 किमेतावदेव । न इत्युच्यते । किं तर्हि । दिवः, युलोकस्यापि यानि सदासि सदनानि ।
 येषु हि युलोक्रवासिनः सदनेषु स्थानेषु सीदन्ति, तान्यपि । बृहती महती यस्मात् त्व
 तस्माद् द्वेऽपि वर्तमाना वितिष्ठसे । विष्टभ्य तिष्ठसि । न केवलं विष्टभ्यैव तिष्ठसि ।
 किं तर्हि । आपूर्य युलोक्रमपि तत्पूरणातिशिष्टं तमः त्वेष महत् पुनरिममेव लोकं प्रति 5
 आधर्तते यस्या तव सा त्वमस्माकं सर्वदा शिवा भव इत्येतदाशास्महे ॥

अरण्यानी (२४) इति एतत्पदम् । सा पुन अरण्यस्य पत्नी पालयित्री
 देवता । अथ अरण्यं कस्मात् । अरण्यम् अपार्णं ग्रामात् । तद्धि ग्रामादपार्णमपगतं
 भवति । 'ऋ गतौ' इत्यस्य । अरमणं भवति इति वा । रमे प्रतिषेधपूर्वस्य ।
 न ह्यरण्ये रतिर्भवति । तस्याः एषा भवति स्तुतिः ॥ २९ ॥ 10

“अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि ।

कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीर्विन्दतीवेति ॥”

अरण्यानीत्येनामामन्त्रयते । यासावरण्यानि वनानि पराचीव
 नश्यसि । कथं ग्रामं न पृच्छसि । न त्वा भीर्विन्दतीवेति । इवः परि-
 भयार्थे वा ॥ 15

श्रद्धा श्रद्धानात् । तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥

1 *a d* सहान्तरिक्षेण⁷ for सहान्तरिक्षेण⁷ of *b i j*, *a d* read आपूर्यते तमसा,
b i m आपूर्यसे त⁸ 3 *a d* omit हि, and स्थानेषु 4 *b i j* विष्टभ्य तिष्ठसि,
m वि⁹ तिष्ठसि 5 *a d* आयूय for आपूर्य 6 *a* concludes section 29
 after आशास्महे 8 *a d* omit अरण्य अपार्णं ग्रामात् 9-10 *m* omits
 from 'ऋ गतौ' इत्यस्य to भवति स्तुति (the end of section 29) 9 *d*
 अरमण for अरमण 10 *m* omits भवति after रति, *a d m* omit स्तुति,
b i j conclude section 29 and IX iii 8 with भवति स्तुति 16
B i j conclude IX iii 9 with भवति

7 'अरण्यानी'—Nigh V 3 24 See also Pāṇini 4 1 49

9 'ऋ गतौ'—Dhatup 1 961, 3 16

11-12 RS X 146 1

अरण्यान्यरण्यानि इति । ऐरम्मदस्य देवमुनेरार्षम् । सबुद्धावेरुवचन पूर्व,
द्वितीयाबहुवचनमुत्तरम् । उत्पन्नदिङ्गोहो मन्त्रदृग् अरण्ये भीतोऽरण्याधिदेवतामरण्यानी
ब्रवीति । अह तावदेतस्मिन्नरण्ये निरमणे भीत । कथ त्व न बिभेषि इति भीषयमाण
इव । हे अरण्यानि कथ त्वम् अरण्यानि वनानि प्रति केवल प्रेव पराचीव
5 पराङ्मुखीव अनावर्तमाना नश्यसि । असौ असाविति दृश्यमाना इव । यतो ब्रवीमि
कथा ग्राम न पृच्छसि न त्वा भीरिव विन्दती ३ । अथ वा इव. परि
भयार्थे । न त्वमीषदपि बिभेषीति परि ईषदर्थ । तद्यथा । परिमदुर, पर्याप्तमिति ॥

श्रद्धा (२५) इति एतत्पदम् । अत्र श्रत् इति सत्यनाम पूर्वपदम् । तत् सत्यमस्य
धीयत इति श्रद्धा । धर्मार्थकाममोक्षेषु आविपर्ययेणैवमेतदिति या बुद्धिस्तपयत्
10 तदविदेवता भावाख्या श्रद्धेत्युच्यते । सा पुन आग्नेय सर्व प्रकाशमिति अग्निरेव
तस्या एषा भवति स्तुति ॥ ३० ॥

“श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः ।

श्रद्धा भगस्य मूर्धनि वचसा घेदयामसि ॥”

श्रद्धयाग्निः साधु समिध्यते । श्रद्धया हविः साधु हूयते । श्रद्ध
15 भगस्य भागधेयस्य मूर्धनि प्रधानाङ्गे वचनेनावेदयामः ॥

पृथिवी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३१ ॥

1 a d omit ऐरम्मदस्य and a only reads देवमुने for देवमुने
} d reads अह तावदेतस्मिन्नरण्ये भीत 4 a d m त्व कथ, b j कथ त्
a d m अरण्यायेव वनानि, d प्रेव for प्रेव, and पराच्चेव for पराचीव of b j
5 a m पराङ्मुखैवानावर्तमाना नश्यसि (d नश्यमि) 6 a d m कथा ग्रा
न पृच्छसि । कथ किमिति ग्राम न पृच्छसि न त्वा भीरुमिव विन्दत्ययवा इव, b j
कथा ग्राम etc as text 7 a d read पर्यन्तमिति for पर्याप्तमिति and here
a concludes sect 30 11 a d m omit स्तुति, b j conclude
section 30 and IX 111 9 with भवति स्तुति 16 B j conclude
IX 111 10 with भवति

श्रद्धयाग्निः समिध्यते इति । श्रद्धाया कामायन्या आर्षम् । य एव अग्निः
 श्रद्धया उपेत श्रद्धयैवास्तिक्यबुद्धिमालम्ब्य समिध्यते कर्मणि स एव साधु शोभन
 समिध्यते । इतरो हि समिद्धोऽयसमिद्ध एव, अश्रद्धासमिद्धाग्निकर्मण फलाभावात् ।
 एवमेव श्रद्धया हूयते हविः । यदेव श्रद्धया हूयते हविः तदेव साधु हूयते
 अन्यस्याफलत्वात् । उक्त च । 'नाश्रद्धावानां हविर्जुशन्ति देवा'—इति । एव चेत् 5
 श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि । भगस्य भागधेयस्य धर्मस्य
 मूर्धनि प्रधानाङ्गे । मूर्धा शिर । प्रधानमिदमङ्ग धर्मस्य या श्रद्धा । तदभावे धर्मा
 भावात् । अपि च । वचसा एव वचनेन एव मन्त्रगतेन 'अश्रद्धामनृते दध्याच्छ्रद्धा
 सत्ये प्रजापति'—इत्यनेनैव तदुद्गाढ्य शिर प्रकाशम् वेदयामसि आवेदयाम-
 आघोषयामो नाश्रद्धवानस्य वर्म इति ॥ 10

पृथिवी (२६) व्याख्याता । 'अथ वै दर्शनेन पृथु' इत्यत्र । तस्या एषा
 भवति ॥ ३१ ॥

“स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छां नः शर्म सप्रथः ॥”

1 m श्रद्धाया कामायिन्या 2 d श्रद्धेवास्तिक्यबुद्धिमालम्ब्य for श्रद्धयैवास्तिक्य^१ of
 bi j 3-4 m omits from अश्रद्धामिमिद्धाग्निकर्मण to यदेव 7 a d m
 omit प्रधानाङ्गे 8 a d omit वचनेनेव 9 a d इत्यनेनैतदुद्गाढ्य, m इत्यने
 नैतदुद्गाढ्य, a reads एतदुद्गाढ्य for तदुद्गाढ्य^२, a d m omit वेदयामसि
 10 a concludes sec 31 with धर्म इति 11 a d अपि for अथ 12
 bi j conclude section 31 and IX in 10 with भवति

5 उक्त च—The quotation is not in cel

8-9 अश्रद्धामनृते etc—The quotation is not traced

11 'पृथिवी'—Nigh V 3 26

11 पृथिवी व्याख्याता—N11 I 13, 14

13-14 RS I 22 15, AV 18 2 19, VS 35 21, MS 4 12 2
 180, 16 17, KS 38 13, TA 10 1 10, Ap^३ 16 17 17, SMB
 2 2 7

सुखा नः पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । ऋक्षरः कण्टक ऋच्छतेः ।
कण्टक. कन्तपो वा, कृन्ततेर्वा, कण्टतेर्वा स्याद्वतिकर्मणः । उद्गततमो
भवति । यच्छ न. शर्म । यच्छन्तु शरणं सर्वत पृथु ॥

अप्वा व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥

5 स्योना पृथिवि भव इति । मेधातिथेराषम् । हिरण्यनाशप्रायश्चित्तेष्ट्या भौम
स्यैककपालस्य पुरोऽनुवाक्या । हे पृथिवि स्योना-सुखा त्वमस्माक भव ।
कथम् । अनृक्षरा निवेशनी । अनृक्षरा-निष्कण्टका निवेशनी-निवासयोग्या ।
निविष्टाना चास्माक यच्छ-देहि शर्म-सुख सप्रथः-सर्वत. पृथु-विस्तीर्णमिति ।

१० ऋक्षर.-कण्टक. ऋच्छतेः । कण्टक. कतप. वा, कृन्तते. वा,
कण्टतेः वा स्यात् गतिकर्मणः । उद्गततमो भवति । कमह तापयामीति
एवमर्थमुद्गत कण्टक । कण्टतेर्वा । स ह्युद्गततमो भवति वृक्षात् ॥

अप्वा (२७) व्याख्याता । 'यदेनया विद्धोऽपवीयते व्याधिर्वा भय वा' इत्यत्र
व्याख्या । तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥

“ अमीषा चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्ये परेहि ।

15 अभि प्रेहि निर्दह दृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥”

2 The mss (क, ख, ग) of B₁ read उद्गततरो 3 Only the Mss
क, ख, ग of B₁ read यच्छन्तु 4 B₁ J conclude IX iii 11 with भवति
6 a d चावापृथिवि for पृथिवि 7 a d omit अनृक्षरा निवेशनी 8 a d m
omit सप्रथ, a d m add सर्वत again before विस्तीर्ण 9-10 a d
read ऋक्षते for ऋच्छते and omit from कण्टक etc to भवति 11 a
only reads simply कण्टतेर्वा भय वेत्यत्र तस्या एषा भवति । and concludes sect
32, here 12 d m add अप्वा before यदेनया, d यदेतया, b₁ j यदेनया
13 m व्याख्याता for व्याख्या, d omits व्याख्या, b₁ j conclude section 32
and IX iii 11 with भवति

2 उद्गततमो—The mss (क, ख, ग) of B₁ read उद्गततरो

3 Mss (others than क, ख, ग) of B₁ and R do not read यच्छन्तु
Durga also omits it

6 पुरोऽनुवाक्या—See MS 2 2 7

12 'अप्वा'—Nigh V 3 27

12 अ वा व्याख्याता—N₁₁ VI 12

14-15 RS X 103 12, SV 2 1211, VS 17 44, AV 3 2 5

अमीषां चित्तानि प्रज्ञानानि प्रतिलोभयमाना गृहाणाङ्गान्यप्ये ।
परेहि । अभिप्रेहि । निर्दहैषा हृदयानि शोकैः । अन्धेनामित्रास्तमसा
ससेव्यन्ताम् ।

अग्राय्यग्नेः पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥

अमीषां चित्तम् इति । अप्रतिरथस्यार्षम् । हे अप्ये अमीषाम् अस्मच्छत्रणा 5
चित्तम्-चित्तानि-मनासि प्रतिलोभयन्ती प्रतिलोभयमाना प्रत्येक लोभयन्ती
गृहाण अङ्गानि । मर्कगात्राणि आविश । त्वयैते आविष्टसर्वगात्रा सा वसिन उत्प-
न्नवेपथव समूहा अप्रतिपक्षा सन्तु । परेहि-परागच्छ एतान् । अपि च । यावच्च
प्रत्यवस्थितास्तावदेकैक क्षिप्रम् अभिप्रेहि । अभिप्रगम्य च निर्दह एषा हृत्-
हृदयानि सुशोकैः । त्वया एते निर्दग्धहृदया अमित्रा, अस्मदमित्रा अन्धेन 10
तमसा सचन्ताम्-ससेव्यन्ताम् इत्येतदाशास्महे ॥

अग्रायी (२८) अग्ने. पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥

“इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानी स्वस्तये ।

अग्रायी सोमपीतये ॥”

इति सा निगदव्याख्याता ॥ ३४ ॥

15

4 B₁ J conclude IX in 12 with भवति 5-6 a d m omit चित्त
after शत्रूणा 6 a d m omit प्रतिलोभयमाना, m alone adds प्रत्येक लोभय-
माना after प्रत्येक लोभयन्ती 9 b₁ j अभिप्रगत्य for अभिप्रगम्य of a d, a d
m omit हृत् 10 a d m शोकै for सुशोकै of b₁ j, a d m omit
अमित्रा before अस्मद् 11 a d omit सचन्ताम् 15 B₁ J conclude
IX in 13 with निगदव्याख्याता ॥ ३३ (३४) ॥ Here ends the *third*
pāda of the ninth adhyaya—इति नवमाध्यायस्य तृतीय पाद ॥ ९, ३ ॥

1 The three mss of B₁ (क, ख, ग) do not read प्रज्ञानानि
Durga also does not explain it

2 हृदयानि शोकै—Some mss of Durga read हृदयानि सुशोकै,
others as हृदयानि शोकै

12 ‘अग्रायी’—Nigh V 3 28, Paṇini 4 1 37

13-14 RS I 22 12

इहेन्द्राणीमुपह्वये इति । इति सा निगदव्याख्याता । इह कर्मणि अग्ना-
यीम् उपह्वये सोमपीतये—सोमपानाय, आत्मनश्च स्वस्तये । इन्द्राणीम् । अपि
च । वरुणानीम् । असाधारण्येन । इन्द्राणी च वरुणानी च अग्नायी च इह कर्मणि
उपह्वये सोमपानाय स्वस्तये च इत्येव सति तस्या एषा भवति इति भाष्यकार
वचनं नोपपद्यते । सोमपानसंबन्धात् मध्यमा इति चेत् नैतत् । अग्निरपि हि सोमपान
संबन्धे उक्त —“सोमं पिब मन्दसानो गणध्रिभिः ” इति, तस्मादुपपद्यत इति ॥३८॥

अथातोऽष्टौ द्वन्द्वानि । उलूखलमुसले । उलूखलं व्याख्यातम् ।
मुसलं मुहु सरम् । तयोरेषा भवति ॥ ३५ ॥

अथातोऽष्टौ द्वन्द्वानि इति । अत्रादे पूर्वस्माद् वर्गात् विलक्षणोऽयमपरो
10 द्वन्द्ववर्ग इति पृथग्विचारवचनम् । अथात् शब्दावुक्तार्थौ । अष्टाविति निर्देशतोऽपि
सिद्धेऽष्टत्वे नियमार्थमष्टग्रहणम् । उषासानक्ता, दैव्या होतारा, इति द्वन्द्वदर्शनात्

1-3 *m* reads as इहेन्द्राणीम् अपि च वरुणानीम् *cc* omits from इन्द्राणीमुपह्वये
इति to स्वस्तये 1 *a d* omit इति सा निगदव्याख्याता 2 *a d* omit
सोमपीतये 3 *d* reads वरुणानीमसाधारण्येनेन्द्राणी च etc 2-3 *bi j* end the
para with अपि च वरुणानीम् । 4-5 *a d* भाष्यवचनं for भाष्यकारवचनं of
bi j 5 *d* omits हि, *m* अग्निरपि for अग्निरपि of *bi* 6 *a d m*
conclude as चतुर्दशस्य तृतीय पाद, *bi j* as इति ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तो
चतुर्दशाध्यायस्य (नवमाध्यायस्य) तृतीय पाद ॥ ९, ३ ॥ 7 *Bi J* begin the
चतुर्थ पाद the fourth pada of the ninth adhyaya, with अथातो,
MSS क, ख, ग of *Bi* read °द्वन्द्वान्युलूखल व्याख्यातम् 8 *Bi J* conclude
IX iv 1 with भवति 10 *d* °शब्दौ व्युत्तार्थौ 10-11 *a* °सिद्धेऽष्टत्वे नियमार्थः,
a d m अष्टाविति निर्देशतोऽपि सिद्धेऽष्टत्वे नियमार्थमष्टग्रहणं, *bi j* अष्टावित्यनिर्देशतोऽपि
सिद्धेऽष्टत्वनियमार्थः, *m* °द्वेऽष्टत्वनियमार्थः

6 उक्त —Nii VIII 2

7 'उलूखलमुसले'—Nigh V 3 29

7 The mss क, ख, ग of *Bi* omit उलूखलमुसले and read on as
°द्वन्द्वानि । उलूखल व्याख्यातम् ।

7 उलूखल व्याख्यातम्—Nii IX 20

10 उक्तार्थः—See Nii VII 1

अयुक्तमिति चेत् न । तयोराप्रीत्वसामान्येन तत्र प्रथम समाम्नातत्वात् । इह च पुन
समाम्नाने द्विरुक्ततादोषप्रसङ्गः । मित्रावरुणादीनामपि द्वन्द्वसामान्यादिह प्रसङ्ग इति चेत्
न । तेषां पृथगपि स्तुत्युपपत्तेः । एव सति उल्लखलमुसलयो द्यावापृथिव्योश्चेह समा
न्नास्याप्रसङ्गः । केवल्यो स्तुत्युपपत्तेः । न । मुसलस्य दिवश्च पृथक्स्तुत्यभावात् ।
मित्रावरुणादीनां तु सर्वेषां पृथक् स्तुतयः सन्ति । तस्मादसमाम्नातम् । अश्विनोरिह 5
द्वन्द्वसामान्यात् समाम्नातं प्राप्तमिति चेत् । न । उषः प्रभृतीनामुषसः कालमात्रे । तेषां च
समाम्नानेनेहातिसकरप्रसङ्गात् । शुनासीरयो र्स्यानान्यत्वात् इहासमाम्नातम् इति चेत् न ।
द्वन्द्वसामान्यात् पृथिव्यर्थत्वाच्च सभोगाभिप्रायेण च तत्स्तुतेः । “ तेनेमामुपसिञ्चतम् ”
इति । द्यावापृथिव्यो प्रथम समाम्नातं देवताभावादिह प्राप्तमिति चेत् । न । दिवः पृथि
व्यायतनत्वाभावात् द्वन्द्वप्रसङ्गेन चेह दिवः समाम्नातम् । द्यावापृथिव्यौ, शुनासीरौ इति 10
देवता अपेक्ष्य द्वन्द्वमात्रे प्रथमागामित्वस्यावचनम् । उल्लखलमुसलयोर्द्रव्यत्वात् प्रथम
समाम्नातम् । तयो पृथिव्यायतनस्य निरूपचारप्रसिद्धे । प्रचुरत्वाच्च । द्वन्द्वयो तयो
उल्लखल व्याख्यातम् उरुररम् इत्येवमादिना । मुसल मुहुः सरम् । मुसल
कस्मात् । तद्धि मुहुर्मुहुः सरति ब्रीह्यादिषु । तयो, एषा भवति स्तुति ॥ ३५ ॥

“ आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजर्भृतः ।

15

हरीं इवान्धासि वप्सता ॥ ”

1 a d तत् for तत्र ? 2 d समाम्नाते for ०ने 4 a d m read न
before मुसलस्य, b i j do not have it 6 d adds समाम्नात [न ?]
before प्राप्त, b i j omit it, m द्वन्द्वसामान्यात्समाम्नातं तमिति 7 a only
reads शुनासीरस्थानान्यत्वात् etc ? , a d omit न ? 11 a d m देवता
अपेक्ष्य, b i j देवतामपेक्ष्य, a d अवचनम् । उल्ल०, b i j m ०स्यावचने । उल्ल०
12 d पृथिव्यायतनस्य, b i j m पृथिव्यायतनत्वस्य, m adds उल्लखल व्याख्यात after
प्रचुरत्वाच्च, a d omit द्वन्द्वयो, m तयोर्द्वन्द्वयो for द्वन्द्वयो तयो of b i j
13 a d omit मुसल मुहुः सर 13-14 m adds तयोरेषा भवति before
मुसल कस्मात् 14 a d ब्रीह्यादि for ब्रीह्यादिषु ? , a d m omit स्तुति
16 R अन्धोसि

1 समाम्नातत्वात्—Nigh V 2

8 तेनेमा—RS IV 57 5

13 उल्लखल व्याख्यातम्—Nir IX 20

15-16 RS I 28 7

आयष्टव्ये अन्नानां सभक्ततमे ते ह्युच्चैर्विहिते हरी इवान्नानि भुञ्जाने ॥

हविर्धाने हविषा निधाने । तयोरेषा भवति ॥ ३६ ॥

आयजी वाजसातमा इति । आभिमुख्येन मर्यादया वा यष्टव्ये पूज्ये, 5 वाजसातमे अन्नानां सभक्ततमे उच्चा विजर्भृत उच्चैर्विहिते । उल्लखलमुच्छ्रीयते च । अवहननाय मुसलमुद्यम्यते । एतदुच्चैर्विहरणम् । ते एते नित्यम् अस्माकं गृहे हरी अश्वौ इव नित्यमविच्छेदेन अन्धांसि-अन्नानि वप्सता-भुञ्जाने सत्कारकत्वेन स्याताम् इत्येतदाशास्महे ॥

हविर्धाने (३०) हविषा निधाने । सोमास्तयोर्निधीयन्ते । तयोः एषा 10 भवति ॥ ३६ ॥

“ आ वामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः ।

इहाद्य सोमपीतये ॥ ”

आसीदन्तु वामुपस्थमुपस्थानम्, अद्रोग्धव्ये इति वा, यज्ञिया देवा यज्ञसपादिन इहाद्य सोमपानाय ॥

15 द्यावापृथिव्यौ व्याख्याते । तयोरेषा भवति ॥ ३७ ॥

3 B1 J conclude IX iv 2 with भवति 6 *d m* omit च, *a* उद्यम्यमाने, *d* उद्यम्यने 7 *a d m* गृहेषु for गृहे, *a d m* omit अशांसि, *d* वप्सता भुञ्जाने, *m* वप्सतो भुञ्जाने 8 After आशास्महे, *b1 j* read आयष्टव्ये अन्नानां सभक्ततमे ते ह्युच्चैर्विहिते हरी इवान्नानि भुञ्जाने । गतार्थमेतत् ॥, *a d m* omit this We also do not read these lines as they are not wanted 9 *m* सोमास्तयोर्निधीयते 9-10 *m* adds तयोरेषा स्तुतिर्भवति, after तयोः एषा भवति 13-14 B1 mss ड, च and R read आसीदन्तु वामुपस्थमुपस्थानमद्रोग्धव्ये इति वा यज्ञिया देवा, B1 आसीदन्तु वामुपस्थ उपस्थान यज्ञिया देवा, J आसीदन्तु वामुपस्थ उपस्थाने यज्ञिया देवा 15 B1 J conclude IX iv 3 with भवति

१ ‘हविर्धाने’—Nigh V 3 30

11-12 RS II 41 21

13 Durga does not repeat उपस्थ in his commentary

13 B1 mss ड, च and R read the words अद्रोग्धव्ये इति वा before यज्ञिया देवा, but B1 J do not have them

आ वा॒मुप॒स्थम॒द्रुहा॑ इति । पृ॒थ्वी॒ न पृ॒थि॒वी इति॑ च ।
ह॒वि॒र्धान॑प्रवर्तने विनियोग । हे ह॒वि॒र्धाने॑ अ॒द्रुहा॑ अ॒द्रो॒ग्ध॒व्ये यु॒वामु॒च्येथे॑ । यत्र
यु॒वामु॒पग॒म्य स्थि॒ते तत् वा॒म् उप॒स्थान॑ य॒ज्ञियाः॑ य॒ज्ञस॒पादि॑नः दे॒वाः इह॑
एतस्मिन् क॒र्माणि॑ अद्य॒ उप॒गम्य॑ सी॒दन्तु॑ निषी॒दन्तु॑ सोम॒पीत॒ये-सोम॒पाना॒य
इत्येत॑दाशास्महे ॥

5

द्या॒वापृ॒थि॒व्यौ (३१) व्याख्या॑ते । द्यौश्च॑ पृथि॒वी च॑ इत्येते॒ पदे॑ व्याख्या॑ते ।
तयो॒ः एषा॑ स्तुति॒ः भवति॑ ॥ ३७ ॥

“ द्या॒वा नः॑ पृ॒थि॒वी इ॒मं सि॒ध्रम॒द्य दि॒विस्पृ॒शं ।

य॒ज्ञ दे॒वेषु॑ यच्छ॒ताम् ॥ ’

द्या॒वापृ॒थि॒व्यौ न इ॒म सा॒धन॒मद्य॑ दि॒विस्पृ॒शं य॒ज्ञं दे॒वेषु॑ निय-10
च्छ॒ताम् ॥

वि॒पाद्च्छु॒तुश्चौ॑ व्याख्या॑ते । तयो॒रेषा॑ भवति ॥ ३८ ॥

द्या॒वा नः॑ पृ॒थि॒वी इति॑ । द्या॒वापृ॒थि॒वी-द्या॒वापृ॒थि॒व्यौ नः॑ अस्माक॑
सि॒ध्र-सा॒धन॒म् इ॒म य॒ज्ञ यो॒यम॒स्मान् सा॒धयति॑ अद्य॒ एतस्मिन्॑ अ॒हनि॑ वर्तमान॑

2 a d ह॒वि॒र्धाने॑ प्रवर्तते विनियोग 3 a d m तत् वा॒म् उप॒स्थानं, b i j
तत् वा॒म् उप॒स्थ उप॒स्थाने॑ 4 a d m omit निषी॒दन्तु॑ सोम॒पीत॒ये 5 After
आशा॒स्महे, b i j read आसी॒दन्तु॑ वा॒मुप॒स्थ उप॒स्थाने॑ य॒ज्ञिया दे॒वा य॒ज्ञस॒पादि॑न इ॒हाद्य॑
सोम॒पाना॒य । वर्णितमेतत् ॥, a d m do not have this 6 m adds तयो॒रेषा॑
भवति॑ after व्याख्या॑ते 7 a d omit स्तुति॑ 12 B i j conclude IX
iv 4 with भवति॑ 13-14 d m read the *pratīka* up to इ॒म, b i j
read द्या॒वा न पृ॒थि॒वी only, a d m omit द्या॒वापृ॒थि॒वी and न 14 d m
यो॒ऽय, b i j सो॒ऽय

1 द्या॒वा न पृ॒थि॒वी—See the next section, Nii IX 38

2 विनियोग—MS 3 8 7, Mana Śīan 2 2 2 26

6 ‘द्या॒वापृ॒थि॒व्यौ’—Nigh V 3 31

6 पदे॑ व्याख्या॑ते—Nii I 14

8-9 RS II 41 20

दिविस्पृश चा य स्पृशति-आपूरयति तमेवगुण यज्ञ देवेषु यच्छताम्-
नियच्छताम् देवेभ्यो दत्तम् इत्येतदाशास्महे ॥

विपादछुतुद्रयौ (३२) व्याख्याते । 'विपाद् विपाटनाद्वा' इत्यत्र विपाद्
व्याख्याता । 'शुतुद्री-शुद्राविणी' इत्यत्र शुतुद्री । 'तद् यद् द्विवदुपरिष्ठात् तद्
५ व्याख्यास्याम' इति एतत् । तयोः एषा स्तुति भवति ॥ ३८ ॥

“प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्वे इव विषिते हासमाने ।

गावेव शुभ्रे मातरां रिहाणे विपादछुतुद्री पयसा जवेते ॥”

पर्वतानामुपस्थादुपस्थानात् । उशत्यौ कामयमाने । अश्वे इव
विमुक्ते इति वा । विषण्णे इति वा । हासमाने । हासतिः स्पर्धायाम् ।
10 हर्षमाणे वा । गावाविव शुभ्रे शोभने मातरौ सरिहाणे विपादछुतुद्रयौ
पयसा प्रजवेते ।

1 *a d m* आपूरयति, *bv j* पूरयति, *d* तमेवगुणयज्ञ, *bv j m* तमेवगुण यज्ञ,
a d m omit यच्छताम् 2 *bv j* read चावापृयिष्यौ न इम साधनमद्य दिविस्पृश
यज्ञ देवेषु नियच्छताम् । गतार्थमेतत् ॥ after आशास्महे, *a d m* omit it 3 *bv j*
विपादछुतु', *m* 'पादशुतु', *m* adds तयोरेषा भवति, after व्याख्याते 4 *a* only
omits इत्यत्र शुतुद्री 5 *a d m* omit तयो एषा स्तुति भवति, *bv j* read it
9 R हासति स्पर्धया 10 B₁ mss क, ख, ग omit शुभ्रे and read समतरौ
रिहाणे विपादछुतुद्री for मातरौ सरिहाणे विपादछुतुद्रयो of Roth and others

3 'विपादछुतुद्री'—Nigh V 3 32

3-4 विपाद् व्याख्याता—Nii IX 26

4 इत्यत्र शुतुद्री—See Nii IX 26

4-5 तद् यद् द्विवद् (tc—See Nii II 24

6-7 RS III 33 1

9 विमुक्ते इति वा—Duiga does not read इति वा after विमुक्ते

9 हासति स्पर्धया—Duiga does not give this etymology

10 शुभ्रे—B₁ mss क, ख, ग do not read शुभ्रे. Duiga reads it

10 सरिहाणे = मलिहाणे in classical Sanskrit

11 पयसा—Duiga does not notice पयसा in his commentary

आर्त्नी अर्तन्यौ वा । अरण्यौ वा । अरिषण्यौ वा । तयोरेषा भवति ॥ ३९ ॥

प्र पर्वतानाम् इति । विश्वामित्रो ब्रवीति । ये चैते विपाद्छुतुद्रयौ पयसा-
उदकेन पूर्णे प्रजवेते प्रकृष्टेन जवेन गच्छत पर्वतानाम् उपस्थात्-उपस्था-
नान् निर्झरात् मेघाना वा उशती-उशत्यौ-कामयमाने परस्पर समागम, समुद्र 5
वा । कथं प्रजवेते । अश्वे इव विषिते-विमुक्ते मन्दुरात् । विषण्णे इति वा ।
विभागेनैकस्मिन् युक्ते । कस्मिंश्चिद् युक्ते युगादौ वा । ह्यसमाने-स्पर्धमाने परस्परेण,
हर्षमाणे वा हृष्यमाणे वा । विपाद्छुतुद्रयौ गावा इव गावौ इव शुभ्रे-
शोभने कल्याण्यौ मातरा-मातरौ संरिहाणे वत्समेक प्रलेढुमिच्छन्त्यौ । ये
एवमेते प्रजवेते ते अस्माक गाधे भवत इत्येतदाशास्महे ॥ 10

आर्त्नी (३३) वतु प्रान्ते । ते कस्मात् । अर्तन्यौ वा । ऋतेर्धातोर्गत्यर्थस्य ।
गमयतस्ते इष्टून् । अरण्यौ वा अरणाहौ अरिषण्यौ वा । हन्यौ वा । तयोः
एषा भवति ॥ ३९ ॥

2 B₁ J conclude IX 1v 5 with भवति 3 b₁ j छुतुद्रौ, m शुतुद्रौ
4-5 a d omit उपस्थानात् 5 d appears to omit उशती and to read
उशत्यौ for उशत्यौ, d repeats समागम once more 6 a d omit इव,
a d m विषिते, b₁ j विशिते, a d add साहिभ्यो वा and m ऋदाः सादिभ्यो
वा after मन्दुरात्, b₁ j विषण्णे इति वा, m विषसो इति वा 7 a m विभागे
नैकस्मिन् युक्ते, b₁ j युक्ते 8 a m omit वा after हृष्यमाणे, d reads
विराड्विमुक्ते for विपाद्छुतुद्रौ, a d omit गावा इव, a d m add विमुक्ते before
गावौ इव 9 a d m omit मातरा 10 a d omit ते, b₁ j here
repeat the Nirukta text, from पर्वतानाम्^o to पयसा प्रजवेते । (page 941,
lines 8-11) and after that add उक्तोऽस्यार्थ ॥, a d m omit the
whole of this We follow a d m 11 m आर्त्तन्यौ वा 12-13
a d चरण्यौ वा चरणाहौ रिषण्यौ वा हन्यौ तयोरेषा भवति, m रण्यौ वा रणाहौ । रिषण्यौ
वा । हन्यौ वा । तयोरे^o

6 विषिते = विमुक्ते—Cf 'षिञ्बन्धने' Dhatup 9 6

11 'आर्त्नी'—Nigh V 3 33 Cf 'आर्त्नी' अर्ते रिषतेर्वा । निप्रत्यय धातो
आर्त्तभावश्च । गते ज्यया ऋष्यमाणे सगच्छेते द्विसासाधने वा भवत ।—*Devan āja*

“ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्र बिभृतामुपस्थे ।

अप शत्रून् विध्यतां सविदाने आर्त्नी इमे विस्फुरन्ती अमित्रान् ॥”

ते आचरन्त्यौ समनसाविव योषे मातेव पुत्र बिभृतामुपस्थ
उपस्थाने । अपविध्यता शत्रून् संविदाने आर्त्न्याविमे विघ्नत्याव
5 मित्रान् ॥

शुनासीरौ । शुनो वायुः । शु पत्यन्तरिक्षे । सीर आदित्य.
सरणात् । तयोरेषा भवति ॥ ४० ॥

ते आचरन्ती समनेव इति । आर्त्न्योरेवानुमन्त्रणमश्वमेधे अनेन क्रियते ।
समना इव योषा । समनसौ इव एकभर्तृके योषिते यथैक भर्तार प्रत्याचरन्त्यौ
10 भवत परिष्वक्तुम्, एवमाकष्टार प्रति ये नित्यमाचरन्त्यौ भवत आनमन्त्यौ । मातेव
पुत्र बिभृतामुपस्थे । मातेव पुत्र उपस्थे रक्षणार्थं ये बिभृतामाकष्टारम् ।
अमुना प्रकारेण ये विस्फुरन्त्यौ नित्यममित्रान् भवत । ययोरेष स्वभाव ते
आर्त्नी नित्यम् अस्माकम् अमुना प्रकारेण सविदाने सवादमिव कुर्वाणे परस्परत ।
आकर्षणाभिप्रायमेतत् । आकृष्यमाणयोस्तयो सवाद इव परस्परतो भवति । शत्रून्
15 अपविध्यताम् इत्येतदाशास्महे ॥

2 B₁ D R विस्फुरन्ती, J विस्फुरन्ती 4 B₁ mss क, ख, ग read
उपस्थानेऽप शत्रून्विध्यता सविदाने 6 R सीर आदित्य 7 B₁ J conclude
IX iv 6 with भवति 9 a only reads योषितेव ? 10 m °माकष्टार,
b₁ j °माकष्टार, a d m add ये before नित्य, b₁ j do not have it
11 b₁ j omit मातेव पुत्र उपस्थे and read रक्षणाय ये बिभृ° instead, a d m
मातेव पुत्र उपस्थे रक्षणार्थं ये बिभृ°, m °माकष्टार, b₁ j °माकष्टार

1-2 RS VI 75 4, VS 29 41, TS 4 6 6 2, MS 3 16 3
185 16-17, KSA 6 1

4 उपस्थाने—Durga does not notice उपस्थाने

4 इमे विघ्नत्यौ—Durga does not notice these words in his
commentary

8 अश्वमेधे—See MS 3 16 3

शुनासीरौ (३४) इत्यत्र शुनः वायुः । स हि क्षिप्रमेत्यप्रतिबन्धमानोऽन्तरिक्षे । सीरः—आदित्यः सरणात् । स हि नित्यं सरति गच्छति । तयोः एषा भवति ॥ ४० ॥

“शुनासीराविमा वाचं जुषेथा यदिवि चक्रथुः पयः ।

तेनेमामुपं सिञ्चतम् ॥”

5

इति सा निगदव्याख्याता ॥

देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्री । द्यावापृथिव्याविति बाहोरात्रे इति वा । सस्य च समा चेति कात्थक्यः । तयोरेष सप्रैषो भवति ॥ ४१ ॥

शुनासीराविमाम् इति । इति सा निगदव्याख्याता । वामदेवस्यार्षम् । शुनासीर्ये विनियोगः । हे शुनासीरौ युवा वाचम् इमा स्तुतिलक्षणा जुषे-10 थाम्—सेवेयाम् । कथं च पुनरासेवितेयं युवाभ्यां स्यात् । यद् दिवि चक्रथुः पयः । यत् दिवि—युलोके चक्रथुः—समरथं युवा पयः—उदकं तेन इमा पृथिवीम् उपसिञ्चतम् । एवमनेनास्मद्वागासेविता युवाभ्यां भविष्यतीति ।

1 *b i j* शुनासीरो शुन वायु शु एति अन्तरिक्षे शुनासीरावित्यत्र स हि क्षि^०, *m* शुनासीरो शुनो वायु शु इत्यन्तरिक्षे शुनासीरा इत्यत्र शिनो वायु स हि क्षि^०, *a d* शुनासीरौ इत्यत्र शुन वायु स हि क्षिप्र^० ४ *J* शस्य, *B i C D R* सस्य, *B i J R* कात्थक्य, *B i J* conclude IX iv 7 with भवति 9 *a d m* read the *pratika* as शुनासीरौ only, *a d* omit इति सा निगदव्याख्याता, *b i j m* read it 10 *a d m* add मम before स्तुतिलक्षणा 11 *a d* omit च before पुन, *b i j m* read it 12 *a d m* omit पय 13 *m* adds, after भविष्यतीति,—देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्री द्यावापृथिव्याविति बाहोरात्रे इति वा सस्य च समा चेति कात्थक्यस्तयोरेष सप्रैषो भवति ॥, and then again reads देवी जोष्ट्री इति । देव्यौ जोषयित्री etc as others

1 ‘शुनासीरौ’—Nigh V 3 34

4-5 RS IV 57 5, AV 3 17 7, TA 6 6 2, *Āśi* 2 20 4

7 द्यावापृथिव्याविति वा अहोरात्रे इति वा—*Durga* does not read इति वा after द्यावापृथिव्यौ, and इति after अहोरात्रे See II 1-2, p 948

10 शुनासीर्ये विनियोग—*Āś'va Śiau Sū* 2 20,

देवी जोष्ट्री (३५) देव्यौ जोषयित्री । सर्वस्य तर्पयित्री । के पुनस्ते इति ।
द्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा । सस्य च समा च इति कात्थक्य । सस्य व्रीह्यादि,
समेति सवत्सर । तयोः एष सप्रैषो भवति ॥ ४१ ॥

“देवी जोष्ट्री वसुधिति ययोरन्याघा द्वेषासि यूयवदन्यावक्षद्वसु
वायाणि यजमानाय वसुवने वसुधेयस्य वीता यज ॥”

देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्री वसुधितौ वसुधान्यौ । ययोरन्या-
घानि द्वेषास्यवयावयति । आवहत्यन्या वसूनि वननीयानि यजमानाय
वसुवननाय च वसुधानाय च । वीता पिबेतां कामयेता वा । यजेति
सप्रैषः ॥

10 देवी ऊर्जाहुती । देव्या ऊर्जाह्वान्यौ । द्यावापृथिव्याविति वाहो-
रात्रे इति वा । सस्य च समा चेति कात्थक्यः । तयोरेष सप्रैषो
भवति ॥ ४२ ॥

देवी जोष्ट्री इति । देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्री वसुधितौ-वसु-
धान्यौ वसूना निवानभूते । ययोः देव्यो अन्या एका अघा-अघानि-द्वेषासि

1 a d omit सर्वस्य तर्पयित्री 2 bi j शस्य, d m सस्य in both the
places, a d कात्थक्य, bi j m कात्थक्य 4 B1 C D R वसुधितौ, J
वसुधितौ, R ० न्याघा, B1 R द्वेषासि, J द्वेषासि, B1 mss क, ख, ग—द्वेषास्य, C
D यूयवदन्या, J यूयवदन्यावक्ष, B1 mss क, ख, ग read यूयवदान्या, B1 R
यूयवदान्या, R ० न्या वक्षद 5 R यजमानाय वसु, J यजमानाय व, R वीताम् ।
यज ॥, B1 J वीता यज ॥ 6 J वसुधितौ, B1 C D R वसुधितौ, B1 mss
क, ख, ग do not read वसुधितौ 7 R द्वेषास्य, D वरणीयानि, C R
वननीयानि 11 B1 C D R सस्य, J शस्य 12 B1 J conclude
IX iv 9 with भवति 13 a d m omit देवी जोष्ट्री after इति, m reads
वसुधितौ, bi j वसुधितौ, a d omit it 13-14 a d m omit वसुधान्यौ
14 d m omit अघा

1 'देवी जोष्ट्री'—Nigh V 3 35

4-5 KS 19 13, MS 4 13 8 210 1, Tait B1 3 6 13

(i) वसुधितौ—B1 mss क, ख, ग do not read वसुधितौ, Darga has it

घ्नन्ति, यान्यप्रियाण्यस्माकं तानि यूयवत्-अवयावयति-अवमिश्रयति-नाशयत्यस्मत् । अन्या पुन आवक्षत्-आवहति वसु वार्याणि यजमानाय वननीयानि-वरणीयानि वसूनि वसुवने वसुधेयस्य वसुवननाय च सभजनाय, वसुधानाय वसुविशिष्टस्य निधानाय च । ते देव्यौ जोषयिष्यौ अस्य पृषदाज्यस्य स्वमश वीताम् पिबेता, कामयेता वा । मैत्रावरुणो ब्रवीति । हे होत त्वम् एत यज इति सप्रैषः ।

देव्यौ जोषयिष्यौ०—०यजेति सप्रैषः । एतस्यार्थ उक्त ।

देवी ऊर्जाहुती (३६) देव्या उर्जाह्वान्यौ । द्यावापृथिव्यौ इति वा । अहोरात्रे इति वा । सस्य च समा च इति कात्थक्यः । तयोः एष सप्रैषः भवति ॥ ४२ ॥

10

“देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्या वक्षत्, सग्धि सपीतिमन्या । नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम पुराणेन नव तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधाता वसुवने वसुधेयस्य वीताम्, यजं ॥”

1 *d* reads घ्नन्ति for हन्ति of *bi j m*, *d* या अपि^० for यानि अपि^० of *bi j m*, *d* न्ययुवान्, *bi j* यूयवत्, *m* युयवत्, *d* अवसावयति for अवयावयति of *bi j m* 2-4 *a* वसु वार्याणि वरणीयानि यजमानाय यानि वसूनि वसुधेयस्य वसुवननाय च सभजनायामुक्तातिशिष्टस्य विधानयेति च, *bi j m* as text 2-3 *m* omits वननीयानि 3 *m* adds यानि before वसूनि, *a* omits वसुवने 3-4 *m* सभजनायावमुक्तातिशिष्टस्य विधानयेति च, *a* सभजनाय अमुक्ता^० 4 *a m* omit वसुधानाय, *bi j* निधानाय च, *a m* विधानयेति च 5 *a d m* omit मैत्रावरुणो ब्रवीति । हे होत त्वम् एते 6 *a d* conclude section 42, here, with यज इति सप्रैष ॥ ४२ ॥ 7-10 *a d* omit from देव्यौ जोषयिष्यौ to the end of the section, *m* omits line 7 only 8 *m* देवी ऊर्जाहुती देव्या ऊर्जाह्वान्यौ, *bi j* देवी ऊर्जाहुती देव्यौ ऊर्जाहुत्यौ 9 *m* सस्य, *bi j* शस्य 11 B1 R ०मन्या वक्षत्, J ०मन्यावक्षत् 12 R J पुराणेन नव, B1 पुराणेन नव, J अधाता, B1 R अधाता 13 B1 J वीता यजं ॥, R वीताम् । यजं ॥

8 'देवी ऊर्जाहुती'—Nigh V 3 3b

11-13 KS 19 13, MS 4 13 8 210 4-6, VS 28 16, TB 2 6 10, 3, 3 6 13 1

देवी ऊर्जाहुती देव्या ऊर्जाह्वान्यौ । अन्न च रस चावहत्यावहत्य-
न्या । सहजग्धि च सहपीति चान्या । नवेन पूर्व दयमाना. स्याम ।
पुराणेन नवम् । तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधाता वसुवननाय च ।
वसुधानाय च । वीता पिबेता कामयेतां वा । यजेति संप्रैषो यजेति
१ संप्रैष. ॥ ४३ ॥

देवी ऊर्जाहुती इति । देव्यौ ऊर्जाह्वान्यौ ऊर्जस्य अन्नस्य निष्पादयित्वौ ।
द्यावापृथिव्यौ ऊर्जाह्वान्याहुन्येते । इषम् ऊर्जम् अन्या एका आवक्षत् । अन्न
च अन्नादिरस च ब्रीह्याद्युपसेचन क्षीरादिक च । सग्धि एका उपनामितस्यान्नस्य
सहपीतिम् अन्या सहजग्धि-सहभोजन बन्धुभिरिति आवक्षत्-आवहति ।
10 अभिमुख्येन यथा बन्धुभि सह भुञ्जीमहि तथा करोतु । तथा च तत् बहुन्नमस्तु यथा
नवेन पूर्वम् पुराण दयमाना-रक्षन्त स्याम । पुराणेन नव पुराणेन च नव
धान्य दयमाना स्याम । तामेवलक्षणाम् ऊर्जम् ऊर्जाहुती-ऊर्जयमाने बलवती
ऊर्जता च कुर्वाणे अधाता दत्ताम् । वसुवने वसुवननाय च वसुधेयस्य

1-2 B1 mss क, ख, ग read रस चावहत्यावहत्या सहसग्धि च सहसपीति चान्या 4
R read यजेति संप्रैष once only 5 B1 J conclude IX iv 10 with
संप्रैष as ॥१० (४३)॥ and then read इति नवमाध्यायस्य चतुर्थ पाद ॥९, ४॥,
R इति नवमोऽध्याय 6 m adds मेन्नावरणो ब्रवीति । हे होतस्त्वमेते, before
देवी ऊर्जाहुती, the *pratīka*, a m omit इति and read देव्या for देव्यो, m
ऊर्जाह्वान्य, d नि पाद 7 a d m add अया एका before आवक्षत्, b1 j do
not read अन्या एका 7-8 a d m इष च for अन्न च 8 a d m तदुपसेचन
क्षीरादि । किंच । for ब्रीह्याद्युपसेचन क्षीरादिक च of b1 j, a d m omit
सग्धि 8-9 a d एका उपनामितस्यान्नस्य सगुणस्य सग्धि सपी(ता)तिमन्या सहभोज्य
सहभुञ्जीमहि, d °नागमितस्या°, m एका उपनयामितस्यान्नस्य सगुणस्य सग्धि(ग्धि)सपीति
मन्या । सहभोजन ब°, b1 j as text 9 a d m omit आवहति 11 d पूर्व
for पूर्व, d दक्षन्त for रक्षन्त 12 a d omit ऊर्जाहुती d बलवती for
बलवती of b1 j 13 a d ऊर्जाह्वान्य for ऊर्जता of b1 j m

1 आवहति—B1 mss क, ख, ग omit the second आवहति

4 यजेति संप्रैषः—Roth does not repeat this

वीता पिबेतां कामयेता वा । यज इति सप्रैषः

रुक्तवृत्तौ चतुर्दशाध्यायस्य चतुर्थं पाद ॥ ९, ४ ॥

मवासिन आचार्यभगवद्गुर्गस्य कृतौ ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ

चतुर्दशो(नवमो)ध्याय समाप्त ॥ ९ ॥

5

^३गे वो^४ल्हा^५ मा नो^६ मित्रः^७ कनि^८क्रद^९द्भद्र^{१०} वद^{११} सवत्सर^{१२}
^{१३}मा मा^{१४} प्रैते^{१५} वदन्त्वमन्दान्^{१६} यज्ञसयोगाद्^{१७} वनस्पत^{१८} उप^{१९}
^{२०}हिरिव^{२१} रथे^{२२} तिष्ठन्^{२३} धन्वना^{२४} गा^{२५} वक्ष्यन्तीवेदा^{२६} सुपर्णमा^{२७}
^{२८}वृषभो^{२९} न्यक्रन्दयन्निम^{३०} त^{३१} पितु^{३२} न्विम^{३३} म^{३४} आपो^{३५} हि^{३६} द्वा^{३७}
^{३८}ज्यरण्यानि^{३९} श्रद्धयाग्नि^{४०} स्योनामीषा^{४१} चित्तमिहेन्द्राण्य^{४२} 10
^{४३}िं द्यावा^{४४} नः^{४५} प्र^{४६} पर्वताना^{४७} ते^{४८} आचरन्ती^{४९} शुनासीरौ^{५०}
 ऊर्जाहुती त्रिचत्वारिशत् ॥)

हक्ते नवमो(उत्तरषष्ठे तृतीयो)ऽध्यायः ॥ ९ ॥

1 read यजेति सप्रै(m °प्रे°)षो यजेति सप्रैष twice 2 a d
 3, as ॥ ४३, ४ ॥ 6 B1 वोल्हा, B1 °मित्रो 7 B1 °उपप्रवद,
 8-9 C D °महिरिव भोगै रथे तिष्ठन् धन्वना गा वक्ष्यन्तीव
 9 आपो हि या 10-11 श्रद्धया स्योनामीषामिहेन्द्राणीमयातो
 रावा न 12 B1 mss क, ख, ग do not have the

अथ दशमोऽध्यायः ।

अथातो मध्यस्थाना देवता । तासा वायुः प्रथमागामी भवति । वायुर्वातेर्वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणः । एतेरिति स्थौलाष्टीविरनर्थको वकारः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

- 5 व्याख्यातानि पृथिवीस्थानदेवतापदानि । अबुना समान्नायानुक्रमेणैव मध्यमस्थान देवतापदानि निर्वक्तव्यानि । तदर्थमिदमारभ्यते । अथातो मध्यस्थाना देवता इति । अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः । अतःशब्द आनन्तर्यार्थः । मध्य स्थानमेतासा मिति मध्यस्थानाः देवताः, वाय्वाद्या । वक्ष्यन्ते इति वाक्यशेषः । देवता इति बहुवचन भेदपक्षे । एकैव । नैरुक्ताना देवतात्रित्वाभ्युपगमात् एतस्यैव मध्यमस्य 10 पर्यायवचनान्येतानि वावादीनि रोदस्यन्तानि गुणविशेषतो भवन्ति । यथैवोत्तमस्य ज्योतिषो दृश्यन्ते सवितृभगप्रभृतीनि ।

तासा वायुः प्रथमागामी भवति । नन्विन्द्र इति मध्यमस्य स्थानस्य मुख्य मभिधानम् । तत् प्रथम समान्नातव्यमासीत् । न । मध्यमस्य वर्षक्रमोपलक्षणत्वात् वर्षकर्मणि

2 D reads हरि ॐ न्, and J ॐ only before अय 4 B1 J conclude X 1 1 with भवति 5 m reads श्रीगणेशायनम before व्याख्यानानि 6 m वक्तव्यानि, b1 j निर्वक्तव्यानि 7 d मध्यम स्थानमेतासामिति मध्यम स्थाना, b1 j m as text 9 m एकैव नैरुक्ताना । देवतात्रित्वाभ्युपगमादे, b1 j एकैव, नैरुक्ताना देवतात्रित्वाभ्युपगमात् एतस्यैव म, a d एकस्यैव for एतस्यैव 11 b1 j. दृश्यन्ते भगप्रभृतीनि, a m दृश्यन्ते सवितृभग 11-12 d omits दृश्यन्ते etc to मध्यमस्य (line 12), and reads as ज्योतिषो इति मस्य मुख्यमभिधान etc 12 a d omit स्थानस्य after मध्यमस्य 13 a d तत्प्रथम समान्नातव्य, b1 j तत् प्रथमसमा, m तत्प्रथम समान्नातमासीत्

5 व्याख्यातानि पृथिवीस्थानदेवतापदानि—These are explained in Nirukta from section 14 of the Seventh Adhyaya to the end of the Ninth Adhyaya They form sections 1 to 3 of the fifth adhyaya of the Nighantu

5-6 मध्यमस्थानदेवतापदानि—Cf Nigh V 4 and 5

9 नैरुक्ताना देवतात्रित्वाभ्युपगमात्—See Nu VII 5

च वायोरविकार प्रथम स्यात् । कथम् इति । वाग्वात्मनैव हि मध्यम , ऊजान्मासात् परत सार्वदिक्कुमुदकमुपसहरन्नोषधिवनस्पतिजलाशयेभ्य उदकम्, अन्तरिक्षलोकस्य गर्भमुपचिनोति । स मासाष्टकेन सभृतोदरुगर्भो विपक्व प्रावृष प्राप्य प्रसवाय प्रकल्पते । तदुक्तम्—

“ वान्ति पर्णशुषो वातास्तत पर्णमुचोऽपरे ।

5

तत पर्णश्चो वान्ति ततो देव प्रवर्षति ॥ ”

—इति । तदेव वर्षकर्मप्रारम्भे वाग्वात्मनैव मध्यमो व्याप्रियत इति युक्त वाय्वभिधानमिह प्रथम समानातमिति । इतश्च युक्त यदुच्यते तासा वायुः प्रथमागामी भवति इति । स एष सभृतोदरुगर्भो वायुर्विवृण्वन् मेघजालेन नभ , मध्यमो वरुण सपद्यते । ततो रुदत् रुद्र । तत इरा ददत् इन्द्र । ततो रसान् प्रार्जयन् पर्जन्य । एवमादिर्म 10 ध्यमस्य जगदनुग्रहाय वर्षप्रदानसिद्धये गुणोपजनक्रम । अनयैव गुणोपजनक्रमानुपूर्व्या वायु , वरुण , रुद्र , इन्द्र , पर्जन्य , इत्येवमाद्या समानाये देवतानामानुपूर्वी । तदेतत् स्फुट द्युस्थाने गुणान्तरोपजनानुपूर्व्य ज्योतिर्मण्डलस्य सवितृप्रभृतिषु ।

वायुः (१) कस्मात् । वातेः । “ वा गतिगन्धनयो ” इत्यस्य । सततमसौ वाति गच्छति । वेते. वा स्याद् गतिकर्मणः । अनेकार्थो वेति । तस्य वा 15 गत्यर्थस्य । एतेः इति स्थौलाष्टीवि. । अस्मिन् पक्षे अनर्थकः वकार । उपजनमात्रम् । एत्यसौ इति वायु । तस्य एषा भवति ॥ १ ॥

2 a d सार्वदिक्, b i j सार्वदिक्, m सार्वदिक्कुमुदक 5 d पर्णशुषा, b i j m पर्णशुषो 9 a d मेघजालेन, d omits ततो before रुदत् 10 d इना for इरा, m प्रार्जयन्, b i j प्रार्जयत् 12 d m रुद्र इद्र पर्जन्य, b i j omit इन्द्र, m देवतानामपूर्वी तदेतत्स्फुट 13 m °पजनानुपूर्व्या. 15-16 a d m तस्य वा गतिकर्मणो गत्यर्थस्य 17 m omits the *vr̥tti* from उपजनमात्रम् to मधु च्छन्दस आर्षम् (1 5 next section)

2 ओषधिवनस्पतिजलाशयेभ्य उदकम्—This seems to be the explanation written in the margin, of सार्वदिक्कुमुदकम्

5-6 “ वान्ति पर्णशुषो वाता etc ”—The quotation is not traced

14 ‘वायु’—Nigh V 4 1

14 “ वा गतिगन्धनयो ”—Dhātup 2 40

“वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरकृताः ।

तेषा पाहि शुधी हवम् ॥”

वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरकृता अलकृतास्तेषां पिब, शृणु नो ह्वानमिति । कमन्य मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ २ ॥

5 वायवा याहि दर्शत-इति । मधुच्छन्दस आर्षम् । आध्वर्यवे वायव्योपस्थाने विनियोगे । बाह्वृच्ये प्रउगे शस्त्रे शस्यते । हे वायो दर्शत-दर्शनीय-दर्शनाहं त्वदर्थम् इमे सोमा, अस्माभि अरकृता-अलकृता-पर्याप्ता पातु सस्कृता । स त्वमस्माकमिदं हवम्-आह्वानं शुधि-शृणु । श्रुत्वा च तत् आयाहि । एत्य च तेषाम् एतेषा सोमाना य स्वोऽशस्तव त पाहि-पिब इत्येतदाशास्महे ।

10 वायो सर्वस्थानतामपेक्ष्य विचारमागूर्यं ततोऽवधारयति । सर्वस्थानत्वेऽपि सति कमन्यम् इन्द्रात् मध्यमात् एवम् अवक्ष्यत् मन्त्रकृत् । सोमा अरकृता तेषां पिब इति । प्रसिद्धं हि इन्द्रस्य मध्यमस्य सोमपानम् । तदर्थत्वात् सोमसस्कारस्य । अप्रसाध्यमन्यस्य । तस्मादिन्द्र एव वायु ।

तस्य इन्द्रस्य वायो ऐन्द्रे एव सूक्ते यस्यामिन्द्रस्य विशेषणत्वेन वायुशब्दः, तथा

15 एषा अपरा ऋक् भवति ॥ २ ॥

“आसस्त्राणासं शवसानमच्छेन्द्रं सुचके रथ्यासो अश्वाः ।

अभि श्रव ऋज्यन्तो वहेयुर्नू चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत् ॥”

3 B1 mss क, ख, ग have सोमा अरकृतास्तेषां 4 B1 mss (क, ख, ग) read 'मवक्ष्यत्स्यैषा, B1 J conclude X 1 2 with भवति 5 a marks verse 1, 'itei इति, as इति', m omits the *pratiha* and the following words up to आर्षम्, and reads उपध्वर्यवे for आध्वर्यवे of *br j* 6 m बाह्वृच, all others बाह्वृच्ये, d omits शस्त्रे after प्रउगे 7 a d m omit अरकृता after अस्माभि, a d add अलकृता (m अरकृता) again after पर्याप्ता 8 a d m omit हवम्, a d m read तत्, *br j* तत् 9 a d m omit तेषां 11 B1 mss क, ग and d m read मन्त्रकृत्, *br j* मन्त्रकृत

1-2 RS I 2 1

5-6 आध्वर्यवे वायव्योपस्थाने विनियोग —The *vinivoga* is not traced

6 प्रउगशस्त्र — AB 3 1, ÅS1-Sû 5 10

16-17 RS VI 37 3

आससृवासोऽभिवलायमानमिन्द्र कल्याणचक्रे रथे योगाय रथ्या
अश्वा रथस्य वोढार, ऋज्यन्त ऋजुगामिनोऽन्नमभिवहेयुर्नव च पुराण
च । श्रव इत्यन्ननाम, श्रूयत इति सतः । वायोश्चास्य भक्षो यथा
न विदस्येदिति । इन्द्रप्रधानेत्येके, नैघण्टुक वायुकर्म । उभयप्रधाने-
त्यपरम् ॥

5

वरुणो वृणोतीति सतः । तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥

आससृणासांसः—इति । भरद्वाजस्यार्षम् । महाव्रते महदुक्त्ये शस्यते, उत्तरे पक्षे ।
रथ्यासः—रथ्याः अश्वा सुचक्रे—कल्याणचक्रे रथे योगार्थम् इन्द्र शव-
सानम् अच्छ इन्द्रमभिवलायमानमधिकबलमात्मान मन्यमानम्, आससृणा-
णासः—आससृवास नित्यमासर्पन्ति ये, तान् युक्त्वा रथेऽस्माकम् आयाहि सोम 10
पानाय यज्ञमिति । किमस्माक ते कुर्वन्तु इति । अभि श्रव ऋज्यन्तो वहेयुः ।
ऋजुगामिनः भूत्वा श्रवः—अन्नं सोमाख्यमेतदस्मयज्ञे यत् । नू चित्, नव च

1 B1 R आससृवासो, B1 mss क, ख, ग have आससृवासो 2 B1 mss
क, ख, ग read वोढार, B1 J वोढार 6 B1 J conclude X 1 3 with
भवति 7 a mukt voice 2, as इति² 8 a d m omit रथ्यास 9
d m आससृणा for आससृणास of b1 10 B1 mss क, ख read नित्य
मासर्पन्ति एतान् युक्त्वा 11 d अभि श्रव, b1 g अभि श्रव, b1 ऋज्वन्तो 12
b1 g नव च पुराण च, m नव पुराण च

2 रथस्य वोढार—Omitted by Durga

3-4 Durga takes no notice of इति सतः, the च after वायो, and
वायुकर्म

4 यथा न विदस्येदिति—The *ut* quoted contains no negative par-
ticle Yaska, however, introduces it in his explanation and
Durga follows him Cf यथा अथ सोमभक्षो न विदस्येत्, अविदस्तेऽनुपक्षीणे
etc below (page 956, ll 1-2)

7 शस्यते उत्तरे पक्षे—At A1 5 2 3

12 श्रव=अन्नम्, Nigh II 7 4

12 नू चित्—For the meaning of this particle, cf नूचिदिति निपात
पुराणनवयो—Nir IV 17 Sayana takes it as a negative particle—
नूचिद् इति निपातो निषेधेऽत्र वर्तते, Sayana, loc cit

पुराण च तत्पानाय एनमिन्द्रमभिवहेयुः । नु क्षिप्रम् । यथा अस्य वायो ।
इन्द्रस्य इदम् अमृतम् एष सोमभक्षः न विदस्येत् । अविदस्तेऽनुपक्षीणे एतस्मिन्
सोमभक्षेऽभिवहेयु इत्येतदाशास्महे ।

श्रवः इति एतत् अन्ननाम । तद्धि सर्वत्र श्रूयते । नूचित् इति नवपुराणा
5 मिधायमौ निपातौ । नव य सोमो गृहीत्वा तत्कालमेव हूयते । पुराण पुन य प्रात
सवने गृहीत्वा माध्यदिने सवने हूयते तृतीयसवने वा । तद्यथा । अतिग्राह्या ध्रुवश्च ।

एवमेतास्मिन् मन्त्रे ऐन्द्रसूक्तमध्यपातित्वाद् इन्द्रप्रधाने यद् वाय्वभिधानं तत्
नैघण्टुकम् इन्द्रस्यैव विशेषणार्थं व्यञ्जनमात्रम् इति एके । अपरे पुन उभय-
प्रधाना इत्यसृक् इति मन्यन्त भेदपक्षवादिन । तत् पुनरयुक्त निष्केवल्ये विनियोगात् ॥

10 वरुणः (२) कस्मात् । वृणोतीति सतः । स हि विद्यद् वृणोति मेघजालेन ।
तस्य एषा भवति ॥ ३ ॥

“नीचीनबार वरुण कवन्ध प्र संसर्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।

तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यव न वृष्टिर्व्युनक्ति भूमम् ॥”

नीचीनद्वार वरुणः कवन्ध मेघम् । कवनमुदक भवति, तदस्मिन्धी-
15 यते । उदकमपि कवन्धमुच्यते । बन्धिरनिभृतत्वे । कमनिभृतं च
प्रसृजति द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च महत्त्वेन । तेन सर्वस्य भुवनस्य
राजा यवमिव वृष्टिर्व्युनक्ति भूमिम् । तस्यैषापरा भवति ॥ ४ ॥

1 a d m एनमिन्द्र, b i j एवमिन्द्र 1-2 d m read इन्द्रस्य वायो, by
inversion 6 a only reads माध्यदिनसवने, d अतिग्राह्या ध्रुवश्च 12 R C
कवन्ध 14 B i C D and R read कवन्ध, and B i mss क, ख, ग and J
have कवन्ध 15 B i mss क, ख, ग read कमस्मि धीयत उदकमपि कवन्ध उच्यते
17 B i J conclude X 1 4 with अपरा भवति

6 अतिग्राह्या —MS 4 7 ३, ध्रुव —MS 4 6 6 These are names
of Somagrahas

9 निष्केवल्ये विनियोगात्—The *vinnyoga* is not traced

10 ‘वरुण’—Nigh V 4 2

12-13 RS V 85 3

नीचीनद्वारम्—इति । अत्रेति । न्यक् अच्यते द्वार यस्य स भवति नीचीन द्वार, अधोद्वार । त **नीचीनद्वारम्** अधोविल कृत्वा कबन्ध-मेघ वरुणः मध्यम् । अत एव मेघसबन्धात् कवनम्—उदकम् प्रससर्ज प्रसृजति महत्त्वेन । न ह्यमहानेतच्छकुयात् कर्तुम् । **रोदसी** अन्तरिक्षम् । **द्यावापृथिव्यौ च अन्तरिक्ष च महत्त्वेन** सर्वमापूरयिष्यन्निव । तत तेन अतिप्रभूतोदकेन विसृष्टेन 5 **विश्वस्य भुवनस्य** भूतजातस्योदकस्य वा **राजा ईश्वर यव न** यवमिव कश्चित् सत्कर्षी रवल्प वृष्ट्या व्युनक्ति विविधमुनाति क्लेदयति भूम भूमि कृत्स्ना य सोऽस्माकमिद नाम करोतु ।

अथ चैवमन्यथा योज्यम् । प्रसृजति द्यावापृथिव्यौ च अन्तरिक्ष च प्रकर्षेण सृजति उत्पादयति महत्त्वेन । यस्माच्चोत्पादयति तस्मात् स एव भुवनस्य 10 **राजा विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य** । तेन हेतुना तदनुग्रहाय **नीचीनद्वारम् अधोविल मेघ कृत्वा यवमिव वृष्टिर्व्युनक्ति भूमिमिति समान** पूर्वेण ।

कबन्ध इति मेघ उच्यते । कस्मात् । कवनम्—उदक कवतेर्गत्यर्थस्य । तदस्मिन् धीयते इति कबन्धो मेघ । उदकमपि कबन्धमुच्यते । तत् कस्मात् । अत्रोत्तर पद प्रथम निराह । वन्धि. वातु अनिभृतत्वे । निभृतस्तावदचपल । 15

1 a marks verse 3, as 'मिति', d न्यक्ष for न्यक्ष 2 d त नीचद्वारमलोविल कृत्वा, b1 j m त नीचीनद्वार अधोविल कृत्वा, b1 कबन्ध मेघ 5 a d m omit तेन after तत, a d ततोऽतिप्रभूतेनोदकेन 7 m सत्कर्षी for सत्कर्षी of others, d m omit भूम 9 m अथवेवमन्यथा 10 a d स तस्माद्भुवनस्य for तस्मात्स एव भुवनस्य 12 b1 j m अधोविल, d व्युष्टि for वृष्टि 13 b1 j m कबन्ध इति, a d add स after कस्मात् 13-14 m omits from कवनम् उदक to तत् कस्मात् 14 b1 j कबन्धो मेघ, b1 j कबन्धमुच्यते, B1 mss क, ख read कबन्ध throughout in this para for कबन्ध of b1 j

13 कवनम्=उदक This word is derived from 'कुइ शब्दे', Dhatup 1 976 Duga derives it from the root /av, to go

14 उदकमपि कबन्धमुच्यते—Cr कबन्ध कमनीय च तत् बन्ध चेत्यर्थ । यद्वा । क सुख बध्नाति स्नानपानादिना । बवयो अविशेषात् बकारस्य वकार । कवनम्—Devalaja, on Nigh I 12 6

तद्विपरीतार्थवाची बन्वि । क च तच्चपल चेति कबन्धम् । सुख चानवस्थायि
चेत्यर्थः ।

तस्य वरुणस्य म यमत्वे एषा अपरा ऋक् भवति । सा पुन किमर्थम् ।
वर्षकर्म वरुणाभिवान च सूर्येऽपि दृष्टम् । उत्तरस्या तु शब्दत एव मध्यमः वरुण
इति विशेषहेतुनोपपादयति ॥ ४ ॥

“तम् धु समना गिरा पितृणा च मन्मभिः ।

नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्यः सिन्धूनामुपोदये

सप्तस्वसा स मध्यमो नभन्तामन्यके संमे ॥”

त स्वभिष्टौमि समानया गिरा गीत्या स्तुत्या, पितृणा च मननीये.
10 स्तोमैर्नाभाकस्य प्रशस्तिभिः । ऋषिर्नाभाको बभूव, यः स्यन्दमाना-
नामासामपासुपोदये सप्तस्वसारमेनमाह वाग्भिः । स मध्यम इति
निरुच्यतेऽथैष एव भवति । नभन्तामन्यके संमे । मा भूवन्नन्यके सर्वे
ये नो द्विषन्ति दुर्धियः पापधियः पापसकल्पाः ॥

3 a d omit ऋक् 4 a d सूर्येऽभिष्टम् 6 J पितृणा 9 B1 mss
क, ख, ग read समाया for समानया 10-11 B1 mss क, ख, ग have
स्यन्दनाना

6-8 RS VIII 41 2

10-13 Durga does not comment upon the following words
and expressions of this section — ऋषिर्नाभाको बभूव, आसाम्, सप्त-
स्वसारमेनमाह, अथैष भवति, ये नो द्विषन्ति दुर्धियः पापधियः पापसकल्पाः Of
these ये नो द्विषन्ति etc is clearly an interpolation

11 सप्तस्वसारम् एनम् आह वाग्भिः — The *Saptasvasas* number seven —
अम्बा, बुला, नितलनी, स्तनय ती, अन्नयती, मेघयन्ती and चुपुणिक्ता The poet calls
Varuna Saptasvasi on account of them They are also called
vachās Durga reads अश्वा for अम्बा, cf अश्वाद्यामि सप्तभि वाग्भि line
13, page 959

12 नभन्ताम् — The root ‘*nabh*’ means ‘to kill’ See Nigh II
19 10

रुद्रो रौतीति सतो, रोरुयमाणो द्रवतीति वा, रोदयतेर्वा ।

“यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्”

—इति काठकम् ।

“यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्”

—इति हारिद्रविकम् । तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥

5

तम् षु संमना—इति । नाभाकस्यार्षम् । सु—इत्येतस्योपसर्गस्य सबन्धि क्रियापद नास्तीति त स्वभिष्टौमि इत्यभिपूर्व क्रियापदमध्याह्रियते । सुष्ठु तमभिष्टौमि । केन । समना । तत्समानया तद्योग्यया गिरा—गीत्या—स्तुत्या । पितृणा च मन्मभिः । ये च पितृणा मननीया—मननार्हा बहुमाना स्तोमा तैश्चाहमभिष्टौमि । नाभाकस्य प्रशस्तिभिः । याश्च मम नाभाकस्य प्रशस्तय स्तुतय योग्या त 10 वरुण प्रति तामिरभिष्टौमि । किलक्षण य वरुण । य. सिन्धूनाम् उपोदये, य. स्यन्दमानानाम् अपाम् उपोदये—उपोद्गमे अन्तरिक्षलोके वर्षस्य सप्तस्वसा सपद्यते मन्यमाभि अश्वाद्याभि सप्तभि वाग्भिः । स मध्यमः इति वरुण निरुच्यते शब्दत एवैतस्मिन्मन्त्रे । तदनुग्रहादस्माक नभन्तामन्यके समे । मा भूवन्नन्यके सर्वे । अन्य एव अन्यके । शत्रव । ते मा भूवन्नस्माकमिति । 15

रुद्रः (३) कस्मात् । रौतीति सतः । स हि स्तनायितुशब्द करोति । रोरुय-
माणो द्रवति इति वा । शब्द कुर्वाणो मेघोदरस्यो द्रवतीति । रोदयते. वा ।
शत्रन्सौ रोदयति दु खयति । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे भवति । “यदरुदत् तद्रु-
द्रस्य रुद्रत्वम्”—इति काठकम् । कठाना प्रवचनम् । ऐतिहासिकैरेतत् समवैति ।

5 B1 J conclude X 1 5 with तस्यैषा भवति 6 a marks verse 4, as °नेति 7 m सुष्ठु 8 a d m omit गीत्या, b1 j have it, a d पितृणा, j पितृणा 9 a d मनना बहुमाना for मननार्हा बहुमाना 11 d m add य again before सिन्धूनाम्, b1 j do not have it, m adds य before स्यन्दमानानाम् also, b1 j do not have it 12 d स्यन्दनाना for स्यन्दमानाना 15 a d omit ते utter शत्रव 16-17 d रोरुयमाणो 18 a d omit एतस्मिन्नर्थे

2 “यदरुदत्” — Cf ‘यत्समन्जत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्’ — KS 25 1

4 “यदरोदीत्तद्रुद्रस्य” — Cf ‘यदरोदीत्तद्रुद्र’ ŚB VI 1 3 10, IX 1 1 6, TS 1 5 1 1

16 ‘रुद्र’ — Nigh V 4 3

“स किल पितर प्रजापतिमिषुणा विध्यन्तमनुशोचन्नरुदत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् ।”

“यदरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्” इति हारिद्रविकम् । स एवार्थः । केवलं तु शाखान्तरमन्यत् । एव शाखान्तरेभ्योऽपि देवताभिधाननिर्वचनान्तराण्युपेक्ष्याणीत्युपप्रदर्शनार्थम् । हारिद्रवो नाम मैत्रायणीयानां शाखाभेदः । तस्य एषाऽभवति ॥ ५ ॥

“इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय स्वधात्रे ।

अपांळ्हाय सहमानाय वेयसे तिग्मायुधाय भरता शृणोतु नः ॥”

इमा रुद्राय दृढधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवायान्नवतेऽषाढायान्यैः सहमानाय विधात्रे तिग्मायुधाय भरतः । शृणोतु नः ।

10 तिग्म तेजतेरुत्साहकर्मणः । आयुधमायोधनात् ।

तस्यैपापरा भवति ॥ ६ ॥

2 a d m omit तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् after यदरोदीत्, a d m हारिद्रविकम्, b1 j हारिद्रविकम् 7 B1 mss क, ख, ग and J अवाल्हाय, B1 C R अवाल्हाय 8 B1 J (C R दृढधन्वने, B1 mss क, ख, ग read दृढधन्वने, B1 mss क, ख, ग—Svalhayaत्रे, B1 J Svalhayaत्रे, C Svalhayaत्रे, R Svalhayaत्रे 11 D तस्यैवा भवति, C as text, B1 J conclude X 1 6 with अपरा भवति

1 “स किल पितर^०”—For the story of Prajapati falling in love with his daughter, see SB I 7 4 It is given with all details in MS 3 6 5 1 2 12

6 स्वधात्रे = अन्नवते according to Yaska स्वधा=अन्न Nigh II 7 17 In the Rgveda *śadhā* never means ‘food’ It means ‘power’ स्वधावन् = ‘self-dependent’, ‘magnificent by nature’ (Roth)

6-7 RS VII 46 1 TB 2 8 6 8

8 अन्यै—Not explained by Durga

9-10 तिग्म तेजतेरुत्साहकर्मणः । आयुधमायोधनात् ।—Durga does not give these etymologies of the words ‘*tigma*’ and ‘*āyudha*’ They therefore seem to be later additions to the *Bhāṣya* The Dhātupatha gives ‘to sharpen’ as the meaning of तिज्, cf ‘तिज निशाने’ Dhātup 1 996, 10 119

इमा रुद्राय—इति । वसिष्ठस्यार्षम् । उत्तरा च । शूलगवे विनियोग । हे स्तोतार यूयमुच्य वे । इमा. गिर.—स्तुती भरत रुद्राय । क्लिक्षणाय । स्थिरधन्वने—दृढधन्वने—दृढधनुषे क्षिप्रेषवे—शीघ्रेषवे देवाय दानादिगुणयुक्ताय स्वधात्रे—स्वधावते—अन्नवते अषाढाया—अषाढाय अनभिभूताय केनचित् सहमानाय नित्यमभिभवते शत्रून् वेधसे—विधात्रे तिग्मायुधाय—तीक्ष्णायुधाय । स च इमा 5 गिर उच्यमाना शृणोतु नः—अस्माकम् इत्येतदाशास्महे ।

सहमानाय इति बलकृते मध्यम । तस्य एषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् । विधात्रे इत्युक्त पूर्वस्यामृचि । तत्रैतद् भवति किमसौ विधत्ते इति । अत परया निर्ब्रवीति रक्ष पिशाचानिति ॥ ६ ॥

“या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि क्षमया चरन्ति परि सा वृणक्तु नः । 10

सहस्र ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिष ॥”

या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि दिवोऽधि । दिद्युद् द्योतेर्वा, द्योतेर्वा, द्योततेर्वा । क्षमया चरति । क्षमा पृथिवी । तस्या चरति, तथा चरति, विक्ष्मापयन्ती चरतीति वा । परिवृणक्तु न. सा । सहस्र ते स्वाप्तवचन

1 a marks verse 5, is °येति^५, d शूलगले for शूलगवे 3 a d m omit दृढधन्वने, m adds शीघ्रिववे after देवाय, b j do not have it, a d दानयुगयुक्ताय, m omits स्वधात्रे 4 j adds शीघ्रिववे after अन्नवते, a d m b j do not have it, m अषाढाया, b j अषाढाया, a d m omit अषाढाय 6 a d m omit न 7 m बलकृते 8 d m यत, b j अत 13 B1 mss क, ख, ग do not read द्योततेर्वा 14 Mss क, ख, ग of B1 read विक्ष्मापयति, C विक्ष्मापयन्ती

1 शूलगवे विनियोग —ĀG₁ Su 4 9 21

10-11 RS VII 46 }

13 द्योततेर्वा—B1 mss क, ख, ग do not have द्योततेर्वा Durga also does not read it It is superfluous as there is no difference whatsoever between द्युते and द्योतते, both being forms of one and the same root द्युत्

13 Durga does not explain द्योततेर्वा, and क्षमा पृथिवी,

भेषज्यानि । मा नस्त्व पुत्रेषु च पौत्रेषु च रीरिष । तोक तुद्यतेस्तनय
तनोते ॥

अग्निरपि रुद्र उच्यते । तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥

या तें दिद्युदवसृष्टा—इति । हे भगवन् रुद्र या ते तव दिद्युत्—आयुध
ज्वरातीसारादिरोगाख्य येन प्राणिनो हसि, दिवस्परि बुलोकादधि त्वया अवसृष्टा
चरति । सर्वैव हि देवता बुस्थाना इति गम्यते दिवस्परीति लिङ्गात् । कर्माधिकार
स्थानानि तु विशिष्टानि इति तिसृणा त्रीणि कर्माधिकारस्थानानि नियतानि भवन्ति ।
अत एवोक्तमन्यधिकारे 'बुस्थानो भवति' इति । कथं या चरति दिद्युत् । क्षमया
पृथिव्या त्रीह्यादिभावमुपगतया । तस्या त्रीह्यादिभावमुपगताया पृथिव्यामनुप्रविश्य
10 चरति अन्नपानसमुद्भूता तत्प्रभवत्वात् सर्वरोगाणाम् । तदुक्तम् ।

“ नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये के च पृथिव्या येषामन्न वातो वर्षमिषव ”

इति । तस्या किं दिद्युत् । सा व्रती प्राणिनोऽस्मान् परिवृणक्तु परिवर्जयतु न ।
किमन्यदस्तु त्वत्तोऽस्माकम् । सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा । हे स्वपिवात—
स्वाप्तवचनं कस्यचिदपि अनतिक्रमणीयाज्ञं यानि तव सहस्रं भेषजा—

1 B1 mss क, ख, ग do not read च after पुत्रेषु 3 B1 J conclude
X 1 7 with भवति 4 a marks verse 6 after इति, as इति^६, m रुद्र ?
5 a alone adds क before बुलोकादधि 6 The mss क, ख of b1 do
not read अत एवोक्तमन्यधिकारे बुस्थानो भवति इति 9 d तस्या वा, b1 j तस्या
only 11 d reads पृथिव्या येषामन्नमिषव इति 12 a d m परिवर्जयतु, b1 j
परिवर्तयतु 13 m भेषजा 14 m स्वाप्तवचन, a d m भेषजानि for भेषजा
भेषज्यानि of b1)

1 पुत्रेषु च—Dunga and B1 mss क, ख, ग omit च after पुत्रेषु

1 'तोकम्'—Nigh II 2 2

1 तोक तुद्यते—'tudyatch' should be 'tudateh', as 'tud' is a
root of the sixth conjugation

1 'तनय'—Nigh II 2 3

3 अग्निरपि रुद्र उच्यते—Of ŚB V 2 4. 13 यो वे रुद्र सोऽग्नि, and also
ŚB V 3 1 10 अग्निर्व रुद्र 1, AV 7 87 1 तस्मै रुद्राय नमोऽस्तुव्रजये

11 C नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्या येऽन्तरिक्षे ये दिवि येषामन्न वातो वर्षमिषव —TS 4
5 11, and नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्या येषामन्नमिषव —VS 16 66

भैषज्यानि यैर्बहुभि बहुप्रकार भेषज करोषि भक्ताना तान्यस्मान् प्रति सन्तु ।
किञ्च । मा न. मा अस्माक तोकेषु-पुत्रेषु, तनयेषु-पौत्रेषु च रीरिषः ।
हिसा नो मा प्रयुङ्क्ष्व इत्येतदाशास्महे ।

दिद्युत् द्यते. वा अवखण्डनार्थस्य । द्युते. वा दीप्त्यर्थस्य । विक्ष्मापयन्ती
चरतीति वा । हिंसन्ती चरतीति वा । तोकम् इति पुत्र । स हि नित्य पित्रा 5
विनयता तुद्यते इदं कुर्विद मा कार्षीरिति । तनय तनोते* । पौत्रम् । तद्व्यतितरा
पितु सकाशात् तत भवति । सत्यायपत्यनामत्वाविशेषे इहाजामितैव विशेष । एवमन्य
त्रापि समानार्थानामेकवाक्ये विशेष उपेक्ष्य इति दर्शयति ।

अग्निः अपि रुद्र उच्यते इति । विचारानुस्मृतये सकरोपप्रदर्शनम् । तस्य
एषा भवति अग्ने रुद्रस्य ॥ ७ ॥

10

“ जराबोध तद्विविद्धि विशेर्विशे यज्ञियाय ।

स्तोम रुद्राय दृशीकम् ॥ ”

जरा स्तुतिर्जरते. स्तुतिकर्मणः । ता बोध । तया बोधयितरिति वा ।
तद्विविद्धि । तत् कुरु । मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय । स्तोम रुद्राय
दर्शनीयम् ॥

15

1 a भेषजा करोषि } a d omit नो 6 m विनयिता 7 a d m
अजामिताये, b 7 अजामितेव 13 R जरते स्तुतिकर्मणस्ता, B1 J जरते स्तुतिकर्म^o

4 दिद्युत्—Of 'दो अवखण्डने' Dhatup 4 42 Also द्युत दीप्तो,' Dhatup
1 742

4 विक्ष्मापयन्ती is from the causil of क्ष्माय्, to shake, of 'क्ष्मायी
विधूनने' Dhatup 1 487

11-12 RS I 27 10, SV 1 15, 2 1013

13 जरते स्तुतिकर्मण—Dugā does not explain this The ety-
mology therefore seems to be an addition made to the bhasya
after Dugā The Dhatupāṭha gives 'जृ वयोहानो' (10 281) as
the only meaning of the root ज

13 तया बोधयितरिति वा—Dugā reads जराबोधयित instead

14 विविद्धि=कुरु, cf Dhatup 3 13, 'विष्ट व्याप्ते'

14. स्तोम—Dugā does not repeat this word in his commentary

इन्द्र इरां दणातीति वेरा ददातीति वेरा दधातीति वेरा दारयत
इति वेरा धारयत इति वेन्दवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वेन्धे
भूतानीति वा ।

“तद्यदेन प्राणैः समन्धस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वम् ।”

इति विज्ञायते । इदं करणादित्याग्रायणः । इदं दर्शनादित्यौपमन्यवः ।
इन्दतेर्वैश्वर्यकर्मणः । इच्छत्रूणां दारयिता वा, द्रावयिता वादरयिता
च यज्वनाम् । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

जराबोध—इति । शुन शेषस्यार्थम् । “अश्व न त्वा वारं वन्तम्” इति एतस्मिन्
सूक्ते प्रातरनुवाके विनियोगः । येय मया तव जरा—स्तुतिरुच्यते भगवन्ममे रुद्र ता
10 त्व बोध—बुध्यस्व । अथवा । इ जराबोधयितः । स हि जरया—स्तुत्या होतृत्वे
वर्तमानोऽभमतमर्थं यजमानानां सपादयन् देवान् बोधयति । तत् विविद्धि तत्
कुरु विशेविशे मनुष्याय यज्ञियाय यज्ञसपादिने जनाय यत् त्वया यज्ञे कर्तव्यम् ।

2 B1 mss क, ख, ग read द्रवत इति 4 Mss क, ख, ग of B1 read
समन्धत for समन्धन् of B1 J R 5 B1 J R आग्रायण इदं, C आग्रायण इदं
6 B1 J इन्दतेर, R इन्दतेर, C इच्छत्रूणां, D इच्छत्रूणां, R इच्छत्रूणां, B1 J
इदच्छ 7 B1 J conclude X 1 8 with भवति 8 a marks verse
7 after इति, as इति¹⁰ 11 m omits देवान् before बोधयति

2 इरा धारयत इति वा—This is omitted by Durga

2 इन्दवे द्रवतीति वा—B1 mss क, ख, ग read द्रवत इति for द्रवतीति

2-3 इन्धे भूतानीति वा—C1 स योऽय मध्ये प्राण एष एवेन्द्रस्तानेष प्राणामन्यत इन्द्रि
येणन्ध यदन्ध तस्मादिन्ध इन्धो ह वे तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षम् । S'B VI 1 1 2, त
वा एतमिन्ध मन्तमिन्द्रमित्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया इव हि देवा प्रत्यक्षद्विष—SB
XIV 5 9 2

5 इति विज्ञायते—The quotation is not traced Cf Chând Up
5 1 13

6 इच्छत्रूणां—Durga does not read इन्

8 अश्व न त्वा etc—RS I 27

9 विनियोग—Âs, Śīu Sū 4 13

12 मनुष्याय यज्ञियाय—Durga has मनुष्याय यज्ञियाय for मनुष्यस्य मनुष्यस्य
यजनाय of the *bhaya*

तत तुभ्य रुद्राय, देवानां स्तोत्रे, स मनुष्य दृशीक-दर्शनीय श्रवणीय-श्रवणाई
व्यपगतदोष स्तोत्रमुच्चारयिष्यति ॥

इन्द्रः (४) कस्मात् । इरा दृणाति इति वा । इराम्-अत्र व्रीह्यादि दृणाति-
विदारयति । इराशब्दान् पूर्वपद दृणातेरुत्तरपदम् । वर्षक्लेदितमङ्कुर बीज भिनत्ति ।
तदिन्द्रकारितम् । सोऽयम् इरादारि सन् इन्द्र इति परोक्षेणोच्यते यथा 'अग्रणी 5
सन्नमि' इति । विज्ञायते हि ।

“ परोक्षप्रिया इव हि देवा प्रत्यक्षद्विष ”

इति । सर्वत्रैव देवताभिधेयेषु । अभिधानत एव हि देवतात्मनस्तत्त्वमन्तर्णीय व्यवधाय
आत्मानमविदुषा परोक्षीकृत्य नित्य वर्तते । ता तु विद्वासस्तदभिधानव्युत्पत्तिद्वारेण विवृत्य
दैवेन चक्षुषा मनसोपजातदिव्यदृष्टयो दृष्ट्वा ताद्राव्य प्रतिपद्यन्ते इति तदभिधानव्युत्पत्तौ 10
कृत्स्न पुरुषार्थ आहित । इन्द्रश्च भूयिष्ठभाक् प्राणदेवतानामुभयोरभ्यात्माविदैवतयोरिति
तदभिधानमाचार्योऽतितरा निरवोचत् । इरा ददाति इति वा । तदेव पूर्वपद ददा
तेरुत्तरपदम् । यो वर्षद्वारेणासौ इराम्न ददाति सोऽयम् इराद -इरादाता-इन्द्र । इरा
दधाति इति वा । तदेव पूर्वपद ददातेर्दानार्थस्य धारणार्थस्य वा उत्तरपदम् ।

1 a d देवतानां for देवानां, a alone omits श्रवणीय 2 b i j add,
after उच्चारयिष्यति, the voice—“ यो अग्नौ रुद्रो etc for which see the
foot note below on स्तोत्रम्, a d omit the voice 5 a d
तदिन्द्रकारितम्, b i j and others तदिन्द्रकारितम्, a d m इराद (m दारि),
b i j इरादारि, m यथाग्रहणि, b i j यथा अग्रणी 6 b i j and others
सर्वत्रैव देवताभिधानेष्वभिधानत एव 12-13 d ददातेरुत्तरपदम्, b i j m ददाति-
रुत्तरपदम् 14 m reads तदेव पूर्वपद ददातेर्दानार्थस्य धारयितेद्र ॥ इदमेव द्रवतीति ।
इदुश्च i e omits the words धारणार्थस्य वा उत्तरपदम् । सोऽयम् इराध इरा and
further from इरा दारयति to इन्द्र (p 966, ll 1-2)

2 स्तोत्रम्—The reference is to AS VII 87 1—“ यो अग्नौ रुद्रो यो
अप्सवन्तर्य ओषधीर्वीरुध आविशेत् । य इमा विश्वा भुवन्नानि चाक्षुषे तस्मै रुद्राय नमो
अस्त्वग्नये ॥ ” इति

3 ' इन्द्र '—Nigh V 4 4

5-6 यथा अग्रणी सन्नमि इति—See Nil VII 14

7 परोक्षप्रिया etc—S'B 14 5 9 2 'त वा एतमिन्ध सन्तमिद्रमित्याचक्षते
परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा प्रत्यक्षद्विष '

सोऽयम् इराध —इराधारयिता—इन्द्र । इरा दारयति इति वा । तदेव पूर्वपद दारयतेरुत्तरपदम् । सोयम् इरादारयिता इन्द्र । इन्द्रवे द्रवति इति वा । इन्दुशब्दात् पूर्वपद द्रवतेरुत्तरपदम् । इन्दु सोम त पातुमसौ द्रवति । द्रवतिर्गत्यर्थः । सोमपानार्थमसौ द्रवतीति । सोऽयम् इन्दुद्रव इन्द्र । इन्द्रौ रमते इति वा । क्रीडत्यय सोम इतीन्द्र । इन्धे भूतानि इति वा । ‘ नि इन्धी दीप्तौ ’—इत्यस्य । भूतानि ह्यसा वन्नोत्पत्त्याधिदेवस्योऽयात्मस्यो वाऽभ्यवहारयन् विभजमानश्च दीपयति, शुतिमन्ति करोति । साऽयम् इन्ध इन्द्र । तत् इदमपरमिन्द्रस्य इन्द्रत्व ब्राह्मणे उच्यते । यदेन मन्यतोऽर्वास्थत शरीरस्य प्राणैः प्राणभावेन विष्टभ्येतरान् प्राणान् वागादीनितर प्राणवृत्तिमाहाभाग्यसप्रदानेन

10

‘ यदह विशिष्टोऽस्मि त्व तद्विशिष्टोऽसि ’

इत्येवमादिना प्राणाधिदेवता समैन्धन् समदीपयन् सतानार्थं

“ तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते । ”

इन्धे भूतानीति कर्तरि, प्राणैरेन समैन्धतेति कर्मणि । इदकरणाद् इति आग्रायण । इदशब्दात् पूर्वपद करोतेरुत्तरपदम् । इदमसौ सर्वमकरोदिति । सोऽयम् 15 इदकर इन्द्र । इद दर्शनात् इति औपमन्यव । इद पूर्वपद दृशिरुत्तरपदम् । इदमसावद्राक्षीत् सर्वमिति । सोऽयम् इददर्शी इन्द्र । इन्द्रते वा ऐश्वर्यकर्मणः । इन्दे पूर्वपद द्रवते द्रावयते वा उत्तरपदम् । किमसौ द्रवति दारयति वा इति । शत्रूणा दारयिता वा द्रावयिता वा । किमुक्त भवति । ईश्वरश्चासौ द्रावयिता

1 *d* इरा धारयता for इराधारयिता, *d* दारयते for दारयति 2 *d* सोयमिरा दारयतीति, *m* इन्धे, *ht*) इन्द्रे, *m* does not read वा after द्रवतीति 4 *a d* read क्षरत्यय for क्रीडत्यय, and possibly सोम for सोमे 5 *d* reads इन्ध only and omits नि before it 6 *d* omits वा before अभ्यवहारयन् 8 *a d m* omit प्राणे 10 *a d* वसिष्ठ for विशिष्ट in both the places 13-14 *a d m* only reads इन्धभूतानि ? *d* प्राणेरेन समैन्धते कर्मणि ? 13-14 *a d m* आग्रायण, *ht*) आग्रयण 15 *d m* इदकर सन् इद्र, *d* omits दृशिरुत्तरपदम् 17 *a d m* दारयते for द्रावयते, *d* दारयति च इति for दारयति वा इति 18 *d m* omit वा after दारयिता, *d m* add च after द्रावयिता

5 ‘ नि इन्धी दीप्तौ ’—Dhatup 7 11

10) यदह विशिष्टोऽस्मि—See Chhan Up 3 1 13

16 इन्द्रते वा ऐश्वर्यकर्मण—Cf Dhatup 1 63, ‘ इदि परमैश्वर्ये ’

शत्रूणाम् । अथवा । ईश्वरश्चासौ दारयिता च शत्रूणामितीन्द्र । अथवा । ईश्वरश्चासौ आदरयिता च यज्वनाम् । आदरकर्ता यज्वनामुपरि । तस्य एषा भवति ॥ ८ ॥

“अर्द्धरुत्समसृजो वि खानि त्वमर्णवान् वद्वधानो अरम्णाः ।

महान्तमिन्द्र पर्वत वि यद्वः सृजो वि धारा अव दानव हन् ॥” 5

अदृणा उत्सम् । उत्स उत्सरणाद्वोत्सदनाद्वोत्स्यन्दनाद्वोनत्तेर्वा । व्यसृजोऽस्य खानि । त्वमर्णवानर्णस्वत एतान्माध्यमिकान् सस्त्यायान् बाबध्यमानानरम्णाः । रम्णाति. सयमनकर्मा । विसर्जनकर्मा वा । महान्तमिन्द्र पर्वत मेघ यद्वयवृणोर्व्यसृजोऽस्य धारा, अवहन्नेन दानव दानकर्माणम् । तस्यैवापरा भवति ॥ ९ ॥

10

अर्द्धरुत्सम्—इति । गातोरात्रेयस्यार्षम् । उत्सः—मेघ । स कस्मात् । उत्सदनाद् वा । उत्पूर्वस्य सदे । ऊर्ध्वमसौ सन्न इत्युत्स । उत्पूर्वस्य वा स्यन्दते ।

1 *d m* शत्रूणामितीन्द्र, *b1 j* do not add इताद् after शत्रूणाम् 2 *d m* add च before आदरयिता 4 R असृजो वि खानि 6 B1 mss क, ख, ग read उन्नयनात् for उन्नते 7 B1 mss क, ख, ग and R माध्यमिकान्सस्त्यायान्, B1 माध्यमकात्सस्त्यायान् 8 B1 mss क, ख, ग read बाबध्यमानानरम्णा 9 R J अवहन्, B1 अवाहन् 10 B1 J conclude X 1 9 with अपरा भवति 11 *u* marks verse 8 after इति, as इति^c 11-12 *d* omits वा after उत्सदनात्

4-5 RS V 32 1, SV 1 315

6 अदृणा—Durga does not explain अदृणा

6 उत्सरणात्—Durga does not give the etymology उत्सरणाद्वा,
C R B1 J have it

6 B1 mss क, ख, ग read उन्नयनात् for उन्नते

8 Durga reads बाध्यमानान् for बाबध्यमानान् (see page 968, l 6)

8 Durga does not read वा after विसर्जनकर्मा

9 दानव—B1 mss क, ख, ग do not read दानव Durga has it

12 स्यन्दते—Cf 'स्यन्द प्रसवणे', Dhatup 1 762.

उपर्यसाववस्थित स्यन्दतीत्युत्स । उनत्ते, वा । ‘उन्दी क्लेदने’ इत्यस्य । क्लेदयत्यसौ । तम् उत्स-मेघ हे भगवन् इन्द्र त्वम् अदर्द । दारितवानसि त्वम् । दारयित्वा च जर्जरीकृत्य तस्य उत्सस्य असृज, वि खानि । बिलानि विगृतानि त्वमकरो उदकनिर्गमनद्वाराणि । स त्वममुना प्रकारेण अर्णवान् अर्णस्वत, अर्णसा उदकेन तद्वत् एतान् माध्यमिकान् सस्त्यायान् मेघसघातान् उदकभारेणातिगुरुणा बाध्यमानान् यथाकालम् अरम्णा, विसृष्टवानसि । रम्णातिर्बातु सयमन कर्मा अन्यत्र । तथा

“सविता यन्त्रे पृथिवीमरम्णात्”

इत्यत्र । इह पुनर्मेघविदारणसंबन्धात् विसर्जनकर्मा । किञ्च । महान्तम् इन्द्र 10 योऽयतिमहान् पर्वतो मेघ केनचिदायन्येनाशक्यो विवृतद्वार कर्तुं तमपि वि यद् वः यद् व्यवृणोः । विवृतम् अपावृतोदकनिर्गमनद्वारमकरो । विवृत्य च सृज, वि धारा । व्यसृज, धारा, त्वम् उदकधारा पुन पुन अवहन् अवघ्नन् दानवम् उदकदातार मेघम् । य एतदकाशी त्व स इद नामास्माक कुरुष्वेति ।

तस्य एषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् । उक्त हि । ‘अथास्य कर्म 15 रसानुप्रदान वृत्रवधो या च का च बलकृति’ इति । तदेतदिह रसानुप्रदान वृत्रवधश्च दर्शितम् । बलकृत्युपप्रदर्शनार्थमपरा उदाह्रियते ॥ ९ ॥

“यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषत् ।

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेता नृमणस्य महा स जनास इन्द्र, ॥”

1 *bi j* स्यन्दति, *m* स्यन्दयति, *m* उदी इ क्लेदने इत्यस्य 3 *a* बिलानि for बिलानि, *bi m* बिलानि, *d* बालानि 5 *a* माध्यमिकान्, *bi j* माध्यमिकान्, *d* माध्यमिकान् 6 *m* बाध्यमानान् 9 *a d m* add इन्द्र after महान्तम् 15 *a d m* या च काचित् बलकृति etc 16 *m* दर्शित, *bi j* दर्शितम्

1 ‘उन्दी क्लेदने’—Dhatup 7 20

8 RS X 149 1

14 उक्त हि—N11 VII 10

17-18 RS. II 12 1, AV 20 34 1, TS 1 7 13 2, MS 4 12.

3 186 4-5, KS 8 16, AB 5 2 1, KB 21 4, 22 4

यो जायमान एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यभवत् पर्यगृह्णात् पर्यरक्षदत्यक्रामदिति वा । यस्य बलाद् द्यावा-पृथिव्यावप्यविभीता नृम्णस्य महा, बलस्य महत्त्वेन । स जनास इन्द्र इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसयुक्ता ॥

पर्जन्यस्तृपेराद्यन्ताविपरीतस्य । तर्पयिता जन्य, । परो जेता वा । 5 जनयिता वा । प्रार्जयिता वा रसानाम् । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

यो जात एव प्रथम, -इति । गृत्समदस्यार्षम् । इन्द्राय मनस्वते पुरोडाशस्य याज्या । गृत्समदमिन्द्रवरप्रदानादैन्द्र रूप बिभ्रतमिन्द्रोऽयमिति मन्यमाना जिघासवोऽसुरा किल मरुद्गणै विनाकृतोऽयमिदानीमेक शक्यो हन्तुमिति परिवव्रिरे । स किल भीतोऽग्नेन सूक्तेनेन्द्र तुष्टाव । आत्मान च ब्राह्मण परेभ्य प्रतिवेदयाचकार । 10

य. जात. एव जातमात्र एव प्रथम. मुख्य सर्वभूताना प्रति मुख्यता सपेदे । मनस्वी च मेधावी । अन्ये हि कालेन मुत्या सपद्यन्ते मेधाविनश्च । देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषत् । सत्यपि देवत्वाविशेषे इतरान् देवान् क्रतुना-कर्मणा पर्यभूषत्-पर्यगृह्णात् परिगृहीतवान् स्वामित्वेन । पर्यरक्षद्वा मुख्यत्वात् । अत्यक्रामत् वा प्रभावेण । यस्य च शुष्मात् शरीराद् बलात् रोदसी-द्यावा-15 पृथिव्यौ अपि अभ्यसेताम्-अविभीताम् । नृम्णस्य महा बलस्य

6 B1 J conclude X 1 10 with भवति 7 a marks verse 9 after इति, as इति, d reads the p'atika up to मनस्वान् 7-8 a d इन्द्राय मनस्वते पुरोडाशस्य याज्या, b1 इन्द्राय नमस्वते पुरोडाश तस्य याज्या, m इन्द्राय मनस्वते पुरोडाशस्तस्य याज्या 10 a d add च after इन्द्र 12 b1 मनस्वी च मेधावी, a d मनस्वी मेधावी 14 d reads पर्यरक्षत् only and omits वा, b1 g पर्यरक्षद्वा 15 d m प्रभावेन, a d omit च after यस्य, a d and mss क, ख of b1 omit शरीरान् 15-16 a d m omit द्यावापृथिव्यौ अपि, 16 m अविभीता, b1 g अविभीताम्, m बलस्य, b1 g बलस्य

1 यो जायमान एव—B1 mss क, ख, ग read यो जात एव for यो जायमान एव Durga also reads यो जात एव, see l 11, below

2 पर्यभवत्—Durga does not read पर्यभवत्

7-8 पुरोडाशस्य याज्या—Ms 10 2 12

सेनालक्षणस्य महत्त्वेन अतिमहदसह्यमस्य बलमवश्यमयमावा सादयिष्यतीत्येवमति
महत्यावेते द्यावापृथिव्यावबिभीता यस्य शुष्मात् जनास. हे असुरजना स इन्द्र.
नाहमिन्द्र । ब्राह्मणोऽह, तत्प्रसादादेवावाप्तद्रूप इति ।

ऋषेः दृष्टार्थस्य अनुभूतेन्द्रमैत्रस्येन्द्रवयस्यस्य गृत्समदस्य इन्द्र प्रति प्रीतिः
5 स्तुति भवति आख्यानसयुक्ता आख्यानसबन्धात् । अतश्च दर्शयति मन्त्राणा
मैतिहासिकोऽप्यर्थ उपेक्षितव्योऽसावपि तेषां विषय इति । अथवा । दृष्टार्थस्य इति
देवतार्थं सतत्त्वतो दृष्टवतो भावितान्त करणस्य प्रीतेः अतिहर्षात् आख्यानसयुक्ता
अन्येभ्यः । कथनसयुक्तेत्यर्थः ॥

पर्जन्य (५) तृपेराद्यन्तविपरीतस्य । 'तृप तृप्तौ'—इत्यस्य धातो । स कथं
10 भवति । आद्यन्तविपर्ययण । अतस्तमाद्यन्तविपर्यय स्वयमेव दर्शयति । तर्पयिता
स एव भवति । किम् ऐकदेशिक । न इत्युच्यते । जन्य सर्वजनपदतर्पयिता । अथ
वैवमन्यथा स्यात् । परो जेता वा । पर प्रकृष्टो जेता पर्जन्य । परशब्दात् पूर्वपद
जयतेरुत्तरपदम् । परो जनयिता वा । प्रकृष्टो जनयिता । तदेव पूर्वपद जनयते
रुत्तरपदम् । प्रार्जयिता वा । कस्य । रसानाम् । प्रपूर्वस्थार्जयते पर्जन्य ।
15 स हि रसान् प्रकटीकरोति । तस्य एषा भवति ॥ १० ॥

“ वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं बिभाय भुवनं महावंधात् ।
उतानांगा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पर्जन्यं स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः ॥ ”

विहन्ति वृक्षान् । विहन्ति च रक्षांसि । सर्वाणि चास्माद् भूतानि

1 a d omit सेनालक्षणस्य, d omits बल 2 m अविभीता, a d m omit
जनास 3 a d m अवाप्तद्रूप, b₁ आप्तद्रूप 5 m तुष्टि for स्तुति,
a d m omit आख्यानसयुक्ता, a d आख्यानसबन्धा 7 b₁ ms ग does
not have दृष्टवतो, a d m तत्रोपजातप्रीते for प्रीते of b₁ 9, d आख्यानयुक्ता
10 a d m यत् for अत 17 B₁ R यत्पर्जन्यं स्तनयन्, J यत्पर्जन्यं स्तनयन्

9 'पर्जन्य'—Nigh V 4 5

9 'तृप तृप्तौ'—Dhatup 6 27

16-17 RS V 83, 2

बिभ्यति महावधात् । महान् ह्यस्य वधः । अप्यनपराधो भीतः पला-
यते वर्षकर्मवतो, यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः पापकृतः ॥

बृहस्पतिर्बृहतः पाता वा, पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ ११ ॥

“ वि वृक्षान् हन्ति ”—इति । अत्रेति १० । कारीर्या दिगुपस्थाने विनियोगः ।
वि वृक्षान् हन्ति, विहन्ति वृक्षान् पर्जन्यः अशनिपातैः । कदा । यदा ५
तत्स्फरादीन् अनाकालप्रभवान् दुष्कृतः—पापकृतः, वर्षेण ओषधीरभिनिष्पादयन्
स्तनयन् हन्ति—उपशमयति सुभिक्षं कुर्वन् तदा । विहन्ति च रक्षासि । विविध
हन्ति क्रूरकर्मणः । विश्वं विभाय, सर्वाणि चास्माद्भूतानि बिभ्यति महा
वधात् पर्जन्यात् । कथम् । उतानां गा ईषते । एव नाम महावधात् अस्मात्
सर्वाणि भूतानि बिभ्यति येन अनागा, अपि, अनपराधोऽपि सन् सर्व एव १०
अस्मात् वर्षकर्मवत स्तनयितुशब्दैरशनिं मुञ्चत ईषते—पलायते मामय
स्तनयन् हन्ति इति मन्यमानः । सोयमेवमतिमहानुभावो भगवान् पर्जन्यः स वर्ष
त्वस्माकमिति ॥

‘ बृहस्पतिः ’ (६) कस्मात् । बृहतः पाता वा पालयिता वा । बृहतः—
महतोऽस्य जगत उदकस्य वा पाता—रक्षिता । पालयिता अपि रक्षितैव । १५
वात्वन्यत्वमर्थैकत्वम् ॥ तस्य एषा भवति ॥ ११ ॥

2 B₁ R यत्पर्जन्यः स्तनयन् 3 B₁ J conclude X 1 11 with भवति
4 a marks verse 10 after इति, as °न्तीति १० 5 d omits विहन्ति
6 a d नाकालप्रभवान्, a d m omitt दुष्कृतः, b₁ g read it 6-8 m
omits from रमिनिष्पादयन् to रक्षासि वि and reads as वर्षेणोषधी विष इति क्रू
८ m विश्वं विभाय, m बिभ्यति 10 m बिभ्यति for बिभ्यति 11 m °रशनि
मुञ्चत 12 a d m omitt स्तनयन्, a d m read सोय for सोय

1 Durga omits the passage महान् ह्यस्य वधः, and the word भीतः

4 विनियोग—Sec Āśva Śāstru Śā 2 13

6 Mss a d m of Durga omitt दुष्कृतः, b₁ g have it,

14 ‘ बृहस्पतिः ’—Nigh V 4, 6

“अश्नापिनद्ध मधु पर्यपश्यन्मत्स्य न दीन उदनि क्षियन्तम् ।

निष्टज्जभार चमस न वृक्षाद् बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य ॥”

अशनवता मेघेनापिनद्ध मधु पर्यपश्यन्मत्स्यमिव दीन उदके निव-
सन्तम् । निर्जहार तच्चमसमिव वृक्षात् । चमसः कस्मात् । चमन्त्य-
5 स्मिन्निति । बृहस्पतिर्विरवेण शब्देन विकृत्य ॥

ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणः पाता वा, पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

अश्नापिनद्धम्—इति । अथास्यस्याङ्गिरसस्यार्षम् । अश्ना—अशनवता—व्यापन
वता मेघेन अपिनद्धम् आत्मनो म यमतिनीय नद्ध बद्ध विवृत व्यवहितमटश्यमन्यै
बृहस्पति मधु—उदक पर्यपश्यत् सर्वतोऽपश्यत् । कथम् । मत्स्य न दीन
10 उदनि क्षियन्तम् । मत्स्य न—इव दीने उदनि—उदके उपक्षीयमाणे उदके
क्षीणप्राये क्षियन्त—निवसन्तम् । यथा मत्स्यबन्धोऽल्पे उदके जिघृक्षुर्मत्स्य
परिपश्येच्छक्यो ग्रहीतुमयमिति एव पर्यपश्यत् । निष्टज्जभार चमस न वृक्षात् ।
तच्च च मधु दृष्ट्वा निर्जहार—निर्जहार—निर्हृतवान् । कथम् । चमस न वृक्षात् ।
यथा कश्चित् कुशल शिल्पी गृक्षम यात् चमस—यज्ञपात्र निर्हरेत्—निष्पादयेत् एव
15 निर्जहार बृहस्पतिः । अत एवोदकनिर्हरणात् म यम । कथमसौ निर्जहार । विरवेण
विकृत्य भीषणेन अतिमहता रवेण शब्देन सक्षोभ्य । मेघ स्रस्तसर्वाङ्गसधिबन्धन
कृत्वा विकृत्व तत् एव विह्वलीभूत विकृत्य समन्ततो विशकलीकृत्य एव निर्जहार
मधु यो बृहस्पति सोऽस्माकमपीद करोत्विति ।

चमसः कस्मात् । चमेर्भक्षणार्थस्य । तत्र हि सोमश्चम्यते ॥

6 B1 J conclude X 1 12 with भवति 7 a marks verse 11
after इति, as इति⁹⁹, a d m omit अश्ना 8 a d omit बद्ध after नद्ध
10 m क्षयन्त for क्षियन्त, a d m omit न after मत्स्य, a d b1 omit
उदनि 10-11 a d उपक्षीयमाणे उदके क्षीणप्राये क्षियन्त etc, b1 j m उदके
उपक्षीयमाणप्राये क्षियन्त 11 m यथा मत्स्यबन्धोऽल्पे उदके 13 a d m omit
निर्जहार 15-16 m विरवेणविकृत्य 19 a d omit कस्मात् after चमस

1-2 RS X 68 8, AV 20 16 8

4-5 Durga omits चमन्त्यस्मिन्निति,

‘ब्रह्मणस्पतिः’ (७) कस्मात् । ब्रह्मणः पाता वा पालयिता वा । ब्रह्म
अन्नम् ऋगादि वा । तस्योभयस्याप्यसौ वर्षेणैषधीरभिनिष्पादयन्पाता सपद्यते । वर्षा
भावे ह्येतदुभयमुत्सीदति ॥ तस्य एषा भवति ॥ १२ ॥

“अश्मास्यमवत ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसातृणत् ।

तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दशो बहु साक सिसिचुस्तुसमुद्रिणम् ॥” ५

अशनवन्तमास्यन्दनवन्तमवातित ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमो-
जसा बलेनाभ्यतृणत् तमेव सर्वे पिबन्ति रश्मयः सूर्यदशो, बह्वेन सह
सिञ्चन्त्युत्समुद्रिणमुदकवन्तम् ॥ १३ ॥

अश्मास्यमवतम्—इति । गृत्समदस्यार्षम् । अश्मशब्दात् अशनवन्तम् इति,
आस्यशब्दात् आस्यन्दनवन्तम् इति भाष्यकारश्चकार । तथा सामर्थ्यमपेक्ष्य । किमुक्त 10
भवति । उदकव्यापनक्रियया तद्वन्तम्, आस्यन्दनक्रियया चोदकप्रक्षरणक्रियया तद्वन्तम् ।
अश्मास्य—मेष मधुधारम्, उदक धारयितार, यम् ओजसा-बलेन अभ्य-
तृणत्—अभ्यहनत् ब्रह्मणस्पतिः तम् अवतम्—अवातितम् अवाडतित भूमिम्
उदकभावेन गत पुनरादानकालमुदकस्य प्राप्य तम् एव विश्वे—सर्वे पपिरे—
पिबन्ति । तदुदकमाददते । के पुनस्ते । स्वर्दशः सूर्यस्य रश्मयः । स्वरिव ये 15
दृश्यन्ते ते सूर्यसमानदर्शना । स्वर्भावेन वा सूर्यभावेन ये मण्डलीभूता दृश्यन्ते ते

1 a d ब्रह्मणस्पति, b1 m ब्राह्मणस्पति, m ब्राह्मण पाता 2-3 b1 ms g
omits the passage from तस्योभयस्याप्यसौ to मुत्सीदति, m reads it,
d m अभिनिष्पादयन् पाता सपद्यते, b1 j अभिनिष्पादयिता सपद्यते 8 B1 J
conclude X 1 13 with उदकवन्तम् Here ends also the first pāda
of the tenth adhyaya, इति दशमाध्यायस्य प्रथम पादः 9 a marks
verse 12 after इति, as इति 12 12 a d m add अवत after अश्मास्य
13 d m अवातितम् for अपातितम् of b1 j, a d and the b1 ms k
read अवागतित for अवाडतित of b1 j 14 a d m omit सर्वे

पिबन्ति । पुनश्च प्राप्य तदुत्सर्गकालं बहु साकं बहु तदुदकं साकं सहभूता मण्डलात् अवाञ्च आवृत्य एतन् अन्तरिक्षे उत्स-मेघम् उद्विणम्-उदकवन्तं कुर्वन्तं सिञ्चन्ति । तच्च पुनरेव मेघो यो ब्रह्मणस्पतिं लोकानुग्रहाय प्रतिसवत्सरं तृणेदि सोऽस्माकमिदं नाम करोत्विति ॥ १३ ॥

5 क्षेत्रस्य पतिः । क्षेत्रं क्षियतेर्निवासकर्मणः । तस्य पाता वा, पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

‘क्षेत्रस्य पतिः’ (८) कस्मात् । क्षेत्रं तावत् क्षियतेः निवासकर्मणः तदाश्रयेण हि ग्रामे क्षियन्ति-निवसन्ति कुटुम्बिनः । तस्य पाता वा पालयिता वा मध्यमः । तत्कर्मोपपत्तौ हि क्षेत्रस्य क्षेत्रत्वसाफल्यम् । यदा हि मध्यमेन वृष्टिः 10 भवति अथ क्षेत्रं सफलं भवति । विगृहीतमेव समानातम् । निगमे तथा दृष्टत्वात् । तस्य एषा भवति ॥ १४ ॥

“क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि ।

गामश्वं पोषयित्वा स नो मृळातीदृशे ॥”

क्षेत्रस्य पतिना वयं सुहितेनेव जयामो, गामश्वं पुष्टं पोषयित्वा

1. *a d* omit साकं before सहभूता 2 *d* अवाञ्च for अवाञ्च, *a* only reads एतन् for एतन् 3 *a d* सिञ्चन्ति, *bi* सिञ्चति 4 After ॥ १३ ॥, *a d m* read पचदशस्य प्रथमं पादं, *bi j* read इति ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तौ चतुर्दशाध्यायस्य (दशमाध्यायस्य) प्रथमं पादं ॥ १०, १ ॥ 5 *Bi j* read द्वितीयं पादं ॥ before क्षेत्रस्य पतिः 6 *Bi j* conclude X 11 1 with तस्यैषा भवति 8 *a d m* तदपाश्रयेण, *a d* omit निवसन्ति 13 *Bi j* पोषयित्वा, R पोषयित्वा, *Bi R* मृळातीदृशे, *Bi mss* क, ख, ग and *j* मृळातीदृशे

5. क्षेत्रं क्षियते — Cf ‘क्षि क्षये’ Dhatup 1 236

7 ‘क्षेत्रस्य पतिः’ — Nigh V 4 8

12-13 RS IV 57 1 Cf ÅGS 2 10, Åśva Śānu Sū 9 11

चाहरेति । स नो मृलातीदृशो । बलेन वा धनेन वा । मृळतिर्दान-
कर्मा । पूजाकर्मा वा । तस्यैषापरा भवति ॥ १५ ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयम्—इति । वामदेवस्यायम् । क्षेत्रस्य पतये चरो
पुरोनुवाक्या । क्षेत्रस्य पतिना सुष्ठु हितेन केनचिदासेन मित्रेण इव सयुक्ता
सन्त वय जयाम्, गवाश्वादीनि वनानि पुष्टानि बलवन्ति पोषयितॄणि पोषणाय 5
समर्थानि । उपनामितद्रव्याणां चास्माकं क्षेत्रस्य पतिना तत्प्रसादादेव तानि भोक्तु
शक्तिरस्तु । कथम् इति । आ इत्यस्योपसर्गस्य सबन्धिः क्रियापदमध्याजहार भाष्यकारः ।
आहर इति । कोऽर्थः । उपजातशक्तयो वयमेवमाज्ञापयन्त परिचारकानिदमाहरतेति
सर्वद्रव्याणि यथाशुचीमहि तथा क्षेत्रस्य पतिरस्मान् मृडयतु । मृळतिः दानकर्मा ।
ईदृशे धनलाभाय भोगाय चास्मान् ददातु—वारयतु । नित्य स्थिरान् करोतु इत्ये 10
तदाशास्महे ।

तस्य एषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् । यस्य चरो एषा पुरोनुवाक्या
तत्र ब्राह्मण भवति ।

“ इय वै क्षेत्र पृथिव्यस्यामदीनाया प्रतितिष्ठति ”

इति । यत परया वर्षलिङ्गयोपपादयति मध्यस्थान क्षेत्रस्य पतिरिति । भक्तिमात्र 15
ब्राह्मणमिति ॥ १५ ॥

1 C मृळतीदृशे, B1 J मृलातीदृशे, R मृलातीदृशे 1-2 C मृळतिर्दा°, D
मृळ्यतिर्दा°, B1 J R मृळतिर्दानकर्मा, and B1 mss क, ख, ग, मृळतिरुपद्रयाकर्मा
for मृळतिर्दानकर्मा 2 B1 mss ड, च and C D R do not read पूजाकर्मा
वा, but B1 J have it, B1 J conclude X 11 2 with भवति 3 a
marks verse 13 after इति, as इति¹³ 4 m सुष्ठु, a d omit इव after
मित्रेण, b1 j m have it 6 b1 j m तत्प्रसादादेव 8 d उपजातशक्तयो
9 a d यथा स्तुवीमहि for यथाशुची°, a d मृडतु for मृडयतु of b1 j m,
b1 j m मृळतिर्दानकर्मा 12 a d कस्मात् for किमर्थ 14 m मदीयाना for
मदीनाया 15 a d मध्यमस्थान

1 बलेन वा धनेन वा—Durga omits this

2 पूजाकर्मा वा—C D R and Durga omit पूजाकर्मा वा.

4 पुरोनुवाक्या—MS 2 1 1

14 Cf 'इय वै क्षेत्र पृथिव्यस्यामदीनायामन्तत प्रतिष्ठास्याम'—Kausi B1 30 11.

“क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मि धेनुरिव पयो अस्मासु धुक्ष्व ।

मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृळयन्तु ॥”

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मि धेनुरिव पयोऽस्मासु धुक्ष्वेति । मधुश्चुतं घृतमिवोदकं सुपूतम् । ऋतस्य नः पातारो वा पालयितारो वा 5 मृळयन्तु । मृळयतिरुपदयाकर्मा, पूजाकर्मा वा ।

तद्यत्समान्यामृचि समानाभिव्याहार भवति तज् जामि भवतीत्येकम् । मधुमन्तं मधुश्चुतमिति यथा । यदेव समाने पादे समानाभिव्याहारं भवति तज् जामि भवतीत्यपरम् ।

“हिरण्यरूपं स हिरण्यसदृग्” इति यथा ।

10 यथाकथाच विशेषोऽजामि भवतीत्यपरम् ।

“मण्डूकां इवोदकान् मण्डूकां उदकादिव” इति यथा ॥

2 B1 mss क, ख, ग and J read मृळयन्तु, B1 R मृळयन्तु 3 B1 mss क, ख, ग have पयो अस्मासु, B1 J C R पयोऽस्मासु 5 R B1 J read मृळयन्तु । मृळयतिरुपदयाकर्मा पूजाकर्मा वा, B1 mss क, ख, ग read मृळयन्तु मृळतिर्दानकर्मा, and omit पूजाकर्मा वा, C मृळयन्तु मृळयतिरुपदयाकर्मा पूजाकर्मा वा

1-2 RS IV 57 2

3 धुक्ष्वेति—Duiga does not read इति, after धुक्ष्व

4 पातारो वा पालयितारो वा—Duiga does not read वा after पातारो, and omits पालयितारो वा

5 B1 mss क, ख, ग read मृळतिर्दानकर्मा for मृळयतिरुपदयाकर्मा, and omit पूजाकर्मा वा Duiga does not explain मृळयतिरुपदयाकर्मा पूजाकर्मा वा

5 मृळयतिरुपदयाकर्मा, पूजाकर्मा वा, मृळतिर्दानकर्मा—The Dhātupathā assigns meanings altogether different from those of Yaska to the root ‘mṛda’ Cf ‘मृड सुखने’ Dhātup 6 46, ‘मृड क्षोदे सुखेऽपि’ Dhātup 9 44

8 तज्जामि भवति—cf ‘जामि अतिरेकनाम’ Nil IV 20

9 RS II 35 10

11 RS X 166 5

वास्तोष्पतिः । वास्तुर्वसतेर्निवासकर्मणः । तस्य पाता वा पाल-
यिता वा । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

क्षेत्रस्य पते—इति । आर्षं यदेव पूर्वस्या । विनियोगो मद्वात्रे । अदित्यै चतु
रूपश्चतु स्तनग्रहः । तस्य तृतीयमनयर्चा गृह्यते । हे क्षेत्रस्य पते मधुमन्तम्
ऊर्मि मधुर—स्वादुम् उदकसघात धेनुः यथा पयः दोग्धि एवम् अस्मासु धुक्स्व- 5
प्रक्षर । किञ्च । मधुश्चतुर् घृतमिव सुपूतम् । मधु इव यत् सुदुर्मुहु श्रोतति ।
घृतमिव सुपूतम् उदकमकलुषम् । तस्य दानेन ऋतस्य न पतयो मृळ-
यन्तु । ऋतस्य—उदकस्य पतय —पातारः माभ्यमिका देवा क्षेत्रस्य पतिप्रमुखा
मृळयन्तु । नित्यमस्मान् रक्षन्तु पूजयन्तु वा ॥

अत एव मन्त्रात् प्रसक्तमत पर सर्वमन्त्रेषु जाम्यजामिता पदानां चिन्त्यते । 10
जामीति पुनरुक्तस्य सज्ञा । सा पुनरिय निगमत एव । विज्ञायते हि

“जामि वा एतद्यज्ञे क्रियते यन्मरुत्वतीयो ग्रहो गृह्यते मरुत्वतीय शस्यते”
इति । तदेतत् पुनरुक्तं द्विविधम् । समानशब्दार्थम् असमानशब्दार्थं च । तत्र समान
शब्दार्थं नाम यदेकमेव पदमेकार्थमेकस्मिन्नेव वाक्याधिकारे पुनरुच्यते । तद्यथा ।

“मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति”

15

इति । तदधिकृत्यान्यथाप्रतिसमाधानाशक्तौ वक्ष्यति, “अभ्यासे भूयासमर्थं मन्यन्ते”

1 B1 mss क, ख, ग read वास्तु वसते°, R B1 J C वास्तुर्वसते° 2 B1
J conclude X 11 } with तस्यैषा भवति 3 d m read the *matika*
up to मधुमन्तमिति, a mss verse 14 after इति, is इति¹⁴ 3-4
a d अदित्यै चतुरूपश्चतुस्तनग्रहः, m °चतुरूप°, b1 7 आदित्यै चररूप etc
5 m मधुरस्वादुम् 6 d reads मुहु only once and adds घृतति after
श्रोतति 7-8 d m मृळयन्तु, b1 7 मृडयन्तु 9 m मृळयन्तु, b1 7 मृडयन्तु
11 d m जामीति पुनरुक्तसज्ञा 14 d adds च before नाम 16 a d m
read तदधिकृत्यान्यथाप्रतिसमाधा(d omits धा)नाशक्तौ etc, b1 7 तदधिकृत्यान्यथाप्रति°,
d °प्रतिसमानाशक्तौ, m °प्रतिसमानाशक्तौ

1 B1 mss क, ख, ग read वास्तु वसते°, B1 J C R and Durga,
वास्तुर्वसते°

12 जामि वा etc—MS 4 6 8

15 RS I 129 6

16 वक्ष्यति—See Nil X 42

इति । यत् पुनरसमानार्थं पदमभ्यस्यते तदपुनरुक्तमेव । यदसमानशब्द समानार्थं च तदसुखप्रतिसमाधानमिति तदर्थमिहोपोद्धन्ति तद्यत् समान्यामृचि इति । तद् इति वाक्योपादाने । यत् समान्यामृचि । एकस्यामृचि । समानाभिव्याहार पद भवति । समानमर्थमभिव्याहरति । पदान्तरेण य कश्चित् पूर्वैऽर्धर्वैऽभिहितोऽर्थः 5 तमेव उत्तरेऽर्धर्वैऽभिदधत् जामि भवति । तद् यथा मधुमन्त मधुश्रुतम् इति । यो हि मधुश्रुत् अवश्यमसौ मधुमान् । एक तावत् आचार्यमतम् ।

यदेव समाने पादे समानाभिव्याहार भवति तज्जामि भवतीत्य परम् । नानार्थचर्गतयो समानार्थयोरपि पदयोरसमानपदान्तरव्यवधानात् प्रकृतार्था नुस्मृतये पुनरनुकीर्तनमजाम्येव । किंतु यदेव समाने पादे एकस्मिन् पदान्तरेण व्यवहित 10 पद समानार्थं पुनरुच्यते अविच्छिन्नप्रसक्तानुस्मृति तदेव जामीत्यपरम् ।

“ हिरण्यरूपः स हिरण्यसदृग् इति यथा ”

इति । यो हिरण्यरूपः सोऽवश्यं हिरण्यसदृक् ।

तत् किं पौनरुक्त्ये न तद् योज्य पदम् । तत्सयोगाद्वा तदसाधु मन्त्रवाक्यम् । न इति उच्यते । यथाकथाच विशेषोऽजामि भवतीत्यपरम् । यथाकथञ्चित् य 15 कश्चित् स्वल्पोऽपि हि तत्र विशेषो वक्तव्यः । दृष्टानुविधानाच्छन्दस अर्थानुविधाने यतेत । एव येन केनचित् स्वल्पेनापि विशेषेण तदजामि भवतीत्यपरम् । अपरे पुन कृतवाक्यार्थपरिसमाप्त्यतिरिक्त पद पुनरभ्यस्यमान निपातवत् पादपूरणत्वेनार्थवदिति प्रतिसमादधते । तदेतदवगत भवति । इदमेव त्वभीष्टमाचार्यस्य । यथाकथाच विशेषः इति । तदर्थमुदाहरति ।

3 m यत्सामान्यामृचि 4 m समानमर्थमभिव्याहरति पदान्तरेण । य क° 5-6 a d मधुश्रुतम् and मधुश्रुत् respectively for मधुश्रुतम् and मधुश्रुत् of b1 7 9 a d m पादे, b1 7 पदे 10 a तदेतदेव, b1 7 m तदेव 10-11 a d m add तद्यथा before हिरण्यरूप etc 11-12 d m omit इति after इति यथा 12 a adds यथा again after इति 13 a d तत्किं पुनरुक्त्ये (d क्ये) न तद्योज्य पद, m तत्किं पौनरुक्त्ये न तद्योज्य पद 15 a d omit हि after स्वल्पोऽपि 15-16 d दृष्टानुविधानाच्छन्दस अर्थानुविधानोपेतैव येन केनचित् etc, a °अर्थविधानोपेतैव etc 16 b1 7 °यतेतैवम् । येन etc 17 a कृत्यवाक्यार्थ° ?

“मण्डूका इवोदकान् मण्डूका उदकादिव इति यथा ”

इति । एवमादिषु यथा समानशब्देषु असमानशब्देषु च पुनरुक्तेषु य कश्चिद् विशेषो वक्तव्य । स कथम् इति । मन्त्रमेव त व्याचक्ष्महे यत्रैष पाद ।

“ योगक्षेम व आदाय ह भूयासमुत्तम आ वो मूर्धानमक्रमीम् ।

अधस्पदान् उद्वदत मण्डूका इवोदकान् मण्डूका उदकादिव ॥ ”

5

इति । ऋषभस्यार्षम् । कामतो देवता कल्प्या । विद्विष उच्यन्ते । योगक्षेम व आदाय । योगो नाम लिप्सितार्थस्य प्राप्ति । क्षेमो नाम तत्परिपालनम् । हे विद्विष एतत् उभय भबद्भ्य आदाय मदधीनसर्वयोगक्षेमान् युष्मान् कृत्वा सर्वार्थेऽपि अह भूयासम् उत्तम उत्कृष्ट युष्माकम् । ‘आ वो मूर्धानमक्रमीम्’ । उपरि युष्मानधिनिष्ठेयम् । ते यूयमाक्रान्तमूर्धानो मया मे मम अधस्पदात् पादयोरधो वर्तमाना मन्मुखप्रेक्षा 10 अस्वाधीनसर्वार्थवृत्तयो भूत्वा नित्यम् आवदत । कथम् । मण्डूका इवोदकात् । यथा मण्डूका उदकात् ऋते नित्यम् अस्वाधीनवागवृत्तयो निर्वचना सपद्यन्ते एव महते यूय भूयास्त । मण्डूका उदकादिव । यथा चोदकादृते मण्डूका सर्वात्मनैव न भवति एव महते यूय मा भूत । एवमत्रैकत्र विद्विषा निर्वान्तवे मण्डूका उपमानम् ।

2 *m* omits इति, *a d* omit इति एवमादिषु यथा, *a* only omits च after असमानशब्देषु 3 *a* marks verse 15 after पाद 3-7 *a* reads the whole *ik* here after यत्रैष पाद, we follow *a*, *b* *g* *m* read as यत्रैष पाद । “योगक्षेम व आदाय” इति । ऋषभस्यार्षम् । कामतो देवता कल्प्या । विद्विष उच्यन्ते । and then the whole *ik*—“योगक्षेम etc to उदकादिव ॥” इति । योगो नाम , *m* reads योगक्षेम व आदाय only, and not the whole *ik* as *b* *g* do 4 and 6 *a d m* read simply योगक्षेम व आदाय । योगो नाम लि° 6 *b* *g* कामतो देवता कल्प्या, *d* उच्यते for उच्यन्ते 7 *d* लिप्सितस्यार्थस्य 8 *a d m* सर्वार्थेषु अह for सर्वार्थेऽपि अह of *b* *g* 10 *d m* omit मे, *d* मन्मुखप्रेक्षा for मन्मुख° 11 *b* *g* नित्य आवदत, *m* नित्य मा वदत, *a d* नित्य मा वदत 12 *a d m* अस्वाधीनवागवृत्तय निर्वचना, *b* *g* अस्वाधीनवृत्तयो नि° 12-14 *b* *g* अस्वाधीनवृत्तयो निर्वचना सपद्यन्ते एव महते यूय मा भूत । एवमत्रैकत्र etc 13-14 *a d* यूय भूयास्त मण्डूका उदकादिव । यथा चोदकादृते मण्डूका सर्वात्मनैव न भवति एव महते यूयमाभूत् (*d* त)° एवमत्र etc

अन्यत्र उदकाभावे मण्डूका यथा न भवन्ति एव मदभावे यूयमित्युदकमुपमानम् ।
एष विशेष । पूर्वयोरपि मन्त्रयोर्भवति कश्चिन् मधुमान् न तु मध्वविरत मुहुर्मुहुश्चो
ततीति । तथा “ हिरण्यरूप स हिरण्यसदृग् ” इति अत्र भवति कश्चिद्विरण्यरूप न तु
द्विरण्यमिव दृश्यमान प्रिय इति विशेष ॥

5 ‘वास्तोष्पतिः’ (९) वक्तव्य । स च पुनरेष रुद्रात्मना मध्यमो वास्तोष्पति ।
विज्ञायते हि वास्तोष्पतीये यायावर्यप्रतिपत्तौ गृहगमनमधिकृत्य

“ न हीनमन्वाहरेयू रुद्राय हि तद्धीयते यद्धीनमन्वाहरेयू रुद्र भूतमन्वाहरेयु ”

इति । स एष गृह्णाधिदेवता रुद्रो वास्तोष्पति । स पुन अमीवहा—इति बलकृतिलिङ्गात्
मध्यम । तस्य पूर्वपद विगृह्य निराह । वास्तु वसते निवासकर्मणः । वास्तु
10 इति गृहमुच्यते । उच्यते हि तस्मिन् । तस्य पाता रक्षिता । तदधिदेवताभावेन
रुद्रात्मना च तत्कृतेनोपकारेण रक्षिता मध्यम । इतरथा ह्युत्सीदेयुर्गृहा । तस्य एषा
भवति ॥ १६ ॥

“ अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् ।

सखा सुशेवं एधि न. ॥ ”

15 अभ्यमनहा वास्तोष्पते सर्वाणि रूपाण्याविशन् सखा नः सुसुखो

1 d reads यथा मण्डूका, by inversion 2-3 a d श्रोतयतीति 3 a d
तथा for यथा of b1 g, a d अन्यत्र for अत्र 4 b1 हिरण्यमवदृश्यमान for
द्विरण्यमिव दृश्यमान 5 d omits च after स 6 a d यायावप्रतिपत्तौ, b1 g
यायावर्यप्रतिपत्तौ, m ययावर्य प्र^० 9 a d वास्तु वसते for वास्तु वसते 11
a omits च तत् and reads रुद्रात्मना कृतेनोपकारेण etc 15 C अभ्यमनाहा,
D अभ्यमनहा, R ^०विशन्सखा

5 ‘वास्तोष्पति’—Nigh V 4 9

7 For the quotation, cf ‘ न हीनमन्वाहर्तवे रुद्राय हि तद्धीयते यद्धीनमन्वा
हरेयू रुद्र भूतमन्वाहरेयु । ’—MS 1 5 13

13-14 RS VII 55 1

15 अभ्यमनहा—Durga does not read अभ्यमनहा which is Yaska's
explanation of अमीवहा, the first word in the *śik* quoted

15 न सुसुखो—Durga does not repeat these words

भव । शैव इति सुखनाम । शिष्यते । वकारो नामकरणोऽन्तस्त्वन्तः
पलिङ्गी विभाषितगुणः । शिवमित्यप्यस्य भवति । यद्यद्रूप कामयते
तत्तद् देवता भवति ।

“रूप रूपं मघवा वोभवीति”

इत्यपि निगमो भवति ॥

वाचस्पतिः । वाचः पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥१॥

अमीवहा वास्तोष्पते—इति । वसिष्ठस्यार्थम् । गृहकारिकास्थालीपाके १०११
प्रतिपत्तौ च वास्तोष्पतीयहोमे विनियोगः । हे भगवन् वास्तोष्पते नाम भगवन्
अमीवहा भव । अमीवा रागः, तस्य हन्ता । कथम् । विश्वा सर्वाणि रूपाणि
आविशन् । यस्य अस्मद्द्वयहेतोर्त्य प्रतिपक्षः, सर्वाणि रूपाणि तस्य अपमानिताः ।
त तमस्माकममीवान् जहि । अमुना प्रकारेण घ्नन् अस्म । ताः स्वस्वा । मयः सुशय
सुष्ठु सुखः भव । शैव इति सुखनाम । तत् कस्मात् । शिष्यते । वकारो
नामकरणः । शिषिधातुः, वकारः प्रत्ययः शिष इत्यस्य । स पुनः अन्तर्यामिनः
पलिङ्गी । अन्ते तिष्ठति यातोर्यो वर्णः सोऽन्तस्य । न सहा यस्य अन्तः स तस्य
कश्च पुनरसौ । षकारः । तस्यान्तरमवकाशस्थानम् ॥१॥ तस्यैषा भवति ॥१॥

4 R रूपरूपः, R बोभवीतीत्यपि 6 B1 I connecte X m I s am k
7 a marks voice 1b after इति, as इति^{१६}, “a d m” इति^{१७} ८
b1 गृहकारिका^{१०} 9 m अमीवा रोगः, “a d m” omit इति^{१८} १०
आविशत्, j रूपाणि आविशन् 10 a d m तस्य तस्य रूपं ताः स्वस्वा, ११
a d शिषिधातुः, b1 j शिषिधातुः 15 a d तस्यान्तरमवकाशस्थानम्, १६
of b1 j.

1 शैव इति सुखनाम—Nigh III 6 17, Cf ‘शैवमिति’ भाष्यम् १०११
Devanag

2 शिवम्—Nigh III 6 18

2-3 कामयते and देवता भवति—Savarni 1015 कामयन्ते १०११
देवा विशन्ति for देवता भवति

4 RS III 53 8

7 गृहकारिकास्थालीपाके—See Murv Gr I 6 19

8 वास्तोष्पतीयहोमे—See Murv Śtau I 6 1

13 शिषि धातु —Cf शिषि हिंसार्थः, Dhātup I 655

भवत्यन्तस्थान्तरोपलिङ्गी । कश्च पुनरसौ । वकार । स षकारस्य स्थानमुपगच्छति । ततो गुणे कृते शेष इति भवति । स च पुनरेष धातु विभाषितगुणः इति । शिवम् इति अपि अस्य भवति अगुणपक्षे ।

सर्वाणि रूपाण्याविशन् इत्यतः प्रसक्तमुच्यते । शक्नोति पुनर्वास्तोष्पति 5 सर्वाणि रूपाण्यावेष्टुमित्युच्यते । यद् यद् रूपं कामयते तद् तद् देवता भवति । अस्त्येतदैश्वर्यं देवताया । यदादिच्छति रूपं तत्तत् करोति । निगमोऽपि हि भवत्यैश्वर्यप्रख्यापकः ।

रूपं रूपं मधवां बोभवीति माया कृण्वानस्तन्व १ परि स्वाम् ।

त्रिर्यदिव परि मुहूर्तमागात् स्वैर्मन्त्रैरनुतावा ऋतावा ॥

- 10—इति । विश्वामित्रस्यार्षम् । यावन्ति कानिचिद्रूपाणि मधवा—इन्द्रो भवितुमिच्छति तानि सर्वाण्यप्रतिबन्धेन बोभवीति पुनः पुनर्भवतीति । कथम् । माया कृण्वान् । इदं भवामीदं भवामीत्येव तन्व परि स्वा तनु तत्तदाकृत्यानेकविधा विकुर्वाण । त्रिर्यदिव परि मुहूर्तमागात् । दिव परि दिव अभि द्युलोकात् मुहूर्तं मुहूर्तकालं प्रति यत् यं त्रि आगात्—आगच्छति । स्वैर्मन्त्रैः हूयमानो वा स्तूयमानो वा युगपद्यजमा 15 नाना यज्ञेषु । अनृतुपा अनियतसोमपानकालं सर्वदा यागोत्पत्ते । ऋतावा—ऋतवान् यज्ञवान् । येनासावेवमात्मानं विकरोत्येव च दिवो मुहूर्तं त्रिरागच्छति तेनासावचिन्त्य प्रभावत्वाच्छक्नोति तत्तद्वपमावेष्टुम् । एव सुष्टु यदेतदुच्यते सर्वाणि रूपाण्याविशन्नमीवहा भवास्माकं त्वमिति ॥

1 *bi j* कश्च पुनरसौ । षकार *l*, *m* कश्च पुनरसौ । वकार, *a* appears to add स वकार or स षकार, *d* स षकार, before स षकारस्य 2 *m* शेष एव भवति, *bi j* शेष इति भवति 6 *a d* omit one तद् and *a* reads रूप for करोति 7-8 *a* marks verse 17 after प्रख्यापक, as रूप १७ 8 *d m* do not read the whole *rik* but up to बो(*m* वो) भवीति only, and then इति । विश्वामि^० 11 *d m* बो(*m* वो) भवतीति 12 *d* reads भवानि for भवामि, *a d m* add स्वा again before तनु, *a d* read तदाकृत्या^० for तत्तदाकृत्या^०, *a* only reads नैकविधा 13 *m* दिव अभि for दिव अभि, *a d m* omit मुहूर्त 14 *a d m* omit यत् 15 *d* अनृतुपा ? *m* आनृतुपा, *a d m* यागोपपत्ते 17 *a* only omits one तद्, 17 *m* एव च सुष्टु

वाचस्पति. (१०) वक्तव्य । स पुनरेष वाचः पाता वा पालयिता वा प्राणात्मनेन्द्र । तस्य एषा भवति ॥ १७ ॥

“पुनरोहि वाचस्पते देवेन मनसा सह ।

वसोष्पते निरामय मय्येव तन्व १ मम ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

5

अपा नपात् तनूनप्त्रा व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥

पुनरोहि वाचस्पते—इति । अपगतप्राणमिवात्मान मन्यमान पापकृत् पापसन्धात् कुतश्चित् कृतनिर्णेजन सन् प्राण ब्रवीति । हे प्राण पुनरोहि त्व मा प्रति इति । किं पुनरेकाकी । न इति उच्यते । देवेन मनसा सह । सर्वेन्द्रियवृत्तिदीपकेन मनसा सह । एत्य च हे वसोष्पते हे धनस्य अन्नस्य च पते निरामय नियमेन रमय 10 मयि एव एता तन्वं मम । मा यासीर्मत्त इति । प्राणात् पृथग्भूतमात्मान पश्यन् स्तोता ब्रवीति ॥

अपा नपात् (११) तनूनप्त्रा व्याख्यातः शब्दनिर्वचनत । अभिषेयतस्तु मध्यम । अद्भ्य आदित्य ततो मध्यम । एवमपा पौत्र । तस्य एषा भवति ॥ १८ ॥

15

4 B1 mss क, ख and C वसोस्पते 6 B1 J conclude X 11 5 with तस्यैषा भवति 7 a marks verse 18 after इति, as इति¹ 8 a d कृतनिर्णेजन, b1 j कृतानिर्णेजन 13 d अभिषेयस्तु for अभिषेयतस्तु of b1 j m

1 'वाचस्पति'—Nigh V 4 10

3-4 AV 1 1 2 The second half in the AV reads as— वसोष्पते नि रमय मय्येवास्तु मयि श्रुतम् ॥ See also MS 4 12 1 179 12-13

5 इति सा निगदव्याख्याता—As usual Durga does not explain these words

13 'अपा नपात्'—Nigh V 4 11

13 व्याख्यात—See N11 VIII 5

“ यो अनिध्मो दीदयद् दीप्यते १ न्तर्य विप्रास ईळते अध्वरेषु ।

अपा नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्याय ॥ ”

योऽनिध्मो दीदयद् दीप्यतेऽभ्यन्तरमप्सु । य मेधाविनः स्तुवन्ति
यज्ञेषु । सोऽपा नपान्मधुमतीरपो देह्यभिषवाय । याभिरिन्द्रो वर्धते
5 वीर्याय वीरकर्मणे ॥

यमो यच्छतीति सतः । तस्यैषा भवति ॥ १९ ॥

यो अनिध्मो दीदयत्—इति । कवषस्यार्षम् । सर्व एव प्रत्यक्षकृतत्वेन गम्यते ।
हे अपा नपात्, यः त्वम् अनिध्मः—अनिन्वनोऽपि दीदयत्—दीप्यसे अन्तः—
अभ्यन्तर प्रदेश प्रति अप्सु वर्तमान, य च त्वाम् अध्वरेषु—यज्ञेषु विप्रासः—
10 मेधाविनः ईळते—स्तुवन्ति, स त्वमपा नपात् मधुमती—मधुररसा
मधुरस्वादा अपः दाः—देहि अभिषवाय । याभि. त्वमेव इन्द्र.—ईश्वर
सोमपानद्वारेण वावृधे—वर्धेथा वीर्याय—वीरकर्मणे इत्येतत् प्रार्थयामहे ॥

यमः (१२) वक्तव्य । स पुनरेष यच्छति—उपरमयति जीवितात् सर्वं भूतग्राम
मिति यम । अत एव बलवान् इति मध्यम । तस्य एषा भवति ॥ १९ ॥

1. B₁ mss क, ख, ग have ईळते } B₁ J दीप्यसे, C R दीप्यते,
C R मेधाविन स्तुवन्ति 6 B₁ J conclude X 11 6 with भवति 7 a
marks verse 19 after इति, as इति¹⁹, d कवषस्य, b₁ j कवषस्य, b₁ j हे
गम्यते, d omits हे before गम्यते and reads it as सम्यते 8 a d add हे
before अपा नपात्, a only omits अपि after अनिन्वन, a d m omit
दीदयत्, a d m omit अत 9 a d m अभ्यन्तरप्रदेश प्रति, a d m विप्रा
for विप्रास 10 m ईळते, a d स्तुवते for स्तुवन्ति 11 a d m omit
दा 12 a d m omit वावृधे

1-2 RS X 30 4, 1V 14 1 37

3 दीदयत्—The mss क, ख, ग of B₁ do not read दीदयत्

3 दीप्यते—B₁ J and Durga read दीप्यसे, C R have दीप्यते

6 इति सत—Durga does not explain this

13 'यम'—Nigh V 4 12

13. यच्छति उपरमयति—*Cf* 'यम उपरमे,' Dhatup 1 1009

“परेयिवासं प्रवतौ महीरन्तु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।

वैवस्वतं सगमनं जनानां यम राजानं हविषां दुवस्य ॥”

परेयिवास पर्यागतवन्तम् । प्रवत उद्धतो निवत इति । अवतिर्गति-
कर्मा । बहुभ्यः पन्थानमनुपस्पाशयमानम् । वैवस्वतं सगमनं जनानां,
यम राजानं हविषां दुवस्येति । दुवस्यती राध्नोतिकर्मा । 5

अग्निरपि यम उच्यते । तमेता ऋचोऽनुप्रवदन्ति ॥ २० ॥

परेयिवासम्—इति । यमस्यार्षम् । याम्ये पशौ वपाया विनियोगः । परेयिवास-
पर्यागतवन्तं सर्वतः प्राप्तवन्तम् । कान् पुनः । प्रवतः उद्धतः निवतः च भूत-
सघातान् । प्रवतः इति मन्त्रे । उद्धतो निवतः इति भाष्यकारोऽध्याजहार तथा
सामर्थ्यात् । प्रवतः—मनुष्याः, उद्धतः—देवाः, निवतः—तिर्यञ्चः, तथा गत्युपपत्तेः । 10
तमेतमेव महीः—महती भूतजाती परेयिवासं बहुभ्यः पुण्यकृद्भ्यः पापकृद्भ्यश्च
पन्था—पन्थानम् अनुपस्पशानम्—अनुपस्पाशयमानम् । अमुना मार्गेण

1 R परेयिवासं } R परेयिवासं 4 D पन्थामनुप°, C पन्थानमनुप°, B1
mss क, ख, ग read पन्थामनुपस्पाशयमान 5 C R दुवस्यती राध्नोतिकर्मा, B1 J
and the mss क, ख, ग of b1 read दुवस्यतिराध्नोतिकर्मा 6 B1 J con-
clude X 11 7 with अनुप्रवदन्ति 7 a marks verse 20 after इति, as
इति^{१०}, a d read हविर्दानस्य for यमस्य 8-9 d भूतसघातं 11-12 a d
omit बहुभ्यः पुण्यकृद्भ्यः पापकृद्भ्यश्च पन्था, m omits पन्था only 12 a d m
omit अनुपस्पशान

1-2 RS X 14 1, AV 18 1 49, MS 4 14 16 24 } 6-7,
TA 6 1 1 ApS 9 11 20 Aś 2 19 22

3 प्रवतः, उद्धतः, निवतः—Yaska derives these words from the root
'av' to go, by dropping the अ of अव and by prefixing the pre-
fixes प्र, उद्, and नि, respectively, to the root Durga, however,
does not approve of this derivation—अवतिर्गतिकर्मा इत्येतदत्र निर्वचनं कथं
संबध्यते इति विज्ञातव्यम् (see page 986, line 6)

5 दुवस्यति—See Nigh III 5 5

5 दुवस्यती राध्नोतिकर्मा—Durga does not notice दुवस्यती राध्नोतिकर्मा

7 विनियोग—See MS 2 5 11,

अयं प्राणी जीवनादुत्सर्पति तमेव तस्य स्पाशयित्वा बद्धा तस्कर इव तत्रैव सर्प-
ज्वरादिरूपो भूत्वा जीवितादुपयस्यामीत्येवमनुपस्पाशयमानं तमेतमेवकर्माणं वैवस्वत
विवस्वत पुत्रं सगमनं जनानां सममेव चक्षुः कृत्वा योऽस्माल्लोकादमुं लोकं
यथाकृतकर्मफलोपभोगवशेन जनान् गमयति तमेव यमं राजानं—ईश्वरं सर्वप्राणभृतां
5 हे यजमानं हविषा अनेन पशुलक्षणेन दुवस्य । राष्ट्रुहि—परिचरस्वेत्यर्थः ।
अवतिर्गतिकर्मा इत्येतदत्र निर्वचनं कथं सम्बध्यत इति विज्ञातव्यम् । अथवा प्रवत
इत्यवतिरेवायमादिहस्तं प्रपूर्वं इति भाष्यकाराभिप्रायः । तत्प्रसंगाद्वा शब्दसारूपाद्वा
निराह । अग्निरपि यम उच्यते इति विचारोपप्रदर्शनाय । तम् एताः ऋचः
अनुप्रवदन्ति इति प्रतिज्ञातार्थोपपादनाय । यथाग्निरपि यमशब्देन उच्यते तथा
10 इमा ऋचः अनुप्रवदन्ति ॥ २० ॥

“सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत् त्वेषप्रतीका ॥

यमो ह जातो यमो जनिष्व जारः कनीना पतिर्जनीनाम् ॥

त वञ्चराथा वयं वंसत्यास्त न गावो नक्षन्त इक्षम् ॥”

इति द्विपदाः । सेनेव सृष्टा भय वा बल वा दधाति । अस्तुरिव
15 दिद्युत् त्वेषप्रतीका, भयप्रतीका, बलप्रतीका, यशःप्रतीका, महा
प्रतीका, दीप्तप्रतीका वा ।

1-2 *a d* सर्पति for उत्सर्पति, *a d m* add after उत्सर्पति,—तमेव तस्य
स्पाशयित्वा बद्धा तस्कर इव तत्रैव सर्पज्वरादिरूपो भूत्वा जीवितादुपयस्यामीत्येवमनुपस्पाशयमानं,
b i j omit this, we read with *a d m* 2 *m* °दुपयास्यामी° 4 *a d*
तमेतमेव, *b i j* तमेव 5 *m* reads राष्ट्रुहित्यर्थं before परिचरस्व° 15
The mss क, ख, ग of B₁ and Durga do not read बलप्रतीका, C D
read यशःप्रतीका between बलप्रतीका and महाप्रतीका

11-12 RS I 66 7-8

13 RS I 66 9

15 The mss क, ख, ग of B₁, and Durga do not read बलप्रतीका
and यशःप्रतीका R also does not read यशःप्रतीका Durga reads
महाप्रतीका before भयप्रतीका, and the mss *a d m* of Durga's *vrithi*
omit त्वेषप्रतीका, so that Durga's reading seems to be महाप्रतीका
भयप्रतीका दीप्तप्रतीका वा Durga does not explain त्वेषप्रतीका, बलप्रतीका
and यशःप्रतीका

“यमो ह जात इन्द्रेण सह सगतः ।”

“यमाविहेह मातरा”

—इत्यपि निगमो भवति । यम इव जातो, यमो जनिष्यमाणो, जार.
कनीना जरयिता कन्याना, पतिर्जनीना पालयिता जायानाम् ।
तत्प्रधाना हि यज्ञसयोगेन भवन्ति ।

5

“तृतीयो अग्निष्टे पतिर्”

—इत्यपि निगमो भवति । त वञ्चराथा, चरन्त्या पश्वाहुत्या, वसत्या
च निवसन्त्यौषधाहुत्या । अस्त यथा गाव आमुवन्ति तथामुयामेद्ध
समिद्ध भोगैः ॥

मित्र. प्रमीतेस्त्रायते । समिन्वानो द्रवतीति वा । मेदयतेर्वा । 10
तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

सेनेव सृष्टा—इत्येवमाद्या । पराशरस्थार्षम् । एता द्विपदा विराज ।
प्रातरनुवाकाश्विनयो विनियोग । सेना इव सृष्टा—निश्चिता । अथवा । सेनापतिना

9 C D R and B1 mss क, ग, च read समिद्ध for समिद्ध 10 B1
mss क, ख, ग have प्रमीयतेस्त्रायते 11 B1 J conclude X 11 8 with
तस्यैषा भवति 12 a marks verse 21 after °माद्या, as °माद्या २१

1 इन्द्रेण सह सगत—Durga does not read these words Sayana
in his *bhāṣya* quotes them as from Yaski's *Nirukta* The
quotation is not traced

2 यमाविहेह मातरा—RS VI 59 2

3 यम इव जातो यमो जनिष्यमाणो—Durga does not comment on
these words Sayana also does not quote them in his *bhāṣya*
of the Rgveda Thus they seem to be spurious

6 तृतीयो अग्निष्टे पति—RS X 85 40 AV 14 2 3

13 विनियोग—The *vinīyoga* cannot be traced to the *Āśīa-*
layana Sūtra

विसृष्ट-प्रेरिता । अम दधाति, भय वा बलं वा दधाति । भय परेभ्य, बल स्वेभ्य । अथवा । अतर्किता भय दधाति, अतर्किता बल दधाति प्रणेतु । अस्तु न दिद्युत् । अस्तु इव क्षेमुर्यथा दिद्युत्-आयुवम् । महाप्रतीका । महती या दृश्यते । प्रतीक दर्शनम् । भयप्रतीका दर्शनादेव भयानका । दीप्तप्रतीका वा 5 दीप्तदर्शना । भय वा बल वा ददाति । स्वेभ्य परेभ्यश्चेति वर्तते । का पुनरसौ इति । अग्ने अर्वि । रक्षोभ्यो भय ददाति, स्वेभ्यो बलम् । यमो हं जातो यमो जनित्वम्-इति । यस्य इदम् एवलक्षणमर्वि, स एव यमः । अग्नि सर्वमिदं जातं जनिष्यमाणं च ।

कथमेतद् गम्यते पार्थिवोऽभिर्यमशब्देनोच्यते न मध्यमो नोत्तमो वा इति । तावपि 10 हि यमावुच्येते । यतो निगमान्तरेण विभज्य दर्शयति । यमाविहेह मातरा-इत्यपि निगमो भवति इति । यत्रैष पाद तस्मिन् मन्त्रे शक्यते यमशब्देन अभिरुच्यत इति विभावयितुं व्यपदेशः । तद्यथा ।

“ बलि॒त्था म॑हि॒मा वा॒मिन्द्रा॑ग्नी॒ प॒निष्ठ॑ आ ।

स॒मा॒नो वा॑ ज॒निता॒ भ्रात॑रौ यु॒व य॒मावि॒हेह॑ मा॒तरौ ॥ ”

15 -इति । भरद्वाजस्यार्षम् । बृहती । बद् इति सत्यनाम । हे इन्द्राग्नी । इत्या सत्यम् । अमुना प्रकारेण य सूक्ते माहाभाग्यप्रकारोऽधिकृत तमित्येत्यभिनयेनोपदिशन्

1 a d अक्षिप्ता for प्रेरिता, m बल for बल 2 d m ददाति for दधाति in both the places, m बल for बल 3 m दिद्युत् आयुष, b1) read त्वेषप्रतीका before महाप्रतीका, but a d m omit it, we follow a d m in omitting it, d reads महप्रतीका 6 m omits स्वेभ्यो बलम् 9 d पार्थिवोऽग्नि 9-10 a तावपीह for तावपि हि 11 d omits इति after भवति 12 a marks verse 22 after तद्यथा 13 d m have बलि॒त्था, and read the *pratilā* up to वामिति 15 d omits बृहती and d m read बलिति सत्यनाम 16 a d omit य, all mss read माहाभाग्यप्रकार

5 ददाति—The text has दधाति in place of ददाति

13-14 RS VI 59 2

15 बद् इति सत्यनाम—Nigh III 10 1,

ब्रवीति । महिमा-माहाभाग्य वा-युवयो आ पनिष्ठ सर्वतोऽतिशयेन स्तुत्य ।
 यौ युवामेवमतिमद्भानुभावौ तयो समान वा जनिता-जनयिता सूर्य । तो युवामेव
 कृत्वैकपितृभौ एकजन्मानौ यमौ भ्रातरौ । इह इह मातरौ । इह च पृथिवीलोके
 इह च अन्तरिक्षलोके अवस्थितौ मातरौ सर्वस्य लोकस्य निर्मातरौ । एवमिह मन्त्रे
 पितृत्वेन सूर्यो व्यपदिष्ट । इन्द्राग्नी यमौ इति यमशब्दो मध्यमस्थानपृथिवीस्थानयो ।
 अत्रापि द्वयोर्यमयोरिह चेह च निर्माताराविति प्रथमेन इहशब्देन अभिर्यम इति
 लक्ष्यते । तस्मादिहापि यमो ह जातो यमो जनित्वम् इति युक्तं यदभिर्यमोच्यते ।
 जारः कनीना पतिर्जनीनाम् । स एवाग्नि जारः-जरयिता, कनीनाम्-
 कन्यानाम् कन्याभावस्य । यदा ह्यग्निसनिवाबूढा भवन्ति, अथ तासां कन्याभावो
 जीर्णो भवति । पतिः जनीना, पालयिता जायानाम् । कथम् । तत्प्रधाना ।
 सपद्यन्ते, अग्नौ व्रतोपगमनात्, आब्रतविमोहात् अग्निपारतन्व्यात् ।

यथा वै तासां यथाधिकृतो यमो ह जातो यमो जनित्वमिति अभिरेव यमो ह जात
 पतित्वेन कन्याभावस्य जरयिता तथायमपरो निगम स्फुटतर । तृतीयो अग्निष्टे
 पतिः-इत्यपि निगमो भवति ।

“ सोम प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तर ।

15

तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजा ॥ ”

-इति । सूर्याया आर्षम् । विवाहे विनियोग । हे कन्ये त्वमुच्यसे । सोम त्वा प्रथम
 विविदे विन्नवान्-प्राप्तवान् सौम्ये प्रथमकौमारके । गन्धर्वो विविदे उत्तर । उपजाय

1 d m मातरौ for मातारौ 8-9 a d m omit कनीना कन्यानाम् 11
 a d अग्नौ व्रतोपगमनात् 12 d यथा चेतासां for यथा वै तासां 14 a marks
 verse 23 after भवति 15 d quotes the 21 up to विविदे only

10-11 Durga reads तत्प्रधाना सपद्यन्ते, i.e. he takes no notice of
 the words हि यज्ञसयोगेन

14 इत्यपि निगमो भवति —Durga usually does not repeat these
 words in his commentary but he has repeated them twice
 in this *banda*

15-16 RS X 45 40

मानचारुताङ्गप्रविभागस्वरसौष्ठवामीषदन्काङ्गसमाहृतहृदया गन्धर्व विश्वावसु त्वा
विविदे विन्नवान् । अथ पुनरिदानी वैवाहिके उपगताया कर्मणि तृतीयो अग्निष्टे पति ।
तृतीयस्तवायमग्नि । अत उद्वहनात् पर तुरीय चतुर्थ ते तवाय मनुष्यजा पति
इत्येवमनेनापि मन्त्रेण समवैति जारत्वं पतित्व चाग्ने । एव चेत् यमो ह जातो
5 यमो जर्नित्वम् इति यदधिकृत सोऽग्निरेवेति सिद्धम् ।

अग्निर्मह्यमथो इमाम्—इति च केचिदधीयते निगमम् उपचयहेत्वर्थम् । स निरुच्यते ।

“ सोमो ददद् गन्धर्वाय गन्धर्वो ददद्मये ।

रयिं च पुत्राश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ॥ ”

—इति । स एव विनियोग । आर्षं च । सोम एता प्रथम कौमारादभ्युह्य गन्धर्वाय
10 ददत्—अदात् । अयं गन्धर्व अप्येनामभ्युह्य स्वयौवनाधिकारात् अग्रये ददत् । अथ
अग्नि अपि एनाम् अस्मिन् विवाहे सस्कृत्य रयिं—वनं च पुत्रान् च मह्यम् अदात्—
ददाति । अथो अपि च वनेन च पुत्रैश्च सह मह्यमदात् मह्यं ददाविति ।

त वंश्चराथा वयम्—इति । तम् अग्नि यमम् । वः इति अनर्थक । अथवा ।
यजमाना ऋत्विग्भिरुच्यन्ते । चराथा चरन्त्या—जगमया पश्वाहुत्या, वसत्या
15 च निवसन्त्या औषधाहुत्या । जगमेन स्यावरेण च हविषा । अस्त न गावो
नक्षन्ते । अस्त—गृह यथा गावः अवश्य नक्षन्ते—आप्नुवन्ति स्वेनोपकारेण
सायवासाय तथेममग्निमुभयलक्षणेन हविषा वयमाप्नुयाम । इद्ध—समिद्ध भोगैः
सर्वभोगानामीश्वरं प्रदातारमिति ॥

1 d m read समाहितहृदया 2 m विवदे and उपगताया 3 d m
omit ते 6 a marks verse 21 after निरुच्यते 7 d reads °गन्धर्वयैति ।
स एव° 10 a d omit अदात् 12 a d omit च after अपि and सह
after पुत्रैश्च 13 d m omit त वंश्चराथा वयम् इति, d reads च for व
14 d चरन्त्या for चराथा, d चरत्या जगमाया, a d omit वसत्या 15 a d
add वसत्या after औषधाहुत्या 17 a d m आप्नुयाम, b j आप्नुयाम

मित्रः (१३) कस्मात् । स हि प्रमीतेः त्रायते । प्रमीति प्रमरणं तत् सर्वलोकं त्रायते वर्षद्वारेण । **समिन्वानो द्रवति इति वा** । समन्ततो मिन्वान उदकेन द्रवति अन्तरिक्षलोके । **भेदयतेः वा स्नेहनार्थस्य** । सर्वं ह्यसावुदकेन स्नेहयति । **तस्य एषा भवति ॥ २१ ॥**

“ **मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।** 5

मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्य घृतवज्जुहोत ॥ ”

मित्रो जनान्यातयति प्रब्रुवाण शब्दं कुर्वन् । मित्र एव धारयति पृथिवी च दिव च । मित्रः कृष्टीरनिमिषाभिर्विपश्यतीति । कृष्टय इति मनुष्यनाम । कर्मवन्तो भवन्ति । विकृष्टदेहा वा । मित्राय हव्य घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातम् । जुहोतिर्दानकर्मा ॥

10

कः कमनो वा क्रमणो वा सुखो वा । तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥

मित्रो जनान्यातयति—इति । विश्वामित्रस्यार्षम् । अवष्टब्धोमे प्रायश्चित्तम् । अग्निहोत्रे पूर्वस्यामाहुतौ विनियोगः । **मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः । आयात-**

2 d समिन्वानो 3 a d स्नेहयति, b1, m स्नेहति 7 C D ब्रुवाण for प्रब्रुवाण of B1 J and others 11 B1 J conclude X u 9 with भवति 12 a marks verse 25 after इति, as इति²⁴, d m read the *pratiṭṭa* up to ब्रुवाण

1 'मित्र'—Nigh V 4 13

2 मिन्वान—Cf 'डुमिन् प्रक्षेपणे' Dhatup 5 4

3 भेदयते वा स्नेहनार्थस्य—Cf 'मिदि स्नेहने' Dhatup 10 8

5-6 RS III 59 1, TS 3 4 11 5, KS 23 12, 35 19, ApS

6 26 7, MS 3 2 8

8 च दिव च—Duga omits these words

8-9 कृष्टय इति मनुष्यनाम—See Nigh II 3 7

10 जुहोतिर्दानकर्मा—Duga omits this sentence

13 विनियोग—See Manav Smu 3 2 8

यति कृष्यादिषु प्रवर्तयति तत्कर्मपूर्वकत्वात् कृष्यादिकर्मणाम् । न ह्यवृष्टे कृष्यादीनि आयात्यन्ते । आयातनमारम्भ । तद्यथा । भोजनमायातितमनेनेति । कथमायातयति । प्रश्रुवाणः स्तनयितु शब्द कुर्वन् । एव प्रवर्तयन् कर्मसु ओषधीरुत्पादयन् यज्ञद्वारेण स एव मित्र दाधार-धारयति पृथिवी पृथिवीलोकनिवासिन सर्वां । उत 5 द्यां धारयति । अमुना प्रकारेण अनुगृह्णन् स मित्र, कृष्टीः-मनुष्यान् अनिमिषा-भिचष्टे अनिमिषन्नभिविपश्यति उपकारद्वारेण । यो हि यस्मा उपकरोति स तेन सम्यग् दृष्टो भवति । योऽयमेवमुपकारप्रवृत्त कृत्स्नस्य लोकस्य तस्मै मित्राय हव्य घृतवत्-घृतोन्मिश्र जुहोत-जुहुत हे मनुष्या ।

कृष्टयः इति मनुष्यनाम । तत् कस्मात् । नित्य हि ते कर्मवन्तो भवन्ति 10 आरम्भशीलत्वात् । विकृष्टदेहाः वा । ससृष्टदेहा अन्ये पशव गवादय । ते हि न कामकारतोऽङ्गानि प्रसारयितुं शक्नुवन्ति । स तेषां सकर्ष । मनुष्यास्तु कामत प्रसारयन्त्यङ्गानि । स तेषां विकर्षो देहस्य ॥

क. (१४) इति वक्तव्यम् । स पुनरेष महानात्मा सर्वात्मा प्राणबुद्धिसतत्त्व । उदा हरिष्यति च 'अथैन महान्तमात्मानम्' इत्यविकृत्य—'क ईषते तुज्यते' इति । स 17 कथं मध्यमो भवति । भवति हि तस्मिन् सूक्ते

“ आपो ह यद् बृहतीर्विश्वमायन् गर्भं दधौना ”

इति । विज्ञायते च “ प्रजापतिवै रु ” इति । प्रजापतिश्च मध्यम । तथा च मन्त्रवर्णो

3 *d m* read स्तनयितु कुर्वन् and omit शब्द 5-6 *m* omits from अनुगृह्णन् स मित्र etc up to and including उपकारद्वारेण, *a d* omit अनिमिषाभिचष्टे 6 *a d* यस्मे for अस्मे of *bi* 7 8 *a d* omit जुहुत 10 *a d* आरम्भशीलत्वात्, *m* आरम्भशीलत्वात् 11 *d* सकर्ष for सकर्ष 14 *d* अथेत for अथेन, *a d* omit इति before अधिकृत्य 15 *a d* तस्य for तस्मिन्, *a* marks verse 26 after सूक्ते

13 'क'—Nigh V 4 14

14 अथेन महान्त etc—See N11 XIV 1

14 क ईषते तुज्यते etc—N11 XIV 26

16 आपो ह यद् etc—RS X 121 7

17 विज्ञायते च—See TB 2 2 5, AB 11 5 6

भवति राज्ञोऽभिषेकमधिकृत्याश्वमेजे “प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः” इति सप्तानां प्रथमा । तयोपरिष्ठादभिषेकस्य जुहुयादिति । तस्माद् भवति मध्यमः ।

स कस्मात् कः । कमनः वा । कामिना काम्येष्वर्थेषु साधनम् । क्रमणो वा क्रमणसाधनम् । स्वयमेव वा क्लमति । सुखः वा । कमेव वा क । सुख इत्यर्थः ।

तस्य एषा भवति ॥ २२ ॥

5

“हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवी द्यामुतेमा कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥”

हिरण्यगर्भो हिरण्यमयो गर्भः । हिरण्यमयो गर्भोऽस्येति वा । गर्भो गृभेर्गुणात्यर्थः । गिरत्यनर्थानिति वा । यदा हि स्त्री गुणान् गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्णन्तेऽथ गर्भो भवति । समभवदग्रे । भूतस्य जातः 10 पतिरेको बभूव । स धारयति पृथिवी च दिव च । कस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातम् । विधतिर्दानकर्मा ॥

सरस्वान् व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २३ ॥

हिरण्यगर्भः—इति । हिरण्यगर्भस्यैवार्षम् । सर्वात्मकत्वात्तदार्षत्वेऽपि मन्त्रस्य प्रथमपुरुषयोगो अविप्रतिषिद्धः । अथवा परस्य ब्रह्मणो या हिरण्यगर्भवस्या प्रतिकल्पमा- 15 विर्भावतिरोभाववर्मिणी बुद्धिपूर्विकाऽनित्या तस्या च नित्यो मन्त्रोऽविवक्षिताभिवानाभिधातृक आश्रयमात्रेणाभिधातारमुपादाय प्रवर्तमानोऽनुवक्तीत्यविवक्षित पुरुषयोगः ।

2 a d उपरिष्ठात् for उपविष्ठात् of b1 j m 4 m कमेव वा for काममेव वा of b1 j , a d omit it 8 R reads as text, B1 J omit हिरण्यमयो गर्भः after हिरण्यगर्भो 13 B1 J conclude X 11 10 with भवति 14 a marks verse 27 after इति, d m read the *pratihā* up to अग्रे 15 d अविप्रतिषेध for अविप्रतिषिद्ध 16 m बुद्धिपूर्विकानित्या, b1 j बुद्धिपूर्विका नित्या 17 a d अनुवर्ती for अनुवक्ति

6-7 RS X 121 1, AV 4 2 7, VS 13 4, 23 1, 25 10, TS 4 1 8 3, MS 2 7. 15, KS 16 15, SB 7 4 1 19, 13 5 2 23

11 बभूव, च दिव च, and इति व्याख्यातम्—These are omitted by Dmga

कृतकत्वे हि नियमत एवोत्तमपुरुषयोगो मन्त्रस्याभविष्यत् । भूतस्य अस्य उत्पन्नस्य
स्यावरजगमस्य जगत हिरण्यगर्भः । एव अग्रे समवर्तत-समभवत्-उदपद्यत ।
तमुत्पन्नमन्विद सर्वमुत्पेदे । स च पुनरग्रे जातः सन् तस्य पश्चाद्भूतस्य एक-
असप्तन-अद्वितीय पतिः-पाता रक्षिता ईश्वर स्वतन्त्र आसीत् । कथम् इति ।
5 स दाधार । यत पति अत स एव दाधार स एव धारयति अद्यत्वेऽपि । किम्
इति । पृथिवीम् उत द्याम् । पृथिवीम् अन्तरिक्षम् अपि च द्या युलोकम् ।
अपि च इमा भूमिम् अन्तरमनुप्रविष्टो बहिश्च वर्षायुपकारेण । योऽयमेवभाव
आतिमहानुभाव क तस्मात् अस्मै कस्मै काय देवाय हविषा विधेम हविर्दद्व ।
अथवा । अनेन चरुलक्षणेन आज्यलक्षणेन वा हविषा त वय परिचरेम । विधति
10 दर्शनकर्मा इति । तस्माद्भवि शब्दनतिरेव ज्यायसी । शतकृष्णलस्य पुरोनुवाक्या ।
आधारश्च प्राजापत्ये पशावनेन मन्त्रेण ।

अथ हिरण्यगर्भः कस्मात् । स हि हिरण्यमयः-विज्ञानमय गर्भः सर्वभूताना
तत्कृतत्वादन्त प्रकाशस्य । हिरण्यमयश्चासौ गर्भश्चेति समानाधिकरण । हिरण्यमयः
गर्भः अस्य इति वा । शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिभावेनैतमपेक्ष्य परमात्मानं च विज्ञान
15 प्रकाशमात्रसत्त्वं सर्वविशेषहारित्वाद्विरण्यगर्भमपेक्ष्य तत्प्रकृतित्वं च क्षेत्रज्ञस्यापेक्ष्य
सोऽस्य हिरण्यमयो हिरण्यप्रकृतिगर्भ इति हिरण्यगर्भः । अथ गर्भः कस्मात् । गृभे-
रातो गृणात्यर्थे वर्तमानस्य । सर्वस्य स्तुत्यो हि गर्भः । गिरत्यनर्थान् इति
वा । सर्वाननर्थानसौ गिरति-नाशयति । अथ पुन स्त्रीगर्भः कस्मात् इत्यत आह ।
यदा हि स्त्री गुणान् गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्ते अथ गर्भो भवति ।
20 रुच्यवयव स्त्रीरुक्तम् । तत् यदा असौ पुरुषात् शुक्रावस्थान् गुणान् गृह्णाति आत्मानं
संपृणक्ति अस्थिन्नायुमज्जान । गुणाश्चास्या रक्तावस्था त्वद्वासशोणितानि पौरुषेण
शुक्लेण गृह्यन्ते । तथैवमितरेतरकोशग्रहणव्यतिषङ्गे रक्तशुक्रयो स्त्रीगर्भो भवति ।
अथवा । यदा हि स्त्री गुणान् गृह्णाति पुरुषस्य प्रेम्णा गुणाश्चास्या प्रेम्णा पुरुषेण
गृह्यन्ते तदितरेतरानुरागात् प्रमोदः । प्रमुदितयो संपर्कात् गर्भग्रहणं च । तदेव
‘ 5 गर्भग्रहणहेतुकोऽयमिति ग्रहेर्गर्भः ।

7-8 a d योऽयमेवभव अतिमहान्भाव 8 a d omit क 9 m omits
आज्यलक्षणेन 12 a d m omit हि 15 d हिरण्यमपेक्ष्य 16 a d
हिरण्यमयो, b n m हिरण्यमयो 16-17 a d गृहेर्धातो गृह्णात्यर्थे ? 17 d,
omits सर्वस्य 18 a d m add अय after पुन, d इति यत for इत्यत

10 पुरोनुवाक्या-MS 2 2 2

11, आधारश्च प्राजापत्ये पशौ-For the *Mantira*, see MS 3 12 16.

सरस्वान् (१५) व्याख्यात. सरस्वत्या । केवल लिङ्गकृतो विशेष । तस्य
एषा भवति ॥ २३ ॥

ये ते सरस्वन् ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्रुतः ।

तेभिर्नोऽविता भव ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २४ ॥

5

ये ते सरस्वन्—इति । वसिष्ठस्यार्षम् । सारस्वते हविषि विनियोग । हे भगवन्
सरस्वन् ये ते—तव ऊर्मयैरूणोषि नभो मेघैश्चादयसि मधुमन्तः—उदरवन्त
घृतश्रुतः—घृतवन्त उदरप्रक्षरा, तेभि—तै त्वम् अस्माकम् अविता—तर्पयिता
भव इत्येतदाशास्महे ॥ २४ ॥

विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता । तस्यैषा भवति ॥ २५ ॥

10

विश्वकर्मा (१६) वक्तव्य । स कस्मात् । सर्वस्य कर्ता । यावदिदं किञ्चिद् भूत
भविष्यमाणं क्रियमाणं च तस्य सर्वस्य कर्ता । वाग्वात्मकत्वात् सर्वचेष्टानां मध्यम । स

3 R सरस्व, B1 J सरस्वन् 5 With निगदव्याख्याता ends the *second*
pada of the tenth adhyaya, B1 J conclude X in 11, here 6
a marks verse 28 after इति, as इति २८, d m read the *pratīka* up
to ऊर्मय 6-7 m omits हे भगवन् सरस्वन् 7 a d omit ये 8 a d
omit ते 9 After इत्येतदाशास्महे ॥ ११ (२४), a d m read पञ्चदशस्य
द्वितीय पाद, b1 j इति ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ पञ्चदशस्य (दशमस्य) अध्यायस्य द्वितीय
पाद ॥ १०, २ ॥ 10 b1 j read तृतीय पाद before विश्वकर्मा, B1 J
conclude X in 1 with भवति 11 d omits स कस्मात् 11-12 B1
miss क, ख read यावदिदं किञ्चिद् भूतं क्रियमाणं च तस्य 12 a d m क्रियमाण
for भविष्यमाण of b1 j, a d omit च after क्रियमाण

1 'सरस्वान्'—Nigh V 4 15

1 सरस्वान् व्याख्यात सरस्वत्या—See Nū IX 26 (सरस्वती)

3-4 RS VII 96 5, KS 19 14, TS 3 1 11 3, MS 4 10 1
142 11

5 इति सा निगदव्याख्याता—Not explained by Durga

6 विनियोग—Āśva Śīau 3 8

11, 'विश्वकर्मा'—Nigh V 4 16

कथं सर्वं करोति । पाथिवायौ वातू तेजसा परिपच्यमानौ वायुर्व्यूहेन विचरन् सर्वभावा
नुप्रवेशी सर्वमिदमत्यद्भुतमचिन्त्यमकृतात्माभिर्जगत् करोतीति स म यम । विश्वकरणाद्
विश्वकर्मा । विज्ञायते हि वैश्वकर्माण हविरविकृत्य साकमेवेषु ।

“ अथैष वैश्वकर्माणो विश्वानि मे कर्माणि कृतान्यासन्निति विश्वकर्मा हि सोऽभवत् ”

५-इति । भवति चोदकसबद्धमस्य म यमलिङ्ग विश्वकर्माणमधिकृत्य वैश्वकर्माणे सूक्ते

“ तमिद् गर्भं प्रयम दध्न आप ”

-इति । विषुवति च वैश्वकर्माण ग्रहमधिकृत्य विज्ञायते हि

“ इन्द्रो वै वृत्रमहन् स इमं लोकमभ्यजयदमुं नु लोकं नाभ्यजयत् तं विश्वकर्मा
भूत्वाभ्यजयत् ”

10-इति । तस्यैव ग्रहस्य पुरोरुचमधिकृत्य विज्ञायते हि

“ यद्येन्द्रो वैश्वकर्माणो विद्यान् तथैव गृहीयात् ”

-इति । स एष एवमादिभ्यो लक्षणेभ्य सर्वस्थानानुभावित्वेऽपि सति विशेषतो म यम
इति मध्यमस्थाने समानात् । तस्य एषा भवति ॥ २५ ॥

“ विश्वकर्मा विमंता आद्विहाया धाता विधाता परमोत सदक् ।

1) तेषामिष्टानि समिषा मंदन्ति यत्रां सप्तकर्षां पर एकमाहु ॥ ”

1 m पाथिवायो?, bi / वायुग्र्यूहेन 2 a d सर्वमेव for सर्वमिदं, c d
omit म before मध्यम 3 a d विश्वकर्माण, m साकमेवेषु 5 m उदक
सबद्धमस्य, bi / उदकसबद्धमस्य, a d विश्वकर्माणे सूक्ते 7 a d वैश्वकर्मा (d मां)
ग्रहमधिकृत्य bi / m वैश्वकर्माण ग्रह 8 m वृत्रमहन्, bi / वृत्रमहन्, m
अमुं लोकं, a d अमुं तु लोकं, bi / अमुं नु लोकम् 10 m ग्रहपुरोरुचम्, a d
omit हि

1 अथैष etc —MS 1 10 16 Also cf ‘ इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा विश्वकर्माभवत्
प्रजापति प्रजां सृष्ट्वा विश्वकर्माभवत् ’—AB 4 3 8

6 RS X 82 6

7 विषुवति—‘ विषुवान् नाम सवत्सरसाध्यस्य गवामयनादिसत्रस्य मध्यमाह ’

8 इन्द्रो वै etc —MS 4 8 10

11 यद्येन्द्रो etc —The quotation is not traced

14-15 RS X 82 2, VS 17 26, TS 4 6 2 1, MS 2 10, 3
131, 3, KS 18 1, AS 3 8 1

विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च सद्रष्टा
भूतानाम् । तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा
मतानि वा नतानि वा । अद्भिः सह समोदन्ते यत्रैतानि सप्तऋषीणानि
ज्योतीषि । तेभ्य पर आदित्य । तान्येतस्मिन्नेक भवन्तीत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता 5
च परमश्च सदृशयितेन्द्रियाणाम् । एषामिष्टानि वा कान्तानि वा
क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वा । अन्नेन सह समो-
दन्ते यत्रेमानि सप्तऋषीणानीन्द्रियाणि । एभ्य. पर आत्मा । तान्य-
स्मिन्नेक भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे ।

तत्रेतिहासमाचक्षते । विश्वकर्मा भौवनः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि 10
जुहवाचकार । स आत्मानमप्यन्ततो जुहवाचकार । तदभिवादित्येषर्ग
भवति । “य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वद्” इति । तस्योत्तरा
भूयसे निर्वचनाय ॥ २६ ॥

विश्वकर्मा—इति । भौवनस्य विश्वकर्मण प्रजापतेरार्पम् । अग्नौ वैश्वकर्मणाभ्या
सूक्ताभ्या षोडशगृहीत हृत्यते तत्र विनियोग । विश्वकर्मा विमना.—विभूतमना.—15
विभूतप्रज्ञान । सर्वत्राप्रतिहतमस्य प्रज्ञानम् । कि प्रज्ञानमेव केवलम् । न इति उच्यते ।

1 S सद्धा } and 8 B1 mss क, ख, ग read सप्तऋषीणानि for सप्तऋषीणानि
in both these lines 8-9 S 1 तान्यस्मिन्नेक, B1 mss क, ख, ग read
अस्मिन् for एतस्मिन्, B1 J C तान्येतस्मिन् 13 B1 J conclude X m
2 with भूयसे निर्वचनाय 14 d m read the *prātīka* up to विद्याया, a
m mks verse 29, after इति, as इति^{२९} 16 a d ज्ञान for प्रज्ञान

2 Durga does not read वा after इष्टानि, and omits कान्तानि वा
गतानि वा

4 तेभ्य पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्—Not explained by Durga

6 एषा—is not noticed by Durga

8-9 एभ्य पर आत्मा तान्यस्मिन्नेक भवन्ति—Not explained by Durga

10-11 सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवाचकार—Not explained by Durga

12 य इमा etc —RS X 81 1, VS 17 17

15 विनियोग —Sec MS 3 3 7 2 10 2, KS 18 3 13

- आत् विहाया । अप्यसावात्मना विहाया । आत्मनापि सर्वप्रकारं महान् । महत्त्वाच्च व्याप्ता एव सर्वप्रकारं सर्वस्य जगतः । यत एव महान् अतएव धाता—उत्पादयिता सर्वभूतानाम् । उत्पाद्य च विधाता जीवनस्य । जीवता च साध्वसाऽपु कर्मसु प्रवर्तमानानां परमोत्तमसदृक् परमः—प्रकृष्ट अव्यवधानेन सदृष्टा सम्यक् प्रविभागेन द्रष्टा । साध्वसाऽपुप्रविभागदृष्टानां तेषां च भूतानां यानि यानि इष्टानि—प्रियाणि तस्य विश्वकर्मणो दैवी सपदमभिसपन्नानि । कान्त्यर्थो वा इषि । यान्यभीप्सितानि तस्य विश्वकर्मणः । मतानि वा अभिमतानि वा तस्य विश्वकर्मणः । नतानि वा प्रह्वी भूतानि तं विश्वकर्मणः प्रति । तत्परिज्ञानश्रद्धोपासनाभावनाप्रक्षयितदुरितानि तेन सह एकीभूतानि विश्वकर्मणा आधिदैविकमात्मानमभिसपन्नानि । समिषा मंदन्ति । इषा—
- 10 उदकेन अद्भिः परियुताभिः सुसूक्ष्माभिः सह तेन कर्मणा समानम् अविशेषेण मोदन्ते । क । यत्रां सप्तऋषीन् पर एकमाहुः । यत्र एतानि सप्तऋषीणानि रसानां माकर्षणानि द्रष्टृणि वा रश्मीन् ज्योतीषि एकं भवन्ति अविभागमुपगच्छन्ति । मण्डले ह्येतेषामविभागः । किं तत्रैव । न इति उच्यते । यत्र पर एकमाहुः । क च पुनः पर एकमाहुः । मण्डलाविष्टातरि योऽसौ यज्ञदानतपसा भोक्ता
- 15 “ हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आ प्रणखात् सर्व एव सुवर्णः ”
—इति विज्ञायते । एकम् एव यमाहुर्देवतासत्त्वविदः । इत्यधिदैवतम् । देवतामधिकृत्य मन्त्रस्य व्याख्यानमधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । आत्मानमधिकृत्य विश्वकर्मणो व्याख्यानम् अध्यात्मम् । क पुनरयमात्मा । विज्ञानसत्त्वमात्रं सविशेषविज्ञानप्रसवबीजं यदेकदेशां प्रच्युता इव

2 a. d. व्याप्नोति for व्याप्ता, a d. add च after यत एव 4 a. d. परमोत्तम (d. m.) दृक् for परमोत्तम सदृक्, a d. m. अव्यवधानेन for अवधानेन of b. j., a d. सद्द्रष्टा 5 a. d. omit one यानि 6 a. d. कान्त्यर्थो वा for कान्त्यर्थो वा. 7 a. d. m. omit वा after अभिमतानि 8 m. तं विश्वकर्मणा प्रति, a d. m. °प्रक्षपित° for °प्रक्षयित° 10 d. मोदते for मोदन्ते of b. j. 11 m. परमाहुः 12 m. द्रष्टानि, b. mss. क, ख omit रश्मीन् 18 d. अथाध्यात्म for °मन्त्र 19 a. d. सविशेषविज्ञान° for सर्वविशेषविज्ञान° of b. j. m.

11-12 ऋषीणानि=आकर्षणानि, द्रष्टृणि (Durga) The Dhatupatha 6 7 however, gives 'ऋषि गतो' as the only meaning of the root

16 इति विज्ञायते—Chhand Up 16 6

सन्तस्तत् कथमप्यविद्याव्यवधानादन्यत्वमिव विभ्रत प्रतिशरीर शास्त्रेण ताद्भावाय
यावच्छिष्यते । सोऽयमात्मा प्रतिशरीर क्षेत्रज्ञत्वेन स्वविशेषविज्ञानशक्त्याधिकामनुभवन्
हिरण्यगर्भावस्थामधिदैवमित्युच्यते । अथ पुनरन्य शरीरावस्थाषु वर्तमान तदधि
दैवतमनपेक्ष्य प्रतिशरीर क्षेत्रज्ञत्वेन यद्विश्वकर्मभावमनुभवन् मन्त्रेण व्याख्यायते
तदध्यात्ममस्य ।

5

विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता परमात्मा प्रतिशरीर क्षेत्रज्ञत्वेन वर्तमान तत्कृतत्वाद्
वायो क्रियापरिस्पन्दस्य । न केवल सर्वक्रियाशक्तिमान् । किं तर्हि । **विमनाः** च
विभूतमना सर्वप्रज्ञान सर्वतोमुखाभि विशेषविज्ञानशक्तिभि । **आद्विहायाः** ।
अपि च **विहायाः**—महान् । विज्ञायते हि

“ स वा एष महानात्मा अत्रादो वसुदान ”

10

—इति । न केवल महान् । किं तर्हि । **धाता**—स्रष्टा स्वशक्तिविशेषस्य । **विधाता** च
तद्योग्याना विषयाणाम् । विक्षिप्तविहिताना च तेषा **परमः**—उत्कृष्ट **इन्द्रियाणां**
सदृशयिता तत्कृतत्वाद् विषयविषयिसम्बन्धस्य इन्द्रियाणा च तदधिष्ठिताना प्रति
विषयमालोकसामर्थ्योपजनात् । तस्य विश्वकर्मण परमात्मन तेषां स्वशक्तिविशेषात्
क्षेत्रज्ञविभूतीना यानि **इष्टानि** पूर्ववत् परमात्मज्ञानश्रद्धोपासनाभावनाप्रक्षयितदुरितानि 15
तानि **इष्टा**—अन्नेन सह **संमोदन्ते**—तृप्यन्ति । क । **यत्रा सप्तकर्षीन् यत्र**

1. *j* तावद्भावाय ? 2 *br j* स्वविशेषेण विज्ञानशक्त्याधिकारमनुभवन्, *m* स्वविशेषेण
विज्ञानशक्त्याधिकार^० 3 *a* alone omits इति before उच्यते 4 *a d* omit
क्षेत्रज्ञत्वेन before यत्, *m* मन्त्रेण व्यायते 8 *a d m* विभूतमना सर्वप्रज्ञात
सर्वतोमुखाभि 11 *a d m* स्वशक्तिविशेषस्य for °विशेषस्य 12 *a d* प्रकृष्ट^० for
उत्कृष्ट 12-13 *m* omits इन्द्रियाणा सदृशयिता तत्कृतत्वाद् विषयविषयिसम्बन्धस्य.
14-15 *a d* स्वशक्तिविशेषक्षेत्रज्ञविभूतीना etc 15 *br mss* क, ख omit
पूर्ववत्, *a d* °प्रक्षयित^०, *m* °प्रक्षयित^० for °प्रक्षयित^० 16. *a d m* omit
तानि, *a d m* मोदन्ते for संमोदन्ते

1 The word विभ्रत leaves the sentence incomplete It would
be complete if विभ्रति is used for विभ्रत

9 विहाया —Yaska explains this word by व्याप्ता Durga renders
it by महान् For विहाया =महान् see Nigh III 3 12

10 Brh Up 4 4 24

इमानि सप्त ऋषीणानि इन्द्रियाणि द्रष्टृणि इन्द्रियाणि ज्योतीषि एकमाहु ।
 क । बुद्धौ । तस्यामपि ह्येतेषामेकत्वमस्त्विति । किं तत्रैव । न इति उच्यते ।
 पर एकमाहुः । न यत् परतरमस्ति तस्मिन् परतरे विश्वकर्मणि यदन्न शक्तिमात्र
 यदुपविष्टम्भात् परमात्मा नित्यतृप्त तेनान्नेन परमात्मनि तद्विज्ञानोपासनात् ताद्राव्यमुप-
 ५ गतास्तेन सहभूता मोदन्ते निरशनापिपासा नित्यतृप्ता अतीतशोकमोहजरामृत्यव आत्म-
 विद इत्येवमाहुः सतत्त्वदृशो ब्राह्मणा । यथा चानुपक्षीणस्वधाशक्ति नित्यतृप्त सर्वभावपर
 तत्पर ब्रह्म यदात्मविद प्रतिपद्यन्ते तथा पुराणसूक्तेऽपि परमेष्ठिन आर्षं मन्त्रो दर्शयति ।

“ स्वधया तदेक तस्माद्भान्य न पर किं चनास ”

—इति । एव सर्वत्र सभवो यावद्विषयो मन्त्राणा योज्य इत्युपप्रदर्शनायोभयथा मन्त्रो
 10 वर्णित ।

इत्यात्मगतिमाचष्टे । अमुना प्रकारेण वर्ण्यमान एष मन्त्र आत्मगतिमाचष्टे
 प्रख्यापयति । यथा चेयमात्मगतिवाचिका ऋक् तत्र एतस्मिन्नर्थे इतिहासमाचक्षते
 आत्मविद इतिवृत्त परकृत्यर्थवादरूपेण । य कश्चित् आध्यात्मिक आविदैविक आधि-
 भौतिको वार्थ आख्यायते दिष्ट्युदितार्यावभासनार्थं स इतिहास इत्युच्यते । स पुनरय-
 15 मितिहास सर्वप्रकारो हि नित्यमविवक्षितस्वार्थः । तदर्थप्रतिपत्तृणामुपदेशपरत्वात् ।
 विश्वकर्मा ह भौवनः । यथोदितमिदं वैदिक कर्म सबन्धदर्शनेन य सर्वं करोति
 सर्वात्मकत्वात् सर्वस्य वैश्वकर्मेणीमवस्थायात्मन्युन्नीय स यजमानो विश्वकर्मा भुवनानां
 भूतानामात्मनि होता भूतेषु चात्मानम् । तथाहि विज्ञायते

“ हन्ताह भूतेष्वात्मान जुह्वानि भूतानि चात्मानि ”

20 —इति । तथा च विदुषो दर्शनकृत सर्वमेधसपत्सर्वकर्मसु । विज्ञायते ह्यग्निहोत्रमधिकृत्य

1 a d सप्तर्षिणानि, m, सप्तर्षणानि 2 a d अस्ति fo1 अस्त्विति 3 a d
 परे for परतरे 6 a only reads यच्च for यथा च 13 m परिकृत्यर्थवादरूपेण.
 15 a d omit हि 19 a only reads वा fo1 च before आत्मनि 20.
 a d दर्शनकृता fo1 दर्शनकृत

8 RS X 129 2, Nir VII 3

14 इतिहास —This is S'B 13 7 1. quoted below.

16. विश्वकर्मा ह भौवन.—The *bhasya* of Yaska has no 'ha'.

19. SB 13 7 1 1

“स यत् साय जुहोत्यग्निमेव तदनेन सर्वेणादित्ये जुहोत्यग्निमेवेद सर्वमनु सर्वं तद्यथाऽनेन सकृत् सर्वं तेनेष्टा लोक जयेत तावदु ह प्रातराहुत्या लोक जयते यस्यैते आहुती न बद्ध यावज्जीवमाप्नोति स हि बहूनि च न बद्धानि एतयोर्देवतयोरन्यतरामनु” —इति । न बद्धमित्यनन्तमुच्यते । तदेव यस्मिन् कस्मिंश्चिन्मेवे कर्मणि अग्निहोत्रादौ सर्वं सर्वेण सर्वस्मिन् सर्वस्यै सर्वार्थं हुत्वात्मानं सर्वमेव भवतीति समासार्थः । स एष 5 सर्वस्य विदुषः सर्वं सर्वहुत् यज्ञं सर्वभावाय सपद्यते दर्शनतः । यो हीतरः सर्वमेवो निरूढसङ्गोऽहीनः तद्यथा त्रीण्याश्वमेधिकानि पञ्च पौरुषमेधिकानि वाजपेयाप्नोर्यामौ चेति तत्र स आत्मानमपि अन्ततो जुह्वाचकार इति एतदात्महोमस्या विधानान्नोपपद्यते । दर्शनतस्तु सर्वमुपपद्यते ।

“सर्वभूतानि विशेषान् सामान्यात्मनि जुहाव पश्यन् सामान्यं चात्मानं विशेषे 10 जुहाव पश्यन् सर्वकर्मसु स्वयमेव ।”

अयमात्मयाजीत्युच्यते । यमविकृत्य पृष्ठ

“तदाहु । आत्मयाजी श्रेयान् देवयाजी ”

—इति । यथा चैतदेवमधिदैवविद आत्मवित् श्रेयान् यमविकृत्य

“विश्वकर्मा विमंता आद्विहायाः”

15

—इतीयमृक् आत्मगत्या निरुक्ता तदभिवादिनी तस्यैवार्थस्य इतिहासोक्तस्याभिवादिनी आभिमुख्येन वादिनी एषा ऋक् भवति । यथा

“य इमा विश्वा भुवन्नानि जुह्वत्”

4 a d न विबद्धमिति for न बद्धमिति, a d कस्मिंश्चिन्सर्वे for °मेवे 5 a d सर्वे for सर्वं, d ससर्वेण, a d सर्वमेव, b j m सर्वमेव 6 m omits सर्वं before सर्वहुत् 7 a only reads दिन for ऽहीन 8 d वेति for चेति, b j इति । स एतदा°, d इत्येतदा° 8-9 b j m °होमस्य विधा° 10 a d भूतानि for सर्वभूतानि 16 a d m omit तदभिवादिनी 17 a marks verse 30 after भवति यथा, as यथा*

1-3 The quotation is not traced Cf AB 5 5 1-9

10-11 The quotation is not traced

13 तदाहु —SB 11 2 2 13

18, RS X 81 1

- इति । अनेकेषा समानप्रयोगदर्शनाधिकारवता यः नाम कश्चित् । किमिति । एव
न्यसीददेव कर्मण्यङ्गभावमुपजगाम । कथम् । ऋषित्वेन होता द्रव्यगुणकर्मदेवता
याथार्थ्यद्रष्टृत्वेन । विश्वा भुवनानि जुह्वत् सर्वभूतान्यमुना सर्वमेव सपदर्शनप्रक्रमेण
जुह्वत्—हावयन् । तस्य किम् इति । स आशिषा । आशीं प्रार्थना काम प्रयोगदर्शन
5 हेतु सर्वमिदमहं स्यामिति । येन प्रेर्यमाण सर्वकर्मसु सर्वमेव सर्वप्राप्तये प्रायुङ्क्त
द्रविणमिच्छमान प्रयोगजनितापूर्वफल सर्वभावमिच्छन् । तत् किं नाप । न इति
उच्यते । आप । कथम् इति । प्रथमच्छत् । प्रथमोऽप्रजत्वात् । प्रजापतिभावेन
मुख्यस्य छादयिता यत् सपदे तथा सन् अवरान् पश्चादुत्पन्नान् अस्मदादीन् विशेषान्
आविवेश व्याप्तवान् व्याप । यस्यैव प्रयोगफलयोर्द्विती स न पिता जनिता सोऽस्माक
10 पिता—पाता जनयिता—रक्षिता चेत्येव विजानीम । अत ताद्भाव्यमश्रुवीमहीति । यथा
चैतदेव नान्यथेति तथेयम् उत्तरा ऋक् भूयसे बहुतराय निर्वचनाय ॥ २६ ॥

“ विश्वकर्मन् हविषा वावृधान् स्वयं यजस्व पृथिवीमुत धाम् ।

मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनांस इहास्माकं मघवां सूरिरस्तु ॥ ”

विश्वकर्मन् हविषा वर्धयमान् स्वयं यजस्व पृथिवी च दिव च ।

- 15 मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनाः सपत्नाः । इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु
प्रज्ञाता ॥

1. *a d m* °अधिकारता for °कारवता 2 *a d* न्यसीददेव, *j* न्यसीदेव ?
b₁ mss क, ख do not have न्यसीददेव 3 *a d m* °याथात्म्य° for °याथार्थ्य°
4 *a d* हावयत् for अहावयत् of *b₁ j m* 4-5 *m* प्रयोगदर्शने हेतु . 6 *d*
तत्किमाप for तत्किं नाप 8 *a d* मुख्यच्छादयिता, *d m* सपदे, *b₁ j* सपदे
10 *d* omits पाता, *a d* omit जनयिता, *a* only adds अविता after रक्षिता,
a alone omits before 15 *B₁ mss* read मुह्यन्त्वन्ये-
अभितो जनांस

12-13 RS X 81 6, SV 2 939, VS 17 22, TS 4 3 13 8
6 2 6, MS 2 10 2 133. 16, KS 18, 2, 21 13, AS' 2 18 19,
3 8. 1.

ताक्ष्यस्त्वष्ट्रा व्याख्यातः । तीर्णेऽन्तरिक्षे क्षियति । तूर्णमर्थं रक्ष-
त्यश्रोतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ २७ ॥

विश्वकर्मन् हविषा—इति । प्रयोगावस्था फलावस्था च विश्वकर्मण प्रतीत्योच्यते ।
हे विश्वकर्मन् प्रयोगावस्थित त्वमुच्यसे । अनेन हविषा सर्वमेधदर्शनसपदादियुक्तेन
त्व वर्धमान विश्वकर्मत्वमापद्यमान तत्फलविपरिणामकाले स्वयं यजस्व स्वयं सग 5
च्छस्व—व्याप्नुहि पृथिवीम् उत या पृथिवी च दिव च । सर्वव्यापी भव । अपि
च । तत्रैतस्मिन् दर्शनकृते महिम्नि मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनांसः । मोहमुपगच्छन्तु
अभितः सर्वत ते जनाः । ये त्वदुपासनापराङ्मुखा सन्त तव सपत्नाः समान पति
त्वमिच्छन्ति । अथ पुन इह त्वदर्शनोपासनाकर्मणि वर्तमानाना भव अस्माक
मधवा सर्वधनेशान । सूरि—मेधावी सर्वत्राप्रतिहतप्रज्ञान प्रज्ञाता विशेषतोऽस्मा 10
कम् अस्तु इत्येतदाशास्महे ।

त्वष्टा विश्वकर्मा इत्यधिभूतप्रधाना पुराणविद । तथापि कलाकौशलदिसर्वज्ञानहेतुको
नामप्रतिलम्भ इत्यविप्रतिषिद्धम् । एव सर्वासु देवतासु ॥

ताक्ष्यः (१७) इति वक्तव्यम् । स पुनरेष त्वष्ट्रा व्याख्यातः । तद्यथा ।
तूर्णमश्रुते इत्येवमादि । अथवा तीर्णे अन्तरिक्षे सर्वतो गते क्षियति—निवसति । 15

1 C D तीर्णेऽन्तरिक्षे, B1 mss क, ख, ग and B1 J तीर्णे अन्त° 2
B1 J conclude X in 3 with भवति 3 a marks verse 31 after
इति, as इति³⁹, d m mark the p^oatika up to वावृधान इति 5-6 m
गच्छस्व, b1 j सगच्छस्व 6 a d m omit पृथिवीमुत या 7 a d, तथैव
तस्मिन् for तत्रैतस्मिन् of b1 j 8 a d त्वदुपासनापराङ्मुखा, a d omit सत
9 a d m read वर्तमानाना भव (d भवा) and omit अस्माकम् after it,
b1 j वर्तमानाना अस्माकम्

1 The etymologies of the word 'tārṇya' given after
व्याख्यात seem to be later additions They are not after the
manner of Yāska

5 वर्धमान—Durga renders वावृधान in the rik by वर्धमान Yāska
explains it by वर्धयमान

14 'ताक्ष्य'—Nigh V 4 17

14 व्याख्यात—See Nir. VIII 13.

अथवा तूर्णम् उदकाख्य रक्षत्यश्रुते वा । अर्थविकल्पेन तूर्णशब्दात् पूर्वपद
रक्षतेरश्रुतेर्वोत्तरपदम् ।

तस्य एषा भवति ॥ २७ ॥

“ त्यम् शु वाजिनं देवजूतं सहावानं तरुतारं रथानाम् ।

5 अरिष्टनेमि पृतनाजितमाशु स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा हुवेम ॥”

तं भृशमन्नवन्तम् । जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा । देवजूतं देवगतं देवप्रीत
वा । सहस्वन्त तारयितार रथानामरिष्टनेमि पृतनाजितमाशु स्वस्तये
तार्क्ष्यमिहा ह्वयेमेति । कमन्य मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा
भवति ॥ २८ ॥

10 त्यम् शु वाजिनम्—इति । अरिष्टनेमेरार्थम् । विषुवति निष्केवल्ये शस्यते ।
“ सद्यश्चित् ” इति च । य तार्क्ष्यं—वाजी वेजनवान् भयदाता परेभ्य बलवान्
वा त्यं—त देवजूत देवैर्गतं, परत्वेन ज्ञातं वा परोऽयमस्माकमिति । देवप्रीत
देवैर्वा समानप्रीतम् । सहावान् सहो—बल तेन तद्वन्तम् । एतदेव म यमलिङ्गम् ।

6 The mss क, ग of B₁ do not have देवगतं 9 B₁ J conclude
X 111 4 with भवति 10 a marks verse 32 after इति, as इति³²
11 a d add वा after भयदाता, 12 a d m omit त्य, a d न चापरो
यमस्माकमिति for परोयमस्माकमिति 13 d सहवान् ?

1 तूर्णं रक्षत्यश्रुते वा—is Durga's reading The text reads तूर्णमर्थं
रक्षत्यश्रुतेर्वा See lines 1-2, page 1003

4-5 RS X 178 1, AV 7 85 1, SV 1 382, AB 4 20 22,
KB 25 8, SB 5 1, AS 7 1 13, AA 5 3 1 2

6 सु=भृशम्, and वाजिनम्=अन्नवन्तम् (Yaska) But Durga does
not assign the meaning अन्नवान् to वाजी and derives the latter from
'vy', to frighten, to move Cf ओविजी भयचलनया —Dhātup 6 9

6 B₁ mss क, ग do not have देवगतं

6-8 The following words of this section are not explained
by Durga—भृशमन्नवन्तम्, जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा, सहस्वन्तम्, पृतनाजितम्,
तार्क्ष्यमिहा and इति

10-11 सद्यश्चित्—RS X 178 3, quoted in the next section,

तरुतार-तारयितारं, रथाना रहितृणा भूतानाम् । गतिमता गमयितारमित्यर्थं बलहेतुत्वाद् गमनस्य । एवमादिगुणयुक्तम् अरिष्टनेमि केनचिदप्यप्रतिहतवज्र प्रहरणम् । नेमिरिति वज्रनाम । पृतनाज पृतनाना जेतारम् । आशु-शीघ्र स्वस्तये आत्मन स्वस्त्ययनाय सुष्ठु वयम् इह एतस्मिन् कर्मणि हुवेम-आह्वयामहे ।

तस्य एषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् । बलकृतिरूपप्रदर्शिता । वर्षकर्मो 5 पप्रदर्थ्यतेऽनया । सत्यामपि हि बलकृतौ पक्षिराजे गरुडमनि सदेहोऽसावपि बलवाश्च तार्क्ष्यनामा च । वर्षकर्म त्वसमान तेनास्य । अतश्चोक्तमेतदेव विचारास्पदमपेक्ष्य कम् अन्यं मध्यमात् एवम् अवक्ष्यत् इति ॥ २८ ॥

सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टी. सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान् ।

सहस्रसा शतसा अस्य रहिर्न स्मा वरन्ते युवति न शयीम् ॥” 10

सद्योऽपि य शवसा बलेन तनोत्यप. सूर्य इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि । सहस्रसानिनी शतसानिन्यस्य सा गतिः । न स्मैना वारयन्ति प्रयुवतीमिव शरमयीमिषुम् ॥

मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः । क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा । मन्युन्य-
स्मादिषवः । तस्यैषा भवति ॥ २९ ॥

15

2 a d m add त before एवमादि etc 3 a d m omit पृतनाज
3-4 d omits स्वस्तये आत्मन 4 a d m omit इह and हुवेम 6 m
गरुडमिति 7 a d विचारात्पद पद अपेक्ष्य etc 14 J वधकर्मणो, B1 mss क,
ख, ग do not have वधकर्मणो 14-15 (B1 J मन्यु त्वस्मादिषव, C D and
B1 ms च have मन्यु त्वस्मा°, R मन्युन्यस्मादिषव, B1 ms ख has मन्यु तस्मा°,
Â S मन्युन्यस्मा° 15 B1 J conclude X in 5 with भवति

9-10 RS X 178 3, AB 4 20

11-13 शवसा etc—Durga does not read शवसा, सहस्रसानिनी,
शतसानिनी, सा, एना and प्रयुवतीमिव He reads एता for एना and
प्रतिमिश्रयन्ती for प्रयुवती

14 The mss क, ख, ग of B1 do not read वधकर्मणो.

14-15. मन्युन्यस्मादिषव —Durga does not give this etymology.

Obviously it is an absurd interpolation.

सद्यश्चिद्यः शवंसा पञ्च कृष्टीः—इति । सद्योऽपि यः ताक्ष्यं बलेन
तनोति अप० वर्षभावेन । सद्यः—शब्दो लक्षणार्थं अद्य श्व परश्च पस्त परारि
चेति । चित् इति अग्यर्थे । न कदाचिदप्यन्य सर्वदा ताक्ष्यं एवेति । किं प्रति अप
तनोति । पञ्च कृष्टीः पञ्च मनुष्यजातानि प्रति ब्राह्मणप्रमुखान् निषादपञ्चमान्
5 वर्णान् प्रति । तदनुग्रहपूर्वकत्वात् सर्वलोकानुग्रहस्य कृष्टिग्रहणेन तद्विवक्षा । कथम् ।
सूर्यो इव ज्योतिषा । यथा सूर्यो ज्योति—प्रकाश लोकानुग्रहाय तनोति तथा
ताक्ष्यं अप तनोति । यथा हविषा विवेमेति नम्यते तत्र कस्मै देवायेति सप्रदान
श्रुते सप्रदानवैधुर्याय एवमिहाप्युपमानोपमेयकारकसबन्धवैधुर्याय ज्योतिरिति नम्यते ।
कस्मात् पुनरयमपस्ततान इति । इत यस्मात् स हस्त्रसा शतसा अस्य रहिः ।
10 बह्वृश्च बहुतराश्च प्रकारान् मेघविदारणाय भजते अस्य ताक्ष्यस्य रहि—गतिः । अपि
चैवमसह्यास्य गति न स्मा वरन्ते नैवैतामस्य वारयन्ति न प्रतिबद्धं शक्नुवन्ति
केचन अतिवेगवत्त्वात् । कथम् । युवति न शर्याम् । अतिबलवता धनुष्मता मुक्तां
शरमयीम् इष्टुम् । अन्येन वान्येन वाकाशप्रदेशेन प्रतिमिश्रयन्तीमात्मानम् । य
एवमादिशुण्युक्त ताक्ष्यं स इदं नामास्माकं करोत्विति ॥

15 मन्युः (१८) मन्यते कोधार्थस्य दीप्त्यर्थस्य वा । उभयमप्युपपद्यते बलवत्त्वात्
मध्यमस्य । तस्य एषा भवति ॥ २९ ॥

“त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो हर्षमाणासोऽधृषिता मरुत्वः ।

तिग्मेपेव आयुधा सशिशाना अभि प्र यन्तु नरो अग्निरूपा ॥”

1 a marks verse 33 after इति, as इति³³ 3 d m क प्रति for कि
प्रति 5-b a d omit after सर्वलोकानु, ग्रहस्य etc to तनोति 5 b 1
कृष्टिग्रहणेन 7 a d ताक्ष्यं, b 1 तक्ष्यं 8 d उपमानोपमेयकारकसबन्ध⁰, a d गम्यते
b 1 नम्यते 10 d मेघविदारणाय 11 m न स्मा वरन्ते नैवैतामस्य, b 1
तस्माद् वर नैवैव प्ताम् अस्य, a d प्रतिबद्धं 13 अयेन चायेन त्वा (d चा) का
प्रदेशेन, m वाकाशप्रदेशेनाप्रतिमिश्रयन्ती⁰ 15-16 b 1 ms ग reads बलव
मध्यमश्च

7 कस्मै देवाय हविषा विवेमे—See N11 X 23

17-18 RS. X ४1 1, AV 4 31 1, TB 2 4 1 10

त्वया मन्यो सरथमारुह्य रुजन्तो हर्षमाणासोऽधृषिता मरुत्वस्ति-
षव आयुधानि संशिश्यामाना अभिप्रयन्तु नरो अग्निरूपा अग्नि
र्माणः । संनद्धाः कवचिन इति वा ॥

दधिका व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ३० ॥

त्वया मन्यो—इति । तपस पुत्रो मन्युर्नाम तस्यार्षम् । इयेनाजिरादिषु निष्केवल्ये 5
[नियोग । हे भगवन् मन्यो त्वया सरथम् एकमेव त्वया सह रथ समारुह्य
रुजन्तः परान् अभिभवन्त हर्षमाणासः, तवाश्रयादविकला हृष्यन्त अधृषिताः-
नाधृषिता परै । अपि च हे मरुत्व, तिग्मेषव, एते अस्मद्योधा आयुधा-
मायुधानि संशिश्यानाः—संशिश्यामाना, तीक्ष्णानामिष्णूनामायुधाना च योऽर्थ
मनुतिष्ठन्त । भिन्दन्त इषुभि, छिन्दन्त आयुवै । अमुना प्रकारेण एते नरः—10
नरा अस्मन्मनुष्या योवा अग्निरूपाः—अग्निकर्माण, अग्नय इवैते सेनाम् अभि-
भवन्त यन्तु इति ॥

दधिका, (१९) इति वक्तव्यम् । स व्याख्यातः । 'दैवतं कामति' इत्येवमादि
सर्वं मध्यमे योज्यम् । तस्य एषा भवति ॥ ३० ॥

“ आ दधिकाः शर्वसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान । 15
सहस्रसा, शतसा वाज्यर्वा पृणकु मध्वा समिमा वचांसि ॥”

4 B1 J conclude X in 6 with भवति 5 a marks verse 31,
after इति, as इति³⁴, d m read the *pratīka* up to ०मारुजन्त, d
तस्यार्ष for तस्यार्षम् 7 a d रुजन्त परान् भजन्त हर्षमा⁰, m रुजन्त परान्
रुजन्त अभिभवन्त हर्षमा⁰, b1 j रुजन्त अभिभवन्त हर्षमा⁰, b1 mss क, ख have
परान् रुजन्त 7-8 d m हृष्यन्त धृषिता परै 8 a only मरुत्व तिग्मेषव ?
8-9 a d m omit आयुधा and संशिश्याना 10 a d m omit नर 11
a d read अस्मन्नरा and अस्मन्मनुष्ययोधा, m अग्नय इवैते 16 R वचांसि

3 Duiga does not explain सनद्धा कवचिन इति वा.

6 विनियोग —Āśva Śrau 9 8

13 'दधिका'—Nigh V 4 19

13 व्याख्यात, i e in Nii II 27.

15-16 RS IV 36 10.

आतनोति दधिकाः शवसा बलेनापः सूर्य इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि । सहस्रसा शतसा वाजी वेजनवानर्वेरणवान् सपृणक्तु नो मधुनोदकेन वचनानीमानीति । मधु धमतेर्विपरीतस्य ॥

सविता सर्वस्य प्रसविता । तस्यैषा भवति ॥ ३१ ॥

- 5 आ दधिका. शवसा—इति । वामदेवस्यार्थम् । आततान—आतनोति सर्वं तस्तनोति । कोऽसौ इति । दधिका. । केन । शवसा—बलेन । किमातनोति । अप. । क. । पञ्च कृष्टीः पञ्च मनुष्यजातानि प्रति । कथम् । सूर्य इव ज्योतिषा । सहस्रसा शतसाः बहूना बहुतराणा च उदकाना समक्ता वाजी—वेजनवान् अर्वा—ईरणवान्—उदकेरुणक्रियायोगी । य एवमादिगुणयुक्तो दधिका सोऽस्माकम्
10 इमा—इमानि स्तुतिवाक्यानि स्तुतिलक्षणानि वचांसि सपृणक्तु मध्वा—मधुना—उदकेन । मधु धमतेः आद्यन्तविपरीतस्य । उदकं स्तुत्यनन्तरमेव ददातित्यर्थः । बलकृति वर्षकर्म चोभयमप्यस्ति तस्मात् म यम ॥

सविता (२०) इति वक्तव्यम् । स व्याख्यात । ‘इममेवाग्नि सवितारमाह’ इत्यत्र । स पुनरिह वर्षकर्मयोगात् मयम् । तस्य एषा भवति ॥ ३१ ॥

1 B1 mss क, ख, ग omit शवसा 2 R °रणवान्सपृणक्तु 4 B1 J conclude X 111 7 with भवति 5 a marks verse 35 after इति, as इति ३५, a d m read the *pratīka* up to कृष्टी, a d m omit आततान 9 m उदके ईरणक्रियायोगी 10 a d m omit इमा, a d m omit मध्वा 11-13 a d omit from मधु धमते to इति वक्तव्यम् and only read मधुधा सविता व्याख्यात इममेवाग्नि etc 12 m बलकृतिवर्षकर्म चोदकमप्यस्ति 13 m omits इति वक्तव्यम् स

1 शवसा—omitted by क, ख, ग mss of B1

3 नो and वचनानि—not repeated in the *vr̥tti* by Durga

4 सविता, सर्वस्य प्रसविता—Durga does not give this etymology but merely refers to N11 VII 31 See his *vr̥tti*, below—सविता व्याख्यात इत्यत्र The etymology, therefore, seems to be a later addition

13 ‘सविता’—Nigh V 4 20, व्याख्यात —N11 VII 31

“सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णादस्कम्भने सविता द्यामदृहत् ।

अश्वमिवाधुक्षद्भुनिमन्तरिक्षमतूर्ते बद्ध सविता समुद्रम् ॥”

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरमयत् । अनारम्भणेऽन्तरिक्षे सविता द्यामदृहत् । अश्वमिवाधुक्षद्भुनिमन्तरिक्षे मेघम् । बद्धमतूर्ते । बद्धमतूर्ण इति वा । अत्वरमाण इति वा । सविता समुदितारमिति । कमन्य मध्यमादेवमवक्ष्यत् ।

आदित्योऽपि सवितोच्यते । तथा च हैरण्यस्तूपे स्तुतः । अर्चन् हैरण्यस्तूप ऋषिरिदं सूक्तं प्रोवाच । तदभिवादिन्येषर्गं भवति ॥ ३२ ॥

सविता यन्त्रैः—इति । अर्चन्नामा हैरण्यस्तूप ऋषि उत्तरायाश्च । सविता मध्यम सर्वबलेशान् । किम् इति । यन्त्रैः पृथिवीम् अरम्णात् । यावत् किञ्चित् यन्त्र्यते 10 तत् सर्वं बलेनैव । यन्त्रिता च इयं पृथिवी निश्चला । न चान्य इन्द्रात् बलवान् यन्त्रयि तास्ति । तस्मात् इन्द्र एवेमां सयच्छन् स्थिराकमरोत् । ‘रम्णाति सयमनर्कमा’ इति उक्तम् । अथवा वर्षेणोपकारेण पृथिवीलोकनिवासिनो धारयति । तदस्या सयमनम् । किमेतावदेव । न इति उच्यते । अस्कम्भने सविता द्यामदृहत् । एवमप्यतस्मिन् अस्कम्भने—अनारम्भणे अमूर्तेऽन्तरिक्षे यत्र पर्णमपि नालमवस्थानाय तत्रैव 15 मप्यतिगुर्वी सौवर्णी द्या सविता एव अदृहत्—स्थिरामकरोन् आभूतसम्पन्नान् । को हि नाम मध्यमात् सवितुरन्य एतदतिदुष्करं कुर्यात् । अपि च । अश्वम् इव

3 B1 ms क reads अनालम्भने and ख, ग read अनालम्भने for अनारम्भणे of B1 J 5-6 B1 mss क, ख, ग have कमन्यमादित्यदेवमवक्ष्यत् 8 B1 J conclude X in 8 with ऋग् भवति 9 a marks verse 10 after इति, as इति 11, d m read the *pratīka* up to 0मरम्णात्, a d read आद्विरस for हैरण्यस्तूप 10 m सर्वस्येशान् for सर्वबलेशान् 11 a d add सा before पृथिवीलोक 16 a d m सौवर्णी, b1, सौवर्णी, b1 0संज्ञवान् (wrong)

1-2 RS X 149 1

3-5 अरमयत् and बद्धमतूर्ण इति वा—omitted by Duiqua.

13 इति उक्तम्—Nil X 9

अधुक्षत् । यथा अश्वबन्धो अश्व धूनुयात् उपावृत्तम् अनायासेन रज तस्मादपनेष्यन्
एव धुनि-समुद्रम् उदकबन्धितार मेघम् अधुक्षत् सविता अधूनोत्-अकम्पयत्
उदकप्रक्षरणाय । क बद्धम् । अतूर्ते एतस्मिन्नन्तरिक्षे अर्हिसिते । अत्वरमाणे
वा सर्वगतत्वात् । आकाशे गमनायायोग्ये वा । वाय्वात्मनैव विष्टभ्य निश्चेष्ट बद्धमिवाधुक्षत्
५ य सविता सोऽस्माकमिदं नाम करोतु इति । समुदिता-समुद्रः-मेघः ।

कम् अन्यं मध्यमात् एवम् अवक्ष्यत् मेघमधूनोत् इति । कुत सशय ।
अन्योऽपि यस्मात् मध्यमात् सवितोच्यते । यत आह । आदित्यः अपि सविता
उच्यते इति ।

यथा च एतत् एव तथा एतस्मिन्नेव हिरण्यस्तूपे सूक्ते स्तव हिरण्यस्तूपमिदं
10 सूक्तमिति । कुत एतत् । अत आह । अर्चन् हिरण्यस्तूप ऋषिः इदं सूक्तं
प्रोवाच इति । अर्चन् नान्ना हिरण्यस्तूप तद्रूप तद्व्रतो वा । स यथा एतत् सूक्तं
प्रोवाच तदभिवादिनी एषा ऋग् भवति अस्मिन्नेव सूक्ते ॥ ३२ ॥

“हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजे अस्मिन् ।

एवा त्वार्चन्नवसे वन्दमानः सोमस्येवाशु प्रति जागराहम् ॥”

15 हिरण्यस्तूपो हिरण्यमयः स्तूपः । हिरण्यमयः स्तूपोऽस्येति वा ।
स्तूपः स्त्यायते । सघातः । सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजे अने
अस्मिन् । एव त्वार्चन्नवनाय वन्दमानः सोमस्येवाशु प्रतिजागर्म्यहम् ॥

1-2 *m* omits from यथा अश्वबन्धो etc to अधुक्षत्, *a d* रज for रज ?
2 *a d* *bi* अधुनोत्, *j* अधूनोत् 4 *a* गमनायोग्येष्टात्मनैव etc, *d m*
गमनायायोग्ये, *bi*) गमनायोग्ये 9 *a d* स्तुत for स्तव ? 11 *m* अर्चन्नात्मा,
m तत्त्वतो वा for तद्व्रतो वा 13 R वाजे 15 D and B₁ mss क, ख, ग
read हिरण्यस्तूपो, C B₁ J हिरण्यमयस्तूपो, R हिरण्यमय स्तूपो, C R स्तूप
स्त्यायते 16 B₁ mss क, ख, ग read चाङ्गिरसो 16-17 B₁ ms च
reads वाजेऽनेऽस्मिन्नेव, C वाजेऽनेऽस्मिन्नेव

5 समुदिता will be समुदेता in classical Sanskrit

13-14 RS X 149 5

15-16 हिरण्यमय स्तूपो हिरण्यमयः स्तूपोऽस्येति वा, and आङ्गिरस-
omitted by Durga.

त्वष्टा व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ३३ ॥

हिरण्यस्तूप. सवितर्यथा—इति । हे सवित. यथा अन्यकालीन हिरण्य-
स्तूपः त्वा—त्वाम् आजुह्वे—आजुहाव कर्मण्याहूतवान्, एवम् अहम् अप्येतस्मिन्
कल्पे हिरण्यस्तूपतामापन्न अर्चन्नामा अवसे—अवनाय वाजे अस्मिन् अन्ने
संस्कृते हविषि त्वामाहूय वन्दमानः—स्तुवन् सोमस्य इव अशु सोममिव क्रीत्वा 5
आदत्त प्रति जागर—जागर्मि अनन्यमना त्वामायागादुपासे इति ।

स्तूपः स्त्यायतेः । स्त्यू सघाते । तस्य स्तूप सघातः इति ।

त्वष्टा (२१) इति वक्तव्यम् । स व्याख्यातः । तस्य एषा भवति ॥ ३३ ॥

“देवस्त्वष्टां सविता विश्वरूपः पुपोषं प्रजा. पुरुधा जंजान ।

इमा च विश्वा भुवन्नान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥”

10

देवस्त्वष्टा सविता सर्वरूप. पोषति प्रजा रसानुप्रदानेन ।

1 B1 J conclude X in 9 with भवति 2 a marks verse 37, after इति, as त्वेति³⁷, a d m read the *pratīka* up to यथा त्वा, a d अन्यकल्पीन् for अन्यकालीन् of b1 j 3 d m omit त्वा, a d m. omit आजुह्वे, d m आहूतवान्, b1 j आहुतवान् 3-4 m अहमस्मिन्कल्पे 4 a d m omit अवसे 6 a d m omit जागर 7 a d m omit स्तूप स्त्यायते, d omits स्त्यू also, a d m omit सघात 8 a d m read त्वष्टा व्याख्यात only and omit इति वक्तव्यम् स

7 स्त्यू सघाते—Cf ‘स्त्यू शब्दसघातयो’ Dhatup 1 935

8 ‘त्वष्टा’—Nigh V 4 21, व्याख्यात—Nir VIII 13

9-10 RS III 55 19, AV 18 1 5

9 विश्वरूप=सर्वरूप (Yaska) Durga does neither read nor explain both of these words

11 पोषति—Durga has पुष्पाति instead

11 रसानुप्रदानेन—not repeated by Durga in his *vr̥ttis*.

बहुधा चेमा जनयति । इमानि च सर्वाणि भूतान्युदकान्यस्य ।
महच्चास्मै देवानामसुरत्वमेक, प्रज्ञावत्त्व वा नवत्त्व वा । अपि
वासुरिति प्रज्ञानाम् । अस्यत्यनर्थान् । अस्ताश्चास्यामर्थाः । असुरत्व
मादिलुप्तम् ॥

5 वातो वातीति सतः । तस्यैषा भवति ॥ ३४ ॥

देवस्त्वष्टा—इति । वैश्वामित्रस्य प्रजापतेरार्षम् । वैश्वदेवे विनियोगः । त्वष्टा
देवो मध्यम सविता सर्वस्य भूतग्रामस्य प्रसविता—उत्पादयिता उदकसंप्रदानद्वारेण ।
किमुत्पादयिता एव । न इति उच्यते । पुपोष प्रजाः पुष्णाति चासादुत्पाद्य । न केवल
पुष्णाति । किं तर्हि । पुरुधा जजान इति । बहुधा चेना जनयति—वर्धयति ।
10 केन पुनरसौ जनयति पुष्णाति वर्धयति च । यत आह । इमा च विश्वा भुवना
न्यस्य । इमानि विश्वानि भुवनानि—उदकानि अस्य यत स्वताया वर्तन्ते
तस्मात् जनयति पुष्णाति वर्धयति च । अतश्च सर्वमिदं शक्तं कर्तुं यत महद्देवा
नामसुरत्वमेकम् । महत् असुरत्वम् । प्रज्ञावत्त्वम् । असुरिति प्रज्ञा
नाम् । तथा तद्वत्त्वम् । तथा महत्या प्रज्ञया उदकेन साधनेन सर्वमिदं जनयति पुष्णाति

1 B1 mss क, ख, ग have चेमा for चेमा 2 B1 mss क, ख, ग read
°मसुरत्वमेकत्वं } B1 mss क, ख, ग have °मनर्था असु° for °मर्था असु° of
B1 J, Durga and B1 mss ख, ग read वसुरत्वं for असुरत्वं 5 B1 J
conclude X III 10 with भवति 6 a marks voice 38, after इति,
as °ष्टेति ३८, m marks the *pratīka* up to त्वष्टा 7 a सर्वभूतग्रामस्य
8 a d पुष्णाति रसानुत्पाद्य 9 d चेना for चेना 9-10 m omits
वर्धयति । केन पुनरसौ जनयति 10 a d omit the च after वर्धयति 10-11
m अत आह । इमा च विश्वान्यस्य । इमानि विश्वा भूतानि उदकानि 12-13 m यत
महद्देवानामेक महदसुरत्व 13 a d m omit प्रज्ञावत्त्वम् 14 a d omit
तथा before तद्वत्त्वम्

1 बहुधा चेमा—Durga reads एना for इमा

1-4 च (after इमानि), सर्वाणि भूतानि, चैस्म, अपि वा and आदिलुप्तम्
—These are omitted by Durga. Of these चास्मै and अपि वा are
not necessary, as they have no meaning in the place where
they are inserted

3 असुरिति प्रज्ञानाम्—See Nigh III 9 6

6 वैश्वदेवे विनियोग—The *vinnyoga* is not traced,

वर्धयति च । अप्रज्ञो हि साधनसपत्तावपि किं कुर्यात् । अथवा । अनवत्त्वम् ।
असु प्राण तेन तद्वत्त्वम् । एवमपि सति प्राणेनैव शक्यते एतत् सर्वं कर्तुम् ।
अप्राणो हि किं कुर्यात् । अन्नवत्त्वम् इति केचित् । तेषामन्नहेतुनोदकेन तद्वत्त्वम् ।
तथापि योज्यम् ।

असुरिति प्रज्ञानाम् । तत् कस्मात् । अस्यति अनर्थान् । प्रज्ञैव हि 5
प्रज्ञावतोऽस्यति क्षिपत्यनर्थान् नाशयति । अस्ताश्च अस्याम् अर्थः । न हि
तदस्ति व्यक्तेयत् सर्वं प्रज्ञावता प्रज्ञाया नास्ति । एतावास्तु विशेषोऽभिव्यक्तमिति ।
अथवा । यदेतदसुरत्वं वसुमतो भाव वसुरत्वम् एतत् । रो मत्वर्थे । वकारलोपश्च ।
वसुना-उदकेन तद्वान् असौ त्वष्टा ॥

वातः (२२) कस्मात् । वातीति सतः । 'वा गतिगन्धनयो' इत्यस्य । सत इति 10
वातुकारकावधारणम् । वायुशब्दो हि त्रयाणां वातूनां विकल्पेन । अयं तु वातेरेवेति
विशेषः । तस्य एषा भवति ॥ ३४ ॥

“वात आ वातु भेषज शशु मयोभु नो हृदे ।
प्र ण आयूषि तारिषत् ॥”

वात आवातु भेषज्यानि शशु मयोभु च नो हृदयाय । प्रवर्धयतु च 15
न आयुः ॥

6 d अनर्थो for अर्थ 6-7 d न हि तदस्ति व्यक्तमनभिव्यक्तमिति यत्सर्वं प्रज्ञां
7 a m विशेषोऽभिव्यक्तमनभिव्यक्तमिति । 11 d वायु शब्दो हि 14 R आयूषि
15 B1 J प्रवर्धयतु, B1 ms क, प्रवर्धय

10 'वात'—Nigh V 4 22

10 'वा गतिगन्धनयो'—Dhatup 2 40

11 वायुशब्दो हि etc N11 X 1

13-14 RS X 186 1, SV 1 184, 2 1190, TB 2 4 1 8
TA 4 42 2, Kauś 117 3 4, GB 1 3 13, SB 5 1, 5 8, ŚS
16 13 4, Svidh 3 5 4 AV 2 4C, 4 10 6, VS 23 32, TS
1 5 11 4, KS 6 9, AS 4 12 2, ApS 9 3 22

15 भेषज्यानि—Durga reads भेषज for this, and that is correct
as the adjectives शशु and मयोभु which follow are in the singular
number

15 प्रवर्धयतु—Durga and B1 ms क read प्रवर्धय for प्रवर्धयतु

अग्निर्व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ३५ ॥

वात आ वातु-इति । उल्वस्य वातायनस्यार्षम् । वात. अस्मान् आभिमुख्येन भेषजं यद् यत् पथ्यम् अस्माकं तत्तत् गृहीत्वा आवातु । तच्च अस्माकं शम्भु अस्तु । शम्भु इति सुखनाम तद्भावकमस्तु । तदात्वे च आयतौ परिणामे मयोभु अस्तु । 5 मय इति सुखनाम । हृदयाय सुखमस्तु । स्तूयमान प्रत्यक्षीभूत इव मनसि । यत् प्रत्यक्षमुच्यते । प्र ण आयूषि तारिषत् । हे भगवन् वायो प्रवर्धय त्वमस्माकं मायूषि सपुत्रपौत्रादिवर्गाणां भैषज्यं च त्वमस्माकं नित्यमावह इत्येतदाशास्महे ॥

अग्नि. (२३) व्याख्यात । तस्य एषा भवति ॥ ३५ ॥

“प्रति त्य चारुमध्वर गोपीथाय प्र ह्वयसे ।

10 मरुद्भिरग्न आ गंहि ॥”

त प्रति चारुमध्वर सोमपानाय प्रह्वयसे । सोऽग्ने मरुद्भि सहोग च्छेति । कमन्य मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ ३६ ॥

प्रति त्य चारुम्-इति । मेवातिथि ऋग्वये । त्य-तम् अङ्गवैकल्यरहितम् अध्वर प्रति हे भगवन् अग्ने त्वमस्माभि गोपीथाय-सोमपानाय प्रह्वयसे-
15 आह्वयसे । स त्वमेतद् ज्ञात्वा मरुद्भि सह आगहि-आगच्छ एतस्मि

1 Bi J conclude X III 11 with भवति 2 a marks verse 39, after इति, as °मिति 39, d m read the *pratīka* up to भेषज, a d m read उल्वस्य for उल्वस्य of bi j 4 bi j तदात्वे च आयतो परि°, a d omit च after तदात्वे, d adds च after आयतो 5 a appears to read हृदयसुखमस्तु for हृदयाय सुखमस्तु 6 d उच्यसे for उच्यते, Duiga and bi mss क read प्रवर्धय for प्रवर्धयतु of Yaska 7 bi °वर्गाणां, m j °वर्गाणां 12 Bi mss क, ख, ग read अवक्ष्यत्, Bi J conclude X III 12 with अपरा भवति 13 a marks verse 40, after इति, d reads प्रति त्य° only and omits इति, d m read the *pratīka* as प्रति त्य only and omit the usual इति after it, a d omit अङ्गवैकल्यरहितम् 14-15 a d omit भगवन्, प्रह्वयसे and स त्व

8 'अग्नि'—Nigh V 4 23, व्याख्यात—N_{III} VII 14

9-10 RS I 19 1, SV 1 16

नस्य कर्मणि सोम पातुम् इत्येतदाशास्महे । गोपीथाय मरुद्भिः सृजामि सोमम् ॥ ३३ ॥
लिङ्गम् । तस्य एषा अपरा भवति । ३३ पुनः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
सोमपानम् । व्यक्तसोमपानलिङ्गा उत्तरा । तद्यथा ॥ ३४ ॥

“अभि त्वां पूर्वपीतये सृजामि सोम्य मधु ।

मरुद्भिरसृज आ गहि ॥”

अभिसृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्य मधु । सोममयम् ।
सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छेति ॥ ३७ ॥

अभि त्वां पूर्वपीतये-अभि । ह भगवन् अग्रे पूर्वपीतये-पीतनात्
पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वा-त्वाम् अभिसृजामि-अग्ने । मरुद्भिः सृजामि-सोम्य
मधु सोममयं तत् मधु । स त्वमागच्छ एतास्मन् कर्माणि एषा अपरा भवति
इत्येतदाशास्महे ॥ ३७ ॥

वेनो वेनते, कान्तिकर्मण । तस्यैषा भवति ॥ ३८ ॥

वेनः (२४) इति वक्तव्यम् । स एष वेनते कान्तिकर्मण । ३८
हि मन्यस्य सर्वस्योपकारित्वात् । तस्य एषा भवति ॥ ३८ ॥

1 *a d m* अस्मत्कर्मणि for अस्य कर्मणि 1-2 *d* मन्मथ ३ 4 1 1 1
conclude X in 13 with गच्छेति ॥ ३३(३७) ॥ Here ends the 10th
pāda of the tenth adhyaya—इति दशमाध्यायस्य तृतीय पाद ॥ ३०, ३१
8 *a* marks verse 41, after इति, ३३ इति ४१, *d m* read the *pāda* 41
as अभि त्वा पूर्वपीतये इति, *m* omits पूर्वपीतये पूर्वपानाय ८-9 *a d* omit from
पूर्वपीतये to त्वा and read ३३ अग्ने त्वाम् अभिसृजामि, *m* omits पूर्वपीतये पूर्वपानाय
and त्वा 9 *bi mss* क, स read पूर्वकाले प्रवृत्तपानाय, *a d* omit किमिति
10 *a d* add अस्मात् before आगच्छ, *d* read तद्वत् for एता ॥ After
०स्महे ॥ ३३ (३७) ॥ *bi g* read इति ऋज्वर्षाया निरक्तसौ पञ्चदशस्य (दशमस्य ।
अध्यायस्य तृतीय पाद ॥ ३०३॥ 19 *Bi I* read चतुर्थ पाद before
वेनो वेनते, *Bi J* conclude X in 1 with भवति ॥ *m* सर्वदेवस्य मित्रात्

4-5 RS I 19 9, VIII 3 7, AV 20 99 1 SV 1 20 2 99,

12. वेनो वेनते—Of 'वेनू गतिज्ञानचिन्तानिश्चामनसादित्रयहरेषु' Dharp. 1902

13 'वेन'—Nigh V 4 24

“अय वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।

इममपा संगमे सूर्यस्य शिशु न विप्रा मतिभी रिहन्ति ॥”

अय वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा । प्राष्टवर्णगर्भा आप इति वा । ज्योतिर्ज-
रायुज्योतिरस्य जरायुस्थानीय भवति । जरायुर्जरया गर्भस्य । जरया
५ यूयत इति वा । इममपा च सगमने सूर्यस्य च शिशुमिव विप्रा
मतिभी रिहन्ति । रिहन्ति लिहन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूजयन्तीति
वा । शिशु. शसनीयो भवति । शिशीतेर्वा स्याद्दानकर्मणः । चिर-
लब्धो गर्भ इति ॥

असुनीति. । असून्नयति । तस्यैषा भवति ॥ ३९ ॥

10 अय वेन.—इति । भार्गवस्य वेनस्यार्षम् । शुक्रोऽनया गृह्यते । अन्तर्भावितप्रज्ञान

3 B1 mss ख, ग read प्राष्टवर्णगर्भा 4 C जरायु स्थानीय, C R जरायु
जरया 6 B1 रिहन्ति (रिहन्ति) लिहन्ति, B1 ms च reads रिहन्ति लिहन्ति,
B1 mss क, ख, ग omit स्तुवन्ति 7-8 C D R and B1 ms च read
चिरलब्धो गर्भो भवति, B1 J चिरलब्धो गर्भ इति 9 D असु नयति for असून् नयति,
B1 J conclude X iv 2 with भवति 10 a marks verse 42, after
इति, m reads the *pratīka* as अय वेन इति, a d add इय after भार्गवस्य,
d अन्तर्भावित°

1-2 RS X 123 1, VS 7 16, TS 1 4 8 1, MS 1 3 10
34 1-2, KS 4 3, SB 4 2 1 8 10, AB 1 20 2, 3 30 3, KB
8 5, AS' 4 6 3, 5 18 5

1 रजसो विमाने—Yaska omits these words in his *bhasya*
Durga, however, reads them in his *mitti*

3 चोदयत्—Durga reads चोदयति instead

3 इति वा—Durga does not read this The words are super-
fluous as only one etymology is stated

5 सगमने—Durga has सगमे instead

6 B1 mss क, ख, ग omit स्तुवन्ति

7-8 Yaska has चिरलब्धो गर्भ इति, Durga reads अचिरान् लब्धो मे
गर्भ इति (v 1 अचिरलब्धो मे etc)

10 शुक्रोऽनया गृह्यते—MS 1 3. 10

तस्मिन्मनासि प्रत्यक्षीभूतमभिनयेन दर्शयन्निव कस्मैचित् ब्रवीति अयं वेन. इति । किं करोति । चोदयति पृश्निगर्भाः । पृश्नि—आदित्य । प्रकृष्टो ह्यनेन वर्णः प्राष्टः प्राप्त । यास्तस्य गर्भत्वमुपगता रश्म्यन्तर्गता परिपक्वा आपो मासाष्टकेन सञ्चिता ता वेनश्चोदयति प्राष्टृषि वर्षभावेन प्रेरयति । फिलक्षण । ज्योतिः जरायुः । ज्योतिः अस्य विद्युदाख्य कर्मात्मलक्षण जरायुस्थानीयं प्रज्ञावत् तदधिष्ठातु 5 मध्यमस्य गर्भस्येव परिवेष्टनं भवति । कावस्थितश्चोदयति । रजसो विमाने । रज उदकं तद्यत्र निर्मीयते तत्रावस्थित । अन्तरिक्षलोके इत्यर्थः । योऽयमेवमादिगुणयुक्तो वेन तम् इमं वेनम् अपा च संगमे सूर्यस्य च संगमे समागमनस्थाने यत्र सूर्यस्य रश्मिभिः आपः सगच्छन्ते तत्र वर्तमानं मध्यस्थाने विप्राः मेधाविनस्तोतार मतिभिः स्तुतिभिः प्रज्ञापूर्विकाभिः शिशुम् न-इव रिहन्ति । यथा हि 10 शिशुर्नित्यं स्तूयते एव स्तूयते । यदेतत् रिहन्ति इति एतत् लिहन्ति लिहे वातो । वर्धयन्ति पूजयन्ति वेत्यर्थः ।

जरायुः कस्मात् । तद्धि जरया गर्भस्य भवति । यथा यथा गर्भो भवति तथा तथा तदुत्पद्यते । जरया यूयते इति वा । यच्चैतत् जरेति प्रसिद्धं प्रसूताया गो स्त्रिया वा पश्चात् पतति सा जरेत्युच्यते तथा च यूयते मिथ्यते तज्जरायित्युच्यते । शिशुः 15 कस्मात् । स हि शासनीयो भवति । प्रयोजनेऽप्रयोजने वा अर्चन्ति यत्किञ्चनप्रलापेषु । शिशीतेः वा स्यात् धातो दानार्थस्य । दीयते हि स पुरुषेण स्त्रियै धारणाय । भवति च वादः स्त्रीणामभिनवगृहीतगर्भाणाम् अचिरात् लब्धो मे गर्भः इति ।

असुनीति. (२५) इति एतत् देवतापदम् । स पुनरयमिन्द्र मध्यमः, प्राणः ।

2 a d m add प्राष्टवर्णं after आदित्य, a d m आष्ट प्राप्त, b j प्राष्ट प्राप्त 5 a d कर्मत्वलक्षण 7 b j निमीयते, m निमायते, m योयमादिगुणं 9 a d add प्रज्ञा after मेधाविनः, d सोतार 10 a only omits स्तुतिभिः, m प्रज्ञापूर्विकाभिः, a d m omit न, d omits हि 10-11 d यथा शिशुर्नित्यं स्तूयते यदेतत् etc 11 a m एव स्तुवः, d m omit इति after रिहन्ति 12 a d इत्यर्थवचनं for इत्यर्थः 13 m जरायु कस्मात् 14 d omits वा after इति 15 d तथा य यूयते, m तथा यद् यूयते, b j तथा च यूयते 16 a d प्रयोजने वाप्रयोजनेर्चति, m प्रयोजने वाऽप्रयोजने वाऽर्चति, a d m यत्किञ्चनप्रलापेषु, b j किञ्चन प्रलापेषु 18 d अचिरलब्धो मे etc

स पुनर्यदेतस्मात् शरीरादुत्क्रामति, अथेतरेण प्राणान् असून् अन्यत्र नयति ।
विज्ञायते हि

“ प्राणमनूत्क्रामन्त सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्ति ”

-इति । तस्य एषा भवति ॥ ३९ ॥

5 “ असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सु प्र तिरा न आयुः ।
रान्धि न. सूर्यस्य सदृशि घृतेन त्व तन्व वर्धयस्व ॥”

असुनीते मनोऽस्मासु धारय । चिर जीवनाय प्रवर्धय च न आयुः ।
रन्धय च नः सूर्यस्य सदृशनाय । रन्धयतिर्विशगमनेऽपि दृश्यते । “ मा
रंधाम द्विषते सौम राजन् ” इत्यपि निगमो भवति । घृतेन त्वमात्मान
10 तन्व वर्धयस्व ॥

ऋतो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ४० ॥

असुनीते मनो अस्मासु-इति । श्रुतबन्धोराषम् । हे असुनीते-प्राण मनः
अस्मासु धारय । मन प्रवृत्तीनेतान् प्राणान् आत्मनोऽवस्थानेनात्मच्छरीर एव
धारय । मा त्वमुत्कमी त्वदनुत्क्रमेण अवस्थास्यन्ते इति । जीवातवे चिरम्
15 अस्माक जीवनाय मनो धारय । सु प्र तिरा न आयुः । अमुना प्रकारेण सुष्ठु
प्रतिर प्रकर्षेण वर्धयस्माकमायुः । किञ्च । रान्धि न. ससाधय । अस्माक तथा

1 m स पुनर्यदेतस्मात् 3 d reads as प्राणमनूत्क्राम त सर्वे प्राणा स पुनर्यदे
तस्मात् etc, a m b1 g as text 3 m अनुत्क्रामतीति 7 B1 मनो अस्मासु
J मन अस्मासु, B1 ms च and R मनोऽस्मासु, C मनोऽस्मासु, C चिरजीवनाय,
all others चिर जीवनाय 7-8 C R आयू रन्धय 11 B1 J conclude
X iv } with तस्यैषा भवति 12 a marks verse 43, after इति as
धारयेति^{१३}, d m read the *pratiṭha* up to १३धारयेति 14 a d उत्क्रामी

2 विज्ञायते हि—The following quotation is from B1h Up 4 4 2
5-6 RS X 59 5

8 रन्धय—Omitted by Durga

8-9 RS X 128 5, AV 5 3 7

11 ऋतो व्याख्यात—See N11 II 25, III 4, IV 9, VI 22

अनुगृहाण यथा सूर्यस्य सदृशि-सदर्शनाय-सम्यग्दर्शनाय अल स्याम । दिव्यं न चक्षुरुपादय येन सम्यक् सूर्यं पश्येम । सर्वं चैतदन्नप्राचुर्यं सति भवति । यतो ब्रूम । घृतेन त्व तन्व वर्धयस्व । घृतेन-उदकेन त्वमात्मानं यथाकालं वर्धयस्व । त्वय्युदकं ददति सर्वमिदं भवति । अर्हवर्माक्त्वादसुनीतेष्टृतमित्युदकनामेत्यत्रोपपद्यते ।

रथ्यतिः वशगमने अपि दृश्यते । तद्यथा । मा रंधाम द्विषते 5 इत्यत्र

“देवीं षड्वीरु नं कृणोत विश्वेदेवास इह वीरयन्वम् ।

मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रवाम द्विषते सोम राजन् ॥”

—इति । वैश्वदेवी । विहव्यस्यार्षम् । वैहव्यं सूक्तम् । तत्रैषा दर्शपूर्णमासादिषु हविषा-मभिमर्शने विनियुज्यते ।

10

देवी. षट् यौश्च पृथिवी च अहश्च रात्रिश्च आपश्च ओषधयश्चेति । ता उच्यध्वे । हे देव्य उर्व्यं षट्, सर्वमिदम् ऊर्णवत्य यूयमुच्यध्वे । उरु-बहु यद् यद् वयं युष्माभि बहु क्रियमाणमिच्छाम तत्तत् उरु बहु कुरुवे । हे विश्वेदेवास. विश्वे देवा यूयमपि इह एतस्मिन् कर्मणि अस्माकमङ्गभावमुपगता सन्त वीरयध्वम् वीरान् पुत्रान् इच्छत दातुम् । अपि च । जातपुत्रा सन्त मा हास्महि प्रजया । मा अस्मान् 15 प्रजा कदाचित् अपि हासीत् । कष्टं हि पुत्रमरणम् । मा तनूभिः वयं स्वाभिः हास्महि । मास्माकमायुषश्छेदो भूत् युष्मदनुध्यानात् । अपि च । मा रंधाम द्विषते सोम राजन् । हे भगवन् सोम राजन् विशेषतः त्वमुच्यसे । सर्वस्या अस्या आशिष त्वदनुध्यानात् मा रंधाम । मा वशं गच्छेम द्विषते । द्विषन्त एवा-स्माकमर्थसंप्रदानादिना वश्यतामुपयान्तु यत अनिष्टं हि द्विषतो विधेयत्वमिति । 20 सामर्थ्यादिह रथ्यतिर्वशगमने ॥

1 d सूर्यस्य दृशि 5-6 a d m read द्विषत इत्यत्र and mark verse 14 after it, as इत्यत्र ४४ 7 d षड्वी, m षड्वी, d m read the 11k up to कृणोत only, a marks verse 44 as कृणोतेति ४४ 9 a marks section § 40 after इति, here, a d m read वैहव for वैहव्य 13 a d read बहु उरु कुरुवे and omit विश्वेदेवास 19 d वश्य for वश of b १

5 रथ्यतिर्वशगमनेऽपि दृश्यते—Of ‘रथ हिंसासराद्धयो’ Dhatup 4 87

9-10 दर्शपूर्णं विनियुज्यते—The *vinnyoga* is not traced

ऋतः (२६) इति एतत् पदम् । तत् व्याख्यात निर्वचनत ' ऋतमित्युदकनाम प्रत्युत भवति ' इति । इह त्वभिधेयो मध्यम । तस्य एषा भवति ॥ ४० ॥

“ ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीऋतस्य धीतिवृजिनानि हन्ति ।

ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णौ बुधानः शुचमान आयोः ॥ ”

- 5 ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीः । ऋतस्य प्रज्ञा वर्जनीयानि हन्ति ।
ऋतस्य श्लोको बधिरस्यापि कर्णावातृणत्ति । बधिरो बद्धश्रोत्रः । कर्णौ
बोधयन् दीप्यमानश्चायोरयनस्य मनुष्यस्य । ज्योतिषो वोदकस्य वा ॥

इन्दुरिन्धे । उनत्तेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ४१ ॥

- ऋतस्य हि शुरुधः—इति । वामदेवस्यार्पम् । सपातसूक्ते निष्केवल्ये पृष्ठ्याभिप्लवयो
10 शस्यते । ऋतस्य—मध्यमस्य । किम् इति । शुरुधः—आप सन्ति—विद्यन्ते ।
किंलक्षणा । पूर्वीः—अनेककालसभृता । यतश्चासाविद्वोऽद्विरतस्तस्य ऋतस्य उदक
सप्रदानद्वारेणानाकाल नाशयन्ती धीतिः—प्रज्ञा सर्वलोकस्य वृजिनानि—वर्जनीयानि

1 *a d m* तदेत व्याख्यातम्, *a* only निर्वचनेन 2 *a* concludes section 41 here, while *b i j* and the rest conclude ॥ ३ (४०) ॥ 4 R श्लोको (the matra of को is obliterated in printing) 5 C D हन्ति ऋतस्य, B1 J हन्त्युतस्य 6 C बधिरो बद्ध श्रोत्र कर्णौ 7 B1 mss क, ग read दीप्यमानश्चायनस्य and ख reads दीप्यमानश्चायमानस्य 8 B1 J conclude X iv 4 with भवति 9 *a* marks verse 45, after इति, as इति^{४५} 11 *a d m* read ^०सभृता for ^०सभृता of *b i j*

1 'ऋत'—Nigh V 4 26, व्याख्यातम्—Nū II 25, III 4, IV 9, VI 22

3—4 RS IV 23 8, cf Nū VI 16

5 हि—Not explained by Durga

7 आयो—omitted by B1 mss क, ख, ग

7 ज्योतिषो वा उदकस्य वा—Durga explains this as ज्योतिष च उदकस्य च
क

9-10 सपातसूक्ते ,शस्यते—See Āśva Śīau 9 7,

अयशासि हन्ति—नाशयति । अकाले हि क्षुत्परिग्रहीतानामयशस्करेषु जिह्मादिषु प्रगृप्ति
र्भवति । ददतश्चोदक सर्वलोकवृजिनापघाताय तस्य क्रतस्य एवमतिमहान् श्लोकः -
शब्द स्तनयितुलक्षणो भवति य बधिरस्यापि बद्धश्रोत्रस्य विधात्रापि निसर्गत
अपिहितश्रोत्रस्य आयोः-अयनस्य-मनुष्यस्य बोधयत्यस्मृत इति । कर्णौ अति
दुर्भेदौ आततर्द-आतृणत्ति-आभिनाति । शुचमान-दीप्यमान, ज्योतिषः 5
च उदकस्य च श्लोकः । एव सतत्त्वो ह्यसावृत इति ।

इन्दुः (२७) इति एतत्पदम् । स कस्मात् । इन्धेः दीप्त्यर्थस्य । उनत्तेः वा
हेदनार्थस्य उभयमपीन्द्रौ उपपद्यते चन्द्रमसि । तस्य एषा भवति ॥ ४१ ॥

“प्र तद्रौचेय भव्यायेन्दवे हव्यो न य इषवा-

न्मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति ।

10

स्वय सो अस्मदानिदो वधैरजेत दुर्मतिम् ।

अव स्रवेदघशसोऽवतरमव क्षुद्रमिव स्रवेत् ॥”

प्रब्रवीमि तद्भव्यायेन्दवे, हवनार्ह इव य इषवानन्नवान् कामवान् वा
मननानि च नो रेजयति । रक्षोहा च बलेन रेजयति । स्वय सोऽस्म-
दभिनिन्दितार वधैरजेत दुर्मतिम् । अवस्रवेदघशसः । ततश्चावतर 15
क्षुद्रमिवावस्रवेत् ।

1 a d m and b u m s ग read अनाकाले for अकाले, the meaning,
however, of both the readings is the same 2 a d m सर्वलोकवृ
जिनापघाताय, b u j सर्वलोकवृजिनाय वाताय 5 a d m omit आततर्द 6 d
लोक for श्लोक, and a only reads एव सत्त्वो for एव सतत्त्वो 8 a d
omit तस्य एषा भवति, by mistake 14 R सोऽस्मदभि°, B1 J सो अस्मदभि°

4 बोधयत्यस्मृत इति—This seems to be an interpolation as the
preceding word मनुष्यस्य is connected with the following words
कर्णौ आततर्द

7 ‘इन्दु’—Nigh V 4 27

9-12 RS I. 129 6

अभ्यासे भूयासमर्थं मन्यन्ते । यथा । अहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति ।
तत् परुच्छेपस्य शीलम् । परुच्छेप ऋषिः । पर्ववच्छेपः, परुषि
परुषि शेषोऽस्येति वा ॥

इतीमानि सप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रान्तानि । सूक्तभाञ्जि
5 हविर्भाञ्जि । तेषामेतान्यहविर्भाञ्जि, वेनोऽसुनीतिर्कृत इन्दुः ॥

प्रजापतिः प्रजानां पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ ४२ ॥

प्र तद्वोचेयम्—इति । अतिच्छन्दा । पारुच्छेपी । पठेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते ।
यद्यदिष्ट तस्येन्दो तत् तदहं प्रब्रवीमि अस्मै इन्दवे प्रीत्यर्थम् । क्लिप्तश्च यः इन्दुः ।
भव्यः, भवनार्हः आत्मवान् । अभिप्रेतानां पात्रभूत इत्यर्थः । भव्यो भवनार्हः इव ।
10 यो हविषा भावनमर्हति न च भाव्यते अहविर्भाक्त्वात् । हव्यो न हवनार्हः इव यो
यज्ञेन च पुनराह्वयते अहविर्भाक्त्वादेव । इषवान् नित्यम् अन्नवान् । कामवान् वा ।
कामिना होतृणां नित्यमभिमतफलसंप्रदानोन्मुखः । तत्संप्रदानोन्मुखतया च नित्यमस्माकं
मन्म रेजति मननानि—प्रज्ञानानि रेजयति—आरम्भयति । आकम्पितहृदया-
नुपकारितया नित्यमस्मान् करोति, कथं नाम एतं नित्यं स्तुयामेति । अपि च । रक्षोहा
15 रक्षासि बलेन घ्नन् सुतरामस्माकं मन्म रेजति । किंच स्वयं सोऽस्मदनिन्दः ।

2 B1 mss क, ख, ग do not read पर्ववच्छेप 6 B1 J conclude X
iv 5 with भवति 7-8 a d omit the words up to यद्यदिष्ट, through
mistake and begin the paragraph with तस्येन्दो, a reads ब्रवीमि for
प्रब्रवीमि and marks verse 46, after it 9 d भव्याय for भव्य, and a d
भवनार्हः for भवनार्हः 10 d omits न after हव्यो 11 a d m read
आह्वयते for आह्वयते of b1 j 12 a d होतृणां for होतृणां, a d read
अभिमतफलकामसंप्रदानोन्मुखः and omit तत् after it 13 d omits प्रज्ञानानि 14 m
स्तुयामेति

1 अभ्यासे etc cf with this जामि, section § 16, above

2 परुच्छेप ऋषि—For the story of Paruccheṣa and Nīmedha,
See TS ii 5 3

2 पर्ववच्छेप—omitted by B1 mss क, ख, ग

5 हविर्भाञ्जि—Cf N11 VIII 129

7 मरुत्वतीये शस्यते—See Āśva Ś1au 8 1

11 यज्ञेन च पुनराह्वयते—Is this यज्ञेन च पुनराह्वयते ?

स्वयम् आदरवान् भूत्वा सः इन्दु अस्मदानिदः—अस्मदभिनिन्दितारं वधै.—
वज्रप्रहारैरतिदु सहै अजेत—जयेत् क्षिपेद्वा दुर्मति पापमति योऽस्मान् प्रति । तेन
वातिबलवतेन्दुना हन्यमानोऽस्मदघशसः अस्माक य पापाना शसिता कथयिता
स्वल्पानामपि स्फीतिकर्ता जनपदे असौ अवस्त्रवेत् । अधोगति स्यात् । अवतरमव
क्षुद्रमिव स्त्रवेत् । यावच्च प्रथमं स्तुत अधोगत ततोऽवतर ततोऽप्यवतरमिति 5
तावत् स्त्रवेत् क्षुद्रमिव द्रव्य किञ्चित् यावदामूलतो नष्टम् इत्येतदाशास्महे ।
बलकृतेर्मध्यम इति ॥

इहाभ्यासबाहुल्यं दृष्ट्वा रेजति रेजति, स्त्रवेत् स्त्रवेत् इति प्रतिसमाधत्ते
अभ्यासे भूयासम् अर्थं मन्यन्ते इति । शब्दाभ्यासे यत्रान्यो विशेषो नास्ति
तत्रैव विशेषमाचार्या मन्त्रार्थसतत्त्वविदो मन्यन्ते यदुतार्थभूयस्त्वमिति । न ह्यक-10
स्मात् स एव शब्द पुनरभ्यस्यते । लोकेऽपि चैतद् दृष्ट शब्दाभ्यासेऽर्थभूयस्त्वमिति
यथा अहो दर्शनीय अहो दर्शनीय इति । गुणातिशये हि स्त्रिया शब्दाभ्यास ।
तस्मान्मन्त्रेष्वपि तद्वदेवेति न्याय्यम् । तत् च पुनरेतत् परुच्छेपस्य मन्त्रदश
शीलम् । स हि नित्यमभ्यस्तै शब्दै स्तौति । मन्त्रदशोऽपि स्वभाव उपेक्ष्य इत्युप-
प्रदर्शनायेदमुक्तम् । अथ पुन परुच्छेपः कस्मात् । परुच्छेप ऋषिः । तस्य हि 15
पर्ववत्—महान् शेषः—प्रजननम् । परुषि परुषि शेषोऽस्येति वा । सर्वाङ्ग
सन्धिषु शेष कृतो योगसुखात् किल । तस्य शेषोऽस्येति वा ॥

1 a d m omit वधै 4 a d read स्फीतिकर्ता, and अस्मद् for असौ
5 a d m भूत, b i j स्तुत, m omits ततोऽवतर, a d ततोऽप्यवतरमिति
for ततोऽवतरमिति of b i j 9 m स्वशब्दाभ्यासे 9-10 B i mss क, स
omit from शब्दाभ्यासे यत्रान्यो to °भूयस्त्वमिति 10 d तत्रैव for तत्रैव of b i
j, a d add after °भूयस्त्वमिति, — स्त्रवेदिति प्रथमं स्तुत ततोऽवर ततोऽप्यवरतर
मिति तावत्स्त्रवेत्क्षुद्रमिव द्रव्य किञ्चित् यावदामूलतो नष्टमिति एव न ह्यक् 11 a d read
उच्यते for अभ्यस्यते 12 d omits अहो after यथा, a appears to read
दर्शनीया in both the places and omits हि before स्त्रिया 17 a d
°सन्धिशेष कृतो योगसुखात्किल, b i j शेषकृतो योग सुखात्किल

13 तस्मान्मन्त्रेष्वपि तद्वत्—Cf the *jāmyajāmi* discussion in section
X 16, above

17 शेष कृतो योगसुखात् किल etc—This does not yield any clear
sense The other readings also are not satisfactory

- इति इमानि सप्तविंशतिः देवतानामधेयानि अनुक्रान्तानि । इतिकरण
प्रकारवचन । एवमेतानि यथासमाम्नातानि सप्तविंशतिः सप्ताविका विंशति
देवतानामधेयानि वायु इत्यत आरभ्य यावत् इन्दु इति । तेषां पुन किमर्थ-
मनुकीर्तनम् । विशेषविवक्षया । क पुनरसौ इति । तेषां कानिचित् सूक्तभाञ्जि
5 हविर्भाञ्जि च । सूक्तं च हविश्चोभयं भजन्ते । कानिचित् सूक्तमेव न हवि ।
तेषाम् एतानि अहविर्भाञ्जि । तद्यथा वेन, असुनीतिः क्रतुः इन्दुः इति ।
एभ्यो यान्यन्यानि त्रयोविंशति तान्युभयं भजन्ते सूक्तं हविश्च । देवतास्वभावोपप्रदर्श-
नार्थमिदमुक्तम् । घृतेन उदकेन त्वमात्मानं वर्चयस्वेत्येवमाद्यभिधानार्थं विशेषप्रवि-
भागप्रज्ञप्तये अहविर्भाक्त्वादुदकमत्र घृतमित्येवमादि तद्वत्तेषु मन्त्रेषु विशेष उपेक्ष्य इति ॥
- 10 प्रजापतिः (२८) प्रजानां पाता वा पालयिता वा । तस्य एषा
भवति ॥ ४२ ॥

“प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वां जातानि परि ता बभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥”

- प्रजापते न हि त्वदेतान्यन्यः सर्वाणि जातानि तानि परिवभूव ।
15 यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु । वयं स्याम पतयो रयीणाम् ।
इत्याशीः ॥

अद्विर्व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ४३ ॥

5 *d* omits च after सूक्त 9 *d* reads उपेक्ष्यत इति for उपेक्ष्य इति 11 *a*.
concludes section § 43 as ॥ ४३ ॥, here, while *b*, *j* and others
conclude as ॥ ५ (४२) ॥ 12 The mss क, ख, ग of B₁ read जातानि पार
तानि बभूव 16 B₁ ms च reads °मित्याशी° 17 B₁ J conclude X
iv 6 with भवति

10 ‘प्रजापति’—Nigh V 4 28

12-13 RS X 121 10, AV 7 80 3, VS 10 20, 23 65, TS
1 8 14 2, MS 2 6 12, KS 15 8, SB 1 6 19, TB 2 8 1 2,
TAA 10 54, SMB 2 5 8, ApMB 2 22 19, ApG 8 23 9,
SB 5 4 2 9, TB 2 8 1 2, Brh U 6 3 3, AS 2 14 12,
AG 1 4 4

14 हि and जातानि—Omitted by Durga

प्रजापते न-इति । प्राजापत्यस्य हिरण्यगर्भस्यार्षम् । पितृयज्ञ उपस्थाने विनियुक्ता । राजसूये च विनियोगो होमे । हे प्रजापते न त्वत् अन्यः न कश्चिदपि एता-
 एतानि सर्वदेवतारूपाणि परिबभूव परिगृह्य भवति । त्वमेवैतानि सर्वाणि सर्वत
 परिगृह्य सर्वतो भवसि । यत एव त्वा वय सर्वतो विभूत पश्याम सर्वस्येशानम् अतो
 ब्रम् । यत्कामाः ते येन येन युक्ता सन्तो वय तुभ्य जुहुमः तत् नः अस्तु । 5
 स कामोऽस्माक त्वदनुध्यानात् समृध्यताम् । नित्यमेव च वय स्याम पतंयो
 रयीणाम् । रयीणां-धनाना पतयः । इति इयम् अपरा आशीः द्वितीया ।
 यत्कामा इति प्रथमा । अथवा । आशीः इति आचार्यो दर्शयति । इय मन्त्रगतैव
 यत्रापि न स्यात् तत्राप्यध्याहार्येति स्तुत्याशिषोर्नित्यसम्बन्धादिति ॥

अहिः (२९) व्याख्यातः निर्वचनत अहिरयनात् इति । इह त्वभिषेयो मध्यम ॥ 10
 तस्य एषा भवति ॥ ४३ ॥

“अञ्जामुकथैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसु सीदन् ॥”

अप्सुजमुकथैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीना रजःसूदकेषु सीदन् । बुध्न-

1 a marks verse 47, after इति as °न त्वदेतानीति^{४७}, d reads the
pratīka up to एतानीति, d reads प्राजापत्यस्य 2 d omits न before त्वत्
 अन्य, m omits एता 6 d समुद्यताम् for समृध्यताम् 7 d इम for इय
 11 a concludes here section 45, as ॥ ४५ ॥, b, j and others con-
 clude here ॥ ६ (४३) ॥ 12 R and B₁ mss क, ख, ग read रजःसु सीदन्,
 B₁ C रजःसु सीदन्, J रजःसु सीदन् 13 B₁ J अप्सुजमुकथै°, B₁ mss क, ख,
 ग read अप्सुजासु°, R रजःसूदकेषु सीदन्, B₁ J रजःसु उदकेषु सीदन्, C रजःसूदकेषु
 सीदन्, B₁ mss क, ख, ग omit उदकेषु and read as रजःसु सीदन् only

1 पितृयज्ञे विनियुक्ता—See MS 1 10 19

2 राजसूये च विनियोग—MS 2 6 12

10 'अहि'—Nigh V 4 29, व्याख्यात—Nir II 17

12 RS VII 34 16

13 उदकेषु—Omitted by the B₁ mss, क, ख and ग.

मन्तरिक्षं, बद्धा अस्मिन् धृता आप इति वा । इदमपीतरद् बुधमेत
स्मादेव, बद्धा अस्मिन् धृताः प्राणा इति ॥

योऽहिः स बुधयो, बुधमन्तरिक्ष तन्निवासात् । तस्यैषा
भवति ॥ ४४ ॥

5 अब्जामुक्थैः—इति । वशिष्ठस्यार्षम् । दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवे विनि
योग । हे स्तोत त्वमेतम् अहिम् अब्जाम्—अणसुजम्—उदरुजन्मानम् उक्थैः
गृणीषे—स्तौषि, बुधे नदीना नदनानाम् अपा बन्धने एतस्मिन्नन्तरिक्षे वर्तमान
रजःसु सीदन् उदकेषु लब्धव्येषु निमित्तभूतेषु एतास्मिन् कर्मणि अङ्गभाव
मुपगच्छन् ॥

10 बुधम्—अन्तरिक्ष, बद्धा अस्मिन् धृता आपः इति । इदम् अपि
इतरत् शरीर बुधमित्युच्यते । बद्धा अस्मिन् धृताः प्राणाः इति । यः
अहिः सः बुधः । एतावास्तु विशेष बुधम् अन्तरिक्ष तन्निवासात्
अहिर्बुध्न्य (३०) । तस्य एषा भवति ॥ ४४ ॥

“मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धान्मा यज्ञो अस्य सिधदतायोः ॥”

1 B1 mss क, ख, ग omit इति वा 1-2 B1 mss क, ख, ग read बुद्धा
for बद्धा in both the lines 2 C reads बुद्धा for बद्धा in this place
only 3 C योहि 4 B1 J conclude X 1v 7 with भवति 5 a
marks verse 48, after इति, as °रिति *८, a d read वासिष्ठस्य पराशरस्यार्षम्
6 a d m omit हे स्तोत and अब्जाम् 9 m उपागच्छन् 10-11 a d
‘तरद् बुधशरी’ 12 m बुध 14 C मा नोहिर्बुध्न्य°

1 इति वा—B1 mss क, ख and ग omit वा It is not wanted as
only one etymology is stated Durga, too, does not read वा
(see line 10, below)

1-2 एतस्माद् एव—Not repeated by Durga

5-6 दशरात्रस्य विनियोग—Āśva Śrau 8 8

13 ‘अहिर्बुध्न्य’—Nigh V 4 30

14, RS VII 34 17, cf RS V 41 16

मा च नोऽहिर्बुध्न्यो रेषणाय धात् । मास्य यज्ञोखा च स्निधद्यज्ञका
मस्य ॥

सुपर्णो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ४५ ॥

मा नोऽहिर्बुध्न्यः—इति । पूर्वया समान सर्वमिति । मा अस्मान् अहिर्बुध्न्यः
रिषे धात् मा रेषणाय—हिसनाय कस्मैचित् धात् । किञ्च । मा यज्ञो अस्य 5
स्निधद्यज्ञो । मा यज्ञोऽस्य क्रतायो । अस्य यजमानस्य यज्ञकामस्य मा
स्निधत् मा सुधवत् । नित्यमविनाशेन वर्ततामिति ॥

सुपर्णः (३१) व्याख्यातः सुपतन इति । इह त्वभिधेयो मध्यम । तस्य
पषा भवति ॥ ४५ ॥

“एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इद विश्वं भुवं वि चष्टे । 10
तं पाकेन मनसापश्यमन्तितस्त माता रैळिह स उ रैळिह मातरम्॥”

एकः सुपर्णः, स समुद्रमाविशति । स इमानि सर्वाणि भूतान्यभिवि-
पश्यति । त पाकेन मनसापश्यमन्तितः । इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्या-

1 C मा नोहिर्बु^० 3 B1 J conclude X iv 8 with भवति 4 a
naaks veise 49, after इति, as इति^{४९} 5 a d omit मा after धात्
and they omit धात् after कस्मैचित् 5-6 a only omits मा यज्ञो
अस्य सुधद्यज्ञो 7 a d मा विस्त (स^१) वतु for मा सुधवत् 11 R रैळिह
स उ रैळिह, B1 ms क, ख, ग—रैळिह स उ रैळिह, B1 J रैळिह स उ रैळिह

1 च and यज्ञोखा—Durga in his *mitti* does not repeat these
words The *mitti* reads यज्ञ for यज्ञोखा, the latter therefore does
not seem to be the reading of Durga's ms of *Yāskabhasya*

8 'सुपर्ण'—Nigh V 4 31, व्याख्यात—N11 III 12, IV 3,
VII 24

10-11 RS X 144 4, AA m 1 6 15

13 अन्तित—Durga renders this by अन्तिकम् इव

13 इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसमुक्ता—Durga explains this by—
ऋषिर्देवतासतत्त्वं कस्मैचिदाचक्षाणो ब्रवीति

ख्यानसंयुक्ता । त माता रेढि वागेषा माध्यमिका । स उ मातर रेढि ॥

पुरूरवाः । बहुधा रोरूयते । तस्यैषा भवति ॥ ४६ ॥

एकः सुपूर्णः—इति । सत्रे घर्मस्य वेयमार्षम् । एकः एव अद्वितीय । यस्य पतने गमने प्रतिमानम् अन्यत् द्वितीय नास्ति । स. सुपूर्णः सुपतनो वायु समुद्रम्—
5 अन्तरिक्ष नित्यम् आविवेश—आविशति । न कदाचिदप्यनाविष्टतत्र । सः च पुन सर्वभूतानुप्रवेशी तदाविश्य विश्व भुवन सर्वाणि इमानि भूतानि विचष्टे—
अभिविपश्यति यथा द्रष्टव्यानि । तम् एव वर्तमान अह पाकेन मनसा विपक्व प्रज्ञानेन सर्वगतमपि सन्तम् अन्तिकम् इव अपश्यम् । ऋषिर्देवतासत्तत्त्व कस्मै-
चिदाचक्षाणो ब्रवीति । त माता रेढि स उ रेढि मातरम् ।

10 माता, माध्यमिका वाक्, तम् उपर्जावति परस्परश्रयत्वात्तथोर्ध्वोत्तरेष्यात्म-
वदिति ॥

पुरूरवा* (३२) मध्यम । विज्ञायते हि 'प्राण एव हि पुरूरवा' इति । स
बहुधा रोरूयते स्तनयति । तेन पुरूरवा । तस्य एषा भवति ॥ ४६ ॥

“समस्मिञ्जायमान आसत् प्रा उतेमवर्धन्नद्यः १' स्वगूर्ता' ।

महे यत्वा पुरूरवो रणायावर्धयन्दस्युहत्याय देवाः ॥ ”

1 C त माता रेढि स उ मातर रेढि, B1 mss क, ख, ग read रेढि both
in the rik and in the bhâsya here, D has रेढि and B1 J R
have रेढि here 2 D पुरूरवा ब°, C पुरूरवा ब°, B1 J conclude X iv 9
with भवति 3 a marks verse 50, after इति, a d वामदेवस्य for घर्मस्य
4 a d प्रतिमानन्यद्वितीय नास्ति, b1 j प्रतिमायानम् अन्य द्वितीय, m प्रतिमयानम्
5 a d m omit आविवेश 6 d m तदाविश्य for तदाविपश्य of b1 j ,
a d m omit विचष्टे 8 a d अतिक इव 9 रेढि 10 d omits वाक्
and reads ताम् for तम् 13 R नद्य १' स्वगूर्ता

1 एषा—not repeated by Durga

10 वृत्तेरप्यात्मवत्—This is not very clear

11 'पुरूरवा'—Nigh V 4 32

11 विज्ञायते हि—The following quotation is not traced Cf 'पुरूरवा
असीति प्राण एव तत्'—MS 3 9 5

13-14 RS X 95 7

समासतास्मिञ्जायमाने शा गमनादापो, देवपत्न्यो वा । अपि चैनमवर्धयन्नद्यः स्वगूर्ताः स्वयगामिन्यो महते च यत्त्वा पुरुरवो रणाय रमणीयाय सत्रामायावर्धयन्, दस्युहत्याय च, देवा देवाः ॥ ४७ ॥

समस्मिञ् जायमान्.—इति । उर्वश्या आर्षम् । अस्मिन्—एतस्मिन् पुरुरवसि जायमाने वर्षकर्मणि आत्मानं प्रतिलभमाने प्रावृत्काले । ‘कर्मजन्मान’ इति ह्युक्तम् । 5 समासतः शा । आपः समागम्य त परिवार्य तद्विधेयतामुपगम्य आसते—तिष्ठन्ति । उत अपि च यथा यथैवमृतुवशात् वर्षासु नद आरोहति तथा तथैन ता नद्यः नदना आप स्वगूर्ताः—स्वयगामिन्यः भूत्वा सुतरा तद्विधेयतामुपगच्छन्त्य तदधिकारो ब्रवेन ईम्—एनम् अवर्धन्—वर्धयन्ति । अतः परं स्तूयमानं प्रत्यक्षीभूत । प्रत्यक्षकृत उत्तरोऽर्धं । हे पुरुरवः यत् त्वा महे रणाय यस्मात् त्वा महते रणाय 10 मेघेन सह रमणीयाय सत्रामाय अवर्धयन्—वर्धयन्ति माध्यमिका देवाः दस्युहत्याय—मेघवधाय चेति तस्मात् त्वामवश्यं प्रा समागम्यासते वर्धयन्ति च नद्यः । सर्वथापि महानुभाव त्व सर्वमेव त्वय्युपपद्यते इति ॥

1 C जायमानेऽशा गमना° 2 B1 J C स्वगूर्ता, the mss क, ख, ग of B1 do not read स्वगूर्ता 3 D adds च after रमणीयाय, C as text, B1 ms च and others, and R read देवा once only, B1 J C read as देवा देवा, B1 J conclude X iv 10, ॥ १० (४७) ॥ with देवा With देवा ends the fourth pāda of the tenth adhyāya, B1 J conclude as इति दशमाध्यायस्य चतुर्थं पादं ॥ १०, ४ ॥, R इति दशमोऽध्यायः, C D have ॥ ४७ ॥, they do not mark the pāda, but have the chain immediately after this and then conclude the adhyaya as —C इति चतुर्थोऽध्यायः, D इति नेरुक्ते उत्तरषट्के चतुर्थोऽध्यायः 4 a marks verse 51, after इति, a d m omit अस्मिन् 6 a d add after प्रा,—समासतास्मिन् क्रि (d कृ) यमाण य आप 7 d यथायवितमृतुवशात्? 9 a d m omit ईम् and अवर्धन्, b1 mss क, ख, ग and m omit प्रत्यक्षीभूत 10 d omits यत् त्वा महे रणाय and reads यस्त्वा महते रणाय? for यस्मात् त्वा etc 12 a d add च before मेघवधाय

1 शा गमनात्—Durga does not give this derivation

2 स्वगूर्ता—omitted by B1 mss क, ख, ग

2 महते च—The च after महते is omitted by Durga

5 उक्तम्—See Nir VII 5

देवपत्न्यः वा इति पृथक्त्वेन दर्शयति । तथापि योज्यते । समागम्यैतस्मिन्नैडे
 पुरुरवसि आसत ग्राः सर्वा देवपत्न्य । स हि स्त्रीणां स्वभावो यत् प्रजायमाना स्त्रिय
 परिचार्यासते । उत ईम् अवर्धन् । अपि चैतमवर्धयन् । नदना ग्रा स्तुतिपरा
 तस्य । स्वगूर्ताः-स्वयगामिन्यः अपरप्रणेया ईश्वरा । अपि च । सर्वमेतदुपप
 ५ द्यते पुरुरवस्त्वयि यस्मात् तस्मात् महते रणाय रमणीयाय सग्रामाय असुरै
 सह दस्युहत्याय शत्रुवधाय अवर्धयन् । स्वैर्महिमभि त्व न असुरान् जेष्यसीति
 पुरश्चकुर्वेता इति ॥ द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तौ यस्माच्छ्रयते समाप्तम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीजम्बूमागार्गमवासिन आचार्यभगवदुर्गस्य कृतौ

ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तौ

10

दशमोऽध्याय परिसमाप्त ॥ १० ॥

(अथातो मध्यस्थाना वायवा याह्यासस्त्राणासो नीचीनबार तम्-
 ष्विमा रुद्राय या ते दिद्युज्जराबोधाददर्शुः जात एव वि वृक्षानश्ना
 पिनद्धमश्यास्य क्षेत्रस्य पतिः क्षेत्रस्य पतिना क्षेत्रस्य पतेऽमीवहा
 पुनरोहि यो अनिध्मो परेयिवास सेनेव मित्रो हिरण्यगर्भो ये
 15 ते विश्वकर्मा सर्वस्य विश्वकर्मा विमना विश्वकर्मन् त्यमू शु

1 d दर्शयन्ति for दर्शयति } d उतेम वर्धन्ता चेनमवर्धयन् etc, d नदनास्ता
 स्तु° for नदना ग्रा स्तु° 5 a d यस्मात् तस्मात् महते, b1 / यस्मात् महते
 7 d यस्मात्तल्लक्ष्यते, a concludes here after समाप्तम् as ॥ ४६ ॥ section
 4b, b1 j read after समाप्तम् ॥ १० (४७) ॥ इति ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तौ पञ्चदशस्य
 (दशमस्य) अध्यायस्य चतुर्थं पाद ॥ १०४ ॥, a d read as श्रीऋज्वर्याया निरुक्तपद्धतौ
 पञ्चदशोऽध्याय समाप्त ॥ स्वस्ति ॥ खड ४६^१ पाद ४ मन्त्र ५१ स ७०० पान २९, m
 इति श्रीमज्जम्बू° as text 10 b1 पञ्चदशोऽध्याय (दशमोऽध्याय) परिसमाप्त ॥ १० ॥
 11 B1 mss क, ख, ग do not have the खण्डशृङ्खला which begins with
 अथातो 12-15 C D °जराबोधादर्शुः जातो वि वृक्ष°, °मश्यामवत, यो अनिध्म,
 सेनेव सृष्ट, मित्रो जनान्, ये ते सरस्व, विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता विश्व°, विश्वकर्मन्हविषा

^{२९}सद्यश्चिद्यस्त्वया ^{३०}मन्यवा ^{३१}दधिक्षाः ^{३२}सविता ^{३३}यन्त्रैर्हिरण्यस्तूपो ^{३४}देव-
^{३५}स्त्वष्टा ^{३६}वात आ ^{३७}वातु ^{३८}प्रति ^{३९}त्यमभि ^{४०}त्वा वेनो ^{४१}वेनतेरय ^{४२}वेनोऽसुनीत
^{४३}ऋतस्य ^{४४}हि प्र ^{४५}तद्वोचेयं ^{४६}प्रजापतेऽब्जामुक्थैर्मा ^{४७}नोऽहिरैकः ^{४८}सुपर्णः
^{४९}समस्मिन् ^{५०}सप्तचत्वारिंशत् ॥)

इति निरुक्ते (उत्तरषट्के) दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १० ॥

5

1-1 C D ^{२९}सद्यश्चिद्यया ^{३०}मन्यो आदधिक्षा ^{३१}सविताहिरण्य, ^{३२}सुनीते ^{३३}ऋतस्य, ^{३४}प्रजापतेऽब्जा-
^{३५}मुक्थैर्मा ^{३६}नोहिरैकै 5 C D इति चतुर्थोऽध्यायः

अथ एकादशोऽध्यायः ।

इयेनो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

इयेनः (१) व्याख्यातः । 'इयेन शसनीय गच्छति'—इति । इह त्वमिवेयो म यम । तस्य एषा भवति ॥ १ ॥

- 5 “आदाय इयेनो अमरत्सोमं सहस्रं सर्वो अयुतं च साकम् ।
अत्रा पुरन्धिरजहादरातीर्मिदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥”

आदाय इयेनोऽहरत्सोमम् । सहस्रं सवानयुतं च सह । सहस्रं सहस्र-
साव्यमभिप्रेत्य । तत्रायुतं सोमभक्षा । तत्सबन्धेनायुतं दक्षिणा इति
वा । तत्र पुरन्धिरजहादमित्रान् । अदानानिति वा । मिदे सोमस्य मूरा
10 अमूर इति । ऐन्द्रे च सूक्ते सोमपानेन च स्तुतः । तस्मादिन्द्रं मन्यन्ते ॥

ओषधिः सोमः सुनोते । यदेनमभिषुण्वन्ति । बहुलमस्य नैघण्टुकं
वृत्तम् । आश्चर्यमिव प्राधान्येन । तस्य पावमानीषु निदर्शनायोदाहरि-
ष्यामः ॥ २ ॥

2 D हरि ॐ स् । इये^०, B₁ J ॐश्म् । इये^०, C R do not have ॐ, B₁
J conclude XI 1 1 with भवति 3 m begins the commentary
as अथ निरुक्तवृत्तौ षोडशोऽध्यायः ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ इयेनो व्या^०, B₁ J ॥ श्री ॥ इये^०
6 B₁ J R अमूर, D अमूर 9 B₁ miss क, ख, ग read °दानानीति वा
9-10 B₁ ms च and C D read अमूर इत्यैन्द्रे, R अमूर इति । ऐन्द्रे, B₁ J
अमूर । ऐन्द्रे 11 C बहुलमस्य 13 B₁ J conclude XI 1 2 with °दाहरिष्याम

3 'इयेन'—Nigh V 5 1, व्याख्यात—N₁₁ IV 24

5-6 RS IV 26 7

7 अहरत्—Yaska renders अमरत् in the *rule* by अहरत्, Duiga
by अपिबत्

7-8 सहस्रं सहस्रसाव्यम्—Duiga omits सहस्रं

8 तत्रायुतं सोमभक्षा—omitted by Duiga

10 इति—omitted by Duiga

10 ऐन्द्रे च सूक्ते मन्यन्ते.—Duiga omits this sentence He
does not comment on it also

आदाय श्येनः—इति । वामदेवस्यार्षम् । श्येनाजिरादिषु मरुत्वतीये शस्यते । ऋत्विग्भिर्विधानतः प्रतः श्येनः—इन्द्र सोमम् आदाय अभरत्—अपिबत् । क । सहस्र सवान् सहस्र सुत्याना यत्र कुर्वन्ति, अयुत च दक्षिणाः प्राप्नुवन्ति, नतु दीयन्ते सत्रत्वात् । पृष्ठयशमनाभिप्राय वा दक्षिणादानं स्यात्, सहस्रसाव्ये सत्रे तेषां तत्संबन्धात् । अत्रा पुरन्धि. अत्र—अस्मिन् सहस्रसाव्ये सत्रे स श्येन पुरन्धि. 5 बहुनो धनस्य दाता मदे सोमस्य तृप्तौ सोमस्य प्राप्तायाम् अजहात् अरातीः—असुरानभित्रान् पृथक्त्वपक्षे अभ्यजयत् प्राणैर्मूढान्—अप्रतिपत्तिकान् कृत्वा विषादमुपनीय अमूढो—नि साध्वस । त्रित्वपक्षे तु अदानान् इति वा । रातिर्दानार्थः । तत्प्रतिषेधेनाराति । प्राक् सोमपानमदप्राप्ते अदानानिति न दास्यामीत्येवविधय मूरा.—मूढमतय कार्पण्यसयुक्ता ये आसन् तान् प्रति सोमस्य मदे प्राप्ते अमूर,—अमूढ 10 अकृपणो भूत्वा अजहात्—अत्यजत् । दाता सपेदे ।

सहस्रसाव्यमभिप्रेत्य तत्संबन्धेनायुत दक्षिणा इति वा । इति वा—शब्देन किं विकल्प्यते । सहस्रसाव्यं वा सत्रं यत् पठन्ति याज्ञिकाः । तद्यथा । अतिरात्रयोर्मध्ये सहस्रमहानि शतकृत्वो दशरात्रस्यागृत्तरमे सहस्रसाव्यमिति । तदह्ना सहस्रं दशभिश्चमसैर्गुणितं चमसपरिसंख्ययोपलक्ष्यमाणमयुतं सोमभक्षाणां सपद्यते । 15 सोमभक्षनिष्क्रयणश्रुतिश्च दक्षिणानामस्ति ।

“ या सदस्येभ्यो ददाति सोमपीथं तथा निष्क्रीणीते ”

—इति । न चासति प्रल्लेपे रुढिवाचो न्याय्य इति । असत्यपि ऋत्विग्दक्षिणादानसंबन्धे

1 a marks verse 1 after इति, as इति 2 a d m प्रतः, b 1 प्रतः } a d omit सहस्र सवान्, b 1 सुत्याना, m सुत्याया 4 a d and b 1 mss क, ख read पृष्ठयशमनीयाभिप्रायेण वा etc 7 a d पृथक्पक्षे 8 m adds इति again after वा 9 a d omit मूरा 10 a d read कर्मण्यभिसयुक्ता for कार्पण्यसयुक्ता, d omits ये, a d omit अमूर 16 a d नि 17-18 a d नि क्रीते इति for निष्क्रीणीते इति 18 a d दक्षिणादानसंबन्धे for ऋत्विग्दक्षिणा etc

1 शस्यते—See Āśva Śrau 9 7

13-14 अतिरात्रयोर्मध्ये सहस्रसाव्यमिति—See Āśva Śrau 12 5,

17 The quotation is from MS 4 8 3

सहस्रसाव्यमेव सत्राणाम् । प्रासर्पकाभिप्राय वा अयुतम् । अथवा । सहस्रमिति बहु नाम । सहस्र सवान् । अभिषवा बहव् प्रतिसवनमभिषवमभिप्रेत्य । यस्मिन् कस्मिंश्चिदक्षिणावति सोमे अयुतं च दक्षिणाः बह्व्य इत्यर्थः । अस्ति हि प्राप्तिः । विशेषशब्दा सामान्येषु भवन्तीति । तद्यथा । हिमेनोदकेनेति । अदक्षिणत्वात् सत्राणां १ मेव वेत्यभिप्रेत्य वा-शब्द चकार ॥

सोम. (२) इति वक्तव्यम् । स पुनरेष ओषधिः सोमः । हैमवतो मौजवतो वा । स कस्मात् । सुनोतेः । 'षुञ् अभिषवे' इत्यस्य । अभिषूयते ह्यसौ यज्ञे । यदेनमभिषुण्वन्ति इति कर्मकारकं दर्शयति । स कथं मन्यमस्थानं । भवति हि तमधिकृत्य

10

“ यत्ते सोम दिवि ज्योति ”

—इति ।

“ सोमो वै वाजस्तस्य चन्द्रमास्तृतीयमयं यं पवते स तृतीयमिति स तनूकरणे तं सर्वं स्वतनूभूतमाप्याययति ”

—इति । तस्मादस्यैव स्वा तनूर्यच्चन्द्रमा रसात्मकत्वात् । वायुर्वा सोममेवमात्मानं ११ मापाद्याभिषूयत इति भवति स मन्यम । बहुलमस्य नैघण्टुकं वृत्तम् । अस्वार्थां स्तुतिं परार्थां । तद्यथा । प्रायः पावमानं मण्डलम् । आश्चर्यमिव प्राधान्येन । स्वप्रदानां स्तुतिं क्वचिदाश्चर्यं विव्रतं स्तुतिः स्यात् । तस्य पावमानीषु ऋक्षु निदर्शनाय उभयम् उदाहरिष्यामः परार्थत्वं स्तुते स्वार्थत्वं च । परार्थं तावदुदाह्रियते । तद्यथा ॥ २ ॥

२ *m* अभिषवाबहव् for अभिषवा बहव् of others *a d* omit अभिषव after प्रतिसवन ४ *a d m* मन्यमस्थान १२ *d* पवते, *d* तनूकरणे १३ *d* सुतनूभूत for स्वतनू ११ *d m* अस्यैव स्वा, *a d* सोममेतमा°, *b i j m* सोऽयमेवमा°

१ प्रासर्पक —प्रासर्पका नाम ऋत्विग्विशेषा । ते सोमयागे ब्रह्माणमनु प्रसर्पन्ति । तेभ्यो दीयमानं सोमं प्रासर्पकं (*Ās'va Śīau* ५ ३)

१ हिमेनोदकेनेति—See Nil VI 36

६ 'सोम'—Nigh V ५ २

७ 'षुञ् अभिषवे'—Dhatup ५ १

१० यत्ते सोम दिवि ज्योति —MS १ ३ ३, VS ६ ३३

१२ सोमो वै वाज etc.—Of, MS ४ ५ ४, ŚB ३ ९ ४ १२

“ स्वादिष्ट्या मदिष्ट्या पवस्व सोम धारया ।

इन्द्राय पातवे सुतः ॥ ”

इति सा निगदव्याख्याता । अथैषापरा भवति चन्द्रमसो वैतस्य
वा ॥ ३ ॥

स्वादिष्ट्या मदिष्ट्या—इति । मधुच्छन्दस आर्षम् । ग्रावस्तोत्रे विनियोग । हे 5
सोम स्वादिष्ट्या—स्वादुतमया मदिष्ट्या—मादयितृतमया च त्व धारया पवस्व—
प्रक्षर । किमर्थम् । इन्द्राय—इन्द्राय पातवे—पानाय सुतः—अभिषुत । इन्द्रार्थं पवस्वे
त्यस्वार्थता लक्ष्यते ।

अथ एषा अपरा भवति चन्द्रमसो वा एतस्य वा इति । अथ—शब्देन
विशेषाधिकारवाचिना स्वप्रधानता स्तुतेरधिकरोति । चन्द्रमसो वेति चन्द्रत्वमापन्नस्या 10
प्यौषधिसोमस्य वा । ययोक्त ‘ स तनूकरणे ’ । इतरथा ह्यप्राकृतप्रक्रिया स्यादनधिकारा-
दस्मिन् प्रक्रमे चन्द्रमस । चन्द्रमसो वाधिदैवमापन्नस्य । ओषधिसोमस्य वाधियज्ञमाप-
न्नस्य । तदेतदुभयथा प्रदर्शयति ॥ ३ ॥

“ सोमं मन्यते पपिवान्यत्सपिषन्त्योषधिम् ।

सोमं य ब्रह्माणो विदुर्न तस्यांश्नाति कश्चन ॥”

15

4 B1 J conclude XI 1 3 with वैतस्य वा 5 a marks verse 2,
after इति, as इति², m मधुच्छन्दस आर्ष, a d omit विनियोग 6 a d m
मादयितृतमया² 9 a d m omit इति 10 m स्वप्रधानता, b1 j स्वप्रधानता
10-11 a d आपन्नस्याप्यौषधिसोमस्य । य⁰, b1 j ⁰औषधिसोमस्य वा । य⁰ 11 d
⁰प्रक्रियास्यादनधिकारात् etc 12 m औषधिसो⁰, b1 j औषधिसो⁰ 13 d दर्शयति
for प्रदर्श⁰ of b1 j

1-2 RS IX 1 1, SV 1 468, 2 39, VS 26 25

3 इति सा निगदव्याख्याता—Not noticed by Durga

5 ग्रावस्तोत्रे विनियोग --See Āśva S'ānu 5 12

11 स तनूकरणे—See last page, line 12

14-15 RS X 85 3, AV 14 1 3, GB 1 2 9

सोमं मन्यते पपिवान् यत्सपिषन्त्योषधिम् । इति वृथासुतम
सोममाह । सोमं यं ब्रह्माणो विदुरिति न तस्याश्नाति कश्चनायज्वेत्य
धियज्ञम् ।

अथाधिदैवतम् । सोमं मन्यते पपिवान् यत् सपिषन्त्योषधिमिति
यजुःसुतमसोममाह । सोमं यं ब्रह्माणो विदुश्चन्द्रमसम् । न तस्या-
श्नाति कश्चनादेव इति ॥

अथैपापरा भवति चन्द्रमसो वा । एतस्य वा ॥ ४ ॥

सोमं मन्यते—इति । सूर्याया आर्षम् । विवाहे विनियोगः । यत् संपिषन्ति-
सचूर्णयन्ति अभिषुत्य पिबन्ति सोमम् ओषधि केचिद्रासायनिका । ते मन्यन्ते सोम
10 पपिवासः सोममपास्म इति । न च पुनस्ते सोमपा । वृथासोम स इति । अनेन
तावदर्व्वेनाय मन्त्र एव वृथासुतमसोममाह पातृश्च । अथ क सोम के च
सोमपा । यतो ब्रवीति । सोमं य ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन । य
ब्राह्मणा सोम विदुः अवियज्ञे अन्नभूत न तस्य अश्नाति कश्चन अयज्वा
अनधिकृतो यजमानत्वेन । इति अधियज्ञम् इति विषयमुपप्रदर्शयति ।

15 अथाधिदैवतम् इति विषयान्तरमविकरोति । उक्तं हि 'चन्द्रमसो वा' इति ।
तदुपप्रदर्शनार्थमाह । सोमं मन्यते पपिवान् यत्सपिषन्त्योषधिम् इति
यजुःसुतम् अधियज्ञं चन्द्रमसमपेक्ष्य असोममाह । यथा पूर्वस्मिन् रासायनिक-
सोमस्यासोमत्वमवियज्ञमपेक्ष्य, एवमिहाप्यधियज्ञसोमस्यासोमत्वमविदैवसोमं चन्द्रमसम्

7 B1 J conclude XI 1 4 with वैतस्य वा 8 a marks verse
} after इति, as इति² and reads the *pratiha* up to पपिवानिति, m
यत्सपिषति ? 10 a d and b1 mss क, ख read सोममपास्म इति, b1 j
सोममपास्यमिति, m सोममपास्य इति 11 d omits च after के 12 m य
ब्रह्मणा 17 a d °मुपेक्ष्य । सोममाह ?

8 विवाहे विनियोग —Āśva Gr 1 8 13 For the story of the
marriage of Sūrya with Soma, see AB 4 1 7 (प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे
दुहितरं प्रायच्छत् सूर्यां सावित्रीम्)

15 उक्तं हि—Nu XI 3

पेक्ष्य । एव कृत्वा सोम य ब्रह्माणः विदुः चन्द्रमस न तस्य अश्नाति
कश्चन अदेवः इति । देवाना हि भक्ष्यत्वेन विपरिणतश्चन्द्रमा ।

“ सोमो नूनमेष तद्देवानामन्नम् ”

—इति ह विज्ञायते । एवमस्य स्वप्रदाना सोमस्य स्तुति ॥

अथ एषा अपरा भवति चन्द्रमसो वा एतस्य वा । सा किमर्थम् । 5
' आश्चर्यमिव प्राधान्येन ' इत्युक्तम् । तथा चेयम् अपरा अन्या स्वार्थप्राधान्या
स्तुतिरप्यस्ति सोमस्येत्युपप्रदर्शनार्थमाह ॥ ४ ॥

“ यत्त्वा देव प्र पिबन्ति तत आ प्यायसे पुनः ।

वायुः सोमस्य रक्षिता समाना मास आकृतिः ॥”

यत् त्वा देव प्रपिबन्ति तत आप्यायसे पुनरिति नाराशंसानभि-10
प्रेत्य । पूर्वपक्षापरपक्षाविति वा । वायुः सोमस्य रक्षिता । वायुमस्य
रक्षितारमाह । साहचर्याद्रसहरणाद्वा । समाना सवत्सराणा मास
आकृतिः, सोमो रूपविशेषैरोषधिश्चन्द्रमा वा ।

चन्द्रमा । चायन् द्रमति । चन्द्रो माता । चान्द्र मानमस्येति वा ।
चन्द्रश्चन्दते, कान्तिकर्मणः । चन्दनमित्यप्यस्य भवति । चारु द्रमति । 15
चिरं द्रमति । चमेर्वा पूर्वम् । चारु रुचेर्विपरीतस्य । तस्यैषा
भवति ॥ ५ ॥

यत्त्वा देव—इति । यदा त्वा हे देव—सोम प्रपिबन्ति प्रारभन्ते पातुमृत्विगयज

1 *d* omits य 4 *a d* सोमस्तुति 6 *a d* प्रवानस्तुति^०, *b₁ j* स्वार्थ
प्राधान्या स्तुतिर^०, *m* स्वार्थप्राधान्यस्तुतिर^० 15 Mss क, ख, ग of B₁ read चारु
द्रवति 17 B₁ J conclude XI 1 5 with भवति 18 *a* marks verse 4
after इति, as इति^x, *d* reads the *patila* up to प्रपिबन्तीति, *d* पिबन्ति for
प्रपिबन्ति, *b₁ j* add सोम after प्रारभन्ते, *m* omits it

4 इति ह विज्ञायते—*Cf* ' एष वै सोमो राजा देवानामन्न यच्च द्रमा '—SB 1 6
4 5, ' एष सोमो राजा तद्देवानामन्न त देवा भक्षयन्ति—Chând Up 5 10 4

6 उक्तम्—N₁₁ XI 2

8-9 RS X 85 5, AV 14 1 4

10-11 Durga omits इति नाराशंसानभिप्रेत्य । पूर्वपक्षापरपक्षाविति वा ।

माना त्रिषु सवनमुख्येषु तदा किमिति । तत आ प्यायसे पुनः । ततः—अनन्तर पुनः आप्यायसे । तदुक्तमवियज्ञे

“ आप्यायनमाप्यायस्व ‘स ते प्यासि’ इति भक्ष्यशेषान् ”

- इति । वायुः सोमस्य रक्षिता इति । वायव्येष्वसौ पात्रेषु गृहीतो रक्ष्यते 5 इति वायुमस्य रक्षितारमाह मन्त्रद्वक् । साहचर्यात् रसहरणात् वा । वायुसहचरितो ह्यसौ । तेन नित्य सहचरणादविनाभावात्कर्मण । रसहरणात् वा सर्व-रसापहारी वायु समर्थ सन् यन्न शोषयति सोम, तेन सोमो रक्षितो भवति । समानां मास आकृतिः । समाना सवत्सराणा मासः—माता—निर्माता सोम ओपधिः । सर्वस्य किलौषधिसोमस्य चन्द्रमस कलोपचयमनु प्रत्यहमेकैकश्येन कला इव चन्द्रमस 10 पर्णान्युपचीयन्ते । स पौर्णमास्या पञ्चदशपर्ण सपद्यते । पौर्णमास्या पुन परत कलाहानौ चन्द्रमस इव एकैक पर्णमपचीयते इति ओषधे सोमस्य चन्द्रमस सपद्यते । तदायुर्वेदविद सोमलक्षण रसायनतन्त्रे स्मरन्ति । अमुना प्रकारेणोपचयापचयाभ्या पर्णाना मासोपलक्षणद्वारेण समाना—सवत्सराणाम् आकृति—आकर्ता भवति सोमः रूपविशेषैः । तदेव पर्णानामुपचयापचयाभ्यामन्यदन्यद्रूप प्रतिपद्यते । 15 एवमवियज्ञेऽपि स एव ओषधि सोम ।

1 *m* सवनमुखेषु 3 *a d* omit आप्यायस्व, *d* adds इति once more after इति 4-5 *a* रक्षत इति 6 *d* वायु सहचरितो etc, *a* omits from वायुसहचरितो etc to रसहरणाद्वा 7 *d* omits सोम and reads सोमरक्षितो 101 सोमो रक्षितो, 7-8 *a d* समाना सवत्सराणा for समाना मास आकृति, *m* omits the *pratika*—समाना मास आकृति and adds समाना सवत्सराणा before मामो माता, *b j* do not have समाना सवत्सराणा before मासो माता 9 *b j* किलौषधि । सोमस्य चन्द्रमस, *d* किलौषधिसोमस्य 11 *m* चन्द्रमस एव, *b j* चन्द्रमस इव 12 *d* सोमलक्षण रसायन तन्त्रे स्मरन्ति 13 *a d* मासोपलक्षणद्वारेण *b j m* सोमलक्षणद्वारेण 15 *d* ओषधिसोम

3 स ते प्यासि—See RS I 91 18, VS 12 113

3 Cf ‘आप्यायस्व स ते प्यासीति भक्ष्यशेषान्’ (आप्याययन्ति)—Manava S’tau 2 4 1 46, Âśva S’rau 1 10, 5 6

12 तदायुर्वेदविद .. स्मरन्ति—See Susruta XXIX 20-22.

अथाधिदेवै । यत्त्वां देव प्र पिबन्ति इति अपरपक्षेषु पीयते रश्मिभि । तदुक्तं 'यमक्षितिमाक्षितय पिबन्ति' इति । तत आ प्यायसे पुनः । त पूर्वपक्ष आप्याययन्तीति । तदप्युक्तम् । 'यथा देवा अशुमाप्याययन्ति' इति । वायु सोमस्य चन्द्रमसो रक्षितारमाह । एष ह्येन सूक्ष्मया रश्मिनाब्ज्या सुषुन्नाख्यया पुनर्यथाकालमापूरयति । समाना-सवत्सराणा मासः । चन्द्रमा-सोम , लक्षणत्वात् मास । द्वादशकृत्वो 5 मासभूतमात्मानमावर्तयन् सवत्सराणा कर्ता भवति । रूपविशेषैः इति कलानामुपचयापचयविशेषाभ्या रूपविशेषाश्चन्द्रमस प्रतितिथि भवन्ति ।

'स्वादिष्ठया मदिष्ठया' इत्यस्यामपि केचित् अधिदैवमर्थं व्याचक्षते । तन्मतेनोच्यते । हे भगवन् सोम चन्द्र स्वादिष्ठया अतिशयेन स्वादुतमया मदिष्ठया अतिशयेन मदयितृ तमया पवस्व प्रक्षर धारया प्रत्यहमेकैकया कलया इन्द्राय सूर्याय पातवे सुत आपूरित 10 सुषुप्तेन रश्मिना ॥

चन्द्रमाः (३) कस्मात् । स हि चायन्-पश्यन् सर्वभूतानि उपर्यवस्थित द्रमति-गच्छति । चायते पूर्वपद, द्रमतेरुत्तरपदम् । अथवा । चन्द्रो माता । चन्द्रश्चासौ माता च निर्माता सर्वस्येति चन्द्रमा । चन्द्र पूर्वपद, मातोत्तरपदम् । चान्द्र मानमस्य इति वा । चन्द्रमा चन्द्र पूर्वपद, तदेवोत्तरपदम् । केवल तु समानाधिकरण पूर्व 15 बहुव्रीहिस्तत् ।

अथ चन्द्रः कस्मात् । चन्दते. कान्तिकर्मणः । नित्यकान्तो ह्यमौ । चन्दनम् इत्यप्यस्यैव चन्दतेर्भवति । तदपि हि कान्तम् । अथवा । चारु द्रमति ।

1 *d m* read the *pratika* up to तत आ प्यायसे पुन 2-3 *a d m* read त पूर्वपक्ष आप्याययन्ति and omit इति after it, *b j* त पूर्वपक्षमाप्याययन्तीति ४ *d* इत्यस्यापि, *b j* इत्यस्यामपि, *a d* अधिदैवतमर्थ, *b j* अधिदैवमर्थ 10 *d* क्षरस्व, *b j* प्रक्षर, *a d* प्रत्येक, *b j* प्रत्यह, *b j* एकैककलया, *m* एकैकया कलया 11 *d* सुषु पश्यन् रश्मिना, *b j* सुषुप्तेन रश्मिना 19 *a d* चायन् पश्यन् सर्वभूतानि etc, *b j* य प्यन्, पण्यन् 15 *a d* omit च द्रमा चन्द्र पूर्वपद 17 *a* only reads चदते, *m* चन्द्रते

1 पीयते रश्मिभि — Cf चन्द्रमा वै सोमो देवानामन्नम् VS

1 तदुक्त—See Nii V 11

3 तदप्युक्तम्—See Nii V 11

12 'चन्द्रमा'—Nigh V 5 3

12-13 द्रमति गच्छति—Dhatup I. 467 'द्रम गतौ'

चाक्षब्दात्पूर्वपद, द्रमते उत्तरपदम् । चार्विति द्रमतिक्रियाविशेषणम् । अथवा । चिर
द्रमति । तदेवोत्तरपद चिरशब्दात्पूर्वपदम् । चमेवां पूर्व, द्रमतेरेवोत्तरपदम् ।
कोऽर्थः । चम्यमानो भक्ष्यमाणो देवैरसौ द्रगतीति च द्रमा ।

अथ चारु कस्मात् । रुचेः आद्यन्तविपरीतस्य दीप्तिरुर्मण । तस्य एषा
5 भवति ॥ ५ ॥

“नवोनवो भवति जायमानोऽह्ना केतुरुषसामित्यग्रम् ।

भाग देवेभ्यो वि दधात्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥”

नवो नवो भवति जायमान इति पूर्वपक्षादिमभिप्रेत्य । अहा
केतुरुषसामित्यग्रमित्यपरपक्षान्तमभिप्रेत्य । आदित्यदैवतो द्वितीयः
10 पाद इत्येके । भाग देवेभ्यो विदधात्यायन्नित्यर्धमासेज्यामभिप्रेत्य ।
प्रवर्धयते चन्द्रमा दीर्घमायुः ॥

मृत्युमारयतीति सतः । मृतं ज्यावयतीति वा शतबलाक्षो
मौद्गल्यः । तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥

नवोनवो भवति—इति । सूर्याया अर्षम् । दूणाशे चान्द्रमसे चरौ विनियोगो
15 राजयक्ष्मगृहीतेष्टौ च । नवो नवो भवति जायमान । चन्द्रमा प्रतीच्या दिशि
पूर्वपक्षाद्युपक्रम्य उपक्रान्तवृद्धिः अस्त गते आदित्ये पश्चादादित्यस्य प्रतिमास जायमाना

1-2 m चिर द्रमति 4 d अथवा for अथ 12 The mss क, ख, ग of
B1 omit वा after ज्यावयतीति 13 B1 J conclude XI 1 6 with भवति
14 a m mark vcsic 5, after इति, d reads the *pratiha* up to
जायमान इति, a d दूणाशे for दूणाशे, d चन्द्रमसे

6-7 RS X 85 19, AV 7 81 2, TS 2 3 5 3, 4 14 1,
MS 4 12 2, 151 5, KS 10 12, TB 3 1 3 1, AS' 9 8 3,
HG 1 16 1

10 इत्यर्धमासेज्यामभिप्रेत्य—Not explained by Durga

12 वा—Omitted by the B1 mss क, ख, ग

14 विनियोग—See Āsva Śīau 9 8

15 राजयक्ष्मगृहीतेष्टौ—See Mānav Śīau 2 2 7

नवो नवो भवति । अह्ना केतुरुषसामेत्यग्रम् इति अपरपक्षान्तमभिप्रेत्य । अपरपक्षान्तेषु प्राच्या दिशि प्रक्षीण कलामात्रावशेष अह्ना केतुः—लक्षणम् । तत्कलो पचयापचयाभ्यां हि प्रतिपत्प्रभृतीन्यहानि लक्ष्यन्ते । अथवा अह्ना केतु—कर्ता स्वगति विशेषैः । उषसामेत्यग्रम् इति । उपसो य प्रकाश तस्य प्रान्ते, पुरस्तात् उद्यत सूर्यस्य दृश्यते । स पुनरेष एव पर्यायेण प्रतीचीप्राच्यौ दिशौ आयन् पूर्वपक्षपरपक्ष 5 एकैकशोऽपि पूर्णमास्यमावास्यायो आगत्य कालौ भिन्दन् हविर्भाग वा विभागेन यथा विभाग देवेभ्यो भाग विदधाति । एककर्मोऽपि पूर्वपक्षात् पौर्णमास्यमावास्यायो स्वगत्या काले तिथि विभज्य देवेभ्यो ददाति । विभागदाने हेतुर्भवति ।

“ पूर्णे चन्द्रमसि उपचये पौर्णमास्यदर्शनेऽमावास्यायाम् ”

इति ह विज्ञायते । य एव करोति चन्द्रमा. स प्रतिरते—प्रवर्धयते ईजानाना 10 दीर्घम् आयुः । वयमपि च यजामहे तमनेन हविषा । अत सोऽस्माकमप्येतत् करोतु इत्येतदाशास्महे ।

आदित्यदैवतो द्वितीय. पाद इत्येके ।

“ पूर्वापर चरतो माययैतौ ”

इत्यतोऽनन्तरमेवेयम् । मैत्रावरुण्ये समाने हविषि विनियोग इत्यपेक्षेयमपि सौर्याचन्द्र 15 मसीति अह्ना केतुरित्यतो विशेषलिङ्गात् ब्रवीति आदित्यदैवतो द्वितीय. पाद इति । तदर्थयोजना । ५ चन्द्रमाः नवो नवो भवति जायमानः यश्च भाग

3 a d omit हि before प्रतिपत्, b i j m have it 4 a d तस्या ते for तस्य प्रान्ते 5 a d एव for एव 5-7 a d read पूर्वपक्षपरपक्षविभागेन यथाविभाग देवेभ्यो विदधाति and omit the middle portion, d omits भाग after देवेभ्यो 6 m and b i ms क omit एकैकशोऽपि पूर्णमास्यमावास्यायो आगत्य कालौ भिन्दन् हविर्भाग वा 9-10 a d पूर्णे चन्द्रमसि उपवासात् पौर्णमासीमेवम दर्शने अमावास्याम् इति ह विज्ञायते etc, m पौर्णमास्यादर्शने 10 a d m य एतत् for य एव 11-15 a m °येतो इत्यतो°, b i j °येतो—इति । इत्यतो° 15 a d m मैत्रायणीये समाने for मैत्रावरुण्ये समाने

9 For the quotation ‘ पूर्णे च द्रम-युपचये पौर्णमासीमदर्शनेऽमावास्यायाम् ’ of Mānav S’au 1 4 1 1

14 RS X 85 18

15 ममाने हविषि विनियोग —MS 2 2 7, 4 12 2

देवेभ्यो विदधात्यायन् यश्च प्रतिरते दीर्घमायुः सोऽस्माकमप्येतत् करोतु ।
अयं यश्च सूर्यं अह्नां केतुः—कर्ता उदयास्तमयाभ्याम् उषसा च अग्रम् एति
मुख्यत्वमागच्छति तत्कृतत्वादुषसो जन्मन । तद्विश्वप्रान्तप्रोत्सार्यमाणे हि तमस्युषसो
जायन्तेऽतः स तासां जनयितेति मुख्य । अतः सोऽस्माकमेतदेव करोतु इत्येतदाशा
५ स्महे ।

इह ऋथ चन्द्रमा मध्यस्थान । ननु सूर्यात् परतः शतसहस्रे योजनानां चन्द्रमस
स्थानमिति पौराणिका स्मरन्ति । सत्यं स्मरन्ति । कर्मसयोगेन तु, द्युस्थानत्वे सति सर्वं
देवतानां, विशेषस्थाननियमो विवक्षितः । तदेतदैन्द्र कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधो बलकृति
रिति । तथा बाहुल्येनैन्द्रेषु दृष्टत्वात् । बलकृतिश्च चन्द्रे दृष्टः । यथा 'ववैरंजेत दुर्मतिम् ।'
10 प्रसिद्धं चेदम् इन्दुः चन्द्र इति । रसात्मकत्वाच्चन्द्रमसो रसानुप्रदानसम्बन्धः । एव
चेदिन्द्रश्चन्द्रमा । तस्य मेघवधाधिकारसम्बन्धात्कर्तृत्वेन सूर्यादवर्णिगति युक्तं मध्यस्थान
श्चन्द्रमा । अपि च । ओषधिसोमश्चन्द्रमा भवति अविद्यज्ञमापन्नः । स चेन्द्रस्यान्नम् ।
अन्नं चान्नादस्यात्मसाद्भवति अद्यमानस्यानन्यत्वेनावस्थानात् इत्यतो युक्तं मध्यस्थान
इति । यथा च सर्वगतो वायुर्विशेषतो मध्यस्थान इति । एवम् । इत्यतोऽदोषः ॥

15 मृत्युः (४) इति वक्तव्यम् । स कस्मात् । मारयतीति सतः । मध्यमो हि
प्राणो मृत्युः । उत्कामञ् शरीरादितरैः प्राणैः प्राणिनो वियोजयति । एव मारयति ।
विज्ञायते हि ।

2 a d m omit केतु before कर्ता, a d read वा for च after उषसा
4 a d omit अतः before स तासां 6 a d इह तु कथं, b j इह कथं, a d
शतसहस्रं for ० सहस्रे 7 a d omit सत्यं स्मरन्ति 8 a d विशेषस्थाननियमो,
b j विशेषतः स्थाननियमो 9 d reads तथा for यथा and adds इति after
दुर्मति 10 a d m चन्द्रमा for चन्द्र 11 a d मेघवधाधिकारसम्बन्धात्कर्तृत्वेन ?
b j m तस्य मेघवधाधिकारसम्बन्धं कर्तृत्वेन, d मध्यमस्थान 13 d अविद्यमान
स्यानन्यत्वेनादित्यतो युक्तं मध्यस्थान इति 14 b j वायुर्विशेषतो, m वायुर्विशेषतो
16 m omits एव मारयति 17 a d omit हि after विज्ञायते

7 इति पौराणिका स्मरन्ति—Cf भूमेर्योजनलक्षे तु सोर विप्रास्तु मण्डलम् । लक्षे दिवाकरा-
च्चापि मण्डलं शशिनः स्मृतम् ॥ Brahmapurana 23 5

9 See Nir X 42

15 'मृत्युः'—Nigh V. 5 4

“ प्राणमनूत्कामन्त सर्वे प्राणा अनूत्कामन्ति ”

इति । अथवा । मृत च्यावयति । य एवोपक्षीणायुर्भवति उपक्षीणकर्मा तमेवासाव
पगमनेन प्रच्यावयति । शतबलाक्षो मौद्गल्यः आचार्यो मन्यते । बहुबलानि
अक्षाणि इन्द्रियाणि यस्य स शतबलाक्ष बह्विन्द्रिय । मुद्गलस्यापत्य मौद्गल्य ।

तस्य मृत्यो एषा भवति ॥ ६ ॥

5

“ पर मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।

चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रौरिषो मोत वीरान् ॥ ”

(पर मृत्यो, ध्रुव मृत्यो, ध्रुव परेहि मृत्यो । कथितं तेन मृत्यो ।

मृत च्यावयते भवति मृत्यो । मदेर्वा मुदेर्वा । तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥

“ त्वेषमित्था समरणं शिमीवतो रिन्द्रा विष्णू सुतपा वामुरुष्यति । 10

या मर्त्यीय प्रतिधीयमानमिह कृशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः ॥ ”)

2-3 *d* उपक्षीणकमानामवापसावाच्यापगमनेन च्यावयति etc 3 *m* च्यावयतीति ।
for प्रच्यावयति । of *bn j* 8 C D R ध्रुव परेहि for ध्रुव परेहि 9 B₁ J
conclude XI 1 7 with तेषामेषा भवति

1 The quotation is from B₁h Up 4 4 2

6-7 पर मृत्यो—RS X 18 1, AV 12 2 21, VS 35 7, SB 13
8 3 4, TB 3 7 14 5, TA 3 15 2, 6 7 3, TAA 10 46, APS'
21 4 1, SMB 1 1 15, MG 2 18 2

8-9 पर मृत्यो ध्रुव मृत्यो तेषामेषा भवति—This prose passage and
the following *rik* त्वेषमित्था are regarded as spurious by Roth
Durga does not comment on them and it is possible that they
were not in the *mrutkapāṭha* of Durga They are given
however by all our Mss Cf Roth, *op cit*, page 147

10-11 त्वेषमित्था—RS I 155 2

इति सा निगदव्याख्याता ॥

विश्वानरो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ८ ॥

परं मृत्यो अनु परेहि—इति । सङ्कुसुको नाम । तस्यार्पम् । आज्यहोमे पुत्रकामरु कर्मणि स्थालीपाकविधाने षडाहुति । हे मृत्यो परम्—अन्यम् अनुपरेहि—अनुपरा 5 गच्छ त्व पन्थाम्—पन्थान य ते स्वः । कृतम् स । इतरो देवयानात् । यस्मात् देवयाने पथि वयं स्थिता अनावृष्ट्या तव । पितृयान पन्थानम् अनुपरेहि त्वम् । अपि च । चक्षुष्मते शृण्वते च ते—तुभ्य ब्रवीमि । मा त्वम् न.—अस्माक प्रजा- पुत्रान् पौत्राश्च रीरिषः—हिंसी । मा उत वीरान् अन्यानपि, येऽस्मदाश्रया पुरुषारतानपि मा हिंसीरिति ॥

10 विश्वानरः (५) व्याख्यातः अभिवानतोऽभिधेयतश्च । तस्य एषा भवति ॥ ७, ८ ॥

“प्र वो महे मन्दमानायान्धसोऽर्चो विश्वानराय विश्वाभुवें ।

इन्द्रस्य यस्य सुमंख सहो महि श्रवो नृमण च रोदसी सपर्यतं ॥”

2 B1 J conclude XI 1 8 with तस्यैषा भवति 3 a marks 10180 6 after इति, d reads the *prathā* up to पन्थान् इति, a d m आज्यहोम for आज्यहोमे 5 m omits पन्थान्, a d omit पन्थान 7 a d m omit ते and न 8 a d omit पौत्रान्, b1 j m read पुत्रान् पौत्राश्च 9 a concludes after हिंसीरिति section 7 as ॥ ७ ॥ and then adds त्वेषमित्येति । 11 a concludes sect 8, as ॥ ८ ॥, after भवति

1 इति सा निगदव्याख्याता—This sentence is misplaced It should come immediately after the *vil* पर मृत्यो which is too easy to require any explanation The stanza त्वेषमित्या, after which this sentence is placed, is inexplicable

4 षडाहुति—See Mānav Gr 2 18 2

10 'विश्वानरः'—Nigh V 5 5, व्याख्यात—N11 VII 21

12-13 RS X 50 1, VS 33 23

प्रार्चत यूय स्तुति महते, अन्धसोऽन्नस्य दात्रे, मन्दमानाय
मोदमानाय, स्तूयमानाय शब्दायमानायेति वा, विश्वानराय सर्व
विभूताय । इन्द्रस्य यस्य प्रीतौ सुमहद् बल, महच्च श्रवणीय यशो,
नृष्ण च बल नृन्नतम् । द्यावापृथिव्यौ वः परिचरत इति । कमन्य
मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ ९ ॥

5

प्र वो महे-इति । वैकुण्ठस्यार्षम् । जगती । महाव्रते विनियोग । हे स्तोतार प्र
अर्च प्रार्चत-प्रोचारयत स्तुतिम्, उच्चार्यमाणा चान्ये प्रपूजयत । कस्मै ।
विश्वानराय । किलक्षणाय विश्वानराय । महे-महते अन्धसः-अन्नस्य दात्रे
मन्दमानाय-हृष्यमाणाय । अथवा शब्दायमानाय स्तोत्रम् । विश्वाभुवे-
सर्वप्रकारविभूतियुक्ताय । इन्द्रस्य ईश्वरस्य यस्य विश्वानरस्य सुमख सहः, सुमहद् 10
बल, महि श्रवः महच्च श्रवणीय यशः बलमायतिर्महती, नृष्ण च नृन्-
मनुष्यान् प्रति यद् नत बलं तच्च यस्य महत् । अपि चैता वः स्तुति यस्य
विश्वानरस्य प्रोच्यमाना द्यावापृथिव्यौ परिचरतः-पूजयत-अभिनन्दत ।
सर्वभूतानामियमभिमतता स्तुतिरस्त्वित्यभिप्रायः ।

तस्य एषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् । द्युस्थानोऽपि हि विश्वानर 15

2 C D शब्दायमानायेति वा, B1 J R शब्दायमानायेति वा, D सर्वविभूताय, C
as text 5 B1 J conclude XI 1 9 with अपरा भवति 6 a marks
verse 7, अति इति 6-7 a d m omit प्र अर्च 7 a d m उच्चार्यमाणा,
b1 j उच्चार्यमाण 9 a d m शब्दायमानाय, b1 j शब्दायमानाय 11 m बल
for बल, d m omit श्रव, b1 ms ग does not read बलमायतिर्महती, m
बलमायति° 12 m यद् विशेषतो नत for यद् नत, a d स्तुतिमस्य, b1 j
स्तुति यस्य 15 a d द्युस्थानेऽपि, b1 j द्युस्थानोऽपि

1 यूय—Omitted by B1 mss क, ख, ग

2-3 Durga omits मोदमानाय स्तूयमानाय, सर्व विभूताय, and प्रीतौ

4-5 कमन्य मध्यमादेवमवक्ष्यत्—Durga does not comment on this
line in this *Khanda* but he takes it up in the next section, see
page 1016, line 11

7 विनियोग—At *Āṅg* 5 3 1

15 द्युस्थानोऽपि हि विश्वानर समाम्नात—Nigh V 6 12

समान्नात । अस्या तु परस्या व्यपदेशादुत्तमेन ज्योतिषा, विश्वानरस्यासन्नय मध्यमत्वमित्येवमुदाह्रियते ॥ ९ ॥

“ उदु ज्योतिरमृतं विश्वजन्यं विश्वानरः सविता देवो अश्रेत् ॥ ”

उदशिथ्रियज्ज्योतिरमृतं सर्वजन्य विश्वानरः सविता देव इति ॥

5 धाता सर्वस्य विधाता । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

उदु ज्योतिः—इति । वसिष्ठस्यार्षम् । प्रातरनुवाके विनियोग । उत् अश्रेत् उच्छ्रयति ऊर्ध्वम् उपनयति विश्वानरः, मध्यमो वायु । सविता । किम् एतत् ज्योतिः अमृतं सूर्याख्यम् । सर्वगन्तुणा वायुपूर्वकत्वाद् गमनस्योपपद्यते । विश्वजन्य—सर्वलोकहितम् ॥

10 एवमत्र विश्वानरो ज्योतिरुच्छ्रयतीति व्यपदेशान्मध्यमो विश्वानर । एव चाभिप्रेत्योक्तं ‘ कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् ’ इति ।

ओषस्योऽर्धर्व उत्तर —

“ कृत्वा देवानामजनिष्ट चक्षुराविरकभुवन विश्वमुषा ’

2 a d omit इति before एवम् 4 B1 mss क, ख, ग read उदशिथ्रियत् for उदशिथ्रियत् 5 B1 J conclude XI 1 10 with तस्यैषा भवति 6 a marks verse 8, after इति, m omits उत् अश्रेत् 7 a d omit सविता 8 a d वायुपूर्वत्वाद् 10 B1 mss क, ख read व्यपदेशान्मध्यन्दिनो 13 d omits from कृत्वा etc to इति (line 1, next page)

3 RS VII 76 1, AV 7 17 2, TS 3 3 11 3, MS 4 12 6, 195, 12-13, AS' 6 14 16, ŚŚ 9 28 3, ŚG 1 22 7, AG 1 14 3

4 उदशिथ्रियत्—This is grammatically a wrong form The other reading उदशिथ्रयत् is correct

4 उदशिथ्रियत् and सविता देव इति—not noticed by Durga

6 विनियोग —Āśva S'iau 4 14

11 कमन्य etc —Nil XI 9, see last page, lines 4-5 and the foot-note thereon

13 कृत्वा देवानां—This is the second half of RS VII 76 1, the *rik* quoted in this section

इति भाष्यकारो नाधिजगे । प्रसङ्गतस्तु निर्ब्रूम । यदा तत् ज्योति द्युस्थानमुपनीयते विश्वानरेणाथ तदा कृत्वा तत्कर्मणा देवाना रश्मीना चक्षु ख्यान प्रकाश अजनिष्ट जायते उषा । सा च पुन जाता आविरक भुवन विश्व सर्वमावि करोति भूतजातमित्यर्थ ॥

धाता (६) कस्मात् । स हि सर्वस्य विधाता स्रष्टा । उदकपूर्वकत्वात् सर्वविधानस्य मन्थम । तस्य एषा भवति ॥ १० ॥

5

“धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षिताम् ।

वय देवस्य धीमहि सुमति सत्यधर्मणः ॥”

धाता ददातु दत्तवते प्रवृद्धां जीविकामनुपक्षीणाम् । वय देवस्य धीमहि सुमति, कल्याणी मति सत्यधर्मणः ॥

विधाता धात्रा व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवति बहुदेवतायाः 10 मृचि ॥ ११ ॥

धाता ददातु—इति । वामदेवस्यार्षम् । दविकासु वात्रे हविषि विनियोग । य एक कश्चित् धात्रे दत्तवान् हविर्भवति तस्मै दाशुषे स ददाति । किं ददाति । प्राचीं जीवातुमक्षिताम् । प्राची—प्रवृद्धा महती जीवातुं—जीविकाम्

1 a d add उदय before उपनीयते, b1 j तज्ज्योति द्युस्थानमुपनीयते 2 a d omit रश्मीना, d ख्यात, b1 j ख्यान 3 a d read सा च पुन, b1 j सा न पुन 6 B1 mss क, ख, ग read °मक्षितिम् 8 B1 mss क, ख, ग have जीविताम्, B1 J जीविकाम् 11 B1 J conclude XI 1 11 with देवतायामृचि 12 a marks verse 9, after इति, d m read the *pratika* up to दाशुष इति 12-13 a d m य एव क° for य एक क° of b1 j 13 a d omit किं ददाति

4 'धाता'—Nigh V 5 6

6-7 Cf AV VII 17 2, MS 4 12 6, TS 3 3 11, AS' 6 14

14 The AV reads दधातु for ददातु and विश्वार्षस for सत्यधर्मण

12 विनियोग—MS 4 3 5

13 ददाति—Durga reads ददाति for ददातु of the text

अक्षिताम्-अनुपक्षीणाम् । यत एवमतो ब्रम् । वय देवस्य वातु धीमहि-
धारयामहे सुमति कल्याणी मति नित्य हविर्दानयुक्ता सत्यधर्मणः, नित्यमवि
तथार्थकारिण ।

विधाता (७) धात्रा व्याख्यातः । धातैव विधाता ।

5 तस्य एष निपातो भवति स्तुतिसाधारण्येन बहुदेवतायामृचि ॥ ११ ॥

“ सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मणि बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मणि ।

तवाहमद्य मघवन्नपस्तुतौ धातर्विधातः कलशां अभक्षयम् ॥ ”

इत्येताभिर्देवताभिरभिप्रसूतः सोमकलशानभक्षयमिति । कलशः
कस्मात् । कला अस्मिञ्छेरते मात्रा । कलिश्च कलाश्च किरतेर्विकीर्ण-
10 मात्राः ॥ १२ ॥

सोमस्य राज्ञः-इति । विश्वामित्रस्यार्षम् । सोमस्य राज्ञः, धर्मणि-कर्मणि
यत्र सोम इज्यते तस्योपस्तुतौ प्रवर्तमान तेन प्रसूतः कलशान्-सोमकलशान्
अभक्षयम् । वरुणस्य च एवमेव । बृहस्पतेः च अनुमत्या, च शर्मणि-
शरणे-आश्रये वर्तमान ताभ्याम् अभिप्रसूतः । तव अह हे मघवन् अद्य
15 उपस्तुतौ युवयोश्च हे धातः, हे विधात सर्वैर्भवद्भिरनुज्ञात एतान् सोमकलशान्
अभक्षयम् इति ।

1 a d m अक्षिता अक्षीणा, b j अक्षिताम् अनुपक्षीणा 2 a d read साम
for नित्य after सत्यधर्मण 9 B1 mss क, ख, ग omit कस्मात् 9-10 B1
mss क, ख, ग, C and D read किरतेर्विकीर्णा मात्रा ॥ १२ ॥, and do not
mark the pada 10 With विकीर्णमात्रा, B1 J conclude XI 1 12
Here ends the *first pāda* of the eleventh adhyaya, B1 J read
इत्येकादशाध्यायस्य प्रथम पाद ॥ ११, १२ ॥ 11 a marks verse 10, after
इति 12 a d वर्तमान for प्रवर्तमान, a d m omit कलशान् 14-15
a तवाहमद्य मघवन्नपस्तुतौ

1 अनुपक्षीणाम्—Mss a d m of the *Durgavṛtti* read अक्षीणाम्
for अनुपक्षीणाम्

4. 'विधाता'—Nigh V 5 7, व्याख्यात—Nil. XI 10, above
6-7 RS X 167 3

9 कस्मात्—Omitted by B1 mss क, ख, ग

कलशः कस्मात् । कलाः अस्मिन् शेरते मात्राः । कलाः अवयवा
सोमसमुदायात् केचित् पृथक्कृता । ते शेरते आसते अस्मिन् । कलाशब्दात्
पूर्वपद, शीड उत्तरपदम् । अथ कला कस्मात् । अत आह कलानिर्वचनप्रसङ्गेन ।
कलिश्च कलाश्च किरतेर्विकीर्णमात्राः ।

“ कृ विक्षेपे ” इत्यस्य । कलौ वचासि परस्परं विक्षिप्यन्ते । कला अपि विक्षिप्ता 5
भवन्ति कुतश्चित् समुदायादिति ॥ १२ ॥

अथातो मध्यस्थाना देवगणाः । तेषां मरुतः प्रथमागामिनो भवन्ति ।
मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा, महद् द्रवन्तीति वा । तेषा-
मेषा भवति ॥ १३ ॥

अथातो मध्यस्थाना देवगणा । अथात शब्दादुक्तार्थौ । तयो पुनरुपन्यासो 10
बहुवचनविशिष्टोऽयमपरोऽधिकार इति । मध्यस्थाना देवगणा इतीदमपि प्रसिद्धमेव ।

तेषां मरुत (८) प्रथमागामिनः भवन्ति । कस्मात् । वायुरेव हि
भेदेनापेक्ष्यमाणो मरुदभिवानो बहुवचनभाग् भवति । तेषां प्रायस्य वायुना
व्याख्यातम् । एतावास्तु विशेष । बहुसाध्ये कर्मणि बहुवा मध्यमो भवति । पृथक्त्वेन
तु विज्ञाता मरुत शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्चेत्येवमादयः सप्तसप्तका देवगणा मरुतेषु 15

2 a यते for शेरते 3 a कलानिर्वचनप्रसङ्गेन, b i j m कलानिर्वचनानिर्व-
चनप्र° 4 m किरतेर्विकीर्णमात्रा 6 a m conclude after समुदायादिति
॥ १२ ॥, as षोडशाध्यायस्य प्रथम पाद ॥ ११, १ ॥, b i j इति ऋज्वथाया निरुक्तवृत्तौ
षोडशस्य (एकादशस्य) अध्यायस्य प्रथम पाद ॥ ११, १ ॥ 7 B i J read द्वितीय
पाद ॥, before अथातो मरुत°, R प्रथमागामिनो, others प्रथमागा° 8 C R
महद्द्रवन्तीति वा 9 B i J conclude XI 11 1 with भवति 10 m °शब्दा
उक्तार्थौ 13 B i ms ग reads मन्दनापेक्षमाणो for भेदेनापेक्षमाणो of b i j

5 कृ विक्षेपे—Dhātup VI 128

8 Durga gives अमितराविणो and अमितरोचिनो as variants for
मितराविणो and मितरोचिनो

8 Sayana reads महद् द्रवन्ति Roth's and m's reading is महद्
रवन्ति

12 'मरुत'—Nigh V 5 8

गणेषु सप्तकपालेषु । अग्नौ पुराणे चैत एव प्रसिद्धा सप्तधा वायुविचारिण मारीचात्
कश्यपाददित्या ये जज्ञिरे । नैरुक्तसमयस्तु सर्व एव गणा मरुत । उक्त च वार्तिके

“मध्यमा वाक् स्त्रिय सर्वा पुमान् सर्वश्च मध्यम ।

गणाश्च सर्वे मरुतो गणभेदा पृथक्कृते ॥”

5 इति ।

अथ मरुतः (८) कस्मात् । मितराविणो वा । मित नाम सुखिष्टम् । यथा
तेषां योग्य रवितु तथा स्वन्ति-स्तनयन्ति । अथवा । मितरोचिनः । तथैव सुखिष्ट
रोचन्ते । अमितराविणः इति केचिदिच्छन्ति मरुतोमितराविणः इति
समानसहितत्वात् भाष्यस्य तेषाम् । बहुप्रकार च ते स्वन्तीत्यर्थः । अमितरोचिनः
10 इत्यत्राप्येवमेव । महद् द्रवन्ति इति वा । इह शब्दमहताभिप्रेता । पूर्वत्र बाहुल्य
बहुप्रकारता च । तेषाम् एषा भवति ॥ १२ ॥

“आ विदुन्मद्भिर्मरुत स्वर्के रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपणैः ।

आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पसता सुमाया. ॥”

1 d चैन एव, b, j चेत एव, B1 mss क, ख and d सप्तस्क धवायुविचा
रिण, b, j m सप्तधा पुत्रत्वविचारिण, a सप्तधा वायुविचारिण 3 d माध्यमा वाक्
4 a d गणभेदात्पृथक् कुरुते ? 6 d अया for यया 9 d मितरोचिन, b, j
अमितरो^० 10 a d महद्द्रवतीति वा, m महद्द्रवतीति वा, m इति शब्दमहताभिप्रेता

3-4 The present *B1 haddevatā* reads this verse differently from Durga as —

“मध्यमा वाक् स्त्रिय सर्वा पुमान्सार्धं च मध्यम ।

गणाश्च सर्वे मरुतो गुणभेदात्पृथक्पृथक् ॥”

B1h D 5 48

The reading of one of the mss of *Nirukta*, written in the margin, and also of *Sāyanabhaṣya* is —

“सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना पुमान्वायुश्च सर्वग ।

गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनम् ॥”

6 ‘मरुत’—Nigh V 5 8

7 वा—Durga omits the वा after मितरोचिनो

12-13 RS I 88 1

विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैः । स्वञ्चनैरिति वा । स्वर्चनैरिति वा ।
स्वर्चिभिरिति वा । रथैरायात । ऋष्टिमद्भिरश्वपणैरश्वपतनैः ।
वर्षिष्ठेन च नोऽन्नेन वय इवापतत । सुमायाः कल्याणकर्माणो वा ।
कल्याणप्रज्ञा वा ॥

रुद्रा व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १४ ॥

5

आ विद्युन्मद्भिः—इति । गोतमस्यार्थम् । आस्तारपङ्क्ति । हे मरुतः आयात
यूयम् । केन कीदृशेन वा । विद्युन्मद्भिः विद्योतन विद्युत्, विशिष्टदीप्तियुक्तै । स्वर्कैः
रथेभि रहणै मेघै स्वञ्चनैः—सुगमनै । यद्वा, स्वर्चनैः शोभनमर्चन येषा तै ।
सुष्ठु पूजितै । अथवा, स्वर्चिभिः—अनुपरतविद्युत्सपातै । ऋष्टिमद्भिः—रेषणवद्भि
अनाकालस्य नाशनै । पृथक्त्वे । विद्युन्मद्भिरिव ऋष्टिमद्भि—आयुधोपेतै । अशनपतनै 10
आप्नुवन्तो ये अन्तरिक्षे मेघा पतन्ति । पृथक्त्वे । सम समेता अश्वयुग्भिरिति । अपि
च । किमेवमेव यथाकथञ्चिदागच्छतेत्यागमनमात्रे वयमर्थिन । न इत्युच्यते । आ
वर्षिष्ठया०—सुमाया । हे सुमायाः—सुकर्माणः—सुप्रज्ञाः वा आपतत—
आपतत—आगच्छतेत्यर्थ । कथम् । वर्षिष्ठया इषा—अन्नेन अस्मत्प्रदेयेन
सयुक्ता । किं शनकै आपतत । न इत्युच्यते । वयः न वय इव पक्षिण इव 15
शीघ्रमापतत इत्येतदाशास्महे ।

रुद्राः (९) व्याख्याताः । तेषाम् एषा भवति ॥ १४ ॥

“ आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सज्जोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गन्तन ।

इय वों अस्मत्प्रति हयते मतिस्तृष्णजे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥ ”

5 B₁ J conclude XI 11 2, with भवति 6 a marks verse 11,
after इति 7 a d omit विद्योतन विद्युत् विशिष्टदीप्तियुक्तै, m reads °विशिष्टदीप्ति-
युक्ते 8 d रकौहणै for रहणै 9 m सुष्ठु पूजितै 11 a d m व्याप्नुवन्तो
14 d omits आपतत, a d omit आगच्छतेत्यर्थ, a वर्षया for वर्षिष्ठया,
d वर्षिष्ठया for वर्षिष्ठया here, as also in the text above

1-4 इति वा, अश्वरतन, and the word कल्याण in कल्याणकर्माणो and
कल्याणप्रज्ञा—These are omitted by Durga

17 'रुद्रा'—Nigh V 5 9, व्याख्याता—Nir X 5

18-19 RS V 57 1

आगच्छत रुद्रा इन्द्रेण सहजोषणाः सुविताय कर्मणे । इय वोऽस्म-
दपि प्रतिकामयते मतिस्तृष्णज इव दिव उत्सा उदन्यवे इति । तृष्णक्
तृष्यतेरुदन्युरुदन्यतेः ॥

क्रमव उरु भान्तीति वर्तेन भान्तीति वर्तेन भवन्तीति वा । तेषा-
5 मेषा भवति ॥ १५ ॥

- आरुद्रास इन्द्रवन्तः—इति । श्यावाश्वस्यार्षम् । जगती । आग्निमारुते शस्यते ।
हे रुद्रा. आगच्छत यूयम् । इन्द्रवन्त । “ इदि परमैश्वर्ये ” । सजोषस.
परमैश्वर्येण नित्यमासेविता । पृथक्त्वपक्षे तूपपद्यत एव इन्द्रेण सह प्रीयमाणा
इति । हिरण्यरथाः उदकहरणार्थे रटणा । पृथक्त्वपक्षे तु हिरण्यविकृतरथा ।
10 सुवितायैतस्मै कर्मणे सुष्टु सगुणाय यथाशास्त्र क्रियमाणाय प्राप्त्यर्थम् । किमिति
आगच्छत । वः—युष्मान् इयम् अस्मन्मतिः प्रतिहर्यते—प्रतिकामयते । युष्म-
द्विनाकृतमिदं कर्म गुणवदायेतैरङ्गैर्मा भूद् विगुणमित्येवमर्थं प्रतिहर्यते । अपि च । हवि
पूर्वं देवता प्रेसन्ति ब्राह्मणा इवोपनिमन्त्रणम् । ततो यजमान सस्कृते हविषि तद
व्यापत्तये यागकालानतिक्रमणाय चान्नपतिरिवान्ने सस्कृते तदव्यापत्तये भोजनकालानति
15 क्रमणाय च देवता प्रतिप्रेप्सति । विज्ञायते हि ।

1-2 B₁ ms ख has वो अस्मद्भिः, B₁ J वो अस्मदपि, B₁ ms च and
others वोऽस्मदपि 2 All mss, except ख of B₁, omit इति after
उदन्यवे, B₁ J R have इति 5 B₁ J conclude XI 11 3 with भवति
6 a marks verse 12, uter इति 7 a only reads इदि for इदि
9 a d °हरणार्थं for °हरणार्थे 10 a d सुवितायेतस्मिन्कर्मणि सुष्टु सुग(d गु)
णाय, m सुवितायेतस्मै कर्मणे । सुष्टु सगुणाय, b₁ ms ग reads सुष्टु सगुणाय 11
a d read after आगच्छत,—युष्माभिर्यस्मिन्मति प्रतिहर्यते । अपि च etc, m
omits व 12 a d अन्ये for एते

1 सहजोषणा—Omitted by Duiga

2 इति—Duiga, C and D omit इति after उदन्यवे

2-3 तृष्णक् तृष्यते । उदन्यु उदन्यते—These etymologies are not
given by Duiga

7 इदि परमैश्वर्ये—Dhatup I 63

7 सजोषस—Cf ‘ जुषी प्रीतिसेवनयो ’ Dhatup 6 8

9 हिरण्यरथा—Yāska takes no notice of this word

“ देवता वै सर्वा आशसन्ति ग्रहे गृह्यमाणे मद्य ग्रह गृह्णाति ”

इति । अत इदमुक्तम् इयं वाँ अस्मत्प्रति ह्यते मतिः—इति । कथं पुन प्रतिह्यते ।
तृष्णजे न तृष्णजे इव । तृडुपजायते यस्मिन् विशेषतः काले स तृडुपजः कालो
धर्मान्तः । तस्मिन् यथा दिवः, उत्साः, युलोकात् उत्साः उत्सप्रभवा मेव्या आप
उदन्त्यवे उदकमिच्छते लोकाय आगच्छन्ति प्रावृषि तथास्मन्मत्या प्रतिह्यमाणे 5
आगच्छतेति । उदन्त्युश्वातक इति केचित् । तस्य प्रेप्सतो यथा दिवः उत्सा मेघा आग-
च्छन्ति तथास्माकमागच्छतेति एव तेषां योजना ।

ऋभवः (१०) कस्मात् । उरु भान्ति इति वा । ते हि बहु भान्ति दीप्यन्ते ।
उरुशब्दात्पूर्वपदं भातेरुत्तरपदम् । ऋतेन भान्ति इति वा । यज्ञेन सत्येन वा भान्ति ।
तदेवोत्तरपदम् । पूर्वपदे विकल्पः । ऋतेन भवन्ति इति वा भवतेर्वोत्तरपदम् । 10
ते हि ऋतेन सत्येन वा भवन्ति यज्ञेन वा भवन्ति । भूत्या देवत्वेन सर्वे युज्यन्ते ।
तेषाम् एषा भवति ॥ १५ ॥

“ विष्ट्री शर्मा तरणित्वेन वाघतो मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः ।

सौधन्वना ऋभवः, सूरचक्षसः, सवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥ ”

कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो मेधाविनो वा । मर्तासः सन्तो 15
ऽमृतत्वमानशिरे सौधन्वना ऋभवः । सूरख्याना वा, सूरप्रज्ञा वा ।
सवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः कर्मभिः ।

1 a d m add ग्रह after मद्य, m has गृह for ग्रह, b i j do not
have it 5 m प्रतिह्यमाणे for प्रतिह्यमाणे 11 a m भूत्या for भूत्वा of
b i j 15 B1 mss क, ख, ग read वोल्हारो, B1 J R and C वोढारो
15-16 B1 J सन्तो अमृत°, C R B1 mss च and others सन्तोऽमृत°
17 The mss क, ख, ग of B1 omit धीतिभिः

1 देवता वै सर्वा—MS 4 १ 7

8 ‘ऋभवः’—Nigh V 5 10

13-14 RS I 110 1

16 सूरप्रज्ञा—Durga does not repeat this word in his *vr̥tti*, but
he explains it

17 धीतिभिः—omitted by B1 mss क, ख, ग.

ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः ।
तेषां प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवन्निगमा भवन्ति, न मध्यमेन । तदेतद्वभोश्च
बहुवचनेन चमसस्य च सस्तवेन बहूनि दशतयीषु सूक्तानि भवन्ति ।
आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते ।

5 “ अगोह्यस्य यदसंस्तना गृहे तद्येदमृभवो नानु गच्छथ ॥ ”

अगोह्य आदित्योऽगृहनीयस्तस्य यदस्वपथ गृहे । यावत्तत्र भवथ
न तावदिह भवथेति ॥

अङ्गिरसो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १६ ॥

विष्ट्री शर्मी—इति । कुत्सस्येयमार्षम् । आर्भवे विनियोगः । विष्ट्री शर्मी
10 इति द्वे अपि कर्मनामनी । यतोऽजामित्वायै भाष्यकारः पूर्वं तावत् निराह कृत्वा इति ।
किं कृत्वा । शर्मी—कर्माणि । कथम् । तरणित्वेन—क्षिप्रत्वेन—क्षिप्रकारित्वेन
सर्वयज्ञसपदर्शनेन । वाघतः—घोढारः, यज्ञस्यानुष्ठातार मेधाविनो वा । न
ह्यमेधाविनः सवत्सरेण सकलं कर्म समापयितुं शक्ताः । ते तु सवत्सरेऽखिलं कृत्वा
मर्तासः—मनुष्या सन्ति, अमृतत्वम् अमृतभावः देवत्वम् आनशुः—आनशिरे
15 प्राप्तवन्तः । के पुनस्ते । सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्रा ऋभवः । सूरचक्षसः—

2 C प्रथमोत्तमोत्तमाभ्यां 6 C आदित्योऽगृहनीय⁰, B1 J आदित्योऽगृह⁰, B1
mss ख, ग read यदस्वपथ 8 B1 J conclude XI 11 4 with भवति
9 a marks verse 13 after इति 10 m अजामित्वाये for ⁰मित्वाये 11
a d m omit क्षिप्रत्वेन 12 B1 ms ग does not read वा after मेधाविनो
14 a d m मर्ता for मर्तासः, m omits मर्तासः, m अमृतत्वभाव for अमृत
भावः, a d m omit आनशु 15 m सुधन्व पुत्रा

1 सुधन्वन आङ्गिरसस्य—Rgveda does not mention that Sudhanva
belonged to the *angiras* family

5 अगोह्यस्य etc —RS I 161 11 (the second half)

6 यदस्वपथ गृहे—omitted by Durga

9 विनियोग—Āśva S'iau 7 7

10 कर्मनामनी—See Nigh II 1

सूरख्यानाः—सूर्यविख्याता—सूर्यसमानदर्शना सूर्यसमानप्रज्ञा वा । यत ईदृशास्ते अत **संवत्सरे** सवत्सरावयवे वसन्तादिकाले **समपृच्यन्त**—समयुज्यन्त धीतिभिः—**कर्मभिः** । अतश्च देवा अभवन्निति ।

ऋभुः विभ्वा वाजः इति सुधन्वनः आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्राः बभूवुः इति । आर्भवाणा मन्त्राणा स्वभावोपप्रदर्शनार्थमाह । तेषा **प्रथमोत्तमाभ्याम् ऋभुणा** 5 वाजेन च बहुवन्निगमा भवन्ति । न मध्यमेन विभ्वा । स हि आर्भवाणा मन्त्राणा स्वभाव । तदेतत् उच्यते ऋभोश्च बहुवचनेन चमसस्य च सस्तवेन बह्वनि दशतयीषु सूक्तानि भवन्ति । तद्यथा

“इद तृतीयं सवनं कवीनामृतेन ये चमसमैरयन्त”

—इति ।

10

आदित्यरश्मयोऽयृभव उच्यन्ते—इति । अभिधेयव्यभिचारमुपप्रदर्शयति । क च पुनस्ते उच्यन्ते । यत पठति । **अगोह्यस्य यदसंस्तना** इति ।

“उद्वत्स्वस्मा अकृणोतना तृणं निवत्स्वप स्वपस्यया नर ॥”

इति । दीर्घतमस आर्षम् । जगती । उद्वत्सु ये उन्नता प्रदेशा भुव अङ्गिरनाक्रान्ता तेषु अस्यै लोकाय उपकरिष्यन्तो यूयम् ऋभव अकृणोतन प्रतिसवत्सर कुरुध्वे 15 तृणकुशादि वर्षेणादित्यमण्डलादौ वर्तमाना । निवत्सु पुनर्निम्नेषु भुव प्रदेशेषु अप उदक कुरुध्वे स्वपस्यया लोकानुग्रहप्रवृत्तया वर्षक्रियया हे नर । किंच । **अगोह्यस्य** । योऽयम् **अगोह्यः आदित्यः अगूहनीयः** न गूहितुं शक्य केनचिदपि

1 *a d m* omit सूख्याना, *a d* read सूर्यविख्याता for सूर्यविख्याता, *a d* सूर्यसमानसज्ञा वा for सूर्यसमानप्रज्ञा वा 2 *a d* omit सवत्सरावयवे वसन्तादिकाले, *a d* समयुज्यताम् 2-4 *m* omits the words from धीतिभि to त्रय (inclusive) 5 *m* आर्भवाणा 9 *a d* read ऋयति for ऋयत and omit इति after it 12 *a* marks verse 14 after पठति, *a d* omit अगोह्यस्य यदसंस्तना इति । 13 *d m* read the *pratīka* up to अकृणोतनेति 16 *m* तृणकुशादित्यमण्डलादावर्तमाना, *a d* °आदित्यमण्डलादावर्तमाना

9 The quotation is from TS 3 19

13 उद्वत्स्वस्मा etc—This is the first half of RS I 161 11, quoted above in the text (page 1054, line 5)

यस्य यदसस्तना गृहे यावदस्य मण्डले सुप्ता इव निगूढा भवथ । तद्द्येदमृभवो
नानुगच्छथ । हे ऋभव यावत् तत्र निगूढा भवथ रात्रौ न तावदिह
भवथ । ततश्च युष्मद्विनाभावे निरालोकोऽयं लोकः सपद्यते । एतद् वो माहाभाग्य
महमनुकीर्तयामि । ते यूयमिदं नामास्माकं कुरुतेति ॥

अङ्गिरसः (११) व्याख्याताः एकवचनेन 'अङ्गारेष्वङ्गिरा'—इति । तेषाम्
एषा भवति ॥ १६ ॥

“विरूपास इदृष्यस्त इद्रंभीरवेपसः ।

ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे ॥”

बहुरूपा ऋषयः । ते गम्भीरकर्माणो वा गम्भीरप्रज्ञा वा । तेऽङ्गि-
10 रसः पुत्राः । तेऽग्रेरधिजज्ञिर इत्यग्निजन्म ॥

पितरो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १७ ॥

विरूपासः—इति । नामानेदिष्टस्यार्षम् । अनुष्टुप् । पाष्ठिके षष्ठेऽहनि विनियोगः ।

विरूपाः—नानारूपा । के पुनस्ते इति । ऋषयः अवितथस्य ब्रह्मणो द्रष्टार । न
केवलं पश्यन्ति, अपि च गम्भीरवेपसः अप्रमेयकर्माण अप्रमेयबुद्धयो वा ।

15 ऋष्यनेकत्वे कतमास्ते इति । ते अङ्गिरसः सूनवः । येऽङ्गिरसः सूनवस्त एते

1 *a d m* अस्य यदसस्तना गृहे, *b j* यस्य यं, *d* निरूढा भवथ for निगूढा
भवथ 2 *a* only reads अनुगच्छथ, *d* adds भवथ after यावत्तत्र, *d* निरूढा
for निगूढा 3 *m* भवथा for भवथ, *d* माहाभाग्य 4 *d* omits अह 9-10
B1 ms च and others have तेऽङ्गिरसः पुत्रास्तेऽग्रे°, *B1 J* ते अङ्गिरसः पुत्रास्ते
अग्रे° 11 *B1 J* conclude XI 11 5 with भवति 12 *a* marks verse
15 after इति, *m* नामानेदिष्टस्य, *b j* नामाने°, *m* पाष्ठिके 15 *a d* omit
ते after कतमा, *a d* omit ते before अङ्गिरस

5 'अङ्गिरसः'—Nigh V 5 11, व्याख्याता—Nm III 17

7-8 RS X 62 5

9 Durga reads नानारूपा for बहुरूपा, अप्रमेयकर्माणः for गम्भीरकर्माणः,
and अप्रमेयबुद्धयः for गम्भीरप्रज्ञा

10 इत्यग्निजन्म—Durga omits this

12 विनियोग—Āśva Śrau. 8 1,

विवाक्षिता । कदा पुनस्ते अङ्गिरसो जज्ञिरे । अत आह, ते अग्नेः परिजज्ञिरे इति ।
अमित्रमापन्नस्याङ्गिरसोऽधि सकाशात् ये जज्ञिरे ते एते विरूपा गम्भीरवेपसश्च ममेद
नाम कुर्वन्त्विति ॥

पितरः (१२) व्याख्याताः 'द्यौर्मै पिता'—इत्यत्र । तेषाम् एषा
भवति ॥ १७ ॥

5

“उदीरतामवर उत्परांस उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असु य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥”

उदीरतामवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्या,
सोमसपादिनस्तेऽसु ये प्राणमन्वीयुः । अवृका अनमित्राः, सत्यज्ञा वा
यज्ञज्ञा वा । ते न आगच्छन्तु पितरो ह्वानेषु ।

10

माध्यमिको यम इत्याहुस्तस्मान्माध्यमिकान् पितृमन्यन्ते ।

अङ्गिरसो व्याख्याताः । पितरो व्याख्याताः । भृगवो व्याख्याताः ।
अथर्वानोऽथनवन्तः । त्वयतिश्चरतिकर्मा, तत्प्रतिषेधः । तेषामेषा
साधारणा भवति ॥ १८ ॥

1 a d यत आह 2 a गभीरवेपसश्च, m गभीरवेयसश्च 3 a d कुरुध्व for
कुर्वतु 7 B1 mss क, ख, ग read असु य ईयु^० 9 B1 mss ख, ग have
प्राणमुन्नीयुरवृका 11 B1 mss क, ख, ग read माध्यमिको, B1 mss क, ख, ग—
माध्यमिकान् 14 B1 J conclude XI in 6 with साधारणा भवति

1 ते अग्ने परिजज्ञिरे—Cf येऽङ्गारा आसन् तेऽङ्गिरसोऽभवन्—AB 3 3 10

4 'पितरः'—Nigh V 5 12, व्याख्याता—Nii IV 21

6-7 RS X 15 1, AV 18 1 44, VS 19 49

9-10 प्राणमन्वीयु and सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा—omitted by Durga

10 ह्वानेषु—Durga reads आह्वानेषु for ह्वानेषु

12-13 भृगवो व्याख्याता । अथर्वानोऽथनवन्तः—In Nighantu the word
atharvānas comes before bhr̥gavas The order there is —
अङ्गिरसः, पितरः, अथर्वानः, भृगवः

उदीरतामवरे-इति । शङ्खस्यार्षम् । पितृमेधे विनियोग । ये तावत् अवरे पितरः पृथिवीमाश्रिता ते तावत् उदीरताम् ऊर्ध्वं गच्छतु । अथ पुनर्ये परासः-परे द्युलोकमाश्रिता तेऽप्युदीरताम् । तेषामन्यप्रच्युतिरस्तु । मुच्यन्ता वा तदधिकार प्रक्षये । उन्मध्यमाः पितरो येऽपि मध्यमाः-मध्यस्थानाश्रया तेऽप्युदीरताम् 5 उत्तम लोकमाश्रयन्ताम् । सोम्यासः-सोमसंपादिनः कर्मण्यङ्गभावमुपगच्छन्तो ये सोम सपादयन्ति । किप्रकारा । असुं य ईयुः प्राणमात्रमूर्तय अस्थूलविग्रहा । अवृकाः-अनमित्राः पर साम्यमुपगता । ऋतज्ञाः यथावत् सत्यवेदितार यज्ञस्य वा । य एवमादिगुणयुक्ता पितरः ते नः-अस्माकम् अवन्तु नित्यम् आगच्छन्तु हवेषु-आह्वानेषु इत्येतदाशास्महे ।

- 10 माध्यमिको यम इत्याहुः नैरुक्ता । तस्मात् पितृन् माध्यमिकान् मन्यन्ते स हि तेषा राजेति । अत उत्तरे अथर्वाणः (१३), भृगवः (१४) इत्येते पदे समान्नाते । न चैतयो समस्तयो प्रत्येक वा स्तुतिरस्ति । अस्ति तु पित्राङ्गिरो भृगुभि साधारणस्तुति । यतस्तादृङ्निर्वचनाय प्रसङ्ग्यमाणानभिप्रेत्याथर्वशब्दनिर्वचन प्रसङ्गात् ब्रवीति । अङ्गिरसः व्याख्याताः येऽस्यामृचि वक्ष्यमाणा । पितरः 15 व्याख्याताः । भृगवः व्याख्याताः ।

अथर्वाणः कस्मात् । ते ह्येते अथनवन्तः । किमिदमथन येन ते तद्वन्त ।

1 *a* marks verse 16 after इति, *d* शषस्य for शखस्य 2 *a d m* omit परास 4 *d* पितरोपि मध्यमा 5 *d* आश्रयता, *m* आश्रयताम् 7 *d* सोम्य for साम्य, *a d* सत्यस्य वेदितार 8 *a d m* omit न 10 *m* यममित्याहु 11 *a d* omit स हि, *a* only reads अय for अत 12 न वेतयो, *a d* अस्ति पितृभृगवङ्गिरोभि साधारणा स्तुति, *b i j* अस्ति तु पित्राङ्गि साधारण स्तुति 13 *a* only reads यतस्त ईदृङ्निर्वचनाय प्रसङ्ग्यमाणानभिप्रेत्य etc, *b i j m* यतस्तदृङ्निर्वचनाय प्रसङ्ग्यमाणानभि 14-16 *a d* वक्ष्यमाणा पितरो व्याख्याता अथर्वाण कस्मात् etc, *m* वक्ष्यमाणा या पि, *b i j* वक्ष्यमाणायाम्, -पितर व्याख्याता भृगव व्याख्याता ॥ अथर्वाण कस्मात् 15 *m* omits भृगव व्याख्याता

1 विनियोग —Āśva S'1au 2 19

11 'अथर्वाण' —Nigh V 5 13, 'भृगव' —Nigh V 5 14

14-15 अङ्गिरस व्याख्याता —N11 III 17, पितर व्याख्याता —N11 IV 21, भृगव व्याख्याता —N11 III. 17

ह । थर्वतिः चरतिकर्मा गच्छत्यर्थ । तत किम् । तत्प्रतिषेधः ।
कार । न थर्वन्ति इति अथर्वाण । स्थिरप्रकृतयो हि ते । तेषाम् एषा
एणा भवति अङ्गिर प्रभृतीनाम् ॥ १८ ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।

तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥” 5

ङ्गिरसो नः पितरो नवगतयो, नवनीतगतयो वा । अथर्वाणो
सोम्याः, सोमसंपादिनः । तेषां वयं सुमतौ कल्याण्यां मतौ
नाम् । अपि चैषां भद्रे भन्दनीये भाजनवति वा कल्याणे मनसि
ति । माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ताः । पितर इत्याख्यानम् ।
घृषयः स्तूयन्ते ॥ १९ ॥ 10

ङ्गिरसो नः पितरः—इति । यमस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । अङ्गिरसः नः—अस्माक
सः—सोमसंपादिनः नित्यं सुमतौ कल्याण्या मतौ वर्तन्ते । पितरः
ग्वाः—नवगतयः पितृयज्ञानागन्तु येषां प्रतिमासं नवा गतिर्भवति । नवनीत-
वा । नवनीतं प्रति येषां मनसो गतिरिदमस्माकमिति ते नवग्वा । विज्ञायते हि ।

“ स्वयं विलीनं पितृणाम् ” 15

। पितरश्चैवलक्षणा अथर्वाणः च भृगवः च य एते सोमसंपादिनः ।
कल्याण्या मतौ वयम् अपि तेषां सुमतौ कल्याण्यां मतौ उपकार
या यज्ञियाना—यज्ञसंपादिना स्याम । अपि च । तेषां भद्रे—भन्दनीये—

d m यत आह, *m* आयर्वति, *b j* यर्वति, *d* गच्छतीत्यर्थ 7-8 B₁
क, ख, ग have कल्याण्या मतौ सुमतौ यज्ञियानाम् 9 B₁ mss क, ख, ग read
नो देवगण 10 B₁ J conclude XI n 7, with स्तूयन्ते 11 *a*
s verse 17, after इति 11-12 *a d m* omit न, सोम्यास and
14 *d* मनसा, *b j* मनसो 15 *d* बलीन, *b j* विलीन 16 *d*
वल°

-5 RS X 14 6, AV 18 1 58

The quotation is from MS 3 6 2

Durga reads अपि च तेषाम् for अपि चेषा

स्तुत्ये सौमनसे कल्याणे मनसि स्याम । भाजनवति वा । येन मनसा
भाजयन्ति अभिमतैर्यै स्तोतृस्तस्मिन् शोभने च सकल्पे शोभने वा अथ्वसाये स्याम
इत्यर्थः ।

- माध्यमिको देवगणः इति नैरुक्ताः । ऋभव अङ्गिरस भृगव अथर्वाण
5 इति स्तुत्युपपत्ते देवतापदमध्ये समानानादेकैक एषा देवगण इति नैरुक्ता मन्य ते ।
पितर इत्याख्यानम् । को विशेष । अत्र्यादिदेवताविपर्ययस्तद्धर्मदेवताप्रकार
एवाय य एते पितरो नाम । त एव ऋभुसनत्कुमारादय इत्याख्यानविद स्मरन्ति ।
असावपि मन्त्राणा विषय इत्युपेक्ष्य । अपि च । देवगणा एते उत पितर इति ।
कुतो विचार । ऋभव अङ्गिरस भृगव इत्येवमादीनामभिधानानामृषिषु प्रसिद्धे ।
10 अथापि इदमपर कारणमृषय एवैत इति । यतोऽन्येऽपि ऋषयः स्तूयन्ते । तद्यथा ।
वसिष्ठा ॥ १९ ॥

“सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गंभीरः ।

वार्तस्येव प्रज्वो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः ॥”

इति यथा ॥

- 15 आस्या आप्नोतेः । तेषामेष निपातो भवत्यैन्द्रयामृचि ॥ २० ॥

सूर्यस्येव वक्षथः—इति । इन्द्रस्त्यार्षम् । सूर्यस्येव ज्योतिः यथा सूर्यस्य
दीप्तिरवभासिकार्यानाम् एवम् एषाम् वसिष्ठाना वक्षथः वचनस्य दीप्ति अधिदेवादि

5 *b₁ j m* °देवैकश एषा देवगण इति, *a d* °देवैकैक एषा देवगणा इति 6-7
b₂ j m अत्र्यादिदेवतापदविपर्ययस्तद्धर्म°, *b₁ ms* क reads अत्र्यादिदेवताविपर्ययधर्मं
देवताप्रकार एवाय 10 *a m* add हि after ऋषय 14-15 *B₁ ms* ग—इति ।
यथास्या 15 *B₁ J* conclude XI 11 8 with ऋचि 16 *a* marks
verse 18, after इति, *a d m* omit सूर्यस्येव ज्योतिः 17 *a d* omit एव,
a d अधिदेवादि°

12-13 RS VII 33 8 Yâska writes no comment (bhâsya)
on this rik

16 इन्द्रस्त्यार्षम्—The 7th of this Sûkta is not Indra but Vasistha
Cf Sâyana on this —“आदितो नवाना वसिष्ठ ऋषि । वसिष्ठपुत्राणा स्तूयमानावा
त एव देवता ”

गतानामर्थानामसदेहेनावभासिका वाच्येऽर्थे । अपि च । न केवलमेषामसदिग्धार्थानि वचांसि गम्भीराणि च महार्थवन्ति गम्भीरार्थतया दुरवगाहानि । यत आह । **समुद्रस्यैव महिमा गम्भीरः** । यथा उदकमपरिमेय समुद्रे एवमपरिमेयार्थानि । सत्यपि च महार्थत्वे नैते विलम्बितस्तुतय । किं तर्हि । **वातस्यैव प्रजवः** । प्रकृष्टो जव आशुप्रतिपाति । तुष्टृषता वर्णपदवाक्येषु निर्मलमनोवाग्बृत्ती शब्दार्थावसङ्गेन प्रतिपद्येते । 5 अपि चैवमतिमहानुभावा एते नैतेषामन्यस्तोता वचनपदवीमनुगन्तु शक्त । यतो ब्रवीमि । **नान्येन** केनचित् स्तोत्रा हे **वसिष्ठाः** । प्रत्यक्षीकृत्योत्तरेण पादेन ब्रवीति । एष **स्तोमः** इय स्तुति भावत्की असदिग्धार्था गम्भीरा अविलम्बिता च न **अन्येन अन्वेतवे** नानुगन्तुमन्येन शक्या । क एनामनुकरिष्यतीति स्तुतिपरितुष्ट इन्द्रो वसिष्ठानस्तौत् । 10

एवमृषयोऽपि स्तूयन्ते इति प्रदर्शयति अयमप्यस्तीति मन्त्राणा विषय इति ।

अपरे पुन । **सूर्यस्यैव वक्षथः** सूर्यतेज समानदीप्तोरस एते वसिष्ठा तेजस्विन समुद्रोपमगम्भीरस्वभावाश्च शीघ्रगतयश्च सर्वत्राप्रतिहतजवा । नैतेषामन्येन गतिरनुगन्तु शक्येति वर्णयन्ति ॥

आस्याः (१५) अपीन्द्रसहचारिण ऋषय एकतद्वितत्रिता ।

15

“ ते इन्द्रेण सह चेत् ”

इति विज्ञायते । ऋवाद्योऽप्येतस्मादेव दर्शनाद्विषयक्षे मध्यस्थाना । ते ऋस्मात् । **आप्नोते** । आप्नुवन्ति हि ते स्तुतिभि स्तुत्यान् ।

तेषाम् एष. निपातः भवति ऐन्द्रयाम् ऋचि । इन्द्रो यस्या स्तूयते तस्यामृचि ॥ २० ॥

20

“**स्तुषेय्यं पुरुवर्षसमृभ्वमिनतममाह्यमास्यानाम्** ।

आ दर्षते शर्वसा सप्त दानून् प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि ॥”

1 d °सदेहेनाभासिका 3 m यथोदकमपरिमेयार्थानि मत्य° 5 d निर्मलमनो-वाग्बृत्ति, b 7 निर्मलमनोवा° 6 a d omit यतो 11 a d m and b 1 ms क 1 read इति प्रदर्शयति अयमप्यस्तीति (a °स्ति म°) मन्त्राणा, b 7 प्रदर्शनमप्यस्तीति मन्त्राणा 17 a d मध्यमस्थाना

15 आस्या — Nigh V 5 15

16 The quotation is from SB 1 2 3 2

21-22 RS X 120 6, AV 20 107 9, 5 2 7

स्तोतव्यं बहुरूपमुरुभूतमीश्वरतममाप्तव्यमाप्तव्यानाम् । आहणाति
यः शवसा बलेन सप्त दातृनिति वा । सप्त दानवानिति वा । प्रसाक्षते
प्रतिमानानि ब्रह्मनि । साक्षतिराप्नोतिकर्मा ॥ २१ ॥

- स्तुषेय्यं पुरुवर्षसम्—इति । बृहद्विस्वार्षम् । महाव्रते विनियोगः । स्तुषेय्य-
5 स्तोतव्यम् अहं स्तौमि इन्द्रम् । किलक्षणम् । पुरुवर्षसं—बहुरूपम् ऋभ्वम्—
उरुभूतम् इनतमम्—ईश्वरतमम् आस्यम् आस्यानाम् ऋषीणां स्तुतिभिः
अतिशयेन आप्तव्यम् । आदर्षते—आहणाति यः शवसा—बलेन आदारयति ।
किम् । सप्त दानून् । सप्त दातृन् मेघान् । असुरान् वा दानवान् । नमुचिप्रभृतीन्
पृथक्त्वपक्षे । केन । शवसा—बलेन आदारयति । प्रसाक्षते च यः आप्नोति—
10 अभिभवति च प्रतिमानानि भूरि—ब्रह्मनि अपि । तदुक्तम् । ‘यैरेन प्रतिमिमते
नैनं तानि दभ्नुवन्ति’ इति ।

“न त्वा केता आ दभ्नुवन्ति भूर्ण्यः”

इति च । साक्षतिः आप्नोतिकर्मा ॥ २१ ॥

- अथातो मध्यस्थानाः स्त्रियः । तासामदितिः प्रथमागामिनी भवति ।
15 अदितिर्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २२ ॥

3 B1 J conclude XI 11 9, as साक्षतिराप्नोतिकर्मा ॥ ९ (२१) ॥ इति
एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ११, २ ॥, C D as usual mark the
section (khandā) only as ॥ २१ ॥, and do not mark the *pāda*
4 a marks verse 19, after इति 6 d आस्या for आस्य 8 a omits
सप्त दानून्, d reads सप्तदा उदक instead, a d omit वा after असुरान् 9 a
d m पृथक्त्वपक्षे, a d m omit आदारयति 12-13 a d m omit from न
त्वा etc to इति च (inclusive) 13 After साक्षति आप्नोतिकर्मा ॥ ९ (२१) ॥,
b1 j read as इति ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तो षोडशस्य (एकादशस्य) अध्यायस्य द्वितीयः
पादः ॥ ११, २ ॥, a d षोडशस्य द्वितीयः पादः, m षोडशाध्यायस्य द्वि- 14 a d
b1 j read तृतीयः पादः । before अथातो, C R मध्यस्थाना स्त्रियः, B1 J and
others मध्यस्थाना स्त्रियः 15 B1 J conclude XI 11 1 with भवति

1 आप्तव्यानाम् is omitted by Durga

4 महाव्रते विनियोग —Ant B1 5 1 6

10-11 यैरेन etc —Nir V 12

12 न त्वा केता—See RS I 55 7.

अथ अत मध्यस्थानाः स्त्रियः । बहुवचनविशिष्टस्य मध्यमस्य गणशोऽवस्थितस्य विभवो व्याख्यात । लिङ्गविशिष्टस्येदानीं यथासमाम्नायमेव व्याख्यातव्य । तदर्थं पुनर्विशेषतोऽधिकारवचनम् अथात् इति । मध्यमासा स्थानमिति मध्यस्थानाः इति । का पुन ता । स्त्रियः इति । वक्ष्यन्ते इति शेष । तासाम् अदितिः (१६) प्रथमागामिनी भवति । सा कस्मात् । उक्तं हि 'अदीना 5 देवमाता' इति । तस्या एषा भवति ॥ २२ ॥

“दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि ।

अतूर्तपन्थाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विष्वरूपेषु जन्मसु ॥”

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते कर्मणि राजानौ मित्रावरुणौ परिचरसि । विवासति । परिचर्यायाम् ।

10

“हविष्मो आ विवासति”

इति । आशास्तेर्वा । अतूर्तपन्था अत्वरमाणपन्थाः । बहुवचनोऽर्यमादित्योऽरीन्त्रियच्छति । सप्तहोता, सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसनामयन्ति । सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वा । विष्वरूपेषु जन्मसु कर्मसूदयेषु ।

2 d व्याख्यात for व्याख्याता of b1 , d यथासमाम्नायमेव etc } a only reads अधिकारवचने अजात इति 4 d स्त्रियत इति for स्त्रिय इति 9 B1 ms क, ख, ग have जन्मनि कर्मणि व्रते 11 R and B1 ms इ read हविष्माना विवासति 12-13 B1 J बहुवचनो अर्यमादित्यो, B1 ms च—बहुवचनोऽर्यमादित्यो 14 R ऋषयः स्तुवन्तीति

5 'अदिति'—Nigh V 5 16

5-6 उक्तं हि 'अदीना देवमाता'—N11 IV 22

7-8 RS X 64 5

11 हविष्मो आविवासति—This is a part of RS I 12 9, SV 2 196, VS 6 23 which is quoted below (page 1065, lines 9-10) by Durga

12 आशास्तेर्वा—आशास्ते should have been आशास्तो to correspond with परिचर्यायाम् going before आशास्तेर्वा appears to be a later insertion

9-14 The following words in this section are not repeated by Durga in his *viatti* व्रते कर्मणि (line 9), आशास्तेर्वा (12), बहुवचनो (12), अरीन्त्रियच्छति (13), and जन्मसु कर्मसूदयेषु (14)

आदित्यो दक्ष इत्याहुरादित्यमध्ये च स्तुतः । अदितिर्दाक्षायणी ।

“ अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदिति परि ”

इति च । तत्कथमुपपद्येत समानजन्मानौ स्यातामिति । अपि वा देवधर्मेणेतरतरजन्मानौ स्यातामितरेतरप्रकृती । अग्निरप्यदितिरुच्यते । तस्यैषा भवति ॥ २३ ॥

दक्षस्य वादिते—इति । गयस्यार्षम् । वैश्वदेवे शस्यते । अहोरात्रे मित्रावरुणौ । तयो र्या सन्धिवेला तस्या प्रथममवश्यायरसानुप्रदानसबन्वात्ता मन्व्यमामादितिमभिप्रेत्योच्यते । दक्षस्य वादिते इति । वा—शब्द किमर्थ । यदा दक्ष आदित्य त्वत्तो जात , त्व वा आदित्यात् । सन्धिवेलानन्तर ह्यादित्यस्योदयो जन्म । तदेगस्य व्रत कर्म । तदु 10 क्तम् । ‘ कर्मजन्मान ’ इति । अथ तदेव दक्षस्य जन्मनि—उदये चार्धवर्तिन्यादित्ये यतो वा लब्धात्मिका त्वम् अप्यहोरात्रे उभे विवाससि—परिचरसि सर्वतो व्याप्रोषि । अर्धेनाहव्याप्रोषि मित्रम् , अर्धेन च रात्रि वरुणम् । राजानौ सर्वलोकेश्वरौ स्वाधि कारयुक्तास्वितिकर्तव्यतासु तदधीनत्वात् प्रवृत्तेरिति । किलक्षणो यो दक्ष तस्य जन्मनि इति । यत आह । अतूर्तपन्था योऽयमादित्य अत्वरमाणपन्था* अत्वरमाण 15 पथि वर्तते नियतगति प्रतिमुहूर्त प्रत्यह च । पुरुरथ.—बहुरहण अर्यमा अरीणा तमसा नियन्ता । सप्तहोता । सप्तास्मै रश्मयः रसानभिसनामयन्ति । तदस्य सप्तहोतृत्वम् । सप्तैनमृषय आह्वयन्ति नमन्ति—स्तुवन्ति वसिष्ठाद्या तद्वास्य सप्तहोतृत्वम् । विषुरूपेषु जन्मसु । विषमरूपेषु । अयस्मिश्चान्यस्मिश्च नभस प्रदेशे अयमुदेति मण्डलान्तर मण्डलान्तर हित्वा दक्षिणोत्तरायणयो । तदस्य विषम

1 D °रादित्यमध्ये च, C as text 5 B1 J conclude XI 111 2 with भवति 6 a marks verse 20, after इति 7 a d तस्या प्रथमस्यायरसा' 18 a d विषमरूपेषु for विषुरूपेषु 19 a d m omit one मण्डलान्तर

2 अदितेर्दक्षो—RS X 72 4, quoted below, page 106b, lines 3-4

4 इतरेतरजन्मानौ—Cf N11 VII 4 (इतरेतरजन्मानो भवन्ति), also SB 111 1 3 3

6 वैश्वदेवे शस्यते—The reference is not traced

10 कर्मजन्मान —N11 VII 5

रूपत्वं विषमजन्मता । ततो लब्धात्मिका त वा जनयन्ती या त्वमेतौ मित्रावरुणौ
परिचरसि सा त्वमिदं नामास्माकं कुरुष्वेत्येतदाशास्महे इति समस्तार्थः ।

अथवा । दक्षस्य वा । यदा दक्षस्त्वत्तो जातं व्रते च कर्मणि प्रवृत्तं
स्वाधिकारयुक्तोऽयम् अतूर्तपन्थाः पुरुरथो०—०जन्मसु । य एष वर्तते
भगवानादित्य अथ तदा मित्रावरुणौ विवासस्याशास्ते ममेतावपि पुत्रत्वे
लोकोपकारित्वेन सम्यग्वर्तेयाता ययैष दक्ष इत्यैतिहासिकपक्षे योजना ।

विवासतिः परिचर्यायाम् इत्यत्र निगमं हविर्भूमौ आ विवासति-
इति ।

“ यो अग्निं देववीतये हविर्भूमौ आ विवासति ।

तस्मै पावकं मृडय ॥ ”

10

मेवातिथेरार्षम् । गार्हपत्यानुगमने पूर्णाहुतिरनया ह्वयते । हे पावक-अग्ने देववीतये-
देवभोजनाय हविर्भूमान्-हवि सप्रयुक्तो यस्त्वाम् आविवासति-परिचरति तस्मै मृडय
उपदद्या रक्षां कुर्वित्येतदाशास्महे ।

आदित्यो दक्ष इत्याहुः देवतासतत्त्वविदः । केन दर्शनेन आदित्यमध्ये च
स्तुतः । चशब्दो हेत्वर्थः । यस्मादादित्यमध्ये स्तुतः । स्तुतिप्रामाणिका हि ते देवता-15
सतत्त्वचिन्ता प्रति । ऋथमादित्यमध्ये स्तुतः इति । “ इमा गिरः ” इत्युपक्रम्य ब्रवीति

“ तुविजातो वरुणो दक्षो अशः ”

इति आदित्यमध्ये स्तुते आदित्य एवासौ इति ।

6 d लोकोपकारित्वेन, a d read up to इत्यैतिहासिक^०, and omit from
the word पक्षे, all that follows to the end of ब्रवीति (page 1066
line 9), through mistake This portion is found in them after-
wards in a wrong place That a and d both commit the
same mistake here shows that they are both from the same
type b m omits इति 9-10 a marks this verse, as
verse 25 10, 12 m मृडय 14 m सतत्त्वविदः

9-10 RS I 12 9

11 ह्वयते—Āsya Śīau 3 13

16-17 इमा गिरः—RS II 27 1

यद्येव नन्विदमपर विरुध्यते यदैतिहासिका आहु अदितिर्दाक्षायणी इति ।
उभयमपि चैतस्मिन्निगमे श्रूयते आदित्यो दक्षो दाक्षायण्यदितिरिति । तथया ।

“ अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदिति परि ।

भूर्जज्ञ उत्तानपदो भुव आशा अजायन्त ”

—इति । अदितेर्दाक्षायण्या आर्षम् । उत्तानपाद्राजा कश्चिद् पुराणेऽपि स्मर्यते । ततस्ता
वद्भर्ताम कश्चिज्ज्ञे । ततोऽपि भुव आशा दिशो अजायन्त । दिक्प्रजननभावमसौ
कथमपि बिभर्ति देवताजन्मप्रतिक्रियया वा । अदितेर्दक्षः अजायत—प्रादुर्बभूव ।
दक्षात् उ च परि अधि सकाशात् अदितिः प्रादुर्बभूव ।

तत् इतरेतरविरुद्ध कथमुपपद्येत । यत् प्रतिसमाधानं ब्रवीति । समान
1) जन्मानौ स्यातामिति । समनन्तरजन्मानौ समानजन्मानौ यथोपवर्णितं मन्त्रे
दक्षस्य वादिते इत्यत्र । अपि वा देवधर्मेण । महदात्मना अदितिमपेक्ष्य तस्या
कारणत्वं च कार्यत्वं च दक्षस्य । अथवा महदात्मना दक्षमपेक्ष्यादिते कार्यत्वम् । ए
कत्वोक्तम् इतरेतरजन्मानौ इतरेतरप्रकृती इति ।

अबुना व्यभिचार दर्शयति । अग्निरप्यदितिरुच्यते इति । तस्य अग्रेरदिति
1) शब्दवाच्यत्वे एषा भवति ॥ २३ ॥

“ यस्मै त्व सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वतांता ।

य भद्रेण शर्वसा चोदयासि प्रजावन्ता राधसा ते स्याम ॥ ”

यस्मै त्व सुद्रविणो ददास्यनागास्त्वमनपराधत्वमदिते सर्वार

1 m omits नन्विन्, d तदैतिहासिका for यदैति° 2 a d चेतस्मिन्निगमे श्रूय
3-4 a marks this verse in the middle as verse 26—परि २६ ॥ २
5 d omits इति 5-6 m omits from इति अदितेर्दाक्षायण्या आर्षम् to कश्चिज्
(inclusive) 8 a d दक्षादुपरि अधि, m दक्षाच्च परि 13 d °प्रकृती त इ
10 Mss क, ख, ग of B1 read ददाशोऽनागास्त्वमनपराधित्वम्, ड read
ददास्यना°

कर्मततिषु । आग आङ्पूर्वाद्वमेः । एन एते । किल्बिष किल्भिद,
सुकृतकर्मणो भयम् । कीर्तिमस्य भिनत्तीति वा । य भद्रेण शवसा
बलेन चोदयसि, प्रजावता च राधसा धनेन, ते वयमिह स्यामेति ॥

सरमा सरणात् । तस्या एषा भवति ॥ २४ ॥

यस्मै त्व सुद्रविण-इति । कुत्सस्यार्षम् । प्रातरनुवाके विनियोग । हे 5
सुद्रविण-सुवन अदिते-अमे यस्मै त्व द्दाशः-द्दासि । किम् इति ।
अनागास्त्वम्-अनपराधत्व सर्वताता सर्वासु कर्मततिषु इष्टिपशुसोम
लक्षणासु अवैगुण्य करोषि । य च भद्रेण शवसा-बलेन स्वजात्यविरोधिना
प्रजावता च राधसा, प्रजासयुक्तेन च धनेन, त्व चोदयासि चोदयसि-
अनुगृह्णासि । ते वयमेवानुगृह्यास्तव स्याम इत्येतदाशास्महे ॥ 10

आग. आङ्पूर्वात् गमे । अवश्यमेवैतदागच्छति कर्तारमित्याग । प्रसङ्गादाह ।
एन. एते. । तदप्येवमेवावश्यमेवैति । यदेतत् किल्बिषम् एतत् कीर्ति भिनत्ति ॥

सरमा (१७) देवशुनीत्येतिहासिकपक्षेण । माध्यमिका वाक् नैरुक्तपक्षेण । सा
कस्मात् । सरणात् गमनात् । तस्या एषा भवति ॥ २४ ॥

1 B1 J R किल्बिष, C किल्भिष, D reads किल्भिष for किल्भिद of C,
B1 J and others 2 B1 ms छ reads सुकृतकर्माणो 3 B1 mss
क, ख, ग omit धनेन 4 B1 J conclude XI m 3 with भवति 5
a reads the *pratiśā* up to यस्मै त्वमिति, a marks verse 21, after
इति 6 a अस्यै for यस्मे 7 a d अनागास्त्वम् 8 a d omit च after य
9 a d read य for त्व, b1 ms च omits त्व, a d m omit चोदयासि

1-2 Durgā omits किल्भिद, सुकृतकर्मणो भयम्, अस्य, and इति वा,
so that his reading of the *ni'uktabhāṣya* seems to be किल्बिष कीर्ति
भिनत्ति

3 धनेन—Omitted by the B1 ms क, ख, ग

5 विनियोग—*Ās'va Śān* 4 13

13 'सरमा'—*Nigh* V 5 17

“किमिच्छन्तीं सरमा प्रेदमानं दूरे ह्यध्वा जगुरि पराचै ।

कास्मेहिंति । का परितक्म्यासीत् कथं रसाया अतरः पयासि ॥”

किमिच्छन्ती सरमेद प्रानद् । दूरे ह्यध्वा । जगुरिर्जङ्गम्यते । पराश्च-
नैरचितः । का तेऽस्मास्वर्थहितिरासीत् । कि परितक्नम् । परितक्-
म्या रात्रिः, परित एना तक्म । तक्मेत्युष्णनाम, तक्त इति सतः ।
कथ रसाया अतरः पयासीति । रसा नदी, रसते. शब्दकर्मणः । कथ
रसानि तान्युदकानीति वा ।

देवशुनीन्द्रेण प्रहिता पणिभिरसुरैः समूद इत्याख्यानम् ॥

सरस्वती व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २५ ॥

- 10) किमिच्छन्तीं—इति । देवपणय किलामुरा देवगवीरपजङ्गु । तत किलेन्द्रस्तद-
न्वेषणाय तदालय सरमा प्राहिणोत् । ते च देवपणय ता दृष्ट्वा पप्रच्छुरनयर्चा किमि-

1 B1 ms ख reads °मानंभिरध्वा? 2 B1 ms च and R पर्यासि
3 B1 mss क, ख, ग read प्रापद् for प्रानद् 6 B1 ms च and R पर्यासीति
b B1 mss क, ख, ग read समुद° for समूद° 9 B1 J conclude XI
in 4 with भरति 10 “ marks verse 22 after इति 10-11 m
omits from देवपणय to ते च (inclusive)

1-2 RS X 103 1

3 जगुरिर्जङ्गम्यते —Durga does not give this etymology in his
vitti It is also not very clear how we can derive जगुरि from
जङ्गम्

4-5 परितक्म्या—See Nigh IV 1 27

5-7 परित एना तक्म, इति सत, इति in पयासीति, इति वा after उदकानि,
and पणिभि असुर —Durga does not repeat these words in his vitti

5 तक्त इति सत —Cf ‘तक्त हसने’ Dhâṭup 1 117, ‘तक्ति कृच्छ्रजीवने’
Dhâṭup 1 118 Durga reads तक्तेर्गत्यर्थस्य for तक्त इति सत (see page
1069, line 9 below)

6 रसा = नदी Cf ‘रस शब्दे’ Dhâṭup 1 714

6 रसते शब्दकर्मण —Not explained by Durga

9 व्याख्याता—See Nu II 23

च्छन्तीं सरमा इति । इदम् अस्मन्निवासस्थानं सरमा किमिच्छन्ती किमस्मत्त
 प्रार्थयन्ती प्रानद्-प्राप्तवती कदाचिदप्यनागतपूर्वेति । अपि च । दूरे ह्यध्वा ।
 महदेतदध्वानं न यदृच्छया शक्यमागन्तुम् । य एव जगुरिः स्यात् भृशं गन्ता, स एव
 शक्त आगन्तुम् । पराचैः-पराश्वनैरचितः पराङ्मुखैः अश्वनैर्गमनैः अचितो गतः
 विप्रकृष्टो देवनिवासात् । यतो ब्रूमः । हे सरमे कास्मेहितिः का तव अस्मा- 5
 स्वर्थहितिः । अर्थस्याधानम् । कोऽस्मत्तोऽर्थस्तव प्राप्तव्योऽभिप्रेत आसीद् येनायमति-
 महानध्वा व्यवसित आगन्तुम् । अपि च का परितक्म्यासीत् । किं परितक्-
 नम् । अपि नाम सुखा रात्रिः अनन्तरा तवासीत् । परितक्म्या रात्रिः । तक्मे-
 त्युष्णनाम तक्तेर्गत्यर्थस्य । सर्वतो हि तद् गतं भवति । तदेनामुभयतः परिगृह्य
 वर्तते इति परितक्म्या रात्रिः । अपि च । कथं रसायां अतरः पयांसि । रसा 10
 नाम नदीः अन्यैर्योजनविस्ताराः । तस्यां पयांस्यतिदुस्तराणि कथमतरः कथं
 तीर्णवत्यासि । अथवा । कथं रसानि तान्युदकानि । अपि नाम स्वादूनि । अपि
 श्रान्तायास्तवान्तरा वासाः केषवासन्निति ।

देवशुनीन्द्रेण प्रहिता इति निदानप्रख्यापनं मन्त्रार्थाभिव्यक्तये । समूदे
 सवादं कृतवतीत्यर्थः । इत्याख्यानविद एव मन्यन्ते । 15

वाक्पक्षे तु चिरकालीनवृष्टिव्युपरमे कदाचिदभिनवमेघसङ्घे सहसैव स्तनयितुमुपश्रुत्य
 कुत इयं माव्यमिका वाक् चिरेणागतेति विस्मितस्तामसूयन्निव ब्रवीति किमिच्छन्तीं
 सरमा इति । इदमस्मच्छेत्रे चिरमनागम्य सरमा मा र्यमिका वाक् किमिच्छन्तीं
 प्रानद् प्राप्तवती । अपि च । दूरे हि अध्वा । चिरकालश्रुतेयमस्माभिः । जगुरिः
 भृशं यो गन्ता स्यात्स चिरविच्छिन्नमेतद्वर्षवर्त्म पुनरागच्छेत्सतनुयात् पराचैः 20
 पराङ्मुखैः एतदचिन्त्यम् । चिरनष्टमित्यर्थः । अपि च । कास्मेहितिः ।

6 a d अर्थस्याधानम्, b i m अर्थस्याभिधानम्, a प्राप्तये व्यवसित आ°, d
 प्राप्तयेभिप्रेत आसीत् 7 a d omit अपि च before का परितक्म्या 8 d अपि
 सुखा for अपि नाम सुखा, a d अन्तरा for अनं तरा of b i j 17 a d m
 विस्मित, b i j स्मित 20 a d स्यान्नाचिरविच्छि(दं च्छ)न्नमे° etc, b i j
 स्यात्, सचिरविच्छिन्नमे°, d सतनुयात्, b i j सतनुयात् 21 a d पराङ्मुखैः for
 पराङ्मुखे

} महदेतदध्वानम्—This should be महान्तमेतमध्वानम्

5-6 का तव अस्मास्वर्थहिति—Yaska has का तेऽस्मास्वर्थहिति

किमस्मात्स्वर्थाभिधानमासीत् पूर्वं तव हे सरमे येनागम । किं वा न जात येनापुनरागम ।
अपि च । चिरप्रोषितायास्तव किं परितकनमासीत् । अन्तरिक्षनद्या अपि महत्या
रसायाः कथमतर पयासि । कथमतिबहून्पुदकानि सक्षोभ्यात्मान प्रतिलब्धवत्यसि
इति वा ।

5

“ वाग्वै सरमा ”

—इति हि विज्ञायते ।

सरस्वती (१८) व्याख्याता ‘ नदीवत् ’ इति । ‘ तद्देवतावत् ’ इत्युक्तमिदं
तत् । तस्या एषा भवति ॥ २५ ॥

“ पावका न सरस्वती वाजोभिर्वाजिनीवती ।

10

यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ ”

पावका नः सरस्वती । अन्नैरन्नवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः ।
तस्या एषापरा भवति ॥ २६ ॥

पावका नः सरस्वती—इति । मधुच्छन्दस आर्षम् । प्रउगे विनियोग ।
सारस्वते च हविषि । पावका प्रक्षारयन्पुदकेन । वा पुनरसौ इति । सरस्वती
15 माव्यमिका वारु । वाजोभिर्वाजिनीवती । अन्नेन हविषोदकेन वा तद्वती । यज्ञम्
एतमस्माकं वाजेभि—अन्नैः युक्तं वष्टु—कामयताम् । अथवा । ऋगादिभावमापन्ना

1 a d किमस्मत्स्वर्थाभिधान, m omits तव, d येन पुनरागम 1 a d
omit इति वा 7 d तदेव तावत् for तद्देवतावत् 11 C कर्मवसु तस्या 12
B1 J conclude XI III 5 with अपरा भवति 13 a marks verse 23,
after इति 14 a d सारस्वते हविषि च, d सरस्वते

5 वाग्वै सरमा—The quotation is from MS 4 6 4

7 ‘ सरस्वती ’—Nigh V 5 18 व्याख्याता नदीवत् इति 1 c in N11
IX 26 उक्तम्—In N11 II 23

9-10 RS I 3 10, SV 1 189, VS 20 84

11 अन्नवन्नी, कर्मवसु—Not repeated by Dugr

13 विनियोग—Âśv1 Ś1au 2 8

14 सारस्वते च हविषि—MS 2 1 7, 2 5 2, 2 5 4, 4 7 8

देवान् प्रति बह्वु । वक्ष्यति हि 'ता विश्वरूपा पशवो वदन्ति'—इति । धियावसुः—
कर्मवना । तस्या एषा अपरा भवति स्फुटतरोदकलिङ्गा ॥ २६ ॥

“महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना ।
धियो विश्वा वि रांजति ॥”

महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया ५
वा । इमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति । वागर्थेषु विधीयते,
तस्मान्माध्यमिका वाच मन्यन्ते ॥

वागव्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २७ ॥

महो अर्णः सरस्वती—इति । पूर्ववदार्ण विनियोगश्च । महो अर्णः महदुदक
सरस्वती माध्यमिका वाक् । किं करोति । प्रचेतयति—प्रज्ञापयति—आवि करोति 10
वर्षभावेन । केन पुनरावि करोति । केतुना स्वेन कर्मणा प्रज्ञया वा । न ह्यप्रज्ञान
वत्यबलिष्ठा चैतच्छक्ता कर्तुम् । एव चोदकमावि कुर्वती धियो विश्वा वि रांजति ।
सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति । कथम् । उदकादन्नम् अन्नात्प्रज्ञानमित्येव
सर्वप्रज्ञानानामसावीष्ट इति ।

वाक् अर्थेषु विधीयते इत्युपपत्तिवचनम् । के पुनर्वाचोऽर्था । चर्तस्र ऊर्जे 15
दुदुहे पर्यासि—इत्येवमादय उदकाधिकारलक्षणा । तेष्वियमपि सरस्वती विधीयते
महो अर्णः इत्येवमादिषु । तस्मान्माध्यमिका वाच मन्यन्ते नैरुक्ता ॥

6 B1 mss क, ख, ग read सर्वाणि भूतान्यभि° 8 B1 J conclude XI
iii 6 with सवति 9 a marks versc 24, after इति 13 a d read
here the portion dropped through mistake from line 6 page
1065 onwards, as उदकादन्न—पक्षे योजना etc, d reads up to 'जन्मानो
स्यातामिति (page 1066, line 10) and then begins as मन्त्रात्प्रज्ञान etc

1 वक्ष्यति हि—Nii XI 29

3-4 RS I 3 12 VS 20 86

6 इमानि च—Omitted by Durga

15 चर्तस्र ऊर्जे etc—RS VIII 100 10, quoted in Nir XI 28
next section

वाग् (१९) वक्तव्या । सा पुन व्याख्याता वचे इति । तस्या एषा भवति ॥ २७ ॥

“ यद्वाग् वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्रीं देवानां निषसाद मन्द्रा ।

चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि कं स्विदस्याः परम जंगाम ॥ ”

५ यद् वाग् वदन्त्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा मदना चतस्रोऽनु दिश ऊर्जं दुदुहे पयांसि । कं स्विदस्याः परम जंगामेति । यत् पृथिवी गच्छतीति वा, यदादित्यरश्मयो हरन्तीति वा । तस्या एषापरा भवति ॥ २८ ॥

यद्वाग् वदन्ती—इति । नेमस्त्यार्षम् । सारस्वते पशौ विनियोग । यदा माध्यमिका 10 वाग् वदन्ती—निर्वचयन्ती । कानि । अविचेतनानि—अविज्ञातार्थानि गब्द रूपाणि स्तनयितुलक्षणानि । राष्ट्री—ईश्वरा माध्यमिकानां देवतानाम् । निषसाद—निषीदति व्यापृणोति आत्मानं वर्षन्मणि । मन्द्रा—मदना हर्षकरी तर्पयित्री वा लोकस्य । अथ तदा किम् इति । चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि । चतस्रः दिश प्रति अनुदिशश्च दुदुहे—दुग्धे प्रक्षरति ऊर्जम्—अन्नं पयांसि—उदकानि । तेषां च 15 पयसा कं स्विदस्याः परमं जंगाम । कैतानि निष्पादौषधीर्गच्छन्ति । कुतो वा प्रतिसवत्सर पुनरागच्छन्तीति । कस्तत्त्व जंगाम—जजान यानि पृथिव्याभवतिष्ठन्ते यानि चादित्यरश्मयो हरन्तीति एवमनुपक्षीणपयस्केयमिति श्रूयते ।

1 Bi ms च 1 reads पयांसि 5 Mss क, ख, ग of Bi do not read मन्द्रा 6 Bi mss क, ख, ग read चतस्रोऽनुदिश, C चतस्रोनुदिश, Bi J चतस्रोऽनु दिश, Bi ms 7 has पयांसि 8 Bi J conclude XI in 7 with अपरा भवति 9 a marks verse 27, after इति 10 a d निर्वचती, b निर्वचयन्ती, m निर्वचयन्ति 11 a d add या before माध्यमिकानां, a d read देवानां 14 d प्रत्यश्चरति ?, a d omit ऊर्जं अन्न 16 m drops इति after आगच्छन्ति, a d add जानाति after तत्त्व, a d omit जजान 17 d यानि चादित्यरश्मयो

1 'वाक्'—Nigh V 5 19, व्याख्याता in Nu II 23

3-4 RS VIII 100 10

5 मन्द्रा—Omitted by the Bi mss क, ख, ग

9. विनियोग —Āśva S'ra 3. 8

तस्या एषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् । इयमेव वाक् सर्वप्राण्यन्तर्गता माध्यमिकी सर्वार्थाभिवादिनी भवतीति विभूत्युपप्रदर्शनार्थम् ॥ २८ ॥

“देवी वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।

सा नो मन्द्रेषमूर्ज दुहाना धेनुर्वाग्स्मानुप सुष्ठुतैतु ॥”

देवी वाचमजनयन्त देवा । ता सर्वरूपाः पशवो वदन्ति । व्यक्त- 5
वाचश्चाव्यक्तवाचश्च । सा नो मदनान्न च रस च दुहाना धेनुर्वाग्
स्मानुपैतु सुष्ठुता ॥

अनुमती राकेति देवपत्न्याविति नैहक्ताः । पौर्णमास्याविति याज्ञिका ।

“या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राका ।”

10

-इति विज्ञायते ॥

अनुमतिरनुमननात् । तस्या एषा भवति ॥ २९ ॥

देवी वाचमजनयन्त-इति । तदेवार्थम् । देवी-दात्रीमुदकाना या वाचम्
अजनयन्त माध्यमिका देवाः ताम् एवैता यथाभिमतार्थाभिधायिका विश्वरूपाः-
सर्वरूपाः पशवो वदन्ति तत्पूर्वकत्वाद्वाक्प्रवृत्ते, व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च । 15
व्यक्तवाचो मनुष्यादय अव्यक्तवाचो गवादय । यैव सर्वपशुभिरुच्यते सा नः
सास्माक मन्द्रा-मदना इषम्-अन्न पयोधृतादिरूप रस च ऊर्ज च दुहाना-
प्रक्षरन्ती धेनुः-तर्पयित्री वाग् अस्मानुपैतु सुष्ठुता सुष्ठु स्तुता इत्येतदाशास्महे ॥

2 a only reads माध्यमिका 6 B1 mss क, ख, ग-सा नो मननान्न च
7-8 D उप सुष्ठुतानुमती for उपेतु सुष्ठुता° of C and text 10-11 B1 J
विज्ञायतेऽनुमति°, C विज्ञायतेनुमति° 12 B1 J conclude XI in 8 with
भवति 13 a marks verse 28, after इति 14 m मेवेस्ता यथामतार्था°
15 a d omit तत्पूर्वकत्वाद्वाक्प्रवृत्ते 17-18 a d read मदना इष चोर्ज च
दुहाना प्रक्षरन्ती etc 18 m omits सुष्ठुता, a d omit सुष्ठु स्तुता

3-4 RS VIII 100 11, TB 2 4 6 10, PG 1 19 2, AS/
3 8 1, AG 3 10 9 AB 7 11 2, Sad B IV 6, GB 2 1 10
10 इति विज्ञायते-MS 4 3 5, At Brah 32 9

अनुमतिः राका इति देवपत्न्यौ इति नैरुक्ता । सहपदयोः पत्न्याष
स्तुल्योऽनयोरभिधेयविचार इति । मध्यस्थाने देवपत्न्याविति निर्ज्ञाति तदभिधाने इति
नैरुक्ता । पौर्णमास्यौ इति याज्ञिकाः । ते च ब्राह्मणमुदाहरन्ति “या पूर्वा
पौर्णमासी”—इत्येवमादि । कालाधिदेवते चन्द्रसहचारिण्याविति मध्यस्थाने । पौर्णमास्य
मावात्ययोर्नक्षत्रकाम य उपधानान्नक्षत्रत्वम् । अतश्च दर्शनात् सर्व एवाय ज्योतिर्गणो
ग्रहनक्षत्रतारारूपो रसप्रायो मूर्तिमाप्नुवन्मध्यस्थान एवेति लक्ष्यते ॥

अनुमतिः (२०) अनुमननात् । अनुमता किलेयमृषिभिर्देवैश्च चतुर्दशके पक्षे
अस्तिवय पौर्णमासीति । तस्या एषा भवति ॥ २९ ॥

“अन्विदनुमते त्व मन्यासै शं च नस्क्रुधि ।

10 ऋत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आयूषि तारिषः ॥”

3 d ते च ब्रह्ममुदाहरति 4 a d कालाधिदेवते 5 d m प्रदर्शनात् 7
a d m देवैश्च चतुर्दशके 10 C आयूषि

3 ब्राह्मणम्—*Āt Br* 32 9

5 नक्षत्रेष्टकाम ये उपधानात्—See MS 2 13 29, TS 3 5 1, 4 4 10

5 दर्शनात्—By *dur'sana*, Durga refers to the *br āhmanavākya*
quoted above

7 'अनुमति'—*Nigh V* 5 20

9-10 MS 3 16 4 KS 13 16 VS 34 8, TS 3 3 11 3,
AV 7 20 2 AS 1 12 2, ŚS' 9 27 2 TB 3 1 3 3, TA 4
11 2 d also RS 9 36 3c

10 ऋत्वे दक्षाय नो हिनु—This is the reading of all our Mss of the
text. The Maitrayani, the Taittiriya and the Vajasaneyi Samhi-
tas also have the same reading. The Kāthaka Samhitā, however,
reads this third *padu* as इष तोकाय नो दध. Yaska's *bhasya* and
Durga's *vyātti* both explain the Kāthaka reading only. It is
obvious therefore that the Maitrāyaṇiya reading was not the
original one and was substituted for the Kāthaka after the time
of Durga by one who overlooked the Nirukta and the vyātti.

The *vyātti* is quoted in support of the meaning पौर्णमासी. But
there is no word or sentence in the verse which indicates that
अनुमति means पौर्णमासी.

अनुमन्यस्वानुमते त्वम् । सुखं च नः कुर्वन्नं च नोऽपत्याय धेहि,
प्रवर्धय च न आयुः ॥

राका रातेर्दानकर्मणः । तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥

अन्विदनुमते—इति । वामदेवस्यार्षम् । देविकासु विनियोगः । हे अनुमते त्वम्
अनुमन्यासै—अनुमन्यस्व अस्माकं यदनुमन्तव्यं त्वया । शं च नस्तुष्टायि । सुखं 5
च अस्माकं कुरु । इषम्—अन्नं च अस्माकं तोकाय—अपत्याय धेहि ।
आयूषि च नः प्रतारिषः प्रतीर्णानि कुरु प्रवर्धय इत्येतदाशास्महे ॥

सैव पौर्णमासी पञ्चदशके पक्षे राका (२१) इत्युच्यते । सा पुनः कस्मात् । रातेः
दानकर्मणः । हविर्दाननिमित्तं हि सा भवति ॥ तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥

“राकामहं सुहवां सुष्टुती हुंवे शृणोतुं नः सुभगा बोधतु त्मनां । 10
सीव्यत्वपं, सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीर शतदायमुक्थ्यम् ॥”

राकामहं सुहवानां सुष्टुत्या ह्वये । शृणोतु नः सुभगा । बोधत्वात्मना ।
सीव्यत्वपः प्रजननकर्म, सूच्याच्छिद्यमानया । सूची सीव्यते । ददातु
वीर शतप्रदमुक्थ्यं वक्तव्यप्रशंसम् ॥

सिनीवाली कुहुरिति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः । अमावास्ये इति 15
याज्ञिकाः ।

1 B1 mss क, ख, ग read कुवन्तञ्च ? 2-3 C आयू राका, C तस्येषा, B1 J
conclude XI iii 9 with भवति 4 a marks verse 29, after इति
6 m इषम्, b1 j इयम् ? 7 a d पुनः for नः, a d omit प्रवर्धय, m
reads वर्धय for प्रवर्धय 8 d राके इत्युच्यते ?

8 'राका'—Nigh V 5 21

9 हविर्दाननिमित्तं हि सा भवति —Of AB iii 5 3

10-11 RS II 32 1, AV 7 18 1, TS 3 3 11 5, MS 4 12
6, 194 16 KS 13 16, SMB 1 5 3, ApMB 2 11 10, ApG
6 14 3

13 सूची सीव्यते —Omitted by Durga, cf 'षिबु तन्नुसताने' Dhâtup
1 2

“ या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली, योत्तरा सा कुहूः । ”

—इति विज्ञायते ।

सिनीवाली । सिनमन् भवति, सिनाति भूतानि । वाल पर्व वृणो-
तेस्तस्मिन्नन्नवर्ता । वालिनी वा । वालेनेवास्यामणुत्वाच्चन्द्रमा, सेवि
तव्यो भवतीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ३१ ॥

राकामह सुहर्षाम्—इति गृत्समदस्यार्षम् । देविकासु विनियोग । राकाम् अह
सुहर्षा स्वाह्वाना यस्या शोमनमाह्वान ता सुष्टुती—सुष्टुत्या शोमनया स्तुत्या
हुवे—आह्वये । सा च पुन सुभगा—सुधनाऽस्माभिराह्वयमाना शृणोतु । श्रुत्वा च
बोधतु । कर्तव्यतया तदवगच्छतु । यदपि च न ब्रूमहे तदपि त्मना—आत्मना
० एव बुध्यताम् । अपि चेदमुच्यते । एव सीव्यतु अपः । सतनोतु प्रजननकर्म
अस्माकम् । सूच्या अच्छिद्यमानया अविच्छिन्नेन प्रजासतानेन । न च पुन
प्रजामात्रमर्थयामहे । किं तर्हि । ददातु वीर पुत्रम् । किलक्षणम् । शतदाय
बहुप्रदम् । उक्थ्यं—वक्तव्यप्रशंसम् अपरिसमाप्तस्तुतिम् ॥

सिनीवाली, कुहूः इति पूर्ववदुपन्यास । अमावास्ये इति याज्ञिकाः ।
15 तथैव ब्राह्मणमपि चोदाहरन्ति ।

“ तथैव पूर्वा सिनीवाली उत्तरा कुहू । ”

4 C R and B1 ms च have वालेनैवास्था° 4-5 B1 J R सेवितव्यो,
B1 mss क, र, ग—सेतव्यो 5 B1 J conclude XI III 10 with भवति
6 a marks verse 30 after इति 7 b1 j शोमनमाह्वाना, a d m omit
सुष्टुती 8 a d m omit हुवे, a d omit च after सा 9 a d नो for
न, a d m omit त्मना 10 m उच्यत एव । सीव्यतु 13 a d add च
after °प्रशंसम् 14 m कुहुरिति 15 a d omit ब्राह्मणमपि चोदाहरन्ति and
d omits तथैव also before that 16 m omits from उत्तरा कुहू to इति
सिनीवाली (next page 1077, line 4)

2 इति विज्ञायते—MS 4 3 5, AB 32 9

6 विनियोग—See MS 2 6 4

8 आह्वये—Durga's *nnuktapātha* seems to be सुष्टुत्याह्वये instead
of सुष्टुत्या ह्वये

15 ब्राह्मणमपि चोदाहरन्ति—AB 32 9, MS 4 3 5

सिनीवाली (२२) कस्मात् । सिनमन्न भवति । तत् कस्मात् । सिनाति-
बध्नाति भूतानि रसादिभि धातुभि । बाल किमुच्यते । पर्व । तत्कस्मात् ।
वृणोतेः । वृण्वन्ति देवास्तत्र हवीषि । तस्मिन् पर्वणि असौ सिनिनी अन्नवती
इति सिनीवाली । अथवोत्तरपदे विकल्प । वालिनी बालैस्तद्वती । सिनिनी च सा
बालिनी चेति सिनीवाली । औपमिक वा । कथम् इति । बालेनेवास्यामणुत्वा- 5
चन्द्रमा. सेवितव्य -बोद्धव्यो भवति । एवमणुरसौ चन्द्रमा भवत्यस्या येन ज्ञायते
बालेनाप्यय सीयेत बोध्येतेति ॥ तस्या एषा भवति ॥ ३१ ॥

“ सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।

जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजा देवि दिदिद्धि नः ॥ ”

सिनीवालि पृथुजघने । स्तुकः स्त्यायते, संघातः । पृथुकेशस्तुके, 10
पृथुष्टुते वा । या त्व देवानामसि स्वसा । स्वसा सु असा । स्वेष्टु
सीदतीति वा । जुषस्व हव्यमदनम् । प्रजा च देवि दिश नः ॥

कुह्वर्गूहतेः । काभूदिति वा । क सती हूयत इति वा । काहुत हवि-
र्जुहोतीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥

2 B₁ ms क omits धातुभि 3 d तस्मिन्पर्वण्यसिनी अन्नवती 4 d बाले
for बाले 5 a d बालेनेवा 6 m सेतव्यो बोद्धव्यो भवति, b₁ j सेवितव्य
बोद्धव्यो भवति, a only omits बोद्धव्यो 7 a d बोध्येतेति for बोध्येतेति of b₁ j
10 B₁ J स्तुकस्त्यायते, R स्तुक स्त्यायते 10-11 B₁ mss क, ख, ग read
पृथुकेशस्तुका पृथुष्टुतिर्वा, B₁ J पृथुकेशस्तुके पृथुष्टुते वा, R C D and B₁ ms च—
पृथुकेशस्तुके पृथुस्तुके वा 11 B₁ mss क, ख, ग do not read त्व 12 B₁
mss क, ख, ग read हव्यमाहुत for हव्यमदन 14 B₁ J conclude XI in
11 with एषा भवति

1 'सिनीवाली'—Nigh V 5 2 2

8-9 RS II 32 6, AV 7 46 1, VS 34 10

10-11 पृथुजघने and असि—These words are not repeated by
Durga though they are explained by him

10, 11, 13 स्तुक. स्त्यायते सघात, सु असा स्वेष्टु सीदतीति वा, काहुत हविर्जु-
होतीति वा—These are omitted by Durga and also not explained

10 स्त्यायते —Of 'स्त्वै शब्दसघातयो' Dhātup 1 935

सिनीवालि पृथुष्टुके-इति । गृत्समदस्यार्षम् । देविकासु विनियोग । हे सिनीवालि पृथुष्टुके-विस्तीर्णजघने । अयवा । पृथुष्टुके-पृथुकेशस्तुके-पृथुकेशकलापे । अयवा । पृथुष्टुते । या त्व देवाना स्वसा-भगिनी मा-न्यमकाना सा त्व आसेवस्व एतत् हव्यम् आहुतम् मर्यादया विधानतो हुतमस्माभि । आसेव्य ५ च प्रजां देवि दिदिङ्ङि नः प्रजामस्माक दिश-अतिमृज देहि इत्याशास्महे ॥

कुहूः (२३) गूहतेः । निगूहत्यसौ चन्द्रमसम् । कामूत् इति वा । तस्याम प्रत्यक्षत्वात् वितर्क्यश्चन्द्रमा भवति कासावभूदयेति । क सती हूयते इति वा । सैवात्मना देवताभावादप्रत्यक्षा न ज्ञायते कापि सत्याहूयते इति । अतो वितर्क्या भवति । तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥

10 “ कुहूमह सुवृत विद्मनापंसमस्मिन्यज्ञे सुहवा जोहवीमि ।

सा नो ददातु श्रवणं पितृणा तस्यै ते देवि हविषां विधेम ॥ ”

कुहूमह सुकृत विदितकर्माणमस्मिन् यज्ञे सुह्वानामाह्वये । सा नो ददातु श्रवण पितृणाम् । पित्र्यं धनमिति वा । पित्र्य यज्ञ इति वा । तस्यै ते देवि हविषा विधेमेति व्याख्यातम् ॥

15 यमी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥

1 m सिनीवाली पृ३°, a marks verse 31 after इति 2 m सिनीवाली 4 a d m add जुषस्व before आसेवस्व, d आसेव्य for आसेव्य 5 a d omit प्रजा देवि दिदिङ्ङि न 7 b j and others °दस्येति, d °दयेति 8 a d अप्रत्यक्षान्न ज्ञायते, m अप्रत्यक्षा न ज्ञा° 9 a d omit तस्या 12 B1 mss च and ख and R read सुवृत for सुकृत of C and B1 J 15 B1 J conclude XI III 12 with भवति

1 विनियोग —MS 2 6 4

6 कुहू —Nigh V 5 23

10 AV, MS, and KS read सुकृत for सुवृत

10-11 MS 4 12 6, 195 8-9 TS 3 3 11 5, AV 7 47 1, KS 13 16, AS 1 10 8, SS 9 28 3

12 सुकृत—The *mantra* reads सुवृत

12 विदितकर्माणम्—Omitted by Durga

कुहूमह सुवृत्तम्—इति । देविकासु विनियोग । कुहूम अह सुवृत्त—सुकृत
शोभनाना कर्मणा कर्त्री विघ्ननापस सर्वत्र प्रत्यक्षकर्माणम् अस्मिन् यज्ञे सुहवा
स्वाह्वाना शोभनमाह्वान यस्या ता जोहवीमि—आह्वये आह्वयामि । सा अस्मा
भिराह्वतास्मिन्यज्ञे एत्य हविर्भुक्त्वा नः अस्माक ददातु श्रवण पितृणाम् पित्र्य
धनमिति वा पित्र्य वा यशः । कुलोचितमित्यर्थः । प्रत्यक्षीकृत्योत्तरेण पादेना 5
स्तौत् । या त्वमस्माकमेतत् करोषि तस्यै ते दुभ्य हे देवि कुहु हविषा विधेम ।
हविर्दद्य इत्यर्थः । अथवा । ता त्वा हविषा परिचरेम इति ।

यमी (२४) व्याख्याता यमेन । लिङ्गमात्रविशेषः । तस्या एषा
भवति ॥ ३३ ॥

“अन्यमूषु त्व यम्यन्य उ त्वा परिष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् । 10
तस्य वा त्व मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व सविद सुभद्राम् ॥”

अन्यमेव हि त्व यम्यन्यस्त्वा परिष्वङ्क्ष्यते लिबुजेव वृक्षम् । तस्य
वा त्व मन इच्छ, स वा तव । अधानेन कुरुष्व सविद, सुभद्रा
कल्याणभद्राम् । यमी यम चकमे ता प्रत्याचक्षेत्याख्यानम् ॥ ३४ ॥

1 *d* कुहूमह सुवृत्त for कुहूमह सुवृत्त of *bi j*, *a* marks verse 32, after
इति, *a d m* omit सुवृत्त before सुकृत 2 *a d* सर्वप्रत्यक्षकर्माणम् 3
a d m जोहवीमि, *bi j* जोहविमि, *a d m* omit आह्वये 4 *a d m*
omit न 5 *a d* omit इति after धनम्, *d* omits वा before यश 6
d reads मा for या?, *a d m* omit ते 7 *a d* omit हवि before
दद्य, and ता before त्वा, *m* परिचराम for परिचरेम of *bi j* 14 *Bi ms*
x does not read कल्याणभद्रा, *C D R* and *Bi ms* च—प्रत्याचक्ष
इत्याख्यानम्, *Bi ms* क—प्रत्याचक्ष इत्याख्यानम्, *Bi J* प्रत्याचक्षेत्याख्यानम्,
Bi J conclude XI in 13, as 'त्याख्यानम् ॥ ३३ (३४) ॥ इत्येकादशे
तृतीय पाद ॥ ३३, ३४ ॥

1 विनियोग—MS 2 6 4

8 'यमी'—Nigh V 5 24, व्याख्याता—Nil X 19

10-11 RS X 10 14, AV 18 1 16, also RS 10 10 13*d*,
AV 18 1 15*d*

12, 14 परिष्वङ्क्ष्यते, प्रत्याचक्षेत्याख्यानम्—Not repeated by Duiga
३१

अन्यम् पु त्व यम्यन्य-इति । यमी किल यम चक्रमे भ्रातरम् । ता किल यमोऽन्यर्चा प्रत्याचचक्षे । कथम् । हे यमि अन्यम् ऊ पु त्व अन्यमेव हि त्व परिष्वजस्व मैथुनाभिप्रायेण । लिबुजेव वृक्ष वलीव काचिन्नाढ समीपज वृक्षम् । अन्य एव त्वा परिष्वजता यस्य योग्या त्वमनेनाभिप्रायेण परिष्वक्तम् । तस्य वा त्वं मन इच्छा । तस्य च त्व मनः प्रवेष्टुमिच्छ । स वा तव । अधा-
अथैवमैकचित्समुपगम्यमानेन समानेन सह कृणुष्व सविद् सजल्पादिमैथुनकार्यम् । सुभद्रा-कल्याणभद्राम् । सविदमुभयलोकाविरोधिनीमित्यभिप्रायः ।

त्रित्वपक्ष तु माध्यमिको यमो माध्यमिका वाचमुषसमात्मनः प्रविभक्तामिव कृत्वो-
भयस्थाना ता ब्रवीति । हे यमि अतीतस्तेऽस्मत्परिष्वङ्गसमयः । प्रभातमिदानीम् ।
10 लिबुजेव वृक्ष-युस्थान परिष्वक्तुमिच्छ । तस्य च त्व मनः-प्रकाशमनुप्रवेष्टु
मिच्छ । स च तव प्रकाशमनुप्रविशतु । अथैवमितरेतरसपर्कात् तेन सहैकीभूता
लोकोपकाराय कुरुष्व परस्पर सविद् सवित्साधन प्रकाशमिति ॥ ३४ ॥

उर्वशी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३५ ॥

उर्वशी (२५) वक्तव्या । सा पुन व्याख्याता । तदिहापि देवताया योज्यम् ।
11 'उर्वभ्यश्रुते' । बह्वदक व्याप्नोति । 'उरुर्वा वशोऽस्या' । महानस्या काम उदके ।

तस्या एषा भवति ॥ ३५ ॥

1 *a* marks verse 33, after इति 2 *a d* प्रत्याचचक्षे, *m* प्रत्याचचक्षे,
bi j प्रत्याचक्षे, *a d m* omit हि after अन्यमेव 3 *m* omits from
परिष्वजस्व to एव त्वा, next line 5 *a d m* omit अधा 6 *Bi ms* क
omits समानेन, *a d* सजल्पादि°, *bi j* सजल्पादि° 7 *Bi ms* ख does not
read कल्याणभद्राम्, *a d m* उभयलोकाविरोधिनी etc, *bi j* उभयलोकाविरो° 8
a d m omit तु, *a d m* माध्यमिको 9 *a d* अस्मिन् for अस्मत् 12
m परस्परसविद् With प्रकाशमिति ends the *varṇa* on the *third pāda* of
the eleventh adhyaya— मिति ॥ ३३(३४) ॥ इति ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तौ षोडशस्य
(एकादशस्य) अध्यायस्य तृतीय पाद ॥ ३१, ३ ॥ 13 *Bi J* read चतुर्थ पाद ।
before उर्वशी व्याख्याता, *Bi J* conclude XI iv 1 with भवति 14 *d*
adds उर्वशी व्याख्याता । before उर्वशी वक्तव्या, *bi j* do not have it

14 'उर्वशी'—Nigh V 5 25, व्याख्याता, *re* in Nii V 13

15 'उर्वभ्यश्रुते', 'उरुर्वा वशोऽस्या'—See Nii V. 13

“विद्युन्न या पतन्ती दविद्योद्भरन्ती मे अप्या काम्यानि ।

जनिष्ठो अपो नर्य सुजातः प्रोर्वशीं तिरत दीर्घमायुः ॥”

विद्युदिव या पतन्त्यद्योतत हरन्ती मे अप्या काम्यान्युदकान्यन्तरिक्षलोकस्य । यदा नूनमय जायेताद्भयोऽध्यप इति । नर्यो मनुष्यो नृभ्यो हितो, नरापत्यमिति वा । सुजातः सुजाततरः । अथोर्वशी ५ प्रवर्धयते दीर्घमायुः ॥

पृथिवी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३६ ॥

विद्युन्न या पतन्ती—इति । मध्यम पुरुषा त्रित्वपक्षे ब्रवीति । आत्मनो ज्योतिष शब्दस्य च विभागमिव कृत्वा । विद्युन्न विद्युदिव । सप्रत्यर्थे वा नकार । किम् इति । या पतन्ती गच्छन्त्यन्तरिक्षे मेघोदरेषु दविद्योत् पुन पुनर्योतते १० पुन पुनरात्मान प्रति लभते । कथम् भरन्ती—हरन्ती मे मम स्वभूतानि अप्या—अप्यानि काम्यानि उदकानि अन्तरिक्षरमाणानि अन्तरिक्षलोकस्य अविपत्नी या उर्वशी सा यदैवमुदकानि हरन्ती मेघेभ्य पतन्ती भ्रश स्वय विद्योतते नून निश्चयेन तदा जनिष्ठः अपः—अध्यपः अधिक उदकोर्मिर्जायते य सर्वमिदमाच्छादयति नर्य नृभ्यो हितः सस्यसपत्कर । नरापत्यमिति वा इत्यैतिहासिकपक्ष द्योतयति । १५ सुजातः—सुजाततर शोभनादपि शोभनतर उदकोर्मि । अथ तेन महतोदको

7 B1 J conclude XI iv 2 with भवति, C wrongly marks the section as ॥३५॥, D rightly as ॥३६॥ 8 a marks verse 34, after इति 10 a d m द्योतते, b1 j द्योतिते 11 d लग्नते for लभते 11-12 d स्वभूतानि अप्यानि, m स्वभू^० अप्या अप्यानि, b1 j स्वभूतानि अप्या आप्यानि 12 a d अन्तरिक्षरमाणानि, b1 j अक्षरमाणानि 13 d यदैव, b1 j यदैव 14 d आप मध्यम for अप अध्यप of the text 15 a d add पथ्य after हित 16 d सुजातनर and शोभननर for सुजाततर and शोभनतर

1-2 RS X 95 10

4 यदा नूनमयम्—These words are not in the *Yāska* understands them

4 अञ्च, इति—Durga omits these words

4 नर्य =मनुष्य (Yaska) Durga does not notice this sense

मिणा सस्यमभिनिष्पाद्य लोकस्यान्नसंप्रदानद्वारेण प्रोर्वशी तिरते प्रतिरते प्रवर्धयते दीर्घमायुः ।

ऐतिहासिकपक्षे त्वैल पुरुरवा उर्वश्या अप्सरसा वियुक्तो ब्रवीति । विद्युदिव
या पतन्ती अद्योतत भृश वपुष्मत्तया भरन्ती-धारयन्ती अनेकानि स्त्रीगतानि
5 हावभावादीनि काम्यानि वस्तूनि मे मम अप्या नित्यमाप्तव्या प्रिया । सा च
पुनराहितगर्भा यत अतो ब्रवीमि । जनिष्ठो अपः निश्चयेन जनिष्यते अध्यप-
अधिककर्मा नर्यः नृभ्यो हितः सम्यक् परिपालयिता नराणाम् । अथवा । मम
नरस्यापत्यमायुर्नाम राजा य पुराणविद कथयन्ति । सुजातो मच्छुक्रात् वीर्यवतो
जात विशेषत उर्वश्या क्षेत्रगुणात् सुजाततरः । तस्य वावश्यमुर्वशी अस्मदसानि
10 व्येऽपि प्रवर्धयते तद्योग्यै कर्मभिर्दीर्घमायुरिति ॥

पृथिवी (२६) व्याख्याता । ‘अथ वै दर्शनेन पृथु’ इत्यत्र । इह तु
माध्यमिका । तस्या एषा भवति ॥ ३६ ॥

“बलित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि ।

प्र या भूमिं प्रवत्वति मृत्वा जिनोषि महिनि ॥”

15 सत्य त्वं पर्वतानां मेघाना खेदन छेदनं भेदन बलममुत्र धारयसि
पृथिवि प्रजिन्वसि या भूमिं प्रवणवति महत्त्वेन महतीत्युदकवतीति
वा ॥

इन्द्राणीन्द्रस्य पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ३७ ॥

1 a d omit तिरते 3 d पुरुरवा for पुरुरवा, a d m वियुक्तो for
वायुक्तो of bi 7 1 a d m and bi ms क read स्त्रीगतानि for स्वर्गतानि
of bi 7 13 C R B1 J have बलित्था, B1 mss क, ख, ग read बलित्था
15 B1 mss क, ख, ग do not read भेदन 18 B1 J conclude XI
1v 3 with भवति, C wrongly writes ॥ ३६ ॥, D has ॥ ३७ ॥

11 ‘पृथिवी’—Nigh V 5 26, व्याख्याता, e in Nir I 13 and 14,
‘अथ वै दर्शनेन पृथु’—See Nir I 14

13-14 RS V 84 1, MS 4 12 2 (बलित्था) 181 1, TS 2 2 12
2 KS 10 12, ApMB 2 18 9

15 Duiga and B1 mss क, ख, ग omit भेदन.

बलित्था पर्वतानाम्—इति । अत्रेति । बल् इति सत्यनाम । इत्था इति अमुत्रेत्यर्थः । हे पृथिवि मा न्यमिके सत्यं यथाभूतम् अमुत्र अमुष्मिन्नन्तरिक्षलोके वर्तमाना खिद्र-खेदन छेदन येन पर्वता मेघा छेतुं शक्यन्ते तद् बल बिभर्षि-धारयसि । हे प्रवत्वति-प्रवणवति-गमनवति या त्वं भूमि प्रजिनोषि-प्रजिन्वसि वर्षमुत्सृजन्ती मद्वा-महत्त्वेन हे महिनि-महति । अयवा । उदक-वति । या त्वमेव भूमि प्रजिन्वसि सा कथं न मेघाना-पर्वताना छेदनसमर्थं बलं गारयिष्यसि । अवश्यं वारयसीत्यभिप्रायः ।

पृथिवि त्वं भूमि प्रजिन्वसीति व्यपदेशान्मन्यस्थाना । हिरण्यनाशेष्टया भौमस्यैक-रूपालस्येयं याज्या । तत्र विज्ञायते ।

“अथ यद्भौमोऽस्या हि स तदविन्दत्”

10

—इति । तेन तत्रेयं भूमिरिज्यते । न च भूमिरस्यामृचि प्रधानत्वेन वर्तते । यथा चायमाचार्यो निराह तदयमस्योदाहरणाभिप्रायः । स च विनियोग इति विरोधः । अविरोधमेनयोर्मेधाविनः समनुगस्यन्ते ॥

इन्द्राणी (२७) इन्द्रस्य पत्नी । इन्द्रस्य विभूतिं पृथक्त्वेन निर्ज्ञाता पौराणिकैः ।

तस्या एषा भवति ॥ ३७ ॥

15

“इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् ।

नह्यस्या अपरं च न जरा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥”

1 a marks verse 35, after इति, d सत्यस्य नाम for सत्यनाम 2 a d add तु after यथाभूतम् 3 m omits छेदन, d मेघाच्छेतुं for मेघाच्छेतु of b 7 4 a d m omit प्रजिनोषि 7 a d omit धारयिष्यसि अवश्य 10 d अथ यद्भौमोऽस्या हि स etc 11 d भूमिरिज्यते for रिज्यते, d यथा चायमाचार्यो 12 a d read विनियोग इति विरोधः । अविरोधमेनयोर्मेधाविनः समनुगस्यन्ते, b 7 विनियोग इत्यविरोधोऽनयोर्मेधाविना समनुगस्यते 14 a marks verse 36, after पत्नी, d m पृथक्त्वे वा for पृथक्त्वेन

1 ‘बल्’ इति सत्यनाम—Nigh III 10 1

9 याज्या तत्र विज्ञायते—See MS 2 2 7 4 12 2, AB VII 2 6

11-12 Cf ‘यास्मत्ते भूमिरत्र न प्रधाना, विनियोगे भूमि प्रधाना । अयं विरोधा विद्वद्भिः परिहर्तव्यः । किं त्वयं दुष्परिहृत्य—Ānandasāstram edition, *tippanī*

14 ‘इन्द्राणी’—Nigh V 5 27, cf Paṇini 4 1 49

16-17 RS X 86 11, AV 20 126 11, TS 1 7 13 1, KS 8 17

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमशृणवम् । न ह्यस्या अपरामपि
समा जरया म्रियते पति । सर्वस्माद् इन्द्र य उत्तरस्तमेतद् ब्रूमः ।
तस्या एषापरा भवति ॥ ३८ ॥

- इन्द्राणीमासु नारिषु—इति । वृषाकपेराश्रमम् । पङ्क्ति । पृष्ठयस्य षष्ठेऽहनि
5 ब्राह्मणाच्छसिन शस्त्रे विनियोग । निर्धार्यं ब्रवीति । सर्वास्वेव आसु नारिषु
इन्द्राणीम् एव अहं सुभगां—सौभाग्ययुक्ता लक्षणवतीम् अश्रवम्—अशृणवम् ।
केन हेतुना । यत आह । नह्यस्या अपर चन । हि शब्दो हेत्वर्थः । चनेत्यप्यर्थः ।
यस्मादस्या* अपरामपि समा सवत्सर प्रति न कदाचिदपि पतिः म्रियते नापि
जीर्यते यथाऽन्यासा प्राकृताना नारीणाम् । कतम पति । विश्वस्मात्—सर्वस्मात्
10 जगतो य* इन्द्रः उत्तरः । योऽयमिन्द्र उद्गततर । तमेतम् इन्द्रमधिकृत्य ब्रूमः
इत्याचार्यो ब्रवीति । तस्या* एषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् ।
ऋषि एव वृषाकपि प्रासिद्ध । स पुनरादित्योऽभिप्रेतो नैरुक्तानाम् । तदुपप्रदर्शनाया
परमाह ॥ ३८ ॥

“नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्ऋते ।

- 15 यस्येदमप्य हविः प्रिय देवेषु गच्छति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥”

नाहमिन्द्राणि रमे सख्युर्वृषाकपेर्ऋते, यस्येदमप्य हविरप्सु शृत-

1 D and B₁ mss ख, ग read नारीषु 2 D omits इन्द्र after य, C
as text 2-3 D तस्या एषा भवति, C as text B₁ J conclude XI
iv 4 with अपरा भवति 3 C wrongly, ॥ ३७ ॥, D ॥ ३८ ॥ 4 a d
omit पङ्क्ति 6 d omits अशृणवम् 8 d reads स for न before कदाचिदपि
10 a d omit इन्द्र after य 12 a d omit एव after ऋषि, m reads
ऋषि स एव and omits वृषाकपि प्रासिद्ध 16 B₁ mss क, ग read श्रित for
शृत of B₁ J

2 तमेतद् ब्रूम —Durga reads एतम् (see line 10, below) for
एतद्

5 विनियोग —See Āśva Śrau 8 3

14-15 RS X 86 12, AV 20 126 12

मद्भिः सस्कृतमिति वा प्रिय देवेषु निगच्छति । सर्वस्माद् य इन्द्र
उत्तरस्तमेतद् ब्रूमः ॥

गौरी रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । अयमपीतरो गौरो वर्ण एतस्मादेव ।
प्रशस्यो भवति । तस्या एषा भवति ॥ ३९ ॥

नाहमिन्द्राणि—इति । समानो विनियोग पूर्व्या, आर्षं च । इन्द्रो ब्रवीति । 5
विभक्तामिवेन्द्राणीमात्मन कृत्वाह । नाहमिन्द्राणि रारण । न रमे अहम् ।
सख्युर्वृषाकपेर्कृते । य एष मम सखा वृषाकपि तस्मादृते । किं योऽयमृषिर्मनुष्येषु
प्रसिद्ध । नेत्युच्यते । यस्येदमप्य हविः । अप्सु श्रुत चरुपुरोडाशादि वा ।
अद्भिः सस्कृतमिति वा । सोऽस्य मे प्रिय इष्ट सर्वेष्वपि देवेषु । निर्धार्यो
च्यते यस्य विशेषतो गच्छति । विश्वस्मात्-सर्वस्मात् अपि जगतो योऽहम् 10
इन्द्रः उत्तर, उद्गततर सोऽप्यहमेव ब्रवीमीति ॥

गौरीः (२८) रोचते, जलत्यर्थस्य । माध्यमिका वाक् । सा पुन दीप्तिमती ।
अयमपीतर, यो गौरो वर्ण, सोऽपि एतस्मादेव रोचते । स हि दीप्तिरूपत्वात्
कृष्णादीनपेक्ष्य प्रशस्यो भवति । तस्या एषा भवति ॥ ३९ ॥

“गौरीमिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी । 15
अष्टापदी नवपदी बभूवुर्णी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥”

1 Durga reads गच्छति 101 निगच्छति, D omits इ द्र after सर्वस्माद् य 4.
B1 J conclude XI iv 5 with भवति, C wrongly ॥३८॥, D ॥३९॥
5 a marks verse 37, after इति, m आर्षं तु, b1 आर्षं च 12 a d
ज्वलती (d ति)त्यर्थस्य 13 m omits यो 14 m omits तस्या एषा भवति

11 सोऽप्यहमेव ब्रवीमि—This is Durga's reading for तमेतद् ब्रूम
(line 2 above)

12 'गौरी'—Nigh V 5 2b

15 सा—Yaska omits this word

15-16 RS I 164 41, cf AV 9 10 21, TB 2 4 6 11, TA
1 9 4, AA 1 5. 3 8

गौरीनिर्मिमाय सलिलानि तक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन, द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च, चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावान्तर-दिग्भिश्च, नवपदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्चादित्येन च । सहस्राक्षरा बह्वदका, परमे व्यवने । तस्या एषापरा भवति ॥ ४० ॥

- 5 गौरीनिर्मिमाय—इति । अस्यवामीये दीर्घतमस आर्षम् । गौरी सर्वमिदं निर्मिमीते । कथम् । सलिलानि तक्षती—कुर्वती । उदकपूर्वकत्वात् सर्वनिर्माणस्य । कथमुदकानि कुर्वती । एकपदी बभ्रुवुषी एकपदी भवति मध्यमेन सहैकत्वमापन्ना । द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च । चतुष्पदी दिग्भिः अनपेक्षयेन्द्रादित्यौ । अष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च । नवपदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च ।
10 सह आदित्येन च । सहस्राक्षरा—बह्वदका परमे व्योमन्—व्यवने । विभक्तानां भूतानां यत्परममवनमेकं सर्वभावानामविभक्त एक आत्मा यस्तदात्मनैवभूता सलिलनिर्माणद्वारेण सर्वमिदं निर्मिमीते ।

तस्या. एषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् इति । गौरीति गुणाभिवानमप्रसिद्धाभिधेय छन्दसि देवतायाम्, यत परया समर्थयति ॥ ४० ॥

- 15 “तस्यां. समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः । ततः क्षरत्यक्षर तद्विश्वमुप जीवति ॥”

तस्या. समुद्रा अधिविक्षरन्ति । वर्षन्ति मेघा. । तेन जीवन्ति

1 B1 mss क, ग read मध्येन for मध्यमेन 4 B1 J conclude XI iv 6 with अपरा भवति, C D ॥ ४० ॥ 5 a marks verse 38, after इति 6 a d उदकपूर्वकत्वात् 7 a d भवती probably भवन्ती, for भवति of b1 9 a d m omit च before नवपदी, d omits from नवपदी to °दिग्भिश्च 10 a d m omit व्योमन् 11 a d तदात्मनैवभूता सलिल°, b1 7 तदात्मनैव भूताना सलिल° 14 d असिद्धाभिधेयछन्दसि for अप्रसिद्धा°, a d समर्थयते for समर्थयति of b1 7

1 निर्मिमाय—Omitted by Durga

15-16 RS I 164 42, AV 9 10 22, 13 1 42

दिगाश्रयाणि भूतानि । ततः क्षरत्यक्षरमुदकम् । तत्सर्वाणि भूतास्यु-
पजीवन्ति ॥

गौर्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४१ ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति—इति । अलिङ्गो मन्त्र इति चेत् तस्या
इत्येतदेव लिङ्गमन्वादिश्यते सबन्धादृचो । तस्मान्नालिङ्ग । तस्या. गौर्या अधि- 5
सकाशात् समुद्रा-मेघाः अधिविक्षरन्ति—वर्षन्ति । तेन उदकेन जीवन्ति
प्रदिशः चतस्रः । दिक्प्रतिदिङ्निवासीनि भूतानि तेन जीवन्ति । ततः क्षरत्य-
क्षरम् । पुन पुन प्रतिसवत्सर तत एव क्षरत्युदक मेघद्वारेण । तत् विश्वं-
भूतजात उपजीवति । एव सैव सर्वोदकेशाना गौरीत्यभिप्राय । उदकम्-
अक्षरम् इत्युच्यते । तत्कस्मात् । तद्वि सर्वमिदमभिव्यञ्जयत् क्षरति । सर्वमिद 10
सचराचर सचरति ॥

गौः (२९) व्याख्याता । तस्याः एषा भवति ॥ ४१ ॥

“गौरमीमेदनु वत्स मिषन्त मूर्धानं हिङ्ङ्करोन्मातवा उ ।

सृक्काण घर्ममभि वावशाना मिमांति मायु पयंते पयोभिः ॥”

गौरन्वमीमेद् वत्स निमिषन्तमनिमिषन्तमादित्यमिति वा । मूर्धानम- 15
स्याभिहिङ्ङ्करोन्मननाय । सृक्काण सरण घर्म हरणमभिवावशाना

3 B1 J conclude XI iv 7 with भवति, C D ॥ ४१ ॥ 4 a
marks verse 39, after इति, as °न्तीति^{३९} 7 m प्रतिदिश, for प्रदिश, m
तानि for तेन, a d जीवन्ति for जीवन्ती of b1, 7-9 m omits from
तत क्षरति to उपजीवति 8 a only omits one पुन 9 a d उपजीवति for
उपजीवति 11 d omits सचराचर and reads सचरति^१ 15 Durga has
मिषन्तमनिमि^० for निमिषन्तमनिमि^० of the bhāṣya

1-2 Durga omits दिगाश्रयाणि and सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति

12 'गौ'—Nigh V 5 29, व्याख्याता, i e in Nir II 5

13-14 I 164 28, cf AV 9 10 6

15-16 The following words in the bhāṣya are not repeated
by Durga in his *vṛtti*—इति वा (line 15), अभिहिङ्ङ्करोत्,
मननाय (line 16), and इति याज्ञिका (line 2, next page)

मिमाति मायुं, प्रप्यायते पयोभिः । मायुमिवादित्यमिति वा । वागेषा माध्यमिका । धर्मधुगिति याज्ञिकाः ॥

धेनुर्धयतेर्वा धिनोतेर्वा । तस्या एषा भवति ॥ ४२ ॥

- गौरमीमेत्—इति । दीर्घतमस आर्षम् । महाव्रते विनियोग । गौः माध्यमिका
 5 वाक् वत्स पुत्रम् अन्वमीमेत्—अनुशब्दयति महाद्भि स्तनयितुशब्दै आदि-
 त्यम् । स हि तस्या रसहरणाद् वत्स । मिषन्तम्—अनिमिषन्तम्—अव्यवहितदर्शन
 सर्वदा । अपि च । मूर्धान् शिरोरश्मीन् अस्य मध्यस्थानप्राप्त प्राप्य हिङ्ङुणोत्
 द्विकारेणोपशब्दयति । मातवै—सर्वलोकज्ञानाय उदकाना सूक्ताण—सरणम् अन-
 वस्थायिनमादित्य धर्म—हरण रसानाम् । अभिवावशाना पुन पुन वाश्यमाना
 10 वाशन्ती प्रतिसवत्सरमेव मिमाति मायु शब्द करोति पयते—प्रप्यायते च प्रकर्षेण
 वर्धते पयोभिः उदकै ।

- धर्मधुकूपक्षे । गौरैव गौः अन्वमीमेत्—अनुशब्दयति वत्समेव वत्स मिषन्तं
 तमेवानुख पश्यन्तम् । अपि च प्राप्य मूर्धानम् अस्य उपघ्राय हिङ्ङित्येव शब्द
 करोति । स हि गो स्वभाव । मातवै कथ नामाय मा जानीयात् माता ममेयमिति ।
 15 सूक्ताण तामेव प्रत्यभिमुख सरण धर्म हरण पयसाम् । अभिवावशाना

2 च, a ms of B₁ reads माध्यमिका 3 B₁ J conclude XI 1v 8
 with भवति 4 a marks verse 40, after इति 5 a d m omit
 वत्स 7 m मध्यस्थान प्राप्त प्राप्य 8 d सूक्ताणा, B₁ ms क reads अनुस्थायिन^o
 9 d वावश्यमाना for वाश्यमाना 10 a d omit वाशती, a d m omit
 पयने, d reads प्राप्ययते for प्रप्यायते 13 a d एवमपि च प्रा^o for अपि च प्रा^o
 15 a d omit धर्म

1-2 Durga omits मायुमिवादित्यमिति वा वागेषा माध्यमिका. It is
 not required here See Nii II 9, where it occurs

2 धर्मधुक्—‘धर्मार्थं या पयो दुग्धे सा धर्मधुक् । धर्म इति दर्शवागार्थस्य पयसो नाम’
 —Ānandaśrama edition

4 विनियोग—Cf Ait Ā₁ 5 3 2

6, 12 मिषन्तम्—The Dhātupāṭha gives a different sense to the
 root मिष् Cf ‘मिष स्पर्धायाम्’ Dhātup 6 71

15 अभिवावशाना—Cf ‘वाशु शब्दे’ Dhātup. 4 57

पुन पुनर्वाक्ष्यमाना प्रत्यहमेव शब्द करोति प्रप्यायते च पयोभिः वत्सम् । अस्माश्च
या वर्धयति सा नित्यमेवमस्त्विति ॥

धेनुः (३०) धयतेः वा । वयतेऽसौ वत्सेनेति । धिनोतेः वा । तर्पयत्यसौ
उदकेन पयसा वा । तस्याः एषा भवति ॥ ४२ ॥

“उप ह्वये सुदोहनां धेनुमेतां सुहस्तौ गोधुगुत दोहदेनाम् ।

5

श्रेष्ठं सव सविता साविषन्नोऽभीद्धो धर्मस्तदु षु प्र वोचम् ॥”

उपह्वये सुदोहनां धेनुमेता, कल्याणहस्तौ गोधुगपि च दोग्ध्येनाम् ।
श्रेष्ठं सव सविता सुनोतु न इति । एष हि श्रेष्ठः सर्वेषां सवाना
यदुदक, यद्वा पयो यजुष्मत् । अभीद्धो धर्मस्तं सु प्रब्रवीमि । वागेषा
माध्यमिका । धर्मधुगिति याज्ञिका ।

10

1 *a d m* read पुनर्वाक्ष्यमाना, *b₁* *ms* च and others वाक्ष्यमाना 3
a d धीयतेवासौ, *b₁ j* धयतेऽसौ, *m* धीयतेसौ, *a d* omit तर्पयति 7 *Mss*
क, ख, ग of *B₁* and *Durga* read सुदुषा, *B₁ J R* सुदोहना, *Ā* and
Durga have दोग्धु, *B₁ J* दोग्धि 8 *B₁ J R D* सवाना, *C* सवनानां

3 ‘धेनु’—Nigh V 5 30 Cf ‘धेद पाने’ Dhātup I 927, and
‘षिवि प्रीणने’ Dhātup I 594

5-6 *RS* I 164 26, *AV* 7 73 7, 9 10 4, Cf *AB* 1 22 2,
AS 4 7 4

7 सुदोहनाम्—*Durga* and *B₁* *mss* क, ख, ग read सुदुषा (page 1090,
line 3) for सुदोहना of the *bhasya*

7 दोग्ध्येनाम्—*Durga*’s reading is दोग्धु for दोग्धि (page 1090,
lines 5 and 10) *Durga* reads एता, for एना of the *bhasya*, see
page 1090, line 4

8 सुनोतु—*Durga* has सनोतु (page 1090, line 7) and सुनोतु (page
1090, line 11)

8 *Durga* omits न इति, एष हि श्रेष्ठ सर्वेषां सवाना यदुदकम्, and यद्वा
एष हि श्रेष्ठ etc seems to be a quotation from some *B₁ āhmana*
work *Durga* does not explain it

9-10 सुप्रब्रवीमि, वागेषा माध्यमिका, and धर्मधुगिति याज्ञिका—are not
repeated by *Durga* in his *vyākhyā*,

अध्याह्नन्तव्या भवति । अघघ्नीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ४३ ॥

उप ह्वये सुदुघाम्-इति । पूर्वयैव समानार्थं विनियोगश्च । उपगम्य मनसा ह्वये-आह्वयेऽह स्तुतिभि । सुदुघां कल्याणमुदक या दुग्धे ता धेनु तर्पयित्री सर्वलोकस्य एता माध्यमिका वाचम् । उत अपि च । मयैतामुपहृता सुहस्तः-
5 कल्याणहस्तः गोधुक् इन्द्र दोग्धु प्रक्षारयत्तदकानि । अमुना प्रकारेण श्रेष्ठम् अतिशयेन प्रशस्यमेत सवम् उदक सविता योऽयम् अभीद्धः घर्मः मध्यस्थानो विद्युदाख्य स साविषत् स सनोतु नित्य ददात्विति तं सुष्ठु प्रब्रूम ।

घर्मधुक्पक्षे । धेनुरेव धेनु । तामुपह्वये सुदुघा-सुदोहा धेनुमेताम् अस्मिन् कर्मणि अङ्गभावमुपगताम् । होता ब्रवीति । मया चैवमुपहृता सुहस्तः गोधुक्-
10 अध्वर्यु अपि च दोग्ध्वेनाम् । श्रेष्ठम् अतिशयेन प्रशस्यम् एत सवम् एतत् यजुष्मत् पयः साविषत्-सनोतु-अभ्यनुजानातु सविता । यद्धि सवित्रा प्रसूत क्रियते तदेव सातु भवति । अभीद्धः एष घर्मः रुचितो महावीर । तमधिकृत्य प्रब्रूम । आह्वरैतस्मिन् पय आसेचनाय इति ॥

अध्या (३१) कस्मात् । सा हि सर्वस्यैव अह्नन्तव्या भवति । अघघ्नीति
15 वा । सा हि पाप हन्ति । यदि वाग् यदि गौ । तस्या. एषा भवति ॥ ४३ ॥

“सुयवसाद्भगवती हि भूया अथो वय भगवन्तः स्याम ।

अद्धि तृणमग्नये विश्वदानी पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥”

1 B₁ J conclude XI iv 9 with भवति 2 a marks verse 41 after इति 3 a d m omit ह्वये 4 a d m omit उत 5 a d दोग्धु 6 a only reads एत for एत, a d omit सविता 7 a d असाविषत् for स साविषत् 8 m धेनुरिव धेनु 10 Durga reads दोग्ध्वेनाम् for दोग्ध्वेनाम् of the bhâsya 10-11 B₁ ms क has एतद् यजुष्मत्सर 11 m साविषत् स सनोतु नित्य अ० 13 a only reads आसेवनाय for आसेचनाय

14 'अध्या'—Nigh V 5 31

16-17 RS I 164 40, AV 7 73 11, 9 10 20, KS' 25 1 19
ApS 9 5, 4,

सुयवसादिनी भगवती हि भव । अथेदानी वय भगवन्तः स्याम ।
अद्धि तृणमद्भ्ये, सर्वदा पिब च शुद्धमुदकमाचरन्ती । तस्या एषापरा
भवति ॥ ४४ ॥

सुयवसात्—इति । पूर्ववर्षम् । माध्यमिका वागुच्यते । शोभन यवसमुदकमध्यात्मी
कृत्य सूर्यात्, तेन भगवती—धनवती उदकेन उदकवती भव । अथ पुन इदानीम् 5
एव त्वयि भगवत्या वयमपि त्वदुत्सृष्टेनोदकेन भगवन्तः—वनवन्त स्याम । सा च
पुनरेव प्रतिसवत्सरम् अद्धि तृण—मेघम् । तृद्यतेऽसाविति तृण । तम् अद्धि—
सचूर्णय । विश्वदानी—सर्वदा यथाकाल पिब च सूर्यरश्म्युपहृतम् उदकम्
आचरन्ती—आसेवन्ती शुद्धम्—अकलुष, सर्वतो मध्यस्थाने चरन्ती ।

घर्मधुकूपक्षे । यवसमेव यवसम् । तज्जग्ध्वा पयस्विनी भव । वयमपि च तत 10
त्वत्प्रत्तेन पयसा वनवन्त स्याम । या त्वमस्माकमेवमुपकारिणी सा त्व नित्यमद्धि
तृणमद्भ्ये । विश्वदानी नित्यकाल पिब च शुद्धमकलुषमुदकमाचरन्ती—
आसेवन्ती आ सर्वतो ययाकाममरण्ये चरन्ती ।

तस्या एषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् । रूपतो हि पूर्वस्मिन्मन्त्रे घर्मधुकु
सुतरासुपपद्यते । यत परया वसुभिर्देवैः सबन्धात् माव्यमिकैव देवतेत्युपपादयति ॥४४॥ 15

“हिङ्गुवती वंसुपत्नी वसूना वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।
दुहामश्विभ्या पयो अद्भ्येय सा वर्धतां महते सौमगाय ॥”

इति सा निगदव्याख्याता ॥

1 D omits वय, C R read as text 3 B1 J conclude XI 1v
10, with अपरा भवति 4 a marks verse 42, after इति 5 a d अथवा
for अथ पुन 7 a d सवत्सरप्रतिना for प्रतिसवत्सरम् 10 a d omit तत
11 d appears to read च between या and त्वम् 12 m विश्वदानी 13
d reads सेवती for आसेवन्ती

1 Durga does not repeat the following words —सुयवसादिनी
and हि The ms D omits वय

17-18 RS I 164 27, AV 7 73 8, 9 10 5

19 इति सा निगदव्याख्याता—As usual this is neither repeated nor
explained by Durga in his *vr̥tti*

पथ्या स्वस्तिः । पन्था अन्तरिक्ष तन्निवासात् । तस्या एषा भवति ॥ ४५ ॥

हि॒कृ॒ण्व॒ती-इति । पूर्ववदार्पादि । हि॒इ इत्येवप्रकार शब्द स्तनयितु कुर्वती वसु॒पत्नी वसूनामुदकानामीश्वरा । वसूना वा आदित्यरश्मीना मरुता वा । वत्स ५ वत्स आदित्यो मध्यस्थानो वा । रसहरणात् वत्स तम् इच्छन्ती मनसा या माध्यमिका वाक् नित्यम् अभ्यागात् सा इयम् अश्विभ्याम्-द्यावापृथिवीभ्या सूर्याचन्द्राभ्या वा वर्षाय दु॒हाम्-दुग्धाम्-प्रक्षरताम् पयः-उदकम् । अमुना प्रकरणे प्रतिसवत्सर वर्धताम् उदकेनास्माक महते सौभगाय । यथा महत्सौभाग्य धनवत्त्वं स्यात् तथा वर्धतामिति ॥

- 10 पथ्या (३२), स्वस्तिः (३३)-इति वक्तव्यम् । अत्र पूर्वपद पन्थाः-अन्तरिक्ष तन्निवासात् पथ्या । स्वस्ति इत्युक्त निर्वचनम् । यथा प्रायणीयाया यजतिप्रयोगो दृष्ट तथा समान्नात

“पथ्या स्वस्तिं पूर्वा यजति”

-इति । तस्याः एषा भवति ॥ ४५ ॥

- 15 “स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति ।
सा नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥”

1 C पथ्या (?) स्वस्ति, others पथ्या स्वस्ति 2 B1 J conclude XI iv 11 with भवति 3 a marks verse 43, after इति, d इत्येवप्रकारशब्द 4 a d m omit वत्स 7 a d omit वा before वर्षाय, a d m omit पय 9 a d add वर्तयामेति after वर्धतामिति 13 a d पूर्वाधे for पूर्वी 15 B1 mss क, ख read रेक्णस्वत्यभि, B1 J रेक्णस्वत्यभि

10 ‘पथ्या’ and ‘स्वस्ति’—Nigh V 5 32 and 33

11 उक्त निर्वचनम्—Nir III 21

13 ‘पथ्या स्वस्तिं पूर्वा यजति’—Of MS 3 7 1, TS 6 1 5, S’B 3 2 3 8

15-16 RS X 63 16

स्वस्तिरेव हि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वती धनवत्यभ्येति या वसूनि वननीयानि । सा नोऽमा गृहे सा निरमणे सा निर्गमने पातु । स्वावेशा भवतु । देवी गोप्त्री देवान् गोपायत्विति । देवा एना गोपायन्त्विति वा ॥

उषा व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४६ ॥

स्वस्तिरिद्धि—इति । वसुकर्णस्थार्षम् । इत् इत्यवधारणार्थे । स्वस्तिः एव हि 5 प्रपथे—अन्तरिक्षे श्रेष्ठा—प्रशस्या सर्वदेवताभ्य । रेक्णस्वती—धनवती उदकेन । अभि या वाममेति । या वननीयानि उदकानि नित्यम् अभ्येति । तस्या किम् इति । सा नः सा अस्मान् अमा । अमेति गृहनाम । गृहे वसत अरणे—अरण्ये च निर्गमने च बहिर्द्वारात् पातु रक्षतु । स्वावेशा—सूपचरणा भवतु अस्माकम् । देवगोपा देवी चासौ गोप्त्री चेति देवगोपा । देवान् गोपायत्विति, देवा 10 एना गोपायन्त्विति वा । दातुनस्मान् किं सर्वस्मात् हविषो गोपायतु । अथवा । देवा माध्यमिका द्युस्थाना वा रश्मय एना गोपायन्त्विति वा ॥

उषाः (३४) व्याख्याता । तस्याः एषा भवति ॥ ४६ ॥

“अपोपा अनंसः सरत्सपिष्टादहं बिभ्युषी ।

नि यत्सीं शिञ्जथद्वृषां ॥”

15

1 B1 mss क, ख have रेक्णस्वती, B1 J R रेक्णस्वती 3 D reads रेवगोप्त्री for देवी गोप्त्री of C B1 J and R 4 B1 J conclude XI iv 12 with भवति 5 a marks verse 44, after इति 6 m रेक्णस्वती 7 a omits नित्यम्, b j m as text 9 d निर्गमणे for निर्गमने, a d omit च after निर्गमने 10-12 m गोपा । देवान् गोपायत्विति वा । दातुनस्मान् किं etc, a d read गोपा । देवान् दातुनस्मान् गोपायत्विति वा । हविषो गोपायतु । अथवा देवा etc, d adds देवा before देवान् 10-11 m omits देवा एना गोपायन्त्विति वा

1-2 Durga omits वसूनि and निरमणे He does not also explain the latter

2 वननीयानि—Cf 'वन सभक्तौ' Dhatup 1 464

8 अमेति गृहनाम—See Nigh III 4 11

13 'उषा'—Nigh V 5 34 व्याख्याता, i e in N11 II 18

14-15 RS IV 30 10

अपासरदुषा अनसः सपिष्टान्मेघाद् बिभ्युषी । अनो वायुरनितेः
अपि वोपमार्थे स्यादनस इव शकटादिव । अनः शकटमानद्धम-
स्मिञ्चीवरम् । अनितेर्वा स्याज्जीवनकर्मणः । उपजीवन्त्येनत् ।

मेघोऽप्यन एतस्मादेव । यन्निरशिश्नथद्वृषा वर्षिता मध्यमः । तस्या
5 एषापरा भवति ॥ ४७ ॥

अपोषा अनसः सरत्—इति । वामदेवस्यार्थम् । परा च । अपासरत् उषाः ।
अपासर्पत् । कुत । अनसः—वायो । यदा सपिनष्टि वायुर्मैघान् तदा तन्निवासिन्युषा
मामप्यय हनिष्यतीति बिभ्यत्यपसरति । नि यत्सी शिश्नथत् । यदा निरशिश्न-
थत्—निर्जघान—निर्हन्ति वृषा वर्षिता वायु तदा अपासरदुषा ।

10 अनो वायुः अनितेः धातो प्राणनार्थस्य । अपि वोपमार्थे स्यात् ।
अनस इव शकटात् । यथा शाकटिक शकटात् केनचित् सपिष्यमाणादपसर्पेत् एव
वायुना सपिष्यमाणात् मेघादपासरदुषा इति द्वितीया कल्पना ।

तस्याः एषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् । उत्तमापि ह्युषा आदित्य
सश्रयाद्भवति । इय तु मध्यमा मेघसश्रया वायोरेव सस्तवादिति मध्यमास्वभावप्रायो-
15 वृत्त्युपप्रदर्शनार्थम् ॥ ४७ ॥

1 B1 ms ख reads सपिष्टान्मेघान् 3-4 B1 mss क, ख, ग have
उपजीवन्त्येन मेघो 5 B1 J conclude XI iv 13 with अपरा भवति 6
a marks verse 45, after इति 7 a d m read मेघ for मेघान्

1 संपिष्टात् मेघाद् बिभ्युषी—Durga does not repeat these words
in his *vyatī* but he gives the substance of them

1 अनो वायुरनिते—This is the only etymology of 'anas' which
Durga touches in his *vyatī* He takes no notice of others
given in the text

2-4 The passage अन शकटम् एतस्मादेव । is omitted by Durga

3 अनितेर्वा स्याज्जीवनकर्मण—Of 'अन प्राणने' Dhātup 2 60

4 यत्—Durga omits यत्

“एतदस्या अनः शये सुसपिष्टं विपाश्या ।

ससार सी परावतः ॥”

॥ अन आशेते सुसपिष्टमितरदिव । विपाशि विमुक्तपाशि ।

परावतः प्रेरितवतः परागताद्वा ॥

गव्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४८ ॥

5

॥ अनः शये—इति । विशीर्णमुदकभावेन पृथिवी सङ्केधावस्थित
ते मेघम् । एतत् अस्या, उषस अन, मेघाख्यमाश्रयभूत सुसपिष्ट
वायुना इतरदिव शकटान विपाशि छिन्नसर्वपाशबन्धनम् । आ-
ते आतत्य पृथिवीं शेते आस्ते । यत सपिष्यमाणात् ससार माध्यमिका
व्रतः दूरादृतर ननाशेति ॥

10

५) व्याख्याता ‘ईष्टे स्तुतिकर्मण’—इति । तस्या एषा भवति ॥ ४८ ॥

मि न इळां यूथस्य माता स्मन्नदीभिर्बर्षा वा गृणातु ।

बर्षा वा बृहद्दिवा गृणानाभ्यूष्वाणा प्रभूथस्यायोः ।”

नर्षकु न ऊर्जव्यस्य पुष्टेः ॥”

15 च and R read अन शये } B1 ms क has विपाशि मुक्त
1 इळा व्याख्याता, B1 mss क, ख, ग and B1 J R इला व्याख्याता,
clude XI iv 14 after भवति 6 a marks verse 46,
8 m सुष्टु 8-9 a m omit आ शये 11, B1 J इला व्याख्याता
ss क, ख, ग and J read अभि न इळा, B1 and R अभि न इळा

‘S IV 30 11

मुक्तपाशि, and प्रेरितवतः परागताद्वा are omitted by Durga.

1’—Nigh V 5 35, व्याख्याता, 1 e. in N11 VIII 7.

RS V 41 19, cf Brh D V 37

न ऊर्ज—RS, V 41 20

अभिगृणातु न इळा यूथस्य माता सर्वस्य माता, स्मदभि नदीभि-
रुर्वशी वा गृणातु । उर्वशी वा बृहद्दिवा महद्दिवा गृणानाभ्यूर्णाना,
प्रभृथस्य प्रभृतस्यायोरयनस्य मनुष्यस्य ज्योतिषो वोदकस्य वा
सेवतां नोऽन्नस्य पुष्टेः ।

5 रोदसी रुद्रस्य पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ४९ ॥

अभि न इळा—इति । अत्रेराषम् । शक्ती । अभिगृणातु—अभिश्चन्दयतु अस्मान् ।
कासौ । इळा । किलक्षणा । यूथस्य माता मेघयूथस्य निर्मात्री मध्यमा । केनाभि
गृणातु । नदीभि—नदनाभि अद्भि । उर्वशी वा । उर्वशीति वा योच्यते इडेति
वा सा गृणातु नः अस्मानिति अभिस्तनयतु । उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणाना ।
10 उपमार्थे वा वाशब्द भेदापेक्षया । उर्वशीव बृहत्-महत् गृणातु दिवा-
द्योतनवता विद्युत्सहितेनोदकसमूहेन गृणाना—शब्दयन्ती । अभ्यूर्णाना सर्वमिद
मभिप्रच्छादयती प्रभृथस्य—प्रभृतस्य प्रकर्षेण सभृतस्य आयोः—अयनस्य

1 B1 J R अभिगृणातु न इळा, B1 mss क, ख, ग omit माता सर्वस्य, and
read as यूथस्य माता स्मदभि, B1 J R C read यूथस्य माता सर्वस्य माता स्मदभि
3 B1 C and R अयनस्य मनुष्यस्य ज्योतिषो, B1 mss क, ख, ग omit मनुष्यस्य,
J adds another मनुष्यस्य after मनुष्यस्य and reads as अयनस्य मनुष्यस्य
मनुष्यस्य ज्योतिषो 5 B1 J conclude XI iv 15 with भवति 6 B1 इळा,
/ m इळा, a marks verse 47 after इति, a d अभिगृणातु इति अभि°, b j
अभिगृणातु अभि° 7 B1 इळा, j m इळा, m माध्यमा 9 a d m omit न
10 d उर्वश्यर्थे, b j उपमार्थे, m उपमार्थो 11 a d omit गृणाना शब्दयन्ती
12 a d m omit प्रभृथस्य

1 B1 mss क, ख, ग omit माता सर्वस्य after यूथस्य

1 Durga does not explain the particle स्मत्, nor does he
repeat it in his viith

3 B1 mss क, ख, ग and Durga omit मनुष्यस्य

3-4 Durga omits ज्योतिषो वा, and the वा after उदकस्य, cf Nii
X 41 'आयो अयनस्य मनुष्यस्य ज्योतिषो वा उदकस्य वा' and his gloss on it

10 Durga separates बृहत् from दिवा but the *padapāṭha* of the
Rgveda treats बृहत्दिवा as one word We cannot know whether
Yāska takes it as one compound word or as two separate words

10. Durga reads गृणातु for गृणाना in the bhāṣya

गमनशीलस्य उदकस्य समूहेन सिषक्तु-सेवताम् नः अस्मान् ऊर्जयस्य
पुष्टेः यवादे अन्नस्य पोषणाय ॥

रोदसी (३६) रुद्रस्य पत्नी रुद्रस्य विभूति । तस्याः पृषा भवति ॥४९॥

“ रथं नु मारुतं वय श्रवस्युमा हुवामहे ।

आ यस्मिन् तस्थौ सुरणानि विभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी ॥ ” ५

रथं क्षिप्रं मारुतं मेघं वयं श्रवणीयमाह्वयामहे आ यस्मिन्तस्थौ
सुरमणीयान्युदकानि विभ्रती सचा मरुद्भिः सह रोदसी रोदसी ॥५०॥

रथ नु मारुतम्—इति । श्यावाश्वस्यार्षम् । आग्निमारुते विनियोग । स्तोता
ब्रवीति । नु—क्षिप्र वय रथम् आहुवामहे—आह्वयामहे मारुतं—मरुत्सयुक्त
श्रवस्यु—श्रवणीय यशस्विनम् । यस्मिन् किम् इति । आ यस्मिन् तस्थौ । 10
यस्मिन्नातिष्ठति रहणे गमने रोदसी सचा सह मरुत्सु मरुद्भिः सहिता मरुद्भिः ।

1 a d omit सिषक्तु and न 3 m रुद्रपत्नी 6 B1 mss क, ख, ग
omit मेघ, B1 mss क, ख, ग read आह्वयाम for आह्वयामहे- 7 R reads
रोदसी once only, so do च and others B1 J conclude XI iv 16
after रोदसी They read as °रोदसी ॥ १६ (५०) ॥ इत्येकादशाध्यायस्य चतुर्थं पाद
॥ ११, ४ ॥ The fourth pāda of the eleventh adhyāya ends here
C D conclude as ॥ ५० ॥, they do not give the number of the
pāda, and conclude the adhyāya after the chain 8 a marks
verse 48, after इति 9 a d m omit नु, a d add वा after मारुत,
a d मरुत्सयुक्त 10 a d omit यस्मिन् before किमिति, m adds यस्मिन्नातिस्थौ
again after आ यस्मिन् तस्थौ 11 a d omit गमने and सचा, and a d
m omit मरुत्सु

3 'रोदसी'—Nigh V 5 36

4-5 RS V 56 8

6 B1 mss क, ख, ग omit मेघ

6 आ यस्मिन् तस्थौ—Note the bhāṣya does not join the *upasaṅga*
आ, to तस्थौ

रोहसी किम् इति । सुरणानि सुष्ठु रमणीयानि उदकानि विभ्रती
वारयन्त्यातिष्ठति इति । त वयं मेघ रथमाह्वयामहे वर्षार्थमिति ॥ ५० ॥

इति श्रीजम्बूमार्गनिवासिनो भगवद्गुर्गाचार्यस्य कृतौ

ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तौ

5

एकादशोऽध्याय समाप्त ॥ ११ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
इयेन आदाय स्वादिष्ठया सोम यत्त्वा नवोनवो पर मृत्यो त्वेष-
८ ९ १० ११ १२ १३
मित्था प्र वो मह उदु ज्योतिर्धाता सोमस्याथातो मध्यस्थाना देवगणा
१४ १५ १६ १७ १८ १९
आ विद्युन्मद्भिरा रुद्रास विष्टी शमी विरूपास उदीरतामङ्गिरस.
२० २१ २२ २३ २४ २५
सूर्यस्येव स्तुषेयमथातो मध्यस्थाना. स्त्रियो दक्षस्य वा यस्मै त्व
२६ २७ २८ २९ ३०
१० किमिच्छन्ती पावका नो महो अर्णो यद्वाग्वदन्ती देवी वाचमन्विदनु-
३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८
मते राकामह सिनीवालि कुहूमहमन्यमूर्ध्वशी विद्युन्न बलिस्थेन्द्राणी
३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५
नाहमिन्द्राणि गौरीर्मिमाय तस्या गौरमीमेदुपह्वये सूयवसादिङ्गुण्वती
४६ ४७ ४८ ४९ ५०
स्वस्तिरिद्धघपोषा एतदस्या अभि नो रथं नु माहृतमिति पञ्चाशत् ॥

इति निरुक्ते (उत्तरषट्के) एकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥

1 a d omit इति after आतिष्ठति 2 d मेघरथ for मेघ रथ, b i j con-
clude as, वर्षार्थमिति ॥ १६ (५०) ॥ इति ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तौ षोडशस्य (एकादशस्य)
अध्यायस्य चतुर्थं पाद ॥ ११ । ४ ॥ इति श्रीजम्बूमार्ग^० 3-5 a जम्बूमार्गनिवासिनो
भगवत आचार्यस्य (d भगवद्गुर्गाचार्यस्य) कृतौ ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तौ षोडशोऽध्याय समाप्त ।
स्वस्ति (d omits स्वस्ति) । खड ५० पाद ४ मन्त्र ४८ स ६०० पत्र २३ एकादशाध्याय
समाप्त, b i j read as षोडशोऽध्याय (एकादशोऽध्याय) समाप्त ॥ ११ ॥, m omits
from इति ऋज्वर्याया all that follows and reads only as वर्षार्थमिति ॥ ॥
इति जम्बूमार्गनिवासिनो भगवद्गुर्गाचार्यस्य कृतौ ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तौ षोडशोऽध्याय ॥ १६ ॥,
m leaves as above space for the number of the Khandā but
never writes the number 6 B i mss क, ख, ग do not give the
chain (खण्डयुद्धखण्ड), C D इयेनो व्याख्यात आदा^० सोम मन्यते यत्त्वा देव
7 C D ^०धाता ददातु सोमस्य राज्ञोधातो 8-9 C D ^०रुद्रासो विष्टी, ^०उदीरतावरंगिरसो
न सूर्यस्येव 12 C D ^०र्मिमाय तस्या समुद्रा गौरमी^० 13 C D ^०अभि न इका रथ
नु पञ्चाशत् 14 C D इति निरुक्ते उत्तरषट्के पचमोऽध्याय ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो द्युस्थाना देवता । तासामश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः ।
अश्विनौ यद् व्यश्रुवाते सर्व रसेनान्यो, ज्योतिषान्यः । अश्वैरश्विना-
वित्यौर्णवामः । तत् कावश्विनौ । द्यावापृथिव्यावित्येके । अहोरात्रा-
वित्येके । सूर्याचन्द्रमसावित्येके । राजानौ पुण्यकृतावित्यैतिहासिकाः । 5
तयोः काल ऊर्ध्वमर्धरात्रात्, प्रकाशीभावस्यानुविष्टम्भमनु । तमो-
भागो हि मध्यमो, ज्योतिर्भाग आदित्यः । तयोरेषा भवति ॥ १ ॥

व्याख्याता मध्यस्थाना देवता सवचनलिङ्गविशेषा । अधुना एतेनैव समान्नायानु-
क्रमेण द्युस्थाना व्याख्याया । तदर्थं विशेषतः पुनरधिकारवचनम् । अथातो द्युस्थाना
देवताः इति । बहुवचन पक्षेऽर्थवत् । यौस्तेषां स्थानमिति द्युस्थाना । देवता 10
व्याख्यास्यन्त इति शेषः ।

तासामश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः । तौ कस्मात् । कालतो हि द्युस्थानाना
देवताना विशेषो विवक्षितः । आश्विने च स्तुतशब्दे कर्मणि प्रथममश्विनो काल
सधौ । एकश्चाश्वी मध्यस्थान एको द्युस्थानो नैरुक्तानाम् । अतो द्युस्थानमध्यस्थानत्वा
सयोरश्विनोरुपन्यासः । यद्येवमेकस्य मध्यस्थाने एकस्य द्युस्थाने उपदेशः प्राप्नोति । न । 15
एकैकस्य तयोः अश्विशब्दस्य पृथग्भावेन स्तुत्यभावाद्, अश्विद्वन्द्वस्य चात्यन्तमवियोगात्,
नासत्याविति च पृथक्स्तुत्यभावात् । सत्यप्यवियोगे प्राथम्यात् प्रथमस्य समानान्
युक्तम् इति चेत्, न । तत्कालेन मध्यस्थानस्य हीयमानरूपत्वात्, द्युस्थानस्य च वर्ध-
मानरूपत्वात्, अतोऽनन्तरं च द्युस्थानदेवतारूपान्तरसंस्थानादिति ।

1 B1 J read प्रथम पादः 1, after द्वादशोऽध्यायः 2 J reads ॐ ॥
before अथातो 6 B1 mss क, ग read 'मनुत्तमो for 'मनु तमो' 7 B1 J
conclude XII 1 1 with एषा भवति 8 a d m तेनैव, b1 j एतेनैव
10 d बहुवचनपक्षेऽर्थवत्, a d omit तेषां 13 a only omits देवतानां 16
B1 ms क omits तयोः, b1 j m have it 17 d सत्यवियोगे

2 द्युस्थाना देवता — They are mentioned in Nigh V 6 1-31

6-7. तमोभागो हि मध्यमो, ज्योतिर्भाग आदित्यः — Not repeated in
the *vr̥tti* by Durga

8 व्याख्याता मध्यस्थाना देवता — 1 e in Nii X and XI

अश्विनौ (१) कस्मात् । यद् व्यश्रुवाते सर्वम् । केन । रसेनान्यः । रसेनोदकेन सर्वं व्यश्रुते व्याप्नोति । ज्योतिषान्यः ज्योतिषैक । अश्वैः अश्विनौ इत्यौर्णवाम । अश्वैस्तद्वन्तौ तावित्यौर्णवाम आचार्यो मन्यते ।

तत् कौ अश्विनौ इति विचार । तदिति वाक्योपादाने । कावेतावश्विनाविति 5 विचारार्थं प्रश्न । द्यावापृथिव्यौ इत्येके । विज्ञायते हि

“ तौ यौ प्रत्यक्षदैवतमश्विनाविमे एव ते द्यावापृथिव्यौ ”

—इति । द्यौर्ज्योतिषा व्याप्नोति पृथिव्यग्नेन । अहोरात्रौ इत्येके । अहर्ज्योतिषा व्यश्रुते रात्रिरवश्रुते । सूर्याचन्द्रमसौ इत्येके । सूर्यो ज्योतिषा व्यश्रुते, रसेन चन्द्रमा । राजानौ पुण्यकृतौ इत्यैतिहासिकाः । अश्वैराश्विनावित्येत 10 निर्वचनम् अथास्मिन् पक्षे इतिहासे समवैति ।

तयोः कालः ऊर्ध्वमर्धरात्रात् प्रकाशीभावस्यानुविष्टम्भम् । ज्योतिषा व्यतिभिद्यमानमूर्ध्वमर्धरात्रात् तमो यदा ज्योतिरनुविष्टम्राति सोऽश्विनो कालः । तत् प्रभृति सविस्तोत्र पुरोदयादाश्विनम् । उदिते सौर्याणि । तत्र यत्तमोऽनुप्रविष्ट ज्योतिषि तद्भागः मध्यमः तन्मध्यमस्य रूपम् । यत् ज्योतिः तमसि अनुप्रविष्ट तद्भागः तद्रूपम् 15 आदित्यः । तावेतौ मध्यमोत्तमाविति स्वमतमाचार्यस्य । यतः समर्थनायोदाहरति । तयोः एषा भवति ॥ १ ॥

1 a d add अथ before अश्विनौ 2 d omits सर्व, a d m omit ज्योतिषान्य 13 d 'पुरोदयादाश्विनम् 14 a d omit मध्यम तत्

1 'अश्विनौ'—Nigh V 6 1

5 विज्ञायते हि—The quotation following is not traced Cf ŚB 4 1 5 16 अथ यदश्विनावितिमे ह वै द्यावापृथिवी प्रत्यक्षमश्विनाविमे हीद सर्वमाश्रु वाताम् ।

9 इत्यैतिहासिका —The allusion is not found out

11 प्रकाशीभावस्यानुविष्टम्भम्—The *bhāṣya* has two *anus* but Duiḡa reads only the first and omits the last He does not explain it also One of the *anus* is superfluous

14 तद्भागः is wrong It should be स भाग

“वसातिषु स्म चरथोऽसितौ पेट्वाविव ।

कदेदमश्विना युवमभि देवो अगच्छतम् ॥”

इति सा निगदव्याख्याता ।

तयोः समानकालयोः समानकर्मणोः संस्तुतप्राययोरसस्तवेनैषो-
ऽर्धर्चो भवति ।

“वासात्यो अन्य उच्यत उषः पुत्रस्तवान्यः”

इति । तयोरेषापरा भवति ॥ २ ॥

वसातिषु स्म—इति । उपजातदेवतादर्शनचक्षु अतीतेषु रात्रिपर्यायेषु, सधौ प्राप्ते सहस्रैवाश्विनौ दृष्ट्वा मन्त्रदृक् ब्रवीति । वसातिषु—रात्रिषु । तासु हि प्राणिनो निवसन्ति । किं तासु इति । चरथ. युवाम् । कथम् । असितौ इव पेट्वा । कृष्णाविव मेधौ 10 समानरूपौ । उषसि कथमपि मया लक्षितौ । यतो ब्रवीमि कदेदमश्विना युवम् । कदा इदम् अस्मत्कर्म प्रति ये देवा आगता तान् प्रति हे युवामश्विनौ आगच्छतम् आगतवन्तौ स्थ ।

तयोः अश्विनो समानकालयोः । उभयोरपि हि तयोरूर्ध्वमर्धरात्रात् काल इति समानकाल । समानकर्मणोः । उभयोरपि तयोरेक कर्म । तिरो अहया सोमा 15

1 B1 mss क, ख, ग read वसातिषु ष्म 2 B1 J R कदेदमं, C कदेदमं
3-4 See the foot-note, below, on these lines 6 C does not assign accents to ‘वासात्योऽन्य उच्यत उषः पुत्रस्तवान्य’ 7 B1 J conclude XII 1 2 with अपरा भवति 8 a marks verse 1, after इति, a d उपजातदेवाना दर्शनचक्षु 9 a प्रब्रवीति, a d वसति 11 d ब्रवीमि, b1 j ब्रवीति. 15 d समान काल, b1 j समानकाल

1-2 The quotation cannot be traced to any Samhita

3-4 C D read as °निगदव्याख्याता । वसातिषु स्म चरथो वसातयो रातयो वसते स्मा इतरेतरा तयो वक्तेर्वा ब्रूतेर्वाऽसितौ पेट्वाविव । अपेट्वा वृत्रहण सुरातयोस्तयो समान-
कालयो ° R gives this reading in the foot-note on page 170 It seems to be the explanation of the first half of the verse above, and is full of grammatical mistakes

6 The quotation is not traced

आश्विनश्च द्विकपाल । सस्तुतप्राययोः । प्रायेण हि तयो बाहुल्येन सस्तव एव । तयो. पुन असस्तवेनैषोऽर्धर्चो भवति ।

ननु अस्यामृचि वसातिषु स्म चरथ इति वसातयो हि जनपदा अपि प्रसिद्धा । तदधिपती पुण्यकृतौ राजानौ अश्वैस्तद्वन्ताविति शक्यते कल्पयितुम् । तद्यथा । वासात्यौ 5 तद्देशाधिपती कौचिद्राजानौ बहुश्वौ पुण्यकृतौ यज्ञकर्मणि देवान् प्रति गतौ केनचिदुच्येते । यौ युवा वसातिषु जनपदेषु नित्यमसिताविव पेत्यौ समानवेष्टौ चरथ तौ युवामिदं देवस्थानं प्रति ये देवा वर्तन्ते तान् प्रति कदा हे अश्विनौ युवामागतवन्ताविति । मा भूदेषा मन्त्रार्थयोजनेत्यत आह ।

“वासात्योऽन्य उच्यते उषः पुत्रः तवान्यः”

10—इति । एको वासात्य उच्यते एकश्च उषस पुत्र इति । एवमेतस्मिन् भिन्नस्तुतावर्धर्चं उषस पुत्रेण सूर्येण सह समानव्याख्यानादसशय मध्यमो वासात्यो रात्रे पुत्र इति ।

तयोः एषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् । मध्यमोत्तमावश्विनावित्यस्यै वार्थस्य दृढतायै स्फुटं यदेतस्यामेतत्परस्यामृचि ॥ २ ॥

“इदं जाता समवावशीतामरेपसां तन्वा नामभिः स्वैः ।

15 जिष्णुर्वामन्यः सुमहत्सु सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊह्ये ॥”

इह चेह च जातौ सस्तूयेते पापेनालिप्यमानया तन्वा नामभिश्च स्वैः जिष्णुर्वामन्यः सुमहतो बलस्येरयिता मध्यमो, दिवोऽन्यः सुभगः पुत्र ऊह्यत आदित्यः । तयोरेषापरा भवति ॥ ३ ॥

3 a d omit ननु 4 a d राजानो पुण्यकृतौ, b1 j पुण्यकृतौ राजानौ 7 a d m देवस्थानं प्रति ये देवा वर्तन्ते तान् प्रति, b1 j देवस्थानं प्रतिपेदे वावर्तन्ते तान् प्रति, a d युवामागच्छतमागतव^o a d मन्त्रार्थयोजनेत्यत आह, b1 j मन्त्रार्थयो जनेत्यर्थयोजनेत्यत आह 14 B1 mss क, ख, ग read नामभिः स्वै 17 D reads सुमतो for सुमहतो of C R B1 J, R and B1 ms च read दिवोऽन्य, B1 J दिवो अन्य 18 B1 J conclude XII 1 3 with अपरा भवति

14-15 RS I 181 4

16 Durga reads सस्तूयेते for सस्तूयेते of the *bhāṣya*.

16. पापेनालिप्यमानया—Not repeated by Durga.

18 आदित्य —Not repeated by Durga

इहेह जाता—इति । अगस्त्यस्यार्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयो विनियोग । हे अश्विनौ युवामुच्येथे । इहेह जाता इह च म यस्थाने इह च युस्थाने जातौ समवाव-
शीता सस्तूयेथे । केन । अरेपसा तन्वा अपापया तन्वा यथासकल्पकृतया
नामभिः स्वैः । परमनाश्रित्य यानि स्वस्तुतिनिमित्तानि तैः । किञ्च । जिष्णुर्वा-
मन्यः । नित्यमेव जेता युवयोरन्य । सुमखस्य सूरिः सुमहतो बलस्येरयिता 5
शत्रुषु । स च नान्यो मन्थस्थानात् इति मध्यमः मन्थस्थान । दिवो अन्यः सुभगः
पुत्रः सुभग—सुधन ऊहे—ऊह्यते वायुना नित्यम् । स च नान्यः सूर्यादित्येवमत्रापि
मन्थमोत्तमाविति ।

तयोः एषा अपरा भवति । सा पुनः किमर्थम् । सस्तुतप्रायावेतौ समानकालौ
समानकर्माणौ इत्युक्तं तदुपप्रदर्शनार्थम् ॥ ३ ॥

10

“ प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छताम् ।

अस्य सोमस्य पीतये ॥ ”

प्रातर्योगिनौ विबोधयाश्विनौ । इहागच्छतामस्य सोमस्य पानाय ।
तयोरेषापरा भवति ॥ ४ ॥

1 a marks verse 2, after इति 2 a d m read जातौ इहेह for
इहेह जाता 2-3 a alone omits from जातौ to तन्वा (inclusive), m
समवावशेताम् 3 a अल्पकृतया, b1 y यथासकल्पतया, d यथासकल्पकृतया 4 a d
स्वनिमित्तानि, b1 y स्वस्तुतिनि 6 a d omit च after स, B1 ms च reads
मध्यमस्थानात्, a d m omit मध्यम 6-7 m omits सुभग पुत्र 7 a d
ऊह्यते for ऊह्यते 9 d सस्तुतप्रायो for सस्तुतप्रायो 14 B1 J conclude
XII 1 4 with अपरा भवति

1 विनियोग—See Asva Ś1au 4 15

2-3 अवावशीताम्—Cf ‘ वाशु शब्दे ’ Dhātup 4 57, and ‘ वश कान्तौ ’
Dhātup 2 70

11-12 RS I 22 1, TS 1 4 7 1, TB 2 4 3 13, cf. AS
5 5 12

13 प्रातर्योगिनौ—Not repeated by Durga

प्रातर्युजा-इति । मेवातिथेराषम् । प्रातरनुवाके विनियोग । हे स्तोत यावेतौ प्रातर्युज्येते हविषा स्तुत्या च तावेतौ अश्विनौ विस्पष्टाभि स्तुतिभि अस्मर्द्ध्य विबोधय । विबोधितौ च त्वया इह कर्मणि आगच्छताम् अस्माकम् अस्य सोमस्य पीतये पानाय ।

5 तयोः एषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् । नैवानयो अन्यस्मिन् काले इज्यास्ति । यद्यपि क्रियते अनिज्यैव सेति सुतरा परया सस्तवकाल चोपप्रदर्शयति ॥ ४ ॥

“प्रातर्यजध्वमश्विनां हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टम् ।

उतान्यो अस्मद्यजते वि चाव. पूर्व. पूर्वो यजमानो वनीयान् ॥”

प्रातर्यजध्वमश्विनौ प्रहिणुत । न सायमस्ति देवेज्या । अजुष्टमेतत् ।
10 अप्यन्योऽस्मद्यजते, वि चाव. पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान् वनयितु तम. । तयोः काल. सूर्योदयपर्यन्तस्तस्मिन्नन्या देवता ओप्यन्ते ॥

उषा वष्टेः कान्तिकर्मणः । उच्छन्नेरितरा माध्यमिका । तस्या एषा भवति ॥ ५ ॥

प्रातर्यजध्वम्-इति । अत्रेराषम् । प्रातरनुवाके विनियोग । आश्विने च । हे 15 स्तोतारो यूयमुच्यध्वे । तौ अश्विनौ प्रात एव यजध्वम् । कथम् इति । यतो ब्रवीमि । प्रहिणोत प्ररुषेण तौ प्रति स्तुतीर्हवीषि च गमयतेति । किमित्येव ब्रवीमि

1 a marks verse 3, after इति 4 m adds पानाय after सोमस्य 6 a d appen to read क्रियेत for क्रियते, a d सस्तव काल च 10 B1 J C °दप्यन्यो अस्मद्°, D and B1 ms च °दप्यन्योऽस्मद्यजते 11-12 B1 ms ख reads ओप्यते उषा, B1 J ओप्यन्त उषा 13 B1 J conclude XII 1 5 with एषा भवति 14 a marks verse 4, after इति 15 a d, प्रातरेतावश्विना य°, b1 1 प्रातरेव य°

1 विनियोग—As'va Ś1au 4 15

7-8 RS V 77 3, MS 4 12 6 195 16-17, TB 2 4 } 13

9 प्रहिणुत—Durga reads प्रहिणोत for प्रहिणुत

9 देवेज्या—Durga reads देवयो इज्या for देवेज्या

9 एतद्—Durga omits एतद्

14 विनियोग—Āśva Ś1au 4 15, आश्विने च—Āśva Ś1au 6 3.

प्रातर्यजध्वमिति । इत यस्मात् न सायमस्ति देवयाः । अनयार्देवयोः न साय
मस्ति इज्या । यद्यपि कथञ्चित् स्यात् अजुष्टम् अनासेवित तदश्विभ्या कर्म ।
उतान्यो अस्मद्यजते । अपि च अनादृते त्वयि अन्य, अस्मत्त, एतावश्विनौ
यजते । वि च आव व्यावयति च तर्पयति हविर्भि । पूर्व पूर्व यजमानः
प्रथम प्रथमो यजमानो वनीयान् वनयितुतम सभक्तुतम आदृतवान् । तस्यैव 5
हविरासेवेते अश्विनौ नेतरस्येति ।

तयो काल सूर्योदयपर्यन्त । 'प्रकाशीभावस्यानु विष्टम्भम्' इत्यत कालात्
प्रभृति सूर्योदयपर्यन्तस्तयो काल । तत पर यागकाल । तत किम् । तस्मिन्
अन्या, देवता । तस्मिन् स्तुतिकाले अन्या देवता आश्विने शस्त्रे या स्तुतिं
लभन्ते ता ओप्यन्ते तासामावाप तत्कालस्तुतिप्रतिलम्भे इति । तत्र तावदुषा 10
प्रथममोप्यते । तद्देवतानि सूक्तानि शस्यन्ते ॥

उषा. (२) वष्टे. कान्तिकर्मणः । “वश कान्तौ” इत्यस्य । यञ्चोक्तम्
'उच्छतीति सत्या' इति तद्वा इदं विकल्पेन द्युस्थानाया । या पुन इतरा माध्य-
मिका उषा न तस्या विकल्प । किं तर्हि । उच्छते, एव सा विवासनार्थस्य ।
उदकानि विवासयति विवास्यते वा मेघान् मध्यमेनेति । तस्या एषा भवति ॥५॥ 15

“उषस्तच्चित्रमा भरास्मभ्य वाजिनीवति ।

येन तोक च तनय च धामहे ॥”

2 m °मिति for °मस्ति, a d add च after अनासेवित 3 d adds अपि
after अन्य 4 m व्यावयति for व्यावयति of b1 j 5 m वनीयात् व°,
a d m omit वनयितुतम, a only reads सभक्तुतम 8 m omits तत पर
यागकाल 10 a d उप्यन्ते for ओप्यन्ते, d °स्तुतिप्रतिलम्भ इति 11 a d
प्रथमोप्यते 13 d उच्छन्तीति, a d द्युस्थाना for द्युस्थानाया 15 d omits
विवास्यते

7 प्रकाशीभावस्यानु वि°—NII XII 1

12 'उषा'—Nigh V 6 2 'वश कान्तौ'—Dhātup 2 70

13 'उच्छतीति सत्या'—NII II 18

16-17 RS I 92 13 SV 2 1081 VS 34 33

उषस्तच्चित्रं चायनीय महनीय धनमाहरास्मभ्यमन्नवति, येन पुत्राश्च पौत्राश्च दधीमहि । तस्या एषापरा भवति ॥ ६ ॥

उषस्तच्चित्रमा भरा-इति । गोतमस्यार्षम् । प्रातरनुवाके आश्विने च विनियोगः । हे उषः वाजिनीवति तदस्माकं चित्र-चायनीय धनम् आभर-आहर त्वम् ।
5 येन त्वत्प्रत्तेन वयं पुत्राश्च पौत्राश्च अविच्छेदेन तृप्तान् धामहे-दधीमहि ।

तस्या एषा अपरा भवति । सा पुनः किमर्थम् । पूर्वस्यामृचि चित्रं वनमाह रेत्युक्तम् । तच्च पुनरुभयोरप्युषसोरविशिष्टम् । विशिष्टं तु परस्यामुत्तमलिङ्गं “पूर्वे अर्धे रजसो भानुमंजते” इति । अतः परा उदाह्रियते ॥ ६ ॥

“एता उ त्वा उषसः केतुमकृतं पूर्वे अर्धे रजसो भानुमंजते ।

10 निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरं ॥”

एतास्ता उषसः केतुमकृतं प्रज्ञानम् । एकस्या एव पूजनार्थं बहु वचनं स्यात् । पूर्वेऽर्धेऽन्तरिक्षलोकस्य समंजते भानुना । निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने ।

“एमीर्देषा निष्कृतं जारिणीव ।”

1 B1 mss क, ख, ग do not have चित्रं and महनीय 1-2 R पुत्राश्च पौत्राश्च 2 B1 J conclude XII 1 6 with अपरा भवति 3 a marks verse 5, after इति, a d omit आश्विने च 4 a d omit वाजिनीवति, a d m omit आभर 5 a d m omit धामहे 6 a d omit किमर्थम् 12 C D and B1 ms च—पूर्वेऽर्धेऽन्तरिक्ष°, B1 J पूर्वे अर्धे अन्तः 13 C स्थान एमी°, D स्थान अमी°

1 महनीयम्, अस्मभ्यम्, and अन्नवति are not repeated by Durga He does not also explain अन्नवति

3 प्रातरनुवाके—Asva Śīau Śīu 4 15, आश्विने—Asva Śīau 6 5

9-10 RS I 92 1 SV 2 1105, Cf B1h D m 124

12 स्यात्—Omitted by Durga

11 RS X 34 5d

—इत्यपि निगमो भवति । प्रतियन्ति । गावो गमनात् । अरुषीरारो चनात् । मातरो, भासो निर्मात्र्यः ॥

सूर्या सूर्यस्य पत्नी । एषैवाभिसृष्टकालतमा । तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥

एता उ त्या.—इति । या पूर्वे अर्धे रजसः—अन्तरिक्षलोकस्य समञ्जते 5 भानुना भासा आत्मानमभिव्यज्यन्ति । एता' त्या.—ता. उपस. । किमिति । केतुम् अकत—अकृषत कुर्वन्ति लोकस्य प्रज्ञानम् । कथं ता प्रज्ञान लोकस्य कुर्वन्ति । अत आह । निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । यथा सस्कुर्वाणा नित्य निर्मृजन्त आयुवानि निर्मलानि कृण्वन्ति धृष्णवः—वर्षयितार ते आयुविनस्तज्जीवना, एव भानुना स्वेन भासा तमो 10 मलमपनीय निर्मलानि प्रज्ञानानि लोकस्योषस सस्कुर्वन्ति । ततश्च प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरं । यत एवोदितास्तमेव सूर्य प्रति यन्ति तत्रैवान्तर्लीयन्ते । सूर्यस्यैव हि रश्मिप्रान्तप्रोत्सार्यमाणे तमस्यपररात्रे जाते प्रकाश उपजायते । ता उपस इत्याचक्षते । स एष परमार्थत सूर्य एव स्त्रीलिङ्गविशिष्टो भवति सूर्यकार्यत्वात् प्रकाशस्य ।

एकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनम् इति वचनभेदप्रतिसमाधानम् । निरित्येष 15 समित्येतस्य स्थाने सामर्थ्याद्यत्यय । सस्क्रियमाणानि ह्यायुधानि अतिनिर्मलानि भवन्ति ।

यथा चोपपद्यते उपसर्गव्यत्यय तथा निगममुदाजहार । एमीदेषाम्—इति ।

2 Bi ms स has निर्मात्र्यसूच्या, Bi J निर्मात्र्य सूर्या } Bi mss क, ग read °वाभिसृष्टकालतमा, Bi J °वाभिसृष्ट 4 Bi J conclude XII 1 7, with एषा भवति 5 a marks verse 6, after इति, a d add पूर्ववदार्धं विनियोगश्च after इति, a d m omit रजस 6 a अभिव्यज्यन्ति, d समभिव्यज्यन्ति, bi j अभिव्यज्यति, a d m omit त्या 17 a d अन्तर्लीयन्ते 17 a d add इति after भवन्ति 18 a marks verse 7, after इति

1 इत्यपि निगमो भवति—Omitted by Durga

1-2 गावो गमनात् । अरुषीरारोचनात् । मातरो भासो निर्मात्र्य ।—All these three etymologies are omitted by Durga

“यदा दी ये न दविपाण्येभि परायद्भ्योऽवहीये सखिभ्य ।

न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमकृत एमीर्दिषा निष्कृत जारिणीव ॥”

—इति । कवषस्य वा अक्षस्य वा अर्षम् । कृतनिगृत्तिर्देवनादशक्नुवन्नात्मान वारयितुं ब्रवीति । यदा दीये भृशमभिभ्यायामि निश्चयेन न दविषाणि न देविष्यामि एभि 5 अक्षैरिति । अथ तदा सखिभ्य समानख्यानेभ्य कितवेभ्य परायद्भ्य परागच्छद्भ्य देवनस्थानम् अहमेभ्य अवहीये भृश हीनोऽस्मीति । यदा च पुनस्ते प्राप्य आस्फार निवपन्ति अक्षान् अथ पुनस्तदा तैर्युप्ताश्च ते बभ्रव बभ्रवर्णा अक्षा वाचमकृत शब्द मकृषत । अथ तदा निगृत्तिमविगण्य एभि इत् आगच्छाम्येव एषाम् अप्येषा अप्येव निष्कृत—सकृतम् अक्षस्थानम् आस्फार सकृत जारिणीव व्यभिचारिणीव 10 काचिद्दु स्त्रीचारित्रमात्मनोऽविगण्येति ॥

सूर्या (३) इति वक्तव्यम् । सा पुनरिय सूर्यस्य पत्नी एषैव उषा अभि सृष्टकालतमा । यथा सूर्यस्योदयकाल प्रत्यभिसृष्टतमा भवति गततमा भवति तथा तथा सैषा उषा सूर्या सपद्यते । तस्या. एषा भवति ॥ ७ ॥

“सुकिशुक शल्मलि विश्वरूप हिरण्यवर्ण सुवृत सुचक्रम् ॥

15 आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोक स्योन पत्ये वहतु कृणुष्व ॥”

1 *d* reads the *pratilā* up to दविषाणीति 4 *d m* देविष्याणि 101 देविष्यामि of *b1 j* 5-6 *d* परागच्छतन्योदेवस्थानमहमेभ्यो वहीयेभ्यो भृश etc 6 *a d* आस्फुर for आस्फार 7 *d* तैर्युप्ताच्यते बभ्रवो etc, *a* only reads ये for ते, *m* वाचमक्रम, *b1 j* वाचमकृत, *d* omits शब्द 8 *a d* अवगण्य, *b1 j* अविगण्य, *a d* omit आगच्छाम्येव 9 *d* नि कृत for निष्कृत 10 *a d* काचित्स्त्री°, *b1 j* काचिद्दु स्त्री° 13 *a d* omit सैषा

1-2 RS X 34 5

11 ‘सूर्या’—Nigh V 6 3

14-15 RS X 85 20 AV 14 1 61, SMB 1 3 11, ApMB 1. 6 4, MG 1 13 6 Cf ApG 2 5 22

14 हिरण्यवर्ण सुवृत सुचक्रम्—Yaska takes no notice of these words

सुकाशन शन्नमल सर्वरूपम् । अपि वोपमार्थे स्यात् सुकिशुकमिव शल्मलिमिति । किशुक क्रशते, प्रकाशयतिकर्मणः । शल्मलिः सुशरो भवति, शरवान्वा । आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकमुदकस्य । सुख पत्ये वहतु कुरुष्व ।

“सविता सूर्या प्रायच्छत् सोमाय राज्ञे, प्रजापतये वा ।” 5

—इति च ब्राह्मणम् ।

वृषाकपायी वृषाकपेः पत्नी । एषैवाभिसृष्टकालतमा । तस्या एषा भवति ॥ ८ ॥

सुकिशुक शल्मलिम्—इति । सूर्याया आर्पम् । विवाहे विनियोगः । त्रित्वे तावदुच्यते । प्रभामात्मनो विभज्य तदधिदेवता ब्रवीति । सुकिशुक सृष्टु काशन 10 दीपन लोकानां शल्मलि-शन्नमल व्यपगतमल विश्वरूप-सर्वरूप हिरण्यवर्ण हिरण्योपमवर्ण हिरण्यमिव वरणीय सुवृत सुवर्तन शोभनेर्वा रश्मिभिर्गुत सुचक्र सुचक्रन सुदीप्तम् । एतमेवलक्षण मण्डल रथम् आरोह त्व हे सूर्ये अमृतस्य-उदकस्य लोक स्थानम् । तत एवमविरुह्य स्योन-सुखमेतस्मै पत्ये-मण्डलाधिष्ठाने वहतु कुरुष्व-कुरुष्व । 15

पृथक्त्वपक्षे तु रथ एव रथ सूर्य उद्बोढा कन्या सूर्योच्यते । एवलक्षण रथमारोहेति ।

अपि वोपमार्थे स्यात् । सुकिशुकमिव शल्मलिमिति । किशुकमिति पलाशपुष्पे प्रसिद्धिः । इह तु रक्तपुष्पत्वसामान्यात् सुपुष्पितमिव शल्मलिमिति साम

1 Bi mss क, ख, ग read सुकासन शन्नमल for सुकाशन शन्नमल of Bi J and others 2 Bi mss क, ग read काशयतिकर्मण for प्रका^० 3 Bi mss क, ख, ग read प्रायच्छा सोमाय 4 Bi J conclude XII 1 8, with भवति 9 a marks verse 8, after इति 10 a d या प्रभामात्मनो विभज्यते तदधिदेवता etc 11 a only reads ‘शल्मल’ for ‘शल्मलि’, a only omits शन्नमल 12 d वारणीय, m सुवर्तन सुवृत for सुवृत सुवर्तन of bi J 14 d. लोकस्थानम् 15 a d read वहतु before मण्डलाधिष्ठाने

1-2 सुकाशन and प्रकाशयतिकर्मण are not repeated by Durga

6 इति च ब्राह्मणम् —The quotation is not traced Cf AB iv 7, KB xviii 1, sec Gue, Bhand Comm Vol, p 19

9 विवाहे विनियोग —Asya Gi 1 8 13

थ्यात् तेनोपमानयोग आदित्यस्य पुष्टतर इति किञ्चकशब्द पुष्पिते शल्मलौ गौण इति भाष्यकाराभिप्राय ।

किञ्चक ऋशते. वातो प्रकाशनार्थस्य । तद्धि दीप्तिमद्भवति । शल्मलिः सुशरो भवति । “शू हिंसायाम्” इत्यस्य वातो । स हि मृदुत्वात् सुहिंस्यो 5 भवति । शरवान् वा । हिंसावान् ऋणकैरसौ हिनस्ति हि ।

“सविता सूर्या प्रायच्छत् सोमाय रात्रे, प्रजापतये वा ।”

—इति च ब्राह्मणम् । निरुक्तपक्षे ज्योत्स्ना सोमाय ददाति । यदुक्तम् ‘आदित्य तोऽस्य दीप्तिर्भवति’ इति । प्रजापतये वेति । उषस वा मध्यस्थानाय प्रजापतये ददाति । केचिच्चैतिहासिकपक्षे इच्छन्ति । तेषामितिहास शृणु । कथमेतत् इति ॥

10 वृषाकपायी (४) वृषाकपे. पत्नी । वृषाकपिरादित्य । तस्य पत्नी तद्विभूति उष काले यदवश्यायान् वर्षति ऋम्पयति च तद्गुणयोगात् । सा पुन एषैव सूर्या अभिसृष्टकालतमा वृषाकपायीत्युच्यते । तस्याः एषा भवति ॥ ८ ॥

“वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुस्नुषे ।

घसत् इन्द्र उक्षणं. प्रिय काचित्कर हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तर.॥”

15 वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे मध्यमेन, सुस्नुषे माध्यमिकया वाचा । स्नुषा साधुसादिनीति वा, साधुसानिनीति वा, स्वपत्य तत् सनोतीति वा । प्राश्नातु त इन्द्र उक्षण एतान् माध्यमिकान्सस्त्यायान् । उक्षण

1 m उपमायोग 5 a d omit हिंसावान्, a d add हिंसाया after हिनस्ति, a d omit हि 7 d नेरुक्तपक्षे 9 a d तेषामितिहासो मृग्य (d ग्य) कथमेतदिति 10-11 a d omit तद्विभूति उष, and read as तस्य पत्नी च काले 16 B1 mss क, ख, ग read साधुसादिनी वा साधुसातिनी वा 17 B1 R माध्यमिकान्सस्त्या, C J माध्यमिकान्सस्त्या

4 “शू हिंसायाम्”—Dhātup 9 16

6 Cl “प्रजापतिर्वै सोमाय रात्रे दुहितर प्रायच्छत् सूर्या सावित्रीम्”—AB 1 2 1

7 यदुक्तम्—Sec N11 II 6

10 ‘वृषाकपायी’—N14h V 6 1

13-14 RS X 86 13, AV 20 126 13

उक्षतेर्वृद्धिकर्मणः । उक्षन्त्युदकेनेति वा । प्रियं कुरुष्व सुखाचयकर हविः, सुखकर हविः । सर्वस्माद् य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम् ॥

सरण्यू सरणात् । तस्या एषा भवति ॥ ९ ॥

वृषाकपायि रेवति-इति । इन्द्रस्यार्षम् । षष्ठे पृष्ठयाहनि वृषाकपौ विनियोग । 5 हे वृषाकपायि रेवति-वनवति-रयिमति । सुपुत्रे मध्यमेनेन्द्रेण, रसहरणसामान्यात् सहस्थानसामान्यात् । सुस्तुषे माध्यमिकया वाचा, मिथुनसामान्यात् । किम् इति । घसत् त इन्द्र उक्षणः । प्राश्नातु ते इन्द्रः तव स्वभूतान् एतान्माध्यमिकान् उक्षणोऽवश्यायसस्त्यायान् एष इन्द्र आदित्य । स हि तानुयन् पिबति । प्रियम्-इष्टम् एतत् काचित्कर हविः । कमिति सुखनाम । तस्य 10 यदाचितमाचयन करोति तद्भवति काचित्करम् । कि पुनस्तत् । हविः-उदकम् । तत् कुरुष्वनावश्यायलक्षण हवि । अन्नमवश्यायैरभिनिष्पादय । किमर्थम् । विश्वस्मात्-सर्वस्मात् य एष इन्द्र-आदित्य उत्तरः तदर्थमिति ॥

सुषा साधुसादिनीति वा, साधुसानिनीति वा । शोभने अर्थे श्वशुरस्य

2 B1 mss क, ख, ग do not read सुखकर हवि 1 B1 J conclude XII. 1. 9 with एषा भवति 5 a marks verse 9, after इति 6 a d रयिमति धनवति 8 m omits ते इद्र, d omits एतान् 10-11 a d तस्य यदाचयन करोति etc 13 a d तदर्थमिति उत्तर, b1 g उत्तर तदर्थमिति 14 a d omit वा after सादिनीति, m omits साधुसानिनीति वा, a d omit शोभने अर्थे श्वशुरस्य

1-2 वृद्धिकर्मण and सुखाचयकर हवि are not repeated in the *vr̥tti*

2 Durga and B1 mss क, ख, ग omit सुखकर हवि

2-3 तमेतद् ब्रूम आदित्यम् is omitted by Durga As in the *rik* Vr̥sakapayī is addressed and not Âditya, these words are out of place and are not required in the *bhasya* The reading of Durga, सर्वस्मात् य इन्द्र उत्तर तदर्थम्, therefore, seems to be the original and the better reading

5 विनियोग — Âsva Śrau 8 3

14 सुषा—Cf “स्नौति सुषा” Kshîtaswami on *Amara* 2 6 9 and “ष्णु प्रसवणे” Dhatup 2 28

सतानलक्षणे सीदति अङ्गभावमुपैतीति स्तुषा । साधु सनोति सताति, समजतीति वा स्तुषा । सु-अपत्य तत्सनोतीति वा । सु इत्यपत्यनाम प्रसूयते हि तदिति । तदिय श्वशुरस्य सनोति समजतीति वा स्तुषा । उक्षण उक्षते वृद्धयर्थस्य । वर्धयन्ति हि ते ओषधीरवश्याया । त एव वा बहुत्वाद् वृद्धा भवन्ति । उक्षतेर्वा 5 सेचनार्थस्य । उदकेन हि अवश्याया सर्वमिदं सिञ्चन्ति ॥

सरण्यू* (५) इति वक्तव्यम् । सैव यदा सूर्यं प्रत्यविभागेन सृता प्रसृता भवति, तदा सरणात् सरण्यूरित्युच्यते । तस्या एषा भवति ॥ ९ ॥

“अपांगूहन्नमृता मर्त्येभ्यः कृत्वी सर्वर्णामददुर्विवस्वते ।

उताश्विनावभरद्घत्तदासीदजंहादु द्वा मिथुना सरण्यू ॥”

- 10 अप्यगूहन्नमृता मर्त्येभ्यः । कृत्वी सर्वर्णामददुर्विवस्वते । अप्यश्विना वभरद् घत्तदासीदजंहादु द्वौ मिथुनौ सरण्यूः । मध्यम च माध्यमिका च वाचमिति नैरुक्ता । यमं च यमी चेत्यैतिहासिकाः । तत्रेतिहास माचक्षते ।

त्वाष्ट्री सरण्यूर्विवस्वत आदित्याद्यमौ मिथुनौ जनयाचकार । सा 15 सर्वर्णामन्या प्रतिनिधायाश्व रूपं कृत्वा प्रदुद्राव । स विवस्वानादित्य

1 a d omit इति after उपैति 1-2 a d omit from साधु सनोति त स्तुषा; 3 समजन्तीति वा स्तुषा 2-3 a d read for सु इत्यपत्यनाम etc ह्य(d लं पत्यनामपी(d सुप)ठित । तदिय श्वशुरस्य etc 4 d omits ते before ओषधी 6 a d omit सृता 10 B1 ms ग and Durga read अपांगूहन्नमृता, 1 B1 J मध्यदत्तमृता 11 B1 mss क, ख, ग °दजंहादौ

4-5 उक्षतेर्वा सेचनार्थस्य—Cf “उक्ष सेचने” Dhātup 1 658

6 ‘सरण्यू’—Nigh V 6 5

8-9 RS X 17 2, AV 18 2 33

10 अप्यगूहन्—Dugl reads अपांगूहन् for अप्यगूहन् of 1 āśabhuṣy

10 अप्यश्विनौ—अपि is not repeated in the vṛtti

14 For the legend of त्वाष्ट्री सरण्यू, see also Mun, Vol V p

आश्वमेव रूपं कृत्वा तामनुसृत्य सबभूव । ततोऽश्विनौ जज्ञाते ।
सवर्णाया मनुः । तदभिवादिन्येपर्गं भवति ॥ १० ॥

अपागूहन्—इति । देवश्रवस आर्षम् । अपागूहन् अमृताम् एतामुषसं वृषा
कपाय्यवस्थाया मर्त्येभ्यः मनुष्येभ्यः । के ते । रश्मयः । कृत्वा सवर्णामददुर्वि-
वस्वते । तत्सवर्णमिता कृत्वा सरण्यम् अददुर्विवस्वते आदित्याय । उत अश्विनौ 5
अभरत् स्तुतिभिः सा उषा । स ह्यश्विनो स्तुतिकालः । अथवा । सरण्यूरभरत्
हविषा । स ह्यश्विनोर्यागकालः । यत् तत् आसीत् उषसो रूपं सरण्यं वा
अजहात् अत्यजत् द्वा-द्वौ मिथुना-मिथुनौ सरण्युः । मध्यमं च माध्य-
मिका च वाचमिति नैरुक्ताः । यदा हि सरण्यूरादित्यस्य सकाशं मण्डलमनुप्रविष्टा
भवत्यविभागेन तदोदिते आदित्ये विच्छिद्यते मध्यमस्य माध्यमिकायाश्च वाचः कालः 10
इति एष तयोस्त्यागः ।

यमं च यमी चेत्यैतिहासिकाः । तन्मतेन मन्त्रार्थस्य योजना । त एव रश्मयः
प्राणाधिदेवताभावमापन्ना तेष्वन्यत्तद्रूपं चेत्यैतिहासिको व्यवहारः । ता त्वाष्ट्री सरण्युमश्वा
कृत्वा तथा सत्यश्विनोर्जन्मं भविष्यत् पश्यन्तो लोकहिताय अमृताम् अमरणवर्मिणीं
देवीम् अपागूहन्तर्हिता चक्रुः मर्त्येभ्यो मनुष्येभ्यः । उत्तरान् कुरुन् प्रति निन्द्युः 15
ततश्चान्यां तत्सवर्णां छायाप्रभवा कृत्वा तामददुर्विवस्वते । उताश्विनाव-
भरत् । यत् आश्वं तदा रूपमासीत्तेन सा सरण्यूरश्विनावभरत्—अजनयत् वा

2 B₁ J conclude XII 1 10 with 'न्येपर्गं भवति' 3 a marks verse
10, after इति, a d आगूहन् for अपागूहन् 5 d m सरण्यु for सरण्यु of
b₁ j 6 d अभवत्, b₁ j m अभरत्, a d add साश्विनावभरत् before स्तुतिभिः
8 d द्वौ द्वौ for द्वा द्वौ 10 m मध्यमिकस्य for मध्यमस्य 13 d तेष्वन्यद्रूपं,
b₁ j तेष्वन्यत्तद्रूपं 14 d omits सति and reads भविष्य for भविष्यत् 16
a d न मे ददुः, b₁ j तामददुः 17 a d यदाश्वरूप आसीत्तेन, a d omit वा
after अजनयत्

2 सवर्णाया मनु—Durga in his *mithi* below does not refer to
this birth of Manu

13 तेष्वन्यत्तद्रूपं—The meaning of this is not clear

15 उत्तरान् कुरुन्—There is no reference to the Uttara Kurus in
the legend as given by Yaska

अपुष्पात् उत्तरेषु कुरुषु । अजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः । द्वावन्यौ मिथुनौ
यम च यमी चेति विवस्वतः सकाशादजहात् हित्वा ननाशेति ।

तत्रेतिहासमाचक्षते । ऋजुरितिहासार्थं । यथा त्वाष्ट्री सरण्यूः विवस्वतोढा
सा च तस्मात् ननाशः । तदभिवादिन्येषर्भवति ॥ १० ॥

5 “त्वष्ट्रां दुहित्रे वहतु कृणोतीतीद विश्व भुवनं समेति ।

यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ॥”

त्वष्ट्रा दुहितुर्वहन करोतीतीद विश्व भुवन समेति । इमानि च सर्वाणि
भूतान्यभिसमागच्छन्ति । यमस्य माता पर्युह्यमाना महतो जाया
विवस्वतो ननाशः । रात्रिरादित्यस्यादित्योदयेऽन्तर्धीयते ॥ ११ ॥

10 त्वष्ट्रां दुहित्रे-इति । पूर्वयैव समानार्थं विनियोगश्च । त्वष्ट्रा देवो विश्वकर्मा य
पुराणविदो वदन्ति स दुहित्रे-दुहितु वहतुं-वहन-विवाह करोतीति इदं
विश्व भुवन-भूतजात विवाहदर्शनप्रेप्सया समेति । स हि विवाहानां स्वभावः ।
यमस्य माता । भविष्यता योगेनोच्यते । पर्युह्यमाना-पर्यूढा यम च यमी च
जनयित्वा ततः महः-महतः जाया विवस्वतः देवस्य जाया भार्या हित्वा अपत्ये
15 मिथुनौ, आश्व रूपं कृत्वा ननाश इति ।

2 a d add एव after विवस्वत 7 R C D and Duiga करोतीतीद,
B1 J करोतीद, B1 mss क, ख, ग omit इति इदं विश्व भुवन समेति 9 B1 mss
क, ख, ग have °धीयते for °धीयते, B1 J °धीयते ॥ ११ ॥ इति निरुक्तौ द्वादशा-
ध्यायस्य प्रथम पादः ॥ १२, १ ॥, C D mark the *Khandā* only as
॥ ११ ॥ They do not mark the *pāda* With अन्तर्धीयते ends the *first*
pāda of the twelfth adhyaya B1 J conclude XII 1 11 with
अन्तर्धीयते 10 a marks verse 11, after इति 11 a d m omit दुहित्रे
11-12 a alone omits from विवाह to स हि and reads as वहन विवाहानां
स्वभावः

5-6 RS X 17 1, AV 3 31 5, 18 1 53, cf Brh D vii 7

7 इति इदं विश्व भुवन समेति—This is omitted by the B1 mss

क, ख, ग

नैरुक्तपक्षे तु त्वष्टा—मध्यम तमोभागस्य—उपस दुहित्रे—दुहितु दूरे हिताया प्रकाशरूपाया ग्रहतु—ग्रहन विवस्वत करोति । इदं विश्वं भुवनं समेति । प्रमातमिति मत्वा सर्वाणि भूतानि स्वासु स्वास्वितिकर्तव्यतासु अभिसमागच्छन्ति । यमस्य माता पर्युह्यमाना । यमस्य मन्व्यमस्य माता देवधर्मेण । अथवा । युस्थानस्य यैव जाया सा मातेति । जायतेऽस्या पुत्रत्वेन पति जाया—भार्या । 5 महतो विवस्वतः प्रकाशेन प्रोत्सार्यमाणा ननाश—नश्यति । सक्षेपतो भाष्यकारोऽर्थ निराह । रात्रिरादित्यस्य उषा जाया । मा आदित्यस्योदयेऽन्तर्धीयते इति ॥ ११ ॥

सविता व्याख्यातः । तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्ण-रश्मिर्भवति । तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

10

सविता (७) इति वक्तव्यम् । स पुनरेष व्याख्यातः अभिधानतः । इह पुनरादित्यः । तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति । यदा यस्मिन् काले द्यौरेव अपहततमस्का भवति न पृथिवी । पृथिव्या तमो भवति । दिव्यपहते तमसि विक्षिप्ता अस्या रश्मयो भवन्ति । स सावित्र कालः । तस्मिन् काले आदित्यः सवितोच्यत । तस्य सवितुः तत्कालोपलक्षितस्य एषा ऋक् प्राधान्यमुति 15 भवति ॥ १२ ॥

“विश्वां रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।

वि नाकमख्यत् सविता वरेण्योऽनुं प्रयाणंमुषसो वि राजति ॥”

1 a d m omit दुहित्रे 3 d omits one स्वासु 7-8 a d °धीयते इति ॥ ११ ॥ सप्तदशस्य (d अध्यायस्य) प्रथम पादः, b, j °धीयते इति ॥ ११ ॥ इति ऋक्पूर्वाया निरुक्तवृत्तौ सप्तदशाध्यायस्य (द्वादशाध्यायस्य) प्रथम पादः ॥ १२ ॥ 9 B1 J 1er d द्वितीय पादः । before सविता व्याख्यातः 10 B1 J conclude XII in 1 with भवति 12-13 a omits from आकीर्णरश्मि to अपहततमस्का (inclusive) 13 a omits पृथिवी 15 a d omit ऋक्

11 'सविता'—Nigh V 6 7 व्याख्यातः, 1 c m N11 X 31

17-18 RS V 81 2 VS 12 3, TS 4 1 10 4, MS 2 7 8 84 14 15, KS 16 8, SB 6 7 2 4, AB 1 29 14, KB 9 3, AS' 4 9 5

सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चते मेधावी । कवि क्रान्तदर्शनो भवति,
कवतेर्वा । प्रसुवति भद्र डिपाङ्ग्यश्च चतुष्पाङ्ग्यश्च । व्यचिख्यपन्नाक
सविता वरणीय । प्रयाणमनूषसो विराजति ।

“अधोराम सावित्र ”

5 इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते ।

कस्मात् सामान्यादिति । अधस्तात्तद्वेलाया तमो भवत्येतस्मात्
सामान्यात् । अधस्ताद्रामोऽधस्तात् कृष्ण कस्मात् सामान्यादिति ।

“अग्नि चित्वा न रामामुपेयात् । ”

“रामा रमणायोपेयते न धर्माय । ”

10 कृष्णजातीयैतस्मात् सामान्यात् ।

“कृकवाकु. सावित्र ”

इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते । कस्मात् सामान्यादिति । कालानुवाद
परीत्य । कृकवाकोः पूर्वं शब्दानुकरणम्, वचेरुत्तरम् ॥

भगो व्याख्यातः । तस्य कालः, प्राग् उत्सर्पणात् । तस्यैषा
15 भवति ॥ १३ ॥

6 C D तद्वेलाया, B1 R तद्वेलाया, B1 mss क, ख, ग and J तद्वेलाया 15
B1 J conclude XII 11 2 with भवति

1 प्रज्ञानानि, मेधावी, and वरणीय (line 3)—are omitted by Durga
2, 3, 6-7 व्यचिख्यपन्, सविता, एतस्मात्सामान्यात्—these words are not
repeated in the *vatti*

4 अधोराम सावित्र —KS 5 8 1, TS 5 5 22 I, VS 29 55

5 पशुसमाम्नाये विज्ञायते—See VS 24 1-40

8 अग्नि चित्वा न रामामुपेयात्—Cf “अग्नि चित्वा प्रथम चित्वा न रामामुपेयात् ।
द्वितीय चित्वा नान्येषा स्त्रिय । तृतीय चित्वा न काचन । ” KS 21 7

9 रामा रमणायोपेयते न धर्माय—Cf Vâsîstha Dh Sâ XVIII 15-16
नार्शि चित्वा रामामुपेयात् । कृष्णवर्णा या रामा रमणायैव न धर्माय ।

11 कृकवाकु सावित्र —VS 24 35, TS 5 5 18 1 MS 3 14 15
KS 5 7 8

विश्वानि रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः—इति । श्यावाश्वस्यार्षम् । आभिष्विके प्रथमेऽहनि विनियोगः । शिष्यपात्रप्रतिमोके च यजमानस्याग्नौ । विश्वानि सर्वाणि रूपाणि रूपवत्सु अर्थेषु प्रतिमुञ्चते—आबध्नाति । तमोऽपन्नं रूपाण्यावि कुर्वन् । कवि क्रान्तदर्शनः । अथवा । कवते. वातो गत्यर्थस्य कवि । कवति गच्छत्यसौ नित्यम् । किंच कवित्वादेव प्रासावीत् प्रसुवति जनयति अभ्यनुजानाति च । 5 भद्र द्विपदे चतुष्पदे द्विपाद्भ्यश्च मनुष्यादिभ्य चतुष्पाद्भ्यश्च गवादिभ्य । यद्यत्तेषां भद्र कल्याण तत्तत्प्रसुवति । किंच । वि नाकम् अख्यत् । विख्यापयति नाकं या च विदर्शयति । तदा हि तस्या विकीर्णा रश्मयो भवन्ति । किंच अनु-प्रयाणम् उषसः विराजति । उषसः प्रयाणमनु विराजति प्रकाशते । सोऽस्माकं नामेदं करोत्वित्याशिषा स्तुतिर्निराकाङ्क्षा । 10

वि नाकम् अख्यत्—इति सवितुः कालोपलक्षणक मन्त्रलिङ्गं तत् पशुगुणसामान्येन समर्थयन्नाह ।

“अधोरामः सावित्र”

इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते ।

कस्मात् गुणसामान्यात् इति । अधस्तात् तद्वेलायां तमो भवति । 15 उपरिष्ठाच्च ज्योतिः । शुक्लं तदा दिवि भवति कीर्णरश्मित्वात्तस्या । अधस्तात् भूम्या तदा तमो भवति । एतस्मात् कालदेवतागुणसामान्यात् पशुरपि तथारूप एव भवति सावित्रः ।

आह अधोराम इति किमुक्तं भवति । उच्यते । अधस्तात् कृष्णः इति यदुक्तं स्यात् तदुक्तं भवत्यधोराम इति । 20

1 a marks verse 12, utra इति 2 d शिष्यपात्रप्रतिमोके } a d add इति utra आबध्नाति 4 a d omit कवति 7 d व्याख्यापयति 8 a d m विकीर्ण रश्मयो, b j विकीर्णरश्मयो 11 a d कालोपलक्षक 13 a d सावित्र for सावित्र 15 b tद्वेलाया, m j तद्वेलाया 16 d भूम्या for भूम्या 20 a omits स्यात्तदुक्त

2 विनियोग —As'va Si m Sū vi 5

2 यजमानस्याग्नौ—See MS 3 2 1

± कवि =क्रान्तदर्शन, “अतीत-अनागत-विप्रकृष्टविषय युगपद् ज्ञान यस्य स क्रान्त दर्शन”—इत्युक्तं

आह । कृष्णः कस्मात् सामान्यात् राम इत्युच्यते । शृणु । विज्ञायते हि

“अग्निं चित्वा प्रथमं चित्वा न रामामुपेयात् ”

इति । रामा इति शूद्रोच्यते । सा हि रमणाय एव उपेयते न धर्माय । रमणार्थं मेव सा । कृष्णजातीया । इत्येकार्थौ शब्दौ अधुना उत्सृज्य रामा स्त्रिय प्रवीणादि 5 शब्दवत् पशावय रामशब्दो वृत्त कृष्णसामान्यमात्रेण ।

“कृकवाकुः सावित्र ” इति पशुसामान्नाये विज्ञायते । स कस्मात् सामान्यात् इति । उच्यते । कालानुवाद परीत्य । सवितु कालमसौ वक्तीति एव परीत्य—परिज्ञाय सामान्राये तस्य सावित्रत्वम् । कृकवाकुशब्दमधुना निर्वक्ति । कृकवाको, पूर्व शब्दानुकरणम् । कृकवाकुशब्दस्य पूर्वपद शब्दानुकरणम्, कृक —इत्येवमसौ 10 शब्द करोति । वचेरुत्तरम् वाकुरित्येतत् । कृक —इत्येव वक्तीति कृकवाकु ॥

भग. (८) वक्तव्य । स पुनरेष व्याख्यातः स्त्रीभगेन शब्दव्युत्पत्ति । तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात् तस्मात्सायित्रात्कालान् परत एतदुत्तम ज्योतिर्भगाख्य भवति । तस्य एषा भवति ॥ १३ ॥

“प्रातर्जितं भगमुग्रं ह्येवमवयं पुत्रमदितेर्यो विधर्ता ।

15 आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजां चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥ ”

प्रातर्जितं भगमुग्रं ह्येवमवयं पुत्रमदितेर्यो विधारयिता सर्वस्य । आध्रश्चिद्यं मन्यमान आढ्यालुर्दरिद्रः । तुरश्चित्, तुर इति यमनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वा त्वरया तूर्णगतिर्यमः । राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ।

4 a उपसृज्य for उत्सृज्य 6 a सवित्र for सावित्र 11-12 a d m omit तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात् 17 D आढ्यालुर्द^०, B1 J C आढ्यालुर्द^०, R and B1 ms च—आढ्यालुर्द^०

11 ‘भग’—Nigh V 6 8, व्याख्यात, 1 e in N11 III 16

14-15 RS VII 41 2, AV 3 16 2, VS 34 35, TB 2 8 9 7-8, ApMB 1 14 2

16 ह्येवम—Durga does not read ह्येवम He has आह्वयामहे for it

17-18 तुर इति यमनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वा त्वरया—These words are omitted by Durga

“अन्धो भग इत्याहुरनुत्सृजो न दृश्यते । प्राशिन्नमस्याक्षिणी निर्जघान ।”

इति च ब्राह्मणम् ।

“जन भगो गच्छति”

इति वा विज्ञायते । जन गच्छत्यादित्य उदयेन ॥

5

सूर्य. सतेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा । तस्यैवा भवति ॥ १४ ॥

प्रातर्जित भगम्—इति । वसिष्ठस्यार्षम् । प्रात प्रातस्तमासि यो जयति स भवति प्रातर्जित् । त प्रातर्जित भग—सूर्यम् उग्रम्—उद्गूर्णम् अभ्युद्यतमुदयाय हुवेम—आह्वयामहे वय पुत्रम् अदिते. यः विधर्ता—विधारयिता सर्वस्य जगत स्वेनानुग्रहेण । किञ्च । आध्रश्चिद् य मन्यमानः । आढ्यालु. आढ्याना स्पृहयिता 10 दरिद्रः । स य मन्यमान आकाङ्क्षब्रह्मन्ग्रहनि पूजयन्नास्ते अपि नामोदियात् भगस्ततो वान्नार्थं पर्यट्टेयमिति । तुरश्चिद् । तुरोऽपि यम. तूर्णगति । सर्वान् प्राणिन आभिमुख्येनोपसहाराय तूर्णगतिस्त्वरितगति । य मन्यमान आस्ते प्रेताधिपति । तदुदयाद्वि कालातिक्रमेणासाढुपसहरति प्राणिन । राजा चित् । राजापि चार्थिना कार्य चिकीर्षया य भग भक्षि, उदय भज इत्येवमाह । त वय भगमाह्वयामहे । 15

4-5 B1 mss क, ख, ग do not read वा after गच्छतीति 5 B1 ms च, and C D R omit विज्ञायते 6 B1 J conclude XII 11 3 with तस्यैवा भवति 7 a marks verse 13, after इति 8 d adds उर्ण after उद्गूर्ण 11 m उदयात् for उदियात् of b1 j 12 a d m वान्नार्थं, b1 j वान्नार्थं, d यस्तूर्णगति for यमस्तूर्णगति 15 a d m य भग भक्षि उदय भज इत्येवमाह, b1 j य भग भक्षि तम् उदय भजति इत्येवमाह

1 “अन्धो भग”—Cf “तद् भगाय परिजहु । तस्याक्षिणी निर्जघान । तस्मादाहुरन्धो भग इति”—KB 6 13, also cf “तद् भगाय दक्षिणत आसीनाय पर्याजहु । तद् भगो-
Sवेक्षा चक्रे । तस्याक्षिणी निर्देदाह । तस्मादाहुरन्धो भग इति ।”—SB 1 7 4 6, and “तस्मादाहुरन्धो वे भग इति”—GB 11 1 2

4 “जन भगो गच्छति”—Cf MS 1 6 12 जन भगोऽगच्छत् ।

5 वा—omitted by Durga and by the mss क, ख, ग of B1

5 विज्ञायते—Durga, the MSS C D, and Roth omit विज्ञायते

5 उदयेन—omitted by Durga

आह । “अन्धः भगः इत्याहुः ।” तस्य कोऽर्थ इति । उच्यते । स हि सूर्यभावम् अनुत्सृप्तो न दृश्यते । नास्मिन् द्रष्टृणा ध्यान दर्शनमस्तीत्यन्ध । न पुनरसावेव न पश्यति । “प्राशिन्नमस्याक्षिणी निर्जघान” इति च इति ऐतिहासिकपक्षाभिप्रायोऽयमर्थवादः प्राशिन्नभागस्यानन्वीक्षणस्तुत्यर्थम् । “जन भगो गच्छति” इति । तदेतत् प्रसिद्धमेव । यदा तदात्मना जनमादित्यो गच्छति ॥

सूर्यः, (९) इति वक्तव्यम् । स पुनरयं भगकालात्सुत सूर्यो भवति । सते, वा सूर्य । सुवतेर्वा प्रसवार्थस्य । स एव हि इदं सर्वं प्रसूवति । जनयतीत्यर्थः । स्वीर्य-तेर्वा । सुपूर्वस्य वा ईर्यते गत्यर्थस्य । वायुना ह्ययं सुष्टु ईर्यते । प्रेर्यत इत्यर्थः । तस्य एषा भवति प्राधान्यस्तुति ॥ १४ ॥

10 “उदु त्यं जातवेदस देव वहन्ति केतवः ।

दृशे विश्वायं सूर्यम् ॥”

उद्धहन्ति तं जातवेदस रश्मयः केतवः सर्वेषां भूतानां दर्शनाय सूर्यमिति । कमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ १५ ॥

उदु त्यं जातवेदसम्—इति । प्रस्कण्वस्यार्षम् । आश्विने विनियोगः । य

1 d अथो for अथ 3 a d add इति after पश्यति 4 a d प्राशिन्नस्य भागस्य, B1 ms ख—प्राशिन्नभागस्य 5 d यदा तदात्मना, b1 j यदा तदा तदा 13 B1 mss क, ख, ग do not have कमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत्, B1 J conclude XII 11 4, with अपरा भवति 14 a marks verse 14, after इति

3 For the story of Prâsitrabhaksana see TS 2 6 8

6 ‘सूर्य’—Nigh V 6 9

10-11 RS I 50 1, AV 13 2 16, 20 47 13, SV 1 31, VS. 7 41, 8 41, 33 31

10 देव—Yâska does not repeat this word in his *bhâṣya*

13 Durga and the B1 mss क, ख, ग omit कमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत् Besides, the insertion of this sentence into the text serves no purpose

14 आश्विने विनियोग—As’va S’rau 6 5

उद्वहन्ति उदयमुपनयन्ति जातवेदसम् इति सूर्य केतव -रश्मयः, अश्वा वा यमुद्वहन्ति सर्वेषा भूताना दृशे-दर्शनाय सूर्य त वयमभिप्रेतार्थसिद्धयेऽभिष्टुम् ।

तस्य एषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् । जातवेदस सूर्यमिति श्रवणात् सदेह किमिय जातवेदस्युत सौरीति । परा त्वसशयमेव सौरीति परा निजगाद ॥ १५ ॥

“ चित्र देवानामुदगादनीक चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्ने । 5

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगत्स्तस्थुषश्च ॥”

चायनीय देवानामुदगमदनीकम् । ख्यान मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्च । आपूपुरद् द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्ष च महत्त्वेन तेन । सूर्य आत्मा जङ्गमस्य च स्थावरस्य च ॥

अथ यद्रश्मिणोष पुष्यति तत् पूषा भवति । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥ 10

चित्र देवानाम्-इति । कुत्सस्यार्षम् । आश्विने विनियोग । चित्र-चायनीय-पूजनीयम् । कि पुनस्तत् । देवाना-रश्मीना यदेतत् उदगात् अनीक-समूह । किमस्य । चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्ने । एतस्मिन् मित्रस्य वरुणस्य अग्नेश्च चक्षु -ख्यानम् इत्यर्थ । य एष सूर्य आत्मा जङ्गमस्य च स्थावरस्य च सर्व भूतानुप्रवेशी आप्रा -आपूपुरत् आपूरयति द्यावापृथिव्यौ च अन्तरिक्ष च 15 महत्त्वेन सूर्य आत्मा । एतस्मिन् मित्रवरुणाभ्यादीना देवताना ख्यानम् । अनेन

2 a d यमुद्वहन्ति य इष्टा सर्वेषा, a d अभिप्रेतार्थप्रसिद्धये 4 d उत सोरी for उत सौरीति of b1 j 8 B1 mss क, ख, ग omit तेन 10 B1 J conclude XII 11 5, with तस्यैषा भवति 13 d किमस्याम्, a d omit च after अग्ने 15 a d आपूपुरत् 16 a d एतत् for एतस्मिन्

5-6 RS I 115 1, AV 13 2 35 20 107 14, VS 7 42, 13 46, TS 1 4 43 1, MS 1 3 37 43 8-10, ŚB 4 3 4 10, 7 5 2 27, TB 2 6 7 3, AA 3 2 3 10, TA 1 7 6, 2 13 1

7 उदगमत्—omitted by Durga

8 B1 mss क, ख, ग and Durga omit तेन

11, आश्विने विनियोग —Āśva Sian 6 5

सूर्यात्मना य एतान् मित्रप्रभृतीन् पश्यति स साधु पश्यतीत्यभिप्राय । विज्ञायते हि रहस्यब्राह्मणे

“ य एष सूर्य आत्मा जगतस्तस्युषश्च ”

—इति । एतदिहैवोपेक्ष्यम् इति ।

5 भेदपक्षे तु मित्रप्रभृतीना एतच्चक्षुरिति । याज्ञिकपक्षे चक्षुषा ते पश्यन्तीति । तत्रापि विज्ञायते हि ।

“ एष वै विश्वेषा देवाना चक्षु ”

—इति ।

अथ यत्—यदा रश्मिपोषम् आपूर्णस्तेजसा रश्मीन् सूर्यं पुष्यति बिभर्ति
10 तत्—तदैव पूषा (१०) भवति । तस्य एषा भवति ॥ १६ ॥

“ शुक्र तें अन्यद्यजत तें अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।

विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा तें पूषन्निह दत्तिरस्तु ॥ ”

शुक्र ते अन्यल्लोहितं ते अन्यद्यजत ते अन्यद्यज्ञिय ते अन्यत् । विषम-
रूपे ते अहनी कर्म । द्यौरिव चासि । सर्वाणि प्रज्ञानान्यवस्यन्नवन् ।
15 भाजनवती ते पूषन्निह दत्तिरस्तु । तस्यैषापरा भवति ॥ १७ ॥

5 a d omit ते, a d पश्यतीति fo1 पश्यन्तीति, a d अत्रापि fo1 तत्रापि
13 B1 ms ख—शुक्र तेऽन्यल्लोहित तेऽन्यद्यजत तेऽन्यद्यज्ञिय तेऽन्यद्विषमरूपे 14
B1 ms क—प्रज्ञानान्यवस्य नव भाजनवती 15 C भाजनवती, B1 J conclude
XII 11 6, with अपरा भवति

3 “ य एष etc ”—Ant År 2 2 4

7 “ एष वै etc ”—The quotation is not traced

10 ‘पूषा’—Nigh V 6 10

11-12 RS VI 58 1, SV 1 75, TS 4 1 11 2, MS 4 10

3 150 4-5, KS 4 15, TA 1 2 4, 1 10 1-2, 4 5 6 12

13-14 Duiga omits विषमरूपे, ते कर्म, and च in चासि

14-15 Duiga reads सर्वा प्रज्ञा fo1 सर्वाणि प्रज्ञानानि, भन्दनीया fo1
भाजनवती, and दानम् fo1 दत्ति See page 1123, lines 8 and 10

शुक्र तै अन्यत्—इति । भरद्वाजस्यार्षम् । चातुर्मास्येषु विनियोग पौष्णे हविषि । हे पूषन् शुक्रम् अन्यत् ते तव रूप यल्लोहतम् अन्यत्तव रूपम् । शुक्लेन व्यपदेशात्सामर्थ्याल्लोहितादि । यजत-यज्ञिय यज्ञार्हम् अन्यत् । अयज्ञियमय ज्ञार्हमन्यत् । भगाशरूपेण हि नायमिज्यते । विज्ञायते हि

“ तस्मादेतौ भगाशौ यज्ञेन यजन्ते ”

5

—इति । किञ्च । विष्णुरूपे भवत । एते शुक्लकृष्णे रूपे । अहनी-अहोरात्रे । कर्मणा उदयेन शुक्लमह करोषि अस्तमयेन कृष्णम् । द्यौरिवासि । यथा द्यौरावृत्य सर्व वर्तते एव त्वमपि । किञ्च विश्वा हि माया, सर्वा प्रज्ञा प्रज्ञावता त्वम् अवसि पालयितृत्वात् पालयसि उद्यन् अनुगृह्णासि । हे स्वधावः—अन्नवन् पूषन् य त्वामेवमादिगुणयुक्तमद्राक्ष्म तव तस्य भद्रा—भन्दनीया स्तुत्या रातिः दानम् इह 10 अस्मिन् कर्मणि अस्मान् प्रति अस्तु इत्येतदाशास्महे ।

तस्य एषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् इति । पयि रक्षितृत्वे पूष्णोऽ विकार । तत्परिप्रख्यापनार्थम् । अथवा ।

“ इय वै पूषा ”

इति विज्ञायते । तद्व्युदासार्थम् ॥ १७ ॥

15

“ पथस्पथः परिपति वचस्या कामेन कृतो अभ्यानल्लर्कम् ।

स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियधिय सीषधाति प्र पूषा ॥ ”

2 a d m omit ने } d यज्ञिययत्नार्हं 3-5 m omits through mistake from यज्ञिय यज्ञार्हं to यज्ञेन यज् 3-4 d अयज्ञियमयज्ञियार्हमन्यत् 5 a d तस्मादेतौ भगाशौ न यज्ञेन यजन्ते इति 6 a d omit किञ्च 9 a d read पालयिता for पालयितृत्वात् 9-10 a d omit अन्नवन् and य त्वाम् 16 R D अभ्यानल्लर्कम्, B1 अभ्यानल्लर्कम्, J अभ्यानल्लर्कम् 17 R रासच्छु°, B1 J रासच्छु°

1 पौष्णे हविषि—MS I 10 1 4 10 3

3-4 अयज्ञियमयज्ञार्हमन्यत्—This inference of Durga is not supported by Yaska

4 विज्ञायते हि—Cf MS 1 6 16 “ तस्मादेतौ यज्ञेन यजन्ते ”

14 इय वै पूषा—MS 2 5 5

16-17 RS VI 49 8, VS 34 42, TS 1 1 14 2

पथस्पथोऽधिपति वचनेन कामेन कृतोऽभ्यानङ्कर्मभ्यापन्नोऽर्क
मिति वा । स नो ददातु चायनीयाग्राणि धनानि । कर्मकर्म च नः
प्रसाधयतु पूषेति ॥

अथ यद्विषितो भवति तद्विष्णुर्भवति । विष्णुर्विशतेर्वा, व्यश्नोतेर्वा ।
5 तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥

पथस्पथः परिपतिम्—इति । ऋजिश्चन आर्षम् । पौष्णे हविषि पञ्चमेऽहनि व्यूढे
विनियोग । पथस्पथः । सर्वमार्गणामित्यर्थ । किम् इति । परिपतिम्—अधिपति
वचस्या—वचनेन स्तुत्या कामेन स्वेन पूषण कामेनैव प्रत्यभिमुखीकृत्य अर्कम्
अहम् अभ्यानद् । स्तुत्या कामप्राप्त्यर्थमभिव्याप्नोति । सोऽभिव्याप्त सन् नोऽस्मभ्य
10 रासत्—ददातु । किम् । शुरुधश्चन्द्राग्राः । शुच सरुन्धन्ति यानि धनानि
चायनीयाग्राणि अभिपूजितागमानि । वर्म्य आगमो येषाम् । किञ्च । तैर्धनेर्धर्म
लुब्धे धिय धिय सीषधाति—सावयति प्र पूषा । कर्म कर्म अस्माक इष्टिपशुसो
मादिलक्षण प्रसाधयतु पूषा । यागायाविद्वेनोपनामयतु इत्यर्थ ।

अथ यत् यदा विषितो व्याप्तोऽयमेव सूर्यो रश्मिभि भवति तत् तदा
15 विष्णु (११) भवति । विशतेर्वा । यदाविष्ट प्रविष्ट सर्वतो रश्मिभिर्भवति
तदा विष्णुर्भवति । व्यश्नोतेर्वा । विपूर्वस्य वाश्नोते । यदा रश्मिभिरतिशयेनाय
व्याप्तो भवति व्याप्नोति वा रश्मिभिरय सर्वं तदा विष्णुरादित्यो भवति । तस्य एषा
भवति ॥ १८ ॥

1 B1 कृतोऽभ्यानङ्कर्म, B1 mss क, ख, ग—कृतोऽभ्यानलङ्कर्म, J R कृतोऽभ्या
नङ्कर्म, C D कृतोऽभ्यानलङ्कर्म 5 B1 J conclude XII 11 7 with तस्यैषा
भवति 6 m ऋजिश्चन for ऋजिश्चन of b1 j, d पौष्णहविषि 8 a d एव
for एव 9 b1 j अभिव्याप्नोति 10 m शुरुधश्चन्द्राग्रा 11 m अभिपूजिता
निगमानि 11-12 a d m वर्मलब्धे 13 a d उपमानयतु 14 a d
विषतो, b1 j विषि, m विषितो, a d m omit तत् 15 B1 ms क reads
सर्वतो रश्मिर्भवति 17 a d omit व्याप्तो भवति

1 Durga does not repeat कृतो in his v⁹ 111

1-2 Durga omits अभ्यापन्नोऽर्कमिति वा.

4 विष्णुर्विशतेर्वा—Durga reads विशतेर्वा only and omits विष्णु

11 चायनीया°—Cf 'चायू पूजानिशामनयो' Dhātup I 905

15 'विष्णु'—Nigh V 6 11

“इद विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।

समूहमस्य पासुरे ॥”

यदिद कि च तद्विक्रमते विष्णुः । त्रिधा निधत्ते पदम् । त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशिर-
सीत्यौर्णवाभः । समूहमस्य पासुरे प्यायनेऽन्तरिक्षे पद न दृश्यते । 5
अपि वोपमार्थे स्यात् समूहमस्य पासुल इव पद न दृश्यत इति ।
पासवः पादैः सूयन्त इति वा, पन्नाः शेरत इति वा, पिशनीया
भवन्तीति वा ॥ १९ ॥

इद विष्णुः—इति । मेधातिथेराषम् । प्रायश्चित्ते आज्यासादने च विनियोगः ।

2 B1 J R समूह^०, B1 ms क—समूह^०, B1 ms ख—समूह^०, B1 R
10ad पासुरे, B1 mss क, ख, ग and J पासुरे 3 B1 mss क, ख, ग do not
10ad त्रेधाभावाय, B1 J R have it 5 R B1 ms च, and others
समूहमस्य पासुरे, B1 समूहमस्य पासुरे, C J समूहमस्य पासुरे, B1 mss क, ख, ग
omit पासुरे 5-6 B1 J दृश्यतेऽपि वोपमा^०, R and B1 ms च—दृश्यते । अपि
वोपमा^० 6 B1 J C समूहमस्य पासुल, R B1 ms च and others समूहमस्य
पासुल 7 R B1 ms च and others—पासव, B1 J पासव, R D and
B1 ms च—पसनीया, C पसनीया, B1 J पिशनीया 8 With भवन्तीति वा
ends the *second pāda* of the twelfth adhyaya, B1 J conclude
here XII 11 8 and read as ०भवन्तीति वा ॥ ८ (१९) ॥ इति निरुक्तौ द्वादश
ध्यायस्य द्वितीय पाद ॥ १२, २ ॥, C D as usual mark the Khandā
only as ॥ १९ ॥, and do not mark the pāda

1-2 RS I 22 17, AV 7 26 4, SV 1 222, 2 1019, VS 5
15, TS 1 2 13 1, MS 1 2 9 18 17-18, KS 2-10, SB 1 6 8

3 त्रेधाभावाय—B1 J C D and R read त्रेधाभावाय but Duiga
and B1 mss क, ख, ग omit it

3, 7, 8 त्रिधा, इति वा after सूयन्त, and इति in भवन्तीति are omitted
by Duiga

5 पासुरे—B1 mss क, ख, ग omit पासुरे

5 प्यायने—Ct ‘प्यायी वृद्धौ’ Dhatup I 189

9 प्रायश्चित्ते—Āsya Śrau 3 10, MS 1 8 9

9 आज्यासादने—MS 4 1 12

यदिदं किञ्चिद्विभागेनावस्थितं तद्विक्रमते विष्णुरादित्य । कथमिति । यत् आह ।
त्रेधा निदधे पदं निधत्ते पदम् । निधानं पदैः क । तत्र तावत् पृथिव्यामन्त-
रिक्षे दिवीति शाकपूणिः । पार्थिवोऽग्निर्भूत्वा पृथिव्या र्याकिञ्चिदस्ति तद्विक्रमते
तदधितिष्ठति । अन्तरिक्षे विद्युदात्मना दिवि सूर्यात्मना । यदुक्तम् ।

5 “ तम् अकृण्वन् त्रेधा भुवे कम् ”

इति । समारोहणे उदयगिराबुधन् पदमेकं निधत्ते । विष्णुपदे मध्यन्दिनेऽन्तरिक्षे ।
गयशिरसि अस्तगिरौ इत्यौर्णवाभः । आचार्यो मन्यते एवम् । समूळहमस्य
पासुरे । अस्मिन् व्यायने एतस्मिन् अन्तरिक्षे सर्वभूतवृद्धिहेतौ यन्मध्यन्दिनं पदं
विद्युदाख्यं तत् समूळहम् अन्तर्हितम् । न नित्यं दृश्यते । तदुक्तम् । ‘ स्वप्नेतन्म-
10 ध्यमं ज्योतिरनित्यदर्शनम् ’ इति । अपि वोपमार्थे स्यात् समूळहमिव पासुले
पदं न दृश्यते इति । यथा पासुले प्रदेशे पदं न्यस्तमुक्षेपणसमनन्तरमेव पासुमिरा-
कीर्णत्वात् न दृश्यते एवमस्य मध्यमं विद्युदात्मकं पदमाविष्कृतिसमकालमेव व्यवधीयते ।
नावतिष्ठत इत्यर्थः ॥

पांसुरे इति रो मत्वर्थः । अथ पासवः कृत्वात् । ते हि पादैः सूर्यन्ते ।
15 जन्यन्त इत्यर्थः । अथवा । पञ्चाः शेरत इति । अथवा पिशनीयाः ध्वसनीयाः
ध्वसनाह्वाः ते भवन्ति तदाकीर्णस्य दुर्दृशीकत्वात् ॥ १९ ॥

विश्वानरो व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवत्यैन्द्रयामृचि ॥ २० ॥

2 a निदधात् पदैः, d निधानपदैः, a d तत्तावत् for तत्र तावत् 4 d
वैद्युतात्मना 7 a d एव मन्यते, b1 j मन्यते एवम् 8 a d omit पद 12
d adds पद after मध्यम 15-16 a d शेरत इति पिशनीया दुर्दृशीकत्वात्, b1 j
as text 16 With दुर्दृशीकत्वात् ends the commentary on the second
pada of the twelfth adhyaya, b1 j read as °दुर्दृशीकत्वात् ॥ ८ (१९) ॥
इति ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ सप्तदशस्य (द्वादशस्य) अध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १२१२ ॥,
u concludes as सप्तदशाध्यायस्य द्वितीयः पादः, d as सप्तदशस्य द्वि° 17 B1 J
read तृतीयः पादः 1, before विश्वानरो व्याख्यातः, B1 J conclude XII 111
1 with °मृचि

5 “ तम् अकृण्वन् etc ”—RS X 88 10

9 तदुक्तम्—See N11 V 3

विश्वानरः (१२) वक्तव्य । स पुनरेष व्याख्यातः अभिधानव्युत्पत्ति
'प्रत्युत सर्वाणि भूतानि'—इति । इह तु नियमतो युस्थान । तस्यैष निपातो
भवत्यैन्द्रयामृचि ॥ २० ॥

“विश्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य शवसः ।

एवैश्च चर्षणीनामृती हुवे रथानाम् ॥”

5

विश्वानरस्यादित्यस्यानानतस्य शवसो महतो बलस्यैवैश्च कामैर-
यनैरवनैर्वा चर्षणीना मनुष्याणामृत्या च पथा रथानामिन्द्रमस्मिन्
यज्ञे ह्वयामि ॥

वरुणो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

विश्वानरस्य वस्पतिम्—इति ।

10

“आ त्वा रथ यथोतये”

इत्येतस्मिन्ने सूक्ते प्रियमेवेन दृष्टे निष्केवल्ये विनियोग । विश्वानरस्य—आदि-
त्यस्य अनानतस्य शवसः अनानतज्योतिर्बलस्य अनभिभूतप्रकाशस्यान्यैर्ज्योतिर्भिः ,
बलपति पातार रक्षितारमिन्द्रम् अस्मिन् यज्ञे वः युष्माकमर्थसिद्धये आह्वयाम ।
केन इति । एवैश्च कामैरयनैः चर्षणीना-मनुष्याणाम् अवनैः गमनैः त¹⁵
प्रति निमित्तभूतै ऊती ऊत्या च पथा येन मार्गेण रहणा रश्मय इम लोकमा
गच्छन्ति तेन पथा भवतामहमिन्द्रमाह्वयामि ।

1 d omits स before पुन 6 C बलस्यैवैश्च 7 R and Bi ms च
read यथा for पथा 9 Bi J conclude XII iii 2, with तस्यैषा भवति
10 a marks verse 19, after इति 12 d 'वैन्द्रसूक्ते 14 m बलपति,
a d omit व 15 a d अवनै for अवनै 16 a d m omit ऊती,
d adds स before मार्गेण? 17 a d add इति after आह्वयामि

1 'विश्वानर'—Nigh V 6 12, व्याख्यात, i e in Nir VII 21

4-5 RS VIII 68 4, SV 1 364

6, 7 महतो बलस्य, वा and रथाना are omitted by Durga.

7 रथाना—Durga does not repeat this word but he explains it.

11 RS VIII 68 1, SV 1 354, 2 1121, AB 3 15 2

विश्वानरस्य वृस्पतिम्—इति पतिशब्देनेन्द्रवाचिना व्यपदेशात् षष्ठ्यन्तस्य विश्वानरशब्दस्य द्युस्थानवाचित्वे सामर्थ्यमुपपद्यते ॥

वरुण. (१३) व्याख्यातः निर्वचनात् । इह त्वादित्य । तस्य एषा भवति ॥ २१ ॥

5 “येनां पावकं चक्षसा भुरण्यन्तं जनोऽनुं ।

त्व वरुण पश्यसि ॥”

भुरण्युरिति क्षिप्रनाम । भुरण्युः शकुनिभूरिमध्वान नयति । स्वर्गस्य लोकस्यापि वोढा । तत्सपाती भुरण्युः । अनेन पावकं ख्यानेन । भुरण्यन्तं जनोऽनुं । त्व वरुण पश्यसि । तत्ते वयं स्तुम इति वाक्य

10 शेषः । अपि वोत्तरस्याम् ॥ २२ ॥

येनां पावकं चक्षसा—इति । प्रस्कण्वस्यैता सर्वा आर्षम् । आश्विने विनियोग । ‘भुरण्युरिति क्षिप्रनाम’ । भुरण्युः क्षिप्रगामी शकुनिः । स पुनरयमेव योऽधियज्ञे अग्निश्चीयते स सुपर्ण । विज्ञायते हि

“स्वर्गाय वै लोकायाम्निश्चीयते”

15 —इति । तत्सपाती तेन युक्तोऽग्निचित् उपात्तापूर्वसभार स्वर्गं लोकं प्रति तदैव शीघ्रं

2 B1 ms क reads द्युस्थानवाचित्वेन 3 d m निर्वचनत for निर्वचनात् of b1 j 8 B1 mss क, ख, ग read वोढा, B1 J वोढा, C D वोढ्हा 9 C जनाऽनुं, B1 J जनोऽनुं, B1 mss क, ख, ग—जनाऽनुं 10 B1 J conclude XII in 3 with वोत्तरस्याम् 11 a marks verse 20, अते इति 13 a only reads सुपर्ण for सुपर्ण of b1 j and others 15 m तेन युक्तो निश्चिदुपात्तापूर्वः, d स्वर्गलोकं प्रति, b1 j तदैव

3 ‘वरुण’—Nigh V 6 13, व्याख्यात, e in N11 X 3

5-6 RS I 50 6, AV 13 2 21, 20 47 18, VS 33 32

7-8 Duīga omits भूरिमध्वान नयति स्वर्गस्य लोकस्यापि वोढा and

भुरण्युः अनेन

11 आश्विने विनियोग—Āsya Śīau 6 5

12 ‘भुरण्युरिति क्षिप्रनाम’—See Nigh II 15 14

14 “स्वर्गाय वै etc”—The quotation is from MS 3 4 8

य पतति गन्तुमिच्छति स भुरण्यति । हे भगवन् वरुण पावक-पावयित येन
 ख्यानेन-दर्शनन अनुग्राहकेण त्व पुण्यकृतो जनान् अनु भुरण्यन्त पूर्वेषा
 पुण्यकृता मार्गेण देवयानेन क्षिप्र गच्छन्तमनुपश्यसि किं तस्य दर्शनस्येति
 अपरिसमाप्त वाक्यमिति यद्वृत्तमपेक्ष्य तद्वृत्तमभ्याजहार । तत्ते दर्शनमनुग्राहक वय
 स्तुमः इति वाक्यशेषः । अपि वोत्तरस्याम् । अपि चैव यथोक्तमपि 5
 चैवमन्यथा स्यात् । कथमिति । यथोत्तरा ऋक् । तथापि सदैकवाक्यतोपेक्षया । कथम्
 इति । यत पुन पठति ॥ २२ ॥

“येना पावक चक्षसा भुरण्यन्त जनां अनु ।

त्वं वरुण पश्यसि ॥”

“वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहा मिमानो अकुम्भिः ।

10

पश्यञ्जन्मानि सूर्य ॥”

व्येषि द्या रजश्च पृथु, महान्त लोकमहानि च मिमानोऽकुम्भी
 रात्रिभिः सह, पश्यञ्जन्मानि जातानि सूर्य । अपि वा पूर्वस्याम् ॥२३॥

येना पावक-इति । येन हे पावक वरुण चक्षसा ख्यानेन जनान् अनु
 भुरण्यन्त पश्यसि तेनैव ख्यानेन तथैव ख्यात्या प्रज्ञया युक्तस्त्व वि द्याम् एषि 15

2 *b* 1 *j* अनुग्राहकेण, *m* अनुग्राहेण, *a* only omits त्व, *a* सर्वेषा for पूर्वेषा
 of *b* 1 *j* 4-6 *m* omits from वय स्तुम to ऋक् । त 7 *d* पठति
 12 *B* 1 *J* द्या रजश्च, *B* 1 mss ख, ग—घो रजश्च, *B* 1 *J* महान्तलोकम^०, *R*
 महान्तलोकम^०, *B* 1 mss क, ख, ग—महान्त लोकम^०, *C* as text, *D* लोक महानच^०
B 1 *J* मिमानो अकुम्भी, *C* *D* and *B* 1 ms ख—मिमानोऽकुम्भी 13 *B* 1 *J*
 पश्यञ्जन्मानि, *B* 1 m^s क—पश्यन् जन्मानि, *B* 1 *J* conclude XII in 4, with
 पूर्वस्याम् 14 *a* marks verse 21, after इति, *a* *d* *m* omit चक्षसा
 14-15 *b* 1 जना अनु, *j* जनान् अनु, *m* जनों अनु 15 *d* आख्यानेन, *b* 1 *j*
 ख्यानेन, *m* व्याख्यानेन, *d* ख्यात्या, *b* 1 *j* ख्याता

8-9 RS I 50 6

10-11 RS I 50 7, AV 13 2 22, 20 47 19, A₁s 5 12

1} Duiga omits वा after अपि

विविधमेषि । अतिशयेन वा एषि । किमेषि । द्युलोकम् । रजः च पृथु, महान्त
लोकम् अन्तरिक्षम् । किं कुर्वाण । अहा-अहानि च मिमानः-कुर्वन् अकुभिः-
रात्रिभिः सह । पश्यन् च जन्मानि-जातानि सर्वभूतान्यनुग्राहकत्वेन सूर्य ।

अपि वीत्तरस्यामेकवाक्यता स्यात् । अपि तर्हि पूर्वस्याम् अप्युपेक्ष्या । कथम्
५ इति । यत पठति ॥ १३ ॥

“येनां पावकं चक्षसा भुरण्यन्तं जनां अनु ।

त्वं वरुण पश्यसि ॥”

“प्रत्यङ् देवानां विशां प्रत्यङ्मुदेषि मानुषान् ।

प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दशे ॥”

10 प्रत्यङ्मुदेषि । प्रत्यङ्मुदेषि ज्योतिरुच्यते । प्रत्यङ्मुदेषि सर्वमभि
विपश्यसीति । अपि वैतस्यामेव ॥ २४ ॥

1 *d* omits किमेषि 1-2 *a d* omit पृथु महान्त लोकम् अन्तरिक्षम् 2 *d*
m omit अहा, *a d* omit अहानि च 3 *br* सूर्यः, *j* सूर्य 5 *d* पठति 101
पठति 10-11 C D read प्रत्यङ्मुदेषि प्रत्यङ्मुदेषि ज्योतिरुच्यते । प्रत्यङ्मुदेषि
सर्वमभिविपश्यसीति, B₁ mss क, ख, ग omit प्रत्यङ्मुदेषि प्रत्यङ्मुदेषि ज्योति
रुच्यते, B₁ J read प्रत्यङ्मुदेषि प्रत्यङ्मुदेषि सर्वमभि विपश्यसीति, R
B₁ ms च and others read प्रत्यङ्मुदेषि प्रत्यङ्मुदेषि सर्वमभिविपश्यसीति, R
does not include प्रत्यङ्मुदेषि ज्योतिरुच्यते into the text but mentions it
in the foot note Durga, B₁ and J also omit it We follow
C D 11 B₁ J conclude XII in 5, with एव

6-7 RS I 50 6

8-9 RS I 50 5, AV 13 2 20, 20 47 17, A₁s 5 10

9 स्वर्दशे—Both Yāska and Durga do not explain this word

10 The sentence, प्रत्यङ्मुदेषि ज्योतिरुच्यते is omitted by Durga
It is superfluous here The words इदं ज्योतिरुच्यते must have been
incorporated into the text in this place from line 8, page 1132,
section 26, for which see below

येनां पावक-इति । हे वरुण पावक येन ख्यानेन ययैवानुग्रहबुद्ध्या जनान् अनु भुरण्यन्त पश्यसि तयैव ख्यात्या प्रज्ञया युक्त प्रत्यङ् देवाना या विशस्ता कृत्वा पुरस्तात्तासाम् उदेषि । मानुषान् चैवमेव प्रत्यङ् कृत्वा तेषामपि पुरस्तादेव उदेषि । किं बहुना । हे स्व आदित्य प्रत्यङ् इदं सर्वम् आत्मन कृत्वा पुरस्तादुद्यन् सर्वमभिविपश्यसि ।

5

न चेत् पूर्वस्यामुत्तरस्या वा एकवाक्यता स्यात् अपि तर्हि एतस्यामेव ॥ २४ ॥

“येनां पावक चक्षसा भुरण्यन्त जनों अनु ।

त्व वरुण पश्यसि ॥”

तेन नो जनानभिविपश्यसि ॥

केशी । केशा रश्मयस्तैस्तद्वान् भवति । काशनाद्वा, प्रकाशनाद्वा । 10 तस्यैषा भवति ॥ २५ ॥

कथमिति । यत् पुन पठति । येनां पावक-इति । हे पावक वरुण येन ख्यानेन ययैवानुग्राहकप्रज्ञया जनाननु भुरण्यन्त पश्यसि त्व पुण्यकारिण तेनैव ख्यानेन तयैवानुग्रहकाररुबुद्ध्या अस्माक जनानभिविपश्यसि ।

को विशेष प्रथमादध्याहारात् । प्रथमे हि तत्ते वयं स्तुम इति स्तुत्या परि 15 समापितम् । इह पुनराशिषा तेन नो जनानभिविपश्यसि । स्तुत्याशिषो सबन्ध नित्यत्वाद्वाक्यस्य । एष साकाङ्क्षाणा मन्त्राणामेकवाक्यताप्रकार उपप्रदर्शित ॥

1 a marks verse 22, after इति, a d त्व वरुण, b1 j हे वरुण 2 d adds विश after देवाना 6 a does not conclude the commentary on section §24 here, but after पुन पठति (see line 12, below) 10 B1 mss क, ख, ग do not read प्रकाशनाद्वा 11 B1 J conclude XII 111 6 with भवति 12 a marks verse 23, after पावक इति 14 d तयैवा°, b1 j तयैवा°, a d m अभिविपश्येति, b1 j अभिविपश्यसि 17 b1 j उपप्रदर्शित, m उपदर्शित

7-8 RS I 50 6

10 B1 mss क, ख, ग and Durga omit प्रकाशनाद्वा It is redundant after काशनाद्वा as both mean one and the same thing, cf Durga रश्मयोऽपि केशा काशनादेव, next page, line 2

केशी (१४) इति वक्तव्यम् । अत्र केशा रश्मयः तैस्तद्धानादित्यः यो मध्यदिने भवति । काशनाद्वा । प्रकाशनादित्यर्थः । रश्मयोऽपि केशा काशनादेव । तस्य एषा भवति ॥ २५ ॥

“केश्य१ग्नि केशी विष केशी बिभर्ति रोदसी ।

5 केशी विश्व स्वर्हृशे केशीद ज्योतिरुच्यते ॥”

केश्यग्नि च विष च । विषमित्युदकनाम, विष्णातेर्विपूर्वस्य स्नातेः शुद्ध्यर्थस्य । विपूर्वस्य वा सचते । द्यावापृथिव्यौ च धारयति । केशीद सर्वमिदमभिविपश्यति । केशीद ज्योतिरुच्यत इत्यादित्यमाह ।

अथाप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते । धूमेनाग्नी रजसा च 10 मध्यमः । तेषामेषा साधारणा भवति ॥ २६ ॥

केश्य१ग्निम्—इति । जूतेरार्षम् । केश्यग्नि बिभर्ति । वर्षेणोदकेनौषधीरभि निष्पादयन् । आहुतिद्वारेण केशी विष बिभात । विषमुदक विष्णातेर्वि पूर्वस्य स्नातेः शुद्ध्यर्थस्य । विपूर्वस्य वा सचते । सर्वत्र ह्यातिशयेन यत्सक्तमिति तदपि केशी बिभर्ति । रोदसी अपि च केश्येव बिभर्ति । तन्निवासीनि

6-7 B₁ mss क, ख, ग omit स्नाते शुद्ध्यर्थस्य विपूर्वस्य 7 C धारयसि, B₁ J धारयति 10 C D R and B₁ ms च read मध्यमस्तेषामेषा साधारणा भवति, B₁ mss क, ख, ग and B₁ J मध्यमस्तयोरेषा भवति, B₁ J conclude XII 111 7, with भवति 11 a marks verse 24, after इति

1 ‘केशी’—Nigh V 6 14

4-5 RS X 136 1

6 विषमिति उदकनाम—See Nigh I 12 15

7 विपूर्वस्य वा सचते—Cf ‘विष्णु व्याप्तौ,’ Dhātup 3 13

7 द्यावापृथिव्यौ च धारयति is omitted by Durga

8 Durga omits इत्यादित्यमाह

10 The reading तेषामेषा साधारणा भवति seems to be the one followed by Durga too, cf his *varṇā* below तेषा त्रयाणामपि केशिनाम् एषा साधारण्येन भवति

13 स्नाते शुद्ध्यर्थस्य—cf ‘ष्णा शौचे’ Dhātup 2 42

13 विपूर्वस्य वा सचते—cf ‘षच सेचने सेवने च’ Dhātup 1 163

भूतानि अनुग्रह्णाति । अपि चाय स्वरादित्य केशी विश्वमिद सर्वमिदम् अभि-
विपश्यति यथाभिद्रष्टव्यम् । कोऽय केशीति । यत आह दर्शयन्नेवादित्य केशीद्
ज्योतिरुच्यते इति ॥

अत पर विचार । अथाप्येते इतरे ज्योतिषी प्रथममाध्यमिके
केशिनी (१५) उच्येते । तत्र तावत् धूमेनाग्निः केशी । स हि तस्य प्रकाशनाय 5
निरूढस्यापि भवति । रजसा च मध्यमः । असावप्यमूर्तत्वात् अप्रकाश सन्
रजसोद्धूतेन प्रकाशते असौ वायुरागच्छतीति । उदकेन च वैद्युत । तेषा त्रयाणामपि
केशिनाम् एषा साधारण्येन प्रधानस्तुति भवति ॥ २६ ॥

“त्रयः केशिनं ऋतुथा वि चक्षते सवत्सरे वपत एक एषाम् ।

विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददशे न रूपम् ॥ ” 10

त्रयः केशिनं ऋतुथा विचक्षते । काले कालेऽभिविपश्यन्ति । सवत्सरे
वपत एक एषामित्यग्निः पृथिवी दहति । सर्वमेकोऽभिविपश्यति कर्म
भिरादित्यः । गतिरेकस्य दृश्यते न रूप मध्यमस्य ॥

अथ यद्रश्मिभिरभिप्रकम्पयन्नेति तद् वृषाकपिर्भवति, वृषाक-
म्पनः । तस्यैषा भवति ॥ २७ ॥

15

4 a d उत्तरे for इतरे of b j 6 a d m निगूढस्य for निरूढस्य,
a d तु for च, m प्रकाश सन् for अप्रकाश सन् 7 d असौ वा पुरा गच्छतीति
for असौ वायुराग° 15 B1 J conclude XII in 8, with भवति

5 ‘केशिनी’—Nigh V 6 15

7 उदकेन च वैद्युत —These words seem to be an interpolation as
the *third kes'in* according to Durga himself is *Sūrya* and not
Vaidyutagni. See Durga's *mitti* on the next Khandā य एते त्रय
केशिन अग्निवायुसूर्या etc, next page, lines 2-3

7-8 तेषा त्रयाणामपि केशिनाम्—As Rgveda contains no rik in which
agni and vayu only are addressed as *Kesini*, Yaska quotes
below a nigama in which *three kes'ins* are mentioned

9-10 RS I 164 44, AV 9 10 26

12-15 Durga omits इति (in इत्यग्नि), सर्व, तद्, and वृषाकम्पन

त्रयं. केशिनः—इति । दीर्घतमस आर्षम् । महाव्रते वैश्वदेवे शस्यते । य एते त्रयः
 केशिनः अग्निवायुसूर्या क्रतुथा काले काले विचक्षते, यथाकालम् अभिविप
 श्यन्ति । स्वकर्माधिकारयुक्तेनानुग्रहेण लोकमनुगृह्णन्ति । एषाम् एकः पृथिवीस्थान
 अग्निः संवत्सरे पृथिवी वपते । दहति इत्यर्थः । तथा हि सा कर्मण्या सपद्यते ।
 5 विश्वमेकौ अभि चष्टे । स्वाधिकारयुक्तै कर्मभिः अभिविपश्यति—अनुगृह्णाति
 आदित्यः । भ्राजिरेकस्य ददृशे । गतिरेकस्य रजसोद्धतेन पार्थिवेन उदकेन
 वा दृश्यते न रूप मध्यमस्य ।

अथ यद्रश्मिभिरभिप्रकम्पयन्नेति । अथ यत् यदा आदित्य रश्मिभिः
 उपसहृतेरुपसपन्नैर्भूतानि अभिप्रकम्पयन् एति तत् तदा वृषाकपि. (१६)
 10 भवति । वर्षिता चावश्यायाना कम्पनश्च भूतानाम् । सर्वो हि भगवत्यदृश्ये तद्वथात्
 कम्पते । तस्य एषा भवति ॥ २७ ॥

“पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै ।

य एष स्वप्नशनोऽस्तमेषि पथा पुनर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ”

पुनरेहि वृषाकपे, सुप्रसूतानि वः कर्माणि कल्पयावहै । य एष

1 a marks verse 25, after इति 2 d अग्निवायु सूर्या^१, d काले only,
 for काले काले 2-3 a d m पूर्वकालमपि (m^० मि^०) विपश्यति for यथाकाल
 मभिविपश्यन्ति of b, j 3 a d m तेषा for एषा 4 a d वपति for वपते
 8-9 a d omit अथ यत् and आदित्य, and read as यदा रश्मिभि उपसहृते^०
 9 a d m omit तत् before तदा 12 R सुविता कल्पयावहै 13 R and
 B1 ms च—पुन^१ । विश्वस्मादिन्द्र^० 14 C य एष स्वप्नशन

1 वैश्वदेवे शस्यते—At A₁ 5 3 2

9 'वृषाकपि'—Nigh V 6 16

12-13 RS X 86 21, AV 20 126 21, of Nu XII 9

14 Durga omits व

स्वप्ननशन. स्वप्नान् नाशयस्यादित्य उदयेन, सोऽस्तमेषि पथा पुनः ।
सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम् ॥

यमो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २८ ॥

पुनरेहि वृषाकपे—इति । वृषाकपेऽर्षम् । पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छसिन
शस्त्रे विनियुक्ता । हे वृषाकपे भगवन् यः एषः त्वं स्वप्ननशनः—स्वप्ननाशन 5
स्वप्नान् उदयेन नाशयसि सोऽस्तमेषि पथा पुनः । यश्च त्वं विश्वस्मात्—
सर्वस्मात् जगत् इन्द्रः ईश्वर उत्तरः—उद्धततर स त्वं पुनः एहि आयाहि
उदयं प्राप्नुहि । तत् आवा सुविता—सुप्रसूतानि सुप्रवृत्तानि शोभनमर्थमुद्दिश्य
जगतोऽनुग्रहमेतानि शोभनानि कर्माणि प्रवृत्तानि कल्पयावहैः सगुणानि कुर्वं,
त्वमुदयेनाहमनुष्ठानेनेति । 10

यमः (१७) वक्तव्य । स पुन व्याख्यातः निर्वचनतः । इह त्वादित्योऽभिधेयः ।
तस्य एषा भवति ॥ २८ ॥

“ यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवैः स पिबते यमः ।

अत्रा नो विप्रर्षिः पिता पुराणोऽनु वेनति ॥ ”

1 C D R B₁ ms च, and Durga read नाशयस्यादित्य°, B₁ J
नाशयत्यादित्य° 3 B₁ J conclude XII iii 9, with भवति 4 a marks
verse 26, after इति, a concludes section 27 here after °रार्षम् and
not before, after तस्य एषा भवति last page, line 11 5 d reads भगवन्
वृषाकपे by inversion, a d m omit स्वप्ननशन 6 m सोस्तमेति पथा पुनः,
b₁ j सोस्तमेषि पथा पुनः, a d यथा for पथा 7 m उद्धततर, a d स त्वं
पुनरेव हि उदयं प्राप्नुहि, b₁ j as above, a d omit एहि आयाहि, m omits
एहि only 8 m सुविता for सुविता, a d m omit सुप्रसूतानि 11 a d
add च after स

1 स्वप्ननशन—The word नशन is not used in Classical Sanskrit

1 Durga omits आदित्य

2 य (before इन्द्र) and तमेतद् ब्रूम आदित्यम् are omitted by Durga.

5 विनियुक्ता—As'va Śīau 8 3

11 'यमः'—Nigh V 6 17, व्याख्यात 1 e in Nu X 19

13-14 RS X 135 1, TA 6 5 3

यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे स्थाने, वृतक्षये वा । अपि वोपमार्थे स्याद्
वृक्ष इव सुपलाश इति । वृक्षो ब्रश्चनात् । पलाश पलाशनात् । देवैः
सगच्छते यमो, रश्मिभिरादित्यः । तत्र नः सर्वस्य पाता वा पालयिता
वा पुराणाननुकामयेत ॥

5 अज एकपात् । अजन एकः पादः । एकेन पादेन पातीति वा । एकेन
पादेन पिबतीति वा । एकोऽस्य पाद इति वा ।

“एक पाद नोत्खिदति”

इत्यपि निगमो भवति । तस्यैष निपातो भवति वैश्वदेव्यामृचि ॥२९॥

यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे—इति । कुमारस्य यामायनस्यार्षम् । यस्मिन् वृक्षे—
10 आदित्ये । स हि स्वगत्या कालम् अतिक्रामयन् सर्वभूतानामायूषि क्षपयति । वृश्च-
तीति वृक्षः । वृतक्षये वा । पुण्यकुङ्किर्द्वृते निवासे इत्यर्थः । सुपलाशे सुष्ठु
पराशीर्णमले दीप्तिमति देवैः सह रश्मिभिः संपिबते सगच्छते अस्त गच्छन्ना-
दित्य । तत्र किमिति । अत्र नः अस्मान् पुण्येन कर्मणा विद्यया च तत्प्रापिकया

1 C D and B₁ ms क read वृत क्षये, B₁ J and R वृतक्षये 2
B₁ ms क reads पलाश पलासदनादेवै, B₁ mss ख, ग read पलाश पलाशदनादेवै
5 B₁ J अजन एक पाद एकेन, B₁ mss क, ख, ग—अजन एकपाद एकेन 6 C
एकोस्य पाद 8 B₁ J conclude XII iii 10 with 'मृचि 9 a marks
verse 27, after इति, a कुमारस्य यमार्ष, d कुमारस्य यमायनस्यार्ष 11
a d वृत क्षये वा पुण्यकुङ्किर्द्वृते निवासे इत्यर्थः, b₁ 7 वृतक्षये वा पुण्यकुङ्किर्द्वृते निवासे
इत्यर्थः, m सुष्ठु for सुष्ठु of b₁ 7 12 a d read संपिबते but omit सगच्छते
13 d अत्रा for अत्र, m अस्मन् for अस्मान्

1 स्थाने—Durga omits this word

2 वृक्षो ब्रश्चनात्, पलाश पलाशनात्—Durga does not give these
etymologies

3 Durga omits तत्र, and does neither repeat nor explain—
सर्वस्य पाता वा पालयिता वा

7 एक पाद नोत्खिदति—AV 11 4 21

8 Durga omits इति in इत्यपि

गतात्मन पुराणान् इव तन्निवासिन अनु वेनति वेनतु कामयेत कामयतु ।
सप्रीणयत्वित्यर्थ ॥

वृक्षे इव सुपलाशे इति ऐतिहासिकपक्षे । स्वगृहसुपागतानस्मान् सुपलाशवृक्ष
प्रख्यसुखनिवासे पितृराजो यमः पुराणान् इव तल्लोकनिवासिन पितॄन् अनु कामयतु ।
अस्मिन् पक्षे देवैः सपिबत इति तदनुचारिणो गृह्यन्ते देवा इति ॥

5

अज एकपात् (१८) इति वक्तव्यम् । स पुन अयमादित्य नित्यम् अजनः-
गमन । एकः च पादः ब्रह्मण । विज्ञायते हि

“अग्नि पादो वायु पाद आदित्य पादो दिश पाद ”

—इति । एकेन पादेन पातीति वा । सर्वमिदं जगत् एकेनाशेनानुप्रविश्य पाति
रक्षति स्वापकाले प्राणात्मनाऽन्नं पचन् । अजनश्चेत्यज एकपात् । एकेन पादेन 10
पिबतीति वा । एकेनाशेनोदकं सर्वस्माज्जगतं पिबत्यजनश्चेत्यज एकपात् । अथ
वा । अजनो गमन एकोऽस्य पाद इति अज एकपात् । जीवभूतोऽस्य कृत्स्ने
जगति एक पादोऽनुप्रविष्टः ।

निगमोऽपि हि भवति एवास्मिन्नर्थे ।

“एक पाद नोत्खिदति सलिलाद्दस उचरन् ।

15

स चेत्तमुद्धरेदङ्गं न मृत्युर्नामृतं भवेत् ।”

एकमात्मन पादमश नोत्खिदति नोद्धरति इति आदित्यो हसं महत्तमसो वाध्वनो वा

1 *m* तन्निवासीन, *m* omits वेनति, *d* omits वेनति वेनतु, *a d m* omit
कामयेत 2 *a d* read सप्रीणयतामित्यर्थ, *br j m* सप्रीणयत्वित्यर्थ 3 *a d*
उपगतान् 3-4 *a d* सुपलाशवृक्षप्रख्य सुखनिवास 11 *a d* omit च after अजन
12 *d* जीवो for जीवभूतो 17 *m* पादमन्नाशोत्खिदति for पादमश नोत्खिदति,
a d omit नोत्खिदति, *a d m* omit इति after नोद्धरति, *a d* omit वा
after तमस

6 ‘अज एकपात्’—Nigh V 6 18

7 विज्ञायते हि “अग्नि पादो etc”—Cf Chhân Up III 18 2

15-16 एक पाद नोत्खिदति etc—cf *Āśva* 11 4 21, where however
the second half of the stanza stands as follows—यदङ्गं स तमुत्खिदेत्
नैवाद्य न श्व स्यात् न रात्री नाह स्यात् न व्युच्छेत् कदाचन ।

हन्ता । कुत पुनर्नोत्खिदति । सलिलात् सन्मात्रे ब्रह्माणि लीनादेतस्माज्जगत उच्चरन् ।
अहन्यहनि उद्यमित्यर्थः । स चेत् त जीवभूतमात्मन पादमेतस्मात् जगत उद्धरेत्
ततस्तदुद्धरणसमकालमेव अङ्ग क्षिप्र न मृत्युर्नामृत भवेत् । सर्वमिदमव्यपदेश्य सदेव
स्यादित्यर्थः । तस्य एष निपातो भवति साधारण्येन वैश्वदेव्यामृचि ॥ २९ ॥

५ “ पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्ता सिन्धुरापः समुद्रियः ।

विश्वे देवासः शृण्वन् वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरन्ध्या ॥”

पविः शल्यो भवति, यद्विपुनाति कायम् । तद्वत् पवीरमायुधम् ।
तद्वानिन्द्रः पवीरवान् ।

“ अतितस्थौ पवीरवान् ”

10 इत्यपि निगमो भवति । तदेवता वाक् पावीरवी । पावीरवी च दिव्या
वाक्, तन्यतुस्तनित्री वाचोऽन्यस्याः । अजश्चैकपाद्, दिवो धारयिता च
सिन्धुश्चापश्च समुद्रियाश्च सर्वे च देवाः सरस्वती च सह पुरन्ध्या
स्तुत्या प्रयुक्तानि धीभिः कर्मभिर्युक्तानि शृण्वन्तु वचनानीमानिति ॥

पृथिवी व्याख्याता । तस्या एष निपातो भवत्यैन्द्राग्र्यामृचि ॥३०॥

3 d सदैव for सदेव ? 11 C °स्तनयित्री वाचोऽन्यस्याजश्चैक° B1 J °स्तनित्री
वाचोऽन्यस्या° 11 B1 ms च and others, C D R and Durga omit
च after धारयिता, B1 J read it 12 B1 mss क, ख, ग do not read च
after समुद्रिया, B1 J have it 14 D भवत्यैन्द्राग्र्यामृचि ?, B1 J conclude
XII 111 11 with °मृचि

5-6 RS X 65 13

9 RS X 60 3

10-13 अपि निगमो भवति, पावीरवी in the clause पावीरवी च दिव्या
वाक्, the च after समुद्रिया, स्तुत्या, and इति in श्मानीति—these are
omitted by Durga

11 Durga, C D and R omit च after धारयिता In fact it is not
necessary

13 प्रयुक्तानि is neither repeated nor explained by Durga

पावीरवी तन्यतुः—इति । वसुकर्णस्यार्षम् । वैश्वदेवे शस्त्रे विनियोग । पविः—
शल्यो भवति । कस्मात् । यद् विपुनाति विदारयति कायम् । तेन शल्येन
तद्वत् पवीरम् आयुधम् । रो मत्वर्थे । तेन शल्यवता आयुधेन तद्वान् इन्द्रः
पवीरवान् ।

यथा चैतदेव तथैष निगम । अतितस्थौ पवीरवान्—इति ।

5

“ यो जनान् महिषा इवातितस्थौ पवीरवान् । उतापवीरवान् युधा ॥ ”

—इति । विप्रबन्धोरार्षम् । य इन्द्र महिषान् अतिमहतोऽप्यसुरजनान् युधा युद्धेन
अति—अतीत्य तस्थौ—तिष्ठति पवीरवान्—आयुधवान् । अपि च अपवीरवान् । अनायुध
इत्यर्थः । सायुधो निरायुधश्च नित्यमसुरजनान् महतोऽपि अतितिष्ठति य स इदं
नामास्माकं करोत्विति । तदेवता वाक् पावीरवी । स इन्द्रो यस्या माध्यमिकाया 10
वाचो देवता सैन्द्री वाक् पावीरवी । तन्यतुः—तनित्री तनयित्री वाचोऽन्यस्याः ।
तदुक्तम् ।

“ ता विश्वरूपा पशवो वदन्ति । ”

सा च दिव्या वाक् । अजश्चैकपात्, दिवो धारयिता । एतदत्र युस्थानत्वम्
अजस्यैकपादः । सिन्धुश्च नदः । आपश्च समुद्रियाः । विश्वे च देवा सर्वे च 15
देवाः । शृण्वन्—शृण्वन्तु इमानि वचनानि स्तुतिलक्षणानि । न । किं वचना-
न्येव । किं तर्हि । सह धीभिः—कर्मभिः हविर्दानयुक्तैः सहितानि । सरस्वती

1 a marks verse 28, after इति 2 a d add स before कस्मात्, d
m शल्येन, b i j शल्येन ? 5 a d यथा चैव मन्त्रच्छाह । अतितस्थौ etc, b i j
यथा चैतदेव तथैष निगम 8 d m omit अति before अतीत्य 9 a d m
निरायुधश्च, b i j निरायुधश्च 10-11 a d वाचो माध्यमिकाया देवता, b i j
माध्यमिकाया वाचो देवता 11 m omits तनित्री, a d omit तनयित्री 15
a d अजस्यैकपादः, m अजश्चैकपादः, b i j अजस्यैकपादः, d reads आसमुद्रिया for
आपश्च समुद्रिया 15-16 a d omit सर्वे च देवा 17 a d न किं तर्हि, b i j
do not have न

6 RS X 60 3

11 सैन्द्री वाक् पावीरवी—Cf “ पावीरवीं शसति । वाग् वै सरस्वती पावीरवी, वाच्येव
तद्वाचं दधाति ”—AB 3 3 12

13 ता विश्वरूपा etc—RS VIII 100 11, Nu XI 29

च शृणोतु पुरन्ध्या सह बहुधात्र्या माध्यमिरुया वाचा इत्येतदाशास्महे ।
निर्वचनस्यास्यामृच्युत्तरे पादे सम्यक् पाठोऽन्वेष्य ॥

पृथिवी (१९) व्याख्याता । तस्या एष निपातो भवति दिव पृथिव्या
पेन्द्राग्र्यामृचि न स्तुत्यत्वेन । किं तर्हि । नैघण्टुकेन केवलम् ॥ ३० ॥

5 “यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्या मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबत सुतस्य ॥”

इति सा निगदव्याख्याता ॥

समुद्रो व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवति पावमान्यामृचि ॥३१॥

यदिन्द्राग्नी परमस्याम्—इति । कुत्सस्यार्षम् । हे इन्द्राग्नी वृषणौ यद्—

10 यदि युवा परमस्यां पृथिव्यां शुलक्षणाया, यदि मध्यमस्या मध्यमायामन्तरिक्षे,
यदि अवमस्याम् अस्यामेव भूम्याम् । उत स्थ. तथापि परि आयातम्
अस्मान् प्रति । पर्येत्य अथ सोमस्य पिबतम् अभिषुतस्य स्वमशमिति ।

समुद्र. (२०) व्याख्यातः । इह तु आदित्य इति विशेष । अत्रापि समुद्र
वन्त्यस्मादाप इत्येवमादि तदेव निर्वचनम् । तस्य एष. समुद्रस्य निपातो भवति

15 पावमान्यामृचि ॥ ३१ ॥

2 *bz j* निर्वचनस्यास्यामृ^०, *d* निर्वचनस्यात्युत्तरे पादे etc 8 B1 J conclude
XII iii 12, with पावमान्यामृचि 9 *a* marks verse 29, after इति,
a d omit वृषणौ यद्, *m* omits यद् 10 *a d m* omit मध्यमस्या 11
d omits अस्या before एव 13 *a d* omit तु

2 निर्वचनस्यास्यामृच्युत्तरे पादे सम्यक् पाठोऽन्वेष्य —It is not clear what
Durga means by this

3 ‘पृथिवी’—Nigh V 6 19, व्याख्याता, *i e* in N11 I 13, 14, cf
IX 31, XI 36

5-6 RS I 108 10

7 इति सा निगदव्याख्याता—As usual Durga does not notice this
sentence in his *vitti*

13 ‘समुद्र’—Nigh V 6 20, व्याख्यात, *i e* in N1r II 10

“पवित्रवन्तः परि वाचमासते पितृषां प्रत्नो अभि रक्षति व्रतम् ।

महः समुद्र वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभम् ॥”

पवित्रवन्तो रश्मिवन्तो माध्यमिका देवगणाः पर्यासते माध्यमिका वाचम् । मध्यमः पितृषां प्रत्नः पुराणोऽभिरक्षति व्रत कर्म । महः समुद्र वरुणस्तिरोऽन्तर्दधात्यथ धीराः शक्नुवन्ति धरुणेषूदकेषु कर्मण आर- 5 भमारब्धुम् ॥

अज एकपाद् व्याख्यातः । पृथिवी व्याख्याता । समुद्रो व्याख्यातः । तेषामेष निपातो भवत्यपरस्या बहुदेवतायामृचि ॥ ३२ ॥

पवित्रवन्तः परि वाचम्—इति । पवित्रस्यार्थम् । प्रवर्गे विनियोगः । रश्मयः पवित्रवन्तः अमुष्मादादियमण्डलात् प्रसृता मध्यस्थाने मरुत्प्रभृतिभिर्देवगणैः सयुज्यन्ते । 10 तत्सयोगात् माध्यमिका देवगणाः पवित्रवन्तः रश्मिवन्तः भवन्ति । ते च माध्यमिका वाच परिवार्य आसते । स वरुणः विद्युदाख्यो मध्यमः पिता-पाता रक्षिता एषा मरुत्प्रभृतीनां प्रत्नः—पुराण व्रत—कर्म तदधिकारयुक्तम् अभिरक्षति । कथमिति । तदुच्यते । महः—महान् वरुणः—मध्यमः । महान्तः वा समुद्रम्—आदित्य मेघजालेन यदा तिरोदधाति, दुर्दिनं कृत्वा वर्षति ओषधीषु, 15

3-4 B1 mss क, ख, ग read माध्यमिका instead of माध्यमिका and omit माध्यमिका वाचम् 4 C D R and B1 mss च and others, omit मध्यम before पिता, B1 J have it 5-6 C आरभमारब्धु, B1 J D as text 8 B1 J conclude XII in 13, with °देवतायामृचि 9 a marks verse 30, after इति, a d प्रवर्ग्ये, b1 g प्रवर्गे 9-10 b1 g m रश्मयः पवित्रतेऽमुष्मादा°, a d रश्मयः पवित्रवन्तोऽमुष्मादादित्य° 11 a d m omit रश्मिवन्तः, a d add after भवन्ति,—ते च पर्यासते ते (d omits) च परिवार्य माध्यमिका वाचमासते विद्युदाख्याम् (this last word is added by d only, b1 g do not have it), m adds ते च पर्यासते only, after भवन्ति 13 d m तेषां for एषा

1-2 RS IX 73 3, TA 1 11 1

3-4 B1 mss क, ख, ग omit माध्यमिका वाचम्

5 अन्त—omitted by Durga

9. प्रवर्गे विनियोग—Āśva S'rau 4 6

अथ धीराः—धीमन्त धरुणेषु—उदकेषु शेकुः—शक्नुवन्ति कर्मणः कृष्यादे
वैदिकस्य वा आरम्भम् आरब्धुम् प्रारम्भम् इत्येवमभिरक्षति तेषा माध्यमिकाना
व्रतम् । यदि ह्यसावावृणोति मेघैस्ततस्तेषामधिकारप्रतिलम्भो भवति ।

अज एकपाद् व्याख्यातः । इह तूत्तम । पृथिवी व्याख्याता । समुद्रः
5 व्याख्यातः । तेषामेष निपातो भवति स्तुतिसाधारण्येन अपरस्या बहु-
देवतायामृचि ॥ ३२ ॥

“उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात् पृथिवी समुद्रः ।

विश्वे देवा क्रतावृधो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥”

अपि च नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वजश्चैकपात्, पृथिवी च समुद्रश्च सर्वे
10 च देवाः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा, हूयमाना मन्त्रैः स्तुता, मन्त्राः
कविशस्ता अवन्तु, मेधाविशस्ताः ।

दध्यद् प्रत्यक्तो ध्यानमिति वा, प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति वा ।

1 a d omit अथ, a d omit शेकु शक्नुवन्ति 2 a d read after
वैदिकस्य वा,—आरम्भ प्रारम्भमित्येवमभिरक्षति, b j read आरम्भ आरब्धुम् प्रारम्भम्
इत्ये°, d आरम्भ प्रारम्भ, m omits आरब्धुम् 4-5 a d omit these lines
8 R हुवाना स्तुता 10 R B₁ J मन्त्रैः स्तुता 12 B₁ J प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यान
मिति वा, B₁ mss क, ख, ग have °ध्यानमिति वा

4-5 अज एकपाद् व्याख्यात —In N₁₁ XII 29, 33 पृथिवी व्याख्याता—
Nir I 13, 14, XII 30 समुद्र व्याख्यात —N₁₁ II 10, XII 30

7-8 RS VI 50 14, VS 34 53, MS 1 6 2 88 12-13,
ApS 5 19 4

9 Durga omits च after अपि

10 Durga in his *vṛtti* adds उदकवृधो वा, as the third meaning
of क्रतावृध (see next page, line 6) His *Niruktapāṭha* there
fore must have been सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा उदकवृधो वा

10 मन्त्रा —The insertion of the word मन्त्रा itself, from the rik
into the bhâsya after its rendering there by मन्त्रै is confusing
Durga omits मन्त्रा

अथर्वा व्याख्यातः । मनुर्मननात् । तेषामेष निपातो भवत्यैन्द्रया-
मृचि ॥ ३३ ॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु—इति । ऋजिश्चन आर्षम् । आग्निमास्ते विनियोग ।
उत नः अप्यस्माकम् अहिर्बुध्न्यः शृणोतु । अपि अज एकपाद् अपि च
पृथिवी अपि च समुद्रः विश्वे देवाः सर्व एते एवमादयो देवाः क्रतावृधः— 5
सत्यवृधः यज्ञवृधः उदकवृधो वा हुवानाः—आहूयमानाः मन्त्रैः यजुर्मयै,
स्तुताः च स्तोत्रै सामभिः, कविशस्ताः कविभिश्च नैघण्डुकत्वेन मेधाविभिः
शस्त्रैश्च शस्ताः स्तुतास्तेऽस्मानवन्तु, इत्येतदाशास्महे ।

दध्यद्, मनुः, अथर्वा इति त्रित्वपक्षे आदित्य एवैते तद्गुणयोगाद् भवन्ति
बुस्थाने समाम्नातात् । पृथक्त्वे पुनर्बुस्थाना तत्सहचारिण एते ऋषयः । 10

दध्यद् (२१) प्रत्यक्तो ध्यान प्रतिगतो ध्यानमिति । ध्यानारम्भणे ह्येष युक्त
स्वमधिकारमनुतिष्ठति । अथवा । प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति वा । अधिकरण
कारकम् । तथा हि तस्मिन् ध्यानकार्यं सफलं लक्ष्यत इति ॥

अथर्वा (२२) व्याख्यातः निर्वचनतः । न ह्ययं स्वस्मादधिकारात् थर्वाति । न
कदाचित् स्वमधिकार मुञ्चति ॥ 15

मनुः (२३) अयं मननात् । न हि तदस्ति यदयं न मनुते ।

तेषामेष निपातो भवति ऐन्द्र्यामृचि ॥ ३३ ॥

2 B1 J conclude XII in 14, with °मृचि 3 a marks verse
31, after इति 4 a d m omit उत न 6 a d omit सत्यवृध यज्ञवृध
and read merely यज्ञवृध after उदकवृध 7 m omits कविशस्ता only,
a d omit कविशस्ता कविभिश्च, d omits नैघण्डु and reads कत्वेन only, m
नैघण्डुकेन, b1 j नैघण्डुकत्वेन 8 a d omit च शस्ता after शस्त्रै, m omits
शस्ता 11 a d युक्त, b1 j उक्त 13 d सकल for सफल? 14-15 d
reads कुर्वति for थर्वाति and omits न and the next line

3 आग्निमास्ते विनियोग —Āśva Śrau 5 20

11 'दध्यद्'—Nigh V 6 21

14 'अथर्वा'—Nigh V 6 22, व्याख्यात, 1 e in Nir XI 18

16 'मनु'—Nigh V 6 23

“ यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् चियमत्नत ।

तस्मिन् ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समग्मताचर्चन्तु स्वराज्यम् ॥ ”

यामथर्वा च मनुश्च पिता मानवाना दध्यङ् च चियमतनिषत तस्मिन्
ब्रह्माणि कर्माणि पूर्वेन्द्र उक्तानि च संगच्छन्तामर्चन्त्योऽनूपास्ते
5 स्वराज्यम् ॥ ३४ ॥

यामथर्वा—इति । गोतमस्यार्थम् । पार्ष्टिके पञ्चमेऽहनि विनियोगः । ऐन्द्रे सूक्ते
याम् अथर्वा मनुः च पिता मानवाना दध्यङ् च चियम् अत्नत—अत
निषत । एतद्गुणविशिष्टोऽयमादित्य यत्तत्कर्माहोनिर्वृत्यादिलक्षणं तनोति तस्मिन्
सति ब्रह्माणि—अन्नानि, उक्तानि च शस्त्राणि, पूर्वथा—पूर्ववत् इन्द्रे समग्मत—
10 संगच्छन्ताम्—समागच्छन्तु यज्ञेषु । किलक्षणे इन्द्रे इति । यत आह । अर्चन् ।
यः इन्द्रमभिपूजयते स्वराज्यम् अनु उपास्ते, यथाशास्त्रमनुतिष्ठतीत्यर्थः ।

पृथक्पक्षे आदित्यसहचारिण एते ऋषयः । तदा योज्यम् । य ऋषय एते कर्म

3-4 B1 mss क, ख, ग read तस्मिन् कर्माणि ब्रह्माणीन्द्र उक्तानि 5 B1. J
conclude XII m 15, with स्वराज्यम् With स्वराज्यम् ends the third
pada of the twelfth adhyâya B1 J read as °स्वराज्यम् ॥ १५ (३४) ॥
इति निरुक्तौ द्वादशाध्यायस्य तृतीय पाद ॥ १२, ३ ॥ 6 a marks verse 32,
after इति, a only reads गोतमस्य 7 m omits च after दध्यङ्, a d
m omit अत्नत 8 m य आदित्यो यत्°, b1 j ऽयमादित्य यत्°, a यत्त्वकर्माह
निर्वृत्यादिलक्षण etc, d यत्तत्कर्माह निर्वृत्यादिलक्षण, b1 j यत्तत्कर्माहोनिर्वृत्या° 9 a
only omits उक्तानि 10 a d m omit संगच्छन्ताम्, a d समागच्छन्ति,
b1 j समागच्छन्तु 11 d य इन्द्रमभिपू°, b1 j m य इन्द्र अभिपू° 12 m
आदित्यसहचारिण, a d य एते ऋषयः कर्म

1-2 RS I 86 16

4 ब्रह्माणि—Yaska renders ब्रह्माणि of the rik by कर्माणि, Durga,
by अन्नानि

4 पूर्वेन्द्र—This should have been पूर्वथेन्द्र (see the rik quoted
above) Durga reads पूर्वथा पूर्ववत् इन्द्रे He does not read पूर्वन्दे

अतनिषत याज्ञ तस्मिन् ब्रह्माणि अन्नानि इन्द्रे पूर्ववत् समगमत समागच्छन्तीति । शेष समानमेवेति ॥ ३४ ॥

अथातो युस्थाना देवगणाः । तेषामादित्याः प्रथमागामिनो भवन्ति ।
आदित्या व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ३५ ॥

अथातो युस्थाना देवगणाः—इति । एवमादि वक्तव्यम् । अत परमेत 5
देवोत्तम ज्योतिर्गणशब्दामिधेयत्वेन निर्वाच्यम् । एतदेव हि गुणविकारोपजनापेक्षया
भेदाभेदाभ्या मन्त्रदृश पश्यन्त स्तुवते । तदर्थं विशेषत पुनरविकारवचनम् अथातो
युस्थाना देवगणाः इति । द्यौरेषा स्थान त इमे युस्थाना इति । के पुनस्ते । देवगणा
इति देवाना मित्रप्रभृतीना गणा । पृथक्त्वपक्षे गणा इति बहुवचनमर्थवत् ।

तेषामादित्याः (२४) प्रथमागामिनो भवन्ति । ते कस्मात् । प्रत्यक्षत्वाच्छ 10
वदस्य सप्तऋषयः इत्येवमादीना च परोक्षत्वात् । आदित्याः । ते पुनरभिधाननिर्व
चनतो व्याख्याताः ‘आदत्ते रसान्’ इत्यत्र । केवल त्वत्र बहुवचनमिति विशेष ।

तेषाम् आदित्यानाम् एषा प्राधान्यस्तुति भवति या दृष्टेह युस्थाने गणाभि
धानेन समाम्नाता ॥ ३५ ॥

“इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजंभ्यो जुह्वा जुहोमि । 15

शृणोतु मित्रो अर्थमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः ॥”

1 a d ऐन्द्रे, b i j इन्द्रे, d सममेत, b i j समगमत 2 With °समान
मेवेति ends the commentary on the third pada of the twelfth
adhyāya, b i j read as °समानमेवेति ॥ १५ (३४) ॥ इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ
सप्तदशस्याध्यायस्य (द्वादशाध्यायस्य) तृतीय पाद ॥ १२, ३ ॥ 3 B i J read
चतुर्थ पाद before अथातो° 4 B i J conclude XII iv 1, with
भवति 7 a d पश्यन्तोऽभिष्टुवते, b i j पश्यन्त स्तुवते 8 a d omit द्यौरेषा
स्थान त इमे, and read उत्तमे instead 9 d पृथक्त्वे पक्षे 11 a d m
omit आदित्या 14 a concludes this section as ॥ ३६ ॥, which is
wrong

4 ‘आदित्या’—Nigh V 6 24, व्याख्याता, i e in Nir II 13,
15-16, RS II 27 1, VS 34 54, KS 11-12.

घृतस्नूघृतप्रस्नाविण्यो घृतप्रस्नाविण्यो घृतसारिण्यो घृतसानिन्य
इति वाहुतीरादित्येभ्यश्चिरं जुह्वा जुहोमि, चिरञ्जीवनाय, चिरंराजभ्य
इति वा । शृणोतु न इमा गिरो मित्रश्चर्यमा च भगश्च बहुजातश्च
धाता, दक्षो वरुणोऽशश्च । अंशोऽशुना व्याख्यातः ॥

5 सप्त ऋषयो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ३६ ॥

इमा गिरं आदित्येभ्यः—इति । कूर्मस्य गार्त्तमदस्य गृत्समदस्य वेयमार्षम् ।
इमा गिरः घृतस्नूः । घृतम् आहुतिलक्षणं या प्रसुवन्ति प्रक्षरन्ति ता घृतस्नू ।
अथवा । घृतप्रस्नाविण्यः । धात्वन्यत्वमर्थैकत्वम् । घृतसानिन्यः वा । घृत
देवान् प्रति सानयन्ति सभाजयन्तीति तथा । सनोते सभजनार्थस्य । घृतसारिण्य
10 वा । “सु गतौ” इत्यस्य । देवान् प्रति घृतं या सारयन्ति गमयन्तीति । तामि
गीर्भि तैर्मन्त्रैः सनाद्राजभ्यः, चिरं राजभ्यः चिरतनेभ्यः सर्वलोकराजभ्यः ।
अथवा । सनादिति यावदायुषम्, अनुत्सर्गेण जुह्वा जुह्वसङ्गकेन पात्रेण जुहोमि । ता
पुनर्गिरोऽस्मदाशिर्युक्ता । तत्समवर्धनाय शृणोतु नः अस्माक मित्रः अर्यमा भग-
च, तुविजातः बहुजातश्च धाता, दक्षः वरुणः अंशः च ।

1-2 C D R and B1 mss च and others read घृतसानिन्यो घृतसारिण्य
इति वा, B1 J घृतसारिण्यो घृतसानिन्य इति वा 2 C D R and B1 mss
च and others omit चिरञ्जीवनाय 5 B1 J conclude XII iv 2, with
भवति 6 a marks verse 33, after इति 9 a d omit the whole
line through mistake 10 a d omit गमयतीति 11 a d m omit
चिर राजभ्य 12 a d omit जुह्वा 13 m °स्मदाशिर्युक्ता, m तत्समवर्धनाय,
a d m omit न, m मित्रा, b1 j मित्र 14 a d omit वरुण

2 आहुतीरादित्येभ्यश्चिरं—omitted by Durga

3 The चs after मित्र, अर्यमा and भग are omitted by Durga

7 घृतस्नू—‘षु प्रस्रवणे’ Dhātup 2 28

8. घृतप्रस्नाविण्य—Of ‘सु गतौ’ Dhātup 1 965

9 सनोते सभनार्थस्य—Of ‘षण सभक्तौ’ Dhātup 1 465

10 ‘सु गतौ’—Dhātup 1 960.

तुवीति बहुनाम । सर्वविधातृत्वाद्वहुजन्मा धाता यावदधिकार जन्मेति । अंशः
अशुना व्याख्यातः ।

प्रत्येकमप्येते मित्रादयो युस्थानत्वेनोपेक्ष्या । शास्त्रातिगौरवमयात् न पृथक् पृथक्
युस्थानत्वेन समात्राता । ते त्वादित्यलिङ्गलिङ्गितेषु मन्त्रेषु पृथक् पृथग् उपेक्ष्या ,
तत्स्तुतीना पृथगपि विद्यमानत्वात् ।

5

सप्त ऋषयः (२५) वक्तव्या । ते पुनरमी व्याख्याताः निर्वचनत । इह
त्वमिधेया रश्मय , इन्द्रियाणि वा । 'सप्त सप्ता सख्या, ऋषिर्दर्शनात्' इति । सप्त च
ते ऋषयश्च सप्तर्षय । तेषामेषा प्राधान्यस्तुति भवति ॥ ३६ ॥

“सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् ।

सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ ॥” 10

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे, रश्मय आदित्ये । सप्त रक्षन्ति
सदमप्रमाद, सवत्सरमप्रमाद्यन्तः । सप्तापनास्त एव स्वपतो लोक-

3 m omits न before पृथक्, a d read one पृथक् only 4 a d
omit °लिङ्ग° before °लिङ्गितेषु 5 a concludes section 37, after
विद्यमानत्वात् 8 a marks verse 34, after भवति, as भवति^{३४} 10 R
reads सत्रसदौ च देवौ 12 D B₁ mss च and others read लोकमस्तमादित्य
यति तत्र, C R also read यन्ति तत्र but otherwise as text, B₁ J
लोकमस्तमितमादित्य यन्त्यत्र

1 'तुवीति बहुनाम'—See Nigh III 1 2

1-2 अश अशुना व्याख्यात —See N₁₁ II 5

6 'सप्त ऋषयः'—Nigh V 6 25, व्याख्याता, 1 e 'सप्त' in N₁₁ IV
26 and 'ऋषि' in N₁₁ II 11

9-10 VS 34 55

11-12 Durga omits आदित्ये and सवत्सरम् He does not explain
सवत्सर

12 त एव—These words are supplied by Yaska They are not
in the rik

मस्तमितमादित्यं यन्ति । अत्र जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ वाय्वादित्यौ । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे, षडिन्द्रियाणि विद्या सप्तम्यात्मनि । सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादं शरीरमप्रमाद्यन्ति । सप्ताप
5 नानीमान्येव स्वपतो लोकमस्तमितमात्मानं यन्ति । अत्र जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ, प्राज्ञश्चात्मा तैजसश्च । इत्यात्मगतिमाचष्टे तेषामेषापरा भवति ॥ ३७ ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः—इति । हिरण्यगर्भस्यार्षम् । आथर्वणे आत्मस्तुतौ विनियोगः । उत्तरा च । शृणाति सर्वमिदमिति शरीरमादित्यः । आश्रयणाद्वा । सर्व
10 मिदमस्मिन्नाश्रितमिति । तस्मिन् सप्त ऋषयः—रश्मयः प्रतिहिताः प्रत्येकं हिता निहिताः । ते पुनः सप्तैव अन्यूनाधिकाः सन्तः सार्वदिकमुदकमुपनयन्तः तेनेद्वास्तमादित्यः सदं—सदैव अप्रमादम्—अप्रमाद्यन्तः अनुत्सर्गेण स्वस्य कर्मणः रक्षन्ति । निरिन्धनं पार्थिवोऽपि ह्यग्निं इन्वनक्षयान्निर्वाप्येत । त एव सप्त—सप्ता आपनाः सर्वस्य लोकस्य व्यापनाः स्वपतः अस्तमुपगच्छतः अस्यादित्यस्यैव तः लोकम्

1 C D R B1 mss च and others read जागृतोऽस्वप्नजौ, B1 J जागृतो अस्वप्नजौ 3 B1 ms ग and C D read षडिन्द्रियाणि, B1 ms क has षडिन्द्रियाणि 4 D सधमप्रमाद, B1 J सदमप्रमाद 5 D reads लोकमस्तमात्मानं यन्ति तत्र, B J लोकमस्तमितमात्मानं यन्त्यत्र, C B1 ms च and R लोकमस्तमितमात्मानं यन्ति तत्र 5-6 C D R B1 mss च and others—जागृतोऽस्वप्नजौ B1 J जागृतो अस्वप्नजौ 7 B1 J conclude XII iv 3, with भवति 8 a d अथर्वणे 11 m सार्वदिकं मुदकमुपनयन्तः, b1 j सार्वदिकमुदकमुपनयन्तः d तेनेद्वास्तमा^o 12 a d सदैव for सदैव of b1 j, a d m omit अप्रमादम् 13-14 a d omit from पार्थिवोऽपि etc to अस्तमुपगच्छतः (including through mistake 14 a d एत for एव त

1-7 Durga omits अस्तमितमादित्यं यन्ति (line 1), अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ वाय्वादित्यौ (lines 1-2), सप्त ऋषयः प्रतिहिताः षड् (line 3) विद्या सप्तम्यात्मनि सदमप्रमादं (lines 3-4), इमान्येव, आत्मानं यन्ति (line 5), अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ, इत्यात्मगतिमाचष्टे (line 6) And he does not explain अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ (line 1), विद्या सप्तम्यात्मनि (lines 3-4), and आत्मानं (line 5)

9 शृणाति etc —cf 'शृ हिंसायान्' Dhātup 9 16

आत्मान गच्छन्ति । बाह्य मण्डल प्रविशन्ति । तेष्वनुप्रविष्टेषु तत्र सुप्तेषु उपरतप्रकाश-
ग्रन्थिषु तत्रान्तर्गतौ जागृतः तन्मण्डलान्तरपुरुष तदधिष्ठाता योऽसौ “ हिरण्यश्मश्रु
‘हिरण्यकेश’ ” इति विज्ञायते वायुश्च इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । मण्डलवदस्मच्छरीरे रश्मिबदिन्द्रियाणि प्रतिहितानि
निहितानि तच्छरीर नित्य रूपाद्यालोकनाद्युपकारेण रक्षन्ति अप्रमाद्यन्ति । सप्ता 5
पनानि व्यापनानि विषयाणां शरीरस्य वा । तान्येव स्वपतोऽस्य जीवस्य सुखदुःख
भोक्तुं लोक शरीरमेव प्रत्यस्तामितमीयुः । बुद्धिद्वारेण भोक्तव्येव भावनारूपेण
लीयन्ते । तद्भावनोपपादक स्वप्रभोक्तु स्वप्नो भवति । तत्र जागृतः शरीरपरिपालनार्थं
प्राज्ञश्चात्मा परमात्मा चिन्मात्रेण य शरीर व्याप्य वर्तते । तैजसश्च प्राणोऽन्नपान-
पचनव्यूहस्वरसान्तर्भूत तेज वायुवृत्ति । 10

तेषामेषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् । रश्मय एवेति स्फुटतायै ॥३७॥

“ तिर्यग्बिलंश्चमस ऊर्ध्वबुध्नो यस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम् ।

अत्रासंत ऋषयः सप्त साक ये अस्य गोपा मंहतो बभूवुः ॥ ”

1 *br* १ बाह्य, *m* बाह्य 2 *a* तत्रान्तर्गतौ, *br* तदधिष्ठाता योऽसौ, *m* तदधिष्ठाता
योग्योऽसौ 4 *br* मण्डलवदस्मच्छरीरे, *m* मण्डलवदस्मिच्छरीरे 5 *a* only omits
निहितानि, *m* reads प्रतिनिहितानि, *br* १ प्रतिहितानि निहितानि 7 *a* only
reads शरीरमिव, *d* भावनारूपेण, *br* १ *m* भावनानुरूपेण 8 *br* १ लीयते, *a* *d*
m लीयन्ते, *a* *d* *m* यद्भावनोप^०, *br* १ यद्भावनोप^० 9 *a* चितिमात्रेण, *br* १
चिन्मात्रेण, *d* परमात्मावितिन्मात्रेण etc 9-10 *a* *d* प्राणो अन्ने पान पचनव्यूहश्च रसान्तर्भूत
तेजो वायुवृत्ति, *br* १ *m* प्राणोऽन्न पान पचनव्यूहश्च रसान्तर्भूत (*m* रसाभूत^०) तेजोवायु
वृत्ति 11 *a* concludes section 38 with किमर्थम्, and joins रश्मय एवेति
स्फुटतायै with the following para 12 R तिर्यग्बिलंश्चमस, B₁ J तिर्यग्बिलं^०,
B₁ ms ख reads तिर्यग्बिलंश्चमस^०, while च reads तिर्यग्बिलंश्चमस^०

2-3 हिरण्यश्मश्रु etc —See Chān Up 1 6 6

6-7 Durga reads तानि for इमानि, and शरीर for आत्मान of the
bhāṣya (see page 1148, line 5)

12-13 AV X 8 9, ŚB 14 5 2 4-5, Brh Up 2 2. 4-5

तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा । यस्मिन्यशो निहित
सर्वरूपम् । अत्रासत ऋषयः सप्त सहादित्यरश्मयो, ये अस्य गोपा
महतो बभूवुरित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् । तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्व
बन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा । यस्मिन्यशो निहित सर्वरूपम् अत्रासत ऋषयः
5 सप्त सहेन्द्रियाणि, यान्यस्य गोप्तृणि महतो बभूवुरित्यात्मगतिमाचष्टे ॥

देवा व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ३८ ॥

तिर्यग्बिलश्चमसः—इति । तिर्यग्बि अस्य मण्डलस्य मधुपूर्णस्येव रश्मिच्छिद्राणि ।
चमन चोदकमेष सनोतीति चमसः । ऊर्ध्व चैतद्ब्रह्माभूतसल्लवान्न निपद्यत इति ऊर्ध्व-
बुध्नः । ऊर्ध्व वावस्थित प्रकाशेन बोधयतीति ऊर्ध्वबुध्न । तस्मिन् चमसे मण्डले
10 यशः—उदक निहितं नियमेन अधिक वा हितमवस्थापित विश्वरूपम् अनेकप्रकार
मनेकरूपम् । कै पुनस्तन्निहितम् इति । ये अस्य महतः—जगत आत्मनो वा गोपाः
—गोप्ता एते रश्मयः बभूवुः भवन्ति । ये च अत्र एतस्मिन् मण्डले साकम्—
एकीभूतास्तदधिष्ठात्रा सह आसते । तैर्हि चतसृषु दिक्षु ऊर्ध्वमधोमण्डल चोत्सृप्तानि
यानि ज्योतीषि अस्य । ते रश्मयः सप्त सर्पणा ऋषणादर्शनादस्य धर्मस्य ऋषय उच्यन्ते
15 इत्यधिदैवतम् ॥

4 B₁ J ऊर्ध्वबोधनो, R ऊर्ध्वबो°, B₁ mss क, ख, ग read विश्वरूपम्, B₁ J
सर्वरूपम् 5 B₁ mss क, ख, ग read गोप्त्रीणि 6 B₁ J conclude XII
iv 4, with भवति 7 a marks verse 35, after इति, a d read
तिर्य(d यै)च्यस्य for तिर्यञ्चोऽस्य of b₁ j m 11 m अस्य जगत महत
13-14 a d ऊर्ध्वमधोमण्डल वेति यानि सृप्तानि ज्योतीषि अस्य ते etc, b₁ j as
above 15 a d इत्यधिदैवरूपम्, b₁ ms ग—इत्यधिरूपम्

1-6 Duiga omits तिर्यग्बिल ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा (line 1),
सर्वरूप and आदित्य in आदित्यरश्मय (line 2), तिर्यग्बिल (line 3),
सर्वरूप and अत्र (line 4)

4-5 Duiga neither reads nor explains ऊर्ध्वबोधन (line 4),
and ऋषय सप्त (lines 4-5), इन्द्रियाणि यानि and गोप्तृणि (line 5)

9. तस्मिन्—Duiga reads तस्मिन् for यस्मिन् in the bhāṣya, but he
reads यस्मिन् only while giving the *adhyātma* explanation in the
next para

अथाध्यात्मम् इति । तिर्यक्छिद्रमिदमेव शिरश्चमसः । चम्यन्ते ह्यनेन रसा इति । ऊर्ध्वबन्धनश्च । उपरि ह्यवस्थितमेतद्वन्धनमस्य शरीरस्य । एतद्वियोगे हि विस्त्रस्यते शरीरम् । यस्मिन् यशो निहित विश्वरूप नानाप्रकारमिन्द्रियाननुभूत रसाख्य ज्ञानाख्य वा । तस्य चमसस्य ये विधातार तद्द्वारेण अस्य शरीरस्य महतो गोप्ता तत्रैव चमसान्तरमनुप्रविष्टा साक-सह तद्यश उपजीवन्त आसते । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥

देवाः (२६) वक्तव्या । ते पुन 'देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा' इत्यत्र निर्वचनत व्याख्याता । इह तु रश्मयो बहुवचनेनोच्यन्त इति विशेष ।

तेषामेषा प्राधान्यस्तुति भवति ॥ ३८ ॥

“देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयता देवानां रातिरभि नो नि वर्तताम् । 10

देवानां सख्यमुप सेदिमा वय देवा न आयुः प्र तिरन्तु जीवसे ॥ ”

देवाना वय सुमतौ कल्याण्यां मतावृजुगामिनामृतुगामिनामिति

2 a only reads ऊर्ध्वबन्धनश्च for ऊर्ध्वबन्धनश्च 3 a d omit शरीर, m reads शरीरे, b 7 शरीरम्, b 7 m °मिन्द्रियत्वेन नृत्त for °मिन्द्रियाननुभूत 4-6 a d read तस्य चमसो ये विधातारे (d र) त्यात्मगतिमाचष्टे and conclude section 39 here 7 a d omit ते पुन, a d omit दीपनाद्वा 8 d इति विशेषत् 9 a joins this line with the next para as it concludes section 38 after आचष्टे (line 6, above), and not here 12 Bi mss क, ख, ग, C and D omit सुमतौ

7 'देवा'—Nigh V 6 26

8 व्याख्याता, e e in Nir VII 15

10 भद्रा—Yaska and Durga both omit this word They do not explain it also

10-11 RS I 89 2, VS 25 15, MS 4 14 21 217 7-10

12 सुमतौ—omitted by Bi mss क, ख, ग, C and D

12 कल्याण्या मतौ—Durga omits this but he explains सुमति of the rik, as शोभना मति He omits also ऋजुगामिनाम् and इति

वा । देवानां दानमभि नो निवर्तताम् । देवाना सख्यमुपसीदेम वयम् ।
देवा न आयुः प्रवर्धयन्तु चिरं जीवनाय ॥

विश्वे देवाः सर्वे देवाः । तेषामेषा भवति ॥ ३९ ॥

देवानां भद्रा-इति । गोतमस्यार्षम् ।

5

“ देवेभ्यो वशामालभेत ”

इति विनियोग । अस्य पशोर्वपाया पुरोनुवाक्या । य एते देवाः-रश्मय नित्य
ऋज्वेव मण्डलादनावरणत्वादन्तरिक्षस्य सर्वतो यन्ति । अथवा । ऋज्यूयताम्-ऋतु-
गामिनाम् ऋतावृतौ यथाकालमस्मात् मण्डलात् गच्छता सुमतिः शोभना मति
प्रसादाभिमुखी मति सा नः अस्मान् प्रति निवर्ततां नियमेन वर्तताम् । तत्पूर्विका
10 च रातिः-धनलामोऽस्मान् प्रति नियमेन वर्तताम् । ततश्च तेन धनलामेन उपज
नितसामर्थ्या सन्त वय तेषामेव देवानां सख्य-समानता याज्ञे कर्मणि समान
मङ्गभावम् उपसेदिम-उपसीदेम-उपगच्छेम वयम् । ततश्च तथाभूतानामस्माकम्
आयुः ते देवाः प्रतिरन्तु-प्रवर्धयन्तु जीवसे चिर जीवनाय इत्येतदा
शास्महे ।

15

विश्वे देवाः (२७) वक्तव्या । सर्वे देवाः । त एव रश्मय उपहितविश्व

2 B1 J and C have चिर जीवनाय, D has चिरजीवनाय 3 B1 J
conclude XII iv 5, with भवति 4 a marks verse 36, after इति,
a d read दीर्घतमस for गोतमस्य 7 a d ऋज्वेव for ऋज्वेव of b1 j
8 a d omit one ऋतौ 9 a d m omit न 11 a d समानख्यानता
(a °न ता) for समानता, a d यज्ञे कर्मणि 12 a d m omit उपसीदेम,
a d read गच्छेम for उपगच्छेम of b1 j 13 a d omit आयु after
अस्माक and add it after प्रवर्धयन्तु, a d m omit चिर before जीवनाय
14 a concludes after °आशास्महे, section 40, as ॥ ४० ॥ and not at
page 1153, line 2 below, which it joins to the next para 15 a
d विश्वे देवा इति वक्तव्यम्, b1 j विश्वे देवा वक्तव्या, a d omit सर्वे देवा ते, m
omits सर्वे देवा त एव रश्मय, a d एव for एव, d उपहितवितेपुश्च विशेषणा १

1 Durga omits वा and दानमभि

5 देवेभ्यो etc —MS 2 5 2

6 पुरोनुवाक्या—See MS 4 14 2

15 ‘विश्वे देवा’—Nigh V 6 27

विशेषणा सन्तो विश्वे देवा भवन्ति । तेषा तदभिधानविशिष्टानाम् एषा प्राधान्य
स्तुति भवति ॥ ३९ ॥

“ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत ।

दाश्वांसो दाशुषः सुतम् ॥”

अवितारो वावनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागच्छतः, 5
दत्तवन्तः दत्तवतः सुतमिति । तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्र तृच
दशतयीषु विद्यते । यच्च किचिद्बहुदैवतं तद्वैश्वदेवाना स्थाने युज्यते ।
यदेव विश्वलिङ्गमिति शाकपूणिः । अनत्यन्तगतस्त्वेष उद्देशो भवति ।
'बभ्रुरेक' इति दश द्विपदा अलिङ्गाः । भूताशः काश्यप आश्विनमेक-
लिङ्गम् । अभितष्टीय सूक्तमेकलिङ्गम् ॥

10

साध्या देवाः साधनात् । तेषामेषा भवति ॥ ४० ॥

ओमासश्चर्षणीधृतः—इति । मधुच्छन्दसा दृष्टा । प्रउगे ग्रहे विनियोग ।
वैश्वदेवश्चानेन प्रातः सवने ग्रहो गृह्यते । हे विश्वे देवाः । ये यूयम् ओमासः—

1 a d तदभिधानविशिष्टानां for ०धानविशिष्टा of b; j 2 a marks verse
37, after भवति 4 R दाश्वांसो 6 B1 mss क, ख, ग read तदेतदेकमेव 8
B1 mss क, ख, ग read ०उद्देशो भवति । भूताशः काश्यप आश्विनमेकलिङ्गम् । अभितष्टीय
सूक्तमेकलिङ्गम् । बभ्रुरेक इति दश द्विपदा अलिङ्गाः । साध्या देवाः साधनात् । तेषामेषा भवति ॥,
B1 J read as ०उद्देशो भवति । बभ्रुरेक इति दश द्विपदा अलिङ्गाः । भूताशः काश्यप
आश्विनमेकलिङ्गम् । अभितष्टीय सूक्तमेकलिङ्गम् । साध्या देवाः साधनात् । तेषामेषा भवति ॥
9 R भूताशः 11 B1 J conclude XII iv 6, with ०मेषा भवति
12-13 m omits from मधुच्छन्दसा दृष्टा to विश्वे देवा 12 d प्रउगे

3-4 RS I 3 7, VS 7 33, 33 47, TS 1 4 16 1, MS 1
3 18 37 1-2, KS 4 7, SB 4 3 1 27, AA 1 1 4 11

5 Durga omits वा (after अवितारो), मनुष्यधृत and सर्वे च देवा
इहागच्छत

9 'बभ्रुरेक etc'—RS VIII 29 Durga omits बभ्रुरेक इति दश
द्विपदा अलिङ्गा भूताशः काश्यप is the 1st of RS X 106

13. प्रातः सवने ग्रहो गृह्यते—MS 1 3 18

अवितारः—रक्षितार चर्षणीनां—मनुष्याणां स्वेनोपकारेण अवनीया वा तर्पणार्हा धृतः—धारयितारश्च स्थितिकर्तार ते यूय दाश्वांस.—दत्तवन्तः । मनसा कृतसकल्पा भूत्वा इदं नामास्माभिरस्मै देयमिति । ततः अस्य दाशुषः—दत्तवतः हवीषि यजमानस्यैतं सुतम् अभिषुत सोम पातुम् आगत इत्येतदाशास्महे ।

- 5 अधुना विश्वान् देवानधिकृत्य तद्गतमेवाधियज्ञे विचारयिष्यन्नुपोद्बन्ति । तदेतदेकमेव वैश्वदेव गायत्र तृचम् इत्येवमादि । तत् इति समान्नायस्यानुस्मृतये । एतत् इति वक्ष्यमाणार्थसंनिधीकरणाय । एकं तृचं सूक्ते वैश्वदेवं गायत्रं गायत्रेण छन्दसा युक्त दशतयीषु सर्वास्वपि बहुषु शाखासु विद्यते । नान्यदस्त्येवास्मिच्छन्दसि । प्रयोजनं च गायत्रच्छन्दोयुक्तैरन्यैरपि बहुभिर्वैश्वदेवैर्मन्त्रैरधियज्ञे । तत्र किं कर्तव्यम् 10 इति । यत आह । यत्तु किञ्चिद्बहुदैवतं मन्त्रजातं गायत्रेण छन्दसा युक्तं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते । न्याय्यमित्यतो यदेव विश्वलिङ्गम् विश्वशब्दोपेतं मन्त्रजातं सूक्तं वा तदेव वैश्वदेवानां स्थाने विनियुज्यते न बहुदेवतामात्रेण इति शाकपूणिः मन्यते तत् किमस्यापि यास्काचार्यस्यैतदेवाभिमतमुत न इति । यत आह । अनत्यन्तगतस्त्वेष उद्देशो भवति । अनैकान्तिक एष उद्देशः । उद्देशः 15 प्रतिज्ञा—यदेव विश्वलिङ्गोपेतं तदेव वैश्वदेवानां स्थाने विनियुज्यते इति । कथमनैकान्ति

2 a d m omit धृत, a d add दत्तवत again after मनसा, d repeats here some previous words by mistake 5 d विश्वे देवान् for विश्वान् देवान् of b 7, d adds किञ्चित् before विचारयिष्यन्, d उपोद्बन्ति for उपद्बन्ति 6 a तमिति समान्नायानुस्मृतये, d only reads तमिति for तदिति and in the rest agrees with text 8 a d m दशतयीषु, b 7 दशतयीषु, d विद्यते for विद्यते, a d अस्त्येव for अस्त्वेष of b 7 9 d गायत्र छन्दोयुक्तैरन्यैरपि etc for गायत्रच्छन्दे° 10 m omits यत आह, d बहुदेवतमन्त्रजातं गायत्रेण छन्दसा युक्त 11 d स्थाने युज्यते न्याय्यसि । त्यतो यदेव etc 11-12 m omits from न्याय्यमित्यतो to विनियुज्यते 11 a d omit विश्वलिङ्गम् 12 d तदेतदेव for तदेव 13 d मन्यन्ते for मन्यते ? d यास्काचार्यस्यैतदेवा° 14 a d अनत्यन्तगतस्त्वेष, b 7 अनत्यन्तगतस्त्वेष 14-15 a अनैकान्तिक एष उद्देशः । उद्देशः प्रतिज्ञा, d m agree with text but read उद्देशः प्रतिज्ञा 15 a d प्रयुज्यते for विनियुज्यते

कम् इति । वैश्वदेव हि मन्त्रजात समाम्राये क्रियार्थमुत्पद्यमानम् आम्रायस्य क्रियार्थत्वाद्वायत्रे छन्दसि तावदेवोत्पत्तुमर्हति विश्वयुक्तमन्त्रजातवत् यावत् कर्मसु सर्ववैश्वदेवेषु तच्छन्दस्केषु अलमिति । न च तत् सर्वास्वपि दशतयीष्वस्ति छन्दस्यल कर्मोत्पादे । प्रयोजन च तच्छन्दोयुक्तैरपि विविधैर्मन्त्रैर्भवति । न च ते तथाविधा सन्तीति बहुदेवताश्च तस्मिंश्छन्दसि सन्ति । तत्किमस्तु तस्य कर्मण प्रहाणम् उत वा तत्स्थाने बहुदेवतानि 5 सूक्तान्योप्यन्ताम् इति । उच्यते । युक्तं यद्बहुदेवतानि ओष्येरन्निति यास्काचार्यं पश्यन्नाह यच्च किचिद्बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते । सेयमनुपत्तिर्गा यत्रे छन्दसि वैश्वदेवानां मन्त्राणां यावदल कर्मणि गमयति बहुविश्वशब्दयोरितरेतरार्था-भिधेयप्रत्यासत्त्या बहुदेवान्यपि वैश्वदेवानां स्थाने युज्यन्त एवेति । अपि चैवमनत्यन्तगत इत्युद्देशः । येन भूताशः काश्यप आश्विनमेकलिङ्गम् । भूताशो नाम ऋषि 10 काश्यप । स एकेनाश्विलिङ्गेन युक्तमनेकैर्च सूक्तं ददर्श । तत्र यास्वप्यश्विलिङ्गमृषु नास्ति तासामप्याश्विनीत्व तेनैवैकेनाश्विलिङ्गेन । ययैकेनापि छत्रिणा मध्यगतेन छत्रिणो भवन्ति एवमेकेन विश्वलिङ्गतृचेन यावन्ति सूक्तानि कर्माणि सयुज्यन्ते बहुदेवतानि अविश्वलिङ्गा न्यपि तानि तदर्थसाधकानीति ।

ऋष्याम अश्विलिङ्गं येन पर्फरीसूक्तं सर्वमाश्विनम् ।

15

“ ऋष्याम स्तोमं सनुयाम वाजसा नो मन्त्रं सरथेहोपं यातम् ।

यशो न पक्व मधु गोष्वन्तरा भूताशौ अश्विनो काममप्रा ॥ ”

1 *d* वैश्वदेव हि मन्त्रजात । माम्रायेत्क्रियार्थं etc, *a* समाम्रायक्रियार्थं ? 2 *a d* तच्छन्दस्ये (*d* च)त्वलमिति, *m* तच्छन्दस्साम्येषु 3 *m* दशतयीषु, *a* अल कर्मोत्पादो ? 4 *a d* omit न च ते before तथाविधा, *d* omits तथाविधा also and reads विविधैर्मन्त्रैर्भवति । सतीति । 5 *d* छन्दसि मति for छन्दसि सन्ति, *d* बहुदेवतयानि for बहुदेवतानि 6 *m* ओष्यताम् ?, *a d* omit उच्यते, *d* यास्काचार्यं 8 *d* बहुशब्दयो for बहुविश्वशब्दयो 9 *d* बहुदेवतान्यपि 11 *d* अनेकैर्च ? *m* यास्वप्याश्वि° 12 *d* तेनैवैकेन ? 14 *a* only reads तदर्थसाधकानि 15 *m* ऋष्यामाश्विलिङ्गम्, *a* marks verse 38, after आश्विनम् 16 *d* reads up to सनुयामेति

1 आम्रायस्य क्रियार्थत्वात्—(‘ आम्रायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शनाम् ’ Pûrva-mimâmsâ 1 2 1

15 पर्फरीसूक्तम्—RS X 10b It is so called because words like जनेरी, तुफरी, and पर्फरी are used in this sukta

16-17 RS X 10b 11

इति । हे अश्विनौ वय स्तोम-त्रिवृत्पञ्चदशादिकम् ऋध्याम-ऋध्यास्म-वर्धयेम । किंच वाज-हविलक्षणमन्न युवाभ्या सनुयाम-प्रयच्छेम । तस्माद् युवा सरथा-सरथौ-समानरथौ एकमेव रथमारूढौ सन्तौ इह-अस्मिन् कर्मणि न -अस्मदीय मन्त्र-मननीय स्तोत्रम् उपयातम्-उपागच्छतम् । गोध्वन्त-गोरूधस्यवस्थित पक्व-परिणत तदेव 5 मधु-मधुर यशो न । यश इत्यन्ननाम । नश्चार्थे । क्षीराज्यादिलक्षण महावीरपात्रे अवनीय मानम् अन्न चापेक्ष्य आगच्छतमिति सबन्ध । एवमुक्तप्रकारेण भूतांशः एतन्नामा ऋषि अश्विनो कामम् अभिलाषमात्मीयाभि स्तुतिभि अप्रा -आपूरयत् । सपूर्ण मकार्षीदित्यर्थ । “ प्रा पूरणे ” आदादिक । व्यत्ययेन मध्यम ॥

अभितष्टीय सूक्त चैन्द्रम् । तदपि एकलिङ्गम् इति । यथा ।

10

“ शुन हुवेम मधवान्मिन्द्रमस्मिन् भरे नृतम् वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समस्तु घ्नन्तं वृत्राणि सजित धनानाम् ॥ ”

इति । विजयाय समस्तु-सग्रामेषु नित्य घ्नन्त वृत्राणि-वारकाणि शत्रुजातानि सजित समस्ताना वीराणा धनाना च जेतार शुन शूनम् उत्साहेन प्रवृद्ध नृतम जगत अतिशयेन नेतारम् ऊतये रक्षणाय अस्मिन् भरे-सग्रामे वाजसातौ यस्मिन् शत्रून् जित्वान्नि

1-8 *a d* substitute for all this, the following — हे अश्विनौ सरथो समानरथौ समानगती युवामायातम् । इम वत श्रुतवतोर्भवतोस्तोममृध्याम ऋद्धि प्राप्नुमो वयम् । कथमिति । सनुयाम वाजसमन्न भक्षेमहि । किंच । यशो न पक्व मधु क्षीर द्रव्यं च यद्वोष्व तन्मध्वस्ति (*d* यद्वोष्वत्तन्मध्वस्ति^०) येन भूतांश अ(*d* आ)श्विनोर्भवतो काममप्रा आपूरय (*d* य) ते इत्यत आयातमिति The *trika* given above by *b, g* is the same as the commentary of Śāyana on this *rik* 5 *m* omits मधु, *m* क्षीरादि^० for क्षीराज्यादि^० 10 *d* reads the *pratika* up to शुन हुवेमेति 12 *a d m* शत्रुजात्यानि 13 *d* reads समस्तामावाराणा for समस्ताना वीराणां, *d* omits धनाना च 13-14 *a d* omit after जेतार, ‘शुन शूनम् etc to नेतारम्’ (inclusive) and read as जेतार ये रक्षणायास्मिन्नतरे सग्रामे etc 13 *m* उत्साहे प्रवृद्धम् 14 *d* reads up to रक्षणायास्मि and then omits the portion up to साय्या इति सर्व एते प्रा (inclusive) Thus it reads as रक्षणायास्मि गा रश्मयो वेत्युपपद्यते !, vide page 1158, line 17 14 *d* अस्मिन् for यस्मिन्, and शत्रून्जित्वा ?

9 अभितष्टीय सूक्तम्—RS III 38 This sūkta is so called because the first *rik* of it begins with the word अभितष्टेव

10-11 RS III 38 10

समज्यन्ते तस्मिन् हुवेम वयमाह्वयामहे तम् इन्द्रम् एवमादिगुणयुक्तात्मनो विजयायेति ।

साध्याः (२८) देवा, साधनात् । ते हि सर्वमिदं सावयन्ति । यदन्येन सर्वं कर्मभिरसाधितं तत्साधयन्तीति साध्या उच्यन्ते । ते च पुनः प्राणा विश्वसृजं ऋषयः ये सहस्रसवत्सरसत्रेणेदं विश्वमसृजन्त त एवैते । अधिदैव रश्मयः । विज्ञायते हि । 5

“प्राणा वै सप्त ऋषयः साध्या विश्वसृजः” इति ।

तेषामेषा प्राधान्यस्तुतिः भवति ॥ ४० ॥

“यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥”

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा, अग्निनाग्निमयजन्त देवाः ।

10

“अग्निः पशुरासीत्तमालभन्त । तेनायजन्तः”

इति च ब्राह्मणम् । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः समसेवन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः साधनात् । द्युस्थानो देवगण इति नैरुक्ताः । पूर्वं देवयुगमित्याख्यानम् ॥

वसवो यद्विवसते सर्वम् । अग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्या । 15
तस्मात् पृथिवीस्थानाः । इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या । तस्मा-

1 d हुवेम f01 हुवेम 4 d उच्यते f01 उच्यते? 5 a सवत्सरसहस्रेण सत्रेण etc, d सहस्रसवत्सरेण सत्रेण 13 B1 mss क, ख, ग read ससेव्यन्त f01 समसवन्त, R B1 J देवा साधना, R द्युस्थाना, B1 J द्युस्थानो

3 'साध्या'—Nigh V 6 28

6 “प्राणा वै सप्त etc”—cf AB 11 4 3

8-9 RS I 164 50, X 90 16, AV 7 5 1, VS 31 16

11 “अग्निं पशु” — Cf AB 1 16 36, 38-40, KS 5 5 4, VS 23 17, SB 13 2 7 13 TS 5 7 26 1 reads अग्निं पशुरासीत्ते-
नायजन्त only It has not got तमालभन्त

11-16 Durga omits अग्निं पशुरासीत्तमालभन्त तेनायजन्तेति च ब्राह्मणम्, ह, समसेवन्त, साधनात्, द्युस्थानो देवगण इति नैरुक्ता पूर्वं देवयुगमित्याख्यानम्, यद्विवसते सर्वम् and वसुभिः

न्मध्यस्थानाः । वसव आदित्यरश्मयो विवासनात् । तस्माद् युस्थानाः ।
तेषामेषा भवति ॥ ४१ ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त—इति । दीर्घतमस आर्षम् । अग्निनाग्निमयजन्त देवा ।
उक्तं च ‘तमुन्नित्यथु सर्वगण सर्वनामानम्’ इति । तम् अग्निं स्थावरजगमभावे
5 नेति । ‘त वक्षराथा वय वसत्या’ इत्येतस्माद्दर्शनवत् प्रयोक्तुं सर्वमिदमग्निरित्य
भिप्रेत्य ब्रवीति । यज्ञेन—अग्निना स्थावरजगमभावमापन्नेन हविर्भूतेन यज्ञम्—अग्निम्
एव सर्वदेवताभूतमादित्यादिप्रनाडिकया महान्तमात्मानम् अयजन्त देवा । देवभा
विन पूर्वं ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणो यजमानभावमापन्ना साध्याः विश्वसृज ऋषय
प्राणा । तानि धर्माणि तानि कर्माणि तथाविधज्ञानयुक्तानि प्रथमानि मुख्यानि
0 महदात्मभावापत्तये आसन् । तैरपि क्रियन्ते इत्यर्थः । ते च तानि कृत्वा नियमेनैवान
न्यभावितात् तत्फलस्य महिमानः तदानुपूर्व्येण जातमहदात्मभावा सन्त तमेव
नाक महान्तमात्मानम् एकान्तसुख सचन्त । तद्भावमेव ते आपेदिरे । किं त एव
इति । नेत्युच्यते । यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः । शब्दार्थोपदेशनित्यत्वाद्यत्र
पूर्वं च पूर्वतरे च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिण आसते । सन्ति जहुरित्यर्थः । विज्ञायते हि

5

“ विश्वसृज प्रथमे सत्रमासत ”

इति । शिरो ह्यध्यात्म युस्थानभक्ति । अतः सप्त ऋषय देवा विश्वेदेवा साध्या इति
सर्व एते प्राणा रश्मयो वेत्युपपद्यते । ब्राह्मणमपि चैतमर्थमेवानुविदधाति

2 B1 J conclude XII iv 7 with भवति 3 a marks verse 39,
after इति 4 a d उक्तं for उक्तं च of b1 j 4-5 a reads after
‘भावेनेति,—आहुतिश्चरवोऽस्थावरात्वेनेतित्यत्र । तस्माद्दर्शनं त वक्षराथा, d त वक्षराथा वय च
(व) सत्ये (त्वे) तत्तस्माद्दर्शनवत् प्रयोक्तुं सर्वमिदं etc 5 m इत्येतत्तस्माद्दर्शनवत् 6
a d m omit यज्ञेन, a d m omit यज्ञम् 7 d सर्वं देवताभूतं?, m सर्वं
देवताभूता 7-8 d देवभाविन for भाविन 8 d विश्वसृजवर्षय 9 a d omit
तानि कर्माणि, d तथाविज्ञानयुक्तानि? 10 d तैरपि क्रियन्तेत्यर्थः 11 d जातमहदात्म
भावसन्त 12 d m असचन्त for सचन्त 14 d जस्यु for जह्यु, m
सविजह्यु for सन्ति जह्यु 17 d omits all up to सर्व एते प्रा here and
begins with प्रा रश्मयो etc, vide page 1156, line 14

4 तमुन्नित्यथु etc —See N11 VI 36

14 विज्ञायते हि—For the quotation following, see TB 3 12 9

“अग्निं पशुरासीत्”

—इत्येवमादि ।

वसवः (२९) इति वक्तव्यम् । ते पुनरमी त्रिस्थाना । ते यस्मात् सर्वमिदं विभागे-
नावस्थितमाच्छादयन्ति । कथम् इति । वासवोऽग्निरिति समाख्या । तस्मात्
पृथिवीस्थानाः । इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या । तस्मात् मध्य- 5
स्थानाः । वसव आदित्यरश्मयो विवासनात् । तस्मात् द्युस्थानाः ।
तेषाम् एषा प्राधान्यस्तुति भवति ॥ ४१ ॥

सुगा वो देवाः सुपथा अकर्म य आजग्मुः सवनमिदं जुषाणाः ।

जक्षिवांसं पपिवासंश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि ॥

स्वागमनानि वो देवाः सुपथान्यकर्म य आगच्छत सवनानीमानि । 10
जुषाणाः खादितवन्तः पीतवन्तश्च सर्वेऽस्मासु धत्त वसवो वसूनि ।
तेषामेषापरा भवति ॥ ४२ ॥

सुगा वो देवाः—इति । परमेष्ठिन आर्षम् । समिष्टयजुषु विनियोगः । हे देवाः
ये यूयम् आजग्मुः नित्यमागच्छत इदं सवनम् इमं यज्ञम् अस्माभिः सह
जुषाणाः—प्रीयमाणाः । तेषां वः अनुगच्छता सुगाः—स्वागमनानि शोभनानि 15

1 d पशुरासीत्येवमादि ? 3 d adds च between इति and वक्तव्यम् 6
a d विवासना for विवासनात् 7 a concludes as ॥४२॥, sect 42 8
B1 J सुपथा अकर्म, R C B1 ms च, and D read सदनमकर्म, C सुपथामकर्म
9 R जक्षिवांसं पपिवासंश्च 12 B1 J conclude XII iv 8, with अपरा
भवति 13 a marks verse 40, after इति 14 a d यूयं ये for ये यूयं
of b1 j 15 d अनुगच्छन्तां, a d m omit सुगा

3 'वसव'—Nigh V 6 29

4 Durga reads वासवोऽग्निरिति समाख्या, while the bhâsya has अग्निर्वसु-
भिर्वासव

8-9 MS 1 3 36 44 10-11, KS 4 12, S'B 4 4. 4 10,
TS 1 4 44 2, AV 7 97 4, VS 8 18

10-11 Durga omits अकर्म, सवनानीमानि and सर्वे

13 विनियोग—See MS 4 8 4, Manav Smriti 2 5 4 16

आगमनानि पुन पुनरस्मद्यज्ञेषु एवमेव सुपथानि-सुमार्गाणि सन्तु । किंच एतस्मिन् यज्ञे जक्षिवासः खादितवन्तः । हवीषि पपिवासश्च पतितवन्तश्च सोमवृत्ता सन्त अस्मे-अस्मासु धत्त-निधत्त द्वे वसवः वसूनि एतदावास्महे । समिष्ट यजुषु तृतीयसवने विनियोगादत्र युस्थाना वसवः ।

- 5 त्रिस्थानाः इत्युक्तम् । यत इतरयोरपि स्थानयोः प्रदर्शयति । तेषाम् एषा अपरा भवति ॥ ४२ ॥

“जमया अत्र वसवो रन्त देवा उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः ।

अर्वाक् पथ उरुज्वयः कृणुध्व श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य ॥”

- जमया अत्र वसवोऽरमन्त देवाः । जमा पृथिवी, तस्या भवा उरौ
10 चान्तरिक्षे मर्जयन्त गमयन्त शुभ्राः शोभमानाः । अर्वाच एनान् पथो बह्वजवाः कुरुध्वम् । शृणुत दूतस्य जग्मुषो नोऽस्याग्नेः ॥

वाजिनो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ४३ ॥

जमया अत्र वसवः-इति । वसिष्ठस्यार्षम् । जमा पृथिवी । तस्या भवाः ये नित्यं भवन्ति ते जमयाः । रन्त-अरमन्त । अत्र एतस्मिन् कर्मणि अस्मिन्

- 15 वा लोके देवाः वसवः । ये च उरौ विस्तृते अन्तरिक्षे विस्तीर्णे मर्जयन्त ।

1 a only reads तस्मिन् for एतस्मिन् 2 d खादितवन्तो, a d m omit पपिवासश्च 2-3 d सोमवृत्ता सतो, b j सोम वृत्ता 3 a d m omit अस्मे, a d add इति after वसूनि 3-4 a d read समिष्टयजुषु विनियोगादेव युस्थाना वसवः, d joins this with the following 6 a concludes as ॥४३॥ sect 43, b j as ॥ ८ (४२) ॥ 10 C D R add रमयन्त after गमयन्त 11 B j नो अस्याग्नेर्वाजिनो, C D and B j mss च and others नोऽस्याग्नेर्वाजिनो 12 B j conclude XII iv 9, with भवति 13 a marks verse 41 after इति 13-14 a d m omit भवा ये, m omits भवा only 14 d रमत for अरमन्त

7-8 RS VII 39 3

10 C D R add रमयन्त after गमयन्त Durga omits गमयन्त and अर्वाच एनान्

मार्ष्टिर्गत्यर्थ । गमयन्त यद्यत्तेषां गमयितव्यम् । अथवा । वर्तमाना । शुभ्राः शोभमाना । एवमनयो स्थानयो वसून् विभज्याधुना द्युस्थानास्तान् कृत्वा ब्रवीति । ये यूयमेव त्रिस्थाना तान् वो ब्रवीमि । नित्यम् अस्य अग्ने, नः अस्मद् द्रुतस्य जग्मुषः, युष्मान् प्रति गतवत् शृणुत यदयं ब्रवीति । श्रुत्वा चास्मान् अर्वाङ्-आभिमुख्येन उरुज्जयः बहुजवाः बहुप्रकार शतसहस्रमागमनेनैव पथः मार्गान् ५ प्रहतान् कुरुध्वम् इत्येतदाशास्महे ।

वाजिनः (३०) व्याख्याताः, अपि स वाजी वेजनवान् इत्यत्र । केवलमत्र बहुवचनकृतो विशेष । रश्मयश्च अभिधेया । पृथक्तव देवाश्वाः । तेषाम् एषा भवति प्राधान्यस्तुतिः ॥ ४३ ॥

“श नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः । 10

जम्भयन्तोऽहि वृक्ष रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥”

सुखा नो भवन्तु वाजिनो ह्वानेषु देवतातौ यज्ञे । मितद्रवः सुमित द्रवः । स्वर्काः स्वध्वना इति वा स्वर्चना इति वा, स्वर्चिष इति वा ।

1 *a* appears to read गमयन् for गमयत, *d* गमयन्नपि तत्र गमयितव्य ? *d* वर्तमाना 2 *a* reads तान् for वसून्, *d* स्थानयोस्तविभज्य, *d* द्युस्थानास्तान्कृत्वा ? 3 *a* adds अग्ने again after न 4 *a* *d* omit युष्मान् प्रति, *d* reads जग्मुषे । गतवत् शृणुत यदयं ब्रवीति, *a* *d* अर्वाङ् 5-6 *a* appears to read बहुप्रकार (*d* गयो) गतयो नित्यमग्नेरहतान्कुरुध्वमित्येतदाशास्महे 5 *m* omits पथ 7 After अपि *d* adds the portion omitted from page 1156, line 14, to page 1158, line 17, and hence reads as रक्षणायास्मिन्नतरे सग्रामे etc to सर्वे एते प्रा-स वाजी केवलवानित्यत्र 8 *a* देवाश्च for देवाश्वा 9 *a* concludes here as ॥ ४४ ॥, sect 44, *b* 2 *a* as ॥ ९, ४३ ॥ 11 R रक्षांसि, B₁ J रक्षांसि 13 R स्वर्चन इति वा

7 'वाजिन'—Nigh V 6 30, व्याख्याता 1 e in Nu II 28

10-11 RS VII 38 7, VS 9 16, 21 10

12-13 Durga omits सुमितद्रव, इति वा (after स्वध्वना, as well as after स्वर्चना), and इति only (after स्वर्चिष)

13 स्वर्का स्वध्वना इति वा etc Cf Durga on Nu XI 14.

जम्भयन्तोऽहि च वृकं च रक्षांसि च क्षिप्रमस्मद्यावयन्त्वमीवा देवाश्वा
इति वा ॥

देवपत्न्यो देवानां पत्न्यः । तासामेषा भवति ॥ ४४ ॥

शं नो भवन्तु वाजिनः—इति । वसिष्ठस्यार्षम् । वाजिनयागे विनियोग ।
१ देवताता एतस्मिन् देवतातौ—यज्ञे हवेषु—आह्वानेषु शं न, अस्माक सुखाः
भवन्तु सन्तु वाजिनः । किंलक्षणा । मितद्रव. सुश्लिष्ट शोभन ये द्रवन्ति ।
स्वर्काः ये स्वञ्चनाः । शोभनम् अञ्चन्ति गच्छन्ति । स्वर्चनाः शोभन वा अर्चन येषा
स्तुति । स्वर्चिषः वा । येषा शोभना अर्चिषो दीप्तय त आगच्छन्तु । आह्वानेष्व
स्माकम् । जम्भयन्त. । किम् इति । अहि च वृक च । यश्चास्मानाहन्ति । यश्च
१० वृकस्तस्करो मुष्णाति । रक्षांसि च । येऽस्मान् रहसि क्षिपन्ति । ताश्चास्मत्
जम्भयन्तः—हिंसन्त सनेमि—क्षिप्रम् । सामर्थ्यादिह सनेमि इति क्षिप्रनाम ।
युयवन् । सामर्थ्यात् अप इत्यध्याहृत्य अपयावयन्तु अपमिश्रयन्त्वित्यर्थः । इष्ट च
रक्षसा नाशन न मिश्रणमिति ॥

देवपत्न्य. (३१) वक्तव्या । ता पुन देवाना पत्न्यः पालयिष्य पालनीया

1 B1 mss क, ख, ग read यावन्नमीवा 3 B1 J conclude XII iv
10, with तासामेषा भवति 4 a marks verse 42, after इति, a d add
इय after आर्ष, d वाजिनयोगे 5 a d omit देवताता 5-6 a d omit
न and भवन्तु 6 d सुश्लिष्टशोभन 7 d स्वर्काश्च (श्च ?) ये स्वचना, d reads
येषामर्चन by inversion 8 d शोभना for शोभना, a d सुदीप्तय for
दीप्तय 12 a d युयवन for युयवन्, d अपेत्य व्याहृत्यापावय मिश्रश्रय त्वित्यर्थः,
a d read हि for च after इष्ट 13 d omits न after नाशन

1 अहि—Cf Durga on the word अहि in Nir II 17

1 रक्षांसि—Cf Durga on the word रक्षस् in Nir IV 18

1-2 अस्मत्, अमीवा देवाश्वा इति वा—are omitted by Durga

4 विनियोग—Āśva Ś'rau II 16

12 यावयन्तु—cf 'यु मिश्रणे अवमिश्रणे च' Dhātup 2 23 The root
'यु' means both, 'to join' and 'to separate' Yâska uses it in
the latter sense Durga, however, misunderstands him and
feels the necessity of supplying the *upasarga* अप

14 'देवपत्न्य'—Nigh V 6 31

वा । पत्नीसयाजेध्वेता इज्यन्त इत्यतस्तृतीयसवनभक्तित्वादादित्य भजन्ते । तदुक्तम् ।
' अथैतान्यादित्यभक्तान्यसौ लोकस्तृतीयसवनम् ' इति ॥ ४४ ॥

“देवाना पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।

याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नों देवी सुहवाः शर्म यच्छत ॥”

देवाना पत्न्य उशत्योऽवन्तु नः । प्रावन्तु नोऽपत्यजननाय चाक्ष- 5
ससननाय च । याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते कर्मणि ता नो देव्यः
सुहवाः शर्म यच्छन्तु शरणम् । तासामेषापरा भवति ॥ ४५ ॥

देवाना पत्नी-इति । प्रतिक्षत्रस्येयमार्षम् । आग्निमास्ते पत्नीसयाजेषु च
विनियोगः । या एता देवपत्न्यो नित्यमस्मत्तो हविरुशन्ति कामयन्ते ता अस्मत्तो हवि
रुपभुज्य ततोऽस्मानवन्तु प्रतितर्पयन्तु धनेन । किंच । प्रावन्तु नस्तुजये । प्रकर्षेण 10
अवन्तु रक्षन्तु अपत्यजननाय वाजसातये च अन्नसंसननाय अन्नसभजनाय
च । कतमास्ता । याः पार्थिवासः पृथिव्या भवा याः अपामपि व्रते-कर्मणि
वर्षोत्सर्गे व्यापृता सर्वा सुहवाः—स्वाह्वाना अस्माकं यच्छत—यच्छन्तु ददतु
शर्म शरणं गृहं सुखं त्राणं वा इत्येतदाशास्महे ।

1 a d पत्नीसयाजेध्वे (d ध्वे) ता तृतीयसवन° 2 a concludes section
45, here instead of §44 5 C D R प्रावन्तु नस्तुजयेऽपत्यजननाय, B₁
mss च and others—°तुजयेऽपत्य°, B₁ J प्रावन्तु नोऽपत्यजननाय 6 C D
R and B₁ ms च 1e id या अपामपि व्रते कर्मणि, B₁ J या अपामपि कर्मणि व्रते
7 B₁ J conclude XII iv 11, with °अपरा भवति 8 a marks
verse 43, after इति 11 a d omit अन्नससननाय 12-13 a appears
to read कर्माणि ह वर्षोत्सर्गव्यापृता 13 a d add ता before सर्वा,
a d m omit यच्छत, a probably, and d omit शर्म

1-2 तदुक्तम्—See Nii VII 11

3-4 RS V 46 7, AV 7 49 1

5-6 Durga omits देवाना पत्न्य उशत्य, न (in अवन्तु न), and ता
नो देव्य

5-6 अन्नससननाय—cf ‘षण सभक्तो’ Dhâtup 1 465

8 आग्निमास्ते—Âs'va Ś'iau 5 20 पत्नीसयाजेषु—Âs'va S'rau 1 20

तासाम् एषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् । सामान्यत पूर्वस्यामुक्ता । विशेषत परस्यामुच्यन्ते । पूर्वयैव समानार्थविनियोगा ॥ ४५ ॥

“उत ग्रा व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्य ऽग्राय्यश्विनी राद ।

आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य क्रतुर्जनीनाम् ॥ ”

- 5 अपि च ग्रा व्यन्तु देवपत्न्यः । इन्द्राणीन्द्रस्य पत्न्यग्राय्यग्नेः पत्न्यश्विन्यश्विनोः पत्नी । राड् राजतेः । रोदसी रुद्रस्य पत्नी । वरुणानी च वरुणस्य पत्नी । व्यन्तु देव्यः कामयन्ताम् । य क्रतुः कालो जायानां, य क्रतुः कालो जायानाम् ॥ ४६ ॥

इति द्वादशोऽध्यायः ।

- 10 उत ग्रा व्यन्तु देवपत्नीः—इति । पुरुषैः पीतमट्टयादिभि उत—अपि ग्राः—स्त्रिय व्यन्तु—पिबन्तु एतदाज्यम् । कतमा । इन्द्राण्य ऽग्राय्यश्विनी राद । आशृणोतु च रोदसी । वरुणानी च । आभिमुख्येन च स्थित्वा शृणोतु । रोदसी

1 a concludes after भवति, section 47 2 a d read समानार्थ-विनियोग for °विनियोगा and mark verse 44, after it and join with the next para 5 B1 mss क, ख, ग do not read च after अपि 7-8 B1 mss च and others and R read य क्रतु काले जायानाम्, once only 8 B1 J conclude XII iv 12, with जायानाम् Here ends the *fourth pāda* of the twelfth adhyāya B1 J read as °काले जायानाम् ॥ १२ (४६) ॥ इति द्वादशाध्यायस्य चतुर्थं पाद ॥ १२, ४ ॥, C D conclude as ॥ ४६ ॥ and then C reads इति द्वादशोऽध्यायः । दामोदरेण लिखित and then gives the chain, D reads the chain first and then concludes the adhyāya as इति नैरुक्ते उत्तरषट्के षष्ठोऽध्यायः 10 a d m omit उत 12 a d omit च before रोदसी, and वरुणानी च

3-4 RS V 46 8, AV 7 49 2, MS 4 13 10 213 10-11, TB 3 5 12 1

5 B1 mss क, ख, ग and Durga omit च (after अपि)

5-8 Durga omits च, देवपत्न्य इन्द्राणीन्द्रस्य पत्न्यग्राय्यग्ने पत्न्यश्विन्यश्विनो पत्नी, राड् राजते and देव्य कामयन्ताम्

रुद्रस्य पत्नी । आथर्वणे रोदसीत्यप्रगृह्य पदम् । तदपेक्ष्यैकवचनेन भाष्यकारो निराह
रोदसी रुद्रस्य पत्नी इति । वरुणानी च वरुणस्य पत्नी । सर्वा अयेता
व्यन्तु-पिबन्तु एतदाज्यम् । य ऋतुर्जनीनाम् । य. कालः भोजनकाल
जायानाम् । तस्मिन् काले दीयमानम् । कश्चासौ । भुक्तवत्सु पुरुषेष्विति ॥ ४६ ॥

जम्बूमार्गाश्रमवासिनो भगवद्गुर्गाचार्यस्य कृतौ

5

ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तौ

द्वादशोऽध्याय समाप्त ॥ १२ ॥

(अथातो द्युस्थाना वसातिषु स्मेहेह जाता प्रातर्युजा प्रातर्यजध्व
मुषस्तच्चित्रमेता उ त्या. सुकिशुक वृषाकपाय्यपागूहस्त्वष्टा दुहित्रे
सविता विश्वा रूपाणि प्रातर्जितमुदु त्य चित्र शुक्र ते पथस्पथ इद 10
विष्णुर्विश्वानरो विश्वानरस्य येना पावकेति चतुष्क केइयऽग्नि त्रय.

1, a d अथर्वणे 2 d omits इति 3 a d m omit काल 4 B1 J
conclude as °ष्विति ॥ १२ (४६) ॥, a concludes section 4b, as ॥ ४८ ॥
इति सप्तदशाध्यायस्य चतुर्थं पाद ॥, d सप्तदशस्याध्यायस्य चतुर्थं पाद' 5 a जम्बूमार्गाश्रम
वासिनो भगवद्गुर्गाचार्यस्य कृतौ ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तौ सप्तदशोऽध्याय समाप्त । इय निरुक्त
भाष्यवृत्ति । स्वस्ति स० १९१८ ना शाके १७८३ प्रबल (?) भाद्रपदकृष्णसप्तमी गुरुवारे श्रीराज
दुर्गमध्ये लिखितमिद ॥ खड ४८ म द (?) मत्र ४४ पत्र २२ स० ५७५ एकदरम् ४४४
d reads like a up to समाप्त and then reads —शुभ भवतु । कल्याणमस्तु ।
परहस्त परभृष्ट ॥ ॥ सवत् १८०२ वर्षे माघवद ११ रवौ लखीत । यद्वा पुस्तिक धृष्ट
ताद्वा लखित मया । यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो न दीयते ॥ १ ॥ श्री ॥ ४६४ The
size of this manuscript is about 3½ inches by 9 inches, b1 j
सप्तदशोऽध्याय (द्वादशोऽध्याय) समाप्त । इति ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तौ सप्तदशाध्यायस्य
(द्वादशाध्यायस्य) तुरीय पाद ॥ १२।४ ॥ जम्बूमार्गा° 8 D वसातिषु स्म च रथो स्मेहेह
10 C उदुत्य शुक्रन्ते 11 C D विश्वानरो व्याख्यातो विश्वानस्य वसति येना etc

२८ २९ ३० ३१ ३२ ३३
 केशिन. पुनरेहि यस्मिन् वृक्षे पावीरवी यदिन्द्राग्नी पवित्रवन्त उत
 ३४ ३५ ३६ ३७ ३८
 नोऽहिर्यामथर्वाथातो द्युस्थाना देवगणा इमा गिरः सप्त ऋषयस्ति
 ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४
 र्यग्विलो देवाना भद्रौमासो यज्ञेन सुगा वो ज्मया अत्र श नो भवन्तु
 ४५ ४६
 देवाना पत्नीरुत शा व्यन्त्विति षट्चत्वारिंशत् ।)

5 इति निरुक्ते (उत्तरषट्के षष्ठोऽध्यायः) द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

दैवत काण्ड समाप्तम् ।

इति नैरुक्तोत्तरार्धः समाप्तः ।

1-2 C D उत नोहिर्वमथर्वा 3 C D सुगा वो देवा 4 C D omit इति
 and read as व्यन्तु षट्चत्वारिंशत् 5 B1 ms ज reads इति नैरुक्ते उत्तरषट्के
 षष्ठोऽध्याय 6 Some mss read निवण्डुन्याख्यानमिहैव समाप्तम् 7 The
 mss क, ख of B1 read इति नैरुक्तोत्तरार्धः समाप्त

अथ परिशिष्टम् ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षते । अपि वा सप्रत्यय एव स्यान्माहा-
भाग्याद्देवतायाः । सोऽग्निमेव प्रथममाह ।

“ त्वमग्ने वृभिस्त्वमाशुशुक्षणि ”

5

इति यथैतस्मिन् सूक्ते ।

“ न हि त्वदारे निमिषश्चनेशे ”

इति वरुणस्य । अथेवेन्द्रस्य ॥ १ ॥

अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षते-इत्येवमादि वक्तुं प्रकृतशेषमनुवर्तते । किं
चात्र प्रकृतम् । स्तुतिलक्ष्या देवतेति । ‘ यत्काम ऋषिर्यस्या देवतायामार्यपत्यमिच्छन् 10

2 J अथ त्रयोदशाध्यायस्य प्रथम पाद 3 C 'चक्षतेपि वा 3-1 B1 J
माहाभाग्या', R महाभाग्या^{१०} 4 C 'सोऽग्निमेव, B1 J सोऽग्निमेव 5-6 C B1 J
'क्षणिरिति 6 B1 C 'यथैतस्मिन्सूक्ते 8 B1 J conclude XIII 1 1,
after अथेवेन्द्रस्य 9 m अनुवर्ण्यते, b1 / अनुवर्तते 10 m 'मिच्छन्'

2 अथ त्रयोदशोऽध्याय — That the thirteenth adhyaya of the
Nirukta Purāṇa was regarded as an integral part of the
Nirukta, by the time when Sayana wrote the introduction to
his commentary on the Rgveda, is clear from the following
quotation from it —

तद्व्याख्यानं च समाश्नाय समाश्नात इत्यारभ्य तस्यास्तस्यास्ताद्भाष्यमनुभवत्यनु-
भवतीत्यन्तेर्द्वादशभिरध्यायैर्योऽङ्को निर्भमे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते । See F Max
Müller Rgveda Samhitā, second edition, page 21, lines 10-11

5 त्वमग्ने etc RS II 1 1, Nu VI 1

7 न हि त्वदारे etc RS II 28 6

10 यत्काम — See Nu VII 1

स्तुतिं प्रयुङ्क्ते' इत्यत्र ता स्तुतय कर्माधिकारनिरता । स्वकर्माधिकारातिक्रमेण स्वगुणातिशयेन च या ता उपप्रदर्श्या । तदर्थं विशेषतः पुनरधिकारवचनम् अथ इति । इमा. या वक्ष्यमाणास्ता अतिस्तुतय. इत्याचक्षते । अन्येऽप्याचार्या एवमेवैता आचक्षते-कथयन्ति शिष्येभ्य अतिस्तुतय एता इति । प्रसिद्धा हीयमेतासु १ सङ्गोत्थमिप्राय । अपि वा अथवा । नैवैतदतिस्तवनम् । किं तर्हि । सप्रत्यय एव स्यात् । देवतासमानमेव । किं कारणम् । न ह्यतिशयो नाम देवताया स्तुतेरस्ति । कस्मात् । माहाभाग्याद् देवतायाः इति । न हि विभूतेरियत्तास्ति यामतिरिच्य स्तूयेत । तदुक्तम् 'ऋचीषम' इति । तथा च 'नार्वागिन्द्र' प्रतिमानानि देभु' इति ।

नैरुक्तसमयानुवृत्तये अतिस्तुतय प्रदर्शयन्ते । सः इति स्तोता असावाचार्य 10 अग्निमेव अधिकृत्य प्रथममाह । किं कारणम् । येनैव हि क्रमेण स्तुतय उप प्रदर्शिता तेनैवात्र क्रमेणातिस्तुतयो न्याय्या प्रदर्शयितुम् । न ह्यसति कारणे मुख्याति क्रमो न्याय्य इति । क । यथा "त्वमग्ने द्युभिस्त्वमांशुशुक्षणिः" इति यथैतस्मिन् सूक्ते स्वकर्माधिकारव्यातिरेकेण अतिशयेन वा स्तुति ।

मध्यस्थाने न हि त्वदारे निमिषश्चनेशे इति वरुणस्य ।

15 "अपो सु म्यक्ष वरुण भियस मत्सम्राड्वावोऽनु मा गृभाय ।

दामेव वत्साद्वि मुमुग्ध्यहो न हि त्वदारे निमिषश्चनेशे ॥"

इति । हे भगवन् वरुण सम्राट् ऋतवन् यदेतत् अप-कर्म किञ्चित् भियस-भयकर मस्मासु अह-पाप यदात्मन कायकृत तदस्मत्तो दामेव वत्सात् विमुमुग्धि त्व प्रभु च । ततश्च तत्प्रमुच्य सु म्यक्ष सुष्ठु गमय नाशयेत्यर्थ । कस्मात्पुनरेव ब्रूमहे । इत यस्मात् 20 न हि त्वदारे निमिषश्चनेशे । त्वदन्तिकेऽपि वर्तमानस्य दूरेऽपि च य कश्चित्तस्यापि त्वदन्यो नेशे । त्वमेव दूरे चान्तिके च ईशिषे इत्यभिप्राय ।

अथ एषा इन्द्रस्य ॥ १ ॥

1 m कर्माधिकारनिरता 3-4 m omits from अतिस्तुतय इत्याचक्षते to शिष्येभ्य (inclusive) 5 a m omit अपि वा 6 B₁ J स्तुतिरस्ति 22 Some mss of the *tiha* read as इन्द्रस्य । इति निरुक्त्युक्तायामुत्तरषट्के निषण्ड-पञ्चाध्यायेन सह अष्टादशाध्याये प्रथम खण्ड

“यद् द्यावं इन्द्र ते शतं शतं भूर्मीरुत स्युः ।

न त्वां वज्रिन् सहस्र सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥”

यदि त इन्द्र शत दिवः शत भूमयः प्रतिमानानि स्युर्न त्वा वज्रिन् सहस्रमपि सूर्या न द्यावापृथिव्यावायभ्यश्चवीतामिति । अथैषादित्यस्य ॥ २ ॥

यद् द्यावं इन्द्र ते शतम्—इति । पुरुहन्मन आर्षम् । बृहती । वेरूपे स्तोत्रि यानुरूपे । हे भगवन् इन्द्र यत्-यदि ते—तव शत द्याव-दिवः शत च भूमीः-भूमयः सहस्र च सूर्याः रोदसी उत-अपि च सम त प्रतिमानानि-उपमानानि स्यु-भवेयु कश्चित् तर्थापि त्वा-त्वा जातमात्रमपि सर्वाणि अपि तानि नाष्ट नैवाभ्यश्चवीरन् । किं तर्हि । त्वमेवेतानि सर्वाणि अभ्यन्वीया । ॥ अतिरिच्य वर्तेथा इत्यर्थः । अथ एषा आदित्यस्य ॥ २ ॥

“यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजंगन्तन ।

कस्य पुंस्त्वयो मृगः कमंगजनयोपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥”

2 B1 R वज्रिन्सहस्र 3-1 B1 (' वज्रिन्सहस्रम्') 4 (certain mss. of B1 (ग, छ, झ) and Dugla omit अपि ut 1 मवमम्) 5 B1 1 conclude XIII 1 2, with आदित्यस्य 7-8 " m omit II, 6, घा, and भूमा 8 " m omit उत, " it also समने 10 सम ते " m omit उपमानानि, " m omit स्यु and त्वा

1-2 RS VIII 70 5

2 जातमष्ट—Yaska in his *bhasya* below does not repeat the word जातम् He does not also give a synonym for it

3-5 The commentary omits the न in 'न त्वा' and 'न द्यावापृथिव्यो', it also omits वज्रिन्, अपि, and अभ्यन्वीरान्

6-7 स्तोत्रियानुरूपे—As'sa Shu 7 10

12-13 RS X 86 22

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगमत, क स्य पुल्वघो मृगः, क स
बह्वादी मृगः । मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः । कमगमदेश जनयोपनः ।
सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम् । अथैषादित्य
रश्मीनाम् ॥ ३ ॥

- 5 यदुदञ्चो वृषाकपे—इति । पङ्क्ति । इन्द्राण्या आर्षम् । पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि विनियोग ।
हे भगवन् वृषाकपे इन्द्र यदा त्वम् उदञ्चः उदडेन वर्तमान प्रदक्षिण भुवनानि
परिगच्छन् गृहम् अजगन्तन । गृहानुप्रवेशे हि व्यवधीयते । व्यवधीयते च
भगवानस्त गच्छन्नादित्य इत्येतस्मात् सामान्यादुच्यते गृहमिन्द्राजगन्तन इति ।
तदा त्वयि गृहमुपगते अदृश्यो निरालोको लोक सहसैव विस्मितो ब्रवीति । क¹स्य
10 पुल्वघो मृगः । स्यः स । पुल्वघ पुरुषशब्दात् पूर्वपद घसेत्तरपदम् । क स.
बह्वादी मृगः । बह्वावाप्ति सर्वप्राणिष्ववस्थित । तदुक्तम् ।

“सूर्य आत्मा जगत्तत्स्थुषश्च ”

- इति । मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः । न ह्यसावतिष्ठते । माष्टर्येव हि मृग । कमगन्
क देशमगमत् गतवान् । येनास्माकमदृश्य स देवो जनयोपन.—जनमोहने
15 बभूव । उदयास्तमयपरिगमनादादित्यस्य जना मुह्यन्ते तत्त्वापरिज्ञानात् । विश्व

3 C उत्तम for उत्तर of B1 J and Duga 1 B1 J conclude
XIII 1 3, with 'रश्मीनाम् 6 m वृषाकपे, b1 j वृषाकपे 9 b1 j अदृश्ये,
m अदृश्यो, a reads निरालोक for निरालोको लोक 10 a m omit पुल्वघ,
a reads पुरुषशब्दात् 13 a m omit कमगन्

1 Duga omits यद् but reads यदा for that

1 Duga does not read अजगमत The form cannot be ex-
plained grammatically

2 बह्वादी—This should be बह्वरी according to Classical Sanskrit

2 मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मण —Cf N11 I 20

2 Duga reads गत्यर्थस्य for गतिकर्मण in the bhāṣya

3 Duga reads तमेत for तमेतद् of the bhāṣya

5 विनियोग —Āśva Sraṇ 8 3

11 सूर्य आत्मा—RS I 115 1

14 जनयोपन —cf 'युप विमोहने' Dhatup 4, 129

स्मात्-सर्वस्मात् जगत यः त्वम् इन्द्र उत्तर. तमेत त्वामादित्यम् एव
ब्रूम. यदुदञ्चो वृषाकपे इति ।

अथ एषा आदित्यरश्मीनाम् अतिस्तुति ॥ ३ ॥

“ वि हि सोतो^१रसृक्षत^२ नेन्द्र देवममसत ।

यत्रामदद् वृषाकपिर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तर॥” ५

व्यसृक्षत हि प्रसवाय । न चेन्द्र देवममसत । यत्रामाद्यद् वृषाक-
पिर्य ईश्वरः पुष्टेषु पोषेषु, मत्सखा मम सखा मदनसखा । ये न
सखायस्तैः सहेति वा । सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदि-
त्यम् । अथेषाश्विनोः ॥ ४ ॥

वि हि सोतो^१रसृक्षत-इति । पूर्वयैव समानार्पविनियोगच्छन्दस्का । व्यसृक्षत^{१०}
यदादित्यो रश्मीनहन्यहनि सोतोः सर्वभूतप्रसवाय अभ्यनुज्ञानाय तत्प्रकाशित
लोकस्य सर्वकमोपपत्ते । तदा किम् इति । तदा त रश्मय सर्वकर्मण्यनुगमनात् नेन्द्र
देवममसत । तमेवेन्द्रमादित्य येन विसृष्टा तमेतमात्मनो दीपयितार न मन्यन्ते ।
स्वमाहित्रैव वय दीप्यामह इति मन्यन्ते । कदा । यदा रश्मिपोष पुष्यति पुष्टेषु एकी
भूतेषु मध्यदिने मत्सखा मम सखा इति मन्त्रङ्गाह । अथवा । सर्व एव मन्यन्ते १५
ममाय सखा ममाय सखा इति । अथवा । मदनसखा । हर्षसखेत्यर्थः ।
अथवा । ये नः सखाय रश्मय तैः सहेति । विश्वस्मात् इति उक्तार्थः ॥

अथेषा वाच प्रवल्हिता इव ॥ ४ ॥

9 B1 J conclude XIII 1 4, with ^१अश्विनो 10 a m add
व्यसृजत after व्यसृक्षत 11 m reads कदा यदा अमदृषाकपि अर्थ स्वामी रश्मिपोष
पुष्यति, b1 7 as text 18 a writes the figure ॥ ६ ॥ for ॥ ४ ॥, here

4 नेन्द्र देवममसत—Quoted in N11 I 4

4-5 RS X 86 1

6 प्रसवाय—cf ‘पु प्रसवेश्वर्ययो’ Dhātup 2 31

6-9 Dugl omits हि, च, यत्रामाद्यद् वृषाकपिर्य ईश्वर, पोषेषु, and वा
(after सहेति)

9 For अथेषाश्विनो, Dugl reads अथेषा वाच प्रवल्हिता इव, and these
very words occur at the end of the eighth Khanda

“सृण्येव जर्भरीं तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरीं पर्फरीका ।

उदन्यजेव जेमना मदेरू ता में जराय्वजर मरायुं ॥”

सृण्येवेति । द्विविधा सृणिर्भवति । भर्ता च हन्ता च । तथाश्विनौ
चापि भर्तारौ । जर्भरी भर्तारावित्यर्थः । तुर्फरीतू हन्तारौ । नैतोशेव
5 तुर्फरीं पर्फरीका । नितोशस्यापत्य नैतोशम् । नैतोशेव तुर्फरी क्षिप्र
हन्तारौ । उदन्यजेव जेमना मदेरू । उदन्यजेवेत्युदकजे इव रत्ने । सामुद्रे
चान्द्रमसीति वा । जेमने जयमने । जेमना मदेरू । ता में जराय्वजर
मरायुं । पतञ्जरायुज शरीर शरदमजीर्णम् । अथैषा सोमस्य ॥ ५ ॥

“तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः ।

10

तरत्स मन्दी धावति ॥”

तरति स पाप सर्व मन्दी यः स्तौति । धावति गच्छत्यूर्ध्वा गतिम् ।
धारां सुतस्यान्धसः । धारयाभिषुतस्य सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा
स्तुतस्य । अथैषा यज्ञस्य ॥ ६ ॥

“चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शिर्षे सप्त हस्तांसो अस्य ।

15

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आ विवेश ॥”

7 B1 mss च, छ, ज and C D R read चान्द्रमसे वा for चान्द्रमसीति
वा of B1 J 8 B1 J conclude XIII 1 5, with सोमस्य 13
B1 J conclude XIII 1 6, with यज्ञस्य

1 Sections 5, 6, 7 and 8 are omitted by the commentary
attributed to Duiga

1-2 RS X 106 6

9-10 RS IX 58 1

9 मन्दी—Of ‘मदि स्तुतौ’ Dhatup 1 13

14-15 RS IV 58 3 This Rik is quoted by Patañjali in
the introduction to his ‘Mahabhāṣya’ and is interpreted there
as referring to the terms of grammar,

चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत उक्ताः । त्रयोऽस्य पादा इति सवनानि
 त्रीणि । द्वे शर्षिर् प्रायणीयोदयनीये । सप्त हस्तासः सप्त छन्दासि ।
 त्रिधा बद्धस्त्रेधा बद्धो मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्वृषभो रोरवीति । रोरवणमस्य
 सवनक्रमेण ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभिर्यदेनमृग्भिः शसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति
 सामभिः स्तुवन्ति । महो देव इत्येष हि महान् देवो यद्यज्ञो मर्त्या 5
 आविवेशेति । एष हि मनुष्यानाविशति यजनाय । तस्योत्तरा भूयसे
 निर्वचनाय ॥ ७ ॥

स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आ द्या रौहन्ति रोदसी ।

यज्ञ ये विश्वतोधार सुविद्रासो वितेनिरे ॥

स्वर्गच्छन्त ईजाना वा नेक्षन्ते । तेऽमुमेव लोक गतवन्तमीक्षन्त-10
 मिति । आ द्या रौहन्ति रोदसी । यज्ञ ये विश्वतोधार सर्वतोधार
 सुविद्रासो वितेनिर इति । अथैषा वाचः प्रवल्हितेव ॥ ८ ॥

“ चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥ ”

चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि । तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनः 15

1 C D त्रयोऽस्य, B1 J त्रयो अस्य 7 B1 J conclude XIII 1 7,
 with निर्वचनाय 9, 12 B1 ms च reads सुविद्रासी 10 C D read
 गतवन्तमीक्षन्तमिति, but C also marks a variant marginally as गतवन्त
 इच्छन्त इति, B1 ms ख, ग have गतवन्त ईक्षन्त इति 12 B1 J conclude
 XIII 1 8, with प्रवल्हितेव

1 चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा—Cl Gopatha Brahmana I 2 16

8-9 MS 2 10 6, KS 18 4, VS 17 68, AV 4 14 4

13-14, RS I 164 45

गुहाया त्रीणि निहितानि नार्थं वेदयन्ते । गुहा गूहतेस्तुरीय त्वरतेः ।
 कतमानि तानि चत्वारि पदानि । ओकारो महाव्याहृतयश्चेत्यार्षम् ।
 नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणाः । मन्त्रः कल्पो ब्राह्मण
 चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिकाः । ऋचो यजूषि सामानि चतुर्थी
 5 व्यावहारिकीति नैरुक्ताः । सर्पाणां वाग्वयसा क्षुद्रस्य सरीसृपस्य
 चतुर्थी व्यावहारिकीत्येके । पशुषु तूणवेषु मृगेष्वात्मनि चेत्यात्म
 प्रवादाः । अथापि ब्राह्मण भवति ।

“ सा वै वाक् सृष्टा चतुर्धा व्यभवत् । एष्वेव लोकेषु त्रीणि, पशुषु
 तुरीयम् । या पृथिव्या साग्नौ सा रथन्तरे । यान्तरिक्षे सा वायौ सा
 10 वामदेव्ये । या दिवि सादित्ये सा बृहति सा स्तनयिनौ । अथ पशुषु ।
 ततो या वागत्यरिच्यत ता ब्राह्मणेष्वदधुः । तस्माद् ब्राह्मणा उभयी
 वाच वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणाम् । ”

इति । अथैषाक्षरस्य ॥ ९ ॥

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि—इति । दीर्घतमस आर्षम् । वाग्देवते पशौ
 15 विनियोगः । प्रवर्द्धितेत्यनभिप्रायविशिष्टो वाक्यार्थः । चत्वारि वाक्परिमिता-
 वाचः परिमितानि पदानि । न पञ्चम पदमस्ति । तानि पुन ब्राह्मणा
 विदुः । किं सर्वे । न । ये मनीषिणः—मेधाविनः । तेषां च पुन पदानां

1 C adds पदानि after निहितानि, D as text 4 B1 ms च reads यजूषि 6 B1 mss ख, ग, झ and the commentary (see next page, line 12) read तूणवे for तूणवेषु 9 D साग्नौ रथन्तरे, B1 J C साग्नौ सा रथन्तरे 10 C सा बृहत्पति, D B1 J सा बृहति 11 C वागत्यरिच्यतस्ता, D B1 J वागत्यरिच्यत ता, B1 mss ख, ग, झ—ब्राह्मणे न्यदधुस्तस्माद् 11-12 C उभयता वाच for उभयी वाच of B1 J D 13 B1 J conclude XIII 1 9, with अक्षरस्य 14 m वाग्देवतौ पशौ 15 a m omit वाक्परिमिता 17 a m add ये before मेधाविन

1-2 The commentary omits गुहा गूहते, and ओकारो महाव्याहृत यश्चेत्यार्षम्

6 इत्येके—cf S'B 4 1 3 15-16

7-12 ब्राह्मण भवति—cf MS 1 11 5

15 विनियोग—As'va Śān Śū 3 8

गुहा-गुहाया त्रीणि निहिता-निहितानि नेङ्गयन्ति नार्थं वेदयन्ते न प्रख्यापयन्ति । तुरीय चतुर्थं भागम् एक पद मनुष्याः परिज्ञानार्थं वदन्ति । तुरीय त्वरतेः । तद्धि त्वरितमिव निर्गतं भवति त्रिभ्यः ।

कतमानि तानि चत्वारि पदानि इति विचार्य प्रश्नः । तत्र तावत् नामाख्याते चोपसर्गनिपाताच्चेति वैयाकरणा. मन्यन्ते । तत्राप्रसिद्धार्थं 5 त्वादाख्यातोपसर्गनिपातपदानि अर्थं न वेदयन्ते । नामानि तु प्रसिद्धतरार्थत्वाद् गवाश्वादीन् वेदयन्त्यर्थान् । एवम् । मन्त्र. कल्पो ब्राह्मण चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिका. । अत्रापि व्यावहारिक्येव तु वेदयत्यर्थम् । ऋचो यजूषि सामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ता. । अत्रापि व्यावहारिक्येव वेदयते । सर्पाणां वाक्, वयसाम्, क्षुद्रस्य सरीसृपस्य, चतुर्थी व्यावहारिकी- 10 कीत्येके । सर्पादीनामित्यधिभूतविदः । अत्रापि व्यावहारिक्येव वेदयते नेतरा । पशुषु तूणवे मृगेष्वात्मनि चेत्यात्मप्रवादाः । आत्मानं ये प्रवदन्ति आचार्यास्ते आत्मप्रवादाः । ब्राह्मणमपि च भवति एतस्मिन्नर्थे सा वै वाक् सृष्टा चतुर्धा व्यभवत् इत्येवमादि । तदेतदभिव्यक्तार्थमेव । ततो या वागत्यरिच्यत ता ब्राह्मणे न्यदधु निहितवन्तः । तस्माद् ब्राह्मणा उभयी वाच वदन्ति 15 या च देवानां या च मनुष्याणाम् । लौकिकी वैदिकी चेत्यर्थः ।

अथ पुन एषा अक्षरस्य अक्षरस्तुतिः प्रतिलिखितेव ॥ ९ ॥

“ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेद किमुचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥”

ऋचो अक्षरे परमे व्यवने यस्मिन्देवा अधिनिषण्णा. सर्वे । यस्तन्न 20 वेद किं स ऋचा करिष्यति । य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति विदुषः

1 a m omit गुहा, a m omit निहिता 2 a m read एक पद for एकपद of b / 1 a m read विचारार्थं for विचार्य 11 a reads नेतरा, b / नेतरा 12 a m read पशुषु तूणवेषु मृगे etc, b / पशुषु तूणवे मृगे 17 m अथ पुनरेषा अक्षरस्यातिस्तुतिः प्रवलिहतेव, a reads अतिस्तुतिः प्रवलिहतेव for अक्षरस्तुतिः प्रतिलिखितेव of b / 20-21 C यस्तं न वेद

उपदिशति । कतमत्तदेतदक्षरम् । ओमित्येषा वागिति शाकपूणि ।
ऋचश्च ह्यक्षरे परमे व्यवने धीयन्ते नानादेवतेषु च मन्त्रेषु ।

“ एतद्ध वा एतदक्षर यत्सर्वा त्रयी विद्या प्रति प्रति । ”

इति च ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

ऋचो अक्षरे परमे—इति । दीर्घतमस आर्षम् । अस्या निर्वचनस्यैव आधारणा-
दिदेवाभ्यामविमन्पेन ओंकार आदित्य आत्मा चेति । तत्र तावच्छाकपूणिपक्षमाश्रित्या
धियञ्जगतमुच्यते ।

कतमत् तदक्षरम् । “ ॐ ” इत्येषा वाक् इति शाकपूणि आभप्राय ।
ओंकारमृते न ह्यवर्धन्ति । तस्या अक्षरे परमे व्योमन् व्याम । विविधमस्मिन्
10) शब्दजातमोतमिति व्योम । तास्मिन् तिमषु मात्रासु अक्षरेपरमस्य दक्षणाभ्युपगमात्
यदवशिष्यते तदक्षर परम व्याम । अन्तर्मात्रमभिव्यक्तं मात्रायाः । यस्मिन् देवा
अधिनिषण्णा सर्वे । ऋगादिषु ये देवा ते मन्त्रत्रयेणात्र निषण्णा तस्य शब्द
कारणत्वात् । अथवा प्रथमाया मात्राया पृथिवी आभ ऋग्वेद परासी अर्चनीयमि ।
इत्यव । द्वितीयाया मात्रायाम् अन्तरिक्षम् वायु यजुषि तृतीयायां जना इति ।
15) तृतीयाया मात्राया द्यौ आदित्य सामानि तृतीयायां जना इति । विज्ञायत हि
“ ओंकार एव सर्वम् ” इति । यस्तत्र वेद अनया विभक्त्याक्षर किम् असा
ऋचा अर्चाभिर्मन्त्रैः करिष्यति अन्तान्यत्रा मना न पश्यति । य उक्तद्विदुस्त
इमे समांसते इति विदुष उपदिशति । तं हि त्वरिजानान्तात् त्रिमुपमा
प्रणवविप्रहमात्मानमनुप्राविश्य समीकृता निर्वाप्ति शान्ताभिषं श्वानला इति ॥ १० ॥

2 (“ देवतेषु मन्त्रेषु [B] conclude XIII : 10, with ब्राह्मणम्
8 a m कतमत्तदेतदक्षर, m ओमित्येषा 9 a m तस्या अक्षर परम व्योम for
तस्या अक्षरे परम व्याम व्योम of m 10-11 m omits from विविधमस्मिन्
to परम व्योम (inclusive) 11 a m add अक्षरे परमे तस्य
व्योम before शब्दमामान्य a reads तस्मिन् for यस्मिन् 13 a m read
मथवा for अथवा 17 a m omit ऋचा, a m read अर्चनीयमि न
पश्यति, b m read न पश्यति 19 a m omit इति, after “ वा निष्ठा ”

3 a m read कस्य भो 6 17

10) विज्ञायत हि—The quotation following is not traced.

आदित्य इति पुत्रः शाकपूणे । एषर्भवति यदेनमर्चन्ति । प्रत्यृच
सर्वाणि भूतानि । तस्य यदन्यन्मन्त्रेभ्यस्तदक्षरं भवति । रश्मयोऽत्र
देवा उच्यन्ते य एतस्मिन्नधिनिषण्णा इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् ।
शरीरमत्र ऋगुच्यते यदेनेनार्चन्ति । प्रत्यृचः सर्वाणीन्द्रियाणि । तस्य
यदविनाशिधर्मं तदक्षरं भवति । इन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते यान्य- 5
स्मिन्नधिनिषण्णानीत्यात्मप्रवादाः ॥ ११ ॥

आदित्य इति पुत्रः शाकपूणे । एष ऋभवति इति मण्डलमभिप्रेतम् ।
यदेनमर्चन्ति । यस्मादेनमर्चति तस्मादृक् । तस्य यदन्यत् मन्त्रेभ्यः मण्डल
गतेभ्योऽवयवेभ्यः तत् परमम् अक्षरं व्यवनं तत्र सर्वमोतमिति ।

“य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयं पुरुषो दृश्यते”

10

इति श्रुते । रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते य एतस्मिन्नधिनिषण्णा इति ।
यस्तन्मण्डलमक्षरात्मना न वेद किं स ऋचा—आदित्येन मण्डलात्मना करिष्यति । नासौ
यथावदादित्यं वेदेत्यर्थः । ‘य इत्तद्विदुस्त इमे समासते’ इति व्याख्यातम् ।

1 B₁ mss ख, ग, झ read शाकपूणिरेषर्गं भवति 2 B₁ mss ख, ग, झ and
B₁ mss च, छ, ज read यदन्यन्मन्त्रेभ्यस्तदक्षरं, B₁ J यदन्यन्मन्त्रेभ्यः 5-6 C
D R यान्यस्मिन्नात्मन्येकं भवतीत्यात्मप्रवादा for यान्यस्मिन्नधिनि^० of B₁ J 6
B₁ J conclude XIII 11, with ^०प्रवादा 8 a m omit मन्त्रेभ्यः
9 b₁ j परम् अक्षरं, m परममक्षरं 10 a m omit from य एष to
दृश्यते इति श्रुते (inclusive) 11 a m read ^०षण्णा भवति for ^०षण्णा इति

1 एषर्भवति—This is a wrong reading What Yaska wants to
say is एष ऋग् भवति and not एषा ऋग् भवति, this is clear from the
reading of Durga, which is एष ऋग्भवति See the *vr̥itti* below

1-2 प्रत्यृच सर्वाणि भूतानि is omitted by Durga

3 Durga reads आत्मेत्यात्मप्रवादा for अथाध्यात्मम्

2-6 Durga omits भवति (after अक्षरं), अधिदैवतम्, अथाध्यात्मं
शरीरमत्र ऋगुच्यते यदेनेनार्चन्ति प्रत्यृच सर्वाणीन्द्रियाणि, यान्यस्मिन्नधिनिषण्णानि
In fact Durga's *Nirukṭapāṭha* in sections 10 and 11 differs
very much from the *bhāṣya*, above

10 य एषोऽन्तरा^०—Text A₁ X 13

13 इति व्याख्यातम्—See N₁₁ XIII 10, last page,

आमेत्यात्मप्रवादाः । अयमृग्भवति शरीरमिति । इन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते । तानि हि विषयेषु द्योतयन्त इति देवा । तस्य यदविनाशिधर्मं चेतना-सतत्वमात्रविज्ञानं तत् परमम् अक्षरं व्यवनम् । यत्तदक्षरं न वेद किमसौ ऋचा शरीरेण करिष्यति । न तस्य जीवितेनार्थः । य इत्तद्विदुः इति व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

- 5 अक्षरं न क्षरति, न क्षीयते वाक्षयो भवति । वाचोऽक्ष इति वा । अक्षो यानस्याञ्जनात् । तत्प्रकृतीतरद्वर्तनसामान्यात् । इत्ययं मन्त्रार्थ-चिन्ताभ्यूहोऽभ्यूहः । अपि श्रुतितोऽपि तर्कतः । न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः । प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्याः । न ह्येषु प्रत्यक्षमस्त्यनृषे रतपसो वा । पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो
- 10 भवतीत्युक्तं पुरस्तात् । मनुष्या वा ऋषिषूक्तामत्सु देवान्ब्रुवन् । को न ऋषिर्भविष्यतीति । तेभ्य एतं तर्कमृषिः प्रायच्छन् मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूह-मभ्यूहम् । तस्माद्यदेव किञ्चानूचानोऽभ्यूहत्पार्षं तद्भवति ॥ १२ ॥

- अक्षरं कस्मात् । तद्धि न क्षरति । नान्यथाभावमापद्यते । अथवा । न क्षीयते । न कदाचिदप्यामूलतो विनश्यति । अथवा । वाक्षयो भवति । नादो हि वर्णलक्ष-
15 णाया वाचो निवासः । वाचोऽक्षः इति वा । अक्षरो ह्यक्ष इवानुप्रविश्य व्यञ्जनानि वारयति ।

अयं अक्षः कस्मात् । उच्यते । यानस्य । यानाक्षः तावत् समञ्जनात् । नित्यमसौ

2 *a m* द्योतन्त इति देवा, *a m* तस्य यदविनाशिधर्मः, *b n j* as above
5 C D R and B₁ mss च, छ, ज read वाक्षरं भवति for वाक्षयो भवति of
B₁ J 6 B₁ mss ख, ग, झ—वाक्षोपादानस्या^o for वाक्षो यानस्या^o of B₁ J
7 B₁ mss च, छ, ज and D R °भ्यूहोऽभ्यूहोपि, C °भ्यूहोऽभ्यूहोपि, B₁ J
भ्यूहोऽभ्यूहोऽपि 11-12 C D R and B₁ mss च, छ, ज—°भ्यूहमभ्यूहं
तस्माद्यदेव किञ्चानूचानो, B₁ J °भ्यूहमभ्यूहं तस्माद्यदेव किञ्चानूचानो 12 B₁ J
conclude XIII 1 12, with भवति 15 *m* omits from अक्षरो ह्यक्ष etc
to अथ अक्षः कस्मात् (inclusive) 17 *a m* omit यानस्य

6 अञ्जनात्—Durga reads समञ्जनात् for अञ्जनात् of the *bhāṣya*

8 प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्या—Cf Nir I 20, II 4

10 पुरस्तात्—See Nir I 16

प्रक्ष्यते तैलादिना । तत्प्रकृतीतरत् स्वराख्यमक्षर वर्तनसामान्यात् । स्वरमधिरूढानि व्यञ्जनानि वर्तन्ते । इति । परिसमाप्त्यर्थ इतिकरण । उपप्रदर्शनार्थो वान्तस्य ॥

एवमत्र मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूहः । मन्त्रार्थचिन्तानामभ्यूहो मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूह वितर्कित शक्यते एतावता मन्त्रार्थोऽभ्यूहितुमिति । पुन अयम् अपि श्रुतितः अपि तर्कत । श्रुतिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निगमशेषेभ्यश्चोन्नीतार्याभिधानसा ५ मर्थ्येभ्यो वाक्यार्थसामर्थ्यात् । तस्योपरि पर्यायास्तर्कोऽभ्यूहो लक्षणन्याय इति । यद्यप्ययमभ्यूह तथापि न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः । कुत पृथक्त्वेन । प्रकरणात् । किं तर्हि । प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्याः । तान्येतानि प्रकरणानि मन्त्राणा याज्ञ दैवतमध्यात्ममितिहासानुप्रवेश इति । किं कारणम् । न ह्येषु मन्त्रेषु प्रत्यक्षम् अर्थदर्शनम् अस्ति । किं नास्त्येव । न नास्ति । किं तर्हि । अनृषे, अतपसो 10 वा इति । तस्येदानीमपि स्याद्य ऋषिस्तपस्वी च । निर्दग्धकल्मषयोस्तयो प्रतिबन्धकाभावाद यथावदर्थ मन्त्राणा पश्यत । येऽन्ये पुनरौपदेशिका तानधिकृत्योच्यते । पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति इत्युक्त पुरस्तात् इति । य एतेषु उपदेशत पारोवर्येण परोवरभावेन मन्त्रार्थान् प्रतिपद्यन्ते ते पारोवर्य विदः । तेषु य कश्चिद्र्योविद्य बहुश्रुतो भवति स एव मन्त्रार्थपरिज्ञाने प्रशस्यो भवति । 15 मन्त्रार्थ एव ह्यय सर्वविद्यावस्थानभावेन विष्वग्भूतो लोकव्यवहारभावेन च विप्रकीर्णो विजृम्भत इति तमबहुश्रुतो नालमुत्प्रेक्षितुमिति युक्त यत्तत्परिज्ञानयोगे भूयोविद्य प्रशस्यत इति । पुरस्तादपि चैतदुक्तम् । इह तु प्रसज्जादुच्यते ।

अत परमागमविशुद्धये प्रस्तौति । मनुष्या वा ऋषिषु उत्क्रामत्सु देवान-
ब्रुवन् इति । पूर्वमपि हि 'साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः' इत्युक्तम् । इह तु 20
मन्त्रार्थाभ्युपप्रदर्शनार्थमिति विशिष्यते । मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु देवान-

1 a m read वर्तमानसामान्यात् 2 m परिसमाप्त्यर्थ, b j परिसमाप्त्यर्थ
3 m एवमत्र, b j एवमर्थ 5 a m तर्कित, b j तर्कत 6 m तस्यापर
पर्यायास्तर्को 8 m निर्वक्तव्या 9 a नह्येषु, b j स ह्येषु 10 a प्रत्यक्षप्रदर्शन,
b j प्रत्यक्षम् अर्थदर्शनम्, m आनृषेऽतपसो 12 m यथावदर्थमन्त्राणाम् 16 a
मन्त्रार्थ एव ह्यय सर्वविद्यावस्था^०, b j मन्त्रार्थ एव स्वय विद्यावस्थानभावेन 17 m
विजृम्भत इति, b j विजृम्भत इति, a m तत्परिज्ञाननियोगे

1 स्वराख्यमक्षरम् cf 'स्वरोऽक्षरम्'—*Rh-Pratis'ākhya*, Pāṭala 18 17

13 इत्युक्त पुरस्तात्—See N11 I 16

20 इत्युक्तम्—See N11 I 20

श्रुवन् को न ऋषिर्भविष्यति इति । एवमादिपुरारूपरूपोऽर्थवाद शास्त्रावतार
स्तुतये । तेभ्यः एत मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहमभ्यूह प्रायच्छन् ते देवा एत
समस्तार्थमूहमपि भवन्तोऽनेन मन्त्रार्थान् शक्यन्तेऽभ्यूहितुमिति । यस्मादेतदेव
तस्मात् अस्मिन् सूक्ते निरुक्तशास्त्रे य अनूचान् विद्वान् यदेव किञ्चिन्मन्त्रार्थेषु
५ अभ्यूहति आर्ष तत् भवति । तथैव तदृषयोऽभ्यूहितवन्त इत्यभिप्रायः । न
तत् स्वमनीषिकयोच्यते । मन्त्रार्थोऽप्येतस्मिन् विषये बृहस्पतिना दृष्टो ब्रह्म वा स्वय
प्राह । तद्यथा ॥ १२ ॥

“हृदा तष्ट्रेषु मनसो ज्वेषु यद् ब्राह्मणाः सयजन्ते सखायः ।

अत्राहं त्वं वि जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणो वि चरन्त्यु त्वे ॥”

10 हृदा तष्ट्रेषु मनसा प्रज्वेषु यद् ब्राह्मणाः सयजन्ते समानख्याना
ऋत्विजः । अत्राहं त्वं विजहुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः । ओह
ब्रह्माण ऊहब्रह्माणः । ऊह एषा ब्रह्मेति वा । सेय विद्या श्रुतिमतिबुद्धिः ।
तस्यास्तपसा पारमीप्सितव्यम् । तदिदमायुरिच्छता न निर्वक्तव्यम् ।
तस्माच्छन्दःसु शेषा उपेक्षितव्याः । अथागमो, या या देवता निराह

15 तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवति ॥ १३ ॥

इति निरुक्ते त्रयोदशोऽध्यायः ॥

3 a reads शक्यते, b1 ms क—लक्ष्यन्ते for शक्यन्ते of b1 g 10 C D
R समानख्याना, B1 J समानख्याना 11 B1 mss ग, झ—प्रवृत्तिभिः 12-13
C ओहब्रह्माण ऊहब्रह्माण ऊह एषा etc, D ओहब्रह्माण ऊहब्रह्माण ऊह एषा, B1 J
ओहब्रह्माण ऊहब्रह्माण ऊह एषा 15 R does not repeat अनुभवति But all
the mss do so to indicate the end of the chapter B1 J con
clude XIII 1 13, with अनुभवति, C D conclude as भवति ॥ १३ ॥,
then C reads इति निरुक्ते त्रयोदशोऽध्यायः, D अथ परिशिष्ट

8-9 RS X 71 8

12 Durga omits ऊहब्रह्माण

12 वा—The वा after ब्रह्मेति is not required

14 Durga reads up to उपेक्षितव्या, and omits अथागमो या या देवता
निराह तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवति ॥

14 अथागम—The sentence following this viz या या देवता etc,
cannot be traced to any Brāhmaṇa

हृदा तष्टेषु-इति । हृदा हृदयेन बुद्ध्या तष्टेषु सूक्ष्मतामापादितेषु अचिन्त्या-
 व्यात्मादिषु विद्वद्भि मनसो जवेषु मनसा प्रजवेषु ये प्रजवा प्रगमा न साक्षात्ते
 दृश्यन्ते तेष्वर्थेषु स्वर्गापूर्वदेवतादिषु ब्राह्मणा, अधिगतमन्त्रार्थतत्त्वा विचारयन्त
 किमत्र तत्त्व कि वा अतत्त्वमिति प्रवचनेन तत सयजन्ते परस्परेण सपूजयन्ति ।
 कतमे ते इति । सखाय समानख्याना, ऋत्विजः । ते हि प्रयोगे अभियुक्त 5
 त्वादतितरा विद्वास । तेषु किम् इति । अत्राह । त्वम् इति । अत्र-तत्र तेषु
 अर्थेषु सूक्ष्मेषु विजहु, तत्यजु त्वम्-एक त्यक्तवन्त मन्त्रार्थव्याख्याने । कम् ।
 अविद्वासम् । केन तत्यजु । वेद्याभिः वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः । न हि तासा
 मनोवृत्तीनामन्तोऽस्ति यासु प्रतिमानवतामपि मनोवृत्तयो न प्रवर्तन्ते । अतस्ता
 वेदितव्या एव भवन्त्यविद्वद्भि । ये पुन ओहब्रह्माण । इद निरुक्तशास्त्रम् ऊहः 10
 ब्रह्म येषामस्ति ते शब्दार्थसंरुटेष्वप्रतिबध्यमाना अतिक्रम्य अविद्वास वि-विशेषत
 सर्वत्रैव प्रतिपूज्यमाना चरन्ति त्वे-एके इत्यर्थ ।

एवमेतस्मिन्मन्त्रे अस्या उद्गाहितायानेवोद्दिश्य मन्त्रार्थचिन्ताभ्युद्देश्य ब्रह्मत्व श्रूयते ।
 तस्मादिदमपि निरुक्तशास्त्र ब्रह्मैव । वेद इत्यर्थ ।

इदानीमुपसहरति सेय विद्या इति । श्रुतिमतीति । आद्या इयमेवैका विद्या बुद्धि 15
 वर्षति । ज्यायसी सर्वाभ्यो विद्याभ्य । महानेष तर्क । तस्याः तपसा पारमी-
 ग्सितव्यम् । गन्तुमिति वाक्यशेष । पदवाक्यप्रमाणविदा ब्राह्मणेन । यस्माद्वेदो
 विधिनिषेधप्रतिप्रसवनियमपरिसंख्यापुनर्वचनपरार्थवादगहन अर्थवादाश्च यथाश्रुतप्रमा
 ग्राहिणो विदुषोऽपि परमभ्रान्तिहेतव तस्मात् परमदुर्विज्ञानवेदनीयत्वात् वेदवाक्याना
 मिमा विद्यामन्तरेण सम्यगर्थावगमो न भवति । अतोऽस्या अखिलपुरुषार्थोपकारप्रवृत्ताया 20
 अन्तरेण तप पारगमन नास्तीत्यत इदमुक्तमाचार्येण तस्यास्तपसा पारमीग्सित-

1 m quotes the whole of the rik, a omits इति, a m omit
 हृदा 1-2 m चित्वाध्यात्मा°, b1 j अचिन्त्याध्यात्मा° 2 a m मनोजवेषु, b1 j
 मनसो जवेषु, a m omit प्रजवेषु b m omits इति before अत्र, a m
 omit अत्र 8 a m omit वेदितव्याभि 10-11 m ओह ब्रह्म for ऊह ब्रह्म
 11 a m omit वि 13 a m read उद्गाहितोश्चानेदाद्वेद इति मन्त्रार्थचिन्ता°, b1 j
 उद्गाहितायानेवोद्दिश्य मन्त्रा° 15 a श्रुतिमतीत्येयमेवैका विद्या etc, b1 j श्रुतिमती-
 याद्यर्थमेवैका विद्या, m श्रुतिमतीत्याद्येयमेवैका 18 a m विधिप्रतिषेधप्रसवनियम°,
 b1 j विधिनिषेधप्रतिप्रसव° 18-19 प्रमाणग्राहिणो, b1 j प्रमाणग्राहिणो 19 a
 परमभ्रान्तिहेतव, b1 j परमभ्रान्तहेतव

व्यम् इति । अयमभ्युपाय तस्या पारगमने । तदिदम् अतपस्विना सर्वथापि
 आयुरिच्छता निरुक्तशास्त्रं न निर्वक्तव्यम् । अतपस्वी ह्यागमवान् अपि मलिना
 न्त करणत्वात् शक्नुयात् । ततोऽस्यायुच्छिद्येत । तपस्विनापि च निर्धुवता तस्मात्
 छन्दःसु शाखान्तरेषु निगमोदाहरणानामाकाङ्क्षित्वनिराकाङ्क्षायै शेषाः । वाक्यशेषा
 १ पादार्थार्चादिलक्षणा उपेक्षितव्याः ॥ १३ ॥

इति श्रीमज्जम्बूमाग्राश्रमवासिनो भगवद्गुर्गाचार्यस्य कृतौ
 ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तौ

त्रयोदशाध्याय (अष्टादशाध्याय) समाप्त ॥ १३ ॥

निरुक्तवृत्ति समाप्ता ॥

10

व्याख्यात देवत यज्ञाङ्गं चेत्यादि ॥

(अथेमा यद् द्यावो यदुदञ्चो वि हि सोतो सृण्येव तरत्स चत्वारि
 शृङ्गा स्वर्यन्तश्चत्वारि वागृचो अक्षर आदित्य इत्यक्षर न क्षरति हृदा
 तष्टेषु त्रयोदश ॥)

इति निरुक्ते (उत्तरषट्के) त्रयोदशाध्याय समाप्तः ॥ १३ ॥

15

(अतिस्तुति प्रकरण समाप्तम्) ।

इति निरुक्ते प्रथमं परिशिष्ट समाप्तम् ॥ १ ॥

3 m ततो ह्यायुच्छिद्येत, b1 / as text 4 a m read निराकाङ्क्षितायै and
 omit शेषा b a reads the colophon as जम्बूमाग्राश्रमवासिनो भग°
 ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्ति समाप्ता सवत् १९४० ज्ये श्रु ॥ १४ भौमे B1 J उपेक्षितव्या
 ॥ १३ ॥ इति ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तौ अष्टादशाध्यायस्य (त्रयोदशाध्यायस्य) प्रथम पाद ॥ १३ ॥
 जम्बूमाग्राश्रमवासिनो भगवद्गुर्गाचार्यस्य कृतौ ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तौ अष्टादशाध्याय (त्रयो
 दशाध्याय) समाप्त ॥ १३ ॥ इति सपादसप्तदशाध्यायी ऋज्वर्या नाम निरुक्तवृत्ति समाप्ता ॥
 व्याख्यात देवत यज्ञाङ्गं चेत्यादि ॥ 11 C gives the chain, D does not
 give it B1 ms क does not contain the परिशिष्ट at all B1 mss
 स, ग, झ do not conclude the thirteenth adhyaya here but only
 the first pada of it They continue with the fourteenth
 adhyaya, which in then case is the remaining padas of the
 thirteenth adhyaya

अथ चतुर्दशोध्यायः ।

व्याख्यातं दैवतं, यज्ञाङ्ग च । अथात ऊर्ध्वमार्गगति व्याख्यास्यामः ।
 “सूर्य आत्मा ” इत्युदितस्य हि कर्मद्रष्टा । अथैतदनुप्रवदन्ति । अथैत
 महान्तमात्मानमेषगर्गणः प्रवदन्ति ।

“इन्द्र मित्र वरुणमग्निमाहुः ।” इति ।

5

अथैष महानात्मात्मजिज्ञासयात्मानं प्रोवाच ।

1 B1 J read as अथ चतुर्दशोध्याय । अथवा त्रयोदशस्यैव द्वितीयादिक्रिपादी ।
 तत्राथ द्वितीयपादः 2 D reads हरि ॐ न्, and C ॐ only before व्याख्यात
 3 B1 mss ख, ग, झ have कर्म द्रष्टा 4 B1 J °मेषगर्गण (wrongly),
 R °मेषगर्गण, B1 J R प्रवदन्ति, B1 mss ग, ज, झ—प्रवदति

1 अथ चतुर्दशोध्याय —There is no Durgavitti on this adhyāya
 Sayana also never refers to this

2 व्याख्यात दैवतम्—1 e in Nirukta, adhyayas VII to XII.

2 यज्ञाङ्ग च—The यज्ञाङ्ग is after all a part of the दैवत and so it
 might be said to be included in the दैवतकाण्ड also It is not,
 however, separately treated in Nirukta

3 सूर्य आत्मा—This is a fragment of RS I 115 1, of Nir
 XII 16

3 उदितस्य हि कर्मद्रष्टा—This is unintelligible.

3-4 अथैत महान्त°—Of Nir VII 18

4 एषगर्गण = एष ऋग्गण The sandhi is wrong

5 इन्द्र मित्र—RS I 164 46.

“अ॒ग्निर॑स्मि जन्म॑ना जा॒तवे॑दा.” । “अ॒हम॑स्मि प्रथम॑जाः”
इत्येताभ्याम् ॥ १ ॥

“अ॒ग्निर॑स्मि जन्म॑ना जा॒तवे॑दा घृ॒त मे चक्षु॑र॒मृतं॑ म आ॒सन् ।
अ॒र्कस्त्रि॒धातू॒ रज॑सो वि॒मानोऽज॑स्रो घ॒र्मो ह॒विर॑स्मि नामं ॥”

5 “अ॒हम॑स्मि प्रथम॑जा कृत॑स्य पूर्वं दे॒वेभ्यो॑ अ॒मृत॑स्य नामं ।
यो मा ददा॑ति स इदे॒व मा॑वद॒हम॑न्नम॒न्नम॑दन्तम॒ग्नि ॥”

इति । स ह ज्ञात्वा प्रादुर्बभूव । एव त व्याजहाराय तमात्मानम
ध्यात्मजमन्तिकमन्यस्मा आचक्ष्वेति ॥ २ ॥

2 C D ॥ १४ ॥, B₁ J ॥ १ (१४) ॥ १—This indicates the method used by various mss in numbering the sections of this adhyâya. The B₁ mss ख, ग, छ and C D mark the *Khandas* in continuation of those of the thirteenth adhyâya, as ॥ १४ ॥, B₁ ms छ does not show the पाद division at all, B₁ mss च, ज mark the sections as 1, 2 and so on, as of the fourteenth adhyaya, and lastly B₁ ms झ marks the padas, and these as those of the thirteenth adhyâya, so that XIII 14=XIV 1=XIII 11 1 4 R and B₁ ms च read घ॒र्मो, for घ॒र्मो wrongly 5 C D, B₁ mss च and others, नामि॑ for नामं of B₁ J 6 C omits मा॒ after यो, and C D read स इदे॒वमा॑वा अ॒हम॑न्न°, R and B₁ mss च etc स इदे॒वमा॑वा अ॒हम॑न्न° 7 C व्याज॑हारा॒तमा॑त्मा°, D R and B₁ mss च etc व्याज॑हारा॒तमा॑त्मा°, B J व्याज॑हारा य तमा॑त्मा° 7-8 C D R °नम॑भ्यात्मज° for °नम॑भ्यात्मज° of B₁ J 8 C D ॥ १५ ॥, B₁ J ॥ २ (१५) ॥ २

1 and 3 अ॒ग्निर॑स्मि etc —RS III 26 7

1 and 5 अ॒हम॑स्मि etc —ARS 1 9, TB 2 8 8 1, TA 9 10 6, TU 3 10 6, Nrp U. 2. 4 Cf प्रजा॑पति प्रथम॑जा कृत॑स्यात्मनात्मानमभिसम्भूव
Mahanârâyaṇopaniṣad 2 7

“अपेक्ष्य गोपामनिपद्यमानमा च परां च पथिभिश्चरन्तम् ।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥”

आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तरिति ।

अथैष महानात्मा सत्त्वलक्षणस्तत्पर तद् ब्रह्म तत् सत्य तत्
सलिल तदव्यक्त तदस्पर्श तदरूप तदरस तदगन्धं तदमृत तच्छुक्र 5
तन्निष्ठो भूतात्मा । सैषा भूतप्रकृतिरित्येके । तत् क्षेत्र तज्ज्ञानात्
क्षेत्रज्ञमनुप्राप्य निरात्मकम् । अथैष महानात्मा त्रिविधो भवति ।
सत्त्व रजस्तम इति । सत्त्व तु मध्ये विशुद्ध तिष्ठत्यभितो रज-
स्तमसी । रज इति कामद्वेषस्तम इत्यविज्ञातस्य विशुध्यतो विभूति
कुर्वतः क्षेत्रज्ञपृथक्त्वाय कल्पते । परिभातिलिङ्गो महानात्मा तमो- 10
लिङ्गः । विद्याप्रकाशलिङ्गस्तमः । अपि निश्चयलिङ्ग आकाशः ॥ ३ ॥

आकाशगुणः शब्दः । आकाशाद्वायुर्द्विगुणः स्पर्शनं । वायोज्योति-
स्त्रिगुण रूपेण । ज्योतिष आपश्चतुर्गुणा रसेन । अद्भ्य पृथिवी
पञ्चगुणा गन्धेन । पृथिव्या भूतग्रामस्थावरजङ्गमाः । तदेतदह्युग-
सहस्र जागर्ति । तस्यान्ते सुषुप्त्यन्नङ्गानि प्रत्याहरति । भूतग्रामाः 15

2 B1 mss छ etc विषूचीर्वसान° 6-7 C तदशाल्क्षेत्र°, D and B1 mss
च etc तदज्ञानाल्क्षेत्र°, B1 J तज्ज्ञानात् क्षेत्र° 7 C D R and B1 mss च
etc निरात्मज° for निरात्मक° of B1 J 9 C D R and B1 mss च
and others omit रज before इति 10 C D प्रतिभाति° for परिभाति° of
B1 J 11 C D ॥ १६ ॥, B1 J ॥ ३ (१६) ॥ ३

1-2 RS I 164 31, X 177 3

9 कामद्वेष should have been कामद्वेषौ, and विशुध्यत must be
corrected into विशुद्धस्य The Sanskrit of the whole of this
Khaṇḍa is corrupt and incorrect

14 and 15 We should read भूतग्रामा स्थावरजङ्गमा for भूतग्रामस्थावर-
जङ्गमा, and सुषुप्तत् for सुषुप्त्यन्

पृथिवीमपिब्रूहि । पृथिव्यपः । आपो ज्योतिषम् । ज्योतिर्वायुम् । वायु-
राकाशम् । आकाशो मनः । मनो विद्याम् । विद्या महान्तमात्मानम् ।
महानात्मा प्रतिभाम् । प्रतिभा प्रकृतिम् । सा स्वपिति युगसहस्र
रात्रिः । तावेतावहोरात्रावजस्र परिवर्तेते । स कालस्तदेतदहर्भवति ।

5 युगसहस्रपर्यन्तमहर्यद् ब्रह्मणो विदुः ।

रात्रि युगसहस्रान्ता तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ इति ॥ ४ ॥

त परिवर्तमानमन्योऽनुप्रवर्तते । स्रष्टा द्रष्टा विभक्तातिमात्रोऽह-
मिति गम्यते । स मिथ्यादर्शनेद पावक महाभूतेषु चिरोण्वाकाशा-
द्वायोः प्राणाः चक्षुश्च वक्ता च तेजसोऽङ्ग्यः स्नेह पृथिव्या मूर्तिः ।
10 पार्थिवास्त्वष्टौ गुणान् विद्यात् । त्रीन्मातृतस्त्रीन् पितृतः । अस्थिस्त्रायु-
मज्जानः पितृतः । त्वदमांसशोणितानि मातृतः । अन्न पानमित्यष्टौ ।
सोऽय पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानोऽपि क्लृप्तः ॥ ५ ॥

स यद्यनुरुध्यते तद्भवति । यदि धर्मोऽनुरुध्यते तद्देवो भवति । यदि
ज्ञानमनुरुध्यते तदमृतो भवति । यदि काममनुरुध्यते सच्यवते । इमा
15 योनि सदध्यात् । तदिदमत्र मतम् । श्लेष्मा रेतसः सभवति । श्लेष्मणो
रसः । रसाच्छोणित, शोणितान्मांस, मासान्मेदो, मेदसः स्नावा,

4 C स कालस्तदेतद° for स कालस्तदेतद° of B1 J and D 6 C D
॥ १७ ॥, B1 J ॥ ४ (१७) ॥ ४ 8 B1 ms ख reads स मिथ्या दर्शनेदम्पावक,
C चिरोण्वाकाशा° for चिरोण्वाकाशा° of B1 J and D 9 B1 mss च, छ, ज
and R प्राणश्चक्षुश्च 10 B1 ms च has पार्थिवास्त्वष्टौ 11 C D R and
B1 mss च, छ, ज read मातृतोन्नपानमित्यष्टौ, B1 J मातृतोऽन्न पानमित्यष्टौ 12
C D ॥ १८ ॥, B1 J ॥ ५ (१८) ॥ ५ 13 B1 mss च, छ, ज and R यदि
धर्ममनुरुध्यते, B1 J यदि धर्मोऽनुरुध्यते 15 C reads रेत for रेतसः, of B1 J
and D

1, 4, 5 ज्योतिषम् should have been ज्योतिः, रात्रि should be रात्रिम्,
and यद् should be ये

5-6 Bh Gītā, VIII 17,

स्त्राब्धोऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा, मज्जातो रेतः । तदिदं योनौ रेतः सिक्तं
 पुरुषः सभवति । शुक्रातिरेके पुमान् भवति, शोणितातिरेके स्त्री
 भवति । द्वाभ्यां समेन नपुंसको भवति । शुक्लेण भिन्नेन यमो भवति ।
 शुक्रशोणितसयोगान्मातृपितृसंयोगाच्च । तत् कथमिदं शरीरं परं
 संयम्यते । सौम्यो भवति । एकरात्रोषितं कललं भवति । पञ्चरात्राद् 5
 बुद्बुदाः । सप्तरात्रात् पेशी । द्विसप्तरात्राद्बुद्बुदः । पञ्चविंशतिरात्र-
 स्वस्थितो घनो भवति । मासमात्रात्कठिनो भवति । द्विमासाभ्यन्तरे
 शिरः सपद्यते । मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशो, मासचतुष्केण त्वग्व्यादेशः ।
 पञ्चमे मासे नखरोमव्यादेशः । षष्ठे मुखनासिकाक्षि । श्रोत्रं च
 सभवति । सप्तमे चलनसमर्थो भवत्यष्टमे बुद्ध्याध्यवस्यति । नवमे 10
 सर्वाङ्गसंपूर्णो भवति ।

मृतश्चाह पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः ।

नानां योनिसंहराणि मयोषितानि यानि वै ॥

आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ।

मातरो विविधा दृष्टाः पितरः सुहृदस्तथा ॥

15

3 C शुक्रमित्रे, B₁ J D शुक्लेण भिन्नेन, R and B₁ mss च, छ, ज
 —शुक्रमित्रेन 4 B₁ mss ख, ग, झ do not have तत् 7 B₁ mss
 ख, ग, झ read क्षुतो भवति for घनो भवति of B₁ J, C D R and B₁ ms
 च read कठिनो, B₁ J कठिनो 12 D मृतश्चाह, R मृतश्चाह 13 D नाना,
 R नाना, D मयोषितानि यानि वै, R मयोषितानि यानि वै 14 D आहारा, R
 आहारा 15 D मातरो विविधा, R मातरो विविधा

2 शुक्रातिरेके पुमान् भवति—Cf AB 2 5 5, 3 3 13

12-13 For the verses मृतश्चाह, and आहारा विविधा, of the
Garbhopanishad 4

अवाङ्मुखः पीड्यमानो जन्तुश्चैव समन्वितः ।

साङ्ख्यं योगं संभ्रस्येत् पुरुषं वा पञ्चविशकम् ॥ इति ।

ततश्च दशमे मासे प्रजायते । जातश्च वायुना स्पृष्टो न स्मरति
जन्ममरणे । अन्ते च शुभाशुभ कर्मैतच्छरीरस्य प्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

- 5 अष्टोत्तर सधिशतम् । अष्टाकपाल शिरः सपद्यते । षोडश वपा
पलानि । नव स्नायुशतानि । सप्तशत पुरुषस्य मर्मणाम् । अर्धचतस्रो
रोमाणि कोट्यो, हृदयं ह्यष्ट कपालानि, द्वादश कपालानि जिह्वा,
वृषणौ ह्यष्ट सुपर्णौ । तथोपस्थगुदपायु । एतन्मूत्रपुरीषं कस्मात् ।
आहारपानसिक्तत्वात् । अनुपचितकर्माणावन्योन्यं जायेते इति । त
10 विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च । महत्यज्ञानतमसि मग्नो
जरामरणक्षुत्पिपासाशोकक्रोधलोभमोहमदभयमत्सरहर्षविषादेष्यासू-
यात्मकैर्द्वन्द्वैरभिभूयमानः सोऽस्मादार्जवं जवीभावानां तन्निर्मुच्यते ।
सोऽस्मात्पापात्महाभूमिकावच्छरीरान्निमेषमात्रैः प्रक्रम्य प्रकृतिराधि-

1 D does not accent अवाङ्मुख पीड्यमानो, R अवाङ्मुख पीड्यमानो, D
जन्तुश्चैव समन्वित, R जन्तुश्चैव समन्वित 2 D does not accent साङ्ख्य etc
3-4 C D R and B1 mss च, छ, ज read स्पृष्टस्तत्र स्मरति जन्ममरणमन्ते,
B1 J स्पृष्टो न स्मरति जन्ममरणेऽन्ते 4 C D ॥ १९ ॥, B1 J ॥ ६ (१९) ॥ ६
5-6 D षोडश वापलानि, B1 J C षोडश वपा पलानि 8 C D ततोपस्थ°,
B1 J तथोपस्थ° 8-9 B1 mss ख, छ read कस्मादाहारपान° 9 B1 ms छ
reads सिक्तत्वानुचित°, C D °सिक्तत्वादनुपचित°, B1 J सिक्तत्वानुपचित°, C
D and B1 mss ख, छ read कर्माणावन्योन्यं जायेते, B1 J कर्माणावन्योन्यं जायेते,
B1 ms ग ends section ॥ ७ ॥, with इति 10 B1 J R मग्नौ 13 C
and B1 J सोस्मापान, D सोस्मापान

1-2 अवाङ्मुख पीड्यमानो—This verse is not traced

3-4 ततश्च दशमे मासे etc —These lines are superfluous after the
verses above, and better be omitted

4 The passage रसाच्छोणितम् (see page 1186, line 16) to
शुभाशुभ कर्म is almost identical with the Garbhopaniṣad, 2-4.

परीत्य तैजस शरीरं कृत्वा कर्मणोऽनुरूप फलमनुभूय तस्य संक्षये
पुनरिमल्लोकं प्रतिपद्यते ॥ ७ ॥

अथ ये हिसामाश्रित्य विद्यामुत्सृज्य महत्तपस्तेपिरे चिरेण वेदो-
क्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति ते धूममभिसभवन्ति । धूमाद्रात्रि, रात्रे-
रपक्षीयमाणपक्षम् । अपक्षीयमाणपक्षाद्दक्षिणायन, दक्षिणायनात्⁵
पितृलोक, पितृलोकाच्चन्द्रमस, चन्द्रमसो वायु, वायोर्वृष्टि, वृष्टे-
रोषधयश्चैतद्भूत्वा तस्य संक्षये पुनरेवेमल्लोकं प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥

अथ ये हिसामुत्सृज्य विद्यामाश्रित्य महत्तपस्तेपिरे ज्ञानोक्तानि
वा कर्माणि कुर्वन्ति तेऽर्चिरभिसभवन्त्यर्चिणोऽहरह आपूर्यमाण-
पक्षमापूर्यमाणपक्षादुदगयनमुदगयनाद्देवलोक, देवलोकादादित्यमा-¹⁰
दित्याद्वैद्युत, वैद्युतान्मानसम् । मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकमभि-
संभवन्ति । ते न पुनरावर्तन्ते । शिष्टा दन्दशूका य इदं न जानन्ति ।
तस्मादिदं वेदितव्यम् । अथाप्याह ॥ ९ ॥

1 B1 mss ख, ग, झ read प्रकृतिरभिपरीत्य, B1 J R प्रकृतिरधिपरीत्य 2
B1 J R पुनरिमल्लोक, all mss of B1 except च,—पुनरिम लोक, C D
॥ २० ॥, B1 J ॥ ७ (२०) ॥ ७ In B1 ms ख, the second *pāda* of
the thirteenth adhyaya ends with section 7, the ms ग writes in
the margin—पक्षे द्वितीय पाद But ms झ, and other mss of Roth
giving the *pāda* division do not end the second *pāda* here 7
B1 mss ख, ग, झ do not have तस्य संक्षये, B1 J R पुनरेवेमल्लोक, all mss
of B1 except च—पुनरेवेम लोक, C D ॥ २१ ॥, B1 J ॥ ८ (२१) ॥ ८ 11-12
B1 mss क, ग, झ have °मभिसभवति and पुनरावर्तते, B1 mss च, छ, ज and
R read यत इदं for य इदं of B1 J 13 C D ॥ २२ ॥, B1 J ॥ ९ (२२) ॥ ९

1 प्रकृतिरधिपरीत्य—This should be प्रकृतिमधिपरीत्य

7 ओषधय should be ओषधी

2-7 See B1 Up 6 2 16

7 प्रतिपद्यते singular, should have been the plural प्रतिपद्यन्ते, to
agree with other verbs in the previous sentence

8-12 Cf Br Up 6 2 15

12-13 शिष्टा दन्दशूका etc Cf Brh Up 6 2 16

“ न त विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।

नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासंश्चरन्ति ॥ ”

न त विद्यया विदुषो यमेव विद्वासो वदन्त्यक्षरं ब्रह्मणस्पतिम् । अन्य-
द्युष्माकमन्तरमन्यदेशमन्तरं बभूवेति । नीहारेण प्रावृतास्तमसा जल्प्या
5 चासुतृप उक्थशासः प्राण सूर्यं यत्पथगामिनश्चरन्ति । अविद्वासः
क्षेत्रज्ञमनुप्रवदन्ति । अथाहो विद्वासः क्षेत्रज्ञोऽनुकल्पते । तस्य तपसा
सहाप्रमादमेत्यथास्तव्यो भवति । तेनासंततमिच्छेत् । तेन सख्यमिच्छेत् ।
एष हि सखा श्रेष्ठ सजानाति भूतं भवद्भविष्यदिति । ज्ञाता कस्माज्जा-
यते । सखा कस्मात् सख्यतेः । सह भूतेन्द्रियैः शेरते । महाभूतानि
10 सैन्द्रियाणि प्रज्ञया कर्म कारयतीति वा । तस्य यदापः प्रतिष्ठा ।
शीलमुपशम आत्मा ब्रह्मेति स ब्रह्मभूतो भवति । साक्षिमात्रो
व्यवतिष्ठतेऽबन्धो ज्ञानकृतः ॥

अथात्मनो महत्, प्रथमं भूतनामधेयान्यनुक्रमिष्यामः ॥ १० ॥

हंसः । घर्मः । यज्ञः । वेनः । मेघः । कृमिः । भूमिः । विभुः । प्रभुः ।
15 राभुः । राभुः । वधर्मा । सौमः । भूतम् । भुवनम् । भविष्यत् ।

2 D जल्पा, B1 J जल्प्या, D चासुतृप, B1 J चासुतृप 3 B1 J विद्वासो,
R विद्वासो 4 D जल्पा, B1 J जल्प्या 5 B1 mss ख, ग, झ read प्राण
सूर्यं यन्त्यथ गामिन्यश्चरन्त्यविद्वास क्षेत्रज्ञमनुप्रवदन्त्यथाहो विद्वास क्षेत्रज्ञो न कल्पते, B1 J
R as text above 8-9 B1 mss ख, ग, झ read कस्माज्जानते for कस्मा-
ज्जायते of B1 J 9 B1 mss ख, ग, झ read शेरते, Roth's mss read
खे शेरते 10 B1 mss च, छ, ज, C D and R omit वा before तस्य, B1
mss ख, ग, झ read यत्तप for यदाप of B1 J R 13 C भूते for भूत° of
B1 J D, B1 mss च, छ, ज and R °धेयान्यनुक्रमिष्याम, C D ॥ २३ ॥,
B1 J ॥ १० (२३) ॥ १० 14 C मेघ, R मेघ । कृमि । भूमि 15 D R
वधर्मा । सौम ।

1-2 न त विदाथ etc — RS X 82 7, VS 17 31, TS. 4 6 2 2,
KS 18 1, MS 2 10 3 135 1

आपः । महत् । व्योम । यशः । महः । स्वर्णीकम् । स्मृतीकम् ।
 स्मृतीकम् । सतीकम् । सतीनम् । गहनम् । गभीरम् । गह्वरम् । कम् ।
 अन्नम् । हविः । सन्न । सदनम् । ऋतम् । योनिः । ऋतस्य योनिः ।
 सत्यम् । नीरम् । हविः । रयिः । सत् । पूर्णम् । सर्वम् । अक्षितम् ।
 बर्हिः । नाम । सर्पिः । अपः । पवित्रम् । अमृतम् । इन्दुः । हेम । स्व । 5
 सर्गाः । शम्बरम् । अम्बरम् । वियत् । व्योम । बर्हिः । धन्वं । अन्तरिक्षम् ।
 आकाशम् । आपः । पृथिवी । भूः । स्वयम्भूः । अध्व । पुष्करम् ।
 सगरम् । समुद्रः । तपः । तेजः । सिन्धुः । अर्णवः । नाभिः । ऊधः ।
 वृक्षः । तत् । यत् । किम् । ब्रह्म । वरेण्यम् । हंसः । आत्मा । भवन्ति ।
 वधन्ति । अध्वानम् । यद्वाहिष्ठ्या । शरीराणि । अव्यय च सङ्कुरुते । 10
 यज्ञः । आत्मा । भवति । यदेन तन्वते ।

अथैत महान्तमात्मानमेतानि सूक्तान्येता ऋचोऽनुप्रवदन्ति ॥ ११ ॥

1 D R आप, D R यश । मह । 1-2 D R स्वर्णीकम् । स्मृतीकम् ।
 स्मृतीकम् । सतीकम् । 2 D R गह्वरम् 3 D R अन्नम्, सन्न, योनि, ऋतस्य
 योनि । 4 B1 mss ख, ग, झ omit हवि after नीरम्, D R सर्वम् 5
 D R नाम 6 D R सर्गा, वियत् 7-8 B1 mss च, छ, ज omit स्वयम्भू
 and ऊध 7 D R आप, C D R अध्व 8 C D R सगर, समुद्र,
 तप, तेज, सिन्धु, अर्णव, नाभि, वृक्ष, ऊध्व 9 R ब्रह्मा, वरेण्यम्, C D R
 भवति 10 वधन्त्यध्वानम्, B1 mss ख, ग, झ and C D R read यद्वाहिष्ठ्या,
 C D अव्यय च सङ्कुरुते, B1 mss ख, ग, छ and झ—अव्यय च सङ्कुरुते 12 C
 D ॥ २४ ॥, B1 J ॥ ११ (२४) ॥ ११

12 एतानि सूक्तानि—There are no *sūktas* as such quoted below
 But all the quotations are *ṛiks* only

“ सोमः पवते जनिता मतीना जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥ ”

- सोमः पवते जनयिता मतीना जनयिता दिवो जनयिता पृथिव्या
जनयिताग्नेर्जनयिता सूर्यस्य जनयितेन्द्रस्य जनयितोत विष्णोः । सोमः
5 पवते । सोमः सूर्यः प्रसवनाज्जनिता मतीना प्रकाशकर्मणामादित्य
रश्मीनाम् । दिवो द्योतनकर्मणामादित्यरश्मीनाम् । पृथिव्याः प्रथन
कर्मणामादित्यरश्मीनाम् । अग्नेर्गतिकर्मणामादित्यरश्मीनाम् । सूर्यस्य
स्वीकरणकर्मणामादित्यरश्मीनाम् । इन्द्रस्यैश्वर्यकर्मणामादित्यरश्मी
नाम् । विष्णोर्व्याप्तिकर्मणामादित्यरश्मीनाम् । इत्यधिदैवतम् । अथा
10 ध्यात्मम् । सोम आत्माप्येतस्मादेवेन्द्रियाणा जनितेत्यर्थः । अपि वा
सर्वाभिर्विभूतिभिर्विभूतत आत्मा । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १२ ॥

“ ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणा महिषो मृगाणां ।

श्येनो गृध्राणां स्वधित्विर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥ ”

- ब्रह्मा देवानामिति । एष हि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामा
15 दित्यरश्मीनाम् । पदवीः कवीनामिति । एष हि पद वेत्ति कवीना
कवीयमानानामादित्यरश्मीनाम् । ऋषिर्विप्राणामिति । एष हि ऋषिणो
भवति विप्राणा व्यापनकर्मणामादित्यरश्मीनाम् । महिषो मृगाणा-

3-11 B₁ mss च, छ, ज and C D omit from सोम पवते जनयिता to
विष्णो (inclusive) and read from सोम पवते । सोम सूर्यं प्रसवना^o
to the end of section 12 4-11 B₁ mss ख, ग, झ omit from सोम
पवते । सोम सूर्य etc to the end of section 12 11 C D ॥ २५ ॥,
B₁ J ॥ १२ (२५) ॥ १२ 16 B₁ mss ख, ग, झ, read कवीयमानानां^o,
B₁ J R. कवीयमानानां^o, B₁ ms ग reads ह्यृषिणा, and mss ख, झ read
हि ऋषिणा, and B₁ J हि ऋषिणो

मिति । एष हि महान् भवति मृगाणा मार्गणकर्मणामादित्यरश्मी-
नाम् । श्येनो गृध्राणामिति । श्येन आदित्यो भवति श्यायतेर्गति-
कर्मणः । गृध्र आदित्यो भवति गृध्यतेः स्थानकर्मणः । यत एतस्मि-
स्तिष्ठति । स्वधितिर्वनानामिति । एष हि स्वय कर्माण्यादित्यो
धत्ते वनानां वननकर्मणामादित्यरश्मीनाम् । सोमः पवित्रमत्येति 5
रेभन्निति । एष हि पवित्र रश्मीनामत्येति स्तूयमानः । एष एवैतत्
सर्वमक्षरम् । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । ब्रह्मा देवानामिति । अयमपि ब्रह्मा भवति देवाना
देवनकर्मणामिन्द्रियाणाम् । पदवीः कवीनामिति । अयमपि पद वेत्ति
कवीनां कवीयमानानामिन्द्रियाणाम् । ऋषिर्विप्राणामिति । अयमप्यृ- 10
षिणो भवति विप्राणा व्यापनकर्मणामिन्द्रियाणाम् । महिषो मृगाणा-
मिति । अयमपि महान् भवति मृगाणा मार्गणकर्मणामिन्द्रियाणाम् ।
श्येनो गृध्राणामिति । श्येन आत्मा भवति श्यायतेर्ज्ञानकर्मणः । गृध्राणी-
न्द्रियाणि, गृध्यतेर्ज्ञानकर्मणो यत एतस्मिस्तिष्ठति । स्वधितिर्वनाना-
मिति । अयमपि स्वय कर्माण्यात्मनि धत्ते वनानां वननकर्मणामिन्द्रि- 15
याणाम् । सोमः पवित्रमत्येति रेभन्निति । अयमपि पवित्रमिन्द्रियाण्य-
त्येति । स्तूयमानोऽयमेवैतत् सर्वमनुभवति । आत्मगतिमाचष्टे ॥ १३ ॥

“ तिस्रो वाचं ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीति ब्रह्मणो मनीषाम् ।

गावो यन्ति गोपति पृच्छमानाः । सोमं यन्ति मृतयो वावशानाः ॥ ”

वह्निरादित्यो भवति । स तिस्रो वाचः प्रेरयत्यृचो यजूषि सामानि । 20
ऋतस्यादित्यस्य कर्माणि ब्रह्मणो मतानि । एष एवैतत् सर्वमक्षरम् ।

10 B1 mss ख, ग, झ—कवीयमाणानां 10-11 B1 mss च, छ, ज have
मित्ययमपि ऋषिणो 14 B1 mss च, छ, ज—एतस्मिस्तिष्ठन्ति 17 C D
॥ २६ ॥, १३ (२६) ॥ १३

इत्याधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् । वह्निरात्मा भवति । स तिस्रो वाच ईरयति प्रेरयति विद्यामतिबुद्धिमताम् । ऋतस्यात्मनः कर्माणि ब्रह्मणो मतानि । अयमेवैतत् सर्वमनुभवति । आत्मगतिमाचष्टे ॥ १४ ॥

“सोम गावो धेनवो वावशानाः सोम विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः ।

5 सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमं अर्कास्त्रिष्टुभः स नवन्ते ॥”

एत एव सोम गावो धेनवो रश्मयो वावश्यमानाः कामयमाना आदित्य यन्ति । एवमेव सोमं विप्रा रश्मयो मतिभिः पृच्छमानाः कामयमाना आदित्य यन्ति । एवमेव सोमः सुतः पूयते अज्यमानः । एतमेवार्काश्च त्रिष्टुभश्च सनवन्ते । तत एतस्मिन्नादित्य एक भवन्ति ।

10 इत्याधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । एत एव सोम गावो धेनव इन्द्रियाणि वावश्यमानानि कामयमानान्यात्मान यन्ति । एवमेव सोम विप्रा इन्द्रियाणि मतिभिः पृच्छमानानि कामयमानान्यात्मानं यन्ति । एवमेव सोमः सुत पूयते अज्यमानः । इममेवात्मा च सप्त ऋषयश्च सनवन्ते ।

15 तानीमान्येतस्मिन्नात्मन्येक भवन्ति । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १५ ॥

“अक्रान् समुद्रः प्रथमे विधर्मञ् जनयन् प्रजा भुवनस्य राजा ।

वृषा पवित्रे अधि सानो अव्यं बृहत् सोमो वावृधे सुवान इन्दुः॥

2 B1 mss ख, ग, झ have °बुद्धिमतान्यतस्यात्मन, B1 J °बुद्धिमतामृतस्यात्मन, D °बुद्धिमतामृतस्यात्मन } C D ॥ २७ ॥, B1 J ॥ १४ (२७) ॥ १४ 6
B1 mss ख, ग, झ read वावाश्यमाना, B1 J वावश्यमाना 10-11 B1 mss
ख, ग, झ—भवन्त्याधिदैवतम् 11-12 B1 mss ख, ग, झ—वावाश्यमानानि, B1 J
वावश्यमानानि 15 C D R and B1 mss च, छ, ज—तान्येतस्मिन्नात्मन्येक,
B1 J तानीमान्येतस्मिन्नात्मन्येक, C D ॥ २८ ॥, B1 J ॥ १५ (२८) ॥ १५

अत्यक्रमीत् समुद्र आदित्यः परमे व्यवने वर्षकर्मणा जनयन् प्रजा
भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्
सोमो वावृधे सुवान इन्दुः । इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् । अत्य-
क्रमीत् समुद्र आत्मा परमे व्यवने ज्ञानकर्मणा जनयन् प्रजा भुवनस्य
राजा सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये महत् सोमो 5
वावृधे सुवान इन्दुः । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १६ ॥

“महत्तत्सोमो महिषश्चकारापा यद्भर्भोऽवृणीत देवान् ।

अदधादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥ ”

महत् तत् सोमो महिषश्चकारापा यद्भर्भोऽवृणीत । देवानामाधि-
पत्यमदधादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुरादित्यः । 10
इन्दुरात्मा ॥ १७ ॥

“विधुं दंष्ट्राण समने बहूना युवान् सन्तं पलितो जंगार ।

देवस्य पश्य काव्य महित्वाद्या ममार स ह्यः समान ॥ ”

3 C omits इन्दु after सुवान, D reads it 4 C omits राजा after
भुवनस्य, D has it 5 C D R and B₁ mss च, छ, ज—read बृहत् for
महत् of B₁ J 6 C D ॥ २९ ॥, B₁ J ॥ १६ (२९) ॥ १६ 9 C D R
and B₁ mss च, छ, ज—देवानाधिपत्य° for देवानामाधिपत्य° of B₁ J 11,
C D ॥ ३० ॥, B₁ J ॥ १७ (३०) ॥ १७

1 परमे व्यवने cf N₁₁ XIII 10 प्रथमे विशर्मन्=परमे व्यवने

7-8 RS IX 97 41

7 and 11 The second half of the rik is merely quoted in
both the places and no explanation of it is given

11 इन्दुरात्मा—The आत्मपर meaning of the rik is not given

12-13 RS X 55 5, AV 9 27 9 समने बहूना, and देवस्य पश्य
काव्य महित्वा—These words are not explained in the comment
below,

विधुं विधमनशीलं दद्राण दमनशील युवान चन्द्रमस पलित
 आदित्यो गिरति । सद्यो म्रियते स दिवा समुदिता । इत्यधिदैवतम् ।
 अथाध्यात्मम् । विधु विधमनशील दद्राण दमनशील युवान महान्त
 पलित आत्मा गिरति । रात्रौ म्रियते । रात्रिः समुदिता । इत्यात्म-
 5 गतिमाचष्टे ॥ १८ ॥

“साकजानां सप्तथमाहुरेकज षल्लिद्यमा ऋषयो देवजा इति ।

तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रेंजन्ते विकृतानि रूपशः ॥”

सहजाताना षण्णामृषीणामादित्यः सप्तमः । तेषामिष्टानि वा
 क्रान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वाङ्निः सह
 10 समोदन्ते । यत्रैतानि सप्त ऋषीणानि ज्योतीषि तेभ्यः पर आदित्यः ।
 तान्येतस्मिन्नेक भवन्ति । इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् । सहजाताना
 षण्णामिन्द्रियाणामात्मा सप्तमः । तेषामिष्टानि वा क्रान्तानि वा
 क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वाचने सह समोदन्ते ।
 यत्रेमानि सप्त ऋषीणानीन्द्रियाणि । एभ्यः पर आत्मा । तान्ये-
 15 तस्मिन्नेकं भवन्ति ।

1-3 B₁ mss ख, ग, झ read दमनशील 2 D reads म्रियते, B₁ J and
 C म्रियते 5 C D ॥ ३१ ॥, B₁ J ॥ १८ (३१) ॥ १८ 6 R B₁ षल्लिद्यमा,
 J षल्लिद्यमा 7 B₁ R धामश स्थात्रे 8 C D R (foot-note) षण्णामृषीणामा-
 दित्यरश्मयस्तेषामिष्टानि, B₁ and R (text) षण्णामृषीणामादित्य सप्तम 10
 B₁ J R सप्तऋषीणानि, R ज्योतीषि 10-11 R ms (as given by B₁)
 reads आदित्यस्तान्यस्मिन्नेक 14-15 R and B₁ mss च, छ, ज read
 तान्येतस्मिन्नेक भवन्ति, C यान्यस्मिन्नेक, D यान्येतस्मिन्नेक, and B₁ J तस्मिन्नेक
 भवन्ति

6-7 RS I 164 15, AV 9 25 16

8-11 “तेषामिष्टानि to एक भवन्ति”—This whole passage is
 taken from N₁₁ X 26, and is out of place here as it does not
 give the meaning of the second half of the stanza, above,

इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १९ ॥

“ स्त्रियः सतीस्तो उ मे पुस आहुः पश्यदक्षणां वि चेतदन्धः ।

कविर्यः पुत्रः स इमा चिकेत यस्ता विजानात् स पितुष्पितासत् ॥”

स्त्रिय एवैताः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धहारिण्यः । ता अमुं पुशब्देन निराहारः प्राण इति पश्यन् कष्टान्न विजानात्यन्धः । कविर्यः पुत्रः स 5 इमा जानाति । यः स इमा जानाति स पितुष्पितासत् । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २० ॥

“ सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि ।

ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥”

1 C D only read ॥ ३२ ॥, and do not mark the *pāda*, B₁ J ॥ १९ (३२) ॥ १९, इति नैरुक्ते त्रयोदशस्यैव द्वितीय पाद समाप्त ॥ Here ends the second *pāda* of the thirteenth adhyāya and with स्त्रिय begins the third *pāda*, XIII m 1 B₁ mss च, छ, झ, which treat this adhyāya as the fourteenth do not give the *pāda* division But B₁ mss ख, ग, झ which look upon this adhyāya as the continuation of the thirteenth give the *pāda* division 2 B₁ J and B₁ mss ख, ग, झ read अथ तृतीय पाद । before स्त्रिय सतीस्तो 4 B₁ mss च, छ, ज, and R स्त्रिय एवेति ता, C D स्त्रिय एवेति ता, B₁ J स्त्रिय एवैता 4-5 C D R and B₁ mss च, छ, ज, पुशब्दे निराहार, B₁ J पुशब्देन निराहार 6 C D R इमा, J इमा, B₁ इमा, B₁ mss ख, ग, झ—इमा 7 C D ॥ ३३ ॥, B₁ J ॥ २० (३३) ॥ १ 9 R B₁ J परिभुव

2-3 RS I 164 16, AV 9 25 16

4-5 ता अमु पुशब्देन निराहार प्राण —This is unintelligible It cannot be made out, of what words of the rik, this is the explanation

8-9 RS I 164 ३6, AV 9 28 7

ससैतानादित्यरश्मीनयमादित्यो गिरति मध्यस्थानोर्ध्वशब्दः ।
 यान्यस्मिस्तिष्ठन्ति तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति । परिभुव-
 परिभवन्ति सर्वाणि कर्माणि वर्षकर्मणा । इत्यधिदैवतम् । अथाध्या-
 त्मम् । ससैतानीन्द्रियाण्ययमात्मा गिरति मध्यस्थानोर्ध्वशब्दः । यान्य-
 5 स्मिस्तिष्ठन्ति तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति । परिभुवः
 परिभवन्ति सर्वाणीन्द्रियाणि ज्ञानकर्मणा । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥२१॥

“न वि जानामि यदि वेदमस्मि निण्यः सनद्धो मनसा चरामि ।

यदा मार्गन् प्रथमजा ऋतस्यादिद्वाचो अंशुवे भागमस्याः ॥”

न विजानामि यदि वेदमस्मि । निण्यः प्रसनद्धो मनसा चरामि ।
 10 न हि विजानन् बुद्धिमतः पुष्टिः पुत्रः परिवेदयन्तेऽयमादित्योऽयमात्मा
 ॥ २२ ॥

“अपाद् प्राड्हेति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ।

ता शश्वन्ता विषुचीना वियन्ता न्यन्य चिक्युर्न नि चिक्युरन्यम् ॥”

1-2 C D R °शब्दो यत एतस्मिस्तिष्ठति तानि, B₁ J °शब्दो यान्यस्मिस्तिष्ठन्ति
 तानि, B₁ mss च, छ, ज—°शब्दो यत एतस्मिस्तिष्ठन्ति तानि 4-5 R यान्य-
 स्मिस्तिष्ठति, B₁ J यान्यस्मिस्तिष्ठन्ति 2-6 D omits after परिभुव परिभवति,
 from सर्वाणि कर्माणि etc to परिभुव परिभवन्ति (inclusive), B₁ J C as
 text above 6 B₁ J सर्वाणीन्द्रियाणि ज्ञानकर्मणा, B₁ mss ख, ग, झ—सर्वाणि
 कर्माणि ज्ञानकर्मणा, C D ॥ ३४ ॥, B₁ J ॥ २१ (३४) ॥ २ 7-10 C D
 R read section § 22, as —न वि जानामि यदि वेदमस्मि निण्य सनद्धो मनसा
 चरामि । न हि विजानान् बुद्धिमतः पुष्टिः पुत्रः परिवेदयन्तेऽयमादित्योऽयमात्मा ॥ 10 B₁
 mss ख, ग, झ have जानन्, B₁ J विजानन्, C D omit पुष्टि, B₁ mss
 ख, ग, झ—परिवेदयन्ते, B₁ J परिवेदयन्ते 11 C D ॥ ३५ ॥, B₁ J ॥ २२ (३५) ॥ ३

7-8 RS I 164 37, AV 9 28 5 See Nir VII 3 for न वि
 जानामि यदि वेदमस्मि

10 न हि विजानन् बुद्धिमतः पुष्टिः पुत्रः परिवेदयन्ते—This is unintelligible
 12-13 RS I 164 38, AV 9 28 6

अपाञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्य आदित्यो मर्त्येन चन्द्रमसा सह । तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा । पश्यत्यादित्य न चन्द्रमसम् । इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् । अपाञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्य आत्मा मर्त्येन मनसा सह । तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा । पश्यत्यात्मान न मनः । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २३ ॥

“तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठ यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णः ।

सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रून्नु य विश्वे म्वन्त्यूमाः ॥”

तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमादित्य यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णो दीप्तिनृम्णः । सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रून् । इति । निरिणातिः 10 प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वा । अनुमदन्ति य विश्व ऊमाः । इत्यधिदैवतम् ।

1 B1 mss ख, ग, झ—अपाञ्चयति प्राञ्चयति, B1 J अपाञ्चयति प्राञ्चयति 1-2 C D R and B1 mss च, छ, ज read मर्त्येन चन्द्रमसा सह, B1 J मर्त्येन मनसा सह 3 C D R omit न after पश्यत्यादित्य 6 C D ॥ ३६ ॥, B1 J ॥ २३ (३६) ॥ ४ 10 B1 mss ख, ग, झ omit शत्रूनि, B1 mss च, छ, ज, C D and R read रिणाति for निरिणाति of B1 J

1 अपाञ्चयति, प्राञ्चयति—Cf ‘अञ्चु अचू वा अचि वा गमने’—Dhatup 1 ४४7 Thus अञ्च् is a root of the first conjugation only, and not of the tenth as the *bhasya* has taken it

1 गृभीत should have been गृहीत

2 मर्त्येन चन्द्रमसा सह is the reading of C D and it is correct The B1 J reading मर्त्येन मनसा सह is obviously a mistake as आदित्य is associated with चन्द्रमा and not with मन

2 The वा after बहुगामिनौ is superfluous

3 पश्यत्यादित्य—पश्यति being the explanation of चिद्वयु in the text, should have been in the plural

7-8 RS X 120 1

9 आदित्य should be आदित्य

11 ऊमा—This word is unintelligible.

अथाध्यात्मम् । तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमव्यक्तं यतो जायत
उग्रस्त्वेषनृम्णो ज्ञाननृम्णः । सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रून् । इति ।
निरिणाति । प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वा । अनुमदन्ति य सर्व ऊमाः ।
इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २४ ॥

५ “को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हणायून् ।
आसन्निषून् ह्रस्वसो मयोभून् य षषा भृत्यामुणधत् स जीवात् ॥”

क आदित्यो धुरि गा युङ्क्ते रश्मीन् कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षा-
नसून्यसुनवन्तीषु निषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि । य इम सभृत वेद
कथ स जीवति । इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् । क आत्मा धुरि गा
10 युङ्क्त इन्द्रियाणि कर्मवन्ति भानुमन्ति दुराधर्षानसून्यसुनवन्तीषु-
निषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि । य इमानि सभृतानि वेद चिर स
जीवति । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २५ ॥

“क ईषते तुज्यते को विभाय को मसते सन्तमिन्द्र को अन्ति ।
कस्तोकाय क इमांयो न रायेऽधि ब्रवत्तन्वे ३ को जनाय ॥”

1 C D R and B1 add भुवनेषु after भूतेषु, J तद्भवति भूतेषु ज्येष्ठ, (C D read तपो for यतो of B1 J 2 C D R रिणाति 4 C D ॥ ३७ ॥, B1 J ॥ २४ (३७) ॥ ५ 7 and 10 B1 J दुराधर्षानसून्यसुनवन्ती, B1 miss ख, ग, झ—दुराधर्षानसून्यसुनवन्ती 10 C D युक्त for युङ्क्त, C D R, and B1 miss च, छ, ज—कर्मवतो भानुमतो, B1 J कर्मवन्ति भानुमन्ति 11-12 C D R, and B1 miss च, छ, ज—य इम सभृत वेद चिरजीवतीत्यात्म for य इमानि सभृतानि वेद चिर स जीवतीत्या of B1 J 12 C D ॥ ३८ ॥, B1 J ॥ २५ (३८) ॥ ६

5-6 RS I 84 16

10 The reading कर्मवतो भानुमतो of C D is grammatically incorrect

10 दुराधर्षान् should have been दुराधर्षाणि

13-14 RS I 54 17, ईषते = गच्छति (see next page, line 1)
Cf ईषति, Nigh II 14 70

क एव गच्छति, को ददाति, को बिभेति, को मसते सन्तमिन्द्रम् ।
कस्तोकायापत्याय महते च नो रणाय रमणीयाय दर्शनीयाय ॥ २६ ॥

“ को अग्निमीदृ हविषा घृतेन स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः ।

कस्मै देवा आवहानाशु होम को मसते वीतिहोत्रः सुदेवः ॥

क आदित्य पूजयति हविषा च घृतेन च स्रुचा यजाता ऋतुभि- 5
र्ध्रुवेभिरिति । कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान् । को मसते वीति-
होत्रः सुदेवः कल्याणदेवः । इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् । क आत्मान
पूजयति हविषा च घृतेन च स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिरिति ।
कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान् । को मसते वीतिहोत्रः सुप्रज्ञः
कल्याणप्रज्ञः । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २७ ॥

10

“ त्वमङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्दितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ ”

2 C D ॥ ३९ ॥, B₁ J ॥ २६ (३९) ॥ ७ 5 and 8 C D R and B₁
mss च, छ, ज read पूजयति for पूजयति of B₁ J 6 R ससते, B₁ J मसते
10 C D ॥ ४० ॥, B₁ J ॥ २७ (४०) ॥ ८

2 महते च नो रणाय रमणीयाय दर्शनीयाय—This is the explanation of
महे रणाय चक्षसे RS X 9 1c, for which see Nir IX 27, and we
cannot understand why it is inserted here

As in the case of other *niks* in this adhyaya, we have not
here the आदित्यपर and आत्मपर explanations This *nik* therefore
seems to be a later addition to the adhyaya

3-4 RS I 84 18

11-12 RS I 84 19

त्वमङ्ग प्रशसीर्देवः शविष्ठ मर्त्यम् । न त्वदन्योऽस्ति मघवन् पाता
वा पालयिता वा जेता वा सुखयिता वा । इन्द्र ब्रवामि ते वच इति
स्तुतिसयुक्तम् ॥ २८ ॥

“हस. शुचिषद्वसुन्तरिक्षसद्गोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।

5 नृषद्वरसद्वतसद्गोमसद्वजा गोजा क्रतुजा अद्रिजा क्रतुम् ॥”

हस इति । हसाः सूर्यरश्मयः । परमात्मा पर ज्योतिः । पृथिवी
व्याप्तेति । व्याप्त सर्व व्याप्त वननकर्मणानभ्यासेनादित्यमण्डलेनेति ।

1 C D प्रशसीर्देव, B1 J प्रशसीर्देव 2 C D R and B1 mss च,
छ, ज omit इति after वच 3 R and B1 mss च, छ, ज read स्तुति
युक्तम्, B1 J स्तुतिसयुक्तम्, C D mark the खण्ड as ॥ ४१ ॥ They
do not mark the *pada* B1 J mark the *khandā* and the *pāda*
as ॥ २८ (४१) ॥ ९, and then add इति निरुक्ते त्रयोदशाध्यायस्यैव तृतीय पाद ॥
With स्तुतिसयुक्तम् end the *third* *pāda* of the *thirteenth* *adhyāya*,
XIII iii 9 4 B1 J add अथ चतुर्थ पाद १, before the next १/1
1 e हस शुचिषद् So XIII iv 1 begins with this *rik* 6 B1
mss ख, ग, झ read हसेति, B1 J R हसा सूर्यरश्मय 6-7 B1 mss ख, ग, झ—
पृथिव्याप्तेति, B1 J पृथिवी व्याप्तेति 7 B1 mss ख, ग, झ have वननकर्माभ्यासेना°

1 त्वमङ्ग—The आदित्यपर and the आत्मपर meanings are not given
in the case of this *rik* too

1 अस्ति मघवन्—The order of words in the *rik* is मघवन्नस्ति It is
changed in the *bhasya*, which is against the practice of Yaska

1-2 पाता वा पालयिता वा—These words are interpolated here
from the explanation of the word पति

4-5 RS IV 40 5, VS 10 24, 12 14

6 All *bhasya* from पृथिवी व्याप्तेति onwards is meaningless
and the language used is ungrammatical Besides it does not
explain the words of the *rik* The whole seems to be a late
interpolation,

त्ययतीति लोको त्ययतीति । हसयन् त्ययतीति । हसाः परमहसा ।
 परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूतगभीरवसतीति । त्रिभिर्वसतीति वा ।
 रश्मिर्वसतीति वा । वह्निर्वसतीति वा । सुवर्णरेता पृषा गर्भा रिभेति
 रिभन्ता वनकुटिलानि कुटन्ता रिभन्तान्तरिक्षा चरत्पथान्तरिक्षा
 चरदिति दिवि भुवि गमन वा सुभानुः सुप्रभूतो होतादित्यस्य गता ।
 भवन्त्यतिथिर्दुरोणसत् सर्वे दुरोणसद् द्रव सर्वे रसा विकर्षयति ।
 रश्मिर्विकर्षयति । वह्निर्विकर्षयति । वनन भवति । अश्वगोजा अद्रि-
 गोजा धरित्रिगोजाः सर्वे गोजा क्रतजा बहुशब्दा भवन्ति । निगमो
 निगमव्यति भवत्येष निर्वचनाय ॥ २९ ॥

“ द्वा सुप॑र्णा स॒युजा॒ सखा॑या स॒मान॒ वृक्ष॑ परिष॒स्वजा॑ते ।

10

तयो॑र॒न्यः पि॒प्पल॒ स्वा॒द्वत्य॑नश्च॒न्नन्यो॒ अभि॑ चा॒कशी॑ति ॥ ”

1 B1 mss ख, ग, झ read त्यजतीति for त्ययतीति of B1 J R B1
 mss ख, ग, झ have लोकस्त्यजतीति for लोको त्ययतीति and हसस्त्यजतीति for
 हसयन् त्ययतीति, B1 mss ख, ग, झ do not have हसा 2 D प्रभूत, B1 J
 C प्रभूत, B1 mss ख, ग, झ read गभीत for गभीर of B1 J 3 B1 mss
 ख, ग, झ—वह्निर्वसतीति वा रश्मिर्वसतीति वा, B1 mss ख, ग, झ—पृषा गर्भा
 3-5 B1 mss ख, ग, झ—रिफिरिति रिफिता चमकुटिलानि कुट ता रेफान्तान्तरिक्षश्चरेदर्थ
 त्यन्तरिक्ष चरतीति दिवि । 5 B1 mss ख, ग, झ have स्वभानु for सुभानु of
 B1 J 6-7 B1 mss ख, ग, झ read भवन्त्यतिथिर्दुरोणसत् द्रवन्ति सर्वे रसाश्चिकर्ष
 यन्ति रश्मिभिश्चिकर्षयन्तीत्यश्वगोजा 8 B1 mss ख, ग, झ—धनगोजा for धरित्रिगोजा
 and सर्वगोजा for सर्वे गोजा of B1 J 8-9 B1 mss ख, ग, झ have
 क्रतगोजा क्रतजो बहुजो शब्दो भवति for क्रतजा बहुशब्दा भवन्ति, they read निगमो
 निगन्त्यो भवत्येष निर्वचनाय, B1 J R निगमो निगमव्यति भवत्येष निर्वचनाय 9
 B1 mss ख, ग, झ conclude Khanda 3 with निर्वचनाय, C D ॥ ४२ ॥
 B1 J ॥ २९ (४२) ॥ १

10-11 द्वा सुप॑र्णा—RS I 164 20, AV 9 26 10

B1 mss ख, ग, झ read द्वा सुप॑र्णा as the first खण्ड of the fourth
 pada and place it before the Khanda, ह॒स शु॒चिष॑द् (Khanda §29)
 which in them is the third Khanda of the fourth pada, the
 second being विप्र॑ विप्रा॒सो (our section §32).

द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ । दुष्कृत पाप परिसारक
मित्याचक्षते । सुपर्णा सयुजा सखायेत्यात्मान दुरात्मान परमात्मान
प्रत्युत्तिष्ठति । शरीर एव तज्जायते । वृक्षम् । रक्ष शरीरम् । वृक्ष पक्षौ
प्रतिष्ठापयति । तयोरन्यद्भुक्तवान्नमनश्चन्नन्या सरूपता सलोकतामश्नुते
5 य एवं विद्वान् । अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥३०॥

“ आ यांहीन्द्र पथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिम नो भागधेयं जुषस्व ।

तृप्ता जडुर्मातुलस्येव योषां भागस्ते पैतृष्वसेयीं वपामिव ॥ ”

आगमिष्यन्ति शक्रो देवतास्तास्त्रिभिस्तीर्थेभिः शक्रप्रतरैरीळिते
त्रिभिस्तीर्थैर्यज्ञमिम नो यज्ञभागमग्नीषोमभागाविन्द्रो जुषस्व ।
10 तृप्तामेव मातुलयोगकन्याभाग सर्तुकेव सा या देवतास्तास्तत्स्थाने
शक्र निदर्शनम् ॥ ३१ ॥

2 B1 mss ख, ग, झ omit दुरात्मान 3 B1 mss ख, ग, झ read वृक्ष
सृक्ष शरीर वृक्षे पक्षौ, B1 J वृक्ष रक्ष शरीर वृक्ष पक्षौ 4 B1 mss ख, ग, झ—तयो-
रन्यो भुक्तवान्य°, B1 J तयोरन्यद्भुक्तवान्°, C D °मनश्चन्नन्य (B1 J °न्या) सरूपता
5 B1 mss च, छ, ज—य एव वेदान्नमनश्चन्नन्यो, B1 J य एव विद्वाननश्चन्नन्यो, C
D R य एव वेदान्नमनश्चन्नन्यो C D ॥ ४३ ॥, B1 J ॥ ३० (४३) ॥ २ 6
J °रीळितेभि°, B1 C °रीळितेभि° 7 B1 R °मातुलस्येव, J C and B1
ms छ, °मातुलस्येव 8-9 B1 J R °रीळितेभि°, C °रीळितेभि° 11 C D
and B1 ms च—निदर्शनम्, B1 J निदर्शितम् wrongly, it should be
निदर्शितम्, C D ॥ ४४ ॥, B1 J ॥ ३१ (४४) ॥ ३

6-7 आ यांहीन्द्र—RS Khaila Sñ 14 6 or RVKh VII 55 ८
The second half of this rik is very difficult to interpret and
possibly has no connection as regards the meaning with the
first half Besides the rik is out of place in this adhyaya as it
cannot yield the आत्मपर meaning

6-11 आ यांहीन्द्र—The whole of this section (§31) is not
found in B1 mss ख, ग, झ

“ विप्र विप्रासोऽवसे देव मर्तास ऊतये ।

अग्नि गीर्भिह्वामहे ॥ ”

विप्र विप्रासोऽवसे विदुः । वेद विन्दतेर्वेदितव्यम् । विमलशरीरेण वायुना । विप्रस्तु हृत्पद्मनिलयस्थितमकारसहितमुकार पूरयेन्मकार-
निलय गत विप्र प्राणेषु बिन्दुसिक्त विकसित वह्नितेजःप्रभ कनक- 5
पद्मेष्वमृतशरीरममृतजातस्थितममृतवाचामृतमुखे वदन्ति । अग्नि
गीर्भिह्वामहे । अग्नि संबोधयेत् “ अग्निः सर्वा देवताः । ” इति ।
तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३२ ॥

“ जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दद्वाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धु दुरितात्यग्निः ॥ ” 10

जातवेदस इति । जातमिद सर्व सचराचर स्थित्युत्पत्तिप्रलयन्याये-

३ C D वेद विंदते वेदितव्य, B1 J वेद विन्दते वेदितव्य, B1 mss ख, ग, झ—
विमल शरीर वायुना, B1 J विमलशरीरेण 4-5 B1 mss ख, ग, झ—विप्रस्तु
पद्मनिलय हृदिस्थितम(प्र)कारसहारितमुकार पूज(र)यन् मकारनिलय गमयति । विप्र प्राणेषु
बिन्दु सिक्त विकसित वह्नितेज प्रभु कनक पद्मेष्व(परमेश्वरम)मृतशरीर^०, B1 J as text
above 5 B1 J R बिन्दुसिक्त 6 B1 mss ख, ग, झ read ^०मृतवाचा
अमृतमुखा वदन्ति, B1 J ^०अमृतमुखे वदन्ति 8 C D ॥ ४५ ॥, B1 J
॥ ३२ (४५) ॥ ४ This is the third khaṇḍa of the fourth pada
according to B1 Mss ख, ग, झ (XIII iv ३) 11 B1 mss ख, ग,
झ read the bhāṣya on जातवेदसे, as follows —स्थित्युत्पत्तिप्रलयन्यायेन जात-
वेदस्या इद जातवेदसे (ग-^०स्या वेव जा^०) ऽचांय सुनवाम सोममिति प्रसवायाभिषवाय सोम
राजानममृतमरातीयतो यज्ञार्थमनिस्मो निदद्वाति (ग—निदद्वाति) निश्चयेन दद्वाति भस्मीकरोति सोमो
दददित्यर्थ । स न पर्षदति (ग—दुर्गाणि विश्वानि) दुर्गमनानि स्थानानि नावेव सिन्धु नावा
सिन्धु यथा य कश्चित् कर्णधारो नावा सिन्धु स्थन्दमिमां (ग-^०स्थन्दमानाना) नर्दा जलदुर्गा-
न्महाकुला तारयति दुरितात्यग्निरिति दुरितानि तारयति, C ^०प्रलयन्यायेना^०

1-2 RS VIII 11 6

३-6 The bhāṣya in section § 32 does not explain the 11k

7 अग्नि सर्वा देवता —KS XII 1, AB 1 1 1

9-10 RS 1 99 1

नाच्छाय सुनवाम सोममिति प्रसवेनाभिषवाय सोम राजानममृत
मरातीयतो यज्ञार्थमिति स्मो निश्चये निदहाति दहति भस्मी-
करोति सोमो दददित्यर्थः । स नः पर्षदति दुर्गाणि दुर्गमनानि
स्थानानि नावेव सिन्धु यथा कश्चित्कर्णधारो नावेव सिन्धोः स्यन्द-
नान्नदी जलदुर्गा महाकुला तारयति दुरितात्यग्निरिति दुरितानि
तारयति । तस्यैषापरा भवति ॥ ३३ ॥

“इद तेऽन्याभिरसमानमद्भिर्याः काश्च सिन्धु प्र वहन्ति नद्यः ।

सर्पो जीर्णमिव त्वच जहाति पाप सशिरस्कोऽभ्युपेत्य ॥ ”

इद तेऽन्याभिरसमानाभिर्याः काश्च सिन्धु पति कृत्वा नद्यो
10 वहन्ति । सर्पो जीर्णमिव सर्पस्त्वच त्यजति । पाप त्यजन्ति । आप
आप्नोतेः । तासामेषा भवति ॥ ३४ ॥

2 B1 J R निश्चये निदहाति, B1 mss ख, ग, झ—निश्चयेन निदहाति 5 B1
mss ख, ग, झ—महाकुला, B1 J महाकुला 5-6 C D दुरितात्यग्निरिति दुरितानि
तारयति, B1 J दुरितात्यग्निरिति तानि तारयति, R दुरितान्यग्निरिति तानि तारयति 6
C D ॥ ४६ ॥, B1 J ॥ ३३ (४६) ॥ ५ 11 C D ॥ ४७ ॥, B1 J ॥ ३४
(४७) ॥ ६

1 अच्छाय 01 आच्छाय—The meaning of this word is not clear

7-11 इद तेऽन्याभि—The whole of this section § 34, is not
found in B1 mss ख, ग, झ

7-8 This verse cannot be traced

9 The bhasya wrongly reads असमानाभि for असमानम् अद्भि 0
the rik

10 सर्पो जीर्णमिव सर्प—One of the two सर्प words is superfluous

10 पाप त्यजन्ति—This should be पाप त्यजति

11 तासामेषा भवति—These words serve no purpose here and
should be omitted

“त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥”

त्र्यम्बको रुद्रस्तं त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिम् । सुगन्धिं सुष्टुगन्धिम् ।
पुष्टिवर्धनं पुष्टिकारकमिव । उर्वारुकमिव फलं बन्धनादारोधना-
न्मृत्योः सकाशान्मुञ्चस्व माम् । कस्मादिति । एषामितरेषां परा 5
भवति ॥ ३५ ॥

“शतं जीवं शरदो वर्धमानः शतं हेमन्ताञ्छतमु वसन्तान् ।

शतमिन्द्राग्नी संविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः ॥”

शत जीवं शरदो वर्धमान इत्यपि निगमो भवति । शतमिति शतं

2 B1 वर्धनान्मृ^०, B1 J R मा मृतात् 3 C D read सुगन्धिं सगन्धिं
सुष्टुगन्धिं पुष्टिवर्धनं, B1 mss ख, ग, झ omit second सुगन्धिं, B1 C सुष्टुगन्धिं,
J सुष्टुगन्धिं 4 B1 mss ख, ग, झ omit इव in उर्वारुकमिव 5-6 B1 mss
च, ज and R read कस्मादित्येषां परा भवति 6 C D ॥ ४८ ॥, B1 J ॥ ३५
(४८) ॥ ७

1-2 RS VII 59 12.

1 त्र्यम्बकं यजामहे—This section is 32 in B1 mss. ख, ग, झ and
जातवेदसे is 33

4 पुष्टिकारकम् इव—The इव in this is useless

5 कस्मादिति—These words should better be read before मृत्यो
सकाशात्

5-6 एषामितरेषां परा भवति—Roth's reading is एषां परा भवति The
syllables मितरेषा are wrongly inserted and must be omitted

7-8 RS X 161 4, AV 3 11 4, 7 53 2, 20 96 9

9 इत्यपि निगमो भवति—These words are superfluous after एषां
अपरा भवति already occurring at the end of the previous section

9 शतमिति शतं दीर्घमायुः—The bhasya explains the word शत in
the rik in this way But there शत qualifies शरदः, हेमन्तान् and
वसन्तान्

दीर्घमायुः । मरुत एना वर्धयन्ति । शतमेनमेव शतात्मानं भवति । शत
मनन्त भवति । शतमैश्वर्यं भवति । शतमिति शत दीर्घमायुः ॥ ३६ ॥

“ मा ते राधासि मा तं ऊतयौ वसोऽस्मान् कदाचना दंभन् ।

विश्वां च न उप मिमीहि मांनुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥ ”

5 मा च ते धामानि मा च ते कदा च नः सारिषुः । सर्वाणि प्रज्ञाना
न्युपमानाय मनुष्यहितः । अयमादित्योऽयमात्मा ।

अथैतदनुप्रवदन्ति । अथैत महान्तमात्मानमेषगर्गणः प्रवदति वैश्व
कर्मणे । “ देवानां नु वयं जाना ” “ नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम् ” ।
इति च । सैषात्मजिज्ञासा । सैषा सर्वभूतजिज्ञासा । ब्रह्मणः सारिष

10 सरूपता सलोकता गमयति य एवं वेद ।

1 B1 mss ख, ग, झ—मरुतो मा वर्धयन्तु, B1 J मरुत एना वर्धयन्ति, B1 mss
ख, ग, झ—शतमेव, B1 J शतमेनमेव, B1 mss ख, ग, झ—शतमात्मान, B1 J
शतात्मान 1-2 B1 mss ख, ग, झ omit शतमनन्त भवति शतमैश्वर्यं भवति
C D ॥४९॥, B1 J ॥ ३६ (४९) ॥ ८ This is the sixth Khanda 3 I
राधासि, B1 J राधासि 5 B1 mss ख, ग, झ—धनानि, B1 J धामानि, B
mss ख, ग, झ—कदाचन, B1 J कदा च न 6 B1 mss ख, ग, झ—प्रज्ञान
न्युपमानयन्मनुष्याहितो, B1 J प्रज्ञानान्युपमानाय मनुष्यहितोऽयमादित्योऽयमात्मा 7
अथैतदनुप्र°, B1 J अथैतदनुप्र°, B1 mss ख, ग, झ—°प्रवदत्यथैन, B1 J
°प्रवदन्त्यथैत 7 B1 J C °मेषगर्गण, B1 mss - ग, झ—वैश्वकर्मणो, B1
वैश्वकर्मणे 9 B1 mss ग, झ—सारिषि, B1 ms ख—सा ऋष्टे, B1 J सारि
10 R य एवं वेद ॥ ३७ ॥ इति चतुर्दशोऽध्याय ॥ इति परिशिष्ट संपूर्णम् ॥

1 मरुत एना वर्धयन्ति and शतमेनमेव शतात्मान भवति are explanatio
which correspond to no words in the rik

3-4 मा ते राधासि—RS I 84 20

7 अथ should be इति as the group treating the आत्मपर riksen
here

8 देवानां नु वयं जाना—RS X 72 1

8 नासदासीन्नो etc—RS X 129 1

नमो ब्रह्मणे । नमो महते भूताय । नमः पारस्कराय । नमो
यास्काय । ब्रह्म शुक्लमसीय । ब्रह्म शुक्लमसीय ॥ ३७ ॥

व्याख्यात दैवतमग्निरस्मि जन्मनापश्य गोपामाकाशगुणस्तं परि-
वर्तमानं स यद्यनुरुध्यतेऽष्टोत्तरमथ ये हिसामाश्रित्याथ ये हिसा-
मुत्सृज्य न तं हंसो धर्मः सोमः पवते ब्रह्मा देवाना तिस्रो वाच ईरयति 5
सोमं गावोऽक्रान् महत्तत्सोमो विभुं दद्राणं साकजानां स्त्रियः सतीः
सप्तार्धगर्भा न वि जानाम्यपाह् प्राडेति तदिदास को अद्य युङ्क्ते क
ईषते को अग्निमीदृ त्वमङ्ग हसः शुचिषद् द्वा सुपर्णाऽऽयाहीन्द्र विप्र
विप्रासो जातवेदस इद तेऽन्याभिस्त्र्यम्बक शत जीव मा ते राधा-
सीति सप्तत्रिंशत् ॥

10

1-2 C D read नमो ब्रह्मणे महते भूताय, B₁ J नमो ब्रह्मणे नमो महते भूताय,
B₁ mss च, ज and Roth omit नमो ब्रह्मणे नमो महते भूताय नम पारस्कराय
नमो यास्काय ब्रह्म शुक्लमसीय ब्रह्मशुक्लमसीय, B₁ ms ख, ग, झ read देवाय, B₁ J
भूताय, B₁ mss ख, ग, झ omit नम पारस्कराय 2 C D ॥ ५० ॥, B₁ J
॥ ३७ (५०) ॥ ९

1 नम पारस्कराय—Does this show that the author of this
adhyâya was पारस्कर ?

2 ब्रह्मशुक्लमसीय, ब्रह्मशुक्लमसीय—The repetition of this clause shows
that the section ends here and not after य एव वेद (see page 1208,
line 10) as in Roth's edition Roth and B₁ mss च, ज omit
the passage नमो ब्रह्मणे महते भूताय नम पारस्कराय नमो यास्काय । ब्रह्मशुक्लमसीय
etc but the evidence of all the mss shows that this passage
should form an integral part of the last section

10 सप्तत्रिंशत्—This first chain of the खण्डप्रतीक is according
to B₁ ms ज It shows that the परिशिष्ट was divided into two
adhyâyas according to it B₁ mss ख, ग, झ, however, do not
give this first chain C also does not give it,

^१अथेमा ^२यद्वावो ^३यदुदञ्चो ^४वि हि ^५सोतोः ^६सृण्येव ^७तरत्स श्रुत्वारि
^८शृङ्गा ^९स्वर्यन्तश्चत्वारि ^{१०}वागृचो ^{११}अक्षर ^{१२}आदित्य ^{१३}इत्यक्षर न क्षरति हृदा
^{१४}तष्टेषु ^{१५}व्याख्यात ^{१६}दैवतमग्निरस्मि ^{१७}जन्मनापश्य ^{१८}गोपामाकाशगुणस्त
^{१९}परिवर्तमान स ^{२०}यद्यनुरुध्यतेऽष्टोत्तरमथ ^{२१}ये हिसामाश्रित्याथ ^{२२}ये हिसा-
^{२३}५ मुत्सृज्य ^{२४}न त हसो ^{२५}धर्मः ^{२६}सोमः ^{२७}पवते ब्रह्मा ^{२८}देवानां ^{२९}तिष्ठो वाच ईरयति
^{३०}सोमं ^{३१}गावोऽक्रान्महत्तत्सोमो ^{३२}विधुं ^{३३}दद्राण ^{३४}साकञ्जानां ^{३५}स्त्रियः ^{३६}सतीः
^{३७}सप्तार्धगर्भा ^{३८}न वि जानाम्यपाद् ^{३९}प्राडेति ^{४०}तदिदास ^{४१}को अद्य ^{४२}युङ्क्ते ^{४३}क
^{४४}ईषते ^{४५}को अग्निमीदृ ^{४६}त्वमङ्ग ^{४७}हसः ^{४८}शुचिषद् ^{४९}द्वा ^{५०}सुपर्णा ^{५१}ऽऽयाहीन्द्र
^{५२}विप्र ^{५३}विप्रासो ^{५४}जातवेदस ^{५५}इदं ^{५६}तेऽन्याभिस्त्र्यम्बकं ^{५७}शत जीव ^{५८}मा ते
 १० राधांसीति पञ्चाशत् ॥

1-10 अथेमा पञ्चाशत्—C D both read the second chain D did not read the chain at the end of the 13th adhyâya, but C did But both C and D do not read the special chain of 37 sections that occurs here first B₁ ms छ also gives the chain of 50 sections, which shows that according to mss C D and B₁ ms छ, the परिशिष्ट together formed one adhyâya only

B₁ mss ख, ग, झ do not give the Khandas आ याहीन्द्र §31 (44), and इदं तेऽन्याभि §34 (47), so that the number of Khandas in them is forty eight only

इति निरुक्ते चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १४ ॥

(ऊर्ध्वमार्गगतिप्रकरण समाप्तम् ।)

इति नैरुक्तं द्वितीय-परिशिष्ट समाप्तम् ॥

(इति परिशिष्टम्)

—

1 C concludes as इति निरुक्ते उत्तरषट्के सप्तमोऽध्यायः ॥ and D as इति नैरुक्ते उत्तरषट्के सप्तमोऽध्यायः ॥ इत्युत्तरषट्क समाप्तः श्रीकृष्णार्पणमस्तु, after giving the chain 5 D reads in the end, शके १७२९ प्रभवनामसवत्सरे फाल्गुन शु॥ दशमीदुवासरे तृतीयप्रद्वरे इदं पुस्तकं भट्टवाडदेकरेण लिखितं समाप्तं but an emendation in red the name reads महादेव भट्ट खाडीलकरेण लिखितं

—

INDEX OF TEACHERS (Āchāryas) AND ANCIENT SCHOOLS CITED IN THE NIRUKTA

N B—Roman figures refer to the adhyāyas and the Arabic to the Sections (Khandis) of the adhyāya

अपरम्	III 1, V 12, VI 13, 31, VII 9, VIII 22, X 3
आग्रायण	I 9, VI 13, X 8
आचार्या	VII 22
एकम्	VI 13 (एकमतम्), VI 31, VII 6, VII 9, X 16
एके	I 7, 8, 12, III 3, 4 (twice), 5, 8, V 3, 12, VII 13, VIII 21, X 3, XI 6, XII 1, XIV 3
ऐतिहासिका	II 16, XII 1, 10
औदुम्बरायण	I 1
औपमन्यव	I 1, II 2, 6, 11, III 8, 11, 18, 19, V 7, VI 30 (twice), X 8
ओर्णवाभ	II 26, VI 13, VII 15, XII 1, 19
काठकम्	X 5
काल्थक्य	VIII 5, 6, 10, 17, IX 41, 42
कौत्स	I 15
क्रोष्टुकि	VIII 2
गार्ग्य	I 3, 12, III 13
गालव	IV 3
चर्मशिरा	III 15
तैटीकि	IV 3, V 27
नैदाना	VI 9, VII 12
नैऋक्ता	I 12, II 8, 14, 16, III 8, 14, 19 (twice), IV 24, V 11, VI 1, 3, 11, VII 1 5, VIII 14, IX 4, XI 19, 29, 31, XII 10, 41, XIII 9
परुच्छेय	X 42
पारस्कर	XIV 37
परिव्राजकाः	II 8
ब्राह्मणम्	I 16, III 20, VI 31, VII 12, 13, 17, 23, 28, VIII 4, 22, XII 8, 14, 41

भारद्वाजः	VI 30
भूताश' काश्यप'	XII 40
याज्ञिका	V 11, VII 4, 23 (पूर्वे), XI 29, 31, 42, 43, XIII 9
वाल्मीकिः	I 2
वैयाकरणा'	I 12, IX 5, XIII 9
शतबलाक्ष' मौद्गल्य	XI 6
शाकटायन	I 3, 12, 13
शाकपूणि	II 8, III 11, 13, 19, IV 3, 15, V 3, 13, 28, VII 14, 23, 28, VIII 2, 5, 6, 10, 14, 17, 18, XII 19, 40
शाकपूणे' पुत्र	XIII 11
शाकल्य	VI 28
स्थौलाष्टीवि'	VII 14, X 1
हारिद्रविकम्	X 5

INDEX OF VEDIC PASSAGES QUOTED IN THE NIRUKTA

N B —* shows that the verse is quoted in full and explained

§ shows that the passage is partial

- § अशु दुहन्तो अध्यासते गवि RV X 94 9, N₁₁ II 5
- * अक्रान् समुद्र प्रथमे विधर्मन् RV IX 97 40, SV 1 529a, 2 603, N₁₁ XIII 29 = XIV 16
- § अक्रो न बन्नि समिथे महीनाम् RV III 1 12, N₁₁ VI 17
- * अक्षण्वन्त कर्णवन्त सखाय RV X 71 7, N_{1r} I 9
- § अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे RV I 161 11, N₁₁ XI 16
अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि TS 6 3 7 1, MS 1 4 11, N₁₁ I 15
- * अग्नि पूर्वैभिर्ऋषिभि RV I 1 2, N_{1r} VII 16
- * अग्नि नरो दीधितिभिररण्यो RV VII 1 1, SV 1 72, 2 723, N₁₁ V 10
- * अग्निमीले पुरोहितम् RV I 1 1, N₁₁ VII 15
- * अग्निरसि जन्मना जातवेदा RV III 26 7, N₁₁ XIII 14, 15 = XIV 1, 2
- § अग्निरिव RV X 84 2, 106 3, N₁₁ I 4
- § अग्निरिव मन्यो त्विषित सहस्व RV X 84 2, AV 4 31 2, N₁₁ I 17
- § अग्निर्न ये भ्राजसा ह्वमवक्षस RV X 78 2, N_{1r} III 15
- § अग्नि सुतुक सुतुकेभिरश्वै RV X 3 7, N₁₁ IV 18
- § अग्ने रूप आरुपित जवारु RV IV 5 7, N₁₁ VI 17
अङ्गादङ्गात्सभवसि ŚB XIV 9 4 8, N₁₁ III 4
- * अङ्गिरसो न पितरो नवग्वा RV X 14 6, AV 18 1 58, N₁₁ XI 19
- § अजोहवीदश्विना RV I 117 16, N_{1r} V 21
- * अजन्ति त्वामध्वरे देवयस्त RV III 8 1, N_{1r} VIII 18
- § अति क्रामस्तो दुरितानि विश्वा Cf AV 12 2 28, N_{1r} VI 12
- § अतितस्थौ पवीरवान् RV X 60 3, N_{1r} XII 30
- * अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानाम् RV I 32 10, N_{1r} II 16
- § अत्राह गोरमन्वत RV I 84 15, AV 20 41 3, SV 1 147, 2 265, N₁₁ II 6, IV 25
- § अथा न शयोररपो दधात RV X 15 4, VS 19 55, N_{1r} IV 21
- § अथा वयमादित्य व्रते तव RV I 24 15, VS 12 12, N_{1r} II 13

- * अदर्दस्समसृजो वि खानि RV V 32 1, SV 1 315, N₁₁ X 9
- * अदितिद्यौरदितिस्तत्तद्विभम् RV I 89 10, AV 7 6 1, VS 25 23, N_{1r} I 15, IV 23
- § अदिदेक्षो अजायत RV X 72 4, N₁₁ XI 23
- § अद्दीदिन्द्र ग्रस्थितेमा हवीषि RV X 116 8, N₁₁ VI 16
- § अद्दीन्द्र पिब च ग्रस्थितस्य RV X 116 7, N_{1r} VII 6
- § अद्या चिन्नु चित्तदपो RV VI 30 3, N₁₁ IV 17
- § अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि RV VII 104 15, AV 8 1 15, N_{1r} VII 3
- § अद्या स वीरैर्दशभिर्वि यूया RV VII 104 15, AV 8 4 15, N₁₁ VII 3
- अध्यापिता ये गुरु नाद्रियन्ते Vasistha-Dharma-Sastra 2 11, N₁₁ II 4, cf SU B 3
- § अधिगव ओहमिन्द्राय RV I 61 1, AV 20 35 1, N₁₁ V 11
- § अनर्वाण वृषभ मन्द्रजिह्व RV I 190 1, N₁₁ VI 23
- § अनर्शराति वसुदासुप स्तुहि RV VIII 99 4, AV 20 58 2, N₁₁ VI 23
- § अनुष्टुया कृणुह्वयाण RV IV 4 14, N_{1r} V 15
- § अनूपे गोमान्गोभिरक्षा RV IX 107 9, SV 2 348, N₁₁ V 3
- * अन्यमू षु त्व यम्यन्य उ त्वा RV X 10 14, cf AV 18 1 16, N_{1r} XI 34
- § अन्येन मदाहनो याहि त्वम् RV X 10 8, AV 18 1 9, N₁₁ V 2
- * अन्विदनुमते त्व मन्यासै AV 7 20 2, VS 34 8, N₁₁ XI 30
- * अपश्य गोपामनि पद्यमानम् RV I 164 31, X 177 3, AV 9 10 11, VS 37 17, N_{1r} XIII 16=XIV 3
- * अपागृह्णमृता मर्त्येभ्य RV X 17 2, AV 18 2 33, N₁₁ XII 10
- * अपाद् प्राडोति स्वधया गृभीत RV I 164 38, AV 9 10 16, N₁₁ XIII 36=XIV 23
- * अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत RV VI 8 4, N₁₁ VII 26
- * अपोषा अनस' सरत् RV IV 30 10, N₁₁ XI 47
- § अप्वे परोहि N_{1r} VI 12, RV X 103 12, N₁₁ IX 33
- § अब्जामुक्थैरहि गृणीषे RV VII 34 16 N₁₁ X 44
- § अभि ऋन्दन्ति हरितेभिरासभि RV X 94 2, N₁₁ VII 7
- * अभि त्वा पूर्वपीतये RV I 19 9, VIII 3 7, AV 20 99 1, SV 1 256, 2. 923, N₁₁ X 37

- * अभि न इळा यूथस्य माता RV V 41 19, N1r XI 49
† अभि प्रवन्त समनेव योषा RV IV 58 8, VS 17 96, N11 VII 17, 20
§ अभीके चिदु लोककृत् RV X 133 1, AV 20 95 2, SV 2 1151, N1r III 20
† अभी ३ दमेकमेको अस्मि निष्वाद् RV X 48 7, N11 III 10
§ अन्न ओ अप N1r V 5, RV V 48 1
अभ्रातर इव योषा N11 III 4, cf AV 1 17 1
* अभ्रातेव पुस एति प्रतीची RV I 124 7, N11 III 5
† अमन्दान्तोमान्म भरे मनीषा RV I 126 1, N11 IX 10
§ अमिन सहोभि N1r VI 16, RV VI 19 1, VS 7 39, cf N11 VI 17
§ अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा RV I 24 10, N1r III 20
† अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा RV VII 55 1, N11 X 17
* अमीषा चित्त प्रतिलोभयन्ती RV X 103 12, SV 2 1211, VS 17 44, N11 IX 33
अमूर्या यन्ति जामय N11 III 4, cf AV 1 17 1
§ अमेनोश्चिज्जनिवतश्चकर्थ RV V 31 2, N1r III 21
§ अम्यक्सा त इन्द्र ऋष्टि RV I 169 3, N1r VI 15
† अय यो होता RV X 52 3, N11 VI 35
† अय वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा RV X 123 1, VS 7 16, N11 X 39
* अय स शिके येन गौ- RV I 164 29, AV 9 10 7, N11 II 9
§ अयमु ते समतसि RV I 30 4, AV 20 45 1, SV 1 183, N11 I 10
§ अया ते अग्ने समिधा विधेम RV IV 4 15, N1r III 21
* अरण्यान्यरण्यान्यसौ RV X 146 1, N1r IX 30
* अरायि काणे विकटे RV X 155 1, N11 VI 30
* अरुणो मासकृद्वृक RV I 105 18, N11 V 21
† अलातृणो वल इन्द्र RV III 30 10, N11 VI 2
अवततधन्वा पिनाकहस्त TS 1 8 6 2, cf. VS 3 61, N11 V 22, cf N11 III 21, KS 9 7
§ अवभृथ निचुम्पुण VS 3 48, 8 27, 20 18, N1r V 18
§ अव इमशा रुधद्रा RV X 105 1, SV. 1 228 N11 V 12
§ अवसाय पद्मे रुद्र मृळ RV X 169 1, N11 I 17
§ अव सायाश्चान् RV I 104 1, N11 I 17
§ अवीरामिव मामय RV X 86 9, AV. 20. 126 9, N1r VI 31

- § अब्रदन्त वीळिता RV II 24 3, Nir V 16
- § अवावुरिन्द्र जज्ञिषे RV X 133 2, AV 20 95 3, SV 2 1152, N11 I 15
- * अङ्नापिनद्ध मधु पर्यपश्यन् RV X 68 8, AV 20 16 8, N11 X 12
- * अङ्मास्यमवत ब्रह्मणस्पति RV II 24 4, N11 X 13
- § अङ्ग्याम वाजगन्ध्यम् RV IX 98 12, SV 2 1030, N11 V 15
- * अश्रव हि भूरिदावत्तरा RV I 109 2, Nir VI 9
- § अश्व न त्वा वारवन्तम् RV I 27 1, SV 1 17, 2 984, N11 I 20
- § अश्वयुर्गान्यू रथयु RV I 51 14, N11 VI 31
- * अश्वो वोळ्हा सुख रथ RV IX 112 4, N11 IX 2
- § असख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् VS 16 54, Nir 1 15
- § असश्वन्ती भूरिधारे पयस्वती RV VI 70 2, Nir V 2
- § असाम्योजो बिभृथा RV I 39 10, N11 VI 23
- § असिस्वती बप्सती भूर्यत RV X 79 1, N11 VI 4
- * असुनीते मनो अस्मासु धारय RV X 59 5, N11 X 40
- § असुर्ते सुर्ते रजसि RV X 82 4, VS 17 28, N11 VI 15
- § अस्ति हि व सजात्यं RV VIII 27 10, N11 VI 14
- § अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः RV I 7 6, AV 20 17 12, SV 2 971, N11 VI 16
- * अस्मा इदु प्र भरा तुतुजान RV I 61 12, AV 20 35 12, N11 VI 20
- § अस्मे आराचिद्वेष RV VI 47 13, N11 VI 7.
- § अस्मे ते बन्धु VS 4 22, N11 VI 7
- § अस्मे शुभ्रमाधि रत्न च धेहि RV VII 25 3, N11 V 5
- § * अस्मे धत्त वसवो वसूनि VS 8 18, Nir VI 7, XII 42
- § अस्मे प्र यन्वि मघवन् RV III 36 10, N11 VI 7
- § अस्मे यात नासत्या RV I 118 11, N11 VI 7
- § अस्मे समानेभिर्वृषभ RV I 165 7, Nir VI 7
- * अस्य वामस्य पलितस्य RV I 164 1, AV 9 9 1, N11 IV 26
- § अस्या ऊ पु ण उप सातये RV I 138 4, N11 IV 25
- § अह च त्व च वृत्रहन् RV VIII 62 11, Nir I 4
- * अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य ARS I 9, TB 2 8 8 1, TA 9 10 6, Nir XIII 14, 15=XIV 1, 2
- * अहश्च कृष्णमहरर्जुन च RV VI 9 1, Nir II 21
- § अहस्तमिन्द्र RV III 30 8, VS 18 69, N11 VI 1
- § अहिरिव भोगै पर्येति बाहुम् RV VI 75 14, VS 29 51, N11 IX 15.

- § आखण्डल प्र हूयसे RV VIII 17 12, AV 20 5 6, SV 2 76, N₁₁ III 10
- § आ गधिता परि गधिता RV I 126 6, N_{1r} V 15
- § आ गल्दा धमनीनाम् Manava Śrauta Sūtra 1 7 2 18, N₁₁ VI 24
आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाह RV X 15 9, AV 18 3 48, N₁₁ VI 14
- * आघाता गच्छानुत्तरा RV X 10 10, AV 18 1 11, N₁₁ IV 20
- § आ घृणे स सचावहै RV VI 55 1, N_{1r} V 9
- § आ चष्ट आसा पाथो नदीनाम् RV VII 34 10, N₁₁ VI 7
- * आ जघन्ति सान्वेषाम् RV VI 75 13, VS 29 50, N₁₁ IX 20
- * आज्ञास पूषण रथे RV VI 55 6, N₁₁ VI 4
- * आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चा RV X 110 3, AV 5 12 3 VS 29 28, N₁₁ VIII 8
- § आ जुह्वानो घृतपृष्ठ RV V 37 1, N₁₁ V 7
- § आ तू षिञ्च हरिमी द्रो RV X 101 10, N₁₁ IV 19
- * आ ते कारो शृण्वामा वचासि RV III 33 10, N₁₁ II 27
- § आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति RV X 97 11, VS 12 85, N₁₁ III 15
- § आ त्वा रथ यथोतये RV VIII 68 1, SV 1 354, 2 1121, N₁₁ V 3
- § आ त्वा रम्भ न जिब्रय RV VIII 45 20, N₁₁ 3 21
- § आ त्वा विशन्तिवन्दव RV I 15 1, VIII 92 22, SV 1 197, 2. 1010, VS 8 42, N_{1r} VI 24
- * आ दधिका शवसा पञ्च कृष्टी RV IV 38 10, TS 1 5 11 4, N₁₁ X 31
- * आदाय ज्येनो अभरत्सोमम् RV IV 26 7, N_{1r} XI 2
- § आदित्या दानुनस्पती RV I 136 3, II 41 6, SV 2 262, N₁₁ II 13
- § आ द्वाभ्या हरिभ्यामिन्द्र याहि RV II 18 4, N₁₁ VII 6
- * आ नो यज्ञ भारती तूयमेतु RV X 110 8, AV 5 12 8, VS 29 33, N₁₁ VIII 13
- † आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा RV X 89 5, N₁₁ V 12
- § आपित्वे न प्रपित्वे तूयसा RV VIII 4 3, SV 1 252, 2 1071, N₁₁ III 20
- * आपो हि द्य मयोभुव RV X 9 1, AV 1 5 1, SV 2 1187, VS 11 50, 36 14, N₁₁ IX 27
- § आमत्रेभि सिञ्चता मद्यमन्ध RV II 14 1, N₁₁ V 1
- * आयजी वाजसातमा RV I 28 7, N_{1r} IX 36
आ याहीन्द्र पथिभिरीलितेभि RV Kh VII 55 8 N_{1r} XIII 43 = XIV 31

- § आ यो द्या भाल्या पृथिवीम् Śāṅkh Śānta Sūtra 8 22 1, Nir VII 23
- * आ रात्रि पार्थिव रज RVKh X 127 1, AV 19 47 1, VS 34 32, Nir IX 29
- * आ रुद्रास इन्द्रवन्त सजोषस RV V 57 1, N₁₁ XI 15
- § आ रोहथो वरुण मित्र गर्तम् RV V 62 8, Nir III 5
- * आष्टिषेणो होत्रमृषिर्नि षीदन् RV X 98 5, N₁₁ II 11
- § आ व ऋजस ऊर्जा RV X 76 1, N₁₁ VI 21
- * आ वामुपस्थमद्रुहा RV II 41 21, Nir IX 37
- * आ विद्युन्मद्भिर्मस्त स्वकै RV I 88 1, N₁₁ XI 14
- * आविष्टयो वर्धते चारुवासु RV I 95 5, N₁₁ VIII 15
- § आवि स्व कृणुते गूहते ब्रुस RV X 27 24, N₁₁ V 19
- * आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवम् RV I 10 9, Nir VII 6
- * आसन्नाणास शवसानमच्छ RV VI 37 3, N₁₁ X 3
- § आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति RV X 27 13, N VI 6
- * आ सुष्वयन्ती यजते उपाके RV X 110 6, AV 5 12 6, 27 8 VS 29 31, N₁₁ VIII 11
- * इद विष्णुर्वि चक्रमे RV I 22 17, AV 7 26 4, SV 1 222, 2 1091, VS 5 15, Nir XII 19
- * इद श्रेष्ठ ज्योतिषा ज्योति RV I 113 1, SV 2 1099, N₁₁ II 19
- § इदसु RV IV 51 1, N₁₁ I 5
- § इन्द्र आशाभ्यस्परि RV II 41 12, AV 20 20 7, 57 10, N₁₁ VI 1
- § इन्द्र इव RV X 84 5, 166 2, 173 2, KS 35 7, N₁₁ I 4
- § इन्द्र न त्वा शवसा देवता वायु पृणन्ति RV VI 4 7 VS 33 13, N₁₁ I 17
- § इन्द्रमिद् गाथिनो बृहत् RV I 7 1, AV 20 38 4, 20 17 4, 20 70 7, SV 1 198, 2 146, N₁₁ VII 2
- * इन्द्र मित्र वरुणमग्निमाहु RV I 164 46, AV 9 10 28, N₁₁ VII 18, XIII 14 = XIV 1
- § इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम् RV I 32 1, cf AV 2 5 5, Nir VII 2, 3
- * इन्द्राणीमासु नारिषु RV X 86 11, AV 20 126 11, N₁₁ XI 38
- § इन्द्राय गाव आशिरम् RV VIII 69 6, AV 20 22 6, 20 92 3 SV 2 841, Nir VI 8,

- § इन्द्राय साम गायत RV VII 98 1, AV 20 62 5, SV 1 388, 2, 375, N₁₁ VII 2
- * इन्द्रासोमा समघशसमभ्यघम् RV. VII 104 2, AV 8 4 2, KS 23 11, N_{1r} VI 11
- § इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् RV VII 48 2, KS 23 11, N₁₁ V 2
- * इन्द्रेण स हि दक्षसे RV I 6 7, AV. 20 40 1, 70 3, SV 2 200, N_{1r} IV 12
- § इन्द्रेणैते वृत्सवो वेविषाणा RV VII 18 15, N₁₁ VII 2
- * इन्द्रो अस्मो अरदद्वज्रबाहु RV III. 33 6, N_{1r} II 26
- § इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या RV X 89 10, N₁₁ VII 2
- § इन्द्रो यातूनामभवत् RV VII 104 21, AV 8 4 21, N₁₁ VI 30
- § इन्द्रो विश्वान्वेकनारो RV VIII 66 10, N₁₁ VI 26
- § इन्धान एन जरते स्वाधी RV X 45 1, VS. 12 18, N₁₁ IV 24
- * इम त पश्य वृषभस्य युञ्जम् RV X 102 9, N₁₁ IX 24
- * इम मे गङ्गे यमुने सरस्वति RV X 75 5, N₁₁ IX 26
- * इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्तू RV II 27 1, VS 34 54, N_{1r} XII 36
- § इमामू नु कवितमस्य मायाम् RV V 85 6, N_{1r} VI 13
- * इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर RV VII 46 1, N₁₁ X 6
- § इमे चिदिन्द्र रोदसी RV III 30 5, N₁₁ VI 1
- * इय शुष्मेभिर्बिसखा इव RV VI 61 2, N_{1r} II 24
- * इषिरेण ते मनसा सुतस्य RV VIII 48 7, KS 17 19, N₁₁ IV 7
- † इहेन्द्राणीमुप द्वये RV I 22 12, N₁₁ IX 34
- * इहेह जाता समवावशीताम् RV I 181 4, N₁₁ XII 3
- § ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन् RV VI 19 10, N₁₁ VI 6
- † ईर्मान्तास सिलिकमध्यमास RV I 163 10, VS 29 21, N₁₁ IV 13
- § उग्रो य शम्भ RV X 42 7, AV 20 69 7, N₁₁ V 24
- * उत मा व्यन्तु देवपत्नी RV V 46 8, AV 7 49 2, N_{1r} XII 46
- * उत त्व पश्यन्न ददर्श वाचम् RV X 71 4, N_{1r} I 19
- † उत त्व सख्ये स्थिरपीतमाहु RV X 71 5, N_{1r} I 8, 20
- § उत द्विवर्हो अमिन सहोमि RV VI 19 1, VS 7 39, N₁₁ VI 17
- * उत नोऽहिर्बुध्न्य शृणोतु RV VI 50 14, VS 34 53, N₁₁ XII 33
- § उत पत्न्या रथानाम् RV V 52 9, N₁₁ V 5
- † उत सैन वस्त्रमथि RV IV 38 5, N₁₁ IV 24

- * उत स्य वाजी क्षिपणि RV IV 40 4, N_{1r} II 28
- § उताद' परुषे गवि RV VI 56 3, N₁₁ II 6
- * उतासि मैत्रावरुणो RV VII 33 11, N_{1r} V 14
- § उतो त्वस्मै तन्व ' विसस्त्रे RV X 71 4, N₁₁ I 8, 19
- § उतो समस्मिन्ना शिशिहि RV VIII 21 8, N_{1r} V 23
- * उदीरतामवर उत्परास RV X 15. 1, AV 18 1 44, VS 19 19, N₁₁ XI 18
- § उदु ज्योतिरमृत विश्वजन्यम् RV VII 76 1, N₁₁ XI 10
- * उदु त्य जातवेदसम् RV 1 50 1, AV 13 2 16, 20 47 13, SV 1 31, VS 7 41, 8 41, 33 31, N₁₁ VII 20, XII 15
- * उदृह रक्ष सहमूलमिन्द्र RV III 30 17, N₁₁ VI 3
- * उप प्र वद मण्डूकि AV 4 15 14, N₁₁ IX 7
- § उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्म RV I 162 7, VS 25 30, N₁₁ VI 22
- § उप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वम् RV III 53 11, cf BD IV 115, N₁₁ VII 2
- * उप स्वासय पृथिवीमुत द्याम् RV VI 47 29, AV 6 126 1, VS 29 55, N₁₁ IX 13
- * उप ह्वये सुदुघा धेनुमेताम् RV I 164 26, AV 7 73 7, 9 10 4, N₁₁ XI 43
- * उपाव सृज अन्या समञ्जन् RV X 110 10, AV 5 12 10, VS 29 35, N_{1r} VIII 17
- * उपो अदर्शि शुन्ध्युवो RV I 124 4, N₁₁ IV 16
- § उपोप मे परा मृश RV I 126 7, cf BD IV 3, N_{1r} III 20
- § उरु प्रथस्व VS 1 22, TS 1 1 8 1, v₁ 2 7 3, KS 1 8, 31 7, MS 1 1 9, N_{1r} I 15
- § उरुन्या णो अघायत RV V 24 3, VS 3 26, N₁₁ V 23
- * उषस्तच्चित्रमा भर RV I 92 13, SV 2 1081, VS 34 33, N_{1r} XII 6
- § उन्न पितेव जारयायि यज्ञै RV VI 12 4, N₁₁ VI 15
- § उन्ना इव स्वसराणि RV I 3 8, N_{1r} V 4
- § ऊर्ध्वा यस्यामतिर्मा AV 7 14 2, SV 1 464, VS 4 25, N₁₁ VI 12
- § ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे RV III 30 19, N_{1r} VI 7

ऋचा त्वः पोषमास्ते RV X 71 11, N_{1r} I 8

- * ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् RV I 164 39, AV 9 10 18, N₁₁ XIII 10
 § ऋजीषी वज्री RV V 40 4, AV 20 12 7, N_{1r} V 12
 § ऋजुनीती नो वरुण RV I 90 1, SV 1 218, N_{1r} VI 21
 § ऋज्रा वाज न गन्ध RV IV 16 11, N₁₁ V 15
 § ऋज्राश्च त पितान्ध चकार RV I 116 16, N₁₁ V 21
 § ऋतस्य हि शुर्व सन्ति पूर्वी RV IV 23 8, N_{1r} VI 16, X 41
 § ऋदूदरेण सख्या सचेय RV VIII 48 10, N₁₁ VI 4
 § ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठा VS 8 20, N₁₁ IV 25
 § ऋषीणा पुत्रो अधिराज एष AV 4 39 9, VS 5 4, N₁₁ VIII 2
 § ऋष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहु RV VI 47 8, cf AV 19 15 4, N₁₁ VII 6

- § एक एव रुद्रोऽव तस्थे, न द्वितीय N₁₁ I 15, एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे TS I 8 6 1
 § एक पाद नोत्खिदति AV 11 4 21, N₁₁ XII 29
 * एकया प्रतिधा पिबत् RV VIII 77 4, N₁₁ V 11
) एक सुपर्ण स समुद्रमा विवेश RV X 114 4, N₁₁ X 46
) एतदस्या अन शये RV IV 30 11, N_{1r} XI 48
 एतद्वै यज्ञस्य समृद्ध यद्रूपसमृद्ध यत्कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवादति GB 2 2 6, 2 4 2, N₁₁ I 16, cf AB 1 4 9, 1 13, 1 16, 1 17
 * एता उ त्या उषस केतुमकत RV I 92 1, SV 2 1105, N₁₁ XII 7
 § एता विश्वा सवना तूतुमाकृषे RV X 50 6, N₁₁ V 25
 § एधमानद्विभुभयस्य राजा RV VI 47 16, N₁₁ VI 22
 § एनाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्त RV I 105 19, KS 12 14, 23 11, N₁₁ V 11
 § एना पत्या तन्व १ स सृजस्व RV X 85 27, cf AV 14 1 21, N₁₁ III 21
 § एना वो अग्नि RV VII 16 1, SV 1 45, 2 99, VS 15 32, N_{1r} III 21
 § एमीदेषा निष्कृत जारिणीव RV X 34 5, N₁₁ XII 7
 § एमेन सृजता सुते RV I 9 2, AV 20 71 8, N_{1r} I 10
 § एष देवो स्थर्यति RV IX 3 5, SV 2 609, N_{1r} VI 28

§ ओजसो जातमुत मन्य एनम् RV X 73 10, N_{1r} VIII 2

* ओमासश्चर्षणीघृत RV I 3 7, VS. 7 33, 33 47, N_{1r} XII 40

§ ओषधे त्रायस्यैनम् TS 1 2 1 1, 3 5 1, 9 2, 6 3 3 2, 9 1,
MS 1 2 1 9 9, 1 2 14 23 5, 1 2 16 26 12, 3 6 2 61 3,
3 9 3 115 8, N₁₁ I 15

* क ईषते तुज्यते को बिमाय RV I 84 17, N₁₁ XIII 39 = XIV 26

§ कण्वा अभि प्र गायत RV I 37 1, N₁₁ VII 2

* कतरा पूर्वा कतरापरायो RV I 185 1, N_{1r} III 22

* कदा मर्नमराधस RV I 84 8, AV 20 63 5, SV 2 693,
N₁₁ V 17

* कनिक्कदज्जनुष ऋ त्रुवाण RV II 42 1, cf BD IV 94, N₁₁ IX 4

* कनीनकेय विद्रधे RV IV 32 23, N₁₁ IV 15

§ कल्याणीर्जाया सुरण गृहे ते RV III 53 6, N_{1r} VII 6

* कायमानो वना त्व RV III 9 2, SV 1 53 N₁₁ IV 14

* कारुरह ततो भिषक् RV IX 112 3, N₁₁ VI 6

* कि ते कृण्वन्ति कीकटेषु RV III 53 11, N₁₁ VI 32

* किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानद् RV X 108 1, N₁₁ XI 25

* किमित्ते विष्णो परिचक्ष्य RV VII 100 6, N₁₁ V 8

§ कुत्साय मन्मन्नह्यश्च दसय RV X 138 1, N₁₁ IV 25

§ कुविन्नसन्ते मरुत पुनर्न RV VII 58 5, N₁₁ IV 15

* कुह स्विहोषा कुह वस्तो RV X 40 2, N₁₁ III 15

* कुहूमह सुवृत विन्ननापसम् MS 4 12 6, N₁₁ XI 33, Cf AV 7 47 1

* कृणुष्व पाज प्रसिति RV IV 4 1, VS 13 9, N₁₁ VI 12

§ कृण्वन्नहूरणादुरु RV I 105 17, N₁₁ VI 27

§ कृत न श्वघ्नी वि चिनोति RV X 43 5, AV 20 17 5, N₁₁ V 22

§ कृत्ति वसान आचर VS 16 51, TS 4 5 10 4, N₁₁ V 22

कृत्तिवासा पिनाकहस्तोऽवततधन्वा N₁₁ V 22, KS 9 7, cf अवततधन्वा

पिनाकावस कृत्तिवासा VS 3 61, cf पिनाकहस्त कृत्तिवासा अवततधन्वा

MS 1 10 4 144 15, 1 10 20 160 16

* कृष्ण नियान हरयः सुपर्णा RV I 164 47, AV 6 22 1, 9 10 22,
13 3 9, N₁₁ VII 24

§ केवलाघो भवति केवलादी RV X 117 6, TB 11 8 8 3, N₁₁ VII 3

* केश्यमि केशी विषम् RV X 136 1, N₁₁ XII 26

* को अग्निमिद्रे हविषा धृतेन RV I 84 18, N₁₁ 13 40 = 14 27

* को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य RV I 84 16, AV 18 1 6, SV 1 341,
N_{1r} XIII 38 = 14 25

- * को नु मर्या अमिथित RV VIII 45 37, N₁₁ IV 2
- § क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभि RV X 85 42, AV 14 1 22, N₁₁ I 16
- § क्षिसा जूर्णिर्न वक्षति RV I 129 8, N₁₁ VI 4
- + क्षेत्रस्य पतिना वय RV IV 57 1, N₁₁ X 15
- + क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिम् RV IV 57 2, N₁₁ X 16
- § गभस्तिपूत MS 1 3 4 31 7, KS 4 1, N₁₁ V 6, fragment of VS 7 1
- § गभस्तिपूतो नृभिरद्विभि सुतो RV IX 86 34, N₁₁ V 6
- § गालु कृणवन्नुषसो जनाय RV IV 51 1, N₁₁ IV 25
- * गायन्ति त्वा गायत्रिण RV I 10 1, SV 1 342, 2 694, N₁₁ V 5
- § गोभि श्रीणीत मत्सरम् RV IX 46 4, N₁₁ II 5
- + गोभि सनद्धा पतति प्रसूता RV VI 75 11, VS 29 48, N_{1r} II 5, IX 19
- * गोभि सनद्धो असि वीळ्यस्व RV VI 47 26, AV 6 125 1, VS 29 52, N₁₁ II 5, IX 12
- + गौरमीमेदनु वत्स मिषन्तम् RV I 164 28, cf AV 9 10 6, N_{1r} XI 42
- * गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षती RV I 164 41, cf AV 9 10 21, N₁₁ XI 40
- * आस्वाकृन्तन्नपसो MS 1 9 4 134 8, KS 9 9, N₁₁ III 21
- * चतुरश्रिद्वदमानाद्विभीयात् RV I 41 9, N_{1r} III 16
- * चत्वारि वाक्परिमिता पदानि RV I 164 45, AV 9 10 27, N_{1r} XIII 9
- * चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा RV IV 58 3, VS 17 91, N₁₁ XIII 7
- * चित्र देवानामुदगादनीक RV I 115 1, AV 13 2 35, 20 107 14, VS 7 42, 13 46, N₁₁ XII 16
- § चिदसि मनासि VS 4 19, 12 53, N₁₁ V 5
- § चोष्क्यमाण इन्द्र RV I 33 3, N₁₁ VI 22
- * जराबोध तद्विविडि RV I 27 10, SV 1 15, 2 1013, N₁₁ X 8
- § जरुथ हन्यक्षि राये RV VII 9 6, N₁₁ VI 17
- * जातवेदसे सुनवाम सोमम् RV I 99 1, N_{1r} VII 20, XIII 46 = XIV 33

- § जार आ भगम् N₁₁ III 16, fragment of RV X 11 6, AV 18 1 23
- * जीवाहो अभि धेतनादित्यास RV VIII 67 5, N₁₁ VI 27
- § जुष्ट गिर्वणसे बृहत् RV VIII 89 7, SV 2 781, KS 8 16, N_{1r} VI 14
- * जुष्टो दमूना अतिथि RV V 4 5, AV 7 73 9, N₁₁ IV 5
- § जुहुरे वि चितयन्त RV V 19 2, N_{1r} IV 19
- * जमया अत्र वसवो रन्त देवा RV VII 39 3, N_{1r} XII 43
- * तं वश्चराथा वय वसत्या RV I 66 5, N₁₁ X 21
- § तच्छयोरा वृणीमहे RVKH 10 191 5, TS 2 6 10 2, ŚB 1 9 1 26, N₁₁ IV 21
- * तत्सूर्यस्य देवत्व RV I 115 4, AV 20 123 1, VS 33 37, N₁₁ IV 11
- * तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठम् RV X 120 1, AV 5 2 1, 20 107 4, VS 33 80, N_{1r} XIII 37 = XIV 24
- * तदद्य वाच प्रथम मसीय RV X 53 4, N₁₁ III 8
तद् यदाभिर्द्वित्रमशकद्धन्तु तच्छक्वरीणा शक्वरीत्वम् N₁₁ I 8, cf KB 23 2, cf AB 5 7 3
- § तदु RV I 62 6, N₁₁ I 5
तद्यदेनास्तपस्यमानान् N₁₁ II 11, Tait A₁ 2 9
- § तद्वार्य वृणीमहे RV VIII 25 13, N₁₁ V 1
- § तनूत्यजेव तस्करा वनर्गू RV X 4 6, N₁₁ III 14
- * तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान् RV X 110 2, AV 5 12 2, VS 29 26, N_{1r} VIII 6
- * तन्नस्तुरीपमद्भुत पुरुवार RV I 142 10, AV 5 27 10, VS 27 20, N_{1r} VI 21
- § तम आसीत्तमसा गृहमग्रे RV X 129 3, N_{1r} VII 3
- § तमिद्वर्धन्तु नो गिर RV VIII 92 21, IX 61 14, AV 20 110 3, N₁₁ I 10
- § तमूर्धर न पृणता यवेन RV II 14 11, N₁₁ III 20
- * तमू शु समना गिरा RV VIII 41 2, N₁₁ X 5
- § त प्रनथा पूर्वथा विश्वथेमथा RV V 44 1, VS 7 12, N₁₁ III 16
त मेदस्त प्रति पचत N₁₁ VI 16, cf मेदस्त प्रति पचत VS 21 60, 28 23, 46, MS 4 13 9 211 8, KS 19 13, TB 2 6 15 2, 3 6 15 1

- * तरस मन्दी धावति RV IX 58 1, 2, 3, 4, SV 1 500, 2 407, 408, 409, 410, N₁₁ XIII 6
- * तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवले RV X 51 9, N₁₁ VIII 22
- § तस्मात्पुमान्दायाद MS 4 6 4, cf also 4 7 9, N₁₁ III 1
- § तस्मिन्त्साक त्रिशता न RV I 164 48, N_{1r} IV 27
- * तस्या समुद्रा अधि वि क्षरन्ति RV I 164 42, AV 9 10 21, 13 1 42, N_{1r} XI 41
- § तौ अध्वर उशतो RV VII 39 4, N₁₁ VI 13
- * ता वा वास्तून्पुंससि RV I 154 6, KS 3 3, N₁₁ II 7
- * तिरश्चिदर्यया परि वर्ति RV V 75 7, N₁₁ III 20
- § तिरो धन्वाति रोचते RV X 187 2, AV 6 34 3, N₁₁ V 5
- * तिर्यग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध् AV 10 8 9, N₁₁ XII 38
- * तिष्ठो वाच ईरयति प्र वह्नि RV IX 97 34, SV 1 525, 2 209, N₁₁ XIII 27 = XIV 14
- * तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा RV I 7 7, AV 20 70 13, N₁₁ VI 18
- § तुभ्य श्रोतन्त्यध्रिगो शचीव RV III 21 4, N₁₁ V 11
- * तुविक्ष ते सुकृत सूमय RV VIII 77 11, N₁₁ VI 33
- § तूर्णाश न गिरेरधि RV VIII 32 4, N₁₁ V 16
- § तृतीयो अग्निष्टे पति RV X 85 40, AV 14 2 3, N₁₁ X 21
- * ते आ चरन्ती समनेव योषा RV VI 75 4, VS 29 41, N₁₁ IX 10
- § ते वाशीमन्त इष्मिण RV I 87 6, N₁₁ IV 16
- § ते सोमाद RV X 94 9, N_{1r} IV 4
- * तोदस्येव शरण आ महस्य RV I 150 1, SV 1 97, N₁₁ V 7
- § त्य चिदिथा कल्पय शयानम् RV V 32 6, N₁₁ VI 3
- * त्यमू षु वाजिन देवजूतम् RV X 178 1, AV 7 85 1, SV 1 332, N_{1r} X 28
- * त्रय केशिन क्रतुथा वि चक्षते RV I 164 44, AV 9 10 96, N_{1r} XII 27
- § त्रि स्म माह्व श्रथयो वैतसेन RV X 95 5, N₁₁ III 21
- * त्वम्बक यजामहे RV VII 59 12, N_{1r} XIII 45 = XIV 32
- * त्वमग्ने धुभिस्त्वमाशुशुक्षणि RV II 1 1, VS 11 27, N₁₁ VI 1, XIII 1
- § त्वमग्ने सप्रथा असि RV V 13 4, SV 2 757, N₁₁ VI 7
- * त्वमङ्ग प्रशसिषो देव RV I 84 19, SV 1 217, 2 1073, VS VI 37, N₁₁ XIII 41 = XIV 28

- § त्वमिन्द्र बलादधि RV X 153 2, AV 20 93 5, SV 1 120, N₁₁ VII 2
- * त्वया मन्यो सरथमा रुजन्त RV X 84 1, AV 4 31 1, N_{1r} X 30
- * त्वया वय सुवृधा ब्रह्मणस्पते RV II 23 9, N₁₁ III 11
- * त्वष्टा दुहित्रे वहतु कृणोति RV X 17 1, AV 3 31 5, 18 1 53, N₁₁ XII 11
- § त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु राय* VII 34 22, VS 2 24, 8 14, N₁₁ VI 14
- * त्वेषमित्था समरण शिमीवतो RV I 155 2, N₁₁ XI 8
- * दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते RV X 64 5, N₁₁ XI 23
- § दनो विश इन्द्र मध्रवाच RV I 174 2, N₁₁ VI 31
- * दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्य RV X 94 7, N₁₁ III 9
- * दासपत्नीराहिगोपा अतिष्ठन् RV I 32 11, N₁₁ II 17
- § दिवि पृष्ठे अरोचत VS 33 92, N_{1r} VII 23
- § दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति RV VII 82 1, N₁₁ V 2
- § दीर्घायुरस्या य पति RV X 85 39, AV 14 2 2, N₁₁ IV 25
- § दुर्मदासो न सुरायाम् RV VIII 2 12, N₁₁ I 4
- § दुर्मित्रास प्रकलविन्मिमाना RV VII 18 15, N₁₁ VI 6
- § दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि RV VI 6 5, N₁₁ IV 17
- § दूत ईयसे प्रदिव उराण RV IV 7 8, N₁₁ VI 17
- § दूतो देवानामसि मर्त्यानाम् RV X 4 2, N₁₁ V 1
- § दूतो निर्ऋत्या इदमा जगाम RV X 165 1 AV 6 27 1, N₁₁ I 17
- § दूरे वित्सन्तळिदिवाति रोचसे RV I 94 7, N₁₁ III 11
- * देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूप RV III 55 19, X 10 5, AV 18 1 5, N₁₁ X 34
- § देवस्य वय सवितु सवीमनि RV VI 71 2, N₁₁ VI 7
- § देवा अग्नि धारयन्द्रविणोदाम् RV I 96 1-7, N₁₁ VIII 2
- * देवाना पत्नीरुक्षतीरवन्तु RV V 46 7, AV 7 49 1, N_{1r} XII 45
- § देवाना पाथ उप वक्षि विद्वान् RV X 70 10, N₁₁ VI 7
- * देवाना भद्रा सुमतिर्ऋज्यताम् RV I 89 2, VS 25 15, N₁₁ XII 39
- * देवाना माने प्रथमा अतिष्ठन् RV X 27 23, N₁₁ II 22
- § देवा नो यथा सदमिदृधे RV I 89 1, VS 25 14, N_{1r} IV 19
- * देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्या MS 4 13 8, 210 4 7, KS 19 13, N_{1r} IX 43, cf देवी ऊर्जाहुती दुधे सुदुधे VS 21 52, 28 16, 39

- * देवी जोष्ट्री वसुधीती ययो MS 4 13 8 210 1, KS 19 13, N₁₁ IX 42
- * देवी वाचमजनयन्त देवा RV VIII 100 11, N₁₁ XI 29
- § देवेभ्यश्च पितृभ्य आ RV X 16 11, VS 19 65, N_{1r} I 4
- * देवेभ्यो वनस्पते हवीषि MS 4 13 7 208 10, KS 18 21, TB 3 6 11 2, N_{1r} VIII 19
- § देवो देवाच्या कृपा RV I 127 1, AV 20 67 3, SV I 465, 2 1163, VS 15 47, N₁₁ VI 8
- * दैन्या होतारा प्रथमा सुवाचा RV X 110 7, AV 5 12 7, VS 29 32, N_{1r} VIII 12
- * द्यावा न पृथिवी इम RV II 41 20, N₁₁ IX 38
- * द्यौर्मै पिता जनिता RV I 164 33, N₁₁ IV 21, द्यौर्न पिता etc AV 9 10 12
- § द्रविणोदा पिबतु द्राविणोदस RV II 37 4, N₁₁ VIII 2
- * द्रविणोदा द्रविणसो RV I 15 7, N₁₁ VIII 2
- § द्वादश प्रधयश्चक्रमेकम् RV I 164 48, AV 10 8 1, N₁₁ IV 27
- § द्वादशार नहि तज्जराय RV I 164 11 AV 9 9 13, N₁₁ IV 27
- § द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया RV I 161 20, AV 9 9 20, N_{1r} 13 42 = 14 30
- § द्विता च सत्ता स्वधया च शशु RV III 17 5, N₁₁ V 3
- * धन्वना गा धन्वनाजि जयेम RV VI 75 2, VS 29 39, N₁₁ IX 17
- * धाता ददातु दाशुषे N₁₁ XI 11, cf धाता दधातु etc AV 7 17 2
- § धूमकेतु समिधा भाक्कजीक RV X 12 2, AV 18 1 30, N₁₁ VI 4
- § धेनु न इष पिन्वतमसक्राम् RV VI 63 8, N₁₁ VI 29
- § नक्षद्वाभ ततुरि पर्वतेष्टाम् RV VI 22 2, AV 20 36 2, N₁₁ VI 3
- * न जामये तान्वो रिक्थमरैक् RV III 31 2 N₁₁ III 6
- * न त विदाथ य इमा जजान RV X 82 7, VS 17 31, MS 2 10 3, 135 1, TS 4 6 2 2, KS 18 1, N₁₁ XIII 23 = XIV 10
- § नदस्य मा रुधत काम आगन् RV I 179 4, N₁₁ V 2
- * न नूनमस्ति नो श्व RV I 170 1 N₁₁ I 6
- § न पापासो मनामहे RV VIII 61 11, N₁₁ VI 25
- * नभन्तामन्यके समे RV VIII 39 1 to 40 11, 41 1-10, 42 4-6, N₁₁ V 23, X 5

- § न मृत्युरासीदमृत न तर्हि RV X 129 2, N₁₁ VII 3
 § नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य RV I 27 13, cf VS 16 26, N₁₁ III 20
 § न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व RV X 89 6, N₁₁ V 3
 * नराशसस्य महिमानमेषाम् RV VII 2 2, VS 29 27, N₁₁ VIII 7
 § न वि जानामि यदि वेदमस्मि RV I 164 37, AV 9 10 15, N₁₁ VII 3, XIII 35 = XIV 22
 नवेन पूर्वं दयमाना स्याम MS 4 13 8 210 5, KS 19 3, TB III 5 13 1, N₁₁ IV 17, IX 13, cf VS 28 16
 * नवो नवो भवति जायमान RV X 85 19, N₁₁ XI 6, cf नवो नवो भवसि etc AV 7 81 2
 * नहि प्रभायारण सुशेवो RV VII 4 8, N_{1r} III 3
 § नहि त्वदारे निमिषश्च नेशे RV II 28 6, N₁₁ XIII 1
 * नाभाकस्य प्रशस्तिभि RV VIII 41 2, N₁₁ X 5
 नाभ्या सनद्धा गर्भा जायन्ते N₁₁ IV 21, cf TS 6 1 7 2 यदबद्धमवदध्याद्गर्भा प्रजाना परापतुका स्युर्बद्धमवदधाति गर्भाणा धृत्यै ।
 * नाहमिन्द्राणि रारण RV X 86 12, AV 20 126 12, N₁₁ XI 39
 § नि यद्वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि RV I 54 5, N₁₁ V 16
 * निराविध्यद्विरिभ्य आ RV VIII 77 6, N₁₁ VI 34
 * नीचीनवार वरुण कबन्धम् RV V 85 3, N_{1r} X 4
 § नू च पुरा च सदन रयीणाम् RV I 96 7, N₁₁ IV 17
 * नून सा ते प्रति वर जरित्रे RV II 11 21, 15 10, 16 9 17 9, 18 9, 19 9, 29 9, N₁₁ I 7
 § नेदीय इत्सृण्य पक्कमेयात् RV X 101 3, VS 12 68 ŚB VII 2 2 5 N₁₁ V 28
 * नेन्द्र देवममसत RV X 86 1 AV 20 126 1, N₁₁ I 4, XIII 4
 § नेन्द्रादृते पवते धाम किञ्चन RV IX 69 6, SV 2 720, N₁₁ VII 2
 नेमे देवा नेमे असुरा N₁₁ III 20, cf MS 2 9 नेमे देवा आसन्नोमेऽपुरा
 * न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनम् RV X 102 5 N₁₁ IX 23
 § न्याविध्यदिलीबिशस्य RV I 33 12, N₁₁ VI 19
 पञ्चर्तव सवत्सरस्य N₁₁ IV 27, cf AB 1 1 14 द्वादश मासा पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयो समासेन तावान्सवत्सर cf also ŚB 1 3 5 11, 1 7 2 8, 12 3 2 1, Tand B 18 2 14, 4 11
 § पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने RV I 164 13, AV 9 9 11 N₁₁ IV 27.
 * पत्नीवन्त सुता इमे RV VIII 93 22, N₁₁ V 18

- * पथस्पथ' परिपति वचस्या RV VI 49 8, VS 34 42, N₁₁ XII 18
 § पद देवस्य नमसा व्यन्त RV VI 1 4, N₁₁ IV 19
 पदप्रकृति सहिता N₁₁ I 17, RP_{1a} 2 1 105
 पर सञ्चिर्ष सहिता N_{1r} I 17, cf Pāṇini 1 4 109, cf
 PMBh 1 4 4
 * पर मृत्यो अनु परेहि पन्थाम् RV X 18 1, AV 12 2 21, VS 35 7,
 N₁₁ XI 7
 § पराशर शतयातुर्वसिष्ठ RV VII 18 21, N₁₁ VI 30
 § परि व्रसमोमना वा वयो गात् RV VII 69 4, N_{1r} VI 4
 * परिषद्य ह्यरणस्य रेक्ण RV VII 4 7 N₁₁ III 2
 * परेयिवास प्रवतो महीरनु RV X 14 1, cf AV 18 1 49, N_{1r} X 20
 § परो निर्ऋत्या आ चक्ष्व RV X 164 1, AV 20 96 23, N₁₁ I 17
 पर्याया इव त्वदाश्विनम् N_{1r} I 9, KB 17 4
 * पवित्रवन्त परि वाचमासते RV IX 73 3, N₁₁ XII 32
 * पश्यदक्षणाद्वा वि चेतदन्ध RV I 164 16, AV 9 9 15, N₁₁ V 1,
 XIII 33 = XIV 20
 § पश्यन्तो धामिव स्तुभि' RV IV 7 3, N_{1r} III 20
 § पश्यन्हिरण्यचक्रान् RV I 88 5, N₁₁ V 4
 § पाकस्थामा कौरयाण RV VIII 3 21, N_{1r} V 15
 * पात्रेव भिन्दन् सत एति RV VII 104 21, AV 8 4 21, N₁₁ III 20
 § पार नो अस्य विष्पितस्य RV VII 60 7, N₁₁ VI 20
 § पार्श्वत श्रोणित शितामत N_{1r} IV 3, cf VS 21 43
 * पावका न सरस्वती RV I 3 10, SV 1 189, VS 20 84,
 N_{1r} XI 26
 * पावीरवी तन्यतुरेकपादज RV X 65 13, N₁₁ XII 30
 * पितु नु स्तोष मह RV I 187 1, VS 34 7, N₁₁ IX 25
 § पीयति त्वो अनु त्वो RV 1 147 2, VS 12 42, N₁₁ III 20
 * पुनरोहि वाचस्पते AV 1 1 2, N₁₁ X 18
 * पुनरोहि वृषाकपे RV X 86 21, AV 20 126 21, N₁₁ XII 28
 § पुन समव्यद्वितत वयन्ती RV II 38 4, N₁₁ IV 11
 § पुनानो वाताप्य विश्वश्चन्द्रम् RV IX 93 5, N₁₁ VI 28
 * पुरु त्वा दाश्वान्वोचे RV I 150 1, SV I 97, N₁₁ V 7
 § पुरुप्रियो भन्दते धामाभि RV III 3 4, N₁₁ V 2
 § पुरोळा अग्ने पचत RV III 28 2, N_{1r} VI 16
 § पुलुकामो हि मर्त्य RV I 179 5, N_{1r} VI 4

- * पूषा स्वेतश्चावयतु प्र विद्वान् RV X 17 3, AV 18 2 54, N₁₁ VII 4
- * पृथक्प्रायन्प्रथमा RV X 44 6, AV 20 94 6, N_{1r} V 25
- § पृथुञ्जया अमिनादायु RV III 49 2, N₁₁ V 9
- * प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो RV X 121 10, AV 7 80 3, VS 10 26 23 65, N₁₁ X 43
- * प्र तप्ते अद्य क्षिपिविष्ट नाम RV VII 100 5, N₁₁ V 9
- * प्र तद्वोचेय भन्यायेन्दवे RV I 129 6, N₁₁ X 42
- * प्रति त्य चारुमध्वरम् RV I 19 1, SV 1 16, N_{1r} X 36
- § प्रत्यग्ने हरसा हर शृणीहि RV X 87 25, SV 1 95, N₁₁ IV 19
- * प्रत्यङ्देवाना विश RV I 50 5, AV 13 2 20, 20 47 1 N_{1r} XII 24
- * प्र नून जातवेदसमश्च हिनोत RV X 188 1, cf BD VIII 1 N₁₁ VII 20
- * प्र नू महित्व वृषभस्य वोचम् RV I 59 6, N₁₁ VII 23
- * प्र पर्वतानामुशती उपस्थात् RV III 33 1, N₁₁ IX 39
- § प्र मन्दिने पितुमदर्चता वच RV I 101 1, SV 1 380, N₁₁ IV 2
- * प्रयाजान्मे अनुयाजाश्च केवलान् RV X 51 8, N₁₁ VIII 22
- * प्र वावृजे सुप्रया बर्हिरेषाम् RV VII 39 2, VS 33 44, N₁₁ V 27
- § प्र वोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थु RV IV 34 3, N_{1r} VI 16
- * प्र वो महे मन्दमानायान्धस RV X 50 1, VS 33 23, N_{1r} XI 4
- § प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान् RV III 59 2, N_{1r} II 13
- § प्र सीमादित्यो असृजत् RV II 28 4, N₁₁ I 7
- § प्र स्वा मतिमतिरच्छाशदान RV I 33 13, N₁₁ VI 16
- * प्राचीन बर्हि प्रदिशा पृथिन्या RV X 110 4, AV 5 12 4, VS 29 N_{1r} VIII 9
- * प्रातर्जित भगमुग्र हुवेम RV VII 41 2, VS 34 35, cf AV 3 14, N₁₁ XII 14
- * प्रातर्यजध्वमग्निना हिनोत RV V 77 2, N_{1r} XII 5
- * प्रातर्युजा वि बोधय RV I 22 1, N₁₁ XII 4
- * प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति RV X 34 1, cf BD VII 36, N₁₁ I
- * प्रियमेधवदन्निवत् RV I 45 3, N₁₁ III 17
- * प्रीणीताश्चान्हित जयाथ RV X 101 7, N_{1r} V 26
- * प्रैते वदन्तु प्र वय वदाम् RV X 94 1, N₁₁ IX 9
- प्रोहाणीति N₁₁ I 15, cf VS 2 15 प्रोहामि
- * बळित्था पर्वताना RV V 84 1, KS 10 12, N₁₁ XI 37

- * बतो बतासि यम RV X 10 13, AV 18 1 15, N₁₁ VI 28
 * बह्नीना पिता बहुरस्य पुत्र RV VI 75 5, VS 29 42, N₁₁ IX 14
 § बृबदुक्थ हवामहे RV VIII 32 10, SV 1 217, N₁₁ VI 4
 § बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृत RV I 54 3, N₁₁ VI 18
 § बृहस्पते चयस इषियास्म RV I 190 5, N₁₁ IV 25
 § ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहै RV X 67 7, AV 20 91 7, N₁₁ V 4
 * ब्रह्मा देवाना पदवी कवीना RV IX 96 6, SV 2 294, N₁₁ XIII 26 = XIV 13
- * भद्र वद दक्षिणत RVKh II 43 1, N₁₁ IX 5
 * भूमि पर्जन्या जिन्वन्ति RV I 164 51, N₁₁ VI 22, VII 23
 § भृमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम् RV I 31 16, N₁₁ VI 20
 § भाजस्येद पुष्करिणीव वेदम् RV X 107 10, N₁₁ VII 3
 § ओजन्तो अग्नयो यथा RV I 50 3, AV 13 2 18, 20 47 15, VS 8 40, N₁₁ III 15
- § मण्डूका इवोदकात् RV X 166 5, N₁₁ X 16
 § मतीना च साधन RV X 26 4, N₁₁ VI 29
 § मरुतो जङ्गतीरिव RV V 52 6, N₁₁ VI 16
 * मरुर्वो इन्द्र वृषभो रणाय RV III 47 1, VS 7 38, N₁₁ IV 8
 § मह क्षोणस्याश्विना कण्वाय RV I 117 8, N₁₁ VI 6
 * महत्तत्सोमो महिषश्चकार RV IX 97 41, SV 1 542, 2 605, N₁₁ XIII 30 = XIV 17
 § महत्तदुल्ब स्थविर तदासीत् RV X 51 1, cf BD VII 80 N₁₁ VI 35
 § महो अमत्रो वृजने विरष्टि RV III 36 4, N₁₁ VI 23
 § महीव कृत्ति शरणा त इन्द्र RV VIII 90 6, SV 2 762, N₁₁ V 22
 * महो अर्ण सरस्वती RV I 3 12 VS 20 86, N₁₁ XI 27
 § मा चिदन्यद्वि शसत RV VIII 1 1, AV 20 85 1, SV 1 242, 2 710, N₁₁ VII 2
 * मा ते राधासि मा त ऊतय RV I 84 20, SV 2 1074, N₁₁ XIII 48 = XIV 37
 * मा त्वा सोमस्य गल्दया RV VIII 1 20, N₁₁ VI 24
 * मा न समस्य दूढ्य RV VIII 75 9, N₁₁ V 23
 * मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धात् RV VII 34 17, cf RV V 41 16, N₁₁ X 45,

- § मा नो मवेव निष्पपी परा दा RV I 104 5, N₁₁ V 16
 * मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायु RV I 162 1, VS 25 24, N₁₁ IX 3
 § मा रधाम द्विषते सोम राजन् RV X 128 5, AV 5 3 7, N₁₁ X 40
 * मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण RV III 59 1, N₁₁ X 22
 § मूरा अमूर न वय चिकित्वो RV X 4 4, N₁₁ VI 8
 * मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्नि RV X 88 6, N₁₁ VII 27
 § मृग न ब्रा मृगयन्ते RV VIII 2 6, N₁₁ V 3
 § मृगो न भीम कुचरो गिरिष्ठा RV I 154 2, X 180 2, AV 7 26 2, 84 3, SV 2 1223, VS 5 20, 18 17, N₁₁ I 20
 * मेघन्तु ते वह्न्यो येभिरीयसे RV II 37 3, N_{1r} VIII 3
 § मेषो भूतोऽग्नि यज्ञय RV VIII 2 40, N₁₁ III 16
 § मोषथा वृक्ष कपनेव वेधस RV V 54 6, N₁₁ VI 4

- य आतृणस्त्ववितथेन SUB 3, Va Dh 2 10, N₁₁ II 4
 § य आरित कर्मणि कर्मणि स्थिर RV I 101 4, N₁₁ V 15
 * य इन्द्राग्नी सुतेषु RV VI 59 4, N₁₁ V 22
 § य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् RV X 81 1, VS 17 17, N₁₁ X 26
 * य इमे द्यावापृथिवी जनित्री RV X 110 9, AV 5 12 9, VS 29 34 N₁₁ VIII 14
 * य ई चकार न सो अस्य वेद RV I 164 32, AV 9 10 10, N_{1r} II 8
 § य एक इद्विदयते वसु RV I 84 7, AV 20 63 1, SV 1 389, 2 691, N_{1r} IV 17
 * यच्चिद्धि त्व गृहे गृह RV I 28 5, N_{1r} IX 21
 * यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा RV I 164 50, X 90 16, AV 7 5 1 VS 31 16, N₁₁ XII 41
 * यत्त्वा देव प्र पिबन्ति RV X 85 5, cf AV 14 1 14, N₁₁ XI 5
 § यत्पाञ्चजन्यया विशा RV VIII 63 7, N₁₁ III 8
 * यत्रा वदेते अवर परश्च RV X 88 17, N₁₁ VII 30
 § यत्रा वो दिद्युद्रदति RV I 166 6, N_{1r} VI 30
 * यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भाग RV I 164 21, cf AV 9 9 22, N_{1r} III 12
 § यत्स गुग्णा मधवन् काशिरित्ते RV III 30 5, N₁₁ VI 1, VII 6
 § यथा देवा अशुमाप्याययन्ति N₁₁ V 11, Cf MS 4 9 27 140 3 4 12 2 181 7, KS 1 12, AV 7 81 6
 § यथा वातो यथा वन RV V 78 8, N_{1r} III 15

- § यदस्युपजिह्विका RV VIII 102 21, VS 11 24, N₁₁ III 20
यदरोदीत्तदुद्रस्य रुद्रत्वम् N₁₁ X 5, attributed to Hārīdravikam,
TS 1 5 1 1, cf ŚB IX 1 1 6, BD 11 34
यदवर्तत तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम् N₁₁ II 17
यदवर्धत तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम् N₁₁ II 17
यदवृणोत्तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम् N₁₁ II 17, TS 2 4 12 2 यदिर्मोऽलोकान-
वृणोत्तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्
- § यदा ते मर्तो अनु भोगमानद् RV I 163 7, X 7 2, VS 29 18,
N₁₁ VI 8
- * यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति RV V 39 1, SV 1 345, 2 522, N₁₁ IV 4
- * यदिन्द्राग्नी परमस्या पृथिव्याम् RV I 108 10, N₁₁ XII 31
- * यदुदञ्चो वृषाकपे RV X 86 22, AV 20 126 22, N₁₁ XIII 3
- * यदेदेनमदधुर्यज्ञियास RV X 88 11, MS 4 14 14 239 17,
N₁₁ VII 29
यद् गृहीतमविज्ञात N₁₁ I 18, cf SUB 3, See Mahābhāṣya 1 1 1
Vol 1 page 2
- * यद्देवापि शन्तनवे पुरोहित RV X 98 7, N₁₁ II 12
- * यद्द्याव इन्द्र ते शत RV VIII 70 5, AV 20 81 1, 92 20,
SV 1 278, 2 212, N₁₁ XIII 2
- * यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि RV VIII 100 10, N₁₁ XI 28
- § यमिक्षितिमक्षितय पिबन्ति N₁₁ V 11, VS 5 7, cf TS 2 4 14 1,
AV 7 81 6, MS 4 9 27, 140 3, KS 10 12
- § यमाविहेह मातरा RV VI 59 2, N₁₁ X 21
यमेव विद्या शुचिमप्रमत्त SUB 3, N₁₁ II 4
- § यमेरिरे भृगव RV I 143 4, N₁₁ IV 23
- * यमो ह जातो यमो जनित्वम् RV I 66 4, N₁₁ X 21
- * यव वृकेणाश्विना RV I 117 21, N₁₁ VI 26
- § यस्ते गर्भममीवा RV X 162 2 AV 20 96 12, N₁₁ VI 12
- * यस्मात्पर नापरमस्ति TA 10 10 3, Mu 10 4, N₁₁ II 3
- * यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे RV X 135 1, TA 6 5 3, N₁₁ XII 29
- * यस्मै त्व सुद्रविणो ददाश RV I 94 15, N₁₁ XI 24
- * यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेता RV II 12 1; AV 20 34 1; N₁₁.III 21,
X 10
- § यस्यामुशान्त प्रहराम शेषम् RV X 85, 37, cf AV 14 2 38
N₁₁ III 21

- * या ओषधी पूर्वा जाता RV X 97 1, VS 12 57, N₁₁ IX 28
 † या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्पति RV VII 46 3, N₁₁ X 7
 § यादृश्मिन्धापि तमपस्यया विदत् RV V 44 8, N₁₁ VI 15, cf N₁₁ I 15
 * यामथर्वा मनुष्यिता RV I 80 16, N₁₁ XII 34
 * यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकम् RV X 88 19, N₁₁ VII 31
 § युव च्यवान सनय यथा रथ RV X 39 4, N₁₁ IV 19
 § ये ते मदा आहनसो RV IX 75 5, N₁₁ IV 15
 * ये ते सरस्व ऊर्मय RV VII 96 5, N₁₁ X 24, cf ये ते सरस्वन्मूर्मय KS 19 14
 § येन देवा पवित्रेण RVKh 9 67 4, SV 2 652, N₁₁ V 6
 § येन स्मा सिन भरथ RV III 62 1, N₁₁ V 5
 * येना पावक चक्षसा RV I 50 6, AV 13 2 21, 20 47 18, VS 33 32, N₁₁ XII 22 to 25
 * यो अनिध्नो दीदयदप्स्व^१न्त RV X 30 4, AV 14 1 37, N₁₁ X 19
 § यो अश्मनोरन्तरग्नि जजान RV II 12 3 AV 20 34 3 N₁₁ VIII 2
 § यो अस्कृधोयुरजर RV VI 22 3, AV 20 36 3, N₁₁ VI 3
 † यो अस्मै घ्नस उत वा RV V 34 3, N₁₁ VI 19
 * यो जात एव प्रथमो मनस्वान् RV II 12 1, AV 20 34 1, N₁₁ X 10
 § यो वा यज्ञै RV I 151 7, N₁₁ VI 8
 यो विद्वभ्यो मानुषीभ्यो दीदेत् ŚS 8 22 1, cf KB V 8, N₁₁ VII 24
 § रजत हरयाणे RV VIII 25 22, N₁₁ V 15
 § रजासि चित्रा वि चरन्ति RV V 63 5, N₁₁ IV 19
 * रथ नु मारुत वयम् RV V 56 8, N₁₁ XI 50
 * रथे तिष्ठन्नयति वाजिन पुर RV VI 75 6, VS 29 43, N₁₁ IX 16
 † रमध्व मे वचसे सोम्याय RV III 33 5, N₁₁ II 25
 * राकामह सुहवा सुष्टुती हुवे RV II 32 4, AV 7 48 1, N₁₁ XI 31
 § रास्पिनस्यायो N₁₁ VI 21, frag of RV I 122 4
 * रक्षाद्वत्सा रक्षाती श्वेत्यागात् RV I 113 2, SV 2 1100, N₁₁ II 20
 § रूप रूप मघवा बोभवीति RV III 53 8, N₁₁ X 17
 § रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः RV VI 66 9 KS 20 15, N₁₁ III 21
 § लोघ नयन्ति पशु मन्यमानाः RV III 53 23, N₁₁ IV 14
 § लोपाश सिंह प्रत्यञ्चमत्सा RV X 28 4, N₁₁, V 3,

- * वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं RV VI 75 3, VS 29 40, N₁₁ IX 18
- * वनस्पते रशनया नियूया KS 18 21, MS 4 13 7 209 1, cf RV X 70 10, N₁₁ VIII 20
- * वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया RV VI 47 26, AV 6 125 1, VS 29 52, Nir IX 12
- § वनुयाम वनुष्यत RV I 132 1, VIII 40 7, N₁₁ V 2
- § वने न वायो न्यधायि चाकन् RV X 29 1, AV 20 76 1, N₁₁ VI 28
- § वन्नक पद्भिरुप सर्पदिन्द्रम् RV X 99 12, N₁₁ V 3
- § वज्रीभि पुत्रममुवो अदानम् RV IV 19 9, N₁₁ III 20
- * वय सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रम् RV X 73 11, SV 1 319, N₁₁ IV 3
- § वया इव रुह्नु RV VI 7 6, N₁₁ VI 3
- § वराहमिन्द्र एमुषम् RV VIII 77 10, N₁₁ V 4
- § वसुभि सत्वा भुवा Nir V 5, frag of RV II 31 1, VIII 35 1
- § वाजे सुशिप्र गोमति RV VIII 21 8, N₁₁ VI 17
- * वात आ वातु भेषजम् RV X 186 1, SV 1 184, 2 1190, N₁₁ X 35
- * वाम वाम त आदुरे RV IV 30 24, N₁₁ VI 31
- * वायवा याहि दर्शत RV I 2 1, Nir X 2
- § वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा TS 1 7 7 2, KS 13 14, N₁₁ I 5, cf वातो वा मनो वा VS 9 7
- § वाहिष्ठो वा हवाना RV VIII 26 16, N₁₁ V 1
- § विजेषकृदिन्द्र इव RV X 84 5, AV 4 31 5, N₁₁ VI 29
- § विदथानि प्र चोदयन् RV III 27 7, SV 2 827, N₁₁ VI 7
- § विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् RV III 34 1, AV 20 11 1, N₁₁ IV 17.
- § विद्याम तस्य ते वयम् RV V 39 2, SV 2 523, N₁₁ IV 18
- * वि द्यामेषि रजस्पृथु RV I 50 7, AV 13 2 22, 20 47 19, N₁₁ XII 23
- विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम SUB 3, Vas Dh 2 8, N₁₁ II 4
- * विधुन्न या पतन्ती दविद्योत् RV X 95 10, N₁₁ XI 36
- * विधु दद्राण समने बहूना RV X 55 5, AV 9 27 9, SV 1 32), 2 1132, N₁₁ XIII 31 = XIV 18
- § विध्यद्वराह तिरो RV I 61 7, AV 20 35 7, N₁₁ V 4
- § वि न इन्द्र मृधो जहि RV X 152 4, AV 1 21 2, SV 2 1218 VS 8 44, 18 70, Nir VII 2
- § विप्र विप्रासोऽवसे RV VIII 11 6, N₁₁ XIII 43 = 14 32

- * विरूपास इष्टयस्त RV X 62 5, N₁₁ XI 17
- * वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षस RV V 83 2, N₁₁ X 11
- * विश्वकर्मान्हविषा वावृधान RV X 81 6 SV 2 939, VS 17 22, N₁₁ X 27
- † विश्वकर्मा विमना आद्विहाया RV X 82 2, VS 17 26, N₁₁ X 26
- * विश्वानरस्य वस्पतिम् RV VIII 68 4, SV 1 364, N₁₁ XII 21
- * विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कवि RV V 81 2, VS 12 3, N₁₁ XII 13
- † विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघत RV I 110 4, N₁₁ XI 16
- § वि प्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने RV I 101 10, N_{1r} VI 17
- § वि सीमत सुरुचो वेन आव AV 4 1 1 5 6 1, SV 1 321, VS 13 3, N₁₁ I 7
- † वि हि सोतोरसृक्षत RV X 86 1, AV 20 126 1, N_{1r} XIII 4
- § वीत पात पयस उत्त्रियाया RV I 153 4 AV 7 73 5, N_{1r} IV 19
- § वीरुध पारयिणव RV X 97 3 VS 12 77, N₁₁ VI 3
- § वीहि शूर पुरोलाशम् RV III 41 3, AV 20 23 3, N₁₁ IV 19
- § वृकश्चिदस्य वारण उरामथि RV VIII 66 8, AV 20 97 2 SV 2 1042, N₁₁ V 21
- § वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वया RV VI 24 3, N₁₁ I 4
- § वृक्षे वृक्षे नियता सीमयद्गौ RV X 27 22, N₁₁ II 6
- § वृषाकपायि रेवति RV X 86 13, AV 20 126 13, N₁₁ XII 9
- § वृषा सिन्धूना वृषभ RV VI 44 21, N₁₁ VI 17
- † वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम RV I 98 1, VS 26 7, N₁₁ VII 22
- * वैश्वानरो यतते सूर्येण RV I 98 1, VS 26 7, N₁₁ VII 22, VII 23
- * व्यचस्वतीहर्विया वि श्रयन्ताम् RV X 110 5, AV V 12 5, VS 29 30, N₁₁ VIII 10
- § शसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहि RV III 53 3, N₁₁ IV 16
- § शत सेना अजयत् साकमिन्द्र RV X 103 1, AV 19 13 2, SV 2 1199, VS 17 33, N₁₁ I 15
- * शत जीव शरदो वर्धमान RV X 161 4, AV 3 11 4 7 53 2 20 96 9 N₁₁ XIII 47 = XIV 36
- § शतपवित्रा स्वधया मदन्ती RV VII 47 3 N₁₁ V 6
- § शत मेषान्वृक्ये RV I 116 16, N₁₁ V 21
- * श नो भवन्तु वाजिन RV VII 38 7, VS 9 16, 21 10, N_{1r} XII 44

- § शर्याभिर्न भरमाणो RV IX 110 5, SV 2 857, N₁₁ V 4
- * शासद्वहिर्दुहितुर्नस्य गात् RV III 31 1, N₁₁ III 4
- § शिशीते शृङ्गे रक्षसे RV V 2 9, N_{1r} IV 18
- § शीर पावकशोचिषम् RV III 9 8, VIII 43 31, 102 11, N₁₁ IV 14
- * शुक्र ते अन्यद्यजत ते अन्यत् RV VI 58 1, SV 1 75, N₁₁ XII 17
- * शुनासीराविमा वाच जुषेथा RV IV 57 5, N₁₁ IX 41
- § श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथ RV VII 63 5, N_{1r} VI 7
- * श्रद्धयाग्नि समिध्यते RV X 151 1, N₁₁ IX 31
- * श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथम् RV IV 38 5, N_{1r} IV 24
- * श्रायन्त इव सूर्यम् RV VIII 99 3, AV 20 58 I, SV 1 267 2 669 VS 33 41, N₁₁ VI 8
- § षळर आहुरर्पितम् N_{1r} IV 27, RV I 164 12, AV 9 9 12 षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि N_{1r} IV 27, cf GB 1 5 5, AB 2 7, S/B 1 3 5 9, 12 3 2 3
- § स इत्तमो स्वयुन RV VI 21 3, N₁₁ V 15
- § स रुजाना पिपिष इन्द्रशत्रु RV I 32 6, N₁₁ VI 4
- * सवत्सर शशायाना ब्राह्मणा RV VII 103 1, AV 4 15 13, N₁₁ IX 6
- * सक्तुमिव तितउना पुनन्तो RV X 71 2, N₁₁ IV 10
- § सचस्वा न स्वस्तये RV 1 1 9, VS 3 24, N_{1r} III 21
- § स चित्रेण चिकिते रसु RV II 4 5, N_{1r} VI 17
- § स तुर्वणिर्महौ RV I 56 3, N₁₁ VI 14
- § स त्ताव नैनमश्नोत्यहति RV I 94 2, N_{1r} IV 25
- * सद्यश्चिद्य शवसा पञ्च कृष्टी RV X 178 3, N₁₁ X 29
- * सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञम् RV X 110 11, AV 5 12 11, VS 29 36, N₁₁ VIII 21
- § स न सिषक्तु यस्तुर RV I 18 2, VS 3 29, N₁₁ III 21
- § स न स्तिपा उत भवा RV X 69 4, N₁₁ VI 17
- § सनेम वाजपस्यम् RV IX 98 12, SV 2 1030, N₁₁ V 15
- § स पतव्रीत्वर स्या RV X 88 4, N₁₁ V 3
- * सप्त ऋषय प्रतिहिता शरीरे VS 34 55, N₁₁ XII 37

सप्त च वै शतानि etc N₁₁ IV 27, AB 2 17 4, ŠB 1 5 5 1,
12 3 2 4 cf GB 1 5 5 सप्त च वै शतानि विशतिश्च सप्तसरस्याहानि
च रात्रयश्च

- § सप्त मर्यादाः कवयस्ततश्च RV X 5 6, AV 5 1 6, N₁₁ VI 27
* सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम् RV I 164 2, AV 9 9 2, N_{1r} IV 27
§ सप्त शतानि विशतिश्च तस्थु RV I 164 11, AV 9 9 13, N₁₁ IV 27
§ सप्त स्वसूररूपीर्वावशान RV X 5 5, N₁₁ V 1
* सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेत RV I 164 36, AV 9 10 17,
N₁₁ XIII 34 = XIV 21
§ स भन्दना उदियर्ति RV IX 86 41, N₁₁ V 2
* समस्मिञ्जायमान आसत ज्ञा RV X 95 7, N₁₁ X 47
* समानमेतदुदकम् RV I 164 51, N₁₁ VII 23
§ समान्या वियुते दूरे अन्ते RV III 54 7, N_{1r} IV 25
§ समिद्धस्य रक्षादर्क्षि पाज RV V 1 2, SV 2 1097, N_{1r} VI 13
§ समिद्धो अञ्जन्कृदर मतीनाम् VS 29 1, N_{1r} III 20
* समिद्धो अद्य मनुषो दुरोगे RV X 110 1, AV 5 12 1, VS 29 25,
N₁₁ VIII 5
§ समुद्रादूर्मिर्मधुर्मा उदारत् RV IV 58 1, VS 17 89, N_{1r} VII 17
* स मा तपन्त्यभित RV I 105 8, X 33 2, cf BD 7 34,
N₁₁ IV 6
* सविता यन्त्रै पृथिवीमरम्णात् RV X 149 1, N₁₁ X 32
§ स शर्द्धदर्यो विष्णुस्य RV VII 21 5, N_{1r} IV 19
§ सप्त न पक्रमविदच्छुचन्तम् RV X 79 3, N₁₁ V 3
§ सस्त्रिमविन्दच्चरणे नदीनाम् RV X 139 6, N₁₁ V 1
* साकज्ञाना सप्तथमाहुरेकजम् RV I 164 15 AV 9 9 16
N₁₁ XIII 32 = XIV 19
§ सा मे सत्याशीर्देवेषु cf TS 3 2 7 2, N₁₁ VI 8
* सिनीवालि पृथुष्टके RV II 32 6, AV 7 46 1, VS 34 10,
N₁₁ XI 32
§ सिषक्ति पूषा अभ्यर्घयज्वा RV VI 50 5, N₁₁ VI 6
सुकिशुक शल्मलि विश्वरूप RV X 85 20, cf AV 14 1 61
N₁₁ XII 8
§ सुख रथ युयुजे सिन्धुरश्विनम् RV X 75 9 N_{1r} VII 7
* सुगा वो देवा सदनमकर्म N₁₁ XII 42, cf सदना अकर्म AV 7 97 4
VS 8 18

- * सुगुरसत्सु हिरण्य RV I 125 2, N₁₁ V 19
- § सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत् RV X 95 14, N_{1r} VII 3
- ^ सुदेवो असि वरुण RV VIII 69 12, AV 20 92 9, N₁₁ V 27
- * सुपर्ण वस्ते मृगो अस्या RV VI 75 11, VS 29 48, N₁₁ IX 19
- § सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे VS 28 5, MS 4 13 2 200 11, KS 15 13 TB 3 6 2 2, N_{1r} IV 18
- § सुवास्त्वा अधि तुग्वनि RV VIII 19 37, N₁₁ IV 15
- § सुविते मा धा TS 1 2 10 2, KS 2 8, MS 1 2 7 16 15, N₁₁ IV 17
- § सुषुम्ण सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः TS 3 4 7 1, MS 2 12 2 145 4, VS 18 40, KS 18 14, N₁₁ II 6
- * सुयवसाङ्गवती हि भूया RV I 164 40, AV 7 73 11, 9 10 20, N_{1r} XI 44
- § सूरदश्च वसवो निरतष्ट RV I 163 2, VS 29 13, N₁₁ IV 13
- § सूर्यमादितेयम् RV X 88 11, N₁₁ II 13, VII 29
- * सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषाम् RV VII 33 8, N₁₁ XI 20
- * सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू RV X 106 6, N₁₁ XIII 5
- § सृप्रकरस्नमूतये RV VIII 32 10, SV 1 217, N₁₁ VI 17
- * सेनेव सृष्टाम दधाति RV I 66 7, N₁₁ X 21
- * सोम पवते जनिता मतीना RV IX 96 5, N₁₁ XIII 25 = XIV 12
- * सोम गावो धेनवो वावशाना RV IX 97 35, SV 2 210 N₁₁ XIII 28 = XIV 15
- § सोम पिब मन्दसानो गणश्रिभि RV V 60 8, N₁₁ VIII 2
- * सोम मन्यते पपिवान् RV X 85 3, AV 14 1 3, N_{1r} XI 4
- * सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मणि RV X 167 3, N₁₁ XI 12
- * सोमान स्वरण कृणुहि RV I 18 1, VS 3 28 N₁₁ VI 10
- सोर्देवानसृजत तःसुराणां सुरत्वमसोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वम् N₁₁ III 8, cf TB 2 3 8 2 तस्यासुरेवाजीवत् तेनासुनाऽसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वम् ।
- § स्कन्धासीव कुलिशेना RV I 32 5, N₁₁ VI 17
- § स्तवे वज्र्यूचीषम RV X 22 2, N₁₁ VI 23
- * स्तुषेय्य पुरुवर्षसमृन्वम् RV X 120 6, N₁₁ XI 21
- § स्तृणन्ति बर्हिरानुषक् RV VIII 45 1, SV 1 133, 2 688, VS 7 32, N₁₁ VI 14, cf स्तृणीत बर्हिरानुषक् RV I 13 5
- * स्तोमेन हि दिवि देवास्तो अग्निम् RV X 88 10, N₁₁ VII 28

- * क्षिय सतीस्तौ उ मे पुस आहु RV I 164 16, AV 9 9 15, N₁₁ XIII 33 = XIV 20
 स्थाणुरय भारह्वार N₁₁ I 18, cf Samhitopaniṣad B }
- § स्थूर राघ शताश्व RV VIII 4 19, N₁₁ VI 22
- * स्योना पृथिवि भव RV I 22 15, N₁₁ IX 32
- § स्वधिते मैत्र हिंसी VS 4 1, 5 42, 6 15, N₁₁ I 15
- * स्वर्यन्तो नापेक्षन्त AV 4 14 4, VS 17 68, N_{1r} XIII 8
- § स्वसुर्जार् दृणोतु न RV VI 55 5, N₁₁ III 16
- * स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा RV X 63 16, N_{1r} XI 46
- * स्वादिष्टया मदिष्टया RV IX 1 1, SV 1 468, 2 39, VS 26 25, N₁₁ XI 3
- * हस शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्भोता RV IV 40 5, VS 10 24 12 14, N_{1r} XIII 44 = XIV 29
- § हन्ताह पृथिवीमिमा RV X 119 9, N₁₁ I 4
- § हरी इन्द्र प्रतद्वसू RV VIII 13 27, N_{1r} VI 21
- हविर्भिरेके स्परित सचन्ते RVKH X 106 1, N_{1r} I 11
- * हविषा जारो अपा RV I 46 4, N₁₁ V 24
- * हविष्यान्तमजर स्वर्विदि RV X 88 1, N_{1r} VII 25
- § हविष्मो आविवासति RV I 12 9, SV 2 196, VS 6 23, N₁₁ XI 23
- * हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूना RV I 164 27, AV 7 73 8, 9 10 5, N₁₁ XI 45
- * हिनोता नो अध्वर देवयज्या RV X 30 11, N_{1r} VI 22
- * हिमेनाग्निं व्रसमवारयेथा RV I 116 8, cf BD II 110, N_{1r} VI 36
- * हिरण्यगर्भं समवर्तताग्ने RV X 121 1, AV 4 2 7, VS 13 4, 23 1 25 10, N_{1r} X 23
- § हिरण्यरूपं स हिरण्यसदृक् RV II 35 10, N₁₁ III 16
- * हिरण्यस्तूप सवितर्यथा त्वा RV X 149 5, N_{1r} X 33
- * हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु RV X 71 8, N₁₁ XIII 13
- § होतुश्चित्पूर्वं हविरद्यमाशत RV X 94 2, N_{1r} VII 7

A LIST OF UNTRACED QUOTATIONS

- § अग्नि पवित्र स मा पुनातु N₁₁ V 6 *cf* TB 1 4 8 3-वैश्वानरो रश्मिभिर्मा पुनातु । अग्ने दक्षै पुनाहि मा ।
- § अदन्तक पूषा N₁₁ VI 31, *cf* KB 6 13 —तस्य दन्तान्परोवाप तस्मादा-
दुरदन्तक पूषा करम्भाग इति, *cf* GB 1 2 —तस्मादादुरदन्तक पूषा पिष्ट
भाजान इति
- * अवाङ्मुख पीड्यमानो जन्तुश्चैव समन्वित N₁₁ XIII 19 = XIV 6
अविशेषेण पुत्राणा दायो भवति धर्मत । मिथुनाना विसर्गादौ मनु स्वायम्भुवो-
ऽब्रवीत् ॥ N₁₁ III 4, *cf* MDH 9 133, 139
असौ वा आदित्योऽग्निवैश्वानर N₁₁ VII 23, *cf* AB VIII 24 6, 25 1
अग्निवा एष वैश्वानर, *cf* TB III 7 3 1 एष वा अग्निवैश्वानर
- आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा N₁₁ VIII 22
आदित्यो दक्ष N₁₁ XI 23
आहारा विविधा भुक्ता पीता नानाविधा स्तना । मातरो विविधा दृष्टा पितर
सुहृदस्तथा ॥ N₁₁ XIII 19 = XIV 6
- इद तेऽन्याभिरसमानमद्भिर्या काश्च सिन्धु प्रवहन्ति नद्य । सप्तो जीर्णामिव त्वच
जहाति पाप सशिरस्कोऽभ्युपेत्य ॥ N₁₁ XIII 47 = XIV 34
- § इन्द्रे कामा अयसत N₁₁ VII 2 The quotation is continued by
Durga as follows —दिन्यास पार्थिवा उत । त्यमू षु गृणता नर ।
- * इमे सुता इन्दव प्रातरिवना सजोषसा पिबतमश्विना तान् । अय हि वामूतये
वन्दनाय मा वायसो दोषा दयमानो अब्रूधुधत् ॥ N₁₁ IV 17
- ऋच्छन्तीव खे उदगन्ताम् N₁₁ I 9
- तद्यदेन प्राणै समैन्धस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वम् N₁₁ X 8, *cf* SB 6 1 1 2 —
एष एवेन्द्रस्तानेष प्राणान्मध्यत इन्द्रियेणैव यदैन्ध तस्मादिन्द्र इन्द्रो ह वै
तमिन्द्र इत्याचक्षते परोऽक्षम् ।
- त मरुत क्षुरपविना व्ययु N₁₁ V 5 Durga attributes the quota-
tion to a Brâhmaṇa, the full passage being —देवा वै वृत्रस्य मर्म
नाविदन् । त मरुत क्षुरपविना व्ययु । स वा एन तदतपस्तस्मात्सान्तपना ।
तस्मात्पुमान्दायादोऽदायादा स्त्री N₁₁ III 4
तस्मात्स्त्रिय जाता परास्यन्ति न पुमांसम् N₁₁ III 4
तस्मादेते व्यक्ततरे इव भवत N₁₁ I 9
- * त्वामिन्द्र मतिभि सुते N₁₁ IV 19

न वा अमु लोक जग्मुषे कि च नाकम् N₁₁ II 14

नाभ्रात्रीमुपयच्छेत तोक ह्यस्य तद्वति N₁₁ III 5

निश्चक्त्रासश्चिदिन्नरो भूरितोका वृकादिव । बिभ्यस्यन्तो ववाशिरे शिशिर जीवनाय
कम् ॥ N₁₁ I 10

नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणम् N_{1r} III 20 cf न वा इमानि क्षत्राण्यभूव
न्निति । तत्रक्षत्राणा नक्षत्रत्वम् TB 2 7 18 3

नोपरस्याविष्कुर्याद्यदुपरस्याविष्कुर्याद्गतेष्टा स्यात्प्रमायुको यजमान N₁₁ III 5

पृथिवी वैश्वानर सवत्सरो वैश्वानरो ब्राह्मणो वैश्वानर N₁₁ VII 24 //
SB 6 2 1 36 —सवत्सरो वैश्वानर

बब्धा ते हरी धाना उप ऋजीष जिघ्रताम् N₁₁ V 12 Dugai gives the
quotation in full as follows —

धाना सोमानामिन्द्राद्धि च पिब च । बब्धा ते हरी धाना उप ऋजीष जिघ्रताम् ।
आ रथचर्षणे सिचस्व । यत्त्वा पृच्छाद् वृषन्पत्नी कामीमदथा इत्यस्मिन् सुन्वति
यजमाने तस्मै किमरास्था सुष्ठु सुवीर्य यज्ञस्यागुर उद्रुच यद्यदवीकमता
तत्तथाभूद्धोतर्यज । हारियोजनस्याय प्रैष ।

मृतश्चाह पुनर्जातो जातश्चाह पुनर्मृत । नाना योनिसहस्राणि मयोषितानि यानि वै ॥
N_{1r} XIII 19 = XIV 6

यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् N₁₁ X 5, attributed to Kathakam

यदस्य दिवि तृतीय तदसावादित्य इति हि ब्राह्मणम् N₁₁ VII 28

युगसहस्रपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदु । रात्रि युगसहस्रान्ता तेऽहोरात्रविदो जना ॥
N₁₁ XIII 17 = XIV 4

वरमाहारमाहार्षी N₁₁ V 4

वसातिषु स्म चरथोऽसितौ पेत्याविव । कदेदमश्विना युवमभि देवो अगच्छतम् ॥
N_{1r} XII 2

विद्या ह वै ब्राह्मणमा जगाम N₁₁ II 4, SUB 3

विपक्वप्रज्ञ आदित्य इत्युपनिषद्दर्ण N₁₁ III 12

शकट शाकिनी गावो जालमस्यन्दन वनम् । उदाधि पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव
वृत्तय ॥ N₁₁ VI 5

षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि सवत्सस्याहोरात्रा N₁₁ IV. 27

स तौरयाण उप याहि यज्ञ मरुद्भिरिन्द्र सखिभि सजोषा N_{1r} V 15,
समुद्राद्भयोषोऽद्भ्य उदेति N₁₁ VII 17

INDEX TO THE WORDS OF THE NIGHANTU

N B—Roman figures refer to the Adhyayas (Chapters) and the Arabic to the Sections (Khandas) of the Adhyaya and to the serial number in the section

असन्नम् IV 2 75	अज्ञा II 15 21	आनिनि II 14 107
अहुर IV 3 112	अण्व्य II V 2	अनुमति V 5 20
अकृपारस्य IV 1 33	अतति II 14 38	अनुष्टुप् I 11 51
अक्तु I 7 1	अत्य I 14 1	अनेद्य III 8 3
अक्र IV 3 76	अथर्य II 5 8	अनेमा III 8 2
अक्षरम् I 11 46	अथर्युम् IV 2 41	अन्तमानाम् II 16 9
अक्षरम् I 12 32	अथर्वा V 6 21	अन्तरिक्षम् I 3 6
अक्षा V 3 4	अथर्वाण V 5 13	अन्ध II 7 1
अक्षितम् I 12 77	अदिति I 1 14	अन्ध IV 2 6
अगन् II 14 111	अदिति I 11 48	अन्नम् I 12 61
अग्रायी V 3 28	अदिति II 11 6	अप I 12 81
अग्निः V 1 1	अदिति IV 1 19	अप II 1 1
अग्निः V 4 23	अदिति V 5 16	अपत्यम् II 2 10
अग्निर्न ये III 13 3	अदिती III 30 21	अपा नपात् V 4 11
अग्निया IV 3 63	अद्धा III 10 4	अपारे III 30 24
अग्रुव I 13 14	अद्धातय III 15 21	अपीच्यम् III 25 6
अग्रुव II 5 1	अद्भुतम् III 3 23	अप् II 1 2
अघशस्* III 24 13	अद्भ्यस्त् IV 1 24	अप् II 2 7
अघ्न्या II 11 1	अद्रि I 10 1	अप् III 7 8
अघ्न्या V 5 31	अद्रिगु IV 2 13	अप्त्वाना II 4 1
अङ्गिरसः V 5 11	अध्वर III 17 3	अप्रतिष्कृत IV 3 69
अच्छ IV 2 78	अध्वरम् I 3 16	अप्रायुव IV 1 37
अज एकपाद् V 6 18	अध्वा I 3 12	अप्वा IV 3 48
अजगन् II 14 112	अनभिशास्त्य III 8 3	अप्वा V 3 27
अजा पूष्ण I 15 5	अनर्वा IV 3 105	अप्स III 7 6
अजिरम् II 15 13	अनर्शरातिम् IV 3 101	अभिख्या III 9 11
अजिरा I 13 35	अनव II 3 19	अभिधेतन IV 3 111
अजीग IV 3 36	अनवद्य III 8 1	अभीके II 17 10
अज्म II 17 43	अनवब्रव IV 3 119	अभीके III 29 3
अज्म III 4 22	अनवायम् IV 3 13	अभीशव I 3 3

अभीशव II 5 20
 अभीशव V 3 11
 अभीशू II 4 3
 अभ्यर्घयज्वा IV 3 26
 अभ्यर्ष III 21 3
 अभ्रम् I 10 22
 अभ्व III 3 9
 अभ्रम् I 12 89
 अमति III 7 5
 अमति IV 3 49
 अमत्र IV 3 102
 अमवान् IV 3 45
 अमा III 4 11
 अमिन IV 3 67
 अमीवा IV 3 46
 अमूर IV 3 37
 अमृतम् I 2 12
 अमृतम् I 12 83
 अम्बरम् I 3 1
 अम्बरम् II 16 3
 अम्बु I 12 91
 अम्भ I 12 5
 अम्भसी III 30 6
 अम्भृण III 3 16
 अम्यक् IV 3 60
 अय I 2 4
 अयते II 14 2
 अया III 29 21
 अयुथु II 14 122
 अरण्यानी V 3 24
 अररिन्दानि I 12 26
 अरुण्यो गाव उषसा
 I 15 7
 अरुष I 14 17
 अरुषति II 14 65

अरुषम् III 7 15
 अरुषी I 8 13
 अर्क II 7 18
 अर्क II 20 10
 अर्क IV 2 24
 अर्चति III 14 1
 अर्चि I 17 5
 अर्जुनम् III 7 13
 अर्जुनी I 8 6
 अर्ण I 12 1
 अर्णा I 13 20
 अर्दति II 14 73
 अर्दयति II 19 11
 अर्भक III 2 9
 अर्भकम् III 29 4
 अर्य II 22 2
 अर्वा I 14 3
 अर्वाके II 16 8
 अलातृण IV 3 5
 अरुप III 2 11
 अव II 7 9
 अवचाकशत् III 11 8
 अवत III 23 7
 अवति II 14 11
 अवतिरति II 19 18
 अवनय I 13 1
 अवनय II 5 11
 अवनि I 1 9
 अवमे II 16 10
 अविष्यन् II 8 6
 अव्यथय I 14 19
 अशत् II 18 7
 अशन I 10 5
 अशनुते II 18 10
 अश्मा I 10 8

अश्व* V 3 1
 अश्वा I 14 26
 अश्वाजनी V 3 15
 अश्विनौ V 6 1
 असक्राम् IV 3 117
 असश्चन्ती IV 2 7
 असामि IV 3 106
 असिक्री I 7 13
 असिन्वर्ता IV 3 27
 असु III 9 6
 असुनीति V 4 25
 असुर I 10 29
 असूर्ते सूर्ते IV 3 59
 अस्कृद्योयु IV 3 11
 अस्तम् III 4 5
 अस्तमीके II 16 5
 अस्मे IV 3 29
 अस्य IV 1 62
 अस्या* IV 1 61
 अस्त्रेमा III 8 1
 अहना I 8 10
 अहि I 10 21
 अहिः I 12 31
 अहि V 4 29
 अहिर्बुध्न्य V 4 30
 अही II 11 4
 अही III 30 22
 अह्नाय III 27 6
 अह्याण IV 2 55
 आ IV 2 32
 आकाशम् I 3 7
 आकीम् III 12 5
 आकृतम् III 12 9
 आके II 16 6

. 26 1
 [III 15 18
 . 17 6
 I 18 3
 II 19 22
 नेत II 14 84
 V. 2 39
 [V 2 44
 . 6 11
 II. 11 3
 17 8
 17 34
 6. 1
 I 19 20
 V. 6 24
 ✓. 3 118
 18 4
 . 18 9
 V 3 56
 . 8
 2. 52
 3. 21
 I. 18 6
 न्युः IV 2 45
 7. 5 15
 . 4 1
 . 3 17
 7. 23
 I. 12 29
 V. 2 57
 26 4
 3 33
 . 14 66
 II 8 1
 . 12 46

आशा I 6 2
 आशाभ्य IV 3 2
 आशिष III 21 4
 आशी IV 3 35
 आशु II 15 16
 आशु I 14 15
 आशुशुक्षणि IV 3 1
 आष्ट II 18 5
 आष्टा I 6 4
 आसात् II 16 2
 आहन IV 2 11
 आहनस IV 1 23
 आहवे II 17 7
 आहिकम् III 12 4
 इत्था III 10 5
 इत्था IV 2 29
 इदम् I 12 101
 इदमिव III 13 1
 इद यथा III 13 2
 इदयु IV 3 127
 इदा III 28 5
 इदानीम् III 28 6
 इध्म V 2 2
 इन II 22 4
 इन्दु I 12 84
 इन्दु III 17 13
 इन्दु V 4 27
 इन्द्र V 4 4
 इन्द्राणी V 5 27
 इन्द्रियम् II 10 14
 इन्वति II 14 115
 इन्वति II 18 1
 इयक्षति II 14 40
 इयति II 14 78

इरज्यति II 21 1
 इरज्यति III 5 1
 इरा II 7 12
 इरावत्य I 13 25
 इळ V 2 5
 इळा I 1 15
 इळा I 11 3
 इळा II 7 13
 इळा II 11 7
 इळा V 5 35
 इलीबिश IV 3 86
 इषति II 14 100
 इषम् II 7 14
 इषिरेण IV 1 7
 इषु V 3 14
 इषुधि V 3 9
 इषुध्यति III 19 14
 इष्टि III 17 9
 इष्मिण IV 1 25
 ईक्षे IV 3 27
 ईद्वखते II 14 80
 ईम् I 12 63
 ईम् IV 2 80
 ईमहे III 19 1
 ईते II 14 79
 ईर्मान्तास IV 1 14
 ईषति II 14 70
 उक्थ्य III 8 6
 उक्षा III 3 11
 उक्षित III 3 5
 उत्स III 23 10
 उदकम् I 12 36
 उपजिह्विका III 29 12

उपदि I 11 26
 उपम II 16 11
 उपर I 10 18
 उपरा I 6 3
 उपल I 10 19
 उपलप्रक्षिणी IV 3 23
 उपसि IV 3 24
 उपाके II 16 7
 उराण IV 3 77
 उरु III 1 1
 उर्वशी IV 2 47
 उर्वशी V 5 25
 उर्वी I 1 10
 उर्वी III 30 19
 उर्व्य I 13 24
 उल्लल्लम् V 3 16
 उल्लल्लमुसले V 3 29
 उल्लम् IV 3 132
 उशिक् II 6 12
 उशिज III 15 19
 उश्मसि II 6 2
 उषा V 5 34
 उषा V 6 2
 उषासानक्ता V 2 8
 उस्ना II 11 2
 उस्ना I 5 9
 उस्त्रिया II 11 3
 ऊति IV 2 15
 ऊध I 7 20
 ऊर्ह II 7 15
 ऊर्जस्वत्य I 13 28
 ऊर्दरम् III 29 13
 ऊर्म्या I 7 5

ऋक् I 11 34
 ऋक्षा III 29 9
 ऋचीषम् IV 3 103
 ऋच्छति II 14 35
 ऋच्छति III 5 8
 ऋजुनीती IV 3 93
 ऋज्जति IV 3 92
 ऋणाद्धि III 5 7
 ऋणोति II 14 53
 ऋण्वति II 14 52
 ऋत V 4 26
 ऋतम् I 12 68
 ऋतम् III 10 6
 ऋतस्य योनि I 12 70
 ऋदूदर IV 3 14
 ऋदूप्ते IV 3 15
 ऋधक् IV 1 60
 ऋध्नोति III 5 6
 ऋबीसम् IV 3 133
 ऋभव V 5 10
 ऋभु III 15 8
 ऋभुक्षा III 3 10
 ऋश्यदात् III 23 11
 ऋष्व III 3 3
 ऋहन् III 2 1
 एजति II 14 103
 एतग्व I 14 9
 एतश I 14 10
 एति II 14 120
 एनम् IV 2 82
 एना III 29 22
 एनाम् IV 2 83
 एन्य I 13 6
 एरिरे IV 1 50

एह II 13 6
 ओज I 12 43
 ओज II 9 1
 ओण्यौ III 30 15
 ओदती I 8 4
 ओदन I 10 26
 ओमना IV 3 22
 ओमास IV 3 41
 ओषम् II 15 4
 ओषधयः V 3 22
 औच्चै श्रवस I 14 13
 क V 4 14
 ककुभ I 6 7
 ककुह III 3 19
 कक्ष्या II 5 10
 कण्टति II 14 20
 कण्व III 15 7
 कत्पथम् IV 3 7
 कनति II 6 17
 कनकम् I 2 9
 कपना IV 3 18
 कम् III 6 20
 कम्पते II 12 9
 करणानि II 1 12
 करन्ती (न्ति) II 1 15
 करस्नौ II 4 7
 करासि II 1 13
 करिक्त् II 1 14
 करुणम् II 1 9
 करुलती IV 3 124
 कर्त III 23 3
 कर्तवै II 1 19
 कर्तो II 1 18

कर्त्तव्यम् II 1 17
 कर्त्तव्यम् II 1 8
 कल्मलीकिनम् I 17 2
 कवते II 14 27
 कवन्धम् I 12 6
 कवि III 15 10
 कश I 12 17
 कशा I 11 43
 कसति II 14 6
 काकुत् I 11 28
 काकुदम् IV 2 76
 काञ्चनम् I 2 10
 काट III 23 5
 काणुका IV 2 42
 कातु III 23 2
 कानिषत् II 6 18
 कायमान IV 1 15
 कारु III 16 3
 कारोतरात् III 23 12
 कालयति II 14 18
 काशि IV 3 3
 काष्ठा I 6 5
 कि IV 3 131
 किमीदिने IV 3 44
 कियेभा IV 3 87
 किरणा I 5 2
 कीकटेषु IV 3 128
 कीरि III 16 6
 कीलालम् II 7 27
 कीस्तास III 15 20
 कुटस्य IV 2 70
 कुणारुम् IV 3 4
 कुत्स II 20 11
 कुरव' III 18 2
 कुरुतन IV 1 8

कुलिश II 20 12
 कुलिश IV 3 82
 कुल्या I 13 22
 कुवित् III 1 12
 कुशय III 23 13
 कुडू V 5 23
 कूप III 23 1
 कृण्वति II 19 7
 कृत्ति III 4 13
 कृत्ति IV 2 67
 कृत्वी II 1 20
 कृदर III 4 2
 कृदरम् III 29 14
 कृधु III 2 6
 कृन्तति II 19 8
 कृपण्यति III 14 14
 कृपण्यु III 16 13
 कृपायति III 14 13
 कृपीटम् I 12 94
 कृशनम् I 2 7
 कृशनम् III 7 11
 कृष्टय' II 3 7
 केत III 9 2
 केतु III 9 1
 केपय IV 2 73
 केवट III 23 14
 केशिन V 6 15
 केशी V 6 14
 कोश I 10 30
 कौरयाण IV 2 53
 क्रतु II 1 11
 क्रतु III 9 5
 क्राणा IV 1 43
 क्रिवि III 23 8
 क्रिविर्दती IV 3 123

क्षत्रम् I 12 45
 क्षत्रम् II 10 9
 क्षत्र I 12 3
 क्षत्र II 7 19
 क्षप I 12 30
 क्षपा I 7 2
 क्षमा I 1 6
 क्षयति II 21 3
 क्षा I 1 5
 क्षितय II 3 6
 क्षिति I 1 8
 क्षिप II 5 3
 क्षिपस्ती II 4 10
 क्षियति II 14 49
 क्षीरम् I 12 14
 क्षु II 7 10
 क्षुम्पति II 14 96
 क्षुम्पम् IV 2 61
 क्षुल्लक III 2 10
 क्षेत्रस्य पति V 4 8
 क्षोणस्य IV 3 28
 क्षोणी I 1 7
 क्षोणी III 30 5
 क्षोद I 12 2
 क्षोदति II 14 30
 क्ष्मा I 1 4
 खजे II 17 39
 खले II 17 38
 खा I 13 3
 खात III 23 6
 खादो अर्णा I 13 10
 खेदय I 5 1
 गण I 11 38

गधिता IV 2 52
 गध्यम् IV 2 51
 गन्ति II 14 83
 गभस्तय I 5 7
 गभस्तय II 5 22
 गभस्ती II 4 6
 गभीर III 3 18
 गभीरम् I 12 61
 गभीरा I 11 7
 गभीरे III 30 13
 गमति II 14 88
 गम्भरम् I 12 62
 गम्भीरा I 11 8
 गम्भीरे III 30 14
 गय II 2 8
 गय II 10 12
 गय III 4 1
 गर्त III 4 3
 गल्दया IV 3 107
 गल्दा I 11 54
 गवते II 14 28
 गहनम् I 12 60
 गाति II 14 39
 गातु I 1 20
 गातु IV 1 55
 गाथा I 11 37
 गान्धर्वी I 11 6
 गायति III 14 2
 गाव I 5 3
 गिरि I 10 10
 गिर्वणसे IV 3 58
 गी I 11 36
 गूर्धयति III 14 5
 गृणाति III 14 6
 गृत्स III 15 3

गोत्र I 10 3
 गोत्रा I 1 21
 गौ I 1 1
 गौ I 4 4
 गौ I 11 4
 गौ III 16 7
 गौ IV 1 54
 गौ V 5 29
 गौरी I 11 5
 गौरी V 5 28
 ग्रा I 11 40
 ग्रा III 29 18
 ग्मा I 1 2
 ग्रावा I 10 2
 ग्रावाण V 3 5
 घर्म I 9 7
 घर्म III 17 15
 घृण I 9 8
 घृतम् I 12 10
 घृतवती III 30 11
 घृताची I 7 16
 घोष I 11 30
 घ्नस I 9 6
 चक्रमान II 6 16
 चक्रत् II 1 16
 चतति II 14 37
 चतुरश्रिददमानात् III
 13 4
 चन IV 3 64
 चन्द्रम् I 2 2
 चन्द्रमा V 5 3
 चमस I 10 20
 चम्बौ III, 30 16

चयसे IV 1 58
 चरु I 10 12
 चर्षणय II 3 8
 चर्षणि IV 2 71
 चष्टे III 11 4
 चाकन् IV 3 115
 चाकनत् II 6 15
 चाकनत् III 11 2
 चिक्यत् III 11 1
 चित् IV 2 31
 चित्तम् III 9 4
 चित्रामघा I 8 5
 चेत् III 9 3
 चोष्कृत्यते IV 3 97
 चोष्कृत्यमाण IV 3 96
 च्यवते II 14 26
 च्यवन IV 1 38
 च्यवाना II 4 2
 च्यौलम् II 9 15
 छदयते III 14 21
 छदि III 4 19
 छन्सत् II 6 14
 छन्द III 16 10
 छन्दति III 14 20
 छर्दि III 4 18
 छाया III 4 20
 जगत II 3 21
 जगती II 11 8
 जगायात् II 14 121
 जङ्गन्ति II 14 85
 जङ्गती IV 3 68
 जञ्जणाभवन् I 17 3
 जठरे IV 1, 9

जन्तव II 3 4
 जन्म I 12 18
 जबार IV 3 80
 जमत् I 17 1
 जमति II 14 104
 जरते III 14 7
 जरते IV 1 52
 जरिता III 16 2
 जरुथम् IV 3 81
 जलम् I 12 99
 जलाषम् III 6 14
 जलाषम् I 12 100
 जल्यति III 14 44
 जल्हव IV 3 108
 जवति II 14 105
 जसति II 14 87
 जसुरि IV 1 51
 जहा IV 1 1
 जा II 2 9
 जातरूपम् I 2 15
 जातवेदा V 1 2
 जामय II 5 14
 जामि I 12 28
 जामि IV 1 46
 जार आ भगम् III 13 7
 जारयायि IV 3 62
 जिगाति II 14 113
 जिन्वति II 14 86
 जिन्वति IV 3 101
 जिह्वा I 11 29
 जीरा II 15 5
 जुषते II 6 9
 जुहुरे IV 1 41
 जूर्णि II 13 9
 जूर्णि II 15 6

जाण IV 3 21
 जेहते II 14 94
 जोषवाकम् IV 2 66
 ज्मा I 1 3
 ज्या V 3 13
 ज्योतते I 16 9
 ज्रयति II 14 81
 डीयते II 14 67
 तकति II 14 68
 तक्म II 2 5
 तक्वा III 24 2
 ततनुष्टिम् IV 3 85
 तथा III 13 12
 तद्रूप III 13 9
 तद्वत् III 13 11
 तद्वर्ण III 13 10
 तनय II 2 3
 तना II 10 19
 तनूनपात् V 2 3
 तप I 17 7
 तपुषी II 13 8
 तम I 7 11
 तमस्वती I 7 15
 तरणि II 15 25
 तर II 9 5
 तरस्वत्य I 13 30
 तरुयति IV 2 9
 तळित् II 16 1
 तळित् II 19 21
 तव II 9 4
 तवस III 3 6
 तविष III 3 7
 तविषी II 9 10

तस्कर III 24 8
 तस्थुष II 3 22
 ताजत् II 15 24
 ताम्रम् III 7 14
 तायु III 24 7
 ताक्ष्य I 14 14
 ताक्ष्य V 4 17
 ताळिह II 19 28
 तिग्म II 20 14
 तितड IV 1 10
 तिर III 29 5
 तिस्रो देवी V 2 10
 तुक् II 2 1
 तुग्या I 12 21
 तुग्वनि IV 1 20
 तुज्यमानास II 15 20
 तुञ्ज II 20 13
 तुञ्ज IV 3 83
 तुञ्जति III 20 9
 तुरीपम् IV 3 90
 तुरीयति II 14 36
 तुर्वणि IV 3 57
 तुर्वशा II 3 15
 तुर्वशे II 16 4
 तुवि III 1 2
 तूताव IV 1 57
 तूतुजान II 15 19
 तूतुजि II 15 18
 तूतुमा कृषे IV 2 74
 तूयम् I 12 93
 तूयम् II 15 11
 तूर्णाशम् IV 2 60
 तूर्णि II 15 12
 तृणेळिह II 19 27
 तृप्ति III 24 1

तृप्ति I 12 34
 तृष्टु II 15 10
 तेज I 12 96
 तेज I 17 8
 तोकम् II 2 2
 तोकम् II 2 4
 तोद IV 2 35
 तोयम् I 12 92
 तौरयाण IV 2 54
 त्यज II 13 4
 त्व III 29 7
 त्वक्ष II 9 6
 त्वष्टा V 2 11
 त्वष्टा V 4 21
 त्वष्टा V 6 6
 त्सरति II 14 42

 दस II 1 3
 दस्य IV 1 56
 दक्ष II 9 13
 दध्यति II 14 61
 दग्रम् I 2 14
 दद्धि III 19 4
 दधिका I 14 7
 दधिका V 4 19
 दधिकावा I 14 8
 दध्यह् V 6 23
 दन IV 3 125
 दन्नोति II 14 62
 दन्नोति II 19 1
 दम् III 2 8
 दम् III 29 3
 द IV 1 5
 द II 4 12
 V 1 29

दाति III 20 1
 दावने IV 1 32
 दाशति III 20 2
 दासति III 20 3
 दिद्युत् II 20 1
 दिनम् I 9 9
 दिवा I 9 10
 दिविष्टिषु IV 3 99
 दिवे दिवे I 9 11
 दीदयति I 16 4
 दीधितय I 5 6
 दीधितय II 5 21
 दीयति II 14 69
 दुन्दुभि V 3 8
 दुरितम् IV 3 47
 दुरोणे III 4 7
 दुर्या III 4 9
 दुवस्यति III 5 5
 दूत IV 2 3
 दूत IV 3 100
 दूरे अन्ते III 30 23
 द्यति I 10 25
 देवताता III 17 10
 देवपत्न्य V 6 31
 देवयव III 18 8
 देवा V 6 26
 देवी ऊर्जाहुती V 3 36
 देवी जोष्टी V 3 35
 देवो देवाच्या कृपा IV
 3 39
 दैन्या होतारा V 2 9
 दोधति II 12 7
 दोषा I 7 9
 दौर्गह I 14 12
 द्यविद्यवि I 9 12

द्यावापृथिवी V 3 31
 द्यु I 9 2
 द्युगत् II 15 23
 द्युमत् I 16 11
 द्युम्नम् II 10 13
 द्युम्नम् IV 2 33
 द्योतते I 16 10
 द्योतना I 8 11
 द्रमति II 14 116
 द्रवत् II 15 3
 द्रवति II 14 117
 द्रविणम् II 9 26
 द्रविणम् II 10 25
 द्रविणोदा V 2 1
 द्राति II 14 101
 द्रुघण V 3 18
 द्रुपदे IV 1 19
 द्रुक्ष्व II 3 16
 द्रूणाति II 19 23
 द्रूळति II 14 102
 द्वार V 2 7
 द्विता IV 2 19
 द्विबर्हा IV 3 75

 धनु V 3 12
 धन्व I 3 5
 धन्व IV 2 27
 धन्वति II 14 64
 धमति II 14 50
 धमति II 19 33
 धमति III 14 12
 धमनि. I 11 17
 धरुणम् I 12 24
 धर्णसि II 9 25
 धवा II 3 3

धाता V 5 6
 धारा I 11 2
 धासि II 7 11
 धिषणा I 11 44
 धिषणे III 30 3
 धी II 1 21
 धी III 9 7
 धीतय II 5 7
 धीर III 15 4
 धुनय I 13 7
 धुर II 5 18
 धूर्वति II 19 4
 धेना I 11 39
 धेनु I 11 52
 धेनु V 5 30
 ध्रजति II 14 46
 ध्रति II 14 89
 ध्रयति II 14 91
 ध्राति II 14 90
 ध्वसति II 14 13
 ध्वरति II 19 3
 ध्वस्मन्वत् I 12 27

नसन्ते IV 1 21
 नकि III 12 6
 नकीम् III 12 8
 नक्ता I 7 10
 नक्षति II 14 31
 नक्षति II 18 2
 नक्षद्वाभम् IV 3 10
 नद III 16 4
 नद IV 2 12
 नदति III 14 9
 नदनु II 17 4
 नद्य I 13 37

नद्य V 3 20
 नना I 11 42
 नपात् II 2 13
 नभ I 4 6
 नभ I 12 4
 नभते II 19 10
 नभन्व I 13 15
 नभसी III 30 7
 नम II 7 22
 नम II 20 4
 नमस्यति III 5 4
 नम्या I 7 8
 नर I 14 23
 नर II 3 2
 नराशस V 2 4
 नवते II 14 29
 नवम् III 28 1
 नवेदा III 15 9
 नव्यम् III 28 4
 नशत् II 18 8
 नसते II 14 76
 नसन्त IV 1 22

नहुष II 3 9
 नाक I 4 3
 नाद III 16 9
 नाम I 12 79
 नाराशस V 3 6
 नार्य III 17 6
 नाळी I 11 18
 निघृष्व III 2 3
 निचुम्पुण IV 2 62
 निण्यम् III 25 1
 नितोशते II 19 29
 निधा IV 1 2
 निबर्हयति II 19 30

नियुतो वायो I 15 10
 नियुत्वान् II 22 3
 निर्ऋति I 1 16
 निर्णिक् III 7 1
 निवपन्तु II 19 17
 निवित् I 11 23
 निशुम्भा IV 3 12
 निष्पपी IV 2 59
 नीरम् I 12 72
 नीळम् III 4 8
 नु II 15 1
 नुकम् III 12 2
 नू च IV 1 31
 नू चित् IV 1 30
 नूतनम् III 28 3
 नूत्नम् III 28 2
 नृग्यम् II 9 9
 नृग्यम् II 10 20
 नेम II 7 20
 नेम III 29 8
 नेमधिता II 17 13
 नेमि II 20 2
 नौ I 11 45
 नौति III 14 29

पचता IV 3 65
 पञ्चजना II 3 23
 पद्भिः IV 2 17
 पणते III 14 32
 पणायति III 14 31
 पतङ्गा I 14 22
 पतति II 14 114
 पत्यते II 21 2
 पथ्या V 5 32
 पदिम् IV 2 63

पनस्यति III 14 15
 पनायते III 14 16
 पपृक्षा III 14 34
 पय I 7 21
 पय I 12 37
 पय II 7 3
 पयस्वती I 7 14
 पयस्वत्य I 13 29
 परशु II 20 18
 पराके III 26 2
 पराचै III 26 3
 परावत III 26 5
 पराशर IV 3 122
 परि IV 2 79
 परितक्म्या IV 1 27
 परित्त्व III 21 1
 परीणसा III 1 7
 पर्जन्य V 4 5
 पर्वत I 10 9
 पवते II 14 108
 पवस्व III 21 2
 पवि I 11 15
 पवि II 20 5
 पवि IV 2 25
 पवित्रम् I 12 82
 पवित्रम् IV 2 34
 पस्त्यम् III 4 6
 पाक III 8 8
 पाज II 9 2
 पाथ IV 3 30
 पादु IV 2 64
 पार्वत्य I 13 26
 पार्श्वौ III 30 17
 पितर V 5 12
 पिता IV 1 47

II 7 6
 पितु V 3 19
 पिनाकम् III 29 16
 पिप्पलम् I 12 13
 पिष्टम् III 7 9
 पिंस्यति II 14 21
 पीपरत् III 19 11
 पुरन्धि IV 3 51
 पुरन्धी III 30 2
 पुरीषम् I 12 12
 पुरु III 1 3
 पुरुभोजा I 10 6
 पुरुरवा V 4 32
 पुलुकाम IV 3 16
 पुष्करम् I 3 13
 पूजयति III 14 37
 पूरव II 3 20
 पूर्णम् I 12 75
 पूर्धि III 19 6
 पूर्व्यम् III 27 5
 पूषा I 1 19
 पूषा V 6 10
 पृक्ष II 7 5
 पृक्षे II 17 33
 पृच्छति III 14 10
 पृणक्षि III 20 6
 पृणाति III 20 7
 पृतना II 3 25
 पृतना II 17 19
 पृतनाज्यम् II 17 8
 पृत्सु II 17 21
 पृथिवी I 3 9
 पृथिवी V 3 26
 पृथिवी V 5 26
 पृथिवी V 6 19

पृथुजया IV 2 40
 पृथ्वी I 1 11
 पृथ्वी III 30 20
 पृश्नि I 4 2
 पृषत्यो मरुताम् I 15 6
 पेलयति II 14 19
 पेश I 2 6
 पेश III 7 10
 पैद्व I 14 11
 पौस्यानि II 9 24
 पौस्ये II 17 40
 प्रकलवित् IV 3 25
 प्रजा II 2 14
 प्रजापति III 17 14
 प्रजापति V 4 28
 प्रतद्वसू IV 3 94
 प्रतिष्ठा III 2 5
 प्रतीच्यम् III 25 5
 प्रत्नम् III 27 1
 प्रदिव III 27 2
 प्रपित्वे III 29 1
 प्रवते II 14 24
 प्रवया III 27 3
 प्राशु II 15 17
 प्लवते II 14 25
 प्लाति II 14 97
 प्लु III 7 7
 फणति II 14 71
 फलिग I 10 17
 बहिष्ठ III 3 24
 बकुर IV 3 109
 बद् III 10 1
 बत IV 3 113

बन्धु II 10 21
 बप्सति II 8 7
 बब्धाम् II 8 9
 बभस्ति II 8 3
 बर्हणा IV 3 84
 बर्हि I 3 4
 बर्हि I 12 78
 बर्हि V 2 6
 बर्हिषत् III 3 25
 ब(व)लाहक I 10 23
 बहुले III 30 12
 बाध II 9 8
 बाहू II 4 8
 बिस्पति II 14 22
 बीजम् II 2 15
 बीरिटे IV 2 77
 बुन्द IV 3 129
 बुर्बुर्म् I 12 22
 बुसम् I 12 20
 बृबदुक्थम् IV 3 13
 बृबूकम् I 12 19
 बृहत् III 3 4
 बृहस्पति V 4 6
 बेकनाटान् IV 3 110
 बेकुरा I 11 57
 ब्रध्न I 14 16
 ब्रध्न III 3 2
 ब्रह्म II 7 25
 ब्रह्म II 10 24
 ब्रह्मणस्पति V 4 7
 ब्राह्मणा व्रतचारिण III
 13 5
 भग II 10 10
 भग V 6 8

भनति III 14 30
 भन्दते I 16 7
 भन्दते III 14 19
 भन्दना IV 2 10
 भरता III 18 1
 भरित्रे II 4 12
 भरे II 17 5
 भर्म I 2 11
 भर्वति II 8 2
 भविष्यत् I 12 51
 भसथ II 8 8
 भाक्कजीक IV 3 19
 भालु I 9 3
 भाम II 13 5
 भामते II 12 3
 भारती I 11 16
 भास्वती I 8 3
 भास्वत्य I 13 34
 भुरण्यति II 14 16
 भुरण्यु II 15 14
 भुरिजौ II 4 9
 भुवनम् I 12 50
 भू I 1 17
 भू I 3 10
 भूतम् I 12 49
 भूमि I 1 18
 भूरि III 1 4
 भृगव V 5 14
 भृणीयते II 12 4
 भृमि IV 3 88
 भेषजम् I 12 39
 भेषजम् III 6 13
 भोजते II 12 10
 भोजनम् II 10 18
 भ्यसते III 29 25

भ्रमति II 14 45
 भ्राजते I 16 1
 भ्राशते I 16 2
 भ्राश्यति I 16 3
 ब्रीणाति II 12 5
 भ्रेषति II 12 6
 महते III 20 10
 मक्षु II 15 2
 मख III 17 11
 मघम् II 10 1
 मज्जना II 9 23
 मण्डूका V 3 3
 मतय III 15 22
 मतुथा III 15 23
 मदति III 14 39
 मदेमहि III 19 15
 मधु I 12 11
 मध्या IV 1 12
 मनश्चित् III 15 15
 मनामहे III 19 16
 मनीषी III 15 11
 मनु V 6 22
 मनुष्या II 3 1
 मन्दते I 16 6
 मन्दते III 14 18
 मन्दिने IV 1 53
 मन्दू IV 1 13
 मन्द्रयते III 14 43
 मन्द्रा I 11 9
 मन्द्राजनी I 11 10
 मन्धाता III 15 12
 मन्महे III 19 3
 मन्यते II 6 13
 मन्यते III 14 38

मन्युः II 13 10
 मन्युः V 4 18
 मम सत्यम् II 17 12
 मयः III 6 7
 मयूखा I 5 12
 मरीचिषा I 5 11
 मरुत् I 2 13
 मरुत् III 7 12
 मरुत् III 18 6
 मरुत् V 5 8
 मर्ता II 3 13
 मर्त्या II 3 12
 मर्दति II 14 74
 मर्या II 3 11
 मलिम्लुचः III 24 12
 मलमलाभवन् I 17 4
 महः I 12 56
 महत् I 12 53
 महत् III 3 1
 महयति III 14 35
 महाधने II 17 41
 महिषः III 3 8
 मही I 1 12
 मही I 11 47
 मही II 11 5
 मही III 30 18
 माश्रत्वः I 14 18
 माकि III 12 7
 मातरः I 13 36
 मायते III 19 17
 माया III 9 9
 मायुः I 11 27
 मायुकः III 2 4
 माष्टिम् II 14 15
 माहिन् III 3 17

मित्रः V 4 13
 मिनाति II 14 51
 मिनाति II 19 31
 मिनोति II 19 32
 मिमिडुः III 19 7
 मिमीहि III 19 8
 मिस्यति II 14 23
 मीळ्डुम् II 10 11
 मीळ्हे II 17 17
 मुषीवान् III 24 11
 मूषः IV 1 6
 मृत्युः V 5 4
 मृधः II 17 20
 मेघः I 10 24
 मेघः III 17 4
 मेघाः II 10 22
 मेनाः I 11 20
 मेनाः III 29 17
 मेनिः II 20 15
 मेळिः I 11 19
 मेषो भूतोऽभि यज्ञवः III
 13 8
 मेहनाः IV 1 4
 मोकी I 7 18
 म्यक्षति II 14 33
 यज्ञः III 17 1
 यतते II 14 44
 यतल्लुचः III 18 5
 यदवः II 3 18
 यन्तारः III 19 12
 यन्धिः III 19 13
 यमः V 4 12
 यमः V 6 17
 यमी V 5 24

यम्या I 7 7
 यव्या I 13 2
 यशः I 12 55
 यशः II 7 28
 यशः II 10 23
 यहः I 12 42
 यहः II 9 18
 यहुः II 2 11
 यह् III 3 13
 यातयति II 19 14
 याति II 14 99
 यादुः I 12 48
 यादश्मिन् IV 3 61
 यामि III 19 2
 युध्यति II 14 63
 योक्त्राणि II 5 16
 योजनानि II 5 17
 योनिः I 12 69
 योनिः III 4 14
 योषिष्ठिः II 14 57
 यौति III 14 27
 रसुः IV 3 74
 रहति II 14 43
 रजः I 7 12
 रजः IV 1 39
 रजति II 14 47
 रजयति III 14 24
 रजसी III 30 8
 रञ्जयति III 14 23
 रणः II 17 1
 रत्नम् II 10 7
 रथः V 3 7
 रथर्यति II 14 93
 रथर्यति IV 3 116

रभस III 3 20
 रम्णाति II 19 24
 रम्भ III 29 15
 रयि I 12 73
 रयि II 10 8
 रशना II 5 6
 रश्मय I 5 4
 रस I 12 35
 रस II 7 16
 रसति III 14 40
 राका V 5 21
 राजति II 21 4
 राति III 20 4
 रात्रि V 3 23
 राध II 10 17
 राम्या I 7 6
 राय II 10 16
 राष्ट्री II 22 1
 रासति III 20 5
 रासभावधिनो I 15 4
 रास्पिन IV 3 91
 रिक्थम् II 10 3
 रिक्त्वा III 24 5
 रिणाति II 14 58
 रिप I 1 13
 रिपु III 24 4
 रिम्वा III 24 3
 रिरिद्धि III 19 9
 रिरीहि III 19 10
 रिशादस IV 3 53
 रिहति III 14 11
 रिहाया III 24 6
 रीयते II 14 59
 रुक्मम् I 2 3
 रुजाना I 13, 8

रुजाना IV 3 20
 रुद्र III 16 12
 रुद्र V 4 3
 रुद्रा V 5 9
 रुशत् IV 3 52
 रेक्ण II 10 2
 रेजति II 14 60
 रेजते III 29 26
 रेत I 12 16
 रेभ III 16 1
 रेभति III 14 3
 रेळते II 12 1
 रैवत I 10 16
 रोचते I 16 8
 रोदसी III 30 4
 रोदसी V 5 36
 रोधचक्रा I 13 11
 रोधस्त्वत्य I 13 33
 रोहित I 13 18
 रोहित अग्ने I 15 2
 रौति III 14 28
 रौहिण I 10 15
 लजति II 14 48
 लोटते II 14 3
 लोठते II 14 4
 लोधम् IV 1 16
 लोहम् I 2 8
 वक्ष IV 2 26
 वक्षणा I 13 9
 वम् I 11 25
 वज्र II 20 9
 वञ्चति II 14 106
 वध II 9, 19

वध* II 20 8
 वध्व I 13 16
 वनम् I 5 8
 वनम् I 12 9
 वनर्गु III 24 9
 वनस्पति V 2 12
 वनुष्यति II 12 8
 वनुष्यति IV 2 8
 वनोति II 6 8
 वपु I 12 90
 वपु III 7 4
 वज्रक III 2 7
 वज्रीभि III 29 11
 वयुनम् III 8 10
 वयुनम् III 9 10
 वयुनम् IV 2 48
 वराह I 10 13
 वराह IV 2 21
 वरिव II 10 5
 वरुण V 4 2
 वरुण V 6 13
 वरूथम् III 4 17
 वर्ग II 9 20
 वर्च II 7 26
 वर्तते II 14 1
 वर्ष III 7 3
 वर्य I 13 23
 वल I 10 4
 वलिशान I 10 7
 वल्गु I 11 53
 वल्गूयति III 14 17
 ववक्षिथ III 3 14
 वत्र III 23 4
 वत्रि III 7 2
 वक्षि II 6, 1

वष्टि II 6 7
 वसव I 5 10
 वसव V 6 29
 वसु II 10 15
 वस्तो I 9 1
 वस्वी I 7 23
 वहते II 14 92
 वह्नि I 14 6
 वा I 12 8
 वाक् I 11 50
 वाक् V 5 19
 वाघत III 15 24
 वाघत III 18 3
 वाचस्पति V 4 10
 वाज II 7 2
 वाजगन्ध्यम् IV 2 50
 वाजपस्त्यम् IV 2 49
 वाजयति III 14 36
 वाजसातौ II 17 36
 वाजिन V 6 30
 वाजिनी I 8 7
 वाजिनीवती I 8 8
 वाजी I 14 4
 वाजे II 17 42
 वाञ्छति II 6 6
 वाण I 11 14
 वाणी I 11 12
 वाणीची I 11 13
 वात V 4 22
 वातरहा II 15 26
 वाताप्यम् IV 3 114
 वाति II 14 98
 वाम III 8 9
 वायु V 4 1
 वारि I 12 98

वार्थम् IV 2 5
 वावशानः IV 2 4
 वाशी I 11 11
 वाशी IV 1 44
 वासरम् I 9 4
 वास्तोष्पति V 4 9
 वाह IV 1 26
 वाहिष्ठ IV 2 2
 विखाद II 17 3
 विग्र III 15 2
 विचर्षणि III 11 6
 विच्छे III 11 5
 विजामातु IV 3 40
 विदथ III 17 5
 विदधानि IV 3 33
 विद्रधे IV 1 18
 विधाता III 15 13
 विधाता V 5 7
 विधेम III 5 2
 विनङ्गसौ II 4 5
 विप II 5 9
 विप III 15 14
 विपन्यव III 15 17
 विपश्चित् III 15 16
 विपा I 11 41
 विपादच्छुतुद्री V 3 32
 विप्र III 15 1
 विभावरी I 8 1
 वियत् I 3 2
 वियातः II 19 19
 वियुते IV 1 59
 विरप्दी III 3 22
 विवक्षसे III 3 15
 विवस्वन्त II 3 24
 विवाक् II 17 2

विवासाति III 5 10
 विश II 3 5
 विश्वकर्मा V 4 16
 विश्वचर्षणि III 11 7
 विश्वम् III 1 6
 विश्वरूपा बृहस्पते I 15 9
 विश्वानर V 5 5
 विश्वानर V 6 12
 विश्वेदेवा V 6 27
 विषम् I 12 15
 विषुण IV 1 45
 विष्टर् I 4 5
 विष्टवी II 1 6
 विष्णु III 17 12
 विष्णु IV 2 38
 विष्णु V 6 11
 विष्पित IV 3 89
 विस्नुह IV 3 8
 विहाया III 3 12
 वीरुध IV 3 9
 वीलु II 9 14
 वृक् II 9 22
 वृक् II 20 7
 वृक् III 24 14
 वृक् IV 2 65
 वृक्तबर्हिष III 18 4
 वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वया
 III 13 6
 वृजनम् II 9 21
 वृणक्ति II 19 5
 वृत्तम् II 10 28
 वृत्र I 10 28
 वृत्रतूर्ये II 17 32
 वृत्रम् II 10 27
 वृन्दम् IV 3 130

वृश्चति II 19 6
 वृषन्धि I 10 27
 वृषभ V 3 17
 वृषाकपायी V 6 4
 वृषाकपि V 6 16
 वेति II 6 3
 वेति II 8 4
 वेति II 14 118
 वेद II 10 4
 वेधा III 15 6
 वेन III 15 5
 वेन III 17 2
 वेन V 4 24
 वेनति II 6 4
 वेनति II 14 14
 वेनति III 14 42
 वेप II 1 5
 वेवेष्टि II 8 5
 वेष II 1 4
 वेषिष्टि II 14 56
 वेसति II 6 5
 वैतस III 29 20
 वैश्वानर V 1 3
 व्यधि II 13 11
 व्यन्त IV 1 42
 व्यानशि III 1 8
 व्योम I 3 3
 व्योम I 6 6
 व्योम I 12 54
 व्रज I 10 11
 व्रतम् II 1 7
 व्रन्दी IV 2 58
 व्रा IV 2 20
 व्राता II 3 14
 व्राधन् III 3 21

व्रिश II 5 4
 शयो IV 1 48
 शसति III 14 25
 शकुनि V 3 2
 शक्ति II 1 25
 शक्म II 1 10
 शक्वरी II 4 11
 शक्वरी II 11 9
 शग्धि III 19 5
 शग्मम् III 6 12
 शची I 11 49
 शची II 1 22
 शची III 9 8
 शतम् III 1 9
 शतरा III 6 2
 शब्द I 11 32
 शम् III 6 19
 शमी II 1 23
 शस्त्राति II 19 26
 शम्ब IV 2 72
 शम्बर I 10 14
 शम्बरम् I 12 88
 शम्बरम् II 9 28
 शरणम् III 4 16
 शरारु IV 3 126
 शर्ध II 9 7
 शर्म III 4 21
 शर्या II 5 5
 शर्या IV 2 23
 शर्वरी I 7 3
 शव I 12 41
 शव II 9 3
 शवति II 14 17
 शशमान III 14 22
 शशमान IV 3 38

शश्वत् III 1 5
 शाखा II 5 19
 शातपन्ता III 6 3
 शाशदान IV 3 70
 शिक्षति III 20 8
 शिताम IV 1 3
 शिपिविष्ट IV 2 37
 शिप्रे IV 1 11
 शिप्रे IV 3 73
 शिमी II 1 24
 शिम्बाता III 6 1
 शिरिणा I 7 17
 शिरिम्बिष्ठ IV 3 121
 शिल्गु III 6 4
 शिल्पम् II 1 26
 शिल्पम् III 7 16
 शिवम् III 6 18
 शिशीते IV 1 34
 शीभम् II 15 9
 शीरम् IV 1 17
 शु II 15 15
 शुक्रम I 12 95
 शुनम् III 6 11
 शुनासीरौ V 3 34
 शुभम् I 12 47
 शुरुध IV 3 66
 शुष्णम् II 9 12
 शुष्मम् II 9 11
 शूघनास II 15 8
 शूरसातौ II 17 35
 शूर्ता II 15 7
 शूषम् II 9 16
 शूषम् III 6 10
 शृङ्गाणि I 17 11
 शृणाति II 19 25

शोषः III 29 19
 शोषम् III 6 17
 शोषधम् III 6 6
 शोष II 2 6
 शोकी I 7 19
 शोचति I 16 5
 शोचि I 17 6
 श्रोतति II 14 12
 श्रथति II 19 2
 श्मशा IV 2 46
 श्यावा सवितु I 15 8
 श्यावी I 7 1
 श्येन V 5 1
 श्येनास I 14 20
 श्रत् III 10 2
 श्रद्धा V 3 25
 श्रवः II 7 4
 श्रव II 10 26
 श्रायन्त IV 3 34
 श्रुष्टी IV 3 50
 श्लोक I 11 1
 श्रद्धी IV 2 68
 श्रसिति II 19 9
 श्रात्रति II 14 82
 श्रात्रम् II 10 6
 श्रात्रम् IV 2 14
 श्वेत्या I 8 12
 श्व कति II 14 95
 सयत् II 17 45
 सयुगे II 17 29
 सवत II 17 46
 सक्षति II 14 32
 सगर I 3 14

सङ्काः II 17 14
 सख्ये II 17 27
 सगथे II 17 30
 सगमे II 17 31
 सगे II 17 28
 सचति II 14 34
 सचते III 29 24
 सचा IV 2 30
 सत् I 12 74
 सत् III 29 6
 सतीनम् I 12 59
 सत्यम् I 12 71
 सत्रा III 10 3
 सदनम् I 12 67
 सदसी III 30 9
 सदान्वे IV 3 120
 सद्य I 12 66
 सद्य II 17 44
 सद्य III 4 15
 सद्यनी III 30 10
 सनाभय II 5 15
 सनुत III 25 3
 सनेमि III 27 4
 सपति III 5 9
 सपति III 14 33
 सपर्यति III 5 3
 सप्त ऋषय I 5 13
 सप्त ऋषय V 6 25
 सप्ति I 14 5
 सप्रथा IV 3 32
 सबाध III 18 7
 समत्सु II 17 22
 समनम् II 17 16
 समनीके II 17 37
 समरणे II 17 24

समर्थे II 17 23
 समस्य IV 2 69
 समिति II 17 15
 समिथे II 17 26
 समीके II 17 11
 समुद्र I 3 15
 समुद्र V 6 20
 समोहे II 17 25
 सर I 11 55
 सर I 12 38
 सरण्यू V 6 5
 सरमा V 5 17
 सरस्वती I 11 22
 सरस्वती V 5 18
 सरस्वत्य I 13 31
 सरस्वान् V 4 15
 सरित I 13 13
 सर्गा I 12 87
 सर्णीकम् I 12 57
 सर्पति II 14 7
 सर्पि I 12 80
 सर्वम् I 12 76
 सर्चते II, 14 75
 सललूकम् IV 3 6
 सलिलम् I 12 7
 सलिलम् III 1 11
 सवनम् III 17 7
 सविता V 4 20
 सविता V 6 7
 सवीमनि IV 3 31
 सश्चति II 14 41
 ससम् II 7 21
 ससम् IV 2 18
 सस्ति III 22 2
 सस्तिम् IV 2 1

सस्रुत I 13 19
 सस्व III 25 2
 सह I 12 40
 सह II 9 17
 सहस्रम् III 1 10
 साचीवित् II 15 22
 साध्या I 5 14
 साध्या V 6 28
 सायक II 20 17
 सिनम् II 7 8
 सिनम् IV 2 28
 सिनीवाली V 5 22
 सिन्धव I 13 21
 सिषक्तु III 29 23
 सिसर्ति II 14 55
 सीम् IV 2 81
 सीरा I 13 4
 सुकम् III 12 3
 सुक्षेम I 12 23
 सुखम् I 12 44
 सुगम्यम् III 6 8
 सुत II 7 7
 सुतुक IV 1 35
 सुदत्र IV 3 54
 सुदिनम् III 6 9
 सुनीथ III 8 7
 सुपर्ण V 4 31
 सुपर्णा I 5 15
 सुपर्णा I 14 21
 सुपर्णी I 11 56
 सुप्रायणा IV 1 36
 सुमत् IV 3 98
 सुन्नम् III 6 16
 सुन्नावरी I 8 9
 सुरा I 12 25

सुवित् IV 1 28
 सुविदत्र IV 3 55
 सुशिग्र IV 3 72
 सुद III 23 9
 सुनरी I 8 2
 सुनु II 2 12
 सुनुता I 8 14
 सुनुता II 7 24
 सुनुतावती I 8 15
 सुनुतावरी I 8 16
 सूरि III 16 8
 सुर्ते IV 3 59
 सूर्य V 6 9
 सूर्या I 11 21
 सूर्या V 6 3
 सक II 20 6
 सृणि IV 2 84
 सप्र IV 3 71
 सेधति II 14 110
 सोम V 5 2
 सोमानम् IV 3 42
 सोमोभक्षा IV 2 13
 स्तासु III 16 5
 स्तिपा IV 3 79
 स्तियानाम् IV 3 78
 स्तुप् III 16 11
 स्तृणाति II 19 12
 स्तृभि III 29 10
 स्तोभति III 14 4
 स्तौति III 14 26
 स्नेहयति II 19 13
 स्पृध II 17 19
 स्फुरति II 19 15
 स्फुलति II 19 16
 स्यन्दते II 14 5

स्यन्द्रास II 9 27
 स्यमति II 14 8
 स्यूमकम् III 6 5
 स्योनम् III 6 15
 स्रसते II 14 10
 स्रवति II 14 9
 स्रवन्त्य I 13 27
 स्रोत I 12 33
 स्रोत्या I 13 5
 स्व I 4 1
 स्व I 12 86
 स्वञ्चा IV 2 36
 स्वधा I 12 97
 स्वधा II 7 17
 स्वभिति II 20 16
 स्वधे III 30 1
 स्वन I 11 33
 स्वपिति III 22 1
 स्वयभू I 3 11
 स्वर I 11 31
 स्वरति II 14 54
 स्वरति III 14 41
 स्वसराणि I 9 5
 स्वसराणि III 4 10
 स्वसराणि IV 2 22
 स्वसार II 5 13
 स्वस्ति V 5 33
 स्वाहा I 11 24
 स्वाहाकृतय V 2 13
 स्वृतीकम् I 12 58
 हसास I 14 25
 हनति II 14 72
 हन्ति II 14 109
 हय I 14 2

हयन्तात् II 14 119

हर I 17 9

हर II 13 2

हर IV 1 40

हरय II 3 10

हरयाण IV 2 56

हरस्वत्य I 13 32

हरित I 6 8

हरित I 13 12

हरित II 5 12

हरित आदित्यस्य I 15 3

हरी इन्द्रस्य I 15 1

हर्म्यम् III 4 4

हर्यति II 6 10

हर्यति II 14 77

हवि I 12 65

हविर्धाने V 3 30

हस्तघ्न V 3 10

हासमाने IV 2 16

हिकम् III 12 1

हिनोत IV 3 95

हिमा I 7 22

हिरण्यम् I 2 5

हिरण्यवर्णा I 13 17

हिरुक् III 25 4

हुरश्चिद् III 24 10

हृणि I 17 10

हृणि II 13 3

हेति II 20 3

हेम I 2 1

हेम I 12 85

हेळ II 13 1

हेळते II 12 2

होत्रा I 11 35

होत्रा III 17 8

ह्रस्व III 2 2

ह्रयते III 14 8

ह्रर II 13 7

ह्ररति II 8 10

ह्रार्याणाम् I 14 24

INDEX TO THE WORDS DERIVED IN THE NIRUKTA

IV B-1 Figures refer to the chapters and sections of the Nirukta

2 Words in Nighantu are marked with an asterisk

अंश XII 36	अजरम् IV 27	* अनुष्टुभ् VII 12
अंशु II 5	* अजा (पूष्ण) IV 25	अनूप II 22
* अंसत्रम् V 25	* अजम् IV 13	अनूपा II 22
अंहति IV 25	अणु VI 22	अन्त IV 25
अंहस IV 25	अतिथि IV 5	अन्तरपुरुष II 3
अंहु IV 25	अतूर्त IX 10, X 32	* अन्तरिक्षम् II 10
* अंहुर VI 27	* अत्या (Ngh अत्य) IV 13	अन्तिकम् III 9
अंहूरणम् VI 27	अत्रि III 17	* अन्धस् V 1 (twice)
अकूपार IV 18	* अथर्युम् V 10	* अन्नम् III 9
* अक्र VI 17	* अथर्वाण XI 18	अन्य I 6
अक्ष XIII 12	* अदिति IV 22	* अपत्यम् III 1
* अक्षरम् XIII 12	* अद्भुतम् I 6	* अपा नपात् X 1b, cf VIII 5
* अक्षा V 3, IX 7	अद्यन् IV 16	* अपीच्यम् IV 25
अक्षि I 9	* अद्यस्तत् IV 16	* अप्सस III 11
अगोह्य XI 16	अद्य I 6	* अप्रतिष्कृत VI 16
अग्नि VII 14	* अद्रि IV 4, IX 9	* अप्वा VI 12, cf IX 32
अग्रम् VI 3	अधर II 11	अप्सरस् V 13
* अग्रिया VI 16	अधस् II 11	* अप्सस् V 13
अघम् VI 11	अघोराम XII 13	अब्जा X 44
* अघ्न्या XI 43	* अघ्निगु V 11 (twice)	अभिपित्वम् III 15
अङ्क II 28	* अध्वर I 8	* अभीके III 20
अङ्कुश V 28	अध्वर्यु I 8	अभीक्ष्णम् II 25
अङ्ग V 17	अनर्व IV 27	* अभीशव III 9
अङ्गम् IV 3	* अनर्वा VI 23	* अभ्यर्धयज्वा VI 6
अङ्गारा III 17	* अनर्शरातिम् VI 23	* अमति VI 12
* अङ्गिरस III 17, XI 16	* अनवायम् VI 11	अमत्रम् V 1
अङ्गुलय III 8	अनस XI 47	* अमत्र VI 23
* अच्छ V 28	* अनुमति XI 29	* अमवान् VI 12
* अज (एकपात्) XII 29		

- * अमा V 1
- * अमिन VI 16
- * अमीवा VI 12
- अमुथा III 16
- * अमूर VI 8
- * अमृतम् II 20
- * अम्बु III 10
- अम्बुद III 10
- * अम्यक् VI 15
- अयम् III 16
- अयास् II 7
- अरण III 2
- अरणी V 10
- अरण्यम् IX 29
- * अरण्यानी IX 29
- अरा IV 27
- अरातय III 11
- अरि V 7
- अरुण V 21
- * अरुषी XII 7
- अरेपस् XII 3
- * अर्क V 4
- अर्कम् V 4
- अर्थ I 18
- अर्धम् III 20
- अर्बुद III 10
- * अर्भकम् III 20
- अर्थमा XI 23
- * अर्वा X 31
- * अलातृण VI 2
- * अवत V 26
- * अवनय III 9
- अवसम् I 17
- अवारम् II 24
- * अद्म IV. 26

- अश्मचक्रम् V 26
- अश्लीलम् VI 23
- * अश्व I 12, II 27, VII 20, IX 1
- अश्वपणै XI 14
- * अश्विनौ XII 1
- अष्टौ III 10
- * असक्राम् VI 29
- * असामि VI 23
- * असिक्ती IX 26
- * असु III 8, X 34
- * असुनीति X 39
- * असुर. III 8
- * असूर्ते VI 15
- असौ III 16
- * अस्कृद्योयु VI 3
- अहर् II 20
- * अहि II 17
- * अहयाण V 15
- * आक्षान III 10
- * आखण्डल III 10
- आगस् XI 24
- * आघृणि V 9
- * आङ्गूष V 11
- आचार्य I 4
- * आजि IX 23
- * आणि VI 32
- आत्मन् III 15
- आदब्जास I 9
- * आदित्य II 13
- आहुरि VI 31
- * आधव VI 29
- * आनुषक् VI 14
- * आप IX 26

- * आपान III 10
- * आपान्तमन्यु V 12
- * आप्त्या XI 20
- आप्यम् VI 14
- आप्रिय VIII 4
- * आयु IX 3
- * आयुधम् X 6
- * आरित V 15
- आर्जीकीया IX 26
- * आर्ली IX 39
- आष्टिषेण II 10, 11
- आवह V 26
- आवि VIII 15
- * आशा VI 1
- * आशी VI 8
- * आशुशुक्षणि VI 1
- आस्यम् I 9
- * आहनस् IV 15
- आहाव V 26
- * इध्म VIII 4
- * इन III 11
- * इन्दु X 41
- * इन्द्र X 8
- इन्द्रशत्रु II 16
- * इन्द्राणी XI 37
- इभ VI 12
- इरिणम् IX 8
- * इलीबिश VI 19
- * इल (ळ) VIII 7
- * इला (ळा) XI 48,
- cf VIII 7
- * इषिर IV 7
- इषीका IX 8
- * इषु IX 18

* इषुधि IX 13
 * इष्मिण IV 16
 ईर्मन् IV 13
 ईर्म V 25
 ईर्मा V 25
 * ईर्मान्तास IV 13
 * उक्षण XII 9
 उच्चै IV 24
 उत्तर II 11
 उत्तान IV 21
 * उत्स X 9
 * उदकम् II 24
 उदन्यु XI 15
 उद्वत् X 20
 * उपजिह्विका III 20
 * उपर II 21
 * उपल II 21
 * उपलप्रक्षिणी VI 5
 * उपसि VI 6
 उपस्थे VII 26
 * उपाके VIII 11
 उभौ IV 4
 उरण V 21
 * उराण VI 17
 * उर्वशी V 13
 * उर्च्य II 26
 * उल्लखलम् IX 20
 * उल्वम् VI 35
 * उशिज् VI 10
 उशीरम् II 5
 * उषा II 18, XII 5
 उष्णिह् VII 12
 उष्णीषम् VII 12

* उस्त्रा IV 19
 † उस्त्रिया IV 19
 * उति II 2, V 3
 * ऊधस् VI 19
 ऊरु VIII 10
 * ऊर्ज III 8
 ऊर्ध्व VIII 15
 ऊर्णा V 21
 * ऊर्दरम् III 20
 ऊर्ध्वम् VIII 15
 ऊर्मि V 23
 ऊह्रम्व्राण XIII 13
 क्रक्षर IX 32
 * क्रक्षा III 20
 * क्रच् I 8
 * क्रचीषम् VI 23
 क्रजीषम् V 12
 क्रजु VI 21
 * क्रतम् II 25
 क्रतु II 25
 क्रत्विक् III 19
 * क्रतूदर VI 4
 * क्रतूपे VI 33
 क्रतूवृधा VI 33
 * क्रधक् IV 25
 * क्रबीसम् VI 35
 * क्रभव XI 15
 * क्रमुक्षा IX 3
 क्रषि II 11
 एक III 10
 * एकपात् (Ngh अज
 एकपात्) XII 29

एनस् XI 24
 एवै II 25
 ओकस् III 3
 ओष II 2
 * ओजस् VI 8
 * ओदन VI 34
 * ओमना VI 4
 * ओमास VI 9,
 XII 40
 * ओषधय IX 27
 * क X 22
 * ककुम् VII 12
 कक्ष II 2
 कक्षीवान् VI 10
 कक्ष्या II 2
 * कक्ष्या III 9
 कच्छ IV 18
 कच्छप IV 18
 कण्टक IX 32
 कण VI 30
 कन्या IV 15
 * कपना VI 4
 कपिञ्जल III 18
 कपूयम् V 24
 * कब(व)न्धम् X 4
 कम्बल II 2
 कम्बोजा II 2
 † करस्न VI 17
 * करुल (ळ) ती VI 30
 कर्ण I 9
 कर्मन् III 1
 कलश XI 12
 कला XI 12
 कलि XI 12

कल्याणम् II 3
 कवचम् V 25
 कवन्धम् X 4
 कवासख VI 19
 * कवि XII 13
 * कशा IX 19
 काक III 18
 * काकुदम् V 26
 काण VI 30
 * काणुका V 11
 * कायमान IV 14
 * कार VI 6
 काल II 25
 * काशि VI 1
 काष्ठा II 15
 * काष्ठा II 15
 किशुकम् XII 8
 * कि VI 35
 कितव V 22
 * किमीदिने VI 11
 * क्रियेधा VI 20
 किल्बिषम् XI 24
 किल्बिदम् XI 24
 * कीकटा VI 32
 कीवत VI 3
 कुचर I 20
 * कुटस्थ V 24
 * कुणारम् VI 1, cf
 II 2
 * कुत्स III 11
 कुब्ज VII 12
 * कुरु VI 22
 कुरुक्षेत्र VI 22
 कुलम् VI 22
 * कुलिश VI 17

कुल्माषा I 4
 कुशिक II 25
 * कुहू XI 32
 * कूप III 19
 कूलम् VI 1
 कृकवाकु XII 13
 * कृत्ति V 22
 * कृदरम् III 20
 * कृधु VI 3
 कृन्तव्रम् II 22
 कृष्ट VI 8
 * कृष्ट्य X 22, 29, 31
 कृष्णम् II 20
 * केपय V 24
 * केरी XII 25
 कोकुवा V 26
 * कोश V 26
 * कौरयाण V 15
 क्रव्यम् VI 11
 क्रिमि VI 12
 * क्रिविर्दती VI 30
 क्रूरम् VI 22
 क्षण II 25
 क्षणि VI 1
 * क्षा II 6
 क्षिप्रम् III 9
 * क्षीरम् II 5
 * क्षुम्पम् V 16
 क्षेत्रम् X 14
 * क्षोणस्य VI 6
 खम् III 13
 खण्डम् III 10
 * खल III 10

गङ्गा IX 26
 * गण VI 36
 * गन्धम् V 15
 गरुमान् VII 18
 गरुथम् VI 17
 * गर्त III 5
 गर्तासू III 5
 गर्भ X 23
 * गल्दया VI 24
 * गल्दा VI 24
 गाधः II 2
 गायत्रम् I 8
 गायत्री VII 12
 * गाव XII 7
 * गिर (Ngh गी)
 I 10
 * गिरि I 20
 * गिर्वणा VI 14
 गुण VI 36
 गुहा XIII 9
 * गृत्स IX 5
 गृध्राणाम् XIV 13
 गृहा III 13
 गोपयत्यम् V 1
 * गौ (पृथिवी) II 5
 गौ (ज्या) II 5
 * गौ (आदित्य) II 14
 * गौ IV 24
 गौर XI 39
 * गौरी XI 39
 * ग्ना III 21, X 47
 * ग्रावाण IX 8
 ग्रीवा II 28
 ग्रीष्म IV 27

- घन II 1
 * घृतम् VII 24
 घृतस्त्रु XII 36
 * घोष IX 9
 * ग्रस VI 19
 चक्रम् IV 27
 चक्षुस् IV 3
 चत्वार III 10
 चन्दनम् XI 5
 * चन्द्र XI 5
 * चन्द्रमा XI 5
 † चमस X 12
 * चरु VI 11
 चर्मन् II 5
 † चर्षणि V 24
 चारु XI 5
 चित् V 5
 * चित् I 4, X 29
 † चित्तम् I 6
 चित्रम् IV 4, XII 6
 चोष्कृत्यमाण VI 22
 † च्यवन IV 19
 * छन्दासि VII 12
 † जगती VII 13
 जगुरि XI 25
 जघनम् IX 20
 † जठरम् IV 7
 † जबारु VI 17
 जमदग्नय VII 24
 जरा X 8
 जरायु X 39
 † जरिता I 7

- * जरुथम् VI 17
 † जलह्व VI 25
 * जसुरिम् IV 24
 जागृवि IX 8
 * जातवेदा VII 19
 जामाता VI 9
 * जामि III 6, IV 20
 * जार III 16
 जालम् VI 27
 जिह्वम् VIII 15
 * जिह्वा V 26
 † जूर्णि VI 4
 जेमना XIII 5
 * जोषवाकम् V 21
 जोष्ट्री IX 41
 ज्ञाता XIV 10
 ज्ञाति IV 21
 जमया XII 43
 † ज्या IX 17
 ज्योति II 1
 * तक्मन् XI 25
 तत VI 6
 † ततनुष्टिम् VI 19
 * तनयम् X 7
 तनू VIII 5
 * तनूनपात् VIII 5
 तनूशुभ्रम् VI 19
 तन्यतु XII 30
 तपिष्ठै VI 12
 तपु VI 11
 तपुषि VI 3
 * तमस II 16
 तर्कु II 1
 तलम् V 26

- * तळि(डि)त् III 10, 11
 * तविषी IX 25
 † तस्कर III 14
 * तायु IV 24
 * तार्क्ष्य X 27
 तालु V 26
 * तिग्मम् X 6
 * तितत IV 9
 तित्तिरि III 18
 * तिर III 20
 * तुग्वर्न् IV 15
 * तुङ्ग VI 17
 तुर XII 14
 * तुरीपम् VI 21
 तुरीयम् XIII 9
 * तुर्वणि VI 14
 तुर्विक्षम् VI 33
 * तूतुमा कृषे VI 25
 * तूर्णाशम् V 16
 * तूर्णि VII 27
 तृणम् I 12, 13
 तृष्णज् XI 15
 तृष्वी VI 12
 * तोकम् X 7
 † तोद V 6
 * तौरयाण V 15
 त्रय III 10
 त्रित IV 6
 त्रिष्टुभ् VII 12
 † त्व III 20
 * त्वष्टा VIII 13
 दश I 20
 * दसय IV 25
 दक्षिण I. 7

दक्षिणा I 7
 दघ्नम् I 9
 दण्ड II 2
 दण्ड्य II 2
 * दधिका II 27
 * दध्यञ्च् XII 33
 * दन VI 31
 * दघ्नम् III 20
 * दमूना IV 4
 दशन् III 10
 दस्यु VII 23
 दस्त्रा V 26
 दाभम् VI 3
 दारु IV 15
 दास* II 17
 * दिद्युत् X 7
 * दिविष्टिषु VI 22
 दिश II 15
 * दीधितय V 10
 दीर्घम् II 16
 * दुन्दुभि IX 12
 दुरवा IV 5
 * दुरोण IV 5
 दुर्वर्तु IV 17
 दुहिता III 4
 दूढ्य V 2, 23
 * दूत V 1
 दूरम् III 19
 * देव VII 15
 देवर III 15
 * देवाच्या VI 8
 देवापि II 11
 * देवी ऊर्जाहुती IX 42,
 43
 * देवी जोष्ट्री IX 41, 42

दो* IV 3
 द्यावौ II 20
 * द्यु I 6
 * द्युमान् VI 19
 * द्युम्नम् V 5
 द्रप्स V 14
 * द्रविणम् VIII 1
 द्रविणस VIII 2
 * द्रविणोदा. VIII 1
 द्रु IV 15
 * द्रुघण IX 23
 द्रोणम् V 26
 * द्वार II 2, VIII 9
 * द्विता V 3
 * द्विबर्हा VI 17
 द्वौ III 10
 धनम् III 9
 * धनु IX 16
 * धन्वन् V 5
 * धाता XI 10
 धातु I 20
 धाना V 12
 धामानि IX 28
 * धिषणा VIII 3
 धिष्य VIII 3
 * धुनि V 12
 * धू (Ngh धुर)
 III 9
 * धेना VI 17
 * धेनु XI 42
 * नसन्ते IV 15
 * नक्ता VIII 10
 नक्षत्राणि III 20

* नक्षद्वाभम् VI 3
 * नद V 2
 * नद्य II 24
 * नना VI 6
 * नपात् VIII 5
 * नभस् II 14
 नरकम् I 11
 * नरा V 1
 * नराशस VIII 6
 * नव III 10
 नवग्वा XI 19
 नवम् III 19
 * नसन्त VII 17
 * नाक (आदित्य) II
 14
 नाघ II 2
 नाभि IV 21
 * नामन् IV 27
 * नाराशस IX 9
 नासत्यौ VI 13
 नासिका VI 17
 निघण्टव I 1
 * निचुम्पुण V 17
 * निधा IV 2
 निपाता I 4
 नियानम् VII 24
 * नियुत V 28
 * निर्रति II 7
 निर्णीतम् III 19
 निवत X 20
 * निगृम्भा VI 4
 निषाद III 8
 * निषपी V 16
 निषाद् III 10
 नीचै IV 24

नृपाणम् V 26
 + नृगम् XI 9
 * नेम III 20
 नैतोशम् XIII 5
 नोधा IV 16
 नौ V 23

 पङ्क्ति VII 12
 पञ्च V 22
 पञ्चन् III 8
 * पङ्भि V 3
 पणि II 17
 पण्डक VI 32
 पति VIII 3, X 21
 पदम् II 7
 पदवी XIV 13
 * पदि V 18
 पन्था II 28
 पपुरि V 24
 * पयस् II 5
 + पराके V 9
 + परावत XI 48
 * पराशर VI 30
 * परितक्म्या IV 16,
 XI 25
 परुच्छेप X 42
 परुषे II 6
 परुष्णी IX 26
 * पर्जन्य X 10
 पर्णम् cf सुपर्णा III
 12
 * पर्वत I 20
 पर्वन् I 20
 पर्शु IV 3
 पलाशम् XII 24

पलित IV 26
 * पवि V 5, XII 30
 + पवित्रम् V 6
 पशु III 16
 पसस् V 16
 पासव XII 19
 पासुरे XII 19
 + पाक III 12
 * पाज VI 12
 पाणि II 26
 पात्रम् V 1
 * पाथस् VI 7
 पाद II 7
 + पादु V 19
 पान्तम् VII 25
 पाप V 2
 पारम् II 24
 पारावतघ्नीम् II 24
 * पार्श्वम् IV 3
 पावीरवी XII 30
 पाश IV 2
 पाश्या IV 2
 पिजवन II 24
 * पिता IV 21
 * पितु IX 24
 * पिनाकम् III 21
 पिपति V 24
 पिपीलिका VII 13
 पियारुम् IV 25
 पिशुन VI 11
 पुत्र II 11
 पुमान् IX 15
 * पुरन्धि VI 13,
 XII 30
 पुराणम् III 19

+ पुरीषम् II 22
 पुरुष II 3, I 13
 + पुरुरवस् X 46
 पुरोगा VIII 21
 पुरोहित II 12
 * पुलुकाम VI 4
 पुल्वघ XIII 3
 * पुष्करम् V 14
 पुष्पम् V 14
 * पूरव VII 23
 * पूषा XII 16
 पृतनाजम् X 28
 * पृतनाज्यम् IX 24
 पृथक् V 25
 + पृथिवी I 13, 14
 पृथु II 2
 + पृथुञ्जया V 9
 * पृश्नि II 14
 पृषत II 2
 पृष्ठम् IV 3
 * पेशस् VIII 11
 पैजवन II 24
 * प्रकलविद् VI 6
 * प्रजापति X 42
 प्रत्तम् II 1
 * प्रतद्वसू VI 21
 प्रतिमानानि V 12
 प्रतीकम् VII 31
 प्रतीची VIII 15
 प्रथम II 22
 प्रधान IX 23
 प्रधि IV 27
 * प्रपित्वे III 20
 प्रमगन्द VI 32
 प्रवत X 20

प्रसिति VI 12
 प्रस्कण्व III 17
 प्रस्नेया I 9
 प्रातर्युजा XII 4
 प्रियमेध III 17

* बक्रु VI 25
 * बत VI 28
 बधिर X 41
 * बन्धु IV 21
 बन्धाम् V 12
 बभ्रणाम् IX 25
 † बर्हणो VI 18
 बर्हस् VI 17
 * बर्हि VIII 8
 बलम् III 9
 बहु III 13
 बाढ्य II 1
 बाल IX 10
 * बाहू III 8
 बिष्म VI 30
 बिन्दु II 1
 बिलम् II 17
 बिलम् I 20
 बिल्वम् I 14
 बिसम् II 24
 * बीरिटम् V 27
 बुझम् X 44
 बुध्य X 44
 * बुन्द VI 32
 * बुसम् V 19
 * बृबदुक्थ VI 4
 * बृवूक्म् II 22
 * बृहत् I 7
 बृहती VII 12

† बृहस्पति X 11
 * वेकनाटाः VI. 26
 ब्रह्म I 8
 * ब्रह्मणस्पति X 12
 ब्रह्मा I 8

* भग I 7, III 16
 भद्रम् IV 10
 * भन्दना V 2
 भरुजा II 2
 * भर IV 24
 * भाक्रजिक VI 4
 भागम् IV 26
 * भारती VIII 13
 भारद्वाज III 17
 भार्ग्यश्च IX 24
 भाव्य IX 10
 भीम I 20
 भीष्म I 20
 † भुरण्यु XII 22
 * भूरि II 7
 † भृगु III 17
 * भृमि VI 20
 भृम्यश्च IX 21
 भ्राता IV 26
 भगन्द VI 32
 † मघम् I 7
 मङ्गलम् IX 4
 मज्जूका IX 5
 मण्ड IX 5
 † मण्डूका IX 5
 मत्सखा XIII 4
 मत्सर II 5
 मत्स्या VI 27

* मधु X 31
 मनस IV 4
 मनीषा II 25, IX 10
 † मनु XII 33
 * मनुष्या III 7
 मन्त्रा VII 12
 † मन्दी IV 24
 † मन्दू IV 12
 मन्द्रजिह्वम् VI 23
 * मन्द्रा XI 28, 29
 † मन्यु X 29
 † मरुत XI 13
 मरुद्वृधा IX 26
 * मर्य (Ngh मर्या)
 III 15
 मर्यादा IV 2
 † महान् (Ngh महत्)
 III 13
 महिष VII 26
 माझद VI 32
 मासम् IV 3
 मातरिश्वा VII 26
 माता II 8
 * मातर XII 7
 मात्रा IV 25
 मासा IV 27
 मासकृत् V 21
 * मित्र X 21
 मिथुनौ VII 29
 मुक्षीजा V 19
 मुञ्ज IX 8
 मुद्गल IX 24
 मुष्टि VI. 1
 मुसलम् IX 35
 मुहु II 25

- मुहूर्त II 25
 मूरा VI 8
 मूर्धा VII 27
 मूलम् VI 3
 * मूष IV 5
 मूषिका IV 5
 मृग IX 19
 * मृत्यु' XI 6
 मृदु II 2
 * मेघ II 2, 21
 मेदस् IV 3
 * मेधा III 19
 मेधावी III 19
 * मेना III 21
 * मेष III 16
 * मेहना IV 4
 यकृत् IV 3
 यजु VII 12
 * यज्ञ III 19
 * यम X 19, XII 28
 * यमी XI 33, X 19
 यमुना IX 26
 * यद्ग VIII 8
 * यादृश्मिन् VI 15
 युज्जम् IX 24
 युवा IV 19
 यूयम् IV 24
 * योक्त्राणि III 9
 * योनि II 8, 19
 योषा III 15
 * रसु VI 17
 रक्षस् IV 18
 * रजस् IV. 19

- रजिष्ठै' VIII 19
 रज्जु II 1
 * रणाय (Ngh रण') IV
 8, IX 27, X 47
 रण्यौ VI 33
 * रत्नम् VII 15
 * रथ IX 11
 * रथर्यति VI 28
 * रम्भ III 21
 * रथि IV 17
 रराण II 12
 ररिवान् IV 25
 * रश्मि. (Ngh रश्मय)
 II 15
 रसा XI 25
 * राका XI 30
 राजा II 3
 राद XII 46
 * रात्रि II 18, IX 28
 * राधस् IV 4
 रामा XII 13
 * रास्पिन VI 21
 * रिशादस् VI 14
 * रक्मम् VIII 11
 * रुजाना VI 4
 * रुद्र X 5
 * रुद्रा XI 14
 * रुशत् II 20, VI 13
 रूपम् II 3, III 13
 * रेक्णस् III 2
 * रेतस् III 4
 * रोदसी VI 1, XI 49
 रोध' VI 1
 लक्ष्मी IV 10

- लता V 26
 लाङ्गलम् VI 26
 लाङ्गलम् VI 26
 लाजा' VI 9
 लिङ्गजा VI 28
 * लोघम् IV 14
 लोम III 5
 लोष्ट VI 1
 वश V 5
 * वक्षस् IV 16, V 5
 * वज्र III 11
 वणिक् II 17
 * वधू (Ngh वध्व)
 II 2
 * वनम् VIII 3
 * वनर्गू (Ngh वनर्गु)
 III 14
 * वनस्पति VIII 3, 16
 * वक्रय (Ngh वक्त्री
 भि) III 20
 वया I 4
 * वयुनम् V 14
 वर I 7
 * वराह V 4
 वरीय. VIII 9
 * वरुण' X 3, XII 21
 वरेण्य XII 13
 वर्ण II 3
 * वर्षस् V 8
 वर्षा IV 27
 * वल्' VI 2
 * ववक्षिथ III 13
 * ववि (रूपनाम) II 9
 * वसव XII 41

वसुधित् IX 42
 वस्त्रम् IV 24
 वस्त्रमथिम् IV 24
 * वह्न्य (Ngh वह्नि)
 VIII 3
 * वाक् II 23, XI 27
 * वाघत XI 16
 * वाचस्पति X 17
 * वाजगन्ध्यम् V 15
 * वाजपस्त्यम् V 15
 * वाजिन XII 43
 * वाजी II 28, X 31
 * वाणी (Ngh वाणी)
 VI 2
 * वात X 34, 35
 * वाताप्यम् VI 28
 * वाम IV 26, VI
 22, 31, XI 46
 वाय VI 28
 * वायु X 1
 वारा I 20
 * वारि IX 2
 * वार्यम् V 1
 वालम् XI 31, I 20
 वाला I 20
 * वावशान V 1
 * वाशी IV 16
 * वासराणि IV 7
 वास्तु X 16
 * वास्तोष्पति X 16
 * वाह IV 16
 * वाहिष्ठ V 1
 * विजामातु VI 9
 विशति III 10
 वि II 6

विकट. VI 30
 वितरम् VIII 9
 वितस्ता IX 26
 * विदधानि VI 7, I
 7, III 12
 विघर्ता XII 14
 विधवा III 15
 विधाता XI 11
 * विपादकुतुद्री IX 26,
 38
 * विप्राणास् (Ngh
 विप्र) XIV 13
 विभीदक IX 8
 * वियात III 10
 * वियुते IV 25
 विराट् VII 13
 * विवक्षसे III 13
 विवस्वान् VII 26
 * विवासति XI 23
 विश्वकद्व II 3
 विश्वकद्राकर्ष II 3
 विष्पति IV 26, V
 28, XII 29
 * विश्वक्मा X 25
 विश्वमिन्वा VIII 10
 * विश्वानर VII 21,
 XI 8, XII 20
 विश्वामित्र II 24
 विषम् XII 26
 विषिते IX 39
 * विष्णुस्य IV 19
 * विष्ट्र II 14
 विष्टितम् IX 13
 * विष्णु V 7, XII 18
 * विष्पित VI 20

* विसृह VI 3
 वीर I 7
 * वीरुध VI 3
 * वृक V 20, 21,
 VI 26
 वृक्ष XII 29
 * वृत्र II 17
 * वृन्दम् VI 34
 वृन्दारक VI 34
 * वृषभ IV 8, IX 22
 वृषल III 16
 वृषा XI 47
 वृषाकपायी XII 8, 9
 * वृषाकपि XII 27
 वेद्याभि II 21
 * वेन X 38, 39
 वैखानस III 17
 * वैतस III 21
 * वैश्वानर VII 21
 व्यचस् VIII 10
 व्याघ्र III 18
 * व्योमन् XI 40
 * व्रज VI 2
 व्रतति VI 28
 * व्रतम् II 13
 * व्रन्दी V 15
 * शयु (Ngh शयो)
 IV 21
 शकटम् VI 22
 * शकुनि IX 3
 * शक्क्य I 8
 * शतम् III 10
 शत्रुः II 16
 * शतनु II 12

शम्भः V 24
 शर V 4
 शरद् IV 25
 * शराह VI 31
 शरीरम् II 16, III 5
 * शर्म IX 19, 32,
 XII 45
 * शर्या V 4
 शर्याम् X 29
 शस्त्रलि XII 8
 * शशमान VI 8
 * शाखा I 4, VI 32
 * शाशदान VI 16
 * शिताम IV 3
 गिति IV 3
 * शिपिविष्ट V 8
 * शिप्रे VI 17
 * शिमी V 12
 शिरस् IV 13
 * शिरिम्बिठ VI 30
 * शिवम् X 17
 शिशिरम् I 10
 शिशु X 39
 शिश्रम् IV 19
 * शीरम् IV 14
 शुक् VI 1
 * शुक्रम VIII 11
 शुक्रपिशम् VIII 11
 शुचि VI 1
 शुतुद्रि IX 26
 शुन IX 40
 * शुनासीरौ IX 40
 शुन्ध्य IV 16
 शुभ्रा XII 43
 शुभ्रे IX 39

* शुखम् VI 16
 शुष्ण V 16
 * शुष्मम् II 24
 शूर IV 13
 शूर्पम् VI 9
 * शृङ्गम् (Ngh शृङ्गाणि)
 II 7
 * शेष III 21
 * शेव (Ngh शेवम्)
 X 17
 * शेष III 2
 श्मन् III 5
 * श्मशा V 12
 श्मशानम् III 5
 श्मश्रु III 5
 श्यामम् IV 3
 * श्येन IV 24, XI 1
 * श्रद्धा IX 30
 * श्रवस् X 3
 * श्रायन्तः VI 8
 * श्रुष्टी VI 12
 श्रेणि IV 13
 श्रोणि IV 3
 * श्लोक IX 9
 श्व I 6
 * श्वघ्नी V 22
 श्वा III 18
 * श्वात्रम् V 3
 * श्वेत्या II 20
 षट् IV 27
 सवत्सर IV 27
 सक्तु IV 10
 सक्थि IX 20

सखा XIV 10
 सखायः VII 30
 * सङ्का IX 14
 * सग्राम III 9
 सजोषा VIII 8
 * सत III 20
 * सत्यम् III 13
 * सदान्वे VI 30
 सधमादम् VII 30
 सतवीत्वत् II 28
 सप V 16
 सप्त IV 26
 * सप्ति IX 3
 * सप्रथा VI 7, IX 32
 * समद (Ngh समत्सु)
 IX 17
 * समनम् VII 17
 समानम् IV 25
 * समुद्र II 10, XII
 31
 * सरण्यू XII 9
 * सरमा XI 24
 * सरस् IX 26
 * सरस्वती IX 26, XI
 25
 * सर्वम् II 24
 सर्वताता XI 24
 * सललूकम् VI 3
 * सविता X 31, XII
 12
 * सवीमनि VI 7
 * सस्निम् V 1
 * सहस्रम् III 10
 साधु VI 33
 * साध्या XII 40

सानु II 24
 साम VII 12
 सामि VI 23
 सिंह III 18, VIII 15
 सिक्ता II 1
 * सिनम् V 5, XI 31
 * सिनीवाली XI 31
 * सिन्धु (Ngh सिन्ध-
 व) V 27, IX 26
 सिलिकमध्यमा IV 13
 सीमा I 7
 सीमिका III 20
 सीर IX 40
 * सुखम् III 13, IX 2
 * सुतुक IV 18
 * सुदत्र VI 14
 सुदा II 24
 सुदानव VI 23
 * सुपर्ण X 45, 46
 * सुपर्णा III 12, IV 3, X 45
 सुपर्ण्य VII 31
 सुप्रया V 28
 * सुप्रायणा IV 18
 * सुमत् VI 22
 सुरणानि XI 50
 * सुरा I 11
 * सुरा III 8
 सुरुक्मे VIII 11
 सुरुचः I 7
 सुवासा I 19
 * सुविते IV 17
 * सुविदत्रः VI 14
 सुविदत्रम् VII 9

सुवृक्तिभिः II 24
 * सुशिप्र VI 17
 सुषोमा IX 26
 सुष्वयन्ती VIII 11
 सूची XI 31
 सूभर्वम् IX 23
 * सूरि XII 3
 * सूर्ते VI 15
 सूर्मि V 27
 * सूर्य XII 14
 * सुणि V 28
 सुण्यौ XIII 5
 * सुप्र VI 17
 सेना II 11
 * सोम XI 2
 सोमपीतये IX 37
 * सोमानम् VI 9, 10
 स्कन्ध VI 17
 * स्तिपा VI 17
 * स्तिया VI 17
 स्तुक XI 3
 स्तूप X 33
 * स्तुभि III 20
 स्तेन III 19
 स्तोका II 1
 स्तोता III 19
 स्तोम VII 12
 स्त्रिय III 21
 स्थाणु I 18
 स्थूर VI 22
 स्नुषा XII 9
 स्यम् VI 9
 स्याल VI 9
 * स्योनम् VIII 9
 * स्वच्चाः V 7

* स्वधिति I 15, XIV 13
 स्वपिवात X 7
 स्वम् V 22
 * स्वर II 14
 स्वर्का XII 44, XI 14
 स्वक XI 14
 * स्वसराणि V 4
 * स्वसा XI 32
 स्वस्तये V 28
 स्वस्ति III 21
 * स्वस्ति XI 45, 46
 स्वाहा VIII 20
 * स्वाहाकृतय VIII 20
 * हसा IV 13
 हनु VI 17
 * हरयाण V 15
 * हरस IV 19
 * हरि IV 19
 * हरित IV 11
 हव V 1, X 2
 * हविर्धाने IX 36
 हविष्णान्तम् VII 25
 हस्त I 7
 * हासमाने IX 39
 * हस्तज्ञ IX 14
 हिमम् IV 27
 * हिरण्यम् II 10
 * हेति VI 3
 हेमन्त IV 27
 होता VII 15, IV 26
 ह्य I 6
 हृद I 9
 * ह्रस्व III, 13

INDEX TO THE WORDS OF THE NIRUKTA

N B—Roman figures refer to the adhyayas and the Arabic to the khandas of the adhyaya. The dagger † placed at the beginning of a word shows that it is a nigama word.

अशः II 13, XII 36
 अशु II 5, V 11, X 33, XII 36
 † असन्नकोशम् V 26
 असन्नम् V 25
 अहति IV 25, V 23
 अहस IV 25, V 25
 अहस्वान् VI 27
 अहु IV 25
 अहुर VI 27
 अहूरणम् VI 27
 अहोमुच VII 13
 अकम् II 14
 अकर्म XII 42
 अकृपार IV 18
 अकृणोत् V 3, VI 2
 अकृण्वत् V 25
 अकृण्वन् VII 28
 अकृध्वायु VI 3
 अक्त VII 14
 † अक्तो V 28, XII 23
 अक्तोपन VII 14
 अक्र VI 17
 अक्रत IV 10, XII 7
 अक्रान् XIV 16
 अक्रूर II 2
 अक्ष III 5, 16 IX 7
 अक्ष XIII 12
 अक्षण्वत् I 9, V 1
 अक्षपरिधून् IX 8

अक्षय II 10
 † अक्षरम् XI 41, XIII 10, 11
 अक्षरवर्णसामान्यम् II 1
 अक्षसूक्तम् VII 3
 † (सोमो) अक्षा V 3
 अक्षि I 9, VII 3, XII 14
 अक्षिता XI 11
 अक्षि(क्ष)ति V 11
 अगस्त्य I 5
 अगृभ्णत VII 26
 अगृल्लत VII 26
 अगोह्य XI 16
 अग्रायी IX 33, 34, XII 46
 अग्नि VII 14, X 35, XI 23
 अग्निकर्म VII 8
 अग्निकर्माण X 30
 अग्निभक्तीनि VII 8
 अग्निमन्थनौ III 14
 अग्निरिव I 4
 † अग्निरूपा X 30
 अग्रम् VI 3, 16, VII 14, XI 6
 अग्रणी VII 14
 अग्रिया VI 16
 अग्रव III 20
 अग्रे VI 17, VII 3, VIII 9, X 23
 अघम् VI 11, IX 42
 अघघ्नी XI 43
 अघशास VI 11, X 42
 अघ्न्या XI 43

अङ्कनम् IV 3
 अङ्कना III 8, 17
 † अङ्कासि II 28
 अङ्कित V 17
 अङ्कुश V 28
 अङ्ग V 17, VI 8
 अङ्गम् IV 3, IX 33
 अङ्गनम् IV 3
 अङ्गल IX 4
 अङ्गवत् IX 4
 अङ्गार III 17
 अङ्गिरस V 4, X 33, XI 17, 19
 अङ्गिरस्वत् III 17
 अङ्गिरा III 17
 अङ्गुलि III 8, 9, V 4, 10
 अचच्छदत् IX 8
 अचित XI 25
 अचेतनानि VII 7
 अचेतयमान III 2
 अचेतान III 2
 अच्छ II 25, V 28
 † अच्छा IV 24, VI 16
 अच्छान् IX 8
 अज् X 28
 अज IV 25, VI 4
 अज एकपात् XII 29, 30, 32, 33
 अजन IV 25, IX 24, XII 29
 अजनि IV 13
 अजर IV 27, VI 3, VII 25
 अजरणधर्माणम् IV 27
 † अजरम् XIII 5
 † अजामे IV 20, X 16
 अजामिकर्माणि IV 20
 † अजाश्व IV 25
 † अजीग VI 8

अजुष्टम् XII 5
 अजम् IV 13
 अज्ज XII 7
 अज्ञाननिन्दा I 17
 अञ्जनम् IV 3
 अञ्जना III 8, 17
 अञ्जित V 17, 25
 अणीयस्वात् I 2
 अणु VI, 22
 अणुत्वात् XI 31
 अणूभावकर्मण VI 30
 अणूभावात् IX 19
 अतना IV 13
 अतन्यान् V 9
 अतसानि V 12
 अतिच्छन्दा VII 11
 अतिथि IV 5
 अतिथिदेवत्वम् VII 4
 अतिदही I 7
 अतिवृहति IX 22
 अतिरेकनाम IV 20
 अतिसर्ग III 4
 † अतूर्त IX 10, X 32
 अतूर्तपन्था XI 23
 अत्या IV 13
 † अत्रा (अत्र) XI 2
 अत्रि III 17, VI 36
 † अथो (अथ) XI 44
 अथनवन्त XI 18
 अथर्युम् V 10
 अथर्यु VI 31
 अथर्वा XII 33 34
 अथर्वाण XI 18, 19
 † अददन्त V 14
 अदन्तक VI 31

अदरणीया IX 9
 अदानप्रज्ञा III 11
 अदाभ्या III 20
 अदायादा III 4
 अदिति I 15, 16, II 13, IV
 22, 23, VII 29, XI 22, 23
 अदीना IV 22 23
 अदेव XI 4
 † अद्भुतम् I 6, VI 21
 अद्भन् IV 16
 अद्भसादिनी IV 16
 अद्य I 6
 अद्रि IV 4, V 3, 4, 5, 6
 अद्रिवत् IV 4
 † अद्भुहा IX 37
 अधर II 11
 † अधस II 11
 अधा (अध) III 3
 † अधायि VI 15, VI 22
 अधि I 3
 अधिदैवतम् III 12, X 26, XI
 4, XII 37, 38, XIII 11,
 XIV 12-16, 18, 19 21
 23-27
 अधिपति XII 18
 अधियज्ञम् XI 4
 अधिषवणचर्मन् II 5
 अधिष्ठानप्रवचनानि IV 15
 अधीष्ट VIII 8
 अद्भुतगमनकर्मवन् V 11
 अधोराम XII 13
 अध्यप XI 36
 अध्यात्मम् II 20, III 12, X
 26, XII 37, 38, XIII 11,
 XIV 12-16, 18, 19, 21, 23-27

अध्यानीय V 1
 अध्येषणा III 19, VI 6
 अध्येषणाकर्मा III 19, VII 15
 अध्रिगु V 11
 अध्वर I 8, VI 13, X 19
 अध्वर्यु I 8
 अनत्यन्तगत XII 40
 अनन्तरान्तस्थान्तर्धातु II 2
 अनमस III 11
 अनर्थकम् I 7, 15, VI 16
 अनर्वम् IV 27, VI 23
 अनर्वा VI 23
 अनर्शरातिम् VI 23
 अनवगतसस्कार IV 1, V 2
 अनवत्वम् X 34
 † अनवब्रव VI 29
 अनवायम् VI 11
 † अनस II 27, XI 47
 अनागास्त्वम् XI 24
 अनादिष्टदेवता VII 4
 † अनानतस्य XII 21
 अनारम्भण X 30
 अनार्यनिवास VI 32
 अनित्यत्वात् I 2
 अनिदविदे II 3
 † अनिन्द्रा III 10
 अनिपद्यमान XIV 3
 † अनिमिषा X 22
 अनिमेषम् III 12
 अनिर्वचनम् VII 24
 अनिर्वाह III 4
 अनिवेशनानाम् II 16
 अनिविशमाना II 16
 अनीकम् XII 16
 अनु I 3, VI 6, XII 22

अनुकृति VII 23
 अनुक्रान्त I 12, II 7, VII 13,
 VIII 21, X 42
 अनुतमोभाग XII 1
 अनुदात्तम् I 7, IV 25, V 22
 अनुदात्त V 5
 अनुदात्तप्रकृति I 8, V 23
 अनुपपन्नार्थ I 15
 † अनुपस्पृशानम् X 20
 अनुपस्पृशयमान X 20
 अनुपृष्टे I 4, 5 (twice), 11, V 11
 अनुप्रदानसामान्य VI 19
 अनुप्रवदति XIV 1, 37
 अनुप्रवदन्ति X 20
 † अनुमति. XI 12, XI 29
 अनुमद् XIV 24
 अनुमननात् XI 29
 † अनुमन्यासै XI 29
 अनुयाजा VIII 22
 अनुविष्टम्भम् XII 1
 † अनु वेनति XII 29
 अनुष्टुम् VII 11, 12
 अनुष्टुया V 15
 † अनुष्वधम् IV 8
 अनूचान XIII 12
 अनूच्यौ II 20
 अनूप II 22, V 3
 अनुक्षरा IX 32
 अनेककर्मा I 4, 5, IV 17, 19
 अनेकपर्व II 2
 अनेकशब्दम् IV 1
 अन्त IV 25
 अन्तकरणम् I 13
 अन्तरम् XIV 10
 अन्तरिक्षनामानि II 10

अन्तरिक्षम् II 10
 अन्तरिक्षायतनानि VII 11
 अन्तलोप II 1
 अन्तव्यापत्ति II 1
 अन्तस्थान्त II 2
 अन्तस्थान्तरोपलिङ्गी X 17
 अन्तिक III 9
 अन्तिकनामानि III 9
 अन्ध I 16, V 21, XII 14
 अन्धस V 1, IX 36, XI 9
 † अन्धस XI 9
 अन्ननामानि III 9
 अन्नम् III 9
 अन्नसानिनी IV 16
 अन्य I 6
 अन्यके X 5
 अन्यदेवत I 20
 अन्यदेवत्या V 7
 अन्वध्यायम् I 4, 5
 अन्वञ्च् II 20
 अन्वादेश VI 13, 31, VII 9
 अन्वादेशे IV 25
 अन्वितौ I 12, 14, II 1
 अर् IX 26
 अप I 3
 अप IV 14
 अपकालयितव्य III 18
 अपक्षीयमाणपक्ष XIV 8
 अपगूर्ण III 5
 अपचित IV 25
 अपत्यनामानि III 1
 अपत्यम् III 1, VI 9, XII 9
 अपत्रपणकर्मण III 21
 अपना XII 37
 अपनानि XII 37

- अपरपक्ष V 11, XI 5, 6
 अपरभावम् I 2, 3
 † अपरम् II 2, III 4, V 12,
 VI 13, 31, VII 7, 9, VIII
 22, X 3, 16
 अपरम् XI 38
 अपरे I 9
 अपवर्गपर्यन्तम् I 1
 † अपस् IV 17, V 5, VII 27,
 X 29, XI 31, 36, XII 37
 अपाङ्ग XIV 23
 अपाणं III 2
 अपा नपात् III 16, X 18
 † अपारे VI 1
 अपि I 3
 अपिक्क्षम् II 28
 अपीच्यम् IV 25
 अपुरुषविधम् VII 7
 अपुष्पाम् I 20
 अमस III 11
 † अप्यम् XI 36, 39
 † अप्या XI 36
 अप्रतियत I 15
 अप्रतिष्कृत VI 16
 अप्रत्ता III 5
 अप्रमादस् XII 37
 अप्रादेशिके विकारे I 13, II 1
 † अप्रायि IX 29
 † अप्रायुव IV 19
 अप्वा VI 12, IX 32
 अप्वे IX 33
 अप्सरस् V 13
 अप्सस् III 5, V 13
 अप्सानीय V 13
 अफल I 20

- अङ्गा X 44
 † अबिभ्युषा IV 12
 † अभि I 3, VI 26
 अभिगूर्य VIII 3
 अभितष्टीयम् XII 40
 † अभिघेतन VI 27
 † अभिपित्वम् III 15
 अभिपूजितार्थे I 3
 अभिप्रसूतः XI 12
 अभिप्राये VII 3
 अभिप्रेत III 14, 16, VI 9, 10
 अभिप्रेतम् I 6, III 11 IV 6,
 V 8, 11
 अभिप्रेतानि IX 28
 अभिप्रेत्य I 7 etc
 अभिबलायमानम् X 3
 † अभिभा IX 4
 अभियुज् IV 5
 अभिवहनस्तुति IV 16
 अभिवादिनी II 16, V 13, IX
 4 etc, X 26, XII 10
 अभिवावशाना XI 42
 अभिविचारयन्ति I 13, 14
 अभिव्याहारे I 13, 14
 † अभिश्री VII 22
 अभिषवणप्रवादाम् IV 16
 अभिसचारी I 6
 अभिसनामम् IV 27
 अभिसृष्टकालतमा XII 7, 8
 † अभिस्वरन्ति III 12
 अभिहूति V 28
 अभीके III 20
 अभीक्ष्णम् II 25
 अभीद् XI 43
 अभीशव III 9, IX 15

- अभीषाढ III 3
 † अभ्यधीताम् III 14
 अभ्यमनवान् VI 12
 अभ्यमनहा X 17
 अभ्यमित VI 16, 23
 अभ्यर्धयज्वा VI 6
 † अभ्यसेताम् III 21, X 10
 अभ्यस्त II 12, III 10, IV 23, 25, VI 3
 अभ्यापादम् VII 26
 अभ्याम्नाये II 13
 अभ्यास II 2, 3, X 42, V 12
 अभ्युच्चयम् I 2
 अभ्युत्थितम् IX 4
 अभ्यूर्णवाना XI 49
 अभ्यूहितव्या I 3
 अभ्रम् V 5
 अभ्रावृका III 4, 5
 अभ्रावृमतीवाद III 4
 अमति VI 12
 अमत्रम् V 1
 अमदत् XIII 4
 † अमन्दान् IX 10
 † अमन्वत् II 6, IV 25
 † अमम् X 21
 अमति VI 12
 अमरणधर्माणौ II 20
 † अमर्त्य XIV 23
 अमवान् VI 12
 अमा V 1, XI 46
 अमाक्ता VI 15
 अमात्र VI 23
 अमामयी VI 12
 आमावास्त्ये XI 31
 अमितमात्र. VI 16
 अमिताक्षरेषु I 9
 अमिन VI 16
 अमिश्रीभावगति II 24
 अमीवन् X 17
 † अमीवहा X 17
 अमीवा VI 12, XII 44
 अमुथा III 16, V 5
 अमूर VI 8, XI 2
 अमृतम् III 12, X 3
 † अमृतस्य III 12, XII 8
 अमेनान् III 21
 अम्बु III 10
 अम्बुद III 10
 अम्यक् I 15, VI 15
 अयज्वा XI 4
 † अया IV 25
 अयास II 7
 अयुतम् III 10, XI 2
 अर IV 27
 अरण II 14, III 2, 3
 अरणम् III 10
 अरणि V 10, VIII 15
 † अरणे XI 46
 अरण्यम् IX 30
 अरण्यानी IX 29, 30
 अरण्यो V 10
 अरम्, अरंकृत X 2
 † अरम्णात् X 32
 † अरातय III 11
 † अराती XI 2
 † अराधसम् V 17
 अरायास VI 25
 † अरायी VI 30
 अरिः V 7
 अरिता IX 4

अरिष्टनेमि X 28
 अरिष्टम् XIV 37
 अरुण V 21
 अरुषी V 1, XII 7
 † अरेपसा XII 3
 अर्क V 4, VI 23
 अर्कम् V 4
 अर्किणः V 5
 अर्चनी I 8
 अर्चिषि III 17
 अर्जुनम् II 21
 † अर्णवान् X 9
 अर्णस् XI 27
 अर्णासि VI 20
 अर्तन्यौ IX 39
 अर्थ I 18, V 11, VI 7, 22,
 24, 28
 अर्थज्ञप्रशसा I 19
 अर्थनित्य' II 1
 अर्थपृथक्त्वम् I 4
 अर्थप्रत्यय I 15
 † अर्थम् VIII 19, IX 4, X 27
 अर्थवन्त I 16
 अर्थविकरणम् I 3
 अर्थहिहि XI 25
 अर्थयि III 1
 अर्थोपमानि III 18
 अर्दनपातिनौ VI 33
 अर्ध III 20, XIV 21
 अर्धनाम I 7
 अर्धमासपर्व I 20
 अर्धमासानाम् V 21
 अर्धमासे VI 35
 अर्धमासेज्याम् XI 6
 अर्धयित्वा III 6

अर्जुदम् III 10
 अर्भकम् III 20, IV 15
 † अर्य' IV 19, V 9, XIII 4
 † अर्यमा II 13, VI 31, IX 3,
 XI 23, XII 36
 अर्वन् X 31
 अर्वाङ् I 3, V 12, VI 14,
 VII 24, XII 43
 अलक्ष्मी VI 30
 अलकरिष्णुम् VI 19
 अलमातर्दन VI 2
 अलिङ्गा XII 40
 अल्पनिष्पत्तय II 2
 अल्पप्रयोगम् II 13
 अल्पप्रयोगा I 14
 अल्पीयोऽर्थतरम् IV 25
 अव I 14, X 20, XI 18
 अव I 3
 अवकुलिते I 4
 अवक्ष्यत् V 7, VI 30, VII 23,
 X 2, 28, 32, 36, XI 9,
 XII 15
 अवगृह्णन्ति I 17
 अवतम् V 26, X 13
 अवतरम् X 42
 अवत्तम् II 1
 अवधारणम् I 2
 अवनय' III 9
 अवनै II 25, XII 21
 अवभृथ V 18
 अवयुनम् V 15
 अवयुवती IV 11
 अवर II 24, XI 18
 अवरे I 20
 अवस् X 33, XIV 32

- अवसम् I 17
 † अवसे II 24, X 33
 अवस्यु II 25
 अवह्निम् III 6
 अवातित V 26
 अविज्ञातानि XI 28
 † अविचेतनानि XI 28
 अविपर्यय V 26, VI 1
 अविस्पष्टार्था I 15, 16
 अवीराम् VI 31
 † अवृका XI 18
 अवैयाकरणाय II 3
 अव्यक्तवर्णा VIII 10
 अव्यक्तवाच XI 29
 अव्युदस्यन्तौ V 2
 अशनचक्रम् V 26
 अशनपवनम् VI 9
 अशिरम् VI 32
 अशन IV 26, X 12
 † अश्ना X 12
 अश्ववानदाभम् VI 3
 अश्मचक्रम् V 26
 अश्मन् IV 19, VI I, VIII 2
 † अश्मन्मयीभि IV 19
 † अश्मास्यम् X 13
 † अश्रेत् XI 10
 अश्लीलम् VI 23
 अश्व I 12, II 27, IV 13,
 VII 4, IX 1 2
 अश्वनामानि II 27
 अश्वपतनै XI 14
 † अश्वपणै XI 14
 अश्वभरणात् IX 24
 अश्वयु VI 31
 अश्वजनि IX 20
- † अश्वजनी IX 19
 अश्विना III 15, IV 17, V 21,
 VI 6, 13, 26, 36, XII 1,
 2, 5, 46
 अश्विनी XII 46
 † अष्ट XIII 2
 अष्टन् III 10
 अष्टापदी XI 40
 अस (असीय) XIV 37
 असस्तवेन XII 2
 असक्राम् VI 29
 असनचक्रम् V 26
 असनाम् XI 8
 असमानजातीयस्य IV 20
 † असश्चन्ती V 2
 असाक्षात्कृतधर्मभ्यः I 20
 † असामि VI 23
 † असिक्री IX 26
 असिता VI 12, IX 26
 † असिन्वती VI 4
 † असु III 8, X 34, XI 18
 असुवृष XIV 10
 असुम् XI 18
 असुनीति X 39, 40, 42
 असुर II 16, III 8, VI 18
 † असुराव III 8, X 34
 असुरा III 20
 असूर्ते VI 15
 असूया II 3
 असृक्षत XIII 4
 असृज् IV 19
 असो I 17
 † अस्कम्भने X 32
 अस्कृषोयु VI 3
 अस्त XII 28

अस्तम् X 21
 अस्थाता IX 12
 अस्थावराणाम् II 16
 अस्नो V 21
 अस्मयु VI 21
 † अस्मे VI 7
 अस्मेदिति XI 25
 अस्य IV 25
 अस्या IV 25
 अस्वपथ XI 16
 अस्वयपृष्टे I 5
 अह I 5, II 7, IV 25
 अहन् II 20, VIII 9, XI 6,
 XII 17
 अहन V 2
 अहनी III 22
 † अहर्दश VI 26
 अहर्नामानि II 20
 अहविर्भाञ्जि X 42
 अहह I 5
 अहिगोपा II 17
 अहि X 43
 अहि II 16, 17, VI 17, IX
 15, X 43, 44, 45, XII 33
 अहिच्छत्रकम् V 16
 अहिरुध्न्य X 44, XII 33
 अहेल(ल)मान IV 25
 अह्ना केतु XI 6
 अह्य IV 25
 अह्याण V 15
 अहीतयान V 15

 आ V 5, X 15
 आकारचिन्तनम् VII 6
 आकियत VI 3

आकीर्णरश्मि XII 12
 आकुचित V 28
 आक्रोशकर्मा IV 2
 आक्षान् III 10
 † आक्षिपु IV 13
 आखण्डयित III 10
 आखण्डल III 10
 आख्यातजानि I 12
 आख्यातम् I 1, VI 28, VII 1,
 14
 आख्यानम् V 21, XI 19, 25,
 34, XII 41
 आख्यानसयुक्ता X 10, 46
 आख्यानसमय VII 7
 आगस् XI 24
 आगच्छन्ति I 9
 † आगच्छान् IV 20
 आगतद्वणि V 9
 आगन्तून् VII 4
 आगमात् I 4
 आगलना VI 24
 आग्नापौष्णम् VII 8
 आग्नायी VII 8
 आग्नावैष्णवम् VII 8
 आग्निमास्ते (शस्त्रे) VII 23
 आग्नेय I 17, VII 20, 23, VIII
 2, 21, 22
 आग्रयण X 8
 आग्रायण I 9, VI 13
 आघ्राणि V 9
 आघोष V 11
 आङ्गिरसस्य XI 16
 आङ्गुष V 11
 आचक्षते I 1, 20, II 10, 24, 28,
 III 18, IV 1, 21, V 26,

VI 9, VII 1, IX 23, X 26, XII 11
 आचरन्त्यौ IX 40
 आचष्टे I 1, 2, 8, III 12, 22, IV 23, VI 7, X 26, XII 37, 38
 आचार I 4, VII 4
 आचार्य I 4, VII 22
 आचिख्यासा VII 3
 आजयनस्य IX 23
 आजवनस्य IX 23
 आजि IV 13, IX 17, 23
 आजुह्वान VIII 8
 आज्यन्त II 15
 आज्य VIII 5
 आङ्गार I 14
 आढ्यालु XII 14
 आणि VI 32
 आण्डौ VI 32
 आत् VI 8
 आत्मन् III 15
 आत्मगतिः III 12 X 26, XII 37, 38
 आत्मजन्मान VII 4
 आत्मदेवता VIII 22
 आत्मप्रवादाः XIII 9, 11
 आत्मा III 12, VII 4, 23, X 26, XII 16
 आदग्रासः I 9
 आत्रेयम् VIII 22
 आदघ्न I 9
 आदत्ते II 9, II 13, V 12, VII 14
 आदरणात् VI 31
 आदरयिता X 8

† आदर्षते XI 21
 † आदितेयम् II 13, VII 29
 आदित्य I 7, II 6, 13, VII 7, 23, 24 etc
 आदित्यकर्म VII 11, 23
 आदित्यप्रवादा II 13
 आदित्यदैवत XI 6
 आदित्यभक्तीनि VII 11
 आदित्यमध्ये XI 23
 आदिलुप्तम् X 34
 आदिलोप II 1
 आदिनिपर्यय II 1
 आदिष्टोपयोजनानि II 28
 आदुरि VI 31
 आद्यन्तविपरीतस्य X 10
 आधव VI 29
 आधवनात् VI 29
 आधी IV 6
 आधीतम् I 6
 † आध्य IV 6
 आध्यातम् I 6
 आध्यात्मम् II 20
 आध्यात्मिक VII 1, 3
 आध्यात्मिक्य VII 1, 2
 † आघ्न XII 14
 आध्वर्यवे VII 3
 आनद् VI 8, XII 18
 आ निधातो III 16
 आनुपूर्व्यम् I 15
 आनुषक् VI 14, 15
 आप II 15, 21, IV 16, 25, V 5, 6, VI 2, 3, 11, 22, VIII 6, IX 26, 27, X 39, 44, 47, XII 30
 † आप. XII 37

- आ पनीफणत् II 28
 † आपसत् XI 14
 आपातितमन्यु V 12
 आपान्तमन्यु V 12
 आपान III 10
 आपूर्यमाणपक्ष XIV 9
 आहत्या II 11
 आहत्या XI 20, 21
 आप्यम् VI 14
 आप्याययन्ति V 11
 आप्यायसे XI 5
 † आप्रा XII 16
 आप्रिय VIII 4
 आप्रीदेवता VIII 21
 आप्रीसूक्तानि VIII 22
 अभिमुख्यम् I 3
 आमत्रेभि V 1
 आमिन्वाने II 20
 † आमिनात् V 9
 † आमिनाने II 20
 आमिश्राणि III 13
 आम्नात् VII 23
 आम्नायवचनात् I 16
 आयजि IX 36
 † आयजी IX 36
 आयु IX 3, X 35, 40, 41,
 XI 49
 आयुधम् VII 4, X 6, 30, XII
 30
 आयुस् X 35
 आयुय VIII 3
 आयोधनात् X 6
 † आयो VI 21, X 41, XI 49
 आरित V 15
 आरुज् X 30

- † आरुजन्त X 30
 आर्चाभ्याम्नाये II 13
 आर्जीकीया IX 26
 आर्त्नि or आर्त्नी IX 39, 40
 आर्थपत्यम् VII 1
 † आर्य VI 26
 आर्येषु II 2
 आर्षम् VI 27, IX 8
 आर्ष्टिषेण II 10, 11
 आवपनस्य III 20
 आवह V 26
 आवापिकानि VIII 7
 आवि IV 16, VIII 15, XIII 9
 आविवास् XI 23
 आविश् X 46, XI 46, XIII 7
 आविष्ट्य VIII 15
 आवेद्य IX 31
 † आशव IX 9
 आशा VI 1
 आशिर VI 8, 32, VII 3, X 43
 आशी VI 8
 आशीर्नामक V 23
 आशु V 3, VI 1, 12, VII 26,
 IX 9, 26
 आशु X 28, XIV 27
 आशुशुक्षणि VI 1
 आश्चर्यम् II 24, XI 2
 आश्रपणात् VI 8
 आश्रयणात् VI 8
 आश्रुत्कर्ण VII 6
 आश्लेषकर्मण IV 10
 आश्रमेधिक (मन्त्र) VI 22
 आश्विनम् I 9, XII 40
 आसदनात् VI 1
 † आसन् XIV 25

आससृवास X 3
 आस्कन्नम् VI 19
 आस्थत् II 2
 आस्यदग्ना I 9
 आरयन्दनवन्तम् X 13
 आस्यम् I 9, VIII 21
 आहननवन्त IV 15
 आहनस् IV 15, V 2
 आहसि V 2
 आहव II 17
 आहर्तारम् VII 26
 आहाव V 26
 आहिकम् III 12
 आहुतम् VI 2, VII 25, XI 32

इङ्ग XIII 9

† इङ्गयन्ति XIII 9

इत् I 9

इत्कृणुध्वम् V 26

इत् I 11, VII 9, 22, 23

इतरः II 8, III 10, IV 18,
V 1, VI.1, XI 39

इतरस् I 6, 20, II 13, IV 8,
V 14, VI 17, VIII 22,
X 44, XI 48

इतरा II 7, III 9, V 22, VI
8, IX 8, XII 5

इतरेतरजन्मान VII 4

इतरेतरजन्मानौ XI 23

इतरेतरप्रकृतयः VII 4

इतरेतरप्रकृती XI 23

इतरेतरम् II 15, 20

इतरेतरोपदेशः I 2

इतिहासम् II 10, 24, IX 23,
X 26, XII 10

† इत्था IV 25, V 5, VI 3,
XI 37

† इत्वरम् V 3

इदयु VI 31

इदम् I 4, 5, 6, 15, III 21,
IV 25, V 28

† इद्धम् X 21

इध्म VIII 4, 5

इन्द् X 8

इन्दन् X 8

इन्दव IV 17

इन्दु I 12, III 17, X 8, 41, 42

इन्द्र I 5, II 16 etc

इन्द्रकर्म VII 10

इन्द्रपानम् VIII 2

इन्द्रप्रधाना V 12, X 3

इन्द्रभक्तीनि VII 10

इन्द्रलिङ्गम् I 17

इन्द्रवत् XI 15

इन्द्रशत्रु II 16, VI 4

इन्द्राग्नी I 16, V 22, VI 9,
XII 31

इन्द्राणी IX 34, XI 37 38,
XII 46

इन्द्रासोमौ VI 11

इन्द्रियनित्यम् I 1

इन III 11, 12

इन्ध VIII 7, X 8, 21, 41

इभ VI 12

इमथा III 16

इर् V 27

इराभृता VI 12

इराम् X 8

† इरावती IX 26

इरिणम् IX 8

इलाबिलशयस्य VI 19
 इलीबिशस्य VI 19
 इल (ड) VIII 8
 इल VIII 7
 इळा (ला) VIII 13, XI 48, 49
 † इव I 4, I 10, VII 31, IX 30
 इव IX 30
 इष IX 8
 † इषम् VI 26, 29, IX 43, X
 26, 42, XI 14, 29
 इषा X 26, XI 14
 † इषित VIII 8, 14
 इषवत् X 42
 इषिरेण IV 7
 इषितसेनस्य II 11
 इषिर IV 7
 इषीका IX 8
 इषु II 5, VI 32, IX 13, 14,
 17, 18, X 29
 इषुधि IX 13
 इषुनाम II 6
 † इषून् II 5, IX 14, 17, XIV 25
 † इष्टानि X 26
 इष्मिण IV 16
 इह I 20, IV 4, XII 3, 4
 इहेह X 21
 † ईक्षे VI 6
 ईष्टे XIV 27
 ईड् VIII 7
 ईड्य VII 16, VIII 8
 ईदश् X 15
 † ईम् I 9, V 28, IV 19
 ईर् IV 23, IX 4
 ईर्म V 25
 ईर' II 5

ईरण' III 19
 ईरणवान् X 31
 ईर्मान्ता IV 13
 ईळ VIII 7
 ईळा VII 8
 ईळ् VII 15
 † ईळे VII 15
 ईश् VI 6
 ईश्वर III 12, V 7, 9, XI 21
 ईषते IV 2, X 11, XIV 2
 ईषणिन् IV 16
 ईषणेन IV 7
 † ईषते IV 2, X 11, XIV 26
 ईषयिङ्गल III 18
 ईषया II 25, IX 10

 उ I 5, 9, X 5, XI 34
 उक्तम् IV 1, VII 8, 17
 उक्थपात्राणि V 11
 उक्थम् VI 4, X 44, XII 34
 † उक्थ्यम् XI 31
 उक्ष् XII 9
 † उक्षण XII 9
 उग्र XII 14
 उच्चा IX 36, III 20
 उच्चावच I 3, 4, VII 3
 उच्चितम् IV 24
 उच्चतम् II 5
 उच्चै IV 24, IX 36
 उच्यते II 5, III 3, XII 26
 उच्छति II 18, XII 5
 उच्छते XII 5
 उद् I 3
 उत I 19, IV 24, VI 9, X
 23, XII 5

उस्त्रिदति XII 29
 उत्तानः IV 21
 उत्तमपुरुषयोगा VII 2
 उत्तमम् VII 31
 उत्तरः I 14, II 11, VI 1
 उत्तान IV 21
 † उत्स X 9, 13, XI 15
 उत्सनाता VII 12
 उद् X 9, 41, VII 20, XI 18
 उदकनामानि II 24
 उदकम् II 22, 24
 उदकेन्धन VII 23
 उदकोपशमनः VII 23
 उदञ्च XIII 3
 उदधि. VI 5
 उदन् X 12
 उदन्य XI 15
 † उदन्यजा XIII 15
 उदन्यु XI 15
 उदात्त V 5
 उदात्तम् IV 25, VI 28
 उदितानुवाद I 16
 उदीच्येषु II 2
 उदीर् XI 18
 उद्देश I 15, XII 40
 † उद्दिणम् X 13
 उद्धत X 20
 † उद्धृह VI 3
 उप I 3
 उपकक्षदग्ना I 9
 उपकक्षास I 9
 उपजन I 3, II 2, IV 7, 20
 उपजिह्विका III 20
 उपदयाकर्मा IV 17, X 16
 उपदासयति II 17, VII 23

उपदेश I 1, 20, III 21
 उपधाम् V 12
 उपधालोप II 1
 उपधाविकार II 1
 उपनिषद्गर्ण. III 12
 उपपर्चन VI 17
 उपपिपादयिषेत् II 2
 † उपप्रागात् VI 22
 उपबन्ध I 7, 8, VI 16
 † उपबर्द्धहि IV 20
 उपमा III 5, 13
 उपमानस्य VII 31
 उपमार्थयि I 4
 उपमार्थे I 4, II 16, IV 11,
 VII 20, IX 6, XII 8, 19
 etc
 उपमिमिते I 4, III 13, 14, V 26
 † उपमिमिहि XIV 37
 उपमोत्तमया I 19
 उपयमनप्रतिषेध III 5
 उपयोजनानि II 28
 उपर II 21, III 5
 † उपरा II 22
 उपरता II 21
 उपरम् II 18, 21, 25
 उपरिभावम् I 3
 उपरिष्टात् I 4, 15 etc
 उपल II 21, VI 5
 उपलप्रक्षिणी VI 5, 6
 उपलप्रक्षेपिणी VI 5
 उपलिङ्गी X 17
 उपन्याख्यातम् II 12
 उपसन्नाय II 3
 उपसर्ग I 3, III 16, V 5,
 VI 1, 22

- उपसर्गनिपाता I 1, 12
 उपसि VI 6
 उपसृष्ट I 17, IV 23
 उपस्तुति XI 12
 उपस्तुम VIII 7
 उपस्थम् IX 37
 उपस्थात् IX 39
 उपस्थानम् VII 26, VIII 15,
 18, IX 37, 39, 40
 † उपस्थे IV 19, VI 6, VII 26,
 VIII 15, 18, IX 40
 उपहितेन V 12
 उपाके VIII 11
 उपाचार I 4
 उपेक्षितव्यम् I 15, 17, II 6,
 VII 5
 उपेक्षितव्या I 3, 11
 उब्ज् VI 8, VII 12
 उभ I 1, IV 4, VI 33,
 VIII 15
 उभय VIII 7
 उभयप्रधाना V 12, X 3
 उभयलिङ्गा II 8
 उभयवन्ति VIII 22
 उभयाहस्ति IV 4
 उभे I 1, VIII 15
 उरण V 21
 उरणमथि V 21
 उराण VI 17
 उरामथि V 21
 उरु II 26, V 13, VI 17,
 XI 15
 उरुकरम् IX 20
 उरुगाय II 7
 उरुक्षयण. IX 3
- † उरुज्रय XII 43
 उरुजिरा IX 26
 उरुष्य V 23, XI 8
 उर्वशी V 13, XI 35, 36, 49
 उर्विया VIII 10
 उरुखलम् IX 20, 35
 उरुखलमुसले IX 35
 उरुवम् VI 35
 उशत्य XII 45
 † उशती I 19, III 5, IX 39
 उशत्यौ IX 39
 उशिक् VI 10
 उशीरम् II 5
 उष XII 2, 6
 † उषस V 28
 उषा II 18, III 16, IV 16,
 V 21, 28, VII 29, VIII 10,
 XI 46-48, XII 5
 उषासानक्ता VIII 10
 उपोनामानि II 18
 उष्णनाम XI 25
 उष्णम् II 2
 उष्णवर्षे II 22
 उष्णिक् VII 12
 उष्णीषम् VII 12
 उष्णीषिणी VII 12
 † उक्ता VI 15
 उक्ता IV 19
 † उक्ता V 4
 उक्ताविण IV 19
 उक्षिया IV 19
 ऊति II 2, V 3, XII 21
 † ऊत्या XII 21
 † ऊधानि VI 19
 † ऊधस VI 19, 22

- ऊनाक्षरा VII 23
 ऊरु VIII 10
 ऊर्जरम् IX 20
 † ऊर्ज III 8, IX 27, 43, XI 29
 ऊर्जयति III 8
 † ऊर्जव्यस्य XI 49
 ऊर्जस्वत् VIII 22
 ऊर्जाद् III 8
 ऊर्जादुती IX 42, 43
 ऊर्जाह्वान्यौ IX 42, 43
 ऊर्जेदीर्णम् III 20
 ऊर्णा V 21
 ऊर्णोते II 26, V 21, 23, VI 35
 ऊर्दरम् III 20
 ऊर्ध्व VIII 15, 18
 ऊर्ध्वगतिप्रतिषिद्धा II 11
 ऊर्ध्वतान IV 21
 ऊर्ध्वबन्धन XII 38
 † ऊर्ध्वबुद्ध XII 38
 ऊर्ध्वबोधन XII 38
 ऊर्ध्वम् VIII 15, XII 1
 ऊर्मि V 23, VII 17
 ऊर्ध्वखम् IX 20
 ऊर्व VI 7
 ऊहे VI 35, XII 3
 † ऊक् I 8, 16, II 16, III 4,
 V 13, IX 4, 6, 23, X 26,
 32, XII 10, XIII 11
 ऊक्सस्तविकी VII 8
 ऊक्षर IX 32
 ऊक्षा III 20
 ऊग्भाज VII 13
 ऊग्मन्तम् VII 26
 ऊग्मियम् VII 26

- ऊचीषम् VI 23
 ऊच्छते I 9, II 7, V 7, IX 32
 ऊजीषम् V 12
 ऊजीषिन् V 12, VI 7
 ऊजु VI 21
 ऊजुनीति VI 21
 ऊजूकप्रभवा IX 26
 † ऊजूयताम् XII 39
 † ऊज्यन्त X 3
 ऊज्ज् VI 21
 ऊज्जा V 15
 ऊज्जाश्वम् V 21
 ऊणाते IX 8
 ऊत X 40, 41, 42
 † ऊतज्ञा XI 18
 ऊतपर्ण VIII 19
 † ऊतम् IV 19, II, 25
 † ऊतस्य III 4, XIV 14
 † ऊतस्य योगे VI 22
 ऊतव VII 8
 ऊतवत्य II 25
 † ऊतायो X 45
 ऊतावत् II 25
 † ऊतावरी II 25
 ऊतावृतौ VIII 17
 † ऊतावृध XII 33
 ऊतावृधा V 22
 ऊतु II 25, VIII 3, XII 46
 ऊतुकाल I 19, III 5, XII 46
 ऊतुगामिनाम् XII 39
 ऊतुछन्द स्तोमपृष्ठस्य VII 11
 ऊतुथा VIII 17, XII 27
 ऊतुदेवता VIII 22
 ऊतुयाजेषु VIII 2
 ऊतेन XI 15

ऋत्विक् III 19, VII 30, VIII 2
 ऋत्विक्कर्मणाम् I 8
 ऋत्विङ्नामानि III 19
 ऋदूदर VI 4
 ऋदूप्ते VI 4, 33
 ऋदूवृधा VI 33
 ऋधक् IV 25
 ऋधुवन् IV 25
 ऋधोते III 20
 ऋन्धन् III 6, VIII 6
 ऋबीसम् VI 35
 ऋबीसे VI 36
 ऋभव XI 15, 16, IX 3
 ऋभु XI 15, 16
 ऋभुक्षा IX 3
 ऋभवम् XI 21
 ऋषय I 20, XII 36, 37 etc
 ऋषि II 11, IV 14, 15, VI 5, 25, VII 1, 13, 16, IX 8, 23, X 5, 10, XIV 13 etc
 ऋषिकृत् VI 20
 ऋषिपुत्र्या V 2
 ऋषीणानि X 26
 ऋष्टि VI 15
 ऋष्टिमत् XI 14
 ऋष्टिषेण II 11
 ऋश्व VII 6
 एक I 8, III 10, IV 27, XII 29
 एककपाल VII 24
 एकचक्रम् IV 27
 एकचारिणम् IV 27
 एकत IV 6
 एकदेवतानि V 11

एकपदनिरुक्तम् IX 26
 एकपदानि II 2
 एकपदिका I 14
 † एकपदी XI 40
 एकपर्वसु II 2
 एकपात् XI 40, XII 29, 30, 32, 33
 एकलिङ्गम् XII 40
 एकवचनानि IV 15
 एकवचनार्थं VI 16
 एकविशस्तोम VII 11
 एकशब्दानि IV 1
 एकार्थम् IV 1
 एकीभावम् I 3
 एके I 7, 8 etc
 एकोपसर्गात् VII 9
 एज् III 15, 16
 एततर III 16
 एतत्सु VIII 20
 एते I 13, VII 14, X 1, XI 24
 एधमान VI 22
 † एधमानद्विद् VI 22
 एनस् XI 24
 एना III 21
 एनाम् I 13, 14, etc cf IV 25
 एमुषम् V 4
 † एरिरे IV 23
 † एवै II 25, XII 21
 एषणिन IV 16
 एषणेन IV 7
 एषणेषु VI 22
 ऐकपदिक I 14, IV 1
 ऐतिहासिका II 16, XII 1, 10
 ऐन्द्र V 12, XI, 2

ऐन्द्री IV 16, XI 20, XII
20, 23

ऐन्द्रयाज्ञ्याम् XII 30

ऐश्वर्यम् I 3, VIII 2

ऐश्वर्यम् III 11

ओक् III 3, IX 5

ओघ II 2

ओजस VI 8, 23, VIII 2

ओजते VI 8

ओदनम् VI 34, VII 13

ओप्यन्ते XII 5

ओमन् VI 4

ओमास VI 9, XII 40

औशिज VI 10

ओषति IX 27

ओषधय IV 25, VI 3, 36,
IX 8, 27, 28

ओषधाहुत्या X 21

ओषधि VII 28, VIII 6,
XI 25

ओषधी II 22, VI 8, VII 28

ओषद्धयन्ति IX 27

ओह XIII 13

† ओहब्रह्माण XIII 13

औत्तमिकानि VII 23

औदुम्बरायण I 1

औद्देशिकम् I 4

औपमन्यव I 1, II 2, 6, 11,
III 8, 11, 18, 19, V 7,
VI 30, X 8

औपमिक III 4

औपमिकम् IV 8, VII 12, 13, 17

और्णवाभ II 26, VI 13, VII
15, XII 1, 19

औशिज VI 10

औषधम् V 28

कसम् VII 23

क I 6, II 16, IV 2, X 22

etc

† क XIV 25

ककुभ् VII 12

ककुभिनी VII 12

कक्ष II 2, 28

कक्षीवान् VI 10

कक्ष्या II 2, VI 28

कक्ष्या III 9

कक्ष्यावान् VI 10

कच्छ IV 18

कच्छप IV 18

कण् (कणति) VI 30

कण VI 30

कणेघात V 11

कणेहत V 11

कण्ट् (कण्टते) IX. 32

कण्टक IX 32

कण्व VI 6, VII 2

कण्वप्रभव III 17

कण्वस्य III 17

कत् VI 27

कत्पय VI 3

† कथरसा XI 25

कथा III 22, IX 30

कद्राति II 3

कन् (कनते) IV 15

कनिक्कदत् (from कन्द्) IX 4

कनी X 21

कनीनका IV 15

कनीनाम् X 21

कन्तप IX 32
 कन्यके IV 15
 कन्या II 27, IV 15, X 21
 कपना VI 4
 कपालानि VII 24
 कपि III 18
 कपिञ्जल III 18, IX 4, 5
 कपूयम् V 24
 कपूया V 24, VI 19
 कबन्धम् X 4
 † कम् I 9, 14, II 14, IV 2,
 18, VI 35, X 2, 4, 28, 32,
 36, XI 9, XII 15
 कमन IV 15, X 22
 कपना VI 4
 कबल II 2
 कबोजा II 2
 करस्तौ VI 17
 करुल(ळ) ती VI 30, 31
 कृ (करोति) II 6, IX 18, XII 11
 कर्ण I 9, VII 3, X 4
 कर्ता III 11, V 21, VI 35,
 VIII 12, X 25
 † कर्तो IV 11
 कर्म I 12, III 1
 कर्मजन्मान VII 4
 कर्मनाम II 13, III 1, V 12
 कर्मपृथक्त्वात् VII 5
 कर्मवसु XI 26
 कर्मसपत्ति I 2
 कर्मात्मान VII 7
 कर्मोपमा III 15
 कर्मोपसग्रह I 4
 कर्मोपसग्रहार्थे I 4
 कर्मोपसंयोग I 3

कल (कालयति) II 25
 कलश XI 12
 कला VI 6, XI 12
 क्लृप् (क्लृपते) VI 8, XII 28
 कल्याण II 3
 कल्याणनाम IX 2
 कल्याणवर्णरूप II 3
 कल्याणवर्णस्य II 3
 कवचम् V 25
 कवनम् X 4
 कबन्धम् X 4
 कवासख VI 19
 कवि XII 13
 कविशस्ता XII 33
 कवीनाम् XIV 13
 कशा IX 19
 कषते II 2
 कस (कसते) IV 10
 कस्मै X 23
 काकुदम् V 26, 27
 काचितम् V 25
 † काचित्करम् XII 9
 काडकम् X 5
 काण VI 30
 काणुका I 15, V 11
 कात्थक्य VIII 5, 6, 10, 17,
 IX 41, 42
 कामेन कृत XII 18
 काम्यम् XI 36
 † काम्यानि XI 36
 कायमान IV 14
 कारितम् I 13
 कारु II 27, VI 6, VIII 12
 कात्स्न्यम् I 15
 कार्मनामिक I 13

काल (कालयते) II 25
 कालानुवादम् XII 13
 काशि VI 1, VII 6
 काश्यप XII 40
 काष्ठा IX 24
 काष्ठा. II 15, 16, VII 23
 कि VI 35
 किशुकम् XII 8
 कितव III 16, V 22
 किमीदिन् VI 11
 कियद्धा VI 20
 कियोधा VI 20
 किरते IX 14, XI 12
 किल I 5
 किस्वि (ल्वि) षम् XI 24
 किस्विदम् XI 24
 कीकटा VI 32
 कीकटा VI 32
 कुचर I 20
 कीवत् VI 3
 † कीवत् VI 3
 कुज् (कुजते) VII 12
 कुद (कुटते.) VI 30
 कुट V 24
 कुद VI 30
 कुणारुः II 2, VI 1
 कुस III 11, VII 10
 कुत्सायाम् III 18
 कुत्सितार्थयम् V 7
 कुब्ज VII 12
 कुरु VI 22
 कुरुह VI 22
 कुत्साया I 4
 कुवित् IV 15
 कुशिक II 25, VII 2

कुष् (कुष्णाते) V 26, VI 22
 कुसीदिन VI 26
 कुसीदी VI 32
 कुह III 15
 कुहू XI 31, 32, 33
 कूपनामानि III 19
 कूपपर्शव IV 6
 कु II 9, III 10, 15, IV 7, 10,
 V 25, VI 2, 10, 12, 32,
 XI 30, 34, XII 7, 10, 43
 कुकवाकु XII 13
 कुच्छापत्तिः II 7
 † कृण्वन् IV 20
 कृत I 14, II 2
 कृतकानि V 11
 कृत्स्नवत् II 5
 कृत्तदती VI 30
 कृत्ति V 22
 कृत्वी XII 10
 कृदरम् III 20
 कृधु VI 3
 कृत् (कृन्तते) I 9, III 11 etc
 कृन्तत्रम् II 22
 कृप् (कृपते) VI 8
 कृपयन् II 12
 कृपायमाण II 12
 कृशानु XI 8
 कृषिप्रशसा VII 3
 कृष्टय X 22
 † कृष्टी X 22, 29, 31
 कृष्णजातीया XII 13
 † कृष्णा II 20
 कृष् (कृष्यते) IX 19
 कृप् VI 8
 † केतु XI 6, 27, XII 7, 15

- † केतव XII 15
 † केतुना XI 27
 † केतुम् XII 7
 केतु XI 6
 केपय V 24, 25
 केवलाघ VII 3
 केवलादी VII 3
 केशा XII 25
 † केशिनी XII 26
 † केशिन XII 27
 † केशी XII 25, 26
 कोकुवा V 26
 कोकृय (कोकृयते) V 26
 कोश V 26
 कौत्स I 15
 कौरयाण V 15
 कौरव्यौ II 10
 क्रोपयति (from कृन्तु) VII 14
 क्रश (क्रशते) II 25, XII 8
 † क्रतुना X 10
 † क्रतुम् II 28
 क्रतु II 28, X 10
 क्रन्द IX 4, 23
 क्रम् VI 12, XII 19
 क्रममाणधा VI 20
 † क्रत्वा VI 26
 क्रत्वे XI 30
 क्रव्यम् VI 11, 12
 क्रव्यादे VI 11
 † क्राणा IV 19
 क्रान्तकानि V 11
 क्रामते (from क्रम्) IV 27,
 VI 12
 क्रिमि VI 4, 12
 क्रिवि VI 30

- क्रिविर्दती VI 30
 क्रीतापतिम् VI 9
 कुध्यतिकर्माण III 9
 कुश् II 25
 कूर VI 22
 क्रोधकर्मण X 29
 क्रोधनामानि III 9
 क्रोशते (from कुश्) II 25,
 IX 19
 क्रौष्टुकि VIII 2
 क्र I 20, III 15, IV 15, 6, 27
 क्रणन्ति V 18
 क्षत्राणि III 20
 क्षण II 25
 क्षणोते (from क्षण्) II 25,
 VI 1
 क्षय VIII 18
 क्षयणम् VI 6
 क्षयन्तम् V 9
 क्षर (क्षरति) V 3, XI 41
 क्षरतिनिगम V 3
 क्षा II 6
 क्षि (क्षयति) II 6, V 3, X 14
 क्षिति IV 24
 क्षिपणि II 28
 † क्षिपणिम् II 28
 क्षिप्रनामानि III 9
 क्षिप्र III 9
 क्षिप्रेषवे X 6
 क्षियतिनिगमा V 3
 क्षियन्तम् X 12
 क्षीरम् II 5
 क्षुद्रम् X 42
 क्षुम्पम् V 16, 17
 क्षुरपविना V 5

क्षेत्रम् X 14
 क्षेत्रसाधस् II 2
 क्षेत्रस्य पति X 14, 15, 16
 क्षोणम् VI 6
 † क्षमया चरति X 7
 क्षमा X 7

 खच्छ, खच्छद IV 18
 खण्डम् III 10
 खनतिकर्मा II 26
 खन्-खनते III 13
 खम् III 13, X 9
 खल III 9, 10
 खलु I 5
 खशया IX 19
 खादितकर्मा IV 19
 खानि X 9
 † खिद्रम् XI 37
 खे I 9
 खेदनम् XI 37
 खेभ्य III 13
 ख्याते (from ख्या) II 2, IV 3, XII 13
 ख्यानम् II 2, XII 16, 22

 गङ्गा IX 26
 गण IV 12, V 28, VI 12, 36
 गणश्रिभि VIII 2
 गतिकुत्सना II 3
 गतिचलाकर्मण IV 3
 गध्यति (from गध्) V 15
 गध्यम् V 15
 † गनीगन्ति (from गम्) IX 18
 † गन्धर्व II 6
 गन्धर्वा III 8

† गमध्वे II 7
 † गम्भीरवेपस XI 17
 गयशिरसि XII 19
 गरणवान् VII 18
 गरिता I 7
 गरुमन्तम् VII 18
 गरुथम् VI 17
 गर्त III 5
 † गर्तारुह III 5
 † गर्तेष्टा III 5
 गर्भ II 19, III 6, IV 21, VI 12, X 23, 39
 गर्हा II 2
 गलनम् VI 24
 † गल्दया VI 24
 गल्दा VI 24
 गह्वरम् XIV 11
 † गव्यू VI 31
 † गा XIV 25
 † गातुम् IV 21, 25
 गाते (from गा) II 5, 19, VI 22, X 36, 37, XII 16
 गाथामिश्रम् IV 6
 गाथिन VII 2
 गाध II 2
 गाघ II 2, 24
 गायते (from गै) I 8, VII 12
 गायत्रम् I 8 VII 20, XII 40
 गायत्रिण V 5
 गायत्री VII 8, 12
 गार्ग्य I 3, 12, III 13
 गार्त्समदम् VIII 22
 गालनेन VI 24
 गालव IV 3
 गाहते (from गाह्) II 2

- गिर I 10, V 17, VI 24,
X 5, 6, XII 36
गिरते (गु) II 28, IX 4
गिरि I 20, II 24, V 16,
VI 30, 34
† गिरिष्ठा I 20
गिर्वणा VI 14
गीर्भि VI 14
गुण I 12, 14, II 1, III 14,
VI 36
गुणा X 23
गुस्ते (गुर्) III 5
† गुहा XIII 9
गूहते (गूह्) XI 32, XII 10
गृ (जागर) X 33
गृणाते (गृ) I 10 II 28, III
5, VI 17, IX 5, 8
गृणात्यर्थे IX 4, X 23
गृत्स IX 5
गृत्समद् IX 4, 5
गृत्समदन IX 5
गृध्र XIV 13
गृभे (गृभ्) X 23
गृहनामानि III 13, IV 4
गृहा III 13, IV 5
गृ (गिरति) VI 8, IX 4, X 33
गृ (गृणाति) III 5
गै (गायति) I 8
† गो II 5, 6, 14, IV 24, 25,
VI 2, XII 7
† गोपयत्यम् V 1
गोपा III 12, VII 9, XII 38
† गोपीथाय X 36
† गोभि II 5, V 3, IX 12, 19
गोमत् V 3, VI 17

- गोमयम् VII 23
† गौ II 6, 9, XI 41, 42
गौ 1 1, 12, IV 24, VIII 5
गौ II 5, 6
गौ II 14
गौ XI 41, 42
गौर XI 39
गौरी XI 39, 40
† गा* III 21, X 47, XII 46
ग्रन्थ I 9, 20
ग्रभ III 3
† ग्रभाय III 3
ग्रसिष्ठ VI 8
ग्रावस्तुति VII 7
ग्रावाण IX 8
ग्रीवा II 28
ग्रीष्म IV 27, VII 10
ग्लायन्त I 20

घञ् IX 20
घन II 1, IX 23
घर्म VI 32, XI 42, 43
घर्मधुक् XI 42, 43
† घर्मम् VI 32, XI 42, 43
† घसत् XII 9
घसे II 5
घुष् घुष्यते IX 9
† घृ VII 24
घृणि V 9
घृतपृष्ठ IV 26, V 7
† घृतम् VII 17, 24
घृतम् II 2, VII 24, VIII 18,
22, X 16, XIV 27
घृतवत् X 22
† घृतस्त्नू XII 36

† घोरचक्षसे VI 11

घोष IX 9, 13

घस VI 4, 19, 36

† घसम् VI 4, 19, 36

च I 1, 4 etc

चकते (from चक्) IV 27

चकद्र II 3

चकद्राति II 3

चकमे XI 34

चक्रम् III 22, IV 27

† चक्रिया III 22

चक्ष VII 22, X 22, 46, XII 27

† चक्षदानम् V 21

चक्षस IX 27, XII 22

† चक्षसा XII 22

† चक्षुस् IV 3, XII 16

चत् VI 30

† चतस्र III 5, XI 28

चतुर् III 10

चतुर्थ्यप्रेक्षा I 17

चतुष्टुम् I 2

चतुष्पाद् XI 40, XII 13

† चन XI 38

† चनस् VI 16

चन्दते (from चन्द्) XI 5

चन्द्र XI 5

चन्द्रमा V 20, VII 7, XI 5, 6, 31

† चन्द्राग्रा XII 18

चमस X 12, XII 38

चमे (from चम्) XI 5

चम्बो IV 21

† चयसे (from चि) IV 25

चते (from चर्) II 5, IV 27, VI 11, VIII 15

चरथम् IV 19

चरध्वै VI 20

† चराथा X 21

† चरिष्णू VII 29

चरु VI 11

चर्करीतवृत्तम् II 28, VI 22

चर्म II 5

चर्मशिरा III 15

चर्षणि V 24, XII 21

चर्षणीष्टु XII 40

† चर्षणीनाम् XII 21

चष्टे (from चक्ष्) I 9, IV 3

† चाकन् (from कन्) VI 28

चातयति VI 30

चायन् VI 28, XI 5

चारु VIII 15, XI 5

चि (चयसे) IV 25

† चिकित्स्व VI 8

चिकीर्षितज VI 1

चित् II 11 IV 19, VIII 5, 13, XI 27

चित् V 5

चित् I 4, V 5, X 29

† चित्तिभि II 9

चित्रम् I 6, IX 33

† चित्रम् II 19, IV 4, XII 6, 16

† चिश्राकृणोति IX 14

चिरलब्ध (गर्भ) X 39

चीवरम् XI 47

चुद् VIII 12

चेत् I 12

चेतते (from चित्) I 6

† चोष्क्यते (from स्कु) VI 22

† चोष्क्यमाण VI 22

च्यवन IV 19

† च्यवानम् IV 19

छद् (अच्छात्) IX 8

छन्दस् VII 12, 13

छन्दोदेवता VIII 22

छन्दोभ्य I 1

छान्दोमिकम् VII 23, 24

जक्ष-जक्षिवास XII 42

† जगत् V 3, VII 13, IX 13,
XII 16

जगती VII 11, 13

जगुरि XI 25

† जग्मि V 18

जघनम् IX 20

† जज्झती VI 16

जठरम् IV 7

जन् VII 28, VIII 21, X 10,
34, XI 17, 36

जनय VIII 10

जनयोपन XIII 3

† जनश्रियम् VI 4

† जनास् X 10, 27

† जनि X 21, XII 46

जनित्री VIII 14

† जनित्वम् IV 23, X 21

† जनीनाम् X 21, XII 46

† जलुषम् IX 4

जन्तु IV 19

जन्म IX 4, XI 23, XII 23

† जन्मसु XI 23

† जन्मानि XII 23

जबारु VI 17

जमते (from जम्) III 6,
VII 24

जमदग्नय VII 24

† जरते (from जृ) IV 24, X 8

जरस् XI 38

जरा X 8

† जराबोध X 8

जरायु X 39

† जरायु XIII 5

† जरित्रे I 7

जरूथम् VI 17

† जर्भरी XIII 5

जल्प्या XIV 10

जवते (from जू) V 1, VI 4,
VIII 9

जह्व VI 25

जसुरिम् IV 24

जस्तम् IV 24

† जहा (from हा) IV 1, 2

जा III 6, VI 9

† जागर X 33

जागरूकः I 14

जागृवि IX 8

जाद्व्य I 14

जात VII 19, IX 8, XII 3

जातम् VI 14, XIII 2

जातविद्या I 8

जातवेदा VII 19

जातवेदस् VII 19, 20

जानपदीषु I 16

† जामय IV 20

जामातृ VI 9

† जामि III 4, 5, 6, IV 20,
X 16

जायते I 2, II 16, 22, V 10,

- VI 11, 35, VII 14, 23, 27,
VIII 2, 5, XI 36
जाया I 19, III 5, VII 6,
VIII 10, X 21, XII 11
† जार III 16, V 24, X 21
† जारयायि (from जारय) I 15,
VI 15
जारिणी XII 7
जालम् VI 5, 12, 27
जि IX 17, 23, 24
जिगर्ति (from गृ) VI 8
जिघर्ते (from दृ) VII 24
जिन्वति (from जिन्व्) VI 22
जिहीते (from ह्या) VIII 15
जिह्वय III 21
जिष्णु XII 3
जिह्वा VIII 15
जिह्वा V 26
जीव IV 25, VI 5, 27
जीवन I 10, 14
जीवनाय I 10, X 40, XII
36, 39
† जीवसे XII 39
† जीवातवे X 40, XI 11
† जीवातुम् XI 11
† जीवान् VI 27
जीविका XI 11
जु IX 39
जुष (जुषाणा) XII 42
* जुजुषाणास VI 16
जुहोति (from हु) IV 19, VII
15, VIII 20, X 22, 26,
33, XI 32
जुहोति X 22
† जूति X 28

- जूर्णि VI 4
जू IV 28, X 8
† जेमने XIII 5
जैत्राय IV 8
जोषयमाणा VI 16
जोषयितव्यम् V 21
जोषयिष्यौ IX 41, 42
जोषवाकम् V 21, 22
जोष्ट्री IX 41, 42
जोहुवा V 26
ज्ञाति IV 21
ज्ञानप्रशसा I 17
ज्मा XII 43
† ज्मया XII 43
ज्या II 5, IX 15, 17, 18
† ज्योतिर्जरायु X 39
ज्योतिस् II 1, 13, 14, 16, 19,
IV 19, V 3, VI 26,
VII 31, X 26, 41, XI 49,
XII 1, 24, 26
ज्योतिर्भाग XII 1
ज्योती IV 19
ज्रय or ज्रयस् V 9, see पृथुज्रया
तक् VI 22, IX 3, XI 25
तक्मन् XI 25
तक्षति (from तक्ष्) IV 19
तक्षन् I 14
तक्ष्णुवन् V 21
तळित् III 10, 11
तत् II 6 etc, VI 5, 6
† तत्तनुष्टिम् VI 19
तति V 28
ततुरिम् VI 3
तद्वितसमासा II 2, 3

- तद्वा V 13
 तन् II 28, X 31, XII 34
 † तनयम् X 7, XII 6
 तनित्री XII 30
 तनू VIII 5, XII 3
 तनूल्यक् III 14
 तनूनपात् VIII 5, 6
 तनूनपात्वन्ति VIII 22
 तनूनप्त्रा X 18
 तनूशुभ्रम् VI 19
 ततु VI 12
 तन्यतु XII 30
 तन्व VIII 5
 † तन्वम् I 8, 19, III 21, X 40
 तन्वा II 12, XII 3
 तपते (from तप्) II 22, VI 3,
 11, 32
 तपिष्ठ VI 12, VIII 19
 तपु VI 11
 तपुषि VI 3
 तम II 16, V 1, XII 13
 तमोभाग XII 1
 † तरणित्वेन XI 16
 तरते (from दृ) V 26, VI 12,
 XII 14
 † तरुतारम् X 28
 तरुयति V 2
 तर्कु II 1
 तलित् III 10
 तल्पारोहणम् VI 27
 तवते (from तु or तव्) IX 25
 तवस V 9
 † तविषीम् IX 25
 † तविषेभि II 24
 † तद्या V 21

- तष्टेषु XIII 13
 तस्कर III 14
 तस्यते (from तस्) IV 24
 † तस्थु IV 27
 तादुरि IX 7
 तान्व III 6
 तान्यव IV 19
 ताद्वितम् II 5
 तान्व III 6
 तान्त्राणि VIII 7
 तायु IV 24
 तारयति VII 20
 ताक्ष्यः X 27, 28
 तालु V 26
 तिग्मम् X 6, 30
 तिज्ज X 6
 तितनिष्ठु VI 19
 तित्तु IV 9, 10
 तित्तिरि III 18
 तिर III 20, XII 32
 तिलमात्रतुञ्ज IV 9
 तिरश्चा VI 20
 तिर्यग्बिल XII 38
 तिष्ठो देवी VIII 12
 तिष्ठ वाच XIV 14
 तीर्थम् IV 15
 तीवार्थतरम् IV 25
 तु I 2 etc
 तु II 28, IV 25, IX 25
 † तुग्वनि IV 15
 † तुजये XII 45
 † तुज्यते (from तुज्) XIV 26
 तुञ्ज VI 17
 तुञ्जते (from तुज्) VI 17, 20
 तुदस्य V: 7

- तुद्यते (from तुद्) V 6, X 7
 † तुर III 21, XII 14
 तुरण्यति II 28
 † तुर्करी XIII 5
 † तुर्करीत् XIII 5
 तुरीपम् VI 21
 तुर्वणि VI 14
 तुविक्षम् VI 33
 † तुविजात XII 36
 तूताव (from तु) IV 25
 † तूतुजान VI 20
 † तूतुमा V 25
 † तूयम् V 2, VIII 13
 तूयसा III 20
 तूर्णापि VI 21
 तूर्णाशम् V 16
 तूर्णि VII 27
 तृच II 1
 तृचम् VII 20, XII 40
 तृणम् I 12, 13, XI 44
 तृस्सव VII 2
 तृतीयसवनम् VII 11
 तृन्द् (आ ततर्द्) I 12, X 41
 तृप् in असुतृप् XIV 10
 तृपे (from तृप्) X 10
 तृपलम् V 12
 † तृपलप्रभर्मा V 12
 तृसिकर्मण II 5, IX 5
 तृप्रप्रहारी V 12
 तृष्टु VI 12
 तृणजे XI 15
 तृष्ठी VI 12
 तृ II 21, IV 7, X 35, 40,
 XI 6, 30, 36, XII 39
 तेजते. (from तिज्) X 6

- तैजस XII 37
 तैटि(टी)कि IV 3, V 27
 † तोकम् X 7, XII 6, XIV 26
 तोद V 6, 7
 तौरयाण V 15
 त्मना III 22, VI 21, XI 31
 त्मन्या VIII 17
 त्य X 28, 36, XII 7, 15
 † त्रय पादा XIII 7
 त्रयस्त्रिंशस्तोम VII 11
 त्रयाणि IX 28
 त्रिणवस्तोम VII 11
 त्रित IV 6, 7, IX 25
 † त्रिधा XII 19
 † त्रिधा बद्ध XIII 5
 त्रिधातु XIV 2
 † त्रिनाभि IV 27
 त्रिपदाम् VII 12
 त्रियुगम् IX 28
 त्रिवृत् VII 8, 12
 त्रिष्टुम् VII 10, 12
 † त्रेधा भुवे VII 28, XII 19
 † त्र्यम्बकम् XIV 35
 त्व I 7, 8, 9, 19, III 20
 त्वक्ष्-त्वक्षते VIII 13
 त्वरते VI 12, XII 14
 त्वष्टा IV 25, VI 14, 21, VIII
 13, 14, 15, X 33, 34,
 XII 11
 † त्वादातम् IV 4
 त्वाह् II 16
 त्वाह्री XII 10
 त्विष् VIII 13
 त्विषि I 17
 त्विषे. (from त्विष्) VIII 13

† त्वेषनृग्न XIV 24

† त्वेषप्रतीका X 21

त्वेषम् IX 28, 29, XI 8

त्सर V 3

थकार VII 29

थर्वति (from थर्व्) XI 18

था III 16

थु VII 29

दश I 20

दसय IV 25

दसयन्ते IV 25

दक्ष II 13, XI 23, 30,

XII 36

दक्षते (from दक्ष्) I 7

दक्षिण I 7

दक्षिणा I 7, 11, XI 2

दघ्नम् I 9

दघ्न्यते (from दघ्) I 7, 9

दण्ड II 2, III 21

दण्डी II 1

दत्ति XII 17

ददते II 2

ददते (from दद्) II 2

ददमान III 16

ददाते (from दा) VII 9

ददाश XI 24

ददश्रे I 9

दधाते (from धा) I 20, VI 17

दधिक्रा II 27, 28, X 30, 31

दधिचित् I 4

† दधिषे V 25

दध्यद् XII 33, 34

† दन VI 31

दन्त IX 19

दन्तोते (from दन्) III 20,
V 12, VI 3, XIV 37

दन्नम् III 20

दम IV 4

दमनात् II 2

दममना IV 4

दमूना I 14, II 2, IV 4, 5

दयति IV 17

† दयते IV 17

† दयमान IV 17

† दयमाना IV 17, IX 43

दरशया I 12

दरिद्र XII 14

दर्विहोमी I 14

† दर्शत X 2

दर्शनम् I 14, II 11, III 4,
V 1, 10, 13, IX 27, X 8,
XII 15

दर्शनाणूभावात् VI 30

दर्शनीय VI 26, X 2, 8, 42

दश II 28, III 9, 10, 13,
XII 40

दशतयीषु VII 8, 20, XI 16,
XII 40

दशते (from दश्) I 20

दशदशत III 10

दस् X 3

दस्ता III 10

दस्यते (from दस्) I 9, II 17,
VII 23

दस्यु V 9, VI 26, VII 23

† दस्युम् VI 26, VII 23

दस्युहत्याय X 47

दस्त्रा VI 26

- दह् VII 14, 20, 23, XII 27,
 XIV 33
 दाक्षायणी XI 23
 दाक्षिणाञ्जा VI 9
 दाक्षिणाञ्जी III 5
 दाति (from दा) II 2, X 19
 दात् VIII 1, 2, 20, XI 9
 दात्रम् II 2
 दानविक्रयातिसर्गा III 4
 † दानवम् X 9
 दानपती II 13
 दानम् IV 15, 18, VI 18,
 VII 15, XII 39
 दानमनस VI 31
 दानमना IV 4
 † दानुनस्पती II 13
 † दानून् XI 21
 दाय III 4
 † दायद III 4, 6
 दारयते X 8
 दारु IV 15
 दारुपादो IV 15
 † दावने IV 18
 दार्ष्टिर्विषयिकम् VII 8
 दाशते (from दाश्) I 7, VI 8,
 XI 11, 24, XII 40 (दाशुष)
 दाश्वान् V 7, XII 40
 दास II 17
 † दासपत्नी II 17
 दासाधिपत्य II 17
 दिक् I 7, VIII 12, XI 40
 दिङ्नामानि II 15
 दिष्टुत् X 7, 21
 † दिधिषो VIII 20
 दिव् II 3, 13, IV 19, VI 22, VII 2, 23, 24, 28, 29, IX
 13, 29, 41, X 22, 23, 27,
 XI 15, 49, XII 3, 19, 30
 दिवा XI 49
 दिविज VII 18
 दिविजा IV 13
 † दिविष्टिषु VI 22
 दिविस्पृशम् IX 38
 दिव्य II 11, IV 13, VI 22,
 VII 18, VIII 11
 दिश् (दिदिङ्) XI 32
 दिश XI 32
 दिश II 15, VI 1
 दिशते (from दिश्) II 15
 दीदयत् (from दि) X 19
 दीधिति III 41
 दीधितय V 10
 † दीने X 12
 दीपनात् VII 15
 दीप्तप्रतीका X 21
 दीप्ति II 6
 दीप्यते II 6, VII 24, X 19
 दीप्तिकर्मण VIII 13, X 29
 दीर्घप्रतयज्ञम् V 2
 † दीर्घप्रयज्युम् V 2
 दीर्घम् II 16, VIII 22, XI 6, 36
 दीन्यतिकर्मा III 15
 दुन्दुभि IX 12, 13, 21
 दुन्दुभ्यते (from दुन्दुभ्) IX 12
 दुर I 3
 दुरनुकराणि V 25
 दुरय III 19
 दुरवा IV 5
 † दुरितानि VI 12, VII 20,
 XIV 33

दुरुक्तात् III 16
 दुरोणम् IV 5, VIII 5
 दुरीतिगमनानि VI 12
 दुरीमनानि VII 20
 † दुरीणि VII 20, XIV 33
 † दुरीमा VI 12
 दुर्धौव IV 10
 दुर्धिय V 2, 23, X 5
 दुर्बल VI 28
 दुर्मति X 42
 दुर्मदास I 4
 दुर्मित्रास VI 6
 दुर्भिक्षे VI 5
 दुर्वर्तु IV 17
 दुर्वार IV 17
 दुर्हिता III 4
 दुर्हणायून् XIV 25
 दुवस्यति X 20
 दुष् III 2
 दुष्कृत X 11
 दुष्कृतस्य VI 27
 दुष्पूयम् V 24
 दुस्तर्पा IV 5
 † दुष्टरा V 25
 दुस् I 3
 दुह (दुहीयत् I 7 दोहत् XI 43)
 I 20, II 5, III 4, VI 26,
 32, X 16, XI 29, 43, 45
 दुहिता III 4, 5, IV 21, VI 6,
 XII 11
 दुहितृदायाद्य III 3
 दूढ्य V 2, 23
 दूत I 17, V 1, VI 17, 22,
 VII 26, VIII 5, XII 43
 दूनोते (from दु) VI 4

दूर III 19, IV 35, IX 13
 दूरनामानि III 19
 दूरपार IV 18, VI 1
 दूरम् II 5, 14, III 19, IV 25
 दूरवेधिनौ VI 33
 दूरात् II 27, III 11, IX 13
 दूरे III 11, IV 14, 25, V 10,
 XI 25
 दूरेअन्ते IV 25
 दूरेदशम् V 10
 द्ढानि VI 19
 द्ढाते (from दृ) IV 15, X 8
 द्ढातो X 45
 द्ढहा VI 19
 द्ढहाग IX 12
 द्द I 9, IV 12, XII 15, 26,
 27
 † द्दशीकम् X 8
 दृ X 9, XI 21
 दृष्टप्रवादा I 14
 दृष्टव्ययम् I 8, V 23
 दृष्टार्थ III 10, X 10, 46
 देव II 10, V 4, VI 14, VII
 4, 15, XII 38
 देवगणा II 22, V 4, VI 15,
 VII 8, 10, 11, 26, XI 13,
 19, XII 32, 35, 41
 देवगतम् X 28
 † देवगोपा XI 46
 देवजात IX 3
 † देवजूतम् X 28
 देवता I 17, 20, II 8, 13, VII
 1, 4, 5, 6, 8, 13, 15, 17, 23,
 VIII 2, 21, X 1, XI 12,
 XII 1, 5

- † देवताता XII 44
 देवताध्यात्मे I 20
 देवतानामधेयानि X 42
 देवतोपपरीक्षा VII 1, 4
 † देवत्रा VIII 6, 20
 देवत्वम् IV 11
 देवदेवत्वम् VII 4
 देवधर्मेण XI 23
 देवने V 22
 देवपत्न्य X 47, XI 29, 31,
 XII 44, 46
 देवपीयुम् IV 25
 देवप्रीतम् X 28
 देवमाता IV 22
 देवयज्यायै VI 22
 † देवयन्त VIII 18
 † देव्या XII 5
 देवयान XI 7
 देवयुगम् XII 41
 देवर III 15
 देवशुनी XI 25
 † देवश्रुतम् II 12
 देवसख्यम् I 20
 देवसुमति II 11
 † देवहूतय V 25
 देवा II 12, etc., VI 8, VII
 4 etc., XII 30, 33, 38, 39,
 40, 41, 42, 43
 † देवाच्या VI 8
 देवापि II 10, 11, 12
 † देवी ऊर्जाहृती IX 42, 43
 † देवी जोष्टी IX 41, 42
 देवेज्या XII 5
 † देवौ V 22, XII 37
 देश I 7, VI 3, 32

- देह III 17
 दर्घतमसम् VIII 22
 देवतम् I 17, 20, VII 1
 † दैव्या होतारा VII 30, VIII
 11, 12
 दो X 7
 दोघति see धू
 दोषम् IX 27
 † दोषा III 15, IV 17
 दोस IV 3
 दोहत् XI 43
 दौहित्रम् III 4
 द्यावा II 20
 द्यावापृथिवीनामधेयानि III 21
 द्यावापृथिव्यौ IV 6, 25, V 21,
 VI 1, VII 23, VIII 14,
 15, IX 37, 38, 41 42 X
 4, 10, XI 9, XII 1, 16 26
 द्यु I 6, II 20, VI 1, IX 13,
 X 22, 27
 द्युते (from द्यु) X 7
 द्युत् (दविद्योत्) XI 36
 द्युभक्तीनि VII 11
 द्युभि VI 1
 † द्युमान् VI 19
 द्युम्नम् V 5
 द्युस्थान VII 5, 15, XII 1,
 35, 41
 द्यूतनिन्दा VII 3
 द्योतते (from द्युत्) I 6, V 5,
 X 7, XI 36
 द्योतनम् II 20, VII 15
 द्यौ II 14, XII 12, 17
 द्रप्स V 14
 द्रमति XI 5

द्रवते (from द्रु) IV 3, V 1,
 VI 4, VIII 9
 द्रविणम् VIII 1, 2, 18
 द्रविणस VIII 2
 द्रविणोदा VIII 1, 2, 3
 द्राघते (from द्राघ्) II 16
 द्रा XIV 18
 द्राति (from द्रा) II 3
 द्रातिकुत्सना II 3
 द्राविणोदसम् VIII 2
 द्राविणोदसा VIII 2, 3
 द्रु IV 15, 19
 द्रुघण IX 23, 24
 † द्रुघणम् IX 24
 द्रुत III 10, 19
 † द्रुपदे IV 15
 द्रुणान VI 12
 द्रुम IV 19, V 26, IX 12, 23
 द्रुह् II 4
 द्रुणाते (from द्रु) IV 15
 † द्रो IV 19
 द्रोणम् V 26
 † द्रोणाहावम् V 26
 द्रुह्णानि VII 4, IX 35
 द्वा II 22, III 10, XII 10
 द्वादश IV 27
 द्वादशकपाल VII 23 24
 द्वादशारम् IV 27
 † द्वा मिथुना XII 10
 द्वार II 2, VIII 9, 10
 द्वि III 10, 12, 19
 † द्विता V 3
 द्वितीय I 15
 द्विपदा X 21, XII 40
 द्विपदी XI 40

द्विपदे XII 13
 द्विपाद् XI 40, XII 13
 द्विप्रकृतीनाम् II 2
 द्विबर्हा VI 17
 द्विवचनम् VI 16
 द्विवर्णलोप II 1
 द्विश III 20
 द्विष् X 5, VI 22
 द्विषते X 40
 † द्वे शीर्षे XIII 7
 द्वेषस V 23, VI 7, 11
 द्वेषोसि IX 42
 द्वौ III 10, 19, XII 10
 द्रुपसर्गात् VII 9

 धननामानि III 9
 धनुस II 6, V 25, VI 33,
 IX 16, 17
 धन्वते (from धन्व्) III 4,
 V 5, IX 16
 धन्वन् V 3, 5, IX 17, 18
 धम् धमति VI 2, X 31
 धमनय VI 24
 धयते (from धे) IX 27
 XI 42
 † धरुणेषु XII 32
 धर्तृ XII 30
 धर्म VIII 10, XII, 13, 41
 धर्मन् VII 25, IX 25, XI 15
 † धर्मणे VII 25
 धर्मसन्तानात् VI 19
 † धर्माणम् IX 25
 धमाणि XII 41
 धव III 15
 धा III 14, IV 21 V 19, 25

- VI 22, VII 31, VIII 18,
IX 27, X 21, XII 6, 19
धातु I 20, II 1, 2, III 9, 10,
11, 13, 19
धातु X 26, XI 10, 11, XII 36
धाना V 12
धाम VII 2
धामच्छत् VII 24
† धामभि V 2, IX 29
† धामानि IX 28
धारयते (from धृ) III 9, 20,
VIII 2
धारा VII 17, X 9, XI 3,
XIII 6
धिनोते (from धि) III 9, XI 42
धिय XI 27
धियम् VIII 7, XII 34
धियधा VIII 7
† धियधियम् XII 18
† धियावसु XI 26
धिषणा VIII 3
धिषणाभव VIII 3
धिषे (from धिष्) VIII 3
धिषणा VIII 3
धिष्य VIII 3
धी VIII 6, XI 27, XII 18,
30, 34
† धीति II 24, X 41, XI 16,
XIV 14
† धीतिभि II 24, XI 16
धीमहि XI 11
धीर III 12, IV 10, XII 32
† धुनि V 12, X 32
† धुनिम् X 32
धू (pl ध्रु) III 9

- धू VI 29 (see आधव)
धूनोते (from धू) V 12
धूमकेतु VI 4
धूर्वते (from धूर्व) III 9
धृ VIII 2, X 22, 40
धृष्णु VIII 3, XII 7
धेना VI 17
धेनु VI 29, X 16, XI 29,
42, 43
ध्मा see धम्
ध्यै I 6, II 12, VI 8, 27
VIII 22
ध्राजि XII 27
ध्रुवम् XI 7
ध्रुवेभि XIV 27
ध्वस् IV 3 (ध्वान्त)
† ध्वसनौ II 9
ध्वरति (ध्वृ or ध्वर्) I 8
ध्वान्तम् IV 3

न I 2, 4, VII 31, X 12
न III 16, X 4, 12 21, 29,
39, 42, XI 14, 15, 30
† नसन्ते (from नम्) IV 15
नक्तम् VII 27
नक्तचारीणि II 18
नक्ता VIII 10
नक्ष् III 20, IV 16, X 21
नक्षत्रगणम् V 21
नक्षत्राणि III 20
नक्षद्वाभम् VI 3
† नक्षन्त VII 30
† नक्षन्ते (from नक्ष्) X 21
न चेत् I 11
नतम् X 26, XI 9

नद्-नदते V 2
 नद V 2
 नदनस्य V 2
 नदना II 24
 नदी II 23, 24, 25, IV 15,
 VI 4, VII 20, IX 25, 26,
 X 47, XI 25, 26, 49
 नदीकच्छ IV 18
 नदीनामानि II 24
 नद्य II 24, 25, VI 4, IX 25,
 26, X 47
 नना VI 6
 ननु I 4
 † नपात् VIII 5, X 18, 19
 नपुसकस्य III 21
 नप्त् I 16, III 4
 नसी III 4
 नस्यम् III 4
 † नभन्ताम् (from नभ्) V 23, X 5
 नभस् II 14
 नम् II 27, IV 15, V 23,
 VI 6, VIII 22
 नम III 20
 नमसा IV 19
 नयति (from नी) VII 29
 नर I 10, V 10, IX 19, X 30
 नरकम् I 11
 नरपाणम् V 26
 नरराष्ट्रम् VII 5
 नरा V 1, 24
 नरा V 1, VII 21, VIII 6,
 IX 9, 19
 नरापत्यम् XI 36
 नराशस VIII 6, 7
 † नर्य XI 36

नवन्वा XI 19
 नवन् III 9, 10, 13, IV 15,
 17, VI 5
 नवते see नु
 नवनम् IV 16
 नवनामानि III 19
 नवनीतगतय XI 19
 नवम् III 19, X 3
 नवपदी XI 40
 नव्य III 3, VI 9, 23
 नश् III 15, IX 30, XII 11
 नस्-नसति IV 15, VI 17,
 VII 17
 † नसन्त VII 17
 † नसन्ते IV 15
 नाक् I 18, II 14, XII 13, 41
 नाप् IV 3
 नाध II 2
 नाधमाना IV 3
 † नानाधिय VI 6
 नानाविभक्ती VI 24
 † नाभाक् X 5
 नाभान VI 21
 नाभि IV 21, VI 21
 † नाम III 22, XIV 2
 † नाम IV 25
 नामकरण I 17, II 2, 5
 (twice), VI 22, VII 29,
 X 17
 नामधेयानि I 20, II 28, VII 5
 नामन् I 8, II 15, IV 27, V
 9, 13, 23, VI 14, 32, IX 4,
 XII 3
 नामाविभक्तिभि VII 1
 नामाख्याते I 1, 3, 12

नामानि I 1, 12, 20, III 10,
 13, 20, V 7, VII 1,
 IX 28
 नाराशस VII 4, IX 9, XI 5
 नाराशसवन्ति VIII 22
 नाराशसान् XI 5
 नारी XI 38
 † नासत्या VI 7, 13
 नासिका VI 17
 नासुखम् II 14
 नि I 3
 निर्ऋणम् IX 8
 नि षित्तम् VI 1
 निकरोति II 9
 निकृत्तद्वार I 9
 निकृत्तम् VI 3
 निकृष्ट II 20
 निगदव्याख्याता VI 5, VII 23,
 IX 5, 7, 17, 21, 34, 41,
 X 18, 24, XI 3, 8, 45,
 XII 2, 31
 निगदेन I 18
 निगन्तव I 1
 निगम II 3, 6, 7, 13, 28, III
 5, V 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 11,
 12, 15, 16, 18, 21, 22, 24,
 27, 28, VI 3, 4, 6, 7, 8, 12,
 13, 14, 16, 17, 18, 20, 21,
 22, 23, 27, 28, 29, 30, 31,
 35, VIII 2, X 17, 21, 40,
 XII 7, 29, 30
 निगमनात् I 1
 निगमा I 1, II 5, 23, IV 1,
 XI 16
 निघण्टव I 1

नि चकार II 9
 निचमनेन V 17, 18
 निचान्तपृष्ण V 17
 निचाय्य V 21
 निचितम् IV 24
 निचुङ्कुण V 18
 नित्यम् II 3
 निचुम्पुण V 17, 18
 † निण्यम् II 16
 † नित्यस्य III 2
 निदधिरे VI 35
 † निद् X 42
 निदर्शनाय XI 2
 निधा I 4, IV 2, 3, VII 20
 X 19, XII 19, XIV 33
 निधा IV 2, 3
 निधानम् III 6, IX 13, 36
 निधानात् II 7
 निधि II 4
 निधिप II 4
 निनमा II 27
 नि नसै II 27
 निनद्ध IX 14
 निन्द् III 10, IX 8
 निपत् I 4 11, 20
 निपरणात् II 11
 निपात (particle) I 4, 8, IV
 17 V 5, VI 27
 निपात II 20, XI 11, 20,
 XII 20, 29, 30, 31, 32, 33
 निपातभाज VII 13
 निपातम् VII 18, 20, 31
 निपाता I 4
 निमिषन्तम् XI 42
 नियम् IX 38, XI 23

- नि बर्हयति see बृह
 नियतवाचोयुक्त्य I 15, 16
 नियता II 6
 नियतानुपूर्व्या I 15, 16
 नियमनात् V 28
 नियानम् VII 24
 नियुत् V 25
 नियुत V 28
 नियुतम् III 10
 नियुत्वान् V 28
 नियूय VIII 19, 20
 नियोजनात् V 28
 निर् I 3
 निरजनाय VI 2
 † निरजे VI 2
 निरतष्टे IV 13
 निरमणात् II 7
 निरयणम् VII 24
 निरविध्यत् VI 19, 34
 निरशिश्नयत् XI 47
 निरामय X 18
 निराह I 3
 निरिणाति XIV 24
 † निरिणीते III 5
 निरुद्धा II 7
 निरुद्धोपधात् IV 25
 † निरुति I 17, II 7, 8, VII 3
 निर्णिज् V 19
 निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि III 19
 निर्बद्धा I 3
 निर्ब्रूयात् II 1, 2, 3
 निर्माणे II 22
 निर्मात्र्य XII 7
 निर्वक्तव्यानि II 7
 निर्वचनम् II 1

- निर्वचनाय I 19, II 11, III 2,
 4, V 8, VII 17, 27, 30,
 X 26
 निर्वेष्टित V 8
 निर्हसितोपसर्ग II 17, VI 11
 निवत X 20
 नि वपन्तु (see वप्) VI 26
 निविद् VII 23, 24
 निविश् IX 32
 निवृत्तिकर्म II 13
 निवृत्तिस्थानेषु II 1
 निवेशनी IX 32
 निगृभा VI 3
 निश्यति IV 18
 निश्चय्यहारिण VI 3, 4
 निषत्ते VI 15
 निषदन III 8
 निषाद. III 8
 † निष्कृण्वाना XII 7
 निष्कृतम् XII 7
 निष्कृत्रास I 10
 निष्पात्ति II 2
 निष्पपिन् V 16
 निष्पाह् (ब्) III 10
 निस् I 3
 नी IV 14, VI 36, VII 24,
 IX 16
 नीचायमान IV 24
 नीचाशास्त्र VI. 32
 नीचीनद्वारम् X 4
 † नीचीनवारम् X 4
 नीचै II 9, IV 24, V 18,
 VI 32
 नीत्तात् VII 14
 † नीहारेण XIV 10

- दु I 4, II 14, IV 17, X 3,
 XI 50
 † दु XI 50
 † नू च IV 17
 † नू चित् IV 17, X 3
 नूतन VII 16
 नूनम् I 5, 6, 7, XI 36
 नृ V 6, VI 1, XI 9, XI 36
 नृपति VI 1
 † नृपाणम् V 26
 नृम्णम् XI 9
 † नृम्णस्य X 10, XI 9
 नेत् I 10, 11
 नेदीय V 28
 नेमि X 28
 नेमे III 20
 नेष्ट्रम् VIII 3
 नैघण्टुकम् I 20 (twice), II
 24, V 12, X 3, XI 2, 4
 नैघण्टुकानि I 20
 नैगमा II 2
 नैगमानि I 20
 नैचाशाखम् VI 32
 नैतोशा XIII 5
 नैदाना VI 9, VII 12
 नैरुक्तसमय I 12
 नैरुक्ता II 8, 14, 16, III 8,
 14, 19, IV 24, V 11, VI
 1, 3, 11, VII 4, 5, VIII
 13, IX 4, XI 19, 29, 31,
 XII 10, 41
 नोधा IV 16
 नौ V 23, 25, VII 20, IX 4,
 XIV 33
 नौति see नु

न्यक्रन्दयन् (from क्रन्द्) IX 23
 न्यायवान् I 13

- पसनीया XII 19
 पक्कम् III 8, V 3, 28, VI 34
 पक्कथ्य* III 12
 पक्ति I 1
 पङ्क्ति VII 11, 12
 † पचता VI 16
 पचति (from पच्) I 1, VI
 16, VII 23
 † पञ्जहोषिणा V 22
 पञ्चन् II 15, III 7, 8, IV 23,
 X 29, 31
 पञ्चकपाल VII 24
 पञ्चजना III 7, 8, IV 23
 पञ्चजनीनया III 8
 पञ्चदश II 10, 15, III 1, 19
 पञ्चदशस्तोम VII 10
 पञ्चपदा VII 12
 पञ्चमनुष्यजातानि X 31
 पञ्चमीकर्माणम् I 7
 पञ्चम्यर्थप्रेक्षा I 17
 पञ्चम्यर्थे VI 1
 पञ्चर्तव IV 27
 पञ्चविंशति III 7, 13
 पञ्चारे IV 27
 पङ्भि V 3
 पण् (णायाते) II 26, see पन्
 पणनात् II 17
 पणि II 17, VI 26
 पणिभि XI 25
 पण्डक VI 32
 पण्डग VI 32
 पण्यम् II 17

पत् (आ पस्त) I 11, II 28,
 III 1, V 2, IX 19, XI 14
 पतत्रिन् V 3
 पति I 19, III 2, 5, IV 20,
 25, VIII 10, X 14, 15, 16,
 21, 23, 43, XI 38, XII 18
 पत्नी IX 29, 33, XI 37, 49,
 XII 7, 8, 44, 45, 46
 † पत्नीवन्तः V 18
 † पथ III 2, VI 2, VIII 6,
 XII 18, 43
 पथस्यथः XII 18
 पथा V 21, VI 7, XII 21, 28
 † पथाम् II 28
 पथिभी VIII 19
 पथ्यदनम् I 17
 पथ्या XI 45
 पद V 17, IX 7
 पदजातानि I 1, 12
 पदपूरण I 4, 5, 6, 7
 पदपूरणार्थे I 9
 पदप्रकृति I 17
 पदप्रकृतीनि I 17
 पदम् I 13, 14, II 1, 7, III
 13, IV 4, 19, V 17,
 XII 19
 पदविभाग I 17
 पदवी XIV 13
 पदानि I 13, 14, II 1, III 13,
 IV 4
 पदार्थः I 3
 पदि V 18, 19
 पदेतरार्धान् I 13, 14
 पद् (पद्यतेः) II. 7, 28, V 18, 19
 पद्गते I 17

पद्मदवसम् I 17
 पन् (पनायति) II 26, IX 16
 पन्थ् (पन्थते) II 28
 पन्था II 28, X 20, XI 7, 45
 † पनायत IX 16
 पन्ना XII 19
 पपिवान् XI 4, XII 42
 † पपुरि V 24
 पयते XI 42
 पयसः II 5, IV 19, VI 3
 VIII 5, IX 39, 41, X 16,
 XI 25, 28, 42, 43, 45
 पयसा IX 39
 † पयस्वती V 2
 परकुलानि IV 5
 परगृहाणि IV 5
 पर I 17, II 24, III 6, VI
 32, VII 14, 29, 30 X 10,
 26
 परम् II 3, 24 XI 7
 परम II 7, III 8, X 26, XI
 28, 40, XII 31
 परा I 3, V 16, X 20
 † पराके V 9
 पराक्रान्ते V 9
 परागतात् VII 26, XI 48
 पराची IX 30
 † पराचै XI 25
 पराञ्चनैः XI 25
 परार्थस्थम् II 7
 † परावत II 24, VII 26, XI 48
 पराशर VI 30
 पराशीर्णस्य VI 30
 परास XI 48
 परास्यन्ति III 4

- परि I ३, V 15, 28, IX ३,
X 7, XI 17, XII 32
परिष्करणम् VI 1
परिख्यन् IX ३
परिग्रहार्थीय I 7, V 22
† परिचक्ष्यम् V 8
परिचरणकर्माण III 13
परिचर II 24, XI 9, 23
परिचर्या XI 23
परित XI 25
परितकनम् XI 25
† परितक्म्या IV 16, XI 25
परित्रायमाणः IX 15
परिदेवना VII 3
परिदेवयाञ्जके I 5
(अक्ष) परिधून IX 8
† परिद्वेषस V 22
परिधि II 26
† परिपतिम् XII 18
परिपवनम् IV 9, 10
परिबर्हणा VI 18
परिबर्हणात् VII 12, VIII 8
परिबाधमान IX 15
परिभयार्थे IX 30
परिभये I 10
परिमृज्य VII 23
परियुत II 8
परिवर्तमाने IV 27
परिवीत II 8
परिबृढ I 7, 8, VI 17
परिवृणक्तु X 7
परिवेष्टयति IX 15
परिव्राजक I 14
परिव्राजका II 8
† परिषद्यम् III 2

- परिष्वजाते VI 28, XI 34
परिस्त्रव VI 6 IX 2
परुच्छेप X 42
परुष II 6
परुषि परुषि X 42
परुष्णी IX 26
† परेयिवासम् X 20
† परेहि VI 12, IX 33, XI 7
परोक्षकृता VII 1, 2, 3
परोक्षेण IX 20
पर्जन्य II 22, IV 21, 27,
VI 22, VII 5, 8, 23, IX
6, X 10, 11
पर्जन्यजिन्विताम् IX 6
पर्जन्यप्रीताम् IX 6
† पर्यभूषत् X 10
पर्याया I 9
पर्यावर्तन्ते VII 24
पर्यासते XII 32
पर्युह्यमाना (from उह्) XII 11
† पर्येति IX 15
पर्वत I 20, VI 5, VII 10,
IX 8, 9, 39, X 9, XI 37
पर्वतनामभि II 21
† पर्वतेष्टाम् VI 3
पर्वन् I 20, II 6, VI 20,
IX 26, X 42
† पर्शव IV 6
पर्शु IV 3, 6
पर्ष III 10
पर्षद् VII 20, XIV 3
पर्षन् VI 20
पर्षान् III 10
पलायते IV 2, X 11
पलाशनात् XII 29

- पलाशम् XII 29
 † पलित IV 26, XIV 18
 पवते (from पू) VII 2, XI 3
 पवि XII 30
 † पवित्रम् V 6
 † पवित्रवन्त XII 32
 पवित्रेण V 6
 पवी V 5
 पवीरम् XII 30
 † पवीरवन्त XII 30
 पशु III 16, IV 14, 24, VI 16, VII 5, 19, VIII 22, XI 29, XII 41
 पशुदेवता VIII 22
 पशुनाम II 5, V 5
 पशुपादप्रकृति II 7
 पशुसमाम्नाये XII 13
 पश्चात् IX 5, 16
 पश्यते (from दृश्) I 14, 16, 19, III 13, 16, VI 26
 पश्वाहुत्या X 21
 पसस V 16
 पा II 27, X 2, XII 29, 42
 पासु XII 19
 † पॉसुरे (ले) XII 19
 † पाकम् III 12
 पाकस्थामा V 15
 † पाकेन X 46
 पाजस VI 12, 13
 पाञ्चजन्यया III 8
 पाणि II 26
 पा (पाति) IV 18, IX 24, XII 29
 पातकम् VI 27
 पातम् IV 19

- पातवे XI 3
 पाता IV 21, V 28, X 16
 पात्रम् V 1, VIII 2
 पात्रा III 20
 पाथस VI 7, VIII 17
 पाद II 7, V 17, VII 9, 12, X 16, XI 6, XII 19, 29
 पादु V 19
 † पान्तम् V 12, VII 25
 पाप V 2
 पापत्यते V 2
 पापनामनी IV 21
 पापास VI 25
 पाययमाना II 27
 पारम् II 24, VI 20, IX 18
 † पारयन्ती IX 18
 पारयिणाव VI 3
 पारस्कर XIV 37
 पारावतघ्नी II 24
 पारावारघातिनीम् II 24
 पारोवर्यविस्तु I 16, XIII 12
 पार्थिवम् II 10, VI 22, IX 29
 पार्थिवास XII 45
 पार्श्वम् IV 3
 पार्षदानि I 17
 पावक XII 22, 23, 24, 25
 पावकशोचिस IV 14
 पावमानी XI 2, XII 31
 पावीरवी XII 30
 पाश IV 2, 3, IX 26
 पाशयते (from पश्) IV 2
 पाश्या IV 2
 पि (पयते) XI 42
 पिजवनः II 24

पिञ्जयति III 18
 पिण्डदानम् III 4, 5
 पितर I 4, III 8, VII 9,
 X 5, XI 17, 18, 19, 33
 पिता II 4, III 4, 5, IV 21,
 23, V 21, 24, VI 6, 15,
 VII 31, IX 14, 29, XI 17,
 XII 29, 32, 34
 पितु IV 24, VI 36, IX 24,
 25
 पितुमत् IV 24, VI 36
 पितृदेवत्यम् VII 4
 † पित्वे III 20
 पिनाकम् III 21, V 22
 पिनाकहस्त III 21, V 22
 पिन्वतम् VI 29
 पिपति V 24
 पिपासते VII 13
 पिपीलिका VII 13
 पा (पिबति) II 5, IX 24
 † पियारम् IV 25
 पिश्रु VI 1, VIII 11, 14 see
 पिष्ट
 पिश्रुन VI 11
 पिष्ट VIII 20
 † पिष्टतमया VIII 20
 पीतवन्तः XII 42
 पीति XII 4
 पीपरत् see पृ
 † पीप्याना II 27
 पीय (पीयति) III 20, IV 25
 पुस-पुसते IX 15
 पुस्रजननस्य III 21
 पुत् II 11
 पुत्र I 16, II 11, 13, 24,

III 3, 4, 6, 17, 20, IV 23,
 VI 6, 10, 28, VII 29,
 VIII 2, IX 14, 24, 40,
 X 7 XI 16, 17, XII 3,
 6, 14, 21
 पुत्रदायाद्ये III 3
 पुत्रिका III 5
 पुन I 20, II 9, 24, III 7,
 IV 5, 11, 15, 16, 19, 27,
 V 1, 21, 22, VI 27, VII
 23, VIII 2, 22, IX 19
 † पुनन्त IV 10
 † पुनन्तु V 6
 पुनातिकर्म V. 24
 पुनाते (from पु) V 6
 † पुपुष्वान् I 8
 पुमान् III 4, 5, 6, 21, IX 15
 पुर II 12, IX 16
 पुरन्दर VII 13
 पुरन्धि VI 13, 17, XI 2,
 XII 30
 पुरस्तात् I 4, III 15, 16, V 5,
 VI 1, 13, VII 8, 9, 20,
 IX 5, 16
 पुरा III 15, 19, IV 17, VI 2,
 27, IX 28
 पुराण III 19, IV 19, VIII 19,
 IX 43, X 3, XII 29, 32
 पुराणनवयोः IV 17
 पुराणनामानि III 19
 पुराम् VI 13
 पुस्त्रिय I 13, II 3
 पुरिषाद II 3
 पुरीषम् II 22
 पुरु II 11, V 7, VI 21

- पुरुषा IX 13
 पुरुषा X 34
 † पुरुषर्वसम् XI 21
 पुरुषिणः V 2
 पुरुष्यः XI 23
 पुरुषः I 1, 12, 13, II 2, 3, 6,
 VIII 22, IX 28
 † पुरुषम् VIII 22
 पुरुषगर्हा I 14
 पुरुषविद्यानित्यत्वात् I 2
 पुरुषविधा VII 5, 7
 पुरुषविशेष I 16
 पुरुषाद II 6
 पुरुषत I 4, V 24
 † पुरुषतम् VI 2
 पुरुषव X 47
 पुरुषवा X 46
 पुरोगा VIII 21
 पुरोहित II 10, 12, 24, VII 15
 पुरोक्षा IV 19, VI 16
 पुरुकामः VI 4
 † पुरुष XIII 3
 पुरुष X 34, XII. 16
 पुरुषम् V 14
 पुरुषरिणी VII 3
 पुरुषम् X 15
 † पुरुषे XI 49
 † पुरुषेषु XIII 4
 पुरुषते (from पुरुषः) V 14
 पुरुषम् V 14
 पुरुष II 26, III 4 etc
 पुरुषायाम् I 4, III 18
 पुरुषति (from पुरुषः) II 3, III
 20, 22
 † पुरुष VII 23

- † पुरुषि IV 3 see पुरुषः
 पूर्व III 16, V 3, XII 5
 पूर्वम् I 13, 14, II 2, V 7, 27,
 VIII 12, IX 26, 28,
 XI 5, XII 13, 23, 24, 41
 पूर्वथा III 16, XII 34
 पूर्वपक्षः V 11, XI 5, 6
 † पूर्वपीतये X 37
 पूर्वभावः I 2
 † पूर्वद्वैतौ V 28
 पूर्वापरीभूतम् I 1
 पूर्वा IV 25, V 28, VI 4, 6,
 31, VII 9, 10, XII 16, 17,
 18
 प्रक्ता III 8
 प्रच्छसि IX 30, see प्रच्छ
 प्रणाते (from प्रणः) I 20, II 22
 प्रणातिनिगमौ V 24
 प्रतना V 2, IX 14, 24
 † प्रतनाजम् X 28
 प्रतनाजितम् X 28
 † प्रतनाज्येषु IX 24
 प्रथक् IV 24, V 25, VII. 5
 प्रथक्त्वात् I 4
 पृथिवी I 4, 13, 14, II. 2, 5, 7
 9, 14, 22, III 21, IV 21,
 VI 15, 17, 36, VII 5, 7, 8,
 23, 24, 28, VIII 9, IX
 13, 31, 32, 38, X 7, 22, 23,
 27, 32, XI 28, 36, 37, XII
 19, 27, 30, 31, 32, 33, 43
 पृथिवीनामधेयानि II 7
 पृथिवीस्थान VII 5, 14, XII 41
 पृथिव्यायतनानि VII 11, IX 1
 पृथु I 14, II 2, VI 7, IX.

- 32, XII 23
 पृथुक्कास्तुके XI 32
 पृथुजघने XI 32
 पृथुजव V 9
 † पृथुज्या V 9
 † पृथुष्टुके XI 32
 पृथुष्टुते XI 32
 पृथ्वन्ता. IV 13
 पृथ्वि II 14, X 39
 † पृथ्विगर्भा X 39
 पृषत II 2
 † पृषथामयी V 21
 पृष्ट VII 23, IX 14
 पृष्टदेश IV 3
 पृष्टम् IV 3
 पृष्टरोगी V 21
 पृ III 20, † IV 3, V 24,
 IX 18, 29, XII 16
 पेलौ XII 2
 पेलते (from पेल) VII 13
 पेशस् VIII 11
 पैजवन II 24
 पोषम् I 8
 † पोषयितु X 15
 † पोषाय VI 21
 पौत्ये VI 7, 14
 पौत्रम् III 4, X 7, XII 6
 पौर्णमासी XI 29
 पौखविधिकैः VII 6, 7
 पौष्णानि VII 23
 प्याय-प्यायते II 5, IX 24
 प्र I 3
 प्रकलवित् VI 6
 प्रकला VI 6
 प्रकीर्तना VII 9

- प्रकृतयः II 2
 प्रकृति I 7, II 2, 7, (पूर्वा) 28
 प्रकृतिभूमभि VII 4
 प्रकृतिसार्वनाम्यात् VII 4
 प्रकृतीतरस्सन्धिसामान्यात् I 20
 † प्रकेतः II 19
 प्रकेतनम् II 19
 प्रक्षुत II 25
 प्रगृह्य II 26
 † प्रचेतयति XI 27
 † प्रचेतस् VIII 5
 † प्रचेतस IX 20
 † प्रचेता VIII 5
 प्रचोदयमानौ VIII 12
 प्रजननकर्म XI 31
 प्रजननम् III 4, 21, V 3
 प्रजननयज्ञ III 4
 प्रजमिताम्रय VII 24
 प्रजव I 9, XI 20
 प्रजा III 1, IV 7, 17, VIII
 5, IX 22, X 34, 42, XI
 7, 32
 प्रजापति X 42, 43, XII 8
 प्रजावती V 2
 प्रजावयति IX 17
 प्रजिन्वसि XI 37
 प्रज्ञा II 25, 28, V 14, VI 13,
 IX 10, X 41, XI 27
 प्रज्ञानम् IV 10, XII 7
 प्रज्ञानानि VIII 20, IX 15, 33,
 XI 27, XII 17
 प्रज्ञानामानि III 13, X 34
 प्रज्वलिताम्रय VII 24
 प्रणयः II 14
 † प्रतद्वसू VI 21

- प्रतमः II 22
 प्रतरण IX 12
 † प्र तारिषत् (from प्र+तृ) X 35,
     cf IV 7, XI 30
 प्रति I 3, VI 8, VIII 15,
     X 36
 प्रतिजागृ X 33
 प्रतिदर्शनम् VII 31
 † प्रतिधा V 11
 प्रतिधानेन V 11
 प्रतिपद्यते VII 23
 प्रतिबभौ IV 6
 प्रतिमानम् V 12, XI 21
 † प्रतिमानानि V 12, XI 21
 प्रतिमिमते V 12, XI 21
 प्रति मुञ्चते XII 13
 † प्र तिरते XI 6, cf XI 36
     XII 39
 प्रतिलम्भम् I 14
 प्रतिलोमम् I 2
 प्रतिवचनम् VI 15
 प्रति शृणीहि IV 19, VI 3
 प्रतिषेध I 5, 8, III 5, XI 18
 प्रतिषेधति I 2, 4
 प्रतिषेधव्यवहित IX 10
 प्रतिषेधार्थीय I 4
 प्रतिस्वरे VII 23
 † प्रति हर्यते XI 15
 † प्रतीकम् VII 31
 † (त्वेष) प्रतीका X 21
 प्रतीतार्थानि I 13, 14
 प्रतीयते I 16
 प्रत्त II 1, see दा
 प्रत्न III 16, XII 32
 प्रत्नथा III 16

- प्रत्यक्त VI 8, VIII 15
 प्रत्यक्तम् VII 31, XII 33
 प्रत्यक्ष III 5
 प्रत्यक्षकृता VII 1, 2, 3
 प्रत्यक्षदृश्यम् VII 1
 प्रत्यङ्गानि VII 4
 प्रत्यङ्ग III 5, V 3, VIII 1,
     XII 24, 31
 प्रत्यवरोह VII 23, 24
 प्रत्याचक्षे XI 34
 प्रत्यूहते II 9
 प्रत्यृत II 25, III 1, IV 27
     V 10, 15, VII 21
 प्रथते (from प्रथ्) I 15, V 25
 प्रथनात् I 13, 14
 प्रथम II 22, III 8, V 25,
     VI 1, VII 8, 11, VIII 12
     IX 8, X 10, XII 41
 प्रथमपुरुषै VII 1
 प्रथमसमावृत्ते VII 23
 प्रथमागामिन् VIII 4, IX 1, 11
     X 1, XI 13, 22, XII 13
 प्रथमादेशे IV 25
 प्रथमोत्तमाभ्याम् XI 16
 प्रदक्षिणागमनात् I 7
 प्रदक्षिणित् VIII 19
 प्रदानम् II 11, VI 9
 † प्रदिव IV 8, VI 17, VIII 19
 † प्रदिश VIII 22, IX 17, XI 41
 प्रदिश I 1, II 2, VIII 9, 12
     21, XI 41, XII 21
 प्रदीप् VII 23
 प्रदेश I 13, 14
 प्रदेशा I 17
 प्रधान IX 23

प्रधय IV 27
 प्रधानाङ्गे IX 31
 प्रपथे XI 46
 † प्रपित्वे III 20
 प्रपिष्टतमैः VI 12
 प्रप्यायते XI 42
 प्रबाधते III 8
 प्रज्जुवाण IX 4
 प्रब्रू V 8, VII 23, VIII 19,
 20, X 42
 प्र भरे IX 10, cf VI 20
 प्रभवति (from प्र-भू) II 7, III
 13
 प्रभागपाद II. 7
 प्रभागपादसामान्यात् II 7
 प्रभृतस्य XI 49
 † प्रभृतस्य XI 49
 प्रमगन्द VI 32
 प्रमदक VI 32
 प्रमायुक III 5
 प्रमीते X 21
 † प्रमृषे IV 14
 प्रथत III 2
 प्रयती VI 9
 प्रयन्धि VI 7
 प्रयस्वान् II 13
 प्रयाजा VIII 22
 प्रयाजानुयाजाः VIII 21
 प्रयुतम् III 10
 प्रयुवती IX 26, X 29
 प्रयोग VII 31
 प्रवचनम् IV 25
 प्रवणवति XI 37
 † प्रवत X 20
 † प्रवत्वति XI 37

प्रवह्णितम् VII 11
 † प्रवातेजा IX 8
 प्रवादा II 13, VII 23, VIII 2
 प्रवियुतम् IX 26
 प्रवृद्धचेता VIII 5, IX 20
 प्रवेपिण IX 8
 प्रशासानाम V 8
 † प्रशास्तिभि X 5
 प्रशासनम् V 11
 प्रसयनात् VI 12
 प्रसवाय II 19, VII 20
 प्रसविता VII 31, X 31
 प्रसवे II 26, VI 7
 प्र साक्षते XI 21
 प्रसिति VI 12
 † प्र सीषधाति (from प्र + साध्)
 XII 18
 प्रसूत II 5, 19, IX 14, 19
 प्रस्कण्व III 17
 प्रस्नेया I 9
 प्रा IX 30
 प्राक् II 22, XII 13
 प्राइ XIV 23
 प्राची XI 11
 प्राचीन II 22, VIII 9, 12
 प्राच्येषु II 2
 प्राजापत्या VII 4
 प्राञ्च XI 11
 प्राणदेवता VIII 22
 प्राणा VIII 22 X 8, 44
 प्राणाय V 27
 प्रात सवनम् VII 8
 † प्रातरित्त्व V 19
 प्रातर्जितम् XII 14
 † प्रातर्युजा XII 4

- प्रातरित्खन् I 18, IV 17, V 1, 19
 प्रातिलोम्यम् I 3
 प्रादेशिक I 12, 14
 प्राधान्यस्तुति I 20, VII 1, 13
 प्राधान्येन I 20, II 13, 21,
 VII 1, XI 2
 प्राप्तवस् VI 21
 प्रामाण्यम् XIV 6
 प्रायोदेवता VII 4
 प्रार्जितहोषिणौ V 22
 प्रार्दक VI 32
 † प्रावेपा IX 8
 प्राशिन्नम् XII 14
 प्राशु I 7
 प्राष्टवर्णगर्भा X 39
 प्रासावीत् XII 13
 प्राहवे II 25
 † प्रिय सखायम् IX 18, XI 39,
 XII 9
 प्रियमेध III 17
 प्रियमेधा IV 3
 प्रु (अभि प्रवन्त) VII 17
 प्रेप्सा VI 32
 प्रैषा V 3
 प्रैषिकम् VIII 22
 प्रोहति I 15
 प्रोहाणि I 15
 प्रुवस्य IX 7
 प्सानीय V 14
 फण् (आपनीफणत्) II 28
 फलानि IX 8
 फले V 12
 बक्र VI 25
 † बक्रेण VI 26
 † बद् XI 37
 बत् VI 27, 28
 † बद्धधानान् X 9
 बद्धश्रोत्र X 41
 † बधिर X 41
 † बन्धनात् XIV 35
 बन्धि (अनिभृतत्वे) X 4
 बन्धु IV 1, 21, VI 7
 † बप्सता (from भस्) IX 36
 † बप्सती VI 4
 बभस्ति V 12
 बन्नि VI 17
 बभ्रु IV 15, IX 28, XII 40
 † बर्हणा VI 18
 बर्हि V 28, VI 14, VII 20,
 VIII 8, 9, 13
 बलकृति VII 10, VIII 2
 बलनाम II 24, III 9, IX 25
 बलप्रतीका X 21
 बलम् I 20, III 9, IV 5, V
 25, VI 23, VII 2, VIII
 1, IX 10, 25, X 10, 20,
 21, XI 9, 37, XII 21
 बहु III 10, 13, IX 14, X 13
 बहुदेवतायाम् XI 11, XII 32
 बहुदैवतम् XII 40
 बहुधा VII 4, 18, IX 13, X
 34, 46
 बहुधारे V 2
 बहुधी VI 13
 बहुनाम III 13, V 25
 बहुप्रजा II 8
 बहुभक्तिवादीनि VII 24
 बहुभि VI 2

† बहुभ्य X 20
 बहुलम् II 24, VII 3, 4, XI 2
 बहुश्रुता II 7
 बाध्य II 1
 बाध् (बाधमान्) X 9
 (परि) बाधमान IX 15
 बाध्भ्यमान् X 9
 बार्हस्पत्य IV 21
 बालिशस्य IV 20
 बाहु III 8, 14, IV 20, VI 17, 33, VII 6, IX 15
 बाहुनामानि III 8
 बाहुमूलसामान्यात् II 2
 बिठम् VI 30
 बिन्द VI 32
 बिन्दु II 1
 बिभर्ते (from भृ) II 17, III 9
 बिलम् II 17, XII 38
 बिटमग्रहणाय I 20
 बिलम् I 20
 बिल्वम् I 14
 बिल्वद् I 14
 बिसखा II 24
 बिसम् II 24
 बिस्यते (from बिस्) II 24
 बीरिटम् V 27, 28
 † बीरिटे V 28
 बीरिटेन VI 30
 † बुध-बुधान X 41
 † बुध्ने X 44
 † बुध्य X 44, 45, XII 33
 बुन्द VI 32, 33, 34
 बुसम् V 19
 बृबदुक्थ VI 4
 बृबूकम् II. 22

बृहच्छ्रवा VI 18
 बृह् IV 20, VI 3
 बृहत् I 7, II 12, 25, V 19
 VI 14 VII 2, VIII 11, IX 8, 29, XI 49
 बृहति (from बृह्) V 4
 बृहती II 25, VII 12, VIII 10, 11, IX 29
 बृहती VIII 10
 † बृहद्वा XI 49
 बृहत्साम VII 10
 बृहस्पति II 12, IV 25, VI 23
 VII 10, X 11, 12, XI 12
 † बेकनादान् VI 26
 बेकुरा VI 36
 बोध X 8
 † बोभवीति X 17
 ब्रवीते (from ब्रू) V 19
 ब्रह्मचर्यम् VI 25
 ब्रह्मचर्योपपन्नम् II 4
 ब्रह्मचारिण V 2
 ब्रह्मण X 12
 ब्रह्मणस्पति III 11, IV 25 V 4, VI 10, VII 10, X 12, 13
 ब्रह्मणा V 14
 ब्रह्मद्विषे VI 3, 11
 † ब्रह्मन् II 4, V 14
 ब्रह्मन् I 8, II 11, IV 6, VI 22, 25, X 12, XII 34
 ब्रह्महत्या VI 27
 ब्रह्मा I 8, II 12, VII 5
 † ब्रह्माण V 5, XI 4
 ब्रह्माणि XII 34
 ब्राह्मण I 16, II 4, III 16
 VII 13, 24, 31, IX 6

- ब्राह्मणम् I 16, II 4, III 20,
IV 27, V 4, VI 31, VII
12, 13, 17, 19, 23, 24, 28,
VIII 4, 22, IX 20, XII
8, XIV 41
ब्राह्मणवत् III 16
ब्राह्मणवादा II 16
ब्राह्मणा II 10, III 16, IX 6
ब्राह्मणानि VII 24
ब्राह्मणाय VII 13
ब्राह्मणेन I 15, 16
† ब्रुवाण X 22
ब्रू I 4, 17, II 4, 22, V 19,
XI 7, 38, 39, XII 9, 28
भक्तिमात्रम् VIII 2, 22
भक्तिवादीनि VII 24
भक्तिशेषम् VII 11
भक्तिसाहचर्यम् VII 8
भक्ष IX 8, X 3
† भक्षत VI 8
भग I 7, II 13, III 17, IV
10, VI 13, 31, IX 31,
XII 13, 14, 36
भगम् III 16, VI 13, XII 14
भगवती XI 44
† भगव्य II 13, IX 31
भगिनी III 6
भजते (from भज्) I 7, III
16, IV 7, VII 18, 20, 31,
XII 14
भद्रम् I 18, IX 5, IV 10,
XI 19, 24, XII 13, 17
† भद्रा IV 10, XI 19, XII 17,
39

- भन II 14
भन्द् (भन्दते) V 2
भन्दना V 2
भयप्रतीका X 21
भर IV 24
भरणम् I 14, III 17, VII 25
भरणानाम् IX 28
भरत VIII 13
भरते (from भृ) IV 24, 26
भरम् II 17, III 9
भरुजा II 2
† भर्मणे VII 25
भर्व (भर्वति) IX 23
भवद्रमयति IV 10
भवनम् IV 5, VII 9
भव्य X 42
भवा XII 43
भवासि IX 4
भस् V 12, 22, IX 36
भस्मीकरोति VII 20
भाक्स्त्रीक VI 4
भाग III 12 IV 26, V 12,
VI 8, VIII 22, XI 6,
XII 1, XIV 31
भागधेयम् IX 31
भागानि VII 23
भाजनवती XII 17
भाति (from भा) II 14, XI
15
भालु XII 7
† भामिन XIV 25
भास्ती VIII 13
भारद्वाज III 17, VI 30
भारद्धार I 18
भार्म्यश्च IX 23, 24

भाव I 1, 12, 13, 14, IV 25,
 VII 3, 28
 भावनाय VII 25
 भावप्रधानम् I 1
 भावप्रधाने I 1
 भावयन्त्यस्य IX 10
 भावविकारा I 2, 3
 † भाव्यस्य IX 10
 भाषन्ते II 2
 भाषमाणा V 2
 भाषायाम् I 4, 5
 भाषिका II 2
 भाष्यते II 2, 3, VI 30, 31
 भाष्यन्ते II 2
 भास् II 13, 14, III 16, IV
 16, V 19, 27, 28, VI 17,
 VII 23, VIII 13, XII 7
 भास्कर VI 25
 भिद् V 5, XI 24
 भिल्लम् I 20
 भिषज् VI 6
 भी V 28, IX 30
 भी I 10, III 16, VIII 15,
 X 11
 भीम I 20, IV 17
 भीष्म I 20
 भुनक्ति II 4
 भुरण्यति XII 22
 † भुरण्यन्तम् XII 22, 23, 24, 25
 † भुरण्यु XII 22
 † भुवनम् III 12, IV 27, VII
 9, 22, 25, VIII 14, X 4,
 10, 11, 34, 46, XII 11
 † भुवनानि VII 29, VIII 14, X
 26, 34

† भुवनाय VII 25
 भू V 5, VII 27, 28
 भू I 5, 9, 20, II 4, 10, 25,
 III 4, IV 6, 13, 25, V 8,
 VI 16, 17, 19, 22, 29, VII
 3, 27, VIII 10, IX 4, 12,
 32, X 5, 23, 24, XI 6,
 16, 44 46, XII 44
 भूतम् VI 15, X 23
 भूताश्च XII 40
 भूतोपमा III 16
 † भूम X 4
 भूमि II 8, V 5, VI 22,
 VII 23, X 4, XI 37
 भूमिज I 14
 भूयस् I 19, II 11, III 2, 4
 V 8, VII 13, 17, 27, 30,
 X 26
 भूयोविद्य I 16
 भूरि II 7, III 10, V 2, VI
 22, XI 21
 † भूरितोका I 10
 † भूरिदावत्तरा VI 9
 † भूरिधारे V 2
 † भूरिगृह्णा II 7
 भूर्णिम् VI 24
 भूष (पर्यभूषत्) X 11
 भृ (बिभर्ते) II 17, III 9, 22,
 IV 4, 11, V 5, VI 20, 23,
 32, VII 26, IX 9, 36, 40,
 X 6, 22, XI 2, 36, 37,
 XII 6, 26
 भृगव IV 23, XI 18, 19
 भृगु III 17, IV 23, XI 19
 भृज्यमान III 17

भृति XIV 25
 भृमय IX 24
 भृमि VI 20
 भृम्यश्च IX 24
 भृशम् X 28
 † भेषजम् X 35
 † भेषजा X 7
 भैषज्यानि X 7, 35
 भोगा IV 19, V 5, VIII 5,
 X 21
 भोगै IX 15
 भोजनम् IV 5
 † भोजस्य VII 3
 भौवन X 26
 भ्यस्-भ्यसते III 11, 21, X 10
 अशते (from अश्) II 22,
 V 19
 अजन्त III 15
 आतृ IV 26, II 10
 आम्यते (from अम्) VI 20
 आष्ट्रे V 12
 अणहत्या VI 27

 मसीय III 8
 महते (from मह्) I 7
 महनीय III 13, IV 4, XII 6
 मख III 21
 मगन्द VI 32
 मघम् I 7, IV 15, 17, V 16
 मघवती I 7
 मघवन् I 7, VI 1, 7, 19, 32
 VII 6, X 17, 27, XI 12
 मघा V 16
 मघोनी I 7
 मङ्गलम् IX 4

मज्जूका IX 5
 मणि II 2, VII 23
 मण्ड IX 5
 मण्डयते (from मण्ड्) IX 5
 मण्डूका IX 2, 5, 6, X 6
 मण्डूकी IX 7
 † मतयो XIV 14
 मतानि X 26
 मति II 11, III 19, 20, VI
 12, 16, 29, VII 22, XI
 11, 15, 19, XII 39
 † मतिभि IV 19, X 39
 मत्सर II 5
 मत्स्य VI 27, X 12
 मदगिल IX 24
 मद IV 8, 15, XI 1
 मदते (from मद्) IX 5, 17
 मदन IX 24
 मदना XI 28, 29
 मदनीय IV 8, V 1
 † मदाय IV 8
 मदिष्ठ्या XI 3
 मदिष्णू IV 12
 मदे (from मद्) IX 5, 17,
 XI 7
 मदेरू XIII 5
 मदेवता II 8
 † मद्यम् V 1
 मघा VI 27
 मधु II 2, IV 8, VIII 6, 17,
 18, X 12, 31, 37
 मधुघारम् X 13
 † मधुना VIII 6, 17, 18, X 31
 मधुपर्क I 16
 मधुमती X 19

- मधुमन्तः VII 17, X 16, 24
 मधुश्चुतम् X 16
 मध्यम् II 16, IV 11, 13, VI 3, IX 7, 23, 24
 † मध्यम II 8, IV 4, 26, V 3, VI 17, VII 10, 16, 20, 22, 30, 31, VIII 11, 14, IX 29, X 2, 5, 28, 32, 36, XI 9, 16, 18, 40, 47, XII 1, 3, 9, 10, 26, 27, 32
 मध्यमधर्मा VII 23
 मध्यमपुरुषयोगा VII 2
 मध्यस्थाना VII 23, X 1, XI 13, 22, XII 41
 † मध्या IV 11
 † मध्व IV 8
 † मभ्ना VIII 6, X 31
 मन् II 4, III 3, 8, 20, IV 14, 16, 25, VI 25, VII 17, 27, VIII 2, IX 13, 25, 28, X 29, 42, XI 2, 4, 18, 27, 30, 42
 मननम् VII 12, VIII 6, X 42, XI 42, XII 33
 मननीय X 5
 मनस् I 9, II 25, III 5, IV 3, 4, 5, V 5, VI 22, 28, IX 10, 16, X 40, XI 19, 34
 मनस्यति* (from मनस्) III 7
 † मनस्वान् X 10
 मनस्वी X 10
 मनस्वीभावे III 7
 † मनीषा II 25, IX 10, XIV 14
 † मनीषिण XII. 9

- मनु I 5, III 4, XII 10, 33, 34
 मनुष III 7, VIII 5, 12
 † मनुषाय VI 26
 मनुष्य III 6, 7, 11, 15, 22, V 1, 28, VI 22, 26, 31, VII 5, 23, VIII 5, 12, X 8, 41, XI 36, 49, XII 21
 मनुष्यकक्ष II 2, VI 10
 मनुष्यजातानि X 29
 मनुष्यजार III 16
 मनुष्यधृत XII 40
 मनुष्यनाम III 7, 15, IV 2, X 22
 मनुष्यमिश्रुनौ VII 29
 मनुष्यवत् I 2
 † मनुष्या III 11
 मनुष्वत् VIII 13
 मनुस् VIII 5, 12
 मनो III 7
 मनोजव I 9
 मनोते (from मन्) IV 4, 16, VI 25, VII 17, 27, IX 28, X 42, XI 2, 18, 27
 मन्तवा III 3
 मन्तव्य III 3
 मन्त्र I 2, 15, 17, 20, III 14, V 4, 6, 11, VI 22, VII 1, 3, 4, 12, IX 9, XII 33
 मन्त्रदृष्टय VII 3
 मन्त्रवर्णा II 16
 मन्त्रा VII 12
 मन्त्रार्थप्रत्ययाय I 15
 मन्दते (from मन्द्) II 5, IV 24, IX 5, XI 9

- भन्दनजिह्वम् VI 23
 † भन्दमानाय XI 9
 भन्दसान VIII 2
 भन्दी IV 24
 भन्दु IV 12
 भन्द्र XI 28, 29
 भन्द्रजिह्व VI 23
 † भन्म IV 25, VI 22, X 42
 भन्मन् VI 22, VIII 6, X 5, 42
 † भन्मभि X 5
 भन्यते (from भन्) X 29
 भन्यमाना IV 14
 भन्यु I 17, X 29, 30
 भन्येत VII 4, 16, 20
 भयस् IX 27
 भयोभु X 35
 † भयोभुव IX 27
 भरणधर्मा III 15
 भरायु XIII 5
 भस्त I 5, III 15, IV 8, 15, V 5, 15, VI 16, VII 23, 24, IX 3, 26, X 30, 36, 37, XI 13, 14, 50
 भस्वान् IV 8, X 30
 भस्वुधा IX 26
 भर्जयन्त XII 43
 भर्जिता XIV 28
 भर्तृ II 13, V 17, VI 8, XI 16, XIV 32
 † भर्त्य II 9, V 1, VI 4, 20, XI 8, XII 10
 भर्मन् VI 33, IX 28
 † भर्या II 27, III 15, IV 2
 † भर्यादा I 7, IV 2, VI 27
 ६२

- मह IV 21, V 22, IX 25, 27, X 47, XI 9, XII 11
 मह V 7, VI 6, IX 25, XI 27, XII 11, 32
 महत् I 7, II 24, III 13, 20, V 9, 19, VI 14, 21, 23, 35, VII 26, VIII 8, IX 8, 2, IX 27, 29, X 9, 34, 47, XI 9, 13, 27, 37, 45, XII 11, 21, 38
 महती II 25, VIII 10, IX 29, XI 37
 महतीयम् IV 21
 महत्त्वम् VII 23, X 4, 10, XI 37, XII 16
 महदुक्थ VI 4
 महद्दिवा XI 49
 † मह्ना (महन्) X 10, XI 37
 † महस्य V 7
 महन्नामानि III 13
 महाकूला VII 20, IX 26, XIV 33
 महागते II 7
 महात्मा VII 18
 महान् II 8, III 10, 13, V 26, VI 1, 16, 22, 23, VII 18, 26, X 11, XII 23
 महान्त VII 26
 महान्तम् VII 18, XII 23
 महापार IV 18
 महाप्रतीका X 21
 † महावधात् X 11
 महाविक्षेपम् VI 33
 महाव्रत III 17
 महाशन II 27

- महि XI 9
 महित्वम् IV 11, VI 8, VII 23, VIII 8
 † महिनि XI 37
 महिमा VIII 7, IX 16, XI 20, XII 41
 महिमानम् III 22
 महिम्नत III 17
 † महिषा VII 26
 मही V 22, X 20
 महीनाम् VI 17
 महीयम् IV 21
 मा I 5, 7, 15, II 4, 6, 9, III 2, 10, 12, 20, IV 6, 17, 19, V 2 6, 8, 16, 23, 24, VI 24, VII 2, VIII 12, 21, IX 3, 4, 11, X 5, 7, 40 45, XI 7, 40, 42, XII 23
 मासम् IV 3
 माङ्गद VI 32
 मातर III 6, XII 7
 मातरा X 21
 मातरिश्चन् VII 18, 26, 31
 मातरौ IX 39
 † मातवै XI 42
 माता II 4, III 6, X 46, XII 7
 माता II 8, III 4, IV 14, 21, 23, VI 6, VII 26, VIII 18, IX 39, 40, X 46, XI 5, 49, XII 7, 11
 मात्रा I 8, IV 25, XI 12
 मात्राणूभावात् VI 30
 मादयन्ति IX 8
 माद्यते. (from मद्) IV 8, VI 27

- माध्यदिनम् VII 10
 माध्यन्दिने V 11, VIII 14, XI 18, 19
 माध्यमिक V 3, VII 18, VIII 14, X 9, XI 15, 18, 19, XII 9
 माध्यमिका II 9, 22, V 4, VI 2, 15, VII 26, X 46, XI 27, 42, 43, XII 5, 9, 10, 32
 माध्यमिक्या XII 9
 मान IX 2
 माननम् IV 3
 मानम् II 22, IV 25, 27, XI 5
 मानयन्ति III 21
 मानवानाम् XII 34
 मानसम् IV 3
 † मानुष XIV 37
 † मानुषान् XII 24
 † मानुषीभ्य VII 24
 † माने II 22
 मान्यवे I 17
 † माया I 20 VI 13, VII 27, XI 14, XII 17
 मायुक (in प्रमायुक) III 5
 मायुम् II 9, XI 42
 मास्तु XI 50
 माष्टे (from मृज्) I 20
 † मास IV 27 V 21, VI 35, XI 5
 † मासकृत् V 21
 † मासिमासि VI 35
 माहाभाग्यम् VII 4, 5, 23
 मितद्रव XII 44
 मितक्षरेषु I 9

मित्र II 13, III 5, VII 10,
 18, IX 3, X 21, 22, XII
 16, 36
 मित्रमह VIII 5
 मित्रावरुणौ II 13, V 13, XI
 23
 मिथ् IV 2
 मिथुना III 1
 † मिथुनौ VII 29, XII 10
 मिद् VIII 3
 मिनोति (from मी) VII 29
 मिमाति II 9, XI 42, XII 23
 † मिमाय XI 40
 मिमिद्धि see मिह्
 मिमीहि see मा
 मियक्ष see म्यक्ष्
 मिश्रीभावकर्मण II 16
 मिषते. (from मिष्) III 16
 मिष्-मिषन्तम् XI 42
 मी (मीमयति) II 6, 14, 19,
 20, V 9, VII 29
 मुक्षीजा V 19
 मुच-मुमुग्धि IV 3, V 19, 21
 मुञ्ज IX 8
 मुदगिल IX 24
 मुदे (from मुद्) IX 5, XI 7
 मुद्गल IX 23, 24
 मुद्गवान् IX 24
 मुद्गिल IX 24
 † मुरीय VII 3
 मुष्टि VI 1
 मुष्णाते (from मुष्) IV 5
 मुसलम् IX 35
 मुहुस् II 25, IX 35
 मुहूर्त II 25

मूजवत् IX 8
 मूर VI 8, XI 2
 मूर्तम् I 1, VII 27
 मूर्धन् V 16, VII 27, IX 31
 XI 42
 † मूर्धनि V 16, IX 31
 मूलम् V 4, VI 3
 मूष IV 5, 6
 मूषिका IV 5, 6
 मूस IV 5, 6
 मृ-मरते XI 38
 मृग I 20, V 3, VI 24, IX
 19
 मृचय VI 11
 मृज् I 20, XII 43
 मृद् X 15 16
 मृत्यु VII 3, XI 6 7
 मृदु II 2, VI 4
 मृष्ट VII 2
 † मृध्वाच VI 31
 मृळति (from मृळ) X 15
 मृळयति (from मृळ्य) X 16
 † मृळाति X 15
 मृष्ट (प्रमृष्टे) IV 14
 मृषा I 5
 मेघ I 20 II 2 9 16, 21 22
 III 10, 12 V 1 4 VI 1
 2, 20, 30, 34, VII 23 X
 4 9 22, XI 37 41, 47 51
 मेघनामानि II 21
 मेघहनम् VII 23
 मेथति (from मेथ्) IV 5
 मेथन्तो VII 29
 मेदयते (from मिद्) X 21
 मेदस् IV 3 VI 16

मेघते (from मिद्) IV 3, VI
 12, VIII 3
 मेधा III 19 IV 6
 मेधा III 17
 मेधाविन् II 3, III 19, VII 18,
 X 19, XI 16, XII 13
 मेधाविनामानि III 19
 मेना III 21
 मेष III 16, V 21
 मेहति II 21
 † मेहना IV 4
 मैत्रावरुण V 14
 मैथुने VIII 10
 मैधातिथम् VIII 22
 मोदनजिह्वम् VI 23
 मौजवत् IX 8
 मौद्रल्य XI 6
 म्यक्ष VI 15

 यकृत् IV 3
 † यक्ष्मस्य III 15
 यच्चिद् IX 21
 यच्छति (from यम्) X 19
 यच्छति (from दा) IX 19, 32,
 38, 42, 43, 45, XII 45
 यज् IV 25 VI 6, 13 17,
 VIII 5, 8, 11, 12 14, 21,
 IX 42, 43 X 27, XII 5
 यजतम् VIII 7, XII 17
 यजमान III 5, VII 7, IX 42,
 XII 5
 यजीयान् VIII 8, 11
 यजुस् I 16, IV 5, 18, V 15,
 VI 8, 15, VII 12, 30, 31,
 VIII 2 6, 12, 13, 21

यजुरुक्ष III 19
 यजुष्मद् XI 43
 यजु सुतम् XI 4
 यजूषि III 19
 यज्ञ I 8, 16, III 19, IV 5,
 18, 19, 21, V 2, 15, VI 8,
 13, 15, 22, VII 4, 7, 14,
 15, 27, 30, 31, VIII 2, 5,
 6, 7, 10, 12, 13, 19, 20, 21,
 22, IX 3, 11, 37, 38, X
 19, 21, 45, XI 26, 33, XII
 21, 41, 44
 यज्ञनी VII 30
 यज्ञपतये IV 21
 यज्ञवृध XII 33
 यज्ञाङ्गम् VII 4
 यज्ञिय III 8, V 25, VII 27,
 29, VIII 7, 11, IX 37,
 X 8, XI 19, XII 7
 † यज्ञियाय X 8
 † यज्ञेन यज्ञम् XII 41
 यज्ञोखा X 46
 यज्वनाम् X 8
 यत् (यातयति) X 22
 † यतते VII 22, 23
 यतन्ते IV 13
 यत्काम VII 1, X 43
 यत्र यत्र IX 16
 यथा III 15
 यथार्थम् II 1, 7
 यथाकथा IV 3, X 16
 यदा IV 13 VII 24
 यदि I 15, VII 3
 यद्देवत VII 4
 यद्ग नाम III 22

यन्त्रम् X 32
 यम् (यन्धि) IV 23, V 11
 VI 26, 28, VII 23, 26, 28,
 IX 19, 38, XI 4, 24, XII
 14 45
 यम VI 28, 35, VII 18, X
 19, 20, 21 XI 18, 34,
 XII 10, 11, 14, 28, 29
 यमनाम XII 14
 यमी XI 33, 34 XII 16
 यमुना IX 26
 यमौ XII 10
 ययस्तु (from यस) VI 11
 † ययाथ II 27
 यव III 20, VI 26, X 4
 यश V 5, 22, 25, XI 9, 33,
 XII 38
 यशः प्रतीका X 21
 यस् VI 11
 यद् VIII 8
 याच्-याचिष्यत् VI 24, VII 15
 VIII 2
 याज्ञदैवत I 20, VII 14
 याज्ञिका V 11, VII 4, 23, XI
 29, 31, 42, 43
 याज्ञे I 17, VI 22, VII 3
 याज्ञाकर्माण III 19
 † यातयति see यत् X 22
 यातु VI 30
 यातुधान VII 3
 यादृश VI 15
 † यादृश्मिन् VI 15
 यानम् III 15
 याम IV 15
 यामि II 1

यावनम् IV 21
 यु V 7, IX 42, XII 44
 यु I 8
 युक्त III 9, VI 28
 युक्त्य I 15, 16
 युगम् IV 20, IX 28
 युज् IV 27, VII 7, IX 24,
 IX 21
 युजा V 2
 † युज्म IX 24
 युद्धवर्णा II 16
 युयवन् XII 44
 † युवतिम् X 29
 युवन् IV 19, X 29
 † युवानम् IV 19
 यूथम् IV 24, XI 49
 यूप VIII 17
 योक्त्राणि III 9
 योग I 2, VI 22, X 3
 योगपरीष्टि I 14
 योजनानि III 9
 † योना II 8
 योनि II 8, 19, IV 3, 21, VI
 12, VIII 11
 योष्य XIII 3
 योषणे VIII 11
 † योषा II 27, III 4, 15 VII
 17, 20, IX 18, 40
 यो IV 21
 यौते (from यु) III 15, IV
 24
 रसु VI 17
 रह् (रहते) IX 11
 रहि X 29

- रक्षन्ति XII 37
 रक्षस् III 8, IV 18, VI 3,
 X 11 XII 44
 रक्षस III 20, VI 12, X 11
 रक्षोहा X 42
 रजस् II 21, IV 19, VI 15,
 IX 29, X 39 44, XII 7,
 23, 26
 † रजसु X 46
 रजतम् V 15
 रजते (from रज्) IV 19
 रजासि IV 19
 रजिष्ठ VIII 19
 रज्जु II 1, 2
 रण् (रण) XI 39
 रण IV 8, IX 27, X 47
 † रणाय IX 27
 रण्यौ VI 33
 रत्नम् V 5
 रत्नधा VII 15
 † रत्नधातमम् VII 15
 रथ II 27, III 5, IV 19, 27
 V 3, 5, 26, VI 28, VII
 4, 7, IX 2, 11, 16, X 3,
 28, XI 14, XII 21, 28, 50
 रथन्तरम् VII 8
 रथर्यति VI 28
 रथयु VI 31
 रथर्यति VI 28
 रथ्या X 3
 रद्-रदति II 26, VI 30
 रध्-रध्यति VI 32, X 40, XII
 43
 † रन्त XII 43
 रन्धय VI 32, X 40

- † रपस् IV 21
 रपते (from रर्) VI 21, IX
 11
 रभ् XII 32
 रम् II 18, 25, X 9, 32
 रमणम् I 11, VI 17 XII 13
 रम्णाति (from रम्) X 9
 रम्भ III 21
 रयि IV 17 X 43
 रराण II 12
 ररिवान् IV 25
 रशना III 14, VIII 19, 20
 रश्मि II 6, 15, IV 27, V 6,
 8, 11, 19, VII 11, 23, X
 13, XI 23, XII 15, 25,
 27, 29, 37
 रश्मिनामानि II 15
 रश्मिपोषम् XII 16
 रस II 14 III 16, IV 27
 VI 15, 19, VII 10, 11,
 23, IX 43, X 10, 34, XI
 5, 23, 29, XII 1
 रसते (from रस्) VI 21, IX
 11, XI 25, XII 18
 रसहरणात् II 20, III 16 XI 5
 रसा XI 25
 रसानि XI 25
 रहसि IV 18
 रा II 12, 18, IV 17, 25
 राका XI 29, 30, 31
 राजते (from राज्) II 3, XII
 46
 राजपुरुष II 3 IV 8, V 28,
 VI 5, 12, 22, VII 20, 26
 IX 3, 10, 11 23

- राजा I 16, II 1, 3, 21, 25,
 XI 23, XII 1
 राज्यम् II 10
 राट् XII 46
 † राति (from रा) II 12, 18,
 IV 17, 25, XI 30, XII
 17, 39
 रात्रि II 18, 19, 20, 21, III
 15 16, IV 18, V 28, VI
 19, VII 24, 31, IX 28, 29
 XI 25, XII 11, 23
 रात्रिनामानि II 18
 रात्री II 19, IV 11
 राध IV 4, X 20
 राधस् IV 4, VI 22, XI 24
 रामः XII 13
 रामा XII 13
 † रारन्धि X 40
 राष्ट्री XI 28
 रासत् see रा XII 18
 रास्पिन VI 21
 रास्पी VI 21
 रिक्थप्रतिषेधे III 5
 रिक्थम् III 5, 6
 रिच् (औरैक्) II 19, III 2, 6
 रिच्यते III 2
 रिणाति see री
 रिग्रम् IV 21
 रिरिड्ढि (from रिह्) III 19
 रिरीहि see रा
 रिशादस् VI 14
 † रिष्-रिषे X 45
 रिह् III 19
 † रिहन्ति X 39
 री-नि रिणीते III 5

- रु-रोरुवत् V 16
 रुक्मम् III 16, VIII 11
 रुच् see रोचते below
 रुज् VI 1, 4, X 30 (आरुजन्त)
 रुजाना VI 4
 रुद् X 5, 8, XI 14
 रुद्र I 15, 17, VII 10, 23,
 X 5, 6, 7, 8, XI 49, XII
 46
 रुद्रा I 15, XI 14, 15
 रुध्-रुधत् V 2
 † रुधत् V 3
 रुष VI 17
 रुशत् II 20, VI 13
 † रुशाद्वत्सा II 20
 रुह्-आरुहम् V 25
 रूपनाम II 9, III 11, V 8,
 13, VIII 11
 रूपनामानि III 13
 रूपम् II 3, III 13, 16, VI
 36, X 17, XII 10, 13, 27
 रूपवती V 13
 रूपविशेषैः XI 5
 रूपसम्पन्ना I 15, 16
 † रूपाणि III 5, IV 16, X 17,
 XII 13
 रूपोपमा III 16
 रेक्णस् III 2
 रेक्णस्वत् XI 46
 † रेजति (from रेज्) X 42
 रेजते III 21
 रेजयति X 42
 रेतस् III 4, V 13, IX 22
 रतःसेकम् III 5
 रेशयदारिण VI 14

रेणाय X 45
 रे III 2, IV 7, VI 14, 17, 21
 रैवतम् VII 11
 रोचते (from रुच्) II 3, 20,
 III 11 13, VI 13, XI 5,
 39
 रोचण्यूरस्का III 15
 रोदयते (from रुद्) X 5
 † रोदसिग्राम् VII 28
 रोदसी IV 6, VI 1, X 4, 10,
 XI 9, 49, 50, XII 26, 46
 रोदसी XI 50, XII 46
 रोधस् VI 1
 रोधसी VI 1
 रोमण्वन्तौ IX 2
 रोमवणम् XIII 7
 † रोस्वत् V 16
 रोस्यते X 46
 रोस्यमाण V 16, X 5
 रोह VII 23, 24
 रौति (see रु) X 5

 लक्षणम् I 1, IV 10
 लक्ष्मी IV 10
 लगते: (from लग्) VI 26
 लग्यते (from लग्) IV 10
 लङ्गते (from लङ्) VI 26
 लज्जते (from लज्ज्) IV 10
 लतते (from लत्) V 26
 लता V 27
 लभ् III 5, IX 1, 11
 लम्बकर्मण V 26
 लम्बचूडक I 14
 लम्ब VI 26
 लवनार्थे II 2

लवसूक्तम् VII 2
 लषते (from लष्) IV 10
 लाङ्गलम् VI 26
 लाङ्गूलम् VI 26
 लाजते (from लाज्) VI 9
 लाजा VI 9
 लान्छनम् IV 10
 लिङ्गज्ञा I 17
 लिबुजा VI 28, XI 34
 लिहन्ति X 39
 लीयते (from ली) III 5, VI
 28
 लुनाते (from लू) III 5
 लुप्तनामकरण VI 22
 लुप्तोपमानि III 18
 लुभ IX 33 (प्रतिलोभयन्ती)
 लोक I 2, II 11, 22, IV 19
 V 25, VI 6, 32, VII 4, 5,
 8, 11, 23, XII 8, 22, 23,
 37
 लोककृत् III 20
 लोध IV 12, 14
 लोप II 1
 लोपाश V 3
 लोभनाम II 5
 लोमन् III 5
 लोष्ट VI 1
 लोहितम् XII 17
 लोहितवासस III 4
 लौकिकेषु I 16

 वश V 5
 वक्ते (from वच्) III 13
 वक्तव्यप्रशसम् XI 31
 वक्षत् (see वह्) IX 42, 43

वक्षति (from वक्ष्) VI 4
 वक्षथ XI 20
 † वक्षस् IV 16, V 5
 वाक्षि (see वह्) VIII 19
 वच् II 23, IX 18, XII 13
 वचनम् I 1, II 27, IX 31,
 X 31, XII 18, 30
 वचस II 25, 27, IV 24, IX
 31, X 31, XII 18, 30
 † वचस्या XII 18
 वज्र III 11, VI 20, VII 12,
 22
 वज्रनामानि III 11, V 24, VI
 17
 वज्री V 12, VI 18, 23, 32
 वञ्चनवन्त IV 15
 वणिज् II 17, VI 6, 26
 वत् III 16
 वत्स II 20, XI 42, 45
 वद् I 5, 7, 8, IV 26, V 22,
 VII 18, 30, IX 5, 9, 21,
 XI 28, 29
 वध V 16, IX 15, X 11
 वधकर्म III 9, 11, IX 16, 18,
 X 29
 वधू II 2
 वन् VI 14, VII 29, VIII 3
 वननात् V 5
 वननीय III 10, IV 26, VI
 31, IX 42, XI 46
 वनम् III 15, IV 14, 17, V
 12, 16, VI 1, 5, 28, VIII
 3, IX 30
 वनर्गू III 14
 वनशाय* V 5

वनस्पति VIII 3, 5, 16, 17, 18,
 19, 20, IX 12
 † वना IV 14, 17, V 12, 16
 † वनीयान् XII 5
 वनुयाम V 2
 वनुष्यति V 2
 वन्द् VII 16, VIII 8, X 33
 वन्दारु III 20
 वन्द्य VIII 8
 वप् VI 26, XII 27
 वपुष्करम् V 14
 वमनम् III 20
 वन्न III 20
 वन्नक V 3
 वन्नी III 20
 वयते (from वे) IV 11, V
 27
 वयस II 6, IV 3, V 19, 27,
 VI 4, XI 14
 वया I 4, VI 3
 † वयुनानि V 9, VIII 20, IX
 15
 वर I 7, III 15, V 4, VI 9
 † वरन्ते X 29
 वराह V 4
 वराहा V 4
 † वराहून् V 4
 † वराहै V 4
 † वरिष्ठम् V 1
 † वरुण II 13, III 5, V 27,
 VI 13, 21, VII 8, 10, 18,
 IX 3, X 3, 4, XI 12, XII
 16, 21, 22-25, 32, 36
 वरुणानी IX 34, XII 46
 † वरेण्य XII 13

वर्णः II 3, 14, 16, 20, III 12,
VI 13, VII 31, IX 26,
XI 39

वर्णलोप II 1

वर्णसामान्यात् II 1

वर्णा III 8

वर्णोपजन II 2

वर्तते (from वृत्) II 17, IX 8

वर्तिका V 21

वर्तिस III 20

वर्धते (from वृध्) I 2, 10 II
17, VIII 2, 15, IX 26, X
19, 39, 40, XI 45

वर्षस्य V 8

वर्धृताना IX 8

वर्षकर्म II 8, 16, VII 22, 23,
X 11

वर्षकाम VII 23, IX 6

वर्षकामसूक्तम् II 10

वर्षणम् IX 22

वर्षम् IX 7

वर्षाः IV 27, VII 11

वलः VI 2

ववक्षिथ (from वक्ष्) III 13

ववाशिरे I 10

वविः II 9

वव् I 19, II 7, III 5, V 18,
VI 13, IX 39, XII 5, 45

ववः V 13

ववदकरिष्यन् VIII 22

ववष्टे V 1, VI 10, XI 26,
XII 5

ववस III 15, V 22, VII 24,
31, IX 19, X 16, 22

† ववसत्या X 21

ववसन्त VII 8

ववसव IV 13, V 5, VI 7,
VIII 8, XII 41, 42, 43

ववसातिषु XII 2

ववसिष्ट V 14, VI 30, IX 6,
26

ववसिष्टा XI 20

ववसु III 11, IV 17, V 5, 19,
VI 6, VIII 8, IX 42, XI
45, 46, XII 41, 42

ववसुकामा VI 6

ववसुदा VI 23

ववसुधानाय IX 42, 43

ववसुधान्यौ IX 42

† ववसुधित्ती IX 42

† ववसुधेयस्य IX 42, 43

ववसुपत्नी XI 45

ववसुमि V 5, VIII 8, XII 41

† ववसुवने IX 42, 43

ववसूयु IV 19, VI 6, 31

ववसोष्पते X 18

ववस्तु III 15, VIII 9

ववस्ते (from ववस्) IV 21

† ववस्तो III 15, VIII 9

ववस्त्रम् IV 24

ववस्त्रमथिन् IV 24

ववस्त्रम् IV 24

ववस्पति XII 21

ववहू III 13, VIII 19, 20, IX
42, 43

ववहतु XII 8, 11

† ववहतुम् XII 8, 11

ववहनम् VII 8, XII 11

ववहम् III 9

ववह्य VIII 3

- वह्नि III 4, 6
 वा I 4, 5
 वा II 24, III 5, XI 23
 वा V 12, IX 2
 वाक् I 20, II 4, 9, 23, III 8,
 IV 10, 19, VI 2, VIII 3,
 20, 21 IX 4, 6, 9, 19, X
 5, 17, 46, XI 27, 28, 29,
 42, 43, XII 30, 32
 वाक्प्रतिरूपया I 20
 वाक्यपूरणा I 9
 वाक्यशेष XII 22
 वाक्यसंयोग VI 1
 वाक्संख्ये I 20
 वागाम्भृणीयम् VII 2
 वाग्नेयेषु I 20
 वाग्दोह्यान् I 20
 † वाघत XI 16
 वाङ्नामानि II 23
 † वाचम् I 19, 20 II 12, IV
 10, XI 27, 29, XII 10, 32
 वाचस्पति X 17, 18
 † वाचि VIII 22
 वाज V 15, X 33, XI 16, 26
 वाजगन्ध्य V 15
 वाजपतनम् V 15
 वाजपत्य V 15
 वाजसा IX 36
 † वाजसातमा IX 36
 † वाजसातये XII 45
 वाजा VI 16
 वाजसाति XII 45
 वाजान् IX 19
 † वाजिनम् I 20, II 28, III 3,
 VII 20, X 28, 31, XII 43
 † वाजिन IX 3, 16, XII 43, 44
 † वाजिनीवती I 8, XI 26, XII 6
 † वाजी II 28, III 3, X 31
 † वाजे VI 17, X 33
 † वाजेभिर्वाजिनीवती XI 27
 वाट्य II 1
 वाणी VI 2
 वात III 15, VI 28, X 34,
 35, XI 20
 वाताप्यम् VI 28
 वातायना I 4
 वाते (from वा) X 1, 34
 वाध्यश्चम् VIII 22
 वामम् IV 26, VI 22, 31, XI
 46
 † वाय VI 28
 वायव्यानि VIII 2
 वायस IV 17
 वायु I 5, 17, II 8, 22, V 6,
 28, VII 5, 7, 10, 11, 26,
 IX 3, 40, X 1, 2, 3, XI
 5, 47
 वायुलिङ्गम् I 17
 वाय्वादित्यौ II 22, VII. 5, XII
 37
 वार V 13
 वारण. V 21
 वारम् VI 21
 वारवत् I 20
 वारि IX 2
 † वार्यम् V 1 IX 42
 वार्ष्यायणि I 2
 वालम् XI 31
 वाला I 20
 वालिनी XI 31

- वाचशाना V 1, XIV 14
 † वावृधान X 27
 वाश् V 1, XII 3
 † वाशीभि IV 16, 19
 वाशीमन्त IV 16
 वाश्यते (from वाश्) V 1
 वासराणि IV 7
 वासव XII 41
 † वासस् IV 11
 वासात्य XII 2
 वासिष्ठम् VIII 22
 वास्तु X 16
 † वास्तूनि II 7
 वास्तोष्पति X 16, 17
 वाहस् IV 16
 वाहिष्ठ V 1
 विनाति III 10, IV 27
 वि I 3, II 3
 † वि+अख्यत् XII 13
 वि+चक्ष XII 27
 वि II 6, IV. 3
 विकट VI 30
 विकर्तनदन्ती VI 30
 विकर्तनम् II 22, V 21, VI 26
 विकर्ष III 9
 विकार I 2, 3, 13, II 1, 2
 विकृतय II 2
 विक्रान्तज्योतिष्क V 20
 विक्रोशयिता II 25
 विग्रहेण I 4
 † विचरन्ति II 16
 विचिकित्सार्थीय I 5
 † विचितयन्त IV 19
 विजजप V 22
 † विजर्भृत IX 36

- † विजामातु VI 9
 विज्ञायते I 4, 8, 9 II 11, 17,
 III 4, 8, IV 4, VII 12,
 VIII 22, X 8, XI 29, 31,
 XII 13, 14
 विद्भ्य VII 24
 † वितरम् VIII 9
 वितस्ता IX 26
 वित्तम् II 24
 विद् III 22, IV 6, V 21,
 VI 8, 28, IX 31
 विदयानि VI 7
 विदथम् I 7, III 12, VI 7,
 VIII 12, IX 3
 † विदथे IX 3
 † विद्वसो IV 4
 विदूष III 2
 † विद्यानापसम् XI 33
 विद्या I 8, 16, II 4, XII 37
 विद्याप्रकर्षे I 5
 विद्यामतिबुद्धिमताम् XIV 11
 विद्यास्थानम् I 15
 विशुत् III 11, VI 30, XI 36
 विद्रध IV 15
 विद्रस् VIII 20
 विध् III 21, X 23, XI 33
 विधति X 23
 विधर्तु XII 14
 विधर्मन् XIV 16
 विधवा III 15
 विधातु X 26, XI 10, 11, 12
 विधातृका III 15
 विधानम् III 4
 विनश् I 2, 6, V 12
 † विनिक्षे IV 18

विनिग्रहार्थीयौ I 3, 5, 7
 विनियोगः I 8
 विनिर्गतसप V 16
 विन्दते (from विद्) VI 18,
 VII 9, IX 30
 विन्ध् (विन्धे) VI 18
 विपरिणमते I 2
 विपरीत II 14, III 18, 20,
 IV 10, 25, V 26, VI 1,
 30 VII 12, IX 11, X 31,
 XI 5
 विपरीतस्य III 18, IV 10, VI
 30, IX 11, X 31, XI 5
 विपरीता VII 12
 विपरीतात् III 20, IV 25, V
 26, VI 1
 विपर्यय II 2
 विपर्येषि VII 23
 † विपर्वम् IX 25
 विपादद्भुतुदी II 24, IX 38, 39
 विपाटनात् IX 26
 विपाश् IX 26
 विपाशनात् IV 2, IX 26
 † विपाशिन् XI 48
 विपिश् VI 11, VIII 11
 विप्रा II 4, VI 29, VII 18,
 X 19, 39
 विप्रतिषिद्धार्थौ I 15, 16
 विभक्ति II 1
 विभाग II 7, 10 III 20, IV 2
 विभाषितगुण X 17
 विभीदक IX 8
 विभूतिम् IV 23
 विभ्वा II 19, XI 16 See ऋभ्वा
 † विमना X 26

वि+मा I 8, XII 23
 विमानम् X 39
 † वियन्ता XIV 23
 वियात III 10
 वियुते IV 25
 वियूया VII 3
 विरिप्तिन् VI 23
 विरव X 12
 विराज् VII 13, XI 27, XII
 13
 विराद् VII 13
 विराधनात् VII 13
 विरूप III 17, XI 17
 † विरूपास XI 17
 विवक्षसे (from वक्ष्) III 13
 विवस्वान् VII 26, XII 10, 11
 विवास II 24 XI 23
 विवासनानि IV 7
 † विविड्ढि X 8
 विवृक्णा VI 17
 विविदिषाणि II 8
 विवृ X 9
 विवृत् II 21
 विवृतज्योतिष्क V 20
 विशति III 10, 13
 विश-विशते X 46, XII 18
 विश् III 8, V 28, VI 22, 31,
 VII 26, X 8, XII 24
 विशयवत्य II 1
 † विशेविशे X 8
 विश्वकद् II 3
 विश्वकद्राकर्ष II 3
 † विशपति IV 26, V 28, XII 29
 विश्वम् III 12, 22 IV 5, 27,
 V 12, 14, 24, 25, VI 8, 12,

16, 26, VII 20, 22, VIII
 10, 14, IX 15, X 4, 11,
 13, 14, 17, 26, 34, 43, 46
 XI 27, 38, 39, 41, XII 9,
 11, 13, 15, 17, 24, 26, 27,
 28, 30, 33, 40, 42
 विश्वकर्मा X 25, 26, 27
 विश्वचन्द्र VI 28
 विश्वजन्य XI 10
 विश्वथा III 16
 विश्वदानीम् XI 44
 विश्वमिन्वा VIII 10
 विश्वलिङ्गम् XII 40
 विश्वरूप VII 28, X 34, XI
 29 XII 8, 38
 विश्वानर VII 21, XI 8, 9, 10
 XII 20, 21
 † विश्वानरस्य XII 21
 विश्वनरौ VII 23
 † विश्वाभुवे XI 9
 विश्वामित्र II 24
 विश्वेदेवा IV 23, XII 39
 विश्व्या IX 4
 विष् X 8 XI 46
 विषम् XI 43, XII 26
 † विषिते IX 39
 वृषल III 16
 वृषशील III 16
 वृषाशील III 16
 विषित IV 3, XII 16
 विषीव्यति I 7
 † विषुणस्य IV 19
 † विषुरूपे XI 23, XII 17
 † विषुरूपेषु XI 13, 23
 † विषूची XIV 3

† विषूचीना XIV 23
 विष्टप् II 14, V 30
 † विष्ट्री XI 16
 विष्टम्भम् XII 1
 † विष्टितम् IX 13
 विष्णाते (from वि+स्ना) XII
 26
 विष्णु II 7, V 7, 8, VII 10,
 XII 18, 19
 विष्णुपदे XII 19
 विष्पित VI 20
 † विष्कुरन्ती IX 40
 विसर्ग III 4
 विस्तुह VI 3
 विहर्यति VII 17
 † विहाया IV 15, X 26
 वी I 7, II 6, 14, IV 1, 19,
 IX 42, 43, X 1, XII 46
 वीद् V 16, VIII 3, IX 12
 † वीद्ग IX 12
 वीति V 18
 † वीतम् IV 19
 † वीताम् IX 42
 वीर I 7, VII 3, XI 7, 31
 वीरुध VI 3
 वीर्यम् VII 2, 3, IX 3, X 19
 वीलयति (from वीळ्) V 16
 † वीलयस्व II 5, VIII 3, IX 12
 वीहि IV 19
 वृ I 7, II 9, X 9, 29
 वृक I 10, V 20, 21, VI 26,
 XII 44
 वृक्ष I 4, II 3, 6, V 4, VI 4,
 28, X 11, 12, XI 34, XII
 29

- वृज्-प्र वावृजे V 28
 वृजनम् VI 23
 † वृजिनानि X 41
 वृज्यते VIII 9
 वृणक्ति see वृश्चू
 वृणोते (from वृ) II 3, 12,
 17, 26, V 21, VI 2, 35,
 VII 31, XI 31, V 1
 वृत् IX 8, X 23
 वृत्क्षये XII 29
 वृत्तम् II 24, 28, XI 2
 वृत्तय II 1, VI 5
 वृत्तिसामान्येन II 1
 वृध् X 19
 वृत्र II 16, 17, 26, V 2, VI
 20 IX 25
 वृत्रघ्ने VII 13
 वृत्रतुरे VII 13
 वृत्रवध VII 10
 वृत्रहा I 4, VII 13
 वृध् IV 19, X 19, 27
 वृथासुतम् XI 4
 वृद्धवाशिनी V 21
 वृन्दम् VI 34
 वृन्दारक VI 34
 वृश्चति see वृश्चू VI 3
 वृषणौ XII 31
 वृषभ IV 8, 9, 20, V 4, VI
 7, 17, 23, VII 23, IX 22,
 23, 24
 वृषम् IV 8, IX 22
 वृषल III 16
 † वृषा II 7, VI 17, XI 47
 वृषाकपायी XII 8, 9
 वृषाकपि XI 39, XII 8, 27, 28

- वृषाकम्पन' XII 27
 वृष्टि VI 36, VII 24, X 4
 † वृष्टिवनिम् II 12
 वृष्ण्या X 11
 वृष्ण II 7
 † वृष्ण्यावत X 11
 वेते (from वी) I 4, 7, II 6,
 X 1, V 14
 वेदनानि VI 7
 वेदने I 7
 वेद I 2, 18, 20, VI 32, VII
 20, XIV 33
 वेदयन्ते V 2, 11, VI 27,
 IX 8
 वेदाङ्गानि I 20
 वेदित् I 16
 † वेद्याभि II 21, XIII 13
 † वेधसे X 6
 वेन I 7, X 38, 39, 42
 वेनते (from वेन्) X 38, XII
 29
 वेपस XI 17
 वेविषाण VII 2
 † वेष्म VII 3
 वेसरम् IV 7, 11
 वैकुण्ठ VII 2
 वैखानस III 17
 वैतस III 21
 वैय्याकरणा I 12 IX 5
 वैराजम् VII 11
 वैरूपम् VII 11
 वैवस्वत X 20
 वैश्वदेवम् XII 40
 वैश्वदेव्यानि VII 23
 वैश्वदेवी XII 29

वैश्वानरः II 21, VII 21, 22,
 23, 24, 26, 31
 वैश्वानरीय VII 23, 24, 31
 वैश्वानरीया II 20
 वैष्णवानि VII 23
 † वोचे V 7
 वोढा(ज्हा) III 4, IX 2, XII 22
 वोढार X 3
 वोढूतम V 1
 वोल्हार VIII 3, XI 16
 व्यक्तवाचः XI 29
 व्यचस् VIII 10
 व्यचस्वत् VIII 10
 व्यञ्जनवत्य VIII 10
 व्यञ्जनमात्रम् VII 13
 व्यद् IV 6
 व्यध V 4
 † व्यन्त IV 19
 † व्यन्तु XII 46
 व्ययम् I 8
 व्यवने XI 40
 व्यवहारार्थम् I 2
 व्याकरणम् I 15
 व्याख्यात I 2, III 16, IV 24,
 25, V 5, VI 12, 22, VII
 15, VIII 16, IX 1, 2, X
 18, 23, 27, 30, 33, 35, 40,
 43, 45, XI 1, 8, 11, XII
 12, 13, 20, 21, 28, 31, 32,
 33, 36
 व्याख्यातम् II 26, 28, III 9,
 16, IV 10, 12, 20, 25, V
 5, 28, VI 7, 17, 30, 34,
 VII 2, 22, IX 14, 19, 23,
 35, X 22, 23, XI 33

व्याख्यातव्यः I 1

व्याख्याता II 14, VI 5, VII
 23, VIII 10, IX 15, 25,
 28, 31, 32, XI 14, 16, 17,
 18, 22, 25, 27, 33, 35, 36,
 41, 46, 48, XII 30, 32, 35,
 36, 38, 43

व्याख्याते IX 37

व्याख्यास्यामः I 15, II 6, 13,
 23, 24, 27, IV 10, 15, 16,
 V 3, VI 4, 9, VII 8, 14,
 20

व्याघ्र III 18

व्यापत्ति II 1

व्याप्तिमत्त्वात् I 2

व्युष्टिषु VI 21

व्यृद्धयो IV 15

व्ये (समव्यत्) IV 11

व्योमन् XI 40

व्रज VI 2

व्रज्या I 1

व्रतचारिण IX 6

व्रतति I 14, VI 28

व्रतम् II 13, XI 23, XII 32,
 45

व्रतति I 14, VI 28

† व्रते XI 23

व्रन्दते (from व्रद्) V 15

व्रन्दी V 15, 16

व्रश् see वृश्चति and वृणक्ति

† व्रा V 3

व्रात्या V 3

व्रीह V 16, VI 32

† शयुः IV 21

- (प्र)शंस IV 16, V 25, VII 23, 30, VIII 6, XII 32, XIV 28
 शकटः VI 5, 22, XI 27, 47
 शकुनिः III 18, IV 16, V 1, IX 3, 4, XII 22
 शकृदितम् VI 22
 † शक्तिभिः VII 28
 शक् I 4, 7, 8, V 12, 25, VI 32, VII 30, IX 3, XII 32
 शक्रः VI 19
 शकरी I 8
 † शम्भ्येन III 4, 5
 शङ्करः IX 3
 शङ्कवः IV 27
 शचीः I 11
 † शचीभिः XII 27
 † शचीवः V 11
 शतक्रतोः IV 6, V 5
 † शतदायम् XI 31
 † शतपवित्राः V 6
 शतबलाक्षः XI 6
 शतम् I 15, III 9, 10, IV 25, V 21, IX 28, III. 4
 शतयातुः VI 30
 † शतसाः X 28, 29, 31
 † शत्रूयताम् IV 5
 शंतनुः II 10, 12
 शद् (शाशदान) VI 16
 शन्तनुः II 12
 शन्नमलम् XII 8
 शप्-शपते III 21
 शपथामिश्रापौ VII 3
 शब्दः I 2, II 6, 9, III 18, VI 22, IX 4, 18, X 12, 22

- शब्दसामान्यात् I 16
 शब्दानूभावे VI 30
 शब्दानुकरणम् IX 12, 14, XII 13
 शब्दानुकृतिः III 18, V 22
 शब्दायते II 9, XI 9
 शम् II 5, 12, IV 21, XI 30, XII 44
 शमनम् IV 21
 शम्-शमयते. III 14, IV 3, V 8, 12, 24, VI 12
 शम्नाते (from शम्) I 10, II 7, 16, III 5, VI 8
 शम्बः V 24
 शम्बरः VII 23
 † शम्भुः V 3, X 35
 † शमी XI 16
 † शमीध्वम् V 11
 † शयुत्राः III 15
 शरः V 4, X 29, XII 8
 † शरणम् II 7, V 22, VII 23, IX 19, 32, XII 45
 शरणाः V 22
 शरद् III 4, IV 25, VII 11
 शराहः VI 31
 † शरीरम् I 2, II 10, 13, 16, III 5, 8, VII 23, XII 37
 शरीरोपशमनः VII 23
 शर्याः V 4
 † शरीरे III 8, XII 37
 शरुः V 12
 शरुमत् V 12
 † शरधत् IV 19, 20
 † शर्म IX 19, 32, XII 45
 शर्याभिः V 4

- † शर्याम् X 29
 शल्मलि XII 8
 शल्य XII 30
 शव्-शवते (from शु or शव्) II
 2, III. 18, IV 13
 शव II 2
 † शवस XII 21
 † शवसा X 29, 31, XI 21, 24
 † शवसानम् X 3
 शशमान VI 8, see शम्
 शश्वत् I 5, IV 16, VI 9
 † शश्वच्चै II 27
 शस्त्रे VII 23
 शस्यते IV 16
 † शश्वत्तमा IV 16
 † शश्वन्ता XIV 23
 शाकटायन* I 3, 12, 13
 शाकपूणि II 8, III 11, 13, 19,
 IV 3, 15, V 3, 13, 28,
 VII 14, 28, VIII, 2, 5, 6,
 10, 14, 17, 18, XII. 19, 40
 शाकश्व VI 28
 शाकिनी VI 5
 शाक्वरम् VII 11
 शाखा I 4, VI 32
 शातयते (from शद्) V 24
 शातयिता II 16, VI 30
 † शाशदान VI 16, see शद्
 शाशाद्यमान VI 16
 शाश्वतिकतमा IV 16
 शास्-शासत् III 4
 शास्त्रकृत I 2
 शास्त्रगर्हा I 14
 शि (शिशीते) IV 18, V 23,
 X 30, 39

- शिक्षति (from शिक्ष्) I 7, II
 13, see शक्
 शिक्ष् II 9, IX 18
 † शितामत IV 3
 शिति IV 3
 शितिमासत IV 3
 शिष्य V 8
 † शिपिविष्ट V 7, 8, 9
 † शिप्रे IV 10, VI 17
 शिमी V 12
 शिमीवत् V 12, XI 8
 † शिमीवत XIV 25
 शिरस् II 7, IV 13
 † शिरिम्बिठ VI 30
 शिव X 17
 शिशिर I 10, VII 11
 शिशीति (from शी) IV 18, V
 23, X 30, 39
 † शिशीते (from शी) IV 18
 शिशु X 39
 शिश्नम् IV 19
 † शिश्नदेवा IV 19
 † शिश्ना IV 6
 शिष्यते (from शिष्) III 2,
 X 17
 शी-शये XI 48
 शशयाना IX 6
 शीर IV 14
 शु VI 1, IX 40
 शुक् VI 1
 शुक्रम् VIII 11, XII 17
 शुक्रपिश् VIII 11
 शुक्रम् II 21
 शुच्-शोचति V 3, VI 1, 16,
 X 41

शुचम् VI 16
 † शुचन्तम् V 3
 † शुचमान X 41
 शुचि II 4 VI 1, VIII 7
 शुतुद्री IX 26
 शुद्राविणी IX 26
 शुन IX 40
 शुनासीरौ IX 40, 41
 शुन्ध्यु IV 16
 शुभ् VIII 10 (शुम्भमाना)
 † शुभ्रे IX 39, XII 43
 शुयायी III 18
 † शुरुध VI 16, X 41, XII 18
 शुरुमान् V 12
 शुष्णम् III 11 V 16, VI 19
 शुष्म II 24, III 21, X 10
 शूर IV 13, 19
 शूर्पम् VI 9
 शृङ्गम् II 7, IV 18
 शृङ्गिणम् VI 19
 शृणाते (from शृ) I 10, 19
 II 7, 16, III 5, 16, V 4,
 VI 9, IX 26, X 6, XI
 31, XII 33, 36
 शृतम् XI 39
 शृता IV 25
 शृघ् IV 19 (शर्धत्)
 शेष III 21, V 8, IX 2, X 42
 शेव X 17
 शेवधि II 4
 शेष III 2
 शोकै IX 33
 श्रुत्-श्रोतति V 11
 शोचते (from शुच्) VI 1,
 VIII 11

शौन शेपे III 4
 श्रथ्-श्रथते III 21, IV 19
 श्मन् III 5
 श्मशयनम् III 5
 श्मशाः V 12
 श्मशानम् III 5
 श्मशानसचय* III 5
 श्मश्रु III 5
 श्माश्नुते V 12
 श्यते (from शौ) IV, 3
 श्याम IV 3
 श्यायते (from श्यै) IV 3
 † श्येन IV 24, VI 7, XI 1, 2
 श्रद्धा IX 30 31
 श्रद्धानात् IX 30
 श्रयते (from श्रि) II 7, IV 13
 † श्रवणम् XI 33
 † श्रवस् IV 24, IX 10, X 3,
 XI 9
 श्रवस्यम् V 25
 † श्रवस्यानि V 25
 श्रवस्यु XI 50
 श्रायन्त VI 8
 श्रि XI 10
 श्रीणीत II 5
 श्रु I 20, III 17 V 17, VI
 9, VII 6, X 2, XI, 38,
 XII 30, 43
 श्रुतिमतिबुद्धि XIII 13
 श्रुष्टी VI 12, 13
 श्रुष्टीवन् VI 22
 † श्रुष्टीवरी VI 22
 श्रेणि IV 13
 श्रेणिशस् IV 13
 † श्रेष्ठम् XI 45

श्रेष्ठा XI 46
 श्रोण-श्रोणते IV 3
 श्रोणि IV 3
 श्लेष्मा II 5
 श्लोक III 4, IX 9, X 41
 श्वघ्नी V 22
 श्वच् (श्वञ्) II 27
 श्वस् I 6, III 18, VII 26
 † श्वसनस्य V 16
 श्वस्तनम् I 6
 श्वा III 18, V 2
 श्वात्रम् V 3
 श्वेतते (from श्वित्) II 20
 श्वेत्या II 20
 षष् I 2, II 13, III 13, 19,
 IV 27, XII 37
 षष्ठ्यर्थप्रेक्षा I 17
 षळर IV 27
 सयोगेन VI 9
 सरिहाणे IX 39
 सरुद्धप्रजननस्य V 2
 सवत्सर IV 27, VII 24, IX
 6, XI 16, XII 27
 स+बावश् XII 3
 सविज्ञातानि I 12
 सविज्ञानभूतम् VII 13
 सविद् XI 34
 सविदाने IX 40
 सशग्मयेन III 4
 सशिशरिषु VI 31
 † सशिशाना X 30
 सशिश्यमाना X 30
 सशूरणास IV 13

ससङ्गम् VII 23
 स सचावहै V 9
 ससृतमध्यमा IV 13
 ससृष्टकर्म III 10
 सस्कार I 12, 13, II 1
 सस्कृतम् XI 39
 ससर्गम् I 4
 संस्तव IV 15, VII 8, 11, XI
 16
 सस्तविका VII 8, 11
 सस्तव IV 15, VII 8, 11, XI
 16
 सस्तविका VII 8, 10
 सस्तुतप्राययो XII 2
 सस्तौति II 20, VII 6, 7, 10,
 XII 3
 सस्त्यानम् III 19, IV 24
 सस्त्यायान् X 9, XII 9
 सस्थानैकत्वम् VII 5
 सन्नातम् V 1
 सस्पृष्ट II 14, IV 3
 सहिता I 17
 सहियते IV 11
 सक्तु IV 10
 सक्तुकारिका V 6
 सक्थि IX 20
 सखा X 17
 † सखायः VI 19
 सखिन् I 9, IV 2, 10, V 5, 15,
 VI 4, VII 30, IX 18, X
 17, XI 39
 सख्यम् I 8, 20, IV 10, XII
 39
 सखि IX 43
 सका IX 14

सख्या III 8, 10, IV 26
 सगमः X 39, III 5
 सगमनम् X 20
 सगमनात् III 9
 सगरणात् III 9
 सग्राम III 9, IV 8, 24, V 8,
 26, IX 18, 19, 20, 23, X
 47
 सघातः X 33, XI 32
 सच् I 11, III 21, IV 10, V
 9, VII 23, IX 14, 20, 26,
 33, XI 49 XII 26, 41
 † सचन्ते I 11, VII 23
 सचय III 5
 सचरेण्य I 6
 संचस्कार I 13, 14
 † सच्चा V 5, XI 50
 सचाशु V 5
 सजनी I 12
 † सजात्यम् VI 14
 † सजू IX 13
 † सजोषस VIII 8, XI 15
 सजोषा V 15, VI 7, VIII 8
 सञ्जगमान IV 12
 सज्ञाकरणम् I 2
 सज्ञानम् IV 21
 सत् I 6, III 20, VII 18
 सत्ता V 3
 सत्तु V 3
 सत्यभवम् III 13
 सत्यधर्मण XI 11
 सत्यम् I 5, 13, III 13, IV
 19, XI 37
 सत्यसगर III 5
 सत्या VI 8

सत्रसदौ XII 37
 सत्त्वनामभि I 1
 सत्त्वपूर्वं I 13
 सत्त्वप्रधानानि I 1
 † सत्त्वभि VI 30
 सत्त्वभूतम् I 1
 सत्त्वम् I 1, 2, 12, 14, 20, II
 7, 15, VII 4, IX 1
 सत्त्वन् VI 30
 सद् III 2, VIII 11, 13
 सदनम् II 20, IV 17, VII
 24, XII 42
 † सदम् IV 19, XII 37
 सदा V 6, VI 24
 सदांसि IX 29
 सदानोलुबे VI 30
 सदान्वे VI 30
 सद्य VIII 21, X 29
 सधमाद VII 30
 † सधमादम् II 30
 सधस्थम् III 15, IV 11
 सधस्थाने IV 19
 सध्रीची XIV 3
 † सनयम् IV 19
 सनये III 5, VI 22
 सनात् XII 36
 सनाभय IV 21
 सनि III 5, VI 22
 सनित III 11
 सनितु III 6
 सनुत VI 7
 † सनेमि XII 44
 † सन्तवीत्वत् II 28
 सन्तानकर्मणे III 4, 5
 सद्यः X 26, 40

- † सद्यशि X 26, 40
 सधिसामान्यात् I 20
 सनद्ध II 5, IV 21, IX 12,
 19, X 30
 सनमयेत् II 1
 सनहनम् IV 21
 सनिकर्ष I 17
 सप्-सपति V 16
 † सपत्नी IV 6
 † सपर्यत III 1, XI 9
 क्षपीति IX 43
 † सप्त ऋषीन् X 26, XII 36, 37
 † सप्तथम् XIV 19
 सप्तदशस्तोम VII 11
 सप्तन् IV 26, 27, X 26, XII
 36
 † सप्तनामा IV 27
 † सप्तपुत्रम् IV 26
 † सप्तमर्यादा VI 27
 सप्तविस्तुह VI 3
 सप्तसिधव V 27
 † सप्तस्वसा X 5
 † सप्तहस्तास XIII 7
 † सप्तहोता XI 23
 सप्ति IX 3
 † सप्रथस VI 7, IX 32
 सबन्धव IV 21
 सभास्थाणु III 5
 सम् I 3
 सम V 22, VI 23, X 5
 † सपिणक् VI 1
 † सपिबते XII 29
 † समग्मत XII 34
 समवशासम् VI 11
 समञ्जन् VIII 6, 17
- † समञ्जन्ति VI 35
 समतसि I 10
 समद् IX 17, 20
 समननम् VII 17
 समनम् VII 17, IX 14, 18,
 40
 † समना VII 17, IX 14, 40,
 X 5
 † समने IX 18
 समनेव VII 17, 20, IX 40
 समपृच्यन्त XI 16
 समरणम् V 10, IX 20, XI 8
 समर्थौ I 12, 14, II 1
 † समवावशीताम् XII 3
 † समस्य V 23
 † समव्यत IV 11
 समस्तार्थ IX 26
 समा IX 41, 42, XI 5
 समाख्या XII 41
 समानम् IV 25, VI 7, VII 23
 समानकर्मणाम् I 14, XII 2
 समानकर्माण I 20
 समनकर्माणि II 7
 समानवर्चसा IV 12
 समाननिर्वचनानि II 7
 † समानबन्धू II 20
 समानाख्याना VII 30
 † समानाम् XI 5
 समानाभिव्याहारम् X 16
 समान्या IV 25
 समाम् XI 38
 समामनन्ति VII 13
 समामने VII 13
 समाम्नात I 1, VII 8, 10, 11
 VIII 14

समाज्ञानात् VII 13
 समाज्ञाय I 1, XII 13
 (पञ्च) समाज्ञाये XII 13
 समाज्ञासिषु I 20
 समारोहणे XII 19
 समावृत्ते VII 23
 समाश्रितमात्र VI 22
 समास II 2
 समासेन IV 27
 समाहता I 1
 समाहृता I 1
 समाहृत्य I 1
 † समिधे V 8, VI 17
 समिध् I 15, III 20, 21, VI
 4, VII 7, 17, VIII 5, IX
 31
 समिन्धनात् VIII 4
 समुच्चयार्थे I 4, 9
 समुद् II 10, X 32, XI 41,
 XII 31
 समुदक II 10
 समुदितारम् X 32
 समुद्र II 10, 11, III 15, IV
 18, V 18, VII 17, X 32,
 46, XI 20, 41, XII 31,
 32, 33
 समुद्रिया XII 30
 समुब्धौ IV 4
 समूळहम् XII 19
 समृद्धम् I 16, X 21
 संतवीत्वत्
 सपाती XII 22
 सप्रति VI 22
 सप्रयुज्यते I 4, 5, 12, V 16
 सप्रादु I 20

सप्रेष्यति I 15, 16
 सप्रेष IX 41, 42, 43
 सबभूव III 17, XII 10
 सभेदम् II 24
 सभोगैकत्वम् VII 5
 समद IX 17
 समिन्वान X 21
 सयनात् VI 28
 सयुज् XIV 30
 सर IX 26
 सरणम् V 48, IX 3, 20, 40,
 XI 24, 42, XII 9
 सरण्य XII 9, 10
 सरण्यू XII 9, 10
 सरथम् X 30
 सरम् IX 35
 सरमा XI 24, 25
 सरळक्कम् VI 3
 सरस् V 11, IX 26
 सरस्वती II 23, 24, VIII 13,
 IX 26, XI 25, 26, 27,
 XII 30
 सरस्वान् X 23, 24
 सरसि V 11
 सत्ते (from स्) VI 3, IX 26,
 XII 14
 सर्पणपुत्रम् IV 26
 सर्पति see सृप
 सर्पि VI 17
 सर्वचरणानाम् I 17
 सर्व II 24, VIII 22
 सर्वगण VI 36, XI 24
 सर्वजन्यम् XI 10
 सर्वताता XI 24
 सर्वतोभावम् I 3

सर्वनाम I 17, V 22; VII 2
 सर्वपती V 28
 सर्वपदसमाधानाय III 13
 सर्वमात्राभिः IV 27
 सर्वमेघ X 26
 सर्वविद्य I 8
 सलल्लूकम् VI 3
 सब II 19, IX 10, XI 2, 43
 सवनम् I 11, V 11, VI 24,
 VII 10, 23, XII 42
 सवना V 5
 सवर्णायाम् XII 10
 सविता II 19, 26, VI 7, VII
 31, X 31, 32, 33, 34, XI
 10, 43, XII 8, 12, 13
 सवीमनि VI 7, 12
 ससत (from सस्) IV 16, XI
 16
 ससम् V 3
 सस्ति III 19
 सस्त्रिम् V 1
 सस्त्रति see स्त्र
 सस्यम् IX 41, 42
 संस्थानैकत्वम् VII 5
 सह IV 27, XI 21
 सहजग्धिम् IX 43
 सहजोषण VIII 8, IX 13, XI
 15
 सहनम् III 18, VIII 15
 सहपीति IX. 43
 सहमदनः VII 30
 सहमानाय X 6
 सहमूलम् VI 3
 सहस् V 25, XI 9
 सहसः V 25

सहसस्पुत्रः VIII 2
 सहस सूनू VIII 2
 सहसोयहुम् VIII 2
 सहस्थानम् VII 24
 सहस्रम् I 15, III 10, IX 10,
 23, 24, X 7, XI 2
 † सहस्रसा X 29, 31
 सहस्रसानिनी X 29
 सहस्रसान्यम् XI 2
 † सहस्राक्षरा XI 40
 सहस्वत् III 10
 सहस्वन्तम् X 28
 † सहावानम् X 28
 सहोभि VI 16, 17
 सा I 14, II 7, 8, 9 etc
 सायौगिकानाम् I 2
 साशयिक VII 9
 † साकम् I 15, IV 27, V 11,
 IX 9, X 13, XI 2, XII
 38
 साक्षति IX 9, X 13, XI 2,
 21, XII 38
 साक्षात्कृतधर्माण I 20
 सात्त्वम् VI 16
 सातये IV 25
 साहृदयापरभावम् I 3
 साधः XII 18
 साधनम् VI 29, IX 38, XII
 40
 साधना XII 41
 साधारण II 13, 15, 21, XI 18,
 XII 26
 † साधु II 25, VI 33, IX 31
 साधुसादिनी XII 9
 साधुसानिनी XII 9

- साध्या XII 40, 41
 † सानु II 24, XI 20
 सानू IX 20
 सानूनि IX 20
 सानो XIV 16
 साभ्यासात् III 13
 सामन् VII 2, 8, 11, 12
 सामान्यम् II 1, 2, XII 13
 सामि VI 23
 सामिप्रतिषिद्धम् VI 23
 सारिष्टम् XIV 37
 सारीणि V 4
 सावित्र XII 13
 सावित्राणि VII 23
 साहचर्यज्ञानाय II 28
 साहचर्यात् II 20, III 16, XI 5
 सिंह III 18, V 3, VIII 15
 सिकता II 1
 सिच् V 26, VII 24, X 13
 सितम् IX 26
 सिद्ध VI 26
 सिद्धायाम् (प्रकृतौ) II 2
 सिद्धोपमा III 16
 † सिध्म् IX 38
 सिनम् V 5, XI 31
 सिनाति V 5, XI 31
 सिनीवाली XI 31, 32
 सिन्धव V 27
 सिन्धु II 25, V 27, VI 17,
 VII 7, 20, IX 10, 26, X
 5, XII 30, XIV. 33
 † सिन्धूनाम् X 5
 सिम IV 11
 सिलिकमध्यमा IV 13
 सिषकु III 21, XI 49

- सीषधाति XII 18
 सीद् I 4, IV 3, VIII 21, XI
 32
 सीम् I 7, V. 21, 28, XI 47, 48
 सीमत I 7
 सीमा I 7
 सीमात् I 7
 सीमिका III 20
 सीमिकानाम् III 20
 सीर IX 40
 सीन्यते (from सीव्) III 7,
 XI 31
 † सु I 3, X 28, XI 43, XII 9
 सुअञ्जन V 7
 सुअरण II 14
 सुअस्ति III 21
 सुआसा XI 32
 सुइते IV 17
 सुईरण II 14
 सुकाशनम् XII 8
 सुकिञ्चुकम् XII 8
 सुक्रतु VIII 7
 सुख X 22
 सुखम् VII 7, IX 2
 सुखयु IV 21
 सुखनामानि III 13
 सुखम् III 13, VI 3, VIII 13,
 XI 30, XII 8
 सुखा IX 32, XII 44
 † सुगा VI 2, XII 42
 सुगु V 19
 सुचक्र X 3, XII 8
 सुजिह्व VIII 6
 सुत I 10, IV 7, V. 6, XI 3,
 XII 31, 40

सुतपा XI 8
 सुता IV 8, 17, V 18, 22
 सुतुक IV 18
 सुतुकन IV 18
 † सुदत्र VI 14
 सुदम्भम् III 20
 सुदा II 24
 सुदातु VI 23
 सुदास II 24
 सुदुघा XI 43
 † सुदेव V 27, VII 3, XIV 27
 सुद्रविणस् XI 23, 24
 सुधन्वन् XI 16
 सुनीथ IV 19
 सुनोते (from सु) I 11, VI 19, XI 2
 सुपतना III 12, IV 3, VII 31
 † सुपथा XII 42
 सुपर्ण. X 45, 46
 † सुपर्णा III 12, IV 3, VII 18, 23, 24, 31, IX 19, X 45, 46
 † सुपर्ण्य VII 31
 सुपलाशो XII 29
 सुपाणि II 26
 † सुपुत्रे XII 9
 सुप्रया V 28
 सुप्रवृक्कम् III 8
 सुप्रवृत्ताभिः II 24
 सुप्रसूतानि XII 28
 † सुप्रायणा IV 18, V 28, VIII 10
 सुभग IV 20, XI 31, 38, XII. 3
 सुभद्र XI 34

† सुमत् VI 22
 † सुमख XI. 9, XII 3
 † सुमङ्गल IX 4
 सुमति VII 22, XI 11, 19, XII 39
 † सुमाया XI 14
 † सुरणानि VII 6, XI 50
 सुरा I 4, 11
 † सुरक्मे VIII 11
 सुरूच I 7
 सुवते (from सु) XII 14
 सुवर्चा VII 3
 सुवाचा VIII 12
 सुवासस I 19, III 5
 † सुवास्तु IV 15
 सुवितम् IV 17, XI 15, XII 28
 † सुविता XII 28
 † सुविताय XI 15
 † सुविते IV 17
 सुविज्ञायेते I 10
 † सुविदत्र VI 14
 सुविदत्रम् VII 9
 सुविदत्रिय VII 9
 सुवीरः I 7, IX 12
 † सुवृक्तिभिः II 24
 सुवृतम् XI 33, XII 8
 सुवृधा III 11
 सुशमीध्वम् V 11
 सुशर XII 8
 † सुशिग्रम् VI 17
 † सुशेव III 3, X 17
 सुश्रुत VII 3
 सुषाराथि IX 16
 सुषेर V 27
 सुषुम्न II 6

सुषोमा IX 26
 † सुष्टुतिम् VI 18
 † सुष्वयन्ती VIII 11
 † सुस्तुषे XII 9
 सुसमीरितान्ता IV 13
 सुहव XI 31, 33, XII 15
 सुहस्त XI 43
 सुहिरण्य V 19
 सुह्वान XI 31, 33
 सू IV 17
 सूक्तभाक् II 13, VII 13, X 42
 सूक्तभाज VII 13
 सूक्तभाजि X 42
 सूक्तम् IV 6, VII 3, 18, 20,
 23, 24, VIII 2, X 32, XI
 2, 16, XII 40
 सूची XI 31
 सूत्रमयी V 22
 सूत्रमयी V 22
 सूत्राणि IV 6
 सुनु II 25, V 25, XI 17
 † सूभवंम् IX 23
 † सूमयम् VI 33
 सूयन्ते XII 19
 सूयवसाद् XI 44
 सूयवसादिनी XI 44
 सूर IV 13
 † सूरचक्षस XI 16
 सूरख्याना XI 16
 सूरप्रज्ञा XI 16
 † सूरि X 27, XII 3
 सूर्ते VI 15
 सूर्मि V 27
 सूर्म्यम् V. 27
 सूर्य. II 6 13, IV, 7, 11, V

6, 15, VI 8, VII 5, 22,
 23, 27, 29, X 29, 31, 39
 40, XI 20, XII 7, 14, 15,
 16
 सूर्यदश VI 26, X 13
 सूर्यवत्सा II 20
 † सूर्या XII 7, 8
 सूर्याचन्द्रमसौ XII 1
 सु I 19, X 3 (see आसत्ताणासः)
 सुक्वन् XI 42
 † सुक्वाणम् XI 42
 सुज् X 4 (see असृक्षत)
 † सुण्य V 28
 † सुण्या XIII 5
 सुप्र VI 17
 सुप्रकरत्नम् VI 17
 सुप्रप्रहारी V 12
 सुप्रा IV 26
 सुष्टा VII 24, X 21
 सेकम् III 4
 सेना II 11, X 21, 22
 सेना I 15
 सेव् II 2, III 21, VII 23,
 XI 49
 सेो III 8
 सेष्मीयमाणे VIII 11
 सो I 17, IX 39
 सोतारम् VI 10
 † सोतो XIII 4
 † सोम. II 5, IV 8, 19, V 3, 6,
 11, 12, 17 VI 4, 9, 16, 19,
 24, VII 8, 10, 20, VIII 2,
 3, IX 8, 9, X 33, 40,
 XI 2, 3, 4, 5, 12, XII 4,
 8, 31

† सोमम् XI 4
 सोमकर्म V 12
 सोमन् VI 10
 सोमपीति IX 34, 37
 सोमभक्षा XI 2
 सोमराजन् IV 7
 सोमा I 11, V 18, X 2
 सोमाद IV 4
 सोमानम् VI 10
 † सोमिन IX 9
 † सोम्याय II 25, X 37, XI 18, 19
 सोम्यास् XI 18, 19
 † सौधन्वन XI 16
 सौभगाय XI 45
 † सौमनसे XI 19
 सौर्य VII 24
 सौर्यवैश्वानरम् VII 23, 24
 सौर्यवैश्वानरी VII 23
 सौर्याणि VII 23
 स्कन्ध VI 17
 स्कन्धस् VI 17
 स्कन्न V 14
 स्कम्भन X 32
 स्कु VI 22 (चोष्कृत्यते)
 स्खलते (from स्खल्) III 10
 स्तिपा VI 17
 स्तिया VI 17
 स्तियापालन VI 17
 स्तु V 22, VI 23, IX 25, XI 21
 स्तुक XI 32
 स्तुति I 10, II 13, 24, VII 3-7, X 8
 स्तुभ् (स्तोभति) VII 12

स्तूप X 33
 स्तृभि. III 20
 स्तेननामानि III 19
 स्तोका II 1
 स्तोतृनामानि III 19, IV 24
 स्तोत्रियम् VII 23
 स्तोभति (from स्तुभ्) VII 12
 स्तोम II 11, III 11, IV 19, V 1, 9, 11, 15, VI 6, 9, 18, 23, VII 8, 12, 28, IX 10, 26, X 5, 8, XI 20
 स्तौति (from स्तु) IV 27 etc
 स्त्यायते (from स्त्यै) III 21, X 33, XI 32
 स्त्यायनम् VI 17
 † स्त्रिय III 4, 6, 21, VII 8, 10, 11, XI 22
 स्त्री III 4
 स्त्रीभग III 16
 स्त्रीयोनि II 19
 स्थविर VI 30, 35, VII 6
 स्था VI 6, VIII 18, XII 16
 स्था V 3
 स्थाणु I 16, 18
 स्थातृ XIV 19
 स्थानम् I 11
 स्थानव्यूहेषु VII 11
 स्थानैकत्वम् VII 5
 स्थावराणाम् II 15, V 3, IX 13, XII 16
 स्थिति VIII 22
 स्थिर V 15
 स्थिरते (from स्थिर) VIII 22 IX 11
 स्थिरधन्वन् X 6

स्थिरपीत I 8, 20
 स्थिरम् X 5
 स्थूणा I 12
 स्थूर VI 22
 स्थौलाष्टीवि VII 14, X 1
 स्नाते (from स्ना) XII 26
 स्नायते (from स्नै) VII 12
 स्नाव II 5
 स्निह्यते (from स्निह्) VII 12
 स्नुषा XII 9
 स्नेहानुप्रदानसामान्यात् VI 19
 स्पश X 20
 स्पाशनै V 3
 स्पार्ह III 10, 11
 स्पृशते (from स्पृश्) IV 3
 स्पृह् III 16
 स्फुर V 17, IX 40
 स्मत् XI 49
 स्मयमानात् VII 17
 स्मल् XI 49
 स्माह I 3
 स्याति (from सो) I 17, VI 9, 23, VIII 9
 स्यम् VI 9
 स्यमनात् III 20
 स्याल VI 9
 स्योनम् VIII 9, 13, XII 8
 स्योना VIII 9, 13, IX 32, XII 8
 स्त्रिधत् X 45
 स्व I 11, II 14, V 4, 19, XI 7
 † स्वगूर्ता X 47
 स्वज् IX 18, XI 34
 स्वच्चा. V, 7

स्वद् VIII 6, 7, 17
 † स्वधा V 3, 6, VII 25
 स्वधावत् X 6, XII 17
 स्वधिति I 15
 स्वप् XII 37
 स्वपस् VIII 13
 † स्वपत लोके XII 37, 39
 † स्वपिवात् X 7
 † स्वप्नशन XII 28
 स्वयम् V 4, 25, VI 22, X 27, 42
 स्वयम्भु II 11
 स्वयशस् VIII 15
 स्वर II 14, V 4, 19, XI 7
 स्वर II 2
 † स्वरणम् VI 10
 स्वरसस्कारोद्देश I 15
 स्वरसस्कारौ I 12, 14, II 1
 स्वराज्यम् XII 34
 स्वर्का XI 14, XII 44
 † स्वर्दश X 13, XII 24, 26
 स्वर्वान् VI 3, 12
 स्वर्विद् VII 25
 स्वश्च V 19
 स्वसरम् V 4
 स्वसृ III 16, V 1, XI 32
 स्वस्ति III 21, V 28, VI 36, IX 34, X 28, XI 45, 46
 स्वस्ति XI 45, 46
 स्वस्तिवाहम् V 26
 स्वाङ्गाभिधानम् IV 6
 स्वाङ्गाभ्युच्चयम् I 2
 स्वाततम् VI 34
 स्वादिष्टया XI 3
 स्वाधी IV 24

स्वाप्तवचन X 7
 स्वायभुवः III 4
 स्वाराज्यम् XII 34
 स्वार्थसाधकम् I 15
 स्वावेशा XI 46
 स्वाहा I 11, VIII 20
 स्वाहाकृतम् VIII 21
 स्वाहाकृत्य VIII 20
 स्वाहुतम् VIII 20
 स्विद् III 15, XI 28
 स्विदा V 7
 स्वीर्यते (from स्वीद्) XII 14
 स्तृ III 12
 स्तृत II 14

ह I 3, 4, 5, 34 etc

हस IV 13

हतवर्त्मन III 4

† हथात् VI 27

हन् I 7, II 17, III 18 IV
 13, 25, 27, VI 2, 3, 11, 17,
 VII 23, IX 8, 20

हनु VI 17

हन्त I 4

हन्तु VI 2

हन्ते (from हन्) I 7, III 18,
 IV 13, 25, 27, VI 3, 11,
 17, IX 8

हन्यते IX 14

हरस IV 19

हरणा VII 24

हरणान् IV 11

हरणानाम् IX 28

हरते (from ह्) III 20, IV
 19, 24

हरय VII 24

हरयाण V 15

हरसी IV 19

हरासि IV 19

हरि IV 19, V 12, VI 21,
 VII 6, 24, IX 36

† हरित IV 11, VII 7

हर्म्यम् VI 32

हर्यति (from हर्य्) II 10, VII
 17, XI 15

हर्यते (from हर्य्) II 10, VII
 17, XI 15

हव III 17, V 1, VII 6, X
 2, XI 18, XII 44

हवनश्रुत् VI 27

हवनाहं X 42

हवि I 5, 11, V 24, VI 16
 VII 7, 8, 13, 18, 20, 25,
 31, VIII 17, 19, 20, 21
 22, IX 31, X 20, 23, 27,
 XI 32, 33, 39, XII 9

हविर्धाने IX 36, 37

हविर्भाजः VII 13

हविर्भाञ्जि X 42

† हविष्पान्तम् V 12, VII 25

हविष्पान्तीयम् VII 23, 24

हविष्मान् XI 23

† हव्य VIII 7, 17, X 22, 43
 XI 32

हव्यवाह VI 35

हव्या VIII 7

हसना III 5, IX 2

हसैता IX 2

हस्त I 7

हस्तग्राहस्य III 6

हस्तघ्न IX 14, 15
 हस्तच्युती V 10
 हस्तप्रकृति 1 7
 हस्ती I 1, 12
 हस्त्रा III 5
 हारिद्रविकम् X 5
 हा IV 1
 हा (जहा) IV 1
 हा V 10
 हा (उजिहीते) V 21
 हासति (from हास) IX 39
 हास V 3, IX 39
 † हासमाने V 3, IX 39
 हि I 6 etc
 हि I 20, VI 22, VII 20,
 XI 30, XII 5
 हिङ्ङकृणोत XI 42
 हिसे (from हिस्) III 18
 हितम् V 26, X 15
 हितरमणम् II 10
 † हिति XI 25
 † हिनोत VI 22
 † हिनोते IV 27
 हिमम् IV 27, VI 36
 हिमवान् IV 27
 † हिमेन VI 36
 † हिरण्यगर्भ X 23
 हिरण्यचक्र V 1
 हिरण्यनामानि II 10
 † हिरण्यपर्ण VIII 19
 हिरण्यम् II 10
 हिरण्यय VI 33
 हिरण्यरूप III 16, X 16

हिरण्यवर्णपर्ण VIII 19
 हिरण्यसदृक् III 16, X 16
 † हिरण्यस्तूप X 32, 33
 हिरूक् II 8
 हु VII 25, X 22
 हृणा XIV 25
 हृद् IX 33 X 35
 हेति VI 3, IX 15
 † हेति परिबाधमान IX 15
 हेत्वपदेशे I 4, 5
 हेमन्त IV 27, VII 11
 हैरण्यस्तूपे X 32
 होतृ I 8, IV 26, VII 5, 7,
 15, 23, 31, VIII 21
 होतृजप VII 31
 होत्रम् II 11, 12, III 8, VII
 31
 † होमन् XIV 27
 ह्यस I 6
 हृद् I 9
 हृद् I 9, IV 7
 हसते (from हस्) III 13
 हस्व III 13
 हस्वनामानि III 13
 ह्यादते I 9
 ह्रियते II 10
 ह्यादते (from ह्याद्) I 9
 ह्ये IV 19, V 21, X 28, 42,
 XI 31, 33, 50, XII 14, 21
 ह्यानम् III 17, V 1, VI 27,
 X 2, XI 18, XII 44
 ह्यानश्रुत VI 27

INDEX TO THE DEITIES MENTIONED IN THE DAIVATA-KANDA OF THE NIRUKTA

(Adhyayas VII to XII)

भक्षा IX 7, 8
 अमायी IX 33, 34
 अग्निः VII 14, 18, X 35, 36,
 37
 अघ्न्या XI 43, 44, 45
 अङ्गिरसः XI 16, 17, 18, 19
 अज एकपात् XII 29, 30, 32,
 33
 अथर्वा XII 33, 34
 अथर्वाणः XI 18, 19
 अदिति XI 22, 33
 अनुमति XI 29, 30
 अपा नपात् X 18, 19
 अप्वा IX 32, 33
 अभीशवः IX 15, 16
 अरण्यानी IX 29, 30
 अश्वः IX 1, 2, 3
 अश्वजनी IX 19, 20
 अश्विनौ XII 1, 5
 असुनीति X 39, 40
 अहि X 43, 44
 अहिर्बुध्न्यः X 44, 45
 आदित्याः XII 35, 36
 आप IX 26, 27
 आप्या XI 20, 21
 आर्त्ती IX 39, 40
 इध्मः VIII 4, 5
 इन्दुः X 41, 42
 इन्द्रः X 8, 9, 10
 इन्द्राणी XI 37, 38, 39

इळ VIII 7, 8
 इळा XI 48, 49
 इषुः IX 18, 19
 इषुधिः IX 13, 14
 उर्वशी XI 35, 36
 उल्लखलम् IX 20, 21
 उल्लखलमुसले IX 35, 36
 उषाः XI 46, 47, 48, XII 5, 6
 उषासानक्ता VIII 10, 11
 ऋतः X 40, 41
 ऋभवः XI 15, 16
 ऋषयः (वसिष्ठा) XI 19, 20
 ओषधयः IX 27, 28
 कः X 22, 23
 कुहूः XI 32, 33
 केशिनः XII 26, 27
 केशी XII 25, 26
 क्षेत्रस्य पतिः X 14, 15, 16
 गौः XI 41, 42
 गौरी XI 39, 40
 ग्रावाणः IX 8, 9
 चन्द्रमाः XI 5, 6
 जातवेदाः VII 19, 20
 ज्या IX 17, 18
 तनूनपात् VIII 5, 6
 तार्क्ष्यः X 27, 28, 29
 तिस्रो देवी VIII 12, 13
 त्वष्टा VIII 13, 14, 15, X 33,
 34, XII 11
 दधिक्राः X 30, 31

- दध्यह् VII 33, 34
 दुन्दुभि IX 12, 13
 देवपत्न्य X 17 XII 11-16
 देवा XII 38, 39
 देवी ऊर्जाहृती IX 12, 13
 देवी जोष्ट्री IX 11, 12
 दय्या होतारा VIII 11, 12
 द्यावापृथिवी IX 37, 38
 द्रविणोदा VIII 1-3
 द्रुघण. IX 23, 24
 द्वार VIII 9, 10
 धनु IX 16, 17
 धाता XI 10, 11
 धेनु XI 12, 13
 नद्य IX 25, 26
 नराशस VIII 6, 7
 नाराशस IX 9
 पथ्या XI 15
 पजन्य X 10, 11
 पितर XI 17, 18
 पितृ IX 24
 पुस्तुरवा X 16, 17
 पूषा XII 16, 17, 18
 पृथिवी IX 31, 32 XI 36, 37
 XII 30, 31, 32
 प्रजापति X 12, 13
 बहि VIII 8, 9
 बृहस्पति X 11, 12
 ब्रह्मणस्पति X 12, 13
 भग XII 13, 14
 भृगव XI 18, 19
 मण्डूका IX 5, 6
 मनु XII 33, 34
 मन्यु X 29, 30
 मस्त XI 13, 14
 मित्र X 21, 22
 मृत्यु XI 6, 7
 यम X 19, 20, XII 28, 29
 यमी XI 33, 34
 रथ IX 11
 राका XI 30, 31
 रात्रि IX 28, 29
 रुद्र X 5, 6
 रुद्रा XI 14, 15
 रोदसी XI 49, 50
 वनस्पति VIII 16, 17
 वरुण X 3, 4, XII 21, 22,
 24, 25
 वसव XII 41, 42
 वाक् XI 27, 28, 29
 वाचस्पति X 17, 18
 वाजिन XII 13, 14
 वात X 34, 35
 वायु X 1, 2, 3
 वास्तोष्पति X 16, 17
 विधाता XI 11, 12
 विपादहृत्तुदी IX 38, 39
 विश्वकर्मा X 25, 26, 27
 विश्वानर XI 8, 9, 10, XII
 20, 21
 विश्वेदेवा XII 39, 40
 विष्णु XII 18, 19
 वृषभ IX 22, 23
 वृषाकपायी XII 8, 9
 वृषाकपि XII 27, 28
 वेन X 38, 39
 वश्वानर VII 21, 22, 31
 शकुनि IX 3, 4
 शुनासीरो IX 40, 41
 श्येन XI 1, 2

श्रद्धा IX 30, 31
 सप्त ऋषयः XII 36, 37, 38
 समुद्र XII 31, 32, 33
 सरण्यू XII 9, 10
 सरमा XI 24, 25
 सरस्वती XI 25, 26, 27
 सरस्वान् X 23, 24
 सविता X 31, 32, 33, XII 12
 साध्या XII 40, 41
 सिनीवाली XI 31, 32
 सुपर्ण X 45, 46
 सूर्य XII 14, 15, 16
 सूर्या XII 7, 8
 सोम XI 2, 3, 4, 5
 स्वस्ति XI 45, 46

स्वाहाकृतय VIII 20, 21
 हविर्धाने IX 36
 हस्तघ्न IX 14, 15

अतिस्तुतयः

अक्षरस्य अतिस्तुति XIII 10-12
 अग्ने „ XIII 1
 अश्विनो „ XIII 5
 आदित्यकिरणानाम् „ XIII 4
 आदित्यस्य „ XIII 3
 इन्द्रस्य „ XIII 2
 यज्ञस्य „ XIII 7-8
 वरुणस्य „ XIII 1
 वाच „ XIII 9
 सोमस्य „ XIII 6